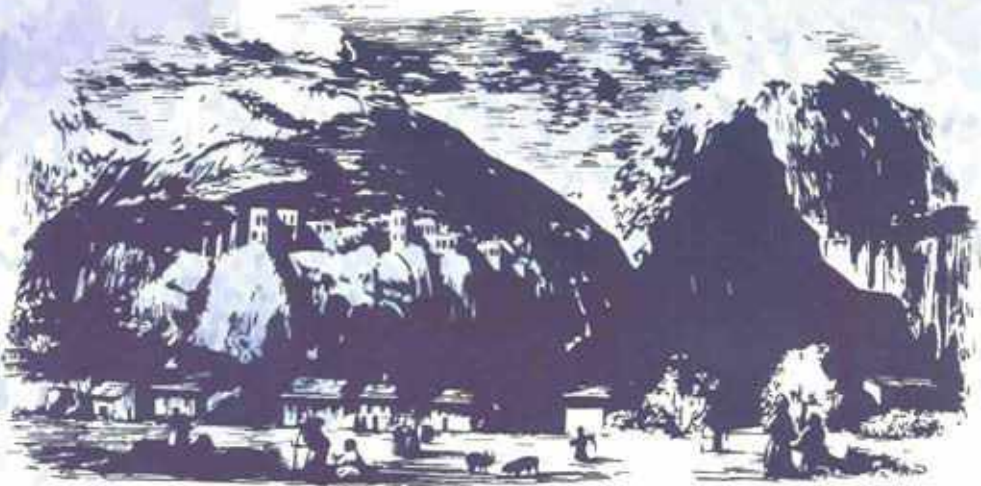

ULUSLARARASI
TARİHTE HAKKARİ

SEMPOZYUMU
14-15-16 KASIM 2014

INTERNATIONAL HAKKARI IN THE HISTORY SYMPOSIUM
SEMPOZYÛMA DI DİROKÊ DA HAKARÎ YA NAVNETEWYÎ

HAKKARİ, 2014

Uluslararası
Tarihte Hakkari
Sempozyumu

International Hakkari in The History Symposium
Sempozyûma di Dîrokê da Hakkari ya Navneteweyî

14-15-16 Kasım 2014
Cilt 1

Bu kitapta yer alan fikirler ve bilgiler tamamen yazarların sorumluluğundadır.
Sempozyum Düzenleme Kurulu ve Üniversitemizin kitapta yer alan bilgiler
ve fikirlerle ilgili sorumluluğu bulunmamaktadır.

Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildirileri

International Hakkari in The History Symposium

Sempozyûma di Dîrokê da Hakkari ya Navneteweyî

Editörler

Yaşar KAPLAN
Murat ADIYAMAN
M. Xalid SADÎNÎ

Dizgi/Mizanpaj

Turan KOCA

Kapak

Şahin DURSUN

Kapak Fotoğrafi

Johan W. Parker

ISBN

978-605-87029-8-1 (1.c)

Baskı

Canset Form Matbaacılık
Anafartalar Mah. Kazım Karabekir
Cad. 72/14 Altındağ/Ankara
Tel: 0312 341 99 92
Faks: 0312 341 97 88

İletişim

Hakkari Üniversitesi Zeynel Bey Yerleşkesi / Hakkari
Tel: 0438 212 12 12
www.hakkari.edu.tr

Birinci Baskı

2016, Ankara

Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu
14-15-16 Kasım 2014, Hakkari

İÇİNDEKİLER

Sempozyum Künyesi.....	6
Açılış Konuşmaları.....	9
M. Xalid SADÎNÎ.....	11
Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN.....	13
Yakup CANBOLAT.....	15
Hakkari'de Bulunan Hubuşkiya'lı Prenslerin Kabartmalı Dikilitaşları Prof. Dr. Oktay BELLİ.....	19
Hakkari Bölgesi'nin Erken Demir Çağı'ndaki Sorunları Vedat Evren BELLİ.....	55
Hakkari Bölgesi'nde İslami Fetihler Doç. Dr. Ferset Meri' İSMAİL.....	67
Hakkari Beyliği'nin İlk Kuruluşu Doç. Dr. Derviş Yusuf HIRORİ.....	81
İzeddin Şêr Hakkari / İlk Kürdistan Şahu Prof. Dr. Zırar Siddiq TEWFÎQ.....	103
Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hakkâri Şenbû Beyliği Öğr. Gör. Yusuf BALUKEN.....	123
16. Yüzyılda Hakkari Beyleri ve Osmanlı Hakimiyeti Arasındaki İlişkiler Prof. Dr. Saadi Uthman HARUTİ.....	141
İlhanlıların (Moğolların) Yıkılışından Çaldıran Savaşı'na Kadar Hakkari Beyliği (1335-1514m) Siyasi ve Toplumsal Bir İnceleme Öğr. Gör. Rebia Fetah Şêx MUHEMMED.....	167

Hakkari Beyliđi Beylerinin Őeceresi Ođr. Gör. Nizar Eyyub GULİ.....	221
Emeviler ve Abbasiler Arasında Hakkari Beyleri Tahsin İbrahim DOSKİ.....	301
Selahaddin Eyyubi Döneminde Haçlı Seferlerine Karşı DireniŐte Hakkârililerin Rolü Doç. Dr. Hekim Ahmed Mam BEKİR.....	321
MeŐtub el-Hakkari Ođr. Gör. Shawish MURAD.....	371
Ziyauddin İsa el-Hakkari Ođr. Gör. Mactâ Hac MUHAMMED.....	385
İbn-i Esir el-Ceziri'nin el-Kamil fi't-Tarih İsimli Eserine Göre Miladi 13. Asırda Mođollar Tarafından Kürtlere Uygulanan Soykırım Doç. Dr. Kerevan Muhammed EHMED.....	397
Abbasiler Döneminde YetiŐmiŐ Hakkârili Devlet Adamları Prof. Dr. Őakir GÖZÜTOK.....	419
Memlukler Döneminde Hakkâri Kürtlerinin Medeniyetteki Rolü Doç. Dr. Qadir Muhammed HESEN.....	429
Őeyh Adi Bin Müsâfir el-Hakkâri ve Yezidiliđin Ortaya ÇıkıŐı Yrd. Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŐ.....	467
PınyanıŐ Hükümeti ArŐ. Gör. YaŐar KAPLAN.....	479
Molla Hüseyin Batei ve Kürtçe Mevlid Geleneđi Doç. Dr. Vecihi SONMEZ.....	525

Berawirdkirina Feqiyê Teyran Û Melayê Bateyî	
Yrd. Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ.....	543
Şeyh Adî B. Müsâfır'den Seyyid Taha-î Nehrî'ye Hakkâri'de Tasavvufî Hareketlilik	
Yrd. Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK.....	559
Hakkari'de Kürtler ve Asuriler: Modern Dönemde Yaşam ve Kimlik Çatışması	
Doç. Dr. Hogır Tahîr TEWFÎQ.....	573

Hakkari Üniversitesi - Hakkari Valiliği Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu

Onursal Başkanlar / Symposium Presidents / Serpişkên Sempozyomê / ندوة الرؤساء

Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN - Hakkâri Üniversitesi Rektörü
Yakup CANBOLAT - Hakkâri Valisi

Bilim Kurulu / Advisory Committee / الاستشارية اللجنة / Desteya Zanistê

Prof. Dr. İhsan Sureyya SIRMA
Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK
Prof. Dr. Mehmet YALAR
Prof. Dr. Oktay BELLI
Prof. Dr. Zırar Siddik TEVFIK
Doç. Dr. Abdülalim AYDIN
Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ
Yrd. Doç. Dr. Abdullah EROL
Yrd. Doç. Dr. Haluk YERGIN
Yrd. Doç. Dr. Abdülhadi TİMURTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Harun OY
Öğr. Gör. Bilal YILMAZ
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN
Yazar M. Xalid SADİNÎ

Düzenleme Kurulu / Organizing Committee / اللجنة اللجان تنظيم / Desteya Amadekar

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN
Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN
Ermin ÖZATAK (İl Kültür Turizm Müdürü)
Osman KIZILBAN (İl Özel İdaresi Sekteri)
M. Faysal GEYLANÎ (İl Müftüsü)
M. Xalid SADİNÎ

Sempozyum Koordinatörleri - Sekrateriya / Coordinators-Secreteria / المنسقين /
Rêvebirên Sempozyomê

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN

Öğrt. Gör. Murat ADIYAMAN
Arş. Gör. İlyas SİVAĞCI
Öğrt. Gör. Şahin DURSUN
Turan KOCA
Rıdvan DALMAZ
Nasrullah ÇİFTÇİ

Bütçe Sorumlusu / Berpîrsê Bûtçeyê / Budget Officer / موظف الميزانية

Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN

Sempozyum Konuları / Symposium Topics / Mîjarên Sempozyomê / مواضيع الندوة

- İlkçağlardan beri bir yaşam alanı olarak Hakkâri bölgesi
- Hakkâri bölgesinin tarihi sınırları
- Hakkâri bölgesinin İslam'a katılması
- Emevîler ve Abbasîler döneminde Hakkâri
- Büveyhî, Selçuklu ve Moğol İstilasî döneminde Hakkâri
- Hakkâri bölgesi ve Eyyubîler
- Hakkâri Beyliği'nin kuruluşu
- Osmanlılar ve Safevîlerin çekişmesinde Hakkâri
- Osmanlı Devleti ve Hakkâri Beyliği ilişkileri
- Hakkâri Beyliği'nin gelişimi
- Hakkâri Beyliği'nin yıkılışı
- Hakkâri mülhakından Pınyanışî Hükümeti Ertoşî aşiretler konfederasyonu
- Hakkâri Beyliği'nin İslam kültür ve medeniyetine katkıları
- Hakkâri bölgesi Nesturîleri
- Cumhuriyet döneminde Hakkâri

Sempozyum Tarihi / Symposium Date / الندوة تاريخ

14-15-16 Kasım 2014 / Hakkari Atatürk Kültür Merkezi

Sempozyum Bildiri Özetlerinin En son Gönderim Tarihi / Deadline for abstract submission

05 Eylül 2014

Sempozyum Bildiri Tam Metin En son Gnderim Tarihi Deadline for full paper submission

01 Ekim 2014

İletişim

Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN

Hakkâri Üniversitesi Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Koordinatörlüğü

Tel

(0438) 211 95 27

(0438) 212 12 12 - Dahili: 1270

Gsm: 0536 728 56 81- 0530 327 14 27

E-Posta

hakkari.byk@gmail.com

byk@hakkari.edu.tr

İnternet Adresi

<http://tarihtehakkari.hu.edu.tr>

AÇILIŞ KONUŞMALARI

M. Xalid SADÎNÎ

(Yazar)

Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN

(Hakkari Üniversitesi Rektörü)

Yakup CANBOLAT

(Hakkari Valisi)

TARİHTE HAKKÂRİ SEMPOZYUMU AÇILIŞ KONUŞMASI

M. Xalid SADİNİ
Araştırmacı Yazar

Sayın Valim, saygıdeğer Rektör Hocam, saygıdeğer ilim ve bilim insanı dostlarım, basınımızın güzide temsilcileri ve saygıdeğer misafirler!

Hakkâri'mizin tarihi ve kültürel mirasıyla ilgili olarak, Hakkâri üniver-sitemizin geleneksel hale getirdiği yeni bir sempozyumda birlikteyiz. Gerek Tür-kiye'deki değişik şehirlerden gelen ve gerekse yurtdışından gelen misafirlerimiz var. Hepinize hoş geldiniz diyorum.

Değerli dostlar;

Bugüne kadar Hakkâri'mizden bahsedenler, kentimizi hep "Dağların Kenti" olarak vasıflandırmışlardır. Bence hakları da vardır. Zira Hakkâri'miz Hindistan'ın Himalayalarından, Şili'nin dağlarından ve İsveç'in Alplerinden sonra dünyanın dördüncü dağlık bölgesidir. Hakkâri, Torosların devamı olan Zagrosların tam ortasında kurulmuş, dünyanın en büyük dağlık alanlarından bi-ridir. Kato, Karadağ, Sümbül, Cilo, Govend, Sat Dağları ve daha onlarca büyük dağ ve tepesiyle yeryüzünün en muhteşem yerlerinden biridir Sert bir coğraf-yamız var. Lakin bu sert coğrafyamızın bize sunduğu soğuk pınarlar, rengârenk çiçekler ve bin bir çeşit bitkisiyle dünyanın en tabii yaşam alanlarından biridir de. Bu yüce dağların doruklarından fışkıran yüzlerce kaynak Zap, Avaşın, Habur vb. nehirleri besliyor ve bu nehirler Mezopotamya'nın düzlüklerine akarak oraların canlı kalmasına vesile oluyor.

Bir yanımız Asya'nın gizemli ülkesi İran diğer yanımız dünyanın en eski uygarlıklarından Sümerlerin, Asurilerin, Medlerin, Akadların binlerce yıllık de-ğerlerini günümüze taşıyan Mezopotamya. Hakkâri ilimiz güneyiyle Asurların başkenti Ninova'ya, kuzeyiyle Urartuların Tuşba'sına, doğusuyla Urmiye'ye, ba-tısıyla Cizira Botan'ın ortasında bulunmaktadır. Böyle bir coğrafyada, böyle bir etkileşim alanında, böyle yolların tüm kesişim noktasında binyılların birikimiyle getirdiği bir örf, adet, gelenek ve kültüre sahiptir.

Hakkâri'nin tarihsel olarak geçmişi daha çok Ortaçağ ve Osmanlı dö-nemi ile ilişkili olarak Hakkâri Beyliği ağırlıklı olarak gelişmektedir. Hakkâri tarih boyunca büyük medeniyetlerin uzağında kalmış bir coğrafyadır. İlkçağlar-dan Ortaçağa kadar bu durum hiç değişmemiş; göç, coğrafi koşullar ulaşımı ve yerleşmeleri zorlaştırmıştır. Daha çok köy yerleşmeleri şeklinde gelişen dağınık

doku, kentleşme olgusunun gerçekleşmesini engellemiş gözükmektedir. Bir de göçebelik ve buna bağlı hayvancılık, kültürün yerel özellikler taşımasına neden olmuştur. Bütün bu olumsuzluklara rağmen kültürel dokuyu belirleyen iki önemli unsur göze çarpmaktadır. Bunlar İslam ve Hıristiyanlıktır.

Hakkâri Beyleri her zaman aralarında kaldığı iki büyük imparatorluk içinde büyük bir diplomasi maharetiyle yazışmışlardır. Osmanlı Padişahları Hakkâri Beylerine büyük bir saygı duyarken İran Şehinşahları da zaman zaman onlara amca diye hitap etmişlerdir. Bu süreç 14. yy'dan itibaren başlamakla beraber, 18. ve 19. Yüzyıllarda artış göstermektedir. İslam kültürünü belirleyen mimari, şiir ve her türlü kültürel birikim Hakkâri Beyliğinin bölgede hâkimiyetini kurmasından sonra gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Çoğunluğu Hakkâri Beyleri ile Müslüman Kürt halkının ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Daha çok dini ve sivil yapılarla mezar taşlarından oluşmaktadır. Çölemerik (bugünkü il merkezi) Çukurca, Şemdinli ve uzun bir dönem Hakkâri bölgesine bağlı olan Başkale bu eserlerin görüldüğü başlıca merkezlerdir. Bütün bu yapıların mezar taşları dışında ortak bir tipi temsil etmedikleri anlaşılmaktadır.

Hıristiyan kültürünü çoğunlukla Nesturiler teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra Ermeniler de az da olsa yörede varlık göstermişlerdir. Nesturiler Hıristiyanlıkta diofizit olan bir gruptur. Bunları Hz. İsa'nın hem insan ve hem peygamber hem de tanrı kelâmı olduğuna inanmaktadır. Bu nedenle Efes konsilinde aforoz edilmişlerdir. Geçmişte, Hakkâri'nin dağlık coğrafyasında yoğunlaşarak kabileler şeklinde yaşayışlarını ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hem bölgesel hem de kabile adları örtüşmekte; bunların başlıcalarını; Dêz, Cêlo, Baz, Tiyari ve Tuxube teşkil etmektedir. Nesturi yerleşmelerinin bulunduğu köy yerleşmelerinde birçok kilise ve manastır günümüze ulaşmıştır. Halen sağlam durmaktadırlar.

Son olarak, bu sempozyumun gerçekleştirilmesinde bize katkılarından maddi ve manevi katkılarını esirgemeyen Sayın Valimize çok minnettarız.

Sayın Rektörüm bize güvendi, inandı ve her tür destekte katkı vermekten geri durmadı. Ne kadar teşekkür etsek azdır.

Biliyorsunuz, çok küçük organizasyonların bile çok büyük sorunları olur. Bütün bunları düzenleme kurulu adına göğüsleyense sevgili kardeşlerim Yaşar Kaplan, Murat Adıyaman, Rıdvan Dalmaz ve Turan Koca oldu. Onlara da çok teşekkür ediyorum.

TARİHTE HAKKÂRİ SEMPOZYUMU AÇILIŞ KONUŞMASI

Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN
Hakkari Üniversitesi Rektörü

Sayın Valim, değerli misafirler ve basın mensupları,

Üniversitemiz geleneksel hale getirdiği bölgenin dili, dini, edebiyatı, tarihi ve kültürel değerleri üzerine yaptığı 5. sempozyumunda sizlerle birlikte olmaktan ve bu sempozyuma sayın valimizle ev sahibi yapmaktan büyük bir mutluluk duyuyordum. Bu vesile ile hepinizi saygı ve sevgiyle selamlıyorum. Sempozyumun bölgenin tarihine ve kültürel değerlerine katkıda bulunmasını yüreğime arzu ediyordum.

Zira sizlerin de malumu olduğu üzere üniversiteler bilimsel çalışmaların özgürce tartışıldığı ortamlardır ve aynı şekilde Üniversitemizin misyonu ve görevi başta kurulduğu yere değerler katacak, insanlık için insanın aklına gelebilecek hemen her konuda araştırmalar yapmak ve bu araştırmaları da değişik vesilelerle insanlığa sunmaktır.

Hakkâri Üniversitesi olarak biz de bilimsel birikime katkıda bulunma ve toplumu aydınlatma gayesi ile bilim insanlarını buluşturma ve uygun bir tartışma alanı sağlamak için çabalıyoruz.

Üniversitemizin altıncı kuruluş yılında 5. Uluslararası sempozyumunu yapıyor olmanın haklı gururu içindeyiz. Gururluyuz çünkü birileri bu tarihi, kültürü, dili ve edebiyatı görmezden gelmemizi istiyordu. Oysa coğrafyamızın sahip olduğu muhteşem dağlar gibi apaçık olan bu tarihi, edebiyatı, kültürü ve kültürel değerleri görmezden gelemezdik. Ülkemizde demokratikleşme ve insan hak ve hukukuna verilen önemle eş değer olarak biz de elimizden gelenin en iyi olanını yapmaya çalışıyoruz. Özgür ve demokratik bir tartışma ortamıyla ülkemizin ve toplumumuzun daha güvenilir ve müreffeh yarınlara ulaşması için çabalıyoruz. İlimizin tarihine ilişkin hiçbir karanlık noktanın kalmaması gayesi ile bugün burada “Tarihte Hakkâri Sempozyumunu” yapacağız.

Bu sempozyumun amacına ulaşması temennisi ve yeni sempozyumlarda tekrar birlikte olmak umudu ve dileği ile yurt içinden ve yurt dışından davetimize icabet ederek bu konuda düşüncelerini bizimle paylaşmaya gelen siz değerli misafirlerimize teşekkür ederken bu çalışma

larımızda bizi yalnız bırakmayan destek ve hizmetlerini hiç esirgemeyen Sayın valimize en içten teşekkür dileklerimi sunuyorum.

Hakkâri, tarihin karanlık dönemlerinden beri çok kadim bir yerleşim yeri olmakla beraber son bin yıllık tarihimizde de çok belirleyici bir role sahiptir. Neredeyse Osmanlı imparatorluğu ile yaşıt yaklaşık 600 yıllık bir Hakkâri Beyliği dönemine sahiptir, bu tarihi sizler bize açıklayacaksınız.

Bundan dolayı sizleri biran önce dinleme sabırsızlığıyla sözlerime son verirken hepinize tekrar hoş geldiniz diyorum.

Hun bi xêr hatin geli mêvanên ezîz.

TARİHTE HAKKÂRİ SEMPOZYUMU AÇILIŞ KONUŞMASI

Yakup CANBOLAT
Hakkari Valisi

Kıymetli Hocalarım, saygı değer mesai arkadaşlarım, değerli Hakkârililer ve basın mensupları;

Hakkâri Valiliği ve Hakkâri Üniversitesi tarafından müştereken düzenlenen “Tarihte Hakkâri” sempozyumuna katılan çok değerli bilim insanlarını ve sizleri saygıyla selamlıyor ve sempozyumun yararlı ve başarılı geçmesini diliyorum.

Milattan önce 7000’li yıllardan günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapan, farklı medeniyet ve kültürlerin tam ortasında, muhteşem bir tarihi zenginliğe sahip bu topraklarda, yani Hakkâri’de böyle önemli bir sempozyumda buluşmanın, bir araya gelmenin çok kıymetli, çok değerli olduğunu düşünmekteyim.

Değerli katılımcılar;

Tarih, insanoğlunun hafızasıdır. İnsanların, toplum ve devletlerin yaşadıkları olaylardan oluşan tarih, geçmişten ders alarak gelecek hakkında öngörülü olmamızı sağlamaktadır. Bu bağlamda tarihin öğrenilmesi, tahlil edilmesi ve gerekli derslerin çıkarılması geleceğimizi inşa adına büyük öneme sahiptir.

İmam Şafii’nin de dediği gibi “tarih okuyanın aklı çoğalır”. Yani insanın, tarihten aldığı derslerle kazandığı tecrübe sayesinde aklını ve mantığını daha verimli kullanması mümkün olur. Bu kural toplumlar ve milletler açısından da geçerlidir.

Hiç kuşku yoktur ki, İlkçağlardan beri korunaklı bir kale olarak görünen ve uğruna birçok savaşın yapıldığı Hakkâri, tarih sahnesindeki yerini bilimsel bir sempozyumla irdeleme, aklını ve mantığını daha verimli kullanma fırsatı bulacaktır.

Geçmişte birçok medeniyete huzur ortamı sunabilmiş bu kadim kent, tekrar eski günlerine dönmenin, kültürün, medeniyetin, barış, kardeş

lik ve huzurun limanı olmanın arayışındadır ve bu yolda önemli merhaleler kat etmiştir. İşte bugün burada bir araya gelmemize vesile olan “Tarihte Hakkâri” konulu sempozyum da bu yolda atılmış önemli adımlardan bir tanesi olacaktır.

Medeniyetler bakımından kentler medeniyetleri, medeniyetler de kentleri sembolize eder. Hakkâri'nin sahip olduğu kültürel zenginliğin yeniden gün ışığına çıkarılması ve canlandırılması kentin tarihiyle birlikte fark edilebilirliğinin artırılması kendi kimliğini tanıması ve tarif etmesi, şehrimizin sosyo-kültürel ve ekonomik gelişimi açısından da önemli bir kazanım sağlayacaktır.

Değerli konuklar;

Hakkâri'yi elimizin altında duran, üstü tozlanmış bir altın külçesi gibi tanımlamak herhalde yanlış olmayacaktır. Tarihi, kültürel ve coğrafi zenginliklerinin yanında özgün kültürel kimliğiyle, konukseverliğiyle bu şehrin mutlaka kendini fark ettirmesi gerektiğini düşünüyorum. Bunun için Hakkâri tarihi ve bu sempozyumdan çıkan değerli bilgiler, geleceğe ilişkin çizilecek yol haritasında bizlerin kılavuzu olacaktır.

Tarihten ders almalıyız. Mehmet Akif'in dediği gibi:

***“Tarihi tekerrür diye tarif ediyorlar
Hiç ibret alınsaydı tekerrür mü ederdi”***

Tarihi ve kültürel değerlerimizin ortaya çıkarılması, korunması ve geliştirilmesini sağlamalıyız. Bu sempozyumdan çıkan güzel sonuçları döküman ve kitap haline getirip, insanların ve insanlığın hizmetine sunmalıyız. Tarih biliminden, tarihten ders alıp geçmişte düşünülen ve bugün yaşanan hatalara, yanlışlara düşmemeli, milletimizi daha aydınlık ve daha gelişmiş bir düzeye taşımanın çabası ve heyecanını yakalamalıyız.

Bu duygu ve düşüncelerle programın hazırlanmasında emeği geçen başta Hakkâri Üniversitesi Rektörümüze ve kıymetli personeline, ilimize teşrif eden bütün aziz hocalarıma ve çok değerli bütün konuklarımıza ve basın mensuplarımıza teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Prof. Dr. Oktay BELLİ

HAKKÂRİ'DE BULUNAN
HUBUŞKİYA'LI PRENSLERİN
KABARTMALI DİKİLİTAŞLARI

HAKKÂRÎ'DE BULUNAN HUBUŞKİYA'LI PRENSLERİN KABARTMALI DİKİLİTAŞLARI

Prof. Dr. Oktay BELLİ¹

Giriş

1998 yılında Hakkâri kentinin içinde yer alan ve Hakkâri'nin simgesi olarak kabul edilen Bey (Mir) Kalesi'nin hemen kuzeybatı eteğinde, bir rastlantı sonucu 13 adet kabartmalı dikilitaş bulunmuştur. Hakkâri Valisi Sayın Nihat Canpolat beyefendinin İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'nden yardım istemesi üzerine, Müze Müdürlüğü ile uzmanlarımız hemen Hakkâri'ye gönderilmiştir. Yerinde yapılan kısa süreli bir çalışma sonucunda, kabartmalı taşların in-situ durumda oldukları anlaşılmıştır.

Ancak ne yazık ki çok acele ve sistemsiz olarak yapılan kazı çalışması, çözümlenemeyen birçok sorunu da günümüze taşımıştır. Örneğin kazı sırasında herhangi bir arkeolojik buluntunun olup olmadığı tam olarak anlaşılmadığı gibi, kabartmalı dikilitaşların özgün duruş biçimleri ve birbirleriyle olan gizemli ilişkileri de kesin olarak anlaşılamamıştır.

1999-2012 yılları arasında müdürlüğünü yürüttüğüm Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'nin seçkin bilim kurulu üyeleri, son 45 yıl boyunca Doğu Anadolu Bölgesi'nin kültürel yaşamında üstlenmiş olduğu tarihsel sorumluluğunu, Hakkâri kabartmalı dikilitaşları ve nekropollerini konusunda da yerine getirerek, Anadolu ve Dünya bilimine bu olağanüstü sanat eserlerini kazandırmanın sonsuz mutluluğunu yaşamaktadır.²

¹ Prof. Dr. Oktay BELLİ, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü, İstanbul TÜRKİYE

² Bu çalışma, 2008 yılında yayımlanan "*Hakkâri'nin Kabartmalı Dikilitaşları*"- "*Hakkâri's Carved Stone Steles*", III. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu, (ed. O. Belli.), Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No:5, Ajans Türk Matbaası, Ankara 2008, 43-70, ve 2014 yılında yayınlanan "*Hakkâri'nin Kabartmalı Dikilitaşları ve Doğu Anadolu'da İnsan Biçimli ve Kabartmalı Mezar Taşı Yapma Geleneği*"- "*Hakkâri's Stone Steles and Eastern Anatolian Traditional Gravestones with Human Figures Carved in Relief*", (ed. O. Belli- V.E. Belli), II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu, 25-27 Eylül 2013 Bitlis-Ahlat, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını No:5, Atölye Omsan Matbaası, İstanbul 2014, 62-107, adlı bilimsel makalelerin, değiştirilmiş ve özellikle de genişletilmiş halidir.

Görünen ön yüzleri özenli bir işçilikle düzeltilen ve düz durması için kabaca bir kaide üzerine oturtulan insan figürlü dikilitaşların arka kısımları, Hakkâri Kalesi kayalığına bakmaktadır. Yan yana ve arka arkaya gelen kabartmalı taşların arka kısımları, ön yüzüne verilen özenden yoksun bırakıldığı için, taşın doğal biçimini olduğu gibi yansıtmaktadır. Yüzlerce yıl boyunca kabartmalı taşların hemen hepsi, güneyinde yükselen Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde kullanılan kaleden akıp gelen toprağın altında kalmışlardır. Kabartmalı dikilitaşların hemen yakın çevresinde bulunan ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen nekropol alanının da gösterdiği gibi, bu alan yarı göçebe bir yaşam sürdüren toplulukların geleneksel olarak kabul ettikleri kutsal kült merkezini oluşturmaktadır.

Aynı gelenek 60- 70 km. güneyde bugünkü Kuzey Irak toprakları içinde bulunan Muşşir çevresinde M. Ö. 7. yüzyılın sonu veya 6. yüzyılın başlarında İskitler döneminde de varlığını sürdürmüştür. Ata Kültü'nü oluşturan bu kabartmalı dikilitaşların benzerleri, Orta Avrupa'dan doğuda Moğolistan'a kadar uzanan birlerce kilometrekarelik bir alanda da yaygın olarak görülmektedir.

2005 yılında Prof. Dr. Veli Sevin tarafından yayımlanan "Hakkâri Taşları: Çıplak Savaşçıların Gizemi" adlı kitabın başlığı, ne yazık ki konu ile uzaktan yakından ilgisi olmayan ve kabartmalı dikilitaşların içeriği ile çelişki oluşturan bir başlıktır. Kitabın başlığının içeriği ile ilgili olmaması, Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı kültürü için olduğu kadar, Anadolu uygarlığı için de çok büyük bir şanssızlıktır.

1998 yılında Van Müze Müdürü sayın Ersin Kavaklı'nın başkanlığında Hakkâri kurtarma kazılarına katılan bir bilim kurulu üyesi ve son 45 yıldan beri de Hakkâri-Van Bölgesi'nde Eski Çağ kültürleri konusunda kesintisiz arkeolojik kazı ve yüzey araştırması yapan ve bu çalışmalar ile ilgili edinmiş olduğum bilgileri şimdilik 47 uluslararası kitap ve 850'den fazla bilimsel makalede yayımlayan bir bilim insanı olarak, bu önemli konunun yeniden değerlendirilmesinin gerekli olduğuna karar verdik.

Anadolu ve Eski Önasya Dünyası için olduğu kadar, Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerindeki kültürler için de son derece önemli olan bu konunun eksik başlığı ile yanlış tarihlendirilmesi, bölgenin tarihsel ve arkeolojik kültürünü değerlendiren bizleri yeniden bu ilginç ve özgün konuyu doğru bir şekilde değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır.

İNSAN KABARTMALI DİKİLİTAŞLAR

Hakkâri kabartmalı dikilitaşları, sayın V. Sevin'in de belirttiği gibi çevrede bulunan yerel taş yataklarından elde edilen kaya parçaları üzerine işlenmiştir, yoksa başka bir bölgeden buraya farklı bir taş türü özel olarak taşınmamıştır. Büyük parçalar halinde çıkarılan taşların büyüklükleri, ortalama 0.70 m. ile 3.30 m. arasında değişmektedir. Genellikle yassı ve kabaca dikdörtgen biçimli bloklardan oluşan taşın kalınlıkları da, 15- 25 cm. arasında değişmektedir. Taşların üst kısımları kabaca da olsa kavislendirilmiştir. Dik durmaları için alt kısımları özel bir şekilde yontulmamıştır, irili- ufaklı kaba taşlarla desteklenmiş veya kayalığa yaslanarak dik durmaları sağlanmıştır.³

Ata Kültü'nü yansıtan kabartmalı dikilitaşların Erken Demir Çağı'na tarihlenen en eski örnekleri alçak kabartma tekniğinde, daha geç örnekleri ise kazıma çizgi tekniğinde işlenmiş insan ve hayvan figürlerinden oluşmaktadır. Toplam 13 kabartmalı dikilitaştan 11 tanesi erkek, 2 tanesi de kadın figürüne aittir. Kadın figürleri; daha sonra da ayrıntılı olarak belirteceğimiz gibi, erkeklerin aksine, giysileri ile betimlenmiştir.⁴

Dikilitaşlar üzerindeki resim sanatının en büyük özelliği, insan figürlerinin tümüyle cepheden betimlenmiş olmasıdır. İnsan figürlerinin cepheden betimlenmesi, daha sonra Van Bölgesi'nde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'nın resim sanatında yandan gösterilen insan figürleri ile çok büyük bir çelişki oluşturmaktadır. Ancak Urartu Krallığı'nın M. Ö. 7. yüzyılın sonunda yıkılmasından sonra, Hakkâri'nin 70 km. kuzeyinde yer alan Giyimli'de (Hırkanis) ortaya çıkarılan Halk Sanatı'na ait bronz Adak Levhaları üzerinde cepheden gösterilen insan figürleri ile Hakkâri dikilitaşları üzerine betimlenen insan figürleri arasında, sitil açısından çok büyük bir benzerlik görülmektedir.

³ Kabartmalı dikilitaşların çizimlerini ve diziliş tasarımlarını büyük bir başarıyla gerçekleştiren değerli dostum Celal Tuna'ya çok teşekkür ederim.

⁴ Hakkâri'de ortaya çıkarılan insan ve hayvan kabartmalı dikilitaşların yayınlanarak bilim dünyasına duyurulması için bizlere destek veren ve elinde gelen her türlü kolaylığı gösteren Van Müzesi'nin eski müdürü sayın Ersin Kayaklı ve müdür yardımcısı meslektaşım sayın Mete Tozkoparan'a (M.A.), bir kez daha sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ERKEK SAVAŞÇILAR

Bölgenin Erken Demir Çağı tarihi, kültürü ve sanatının aydınlatılmasına çok büyük bir katkı sağlayan bu değerli anıtların sayım V. Sevin'in kullanmış olduğu "Hakkâri Taşları" başlığından ayıran en önemli özelliği, büyük bir özenle kabartma tekniği ile işlenmiş olmasıdır. İkinci önemli özelliği, bunların hiçbir zaman çıplak olmadıkları, bellerinde kemer ve üreme organını kapatan suspansuvarın bulunmasıdır, hele kadınlara ait figürlerde giysinin büyük bir özenle belirtilmesi, çıplak kelimesinin nedensel yanlış ve hatalı olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Erkek savaşçılara ait dikilitaşların belden aşağı kısmı, toprağa gömülmüştür, bu yüzden önemli olan belden yukarı kısmının betimlenmesidir. Savaşçıların belden yukarı kısımları, oldukça özenli ve ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

Hakkâri dikilitaşların üzerine betimlenen erkek savaşçıların birçoğu yuvarlak yüzlü ve dolgun yanaklı, bir kısmı da üçgen biçiminde ince-uzun yüzlüdür. Etili ve düz bir burun ile bunun üzerinde birleşen kalın kaşları ve çok dar bir alınları vardır. Kulaklar başarılı olarak gösterilmiştir. Küçük ve yuvarlak göz çukurlarına beyaz renkli bir taşla kakma yapılmıştır. Beyaz renkli taştan yapılan kakma, yüze büyük bir canlılık kazandırmıştır. Yüze kıyasla küçük olarak gösterilen ağız kapalı ve dudaklar belirsizdir. Bazı insan yüzlerindeki küçük ve kapalı ağız, savaşçının sert karakter ve öfkelerini yansıtmaktadır. Başlarında bu yöreye özgü süslü bere ya da takke türü başlık bulunmaktadır. Bu yüzden savaşçıların saçları görülmemektedir.

Savaşçıların hemen hepsinin bir başka ortak özelliği, sakalsız olmalarıdır, buna karşın bazı savaşçıların burun delikleri hizasından aşağıya sarkan at nalı biçiminde bıyıkları bulunmaktadır. Hakkâri'nin 60- 70 km. güneyinde yer alan Muşasır çevresinde bulunan M.Ö. 7. yüzyılın sonu veya 6. yüzyılın başlarına ait savaşçı İskit taş heykellerinin de benzer biçimde at nalı bıyıkları vardır.

Hiç kuşkusuz Hakkâri dikilitaşları üzerinde savaşçı figürleri, Erken Demir Çağı'nda ilk kez bölgedeki insan yüzleri konusunda ayrıntılı denebilecek nitelikte bilgiler vermektedir. Bu önemli bilgilerden bölgeye gelen ve yarı göçebe bir yaşam sürdüren insan figürlerinin bir kısmının

yuvarlak yüzlü ve dolgun yanaklı, bir kısmının da üçgen biçiminde ince-uzun yüzlü olduklarını öğrenmekteyiz.

İnsan figürlerinde pazıları belirtilen kollar dirsekten bükülmüş, eller, parmaklar ve özellikle tırnaklar özenli bir biçimde işlenmiştir. İnsan figürlerinin elinde tuttukları nesnelere ile belirleyici özelliğini oluşturan eller, daha büyük ve özenli gösterilmiştir. Gövdenin diğer öğelerini oluşturan bacaklar üzerinde ise durulmamıştır, buna hem taşın büyüklüğü elverişli değildir, hem de savaşçıyı tanımlayacak bir özelliği yoktur. Yalnızca oldukça geç tarihte stilize edilmiş çizgilerle yapılan bir erkek savaşçının göbeği, küçük bir çukurluk halinde gösterilmiştir.

Belde çoğunlukla enli, bazen de dar bir kemer vardır, kemerin üzeri çapraz çizgilerle tıpkı baklava motifi gibi taranmıştır. Bunun, M. Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren Van Gölü çevresinde güçlü bir krallık kuran Urartuların ünlü kemerleri gibi bronzdan mı yapıldığı, yoksa meşin veya yünden örülen bir kuşaktan mı oluştuğu kesin olarak belli değildir. Ancak betimlenen kemerlerin hemen hepsinin ortasında, toka kısmı görülmemektedir. Çok büyük bir olasılıkla kemerlerin yünden örülmüş kuşak olduğu anlaşılmaktadır. Her halükarda bu kemerler, Van Bölgesi'nde Beylikler Dönemi'nde yönetici savaşçıların betimlenen ilk kemerleri olması ve özellikle Urartu kemerlerinin gelişmesini etkilediği için çok büyük bir önem taşımaktadır.

Kemerin hemen altında ise, erkeklik organını koruyan bir suspansuvar bulunmaktadır. Yünden örüldüğü anlaşılan suspansuvarların üzeri, tıpkı kemerin üzeri gibi dikey ve yatay kalın çizgilerle taranmıştır. Erkek savaşçıların en erken örneğinden, geç dönemde yapılan örneğine kadar büyük bir özenle gösterilen suspansuvar, erkek figürlerinin ayrımlı özelliğini oluşturmaktadır. Hiç kuşkusuz erkeklik organını koruyan suspansuvarın özenle belirtilmesi, savaşçının erk ve gücünü vurgulamak içindir. Van Bölgesi'nde ilk kez karşımıza çıkan suspansuvarlı erkek figürlerinin benzerlerine, daha sonraki dönemlerde bir daha rastlanılmamıştır.

Dikilitaşlar üzerine betimlenen savaşçıların ortak özellikleri arasında, göğüsleri hizasında tuttukları tulum biçimli içki kabı gelmektedir. Deriden yapılmış küçük tulum biçimli içki kabının, dinsel açıdan çok büyük bir önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Kadın figürlerinin ellerinde içki tulu-

munun bulunmaması ilginçtir, bu durumda içki tulumu, savaşçının erk ve güçlülüğünü yansıtan ve ölüm saçan saldırı silahlarından neredeyse çok daha önemliymiş gibi görünmektedir.

Savaşçıların göğüs hizasında iki eliyle sıkı sıkıya tuttuğu içki tulumu, aynı zamanda bizlere tarihleme konusunda yardımcı olmaktadır. Kabartma tekniğinde yapılmış dikilitaşlar üzerinde içki tulumu büyük ve ayrıntılı olarak yapılırken, daha geç dönemde tulum sivilize edilerek küçültülmüş ve yalnızca sağ elin başparmağı ile işaret parmağı arasında sıkıştırılmış küçük bir halka ve çukurluğa dönüştürülmüştür. Bu sivilize gelişim, kabartmalı dikilitaşların farklı sanatçıları tarafından ve özellikle farklı zaman dilimi içinde yapıldığını gösteren bir başka önemli kanıttan biridir.

Savaşçıların göğüsleri hizasında iki eliyle sıkı sıkıya tuttıkları içki tulumunun içinde, çok büyük bir olasılıkla ölümsüz bir yaşamı simgeleyen "Bengisu"nun bulunduğu anlaşılmaktadır. Ata Kültü'nü oluşturan bu dikilitaşların olmazsa olmazının başında, içinde "Bengisu"nun bulunduğu içki tulumları ile ölüm saçan saldırı silahlarının geldiği anlaşılmaktadır. Bu gizemli dinsel inanç, bozkır toplumlarında o denli yaygındır ki, çağlar boyunca öneminden hiçbir şey kaybetmeden kuşaktan kuşağa varlığını sürdürmüştür. Örneğin Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan doğuda Moğolistan'a değin uzanan on binlerce kilometrelik bir coğrafi alanda bulunan binlerce taştan yapılmış insan biçimli heykelin bir elinde içinde Bengisu'nun bulunduğu içki kabı, diğer elinde de kılıç ya da kama bulunmaktadır. İlginçtir ki taştan yapılan bu heykellerin de önemli olan bir başka özelliği, tıpkı Hakkâri kabartmalı dikilitaşlar gibi belden yukarı kısımlarının büyük bir özenle betimlenmiş olmasıdır.

Ata Kültü'nü oluşturan bu dikilitaşlar, insanlar tarafından büyük bir saygınlık duyularak kutsanmaktaydı. Örneğin insanlar istek ve dileklerinin olumlu yönde sonuçlanması için bu tür taş heykellere bez veya kumaş parçaları bağladığı gibi, çeşitli yiyecek ve içecekler de sunmaktaydı.

Hakkâri'nin 60-70 km. güneyinde, bugünkü Kuzey Irak toprakları içindeki Muşaşir çevresinde bulunan ve M. Ö. 7. yüzyılın sonlarına ve 6. yüzyılın başlarına tarihlenen İskitlere ait insan biçimli savaşçı taş heykellerde, tıpkı Karadeniz'in kuzeyindeki savaşçı İskit heykellerinde olduğu gibi

erkek savařçıların da üreme organı özellikle betimlenmiş ve tıpkı Hakkâri kabartmalı dikilitaşlarındaki erkek savařçılar gibi, iki eliyle benzer içki tulumunu sıkı sıkıya tutar biçimde gösterilmiştir.

11 adet ile erkek savařçının hemen hepsi silahlı olarak betimlenmiştir. Ayrıca savařçı erkeklerin çevresine çeşitli saldırı silahları ile çadır ve hayvan figürleri yerleştirilmiştir. Saldırı silahları arasında kovanlı mızraklar, kamalar, sap delikli baltalar, yay, kılıç ve topuz bulunmaktadır. Savařçıların bellerindeki kemer dışında kalkan ve konik biçimli miğfer gibi savunma silahlarının bulunmaması ilginçtir.

Genç ve güçlü erkeklerin savařçı gücünü belirtmek için büyük bir özenle betimlenen çeşitli saldırı silahları, kabartmalı dikilitaşların ana konusunu oluşturmaktadır. Öyle ki her savařçı erkek, başlı başına bir cephanelik gibi betimlenmiştir. Bu durumda kabartmalı dikilitaşların birbirinden ayrımlı ve üstünlük durumunu, sanki betimlenen saldırı silahlarının ihtisamı ve fazlalığı belirlemiş gibidir.

Bronzdan döküm tekniğı ile yapılan kamalar, kemerin üzerinde yatay veya dikey olarak gösterilmiştir. Bir savařçının kemerine asılı olan kılıç, kamaların benzeri olmasına karşın, kamalardan daha uzundur. Ayrıca aynı savařçının sol omzunun üstündeki boşluğa, dikey olarak gösterilen bir balta ve kama yapılmıştır. İlginçtir ki bu dikilitaş üzerine betimlenen saldırı silahı sayısı, diğerlerinden daha fazladır. Van Bölgesi'nde oldukça yaygın olarak kullanılan kamaların demirden yapılmış benzer biçimli örnekleri, Erken Demir Çağı nekropollerinde de bulunmuştur. Ancak kabartmalı dikilitaşların hemen yakınında yer alan mezarda bulunan tunç kama namluları ise, kabartmalardaki kamalara benzememektedir.

Söğüt yaprağı biçimindeki uzun kovanlı kargıların, tıpkı kamalar gibi bronzdan döküm tekniğı ile yapıldıkları anlaşılmaktadır. Kargıların hemen hepsi, savařçının sağ kolu altında gösterilmiştir. Ancak geç dönemde kazıma- çizgi tekniğı ile yapılan dikilitaşlar üzerindeki kargılar, kopya çeken sanatçı tarafından yanlışlıkla sol tarafta gösterilmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki kargı ve kama, savařçıların olmazsa olmaz iki saldırı silahının başında gelmektedir. Çünkü tüm Eski Doğu toplumlarında savařçının utku kazanmasında ve kazandıkları utkuyu betimlemesinde, kargılar hep ön planda gösterilmiştir. Bu durum M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Van Bölgesi'nde kurulan Urartu Krallığı'nın dinsel inanç ve sanatını da etkilemiştir.

M. Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'nın ulusal tanrısı Haldi'dir. Aynı zamanda savaş tanrısı olan Haldi'nin kutsal silahı, kargıdır. Savaşlara en önde katılan Haldi'nin düşmanı bozguna uğratan ve zaferler kazandıran kargısı ile betimlenmesi, oldukça ilginçtir. Urartu dini konusunda önemli bilgiler veren Meher Kapısı kaya yazıtından öğrendiğimize göre, Tanrı Haldi'nin zafer kazandıran ve ölüm saçan kargısına, bağ bozumu şenliklerinde "1 sığır ve 2 koyun" kurban edilmektedir. Yine Urartu dininde dördüncü sırada yer alan Kavga Tanrısı Hutuini'nin kutsal silahı da, iki büyük kargıdır. Savaş Tanrısı Haldi ve Kavga Tanrısı Hutuini'nin ölüm saçan kargılar ile betimlenmesinde, Hakkâri kabartmalı dikilitaşları üzerindeki savaşçıların ilginç kargıları ile betimlenmesinin çok etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Bir sopaya takılı olan sap delikli baltaların baş kısmı yivlidir, tıpkı kama ve kargılar gibi baltaların da bronzdan döküm tekniği ile üretildikleri anlaşılmaktadır. Van Bölgesi'nde Erken Demir Çağı nekropollerinden ortaya çıkarılan ve Urartu Krallığı'nın yıkılışına değin kullanım bulan demirden yapılmış çekiç başlı demir baltalardan oldukça farklıdır. Ancak bu bölgedeki en eski balta örneğini yansıttığı için, çok büyük bir önem taşımaktadır.

Savaşçıların saldırı silahları arasında bir başka ilginç silahı topuzlar oluşturmaktadır. Savaşçının sol omzu üzerindeki boşluğa dikey olarak yapılan balta ve bunun yanındaki topuzun başı kabaca disk biçimlidir. Ağaç sapa geçen kısmın her iki ucu, silindirik bir boru gibidir. Bu haliyle topuz başı, Erken Demir Çağı'na tarihlenen Ernis- Evditepe ve Yoncatepe nekropollerinde ortaya çıkarılan disk biçimli topuz başları ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Erken Demir Çağı topuz başlarının Hakkâri kabartmalı dikilitaşları üzerine betimlenmesi, dikilitaşların tarihlenmesi sorununa da büyük bir katkı sağlamaktadır.

Savaşçının sağ tarafına betimlenen bir başka ilginç resim, göğüsleri çıplak ve pupis bölgesi özenle gösterilen kadın figürüdür. Tüm erkek savaşçılar erkeklik organını kapatan bir suspansuvar takarken, kadın figürünün cinsiyetinin çok açık bir şekilde belirtilmesi, bunun diğer insanlardan farklı olarak ilahi bir kimliğe sahip olduğu vurgulanmak istenmiştir. Daha önceki yayınlımızda da belirttiğimiz gibi, ayaklarının altında uzan-

mış durumda küçük bir insan (düşman) figürünün üzerinde duran çıplak kadın figürünün bir “Savaş Tanrıçası”nı yansıttığı anlaşılmaktadır. Ayakta cepheden gösterilen savaş tanrıçasının, savaşçıları dinsel yönden kutsamak ve korumak için betimlendiği sanılmaktadır. Savaş Tanrıçası’nın Van Bölgesi’nde Beylikler Dönemi’nde savaşçıları korumak için betimlenmesi, o dönemde toplumun dinsel inancını yansıtmaya açısından çok ilginçtir. Savaş tanrıçasının Urartu devleti dini ve panteonunu ne şekilde etkilediğini ve yerini erkek tanrılara nasıl bıraktığını, belgelerin şimdilik eksik ve çok yetersiz olması yüzünden bilemiyoruz.

Cepheden gösterilen ve üreme organları belirtilen kadın figürleri, Urartu Krallığı’nın yıkılmasından sonra, Giyimli (Hirkanis) definesinde ortaya çıkarılan bronz levhalar üzerindeki Halk Sanatı’nda tekrar karşımıza çıkmaktadır.

Bir başka kabartmalı dikilitaş üzerine ise, oldukça ilginç bir savaşçı betimlenmiştir. Savaşçının sağ tarafında ayakta ve küçük olarak betimlenen erkek figürü, sağ elinde bir kargı, sol elinde de bir topuzu sapından tutmaktadır. Cepheden betimlenen savaşçının çok büyük bir olasılıkla “Savaş Tanrısı”nı yansıttığı anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Van’da kurulan Urartu Krallığı’nın devlet dininde elinde kargı ve topuz taşıyan benzer savaş tanrıları bulunmaktadır. Örneğin daha öncede belirttiğimiz gibi elinde kargı taşıyan ulusal Tanrı Haldi, en büyük “Savaş Tanrısı”dır.

Kabartmalı dikilitaşlar üzerinde savaşçıların askeri donanımları arasında kargı, yay, balta, topuz ve kamaların özenle betimlenmesi, Urartu silahlarının gelişmesinde Asur Krallığı’ndan çok, Beylikler Dönemi silahlarının çok daha büyük bir etkisinin olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

KADIN FİGÜRLERİ

Kabartmalı dikilitaşlardan bir tanesi kadına aittir. Bir başka dikilitaş üzerine kadın yüzüne benzeyen insan figürünün ise, işçiliğinin yarım kaldığı anlaşılmaktadır. İlginçtir ki oyma ve çizgi tekniğinde işlenen dikilitaşlar üzerinde, insan figüründen başka bir şey bulunmamaktadır. Gövde ayrıntıları çizgi tekniğinde belirtilmesine karşın bitirilemeyen bu tür

dikilitaşların çevresinde silah, çadır ve yaban hayvanlarının bulunmaması, sanatçının önce savaşçıyı betimlediğini, daha sonra ise boşluklara silah, çadır ve yaban hayvanları yerleştirdiğini göstermektedir.

Kadın figürünün betimlendiği taş, 3.30 m. yüksekliğindedir ve diğer kabartmalı dikilitaşlardan en az iki kat daha uzundur. Cepheden betimlenen kadın figürünün başındaki saçları, dört dalgalı ve yatay çizgi halinde gösterilmiştir. Oval yüz hafifçe oyularak biçimlendirilmiş, gövdenin diğer ayrıntıları da çizgi tekniğinde işlenmiştir. Kabartma tekniğine dönüştürülemeyen bu dikilitaşın da işçiliğinin yarım kaldığı veya sanatçısının yeteneğinin ancak bu kadar işlemeye elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak insan figürü kabartmalı dikilitaşın işçiliğinin yarım kaldığı olasılığı, çok daha fazladır.

Oval yüzün en belirgin özelliği, diğer erkek sanatçılarda olduğu gibi, düz ve küt bir biçimde gösterilen burundur. Dar alın üçgen biçimindedir kulaklar olasılıkla saçların altında kaldığı için gösterilememiştir. İnce bir çizgi halinde belirtilen kaşlar, diğer erkek savaşçıların kaşları gibi çatik gösterilmiştir. Gözler iki küçük delik halinde belirtilmiş olup, deliklerin içinde renkli taşların olmadığı sanılmaktadır. Ağız, sanki daha sonra yapılacak olan işçiliği belirlemek amacıyla, yalnızca düz ve silik bir çizgiyle işaretlenmiştir.

Kadın figürünün boynunda dört uzun sallantılı bir kolye bulunmaktadır. Kollar ve eller, şematik olarak gösterilmiştir. Uzun bir giysi içinde bulunduğu için, kadınlık simgesi olan göğüsler belli olmamaktadır. Kollar karnın üzerindedir ve açık parmaklı ellerin altında kare biçimli bir şekil bulunmaktadır. Bunun bir önlük olduğu sanılmaktadır, günümüzde bile benzer biçimli önlük yaylalarda yaşayan ve yarı göçebe bir yaşam sürdüren kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Normalde kemerin hemen altında olması gereken önlük, dikilitaşın toprağa gömülü olması yüzünden, görülebilmesi için sanatçı tarafından kemerin üzerinde gösterilmek zorunda kalmıştır.

Önlüğün hemen altında, üçgen motifleri ile bezeli bir kuşak bulunmaktadır. Kuşağın aşağıya doğru sarkan ucu delikli kısmı, özenle belirtilmiştir. Yünden örülen benzer kuşak, günümüzde kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Ağır ve uzun taşı ayakta dikey bir biçimde tutabilmek için, dikilitaşın dip kısmı işlenmeden uzun bir kama gibi bırakılmıştır.

Kuşağın üzerindeki üçgen motifleri, Urartu Krallığı'nın resim sanatında da yaygın olarak kullanılmıştır. Bronzdan yapılan çeşitli eşya ve adak silahları üzerine sevilerek işlenen bezeme motiflerinin başında yine benzer üçgen motifleri gelmektedir. Çok büyük bir olasılıkla Urartu Krallığı döneminde dokunan kilimler üzerinde de üçgen motifleri olmalıydı. Ancak kilimler çürüdükleri için günümüze kadar varlığını koruyamamıştır. Günümüzde yaylalarda yarı göçebe bir yaşam sürdüren toplulukların kadın ve genç kızları tarafından geleneksel olarak dokunan birbirinden güzel kilimler üzerinde, üçgen motiflerinin sevilerek oldukça yaygın bir biçimde kullanıldıkları görülmektedir.

MADEN KÜLÇELERİ

1982 yılından beri Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi'nde gerçekleştirmiş olduğumuz arkeolojik yüzey araştırması sonucunda çeşitli maden kaynaklarından eski işletmeler tek tek saptanmıştır. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü uzmanları ile ortaklaşa yürüttüğümüz bu önemli çalışma, bölgede yapmış olduğumuz diğer çalışmaya kıyasla çok daha zor koşullar altında gerçekleştirilmiştir. Arazide yapılan sistemli araştırma sonucunda bölgedeki arsenik (zırnık), altın, kalay, gümüş, kurşun, bakır ve demir kaynakları tek tek saptanmıştır. Daha önceki çalışmalarımızda da sık sık belirttiğimiz gibi, çeşitli maden kaynaklarından yapılan üretimin bölgeler arası ticarete kullanılması, Hakkâri Bölgesi'ndeki uygarlığın gelişip yükselmesine çok büyük bir katkı sağlanmıştır.

Bölgede işletilen maden kaynaklarından yapılan üretimin ve bunun bölgeler arası ticarete yaygın olarak kullanılması konusunda, Eskiçağ, Ortaçağ ve Osmanlı Devleti dönemine ait yazılı kaynaklarda da bilgi vermektedir. Örneğin çivi yazılı Assur belgeleri, M.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısından M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına kadar süre içinde Nairi, Habhi, Şupria ve Habuşkiyalı prenslerden altın, gümüş, kurşun, bakır (bronz) ve demirin haraç olarak alınması konusunda önemli bilgiler vermektedir. Maden ve çeşitli metallere yapılan eşyaların haraç olarak alınması, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Urartu Krallığı'nın Van'da (Tuşpa) kurulmasından sonra durmuştur.

Daha önce yapmış olduğumuz bilimsel çalışmalarımızda da sık sık belirttiğimiz gibi, Hakkâri Bölgesi Doğu Anadolu'nun en zengin arsenik

(zırnık) yataklarına sahiptir. Sarı, kırmızı ve bu iki rengin birleşiminden oluşan arsenik, kozmetik boyalarının yanı sıra, bronz alaşımı ve diğer işlerde kullanılmaktaydı. Mısır Kraliçesi Haçepsut'un (M.Ö. 1480-1458) makyajından yapılan analizlerde, arseniğin Hakkâri Bölgesi'nden getirildiği anlaşılmıştır.

Arsenik yalnızca güneyde Irak, Suriye ve Mısır'a ihraç edilmemiş, Urartu Krallığı döneminde tüm Doğu Anadolu Bölgesi'nin de gereksinmesini karşılamıştır. Örneğin Çavuştepe (Sardurihinili), Toprakkale (Rusahinili), Yukarı Anzaf Kalesi ile Yoncatepe Sarayı'nda yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan sarı ve kırmızı renkli arsenikin, Hakkâri Bölgesi'nden getirtildiği anlaşılmaktadır.

Hakkâri Bölgesi, doğuda Afganistan, Tacikistan, Özbekistan'dan gelen ve Zagros Dağı Geçitlerini aşan ünlü ticaret yolundan taşınan değerli taşlar ile kalayın Van Bölgesi'ne ulaştığı bir konumda yer almaktadır. Nitekim M.Ö. XIII. yüzyılın ikinci yarısına ait kuzey Irak'taki Tell el Rimah'ta ortaya çıkarılan çivi yazılı bir Assur belgesinde, "50 Mina (25 Kilo) ölçüğündeki kalayın Nairi'den Assur'a getirildiğinden" söz edilmektedir. Assur Kralı II. Assurnasirpal (M.Ö. 883-859) döneminde ise; Şupria ve Habuşkiyalı prenslerden de kalay haracı alındığı belirtilmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Urartu Krallığı'nın M.Ö.9. yüzyılın ortalarında Van'da (Tuşpa) kurulmasında sonra, Van Gölü'nün güney batısında yer alan Şupria ve Hakkâri Bölgesi'nde yer alan Habuşkiya prensleri artık Assur Krallığı'na bir daha çeşitli metal haracı vermemeye başlamıştır.

Kabartmalı dikilitaşlar üzerinde avcı savaşçıların sağ kolu altın tuttıkları içbükey gövdeli, yassı ve çift ağızlı nesne ile yuvarlak kesitli eğri çubukların, sayın V. Sevin'in de belirttiği gibi çok büyük bir olasılıkla maden külçesi olduğu sanılmaktadır. Ancak bunların kalay mı, yoksa bronz veya gümüş külçesi mi olduğunu kesin olarak söylemek şimdilik olanaksızdır. İçbükey gövdeli, yassı ve çift ağızlı nesnelerin üzerine özenli bir şekilde işlenen damganın, üretim yerinin işareti olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim çeşitli yerlerde bulunan kalay ve bronz külçeleri üzerinde de, üretim yeri ile ilgili işaretler görülmektedir.

Öyle anlaşılmaktadır ki, dikilitaşlarda resmedilen savaşların güneyde Mezopotamya ve Mısır'a, kuzeyde de Doğu Anadolu Bölgesi'nde

kalay, arsenik ve diğer metallerin sevkiyatını denetim altında bulunduran Habuşkiyalı prensler olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce yayınlamış olduğumuz makalelerde de sık sık belirttiğimiz gibi, Hakkâri Bölgesi'ndeki uygarlığın gelişip yüksek bir zirveye ulaşmasında, bölgede tarım ve hayvan besiciliğine dayanan bir ekonomi değil, maden üretimi ve ticareti çok önemli bir rol oynamıştır.

HAYVAN RESİMLERİ

Kabartmalı dikilitaşlar üzerine geyik, panter, yılan, dağ keçisi, at ve türleri kesin olarak anlaşılamayan hayvan resimleri de çizilmiştir. Yabani hayvan resimleri, bölgede yaşayan hayvan zenginliğini de göstermektedir. Hayvanlar tek veya birbirleri ile mücadele ederken betimlenmiştir.

Yabani hayvan resimleri, bölgede avcılığın önemini de yansıtmaktadır. Hayvanlara karşı verilen mücadele, insanlara karşı verilen savaş ile eşit düzeyde tutulmaktadır. Çünkü savaşçı, aynı zamanda çok iyi bir avcı olmak zorundadır. Nitekim bir avcının kuyruğundan yakaladığı bir panteri avlama sahnesi, bunun en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Günümüzde Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi, orman yönünden oldukça fakir ve çıplaktır. Sarp ve yüksek dağlar ile koyaklarda varlığını koruyabilen balta artığı bodur meşe ağaçları, eskiden bölgenin bitki topluluğu ile kaplı olduğunu göstermektedir. Su kaynakları yönünden oldukça zengin olan bölgenin, çay ve dereler boyunca sık koruluklar ve yabani meyve ağaçları ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin zengin su kaynakları ve bitki örtüsü, kara av hayvanlarına da çok elverişli bir yaşam ortamı sunmuştur. Zengin kara av hayvanları hemen her şeyden önce savaşçıların çok iyi bir avcı olmasını gerektirmiştir. Yüzlerce yıldan beri bölge halkı arasında yabani hayvanlara karşı verilen savaşım ve hayvanların birbirleriyle olan amansız mücadelesi, söylencelere konu olmuştur.

Kabartmalı dikilitaşlar üzerine en çok betimlenen hayvan dağ keçisidir. Dağ keçileri, Hakkâri Bölgesi'nde tarihöncesi dönemden beri avcı sanatçılar tarafından yüzlerce kaya parçasının üzerine de çizilmiştir. Hatta dağ keçileri, yalnızca kaya yüzeylerine çizilmemiş, yaylalarda dokunan birbirinden güzel kilimler üzerine de yapılmıştır. Etinden, boynuzundan

ve derisinden faydalanılan bu hayvan, bölgedeki avcılar tarafından oldukça fazla avlanılmıştır. 1647 yılında Hakkâri Bölgesi'ne gelen ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi de dağlarda çok sayıda dağ keçisi ve koyunu bulunduğunu, halkın bunları avlayarak etini yediğini yazmaktadır.

Kabartmalı dikilitaşlar üzerine dağ keçilerinden sonra en çok betimlenen ikinci hayvan, panterdir. Panterin, yılan ve dağ keçisine saldırışını betimleyen sahneler, hayvanlar arasında süregelen mücadeleyi canlı bir şekilde yansıtmaktadır. Bu bölgedeki gözlemlerini aktaran Evliya Çelebi, Hakkâri dağlarına çok sayıda panter (kaplan), vaşak gibi kara av hayvanlarının bulunduğunu, panterlerin at kadar büyük olduğunu ve halkın bunları avlayarak kürklerini giydiklerini yazmaktadır.

Hakkâri Bölgesi'nde tarihöncesi dönemden beri kaya yüzeylerine çizilen bir başka hayvan geyiktir. Kabartmalı dikilitaşlar üzerine betimlenen 1 adet geyik resmi, bu hayvanın M.Ö. I. binyılın başlarına kadar bölgede yaşadığını ve avlanıldığını göstermektedir.

Kabartmalı dikilitaşlar üzerine işlenen ilginç hayvanlardan biri de, yılanıdır. Bu sahnelerden birinde, yılanın bir başka hayvana saldırışı betimlenmiştir. Bir başka dikilitaş üzerinde ise, savaşçı-avcının sağ yanağından çene altına doğru dolanan yılanın, çatalı dili ağzından dışarıya doğru çıkık durumda betimlenmiştir. Yılanın diğer hayvanlar veya insanlar ile mücadelesini anlatan söylenceler, bölge halkı arasında kuşaktan kuşağa anlatılmaktadır. Bunlardan da ilginç, kabartmalı dikilitaşlar üzerine betimlenen yılan resimleri, daha sonraki dönemlerde mezar taşları üzerine çizilmeye devam edilmiştir.

GENEL DEĞERLENDİRME

Kabartmalı dikilitaşlar üzerinde savaşçıların içki tulumları ve öldürücü saldırı silahları ile betimlenmeleri geleneği, 9. yüzyılın ortalarında kentleşmeye geçen Urartu Krallığı döneminde devam ettirilememesine karşın, göçebe ve yarı göçebe bir yaşamı sürdüren topluluklar tarafından sevilerek sürdürülmüştür. Özellikle Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra, M. Ö. 7. yüzyılın sonunda aynı bölgede İskitlerin diktikleri insan biçimli taş heykeller, bu özgün geleneğin canlı bir uzantısıdır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi İskit taş heykellerindeki erkek savaşçıların da üreme organları büyük bir özenle betimlenmiş ve tıpkı Hakkâri kabartmalı dikilitaşlarındaki erkek savaşçıları gibi, iki eliyle içki tulumunu sıkı sıkıya tutar biçimde gösterilmişlerdir.

Urartu Krallığı'nın yıkılmasından hemen sonra, Doğu Anadolu Bölgesi'nde kısa bir süre için kalan İskitler ile daha sonraki dönemlerde bölgede yaşayan topluluklar, mezarlara insan biçimli taş heykeller ile insan figürü kabartmalı dikilitaş yapma geleneğini başarılı bir şekilde devam ettirmişlerdir.

Muş'un 60 km. kadar kuzeydoğusunda Bostankent Köyü yakınlarında ortaya çıkarılan İskit erkek heykeli, Irak'ın kuzeydoğusunda Muşaşir ören yerinde bulunan İskit taş heykellerinden sonra, bölgedeki ikinci önemli tarihsel kaynağı oluşturmaktadır.⁵

Yakın çevrede bulunan sert bir bileşime sahip kalker taşı yataklarından çıkarılarak yapılan heykel, toplam 1.42 cm. uzunluğundadır. Heykel bu haliyle, Irak'ın kuzeydoğusunda Muşaşir ören yeri yakınlarında bulunan İskit heykellerinden daha kısadır.⁶

Irak'ın kuzeydoğusunda Muşaşir ören yeri yakınlarında bulunan taştan yapılmış İskit heykelleri gibi, Bostankent İskit heykelinin de M.Ö. 7.yüzyılın sonu veya 6.yüzyılın başlarında yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu heykeller, ünlü tarihçi Herodotos'un da belirttiği gibi, İskitlerin Anadolu topraklarında 28 yıl kaldıktan sonra tekrar Kafkasya ve Kırım'a geri döndükleri bilgisinin ne kadar doğru olduğunu kanıtlamaktadır.

Muşaşir ve Bostankent İskit heykelleri, askeri sefer sırasında ölen İskit savaşçılarının mezarına dikilmiştir. Araştırmaların ilerlemesiyle, Doğu Anadolu Bölgesi'nde benzer İskit heykellerinin bulunacağını ümit etmekteyiz.

⁵ Bostankent'de kaçak kazılar sonucunda ele geçirilen ve Ahlat Müzesi'ne getirilen İskit heykelinin yayımlanarak bilim dünyasına duyurulması konusunda bizlere yardımcı olan ve her türlü kolaylığı sağlayan Ahlat Müze Müdürü Sayın Ziya Kılıç, Müdür Yardımcısı Mikail Ercek, Arkeolog Ümit Yarıcı (M.A.) ve Sanat Tarihçi Sayın Ahmet Çapkun'a, duyarlı ve sorumlu davranışlarından dolayı çok teşekkür ederim.

⁶ Mahkemeye intikal eden "İskit Heykeli" davası hakkındaki yasal süreç, devam etmektedir. Mahkeme sonuçlandıktan sonra, Ahlat Müzesi'nde bulunan İskit Heykeli'ne envanter numarası verilecektir.

Bostankent heykeli, şimdiye kadar Anadolu topraklarında bulunan ilk İskit taş heykelini oluşturduğu için, çok büyük bir önem taşımaktadır.

Muş'un 60 km. kuzeydoğusunda Bostankent Köyü yakınlarında bulunan İskitlere ait savaşçı heykelinin de gösterdiği gibi, göğüs hizasında iki eliyle içki kabını tutar vaziyette heykel yapma geleneğinin, şimdilik Anadolu'da M. Ö. 7. yüzyılın sonu veya 6. yüzyılın başlarına kadar devam ettiği sanılmaktadır. Araştırmaların ilerlemesiyle, ileriki yıllarda bulunacak olan benzer heykeller, tarihlemeyi değiştirebilecektir.

6. yüzyıldan itibaren bu ilginç gelenek Türk boy ve budunları tarafından o denli sevilip benimsenmiştir ki, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan Moğolistan'a değin uzanan coğrafi alan binlerce taş heykel ve balbal ile doldurulmuştur. Bir elinde ölümsüz bir yaşamı simgeleyen Bengisu'nun bulunduğu içki kabı, diğer elinde kılıç ya da kama tutan erkek savaşçı heykelleri, kült merkezlerinde Türklerin Ata Kültü olarak saygınlık kazanmıştır.

Orta Asya'da bir elinde ölümsüz yaşamı simgeleyen Bengisu'nun bulunduğu içki kabı, diğer elinde kılıç ya da kama tutan erkek savaşçı heykeli yapma geleneği, Türkler arasında İslamiyetin yayılmasıyla birlikte, 13. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür.

Batıya göç eden Türkler tarafından Anadolu içlerine kadar yayılan kabartmalı dikilitaş yapma geleneği, 21. yüzyılın başlarına değin varlığını resim ve taş heykeller yoluyla sürdürmüştür. Fotoğraf çektiren savaşçı insanlar, göğsüne çapraz olarak takılan fişekliği, omzunda tüfeği ve belinde kemere takılan tabanca ve kaması ile geleceğe en önemli yiğitlik anısını bırakmıştır. Bu ünlü savaşçıların insan biçimli mezar taşlarında da sırtında tüfeği, göğsünde çapraz olarak asılan fişekliği, belinde kemere takılı tabanca ve kaması ile Van Bölgesi'nde Urartu öncesi Beylikler Dönemi'nden beri süregelen savaşçıların saldırı silahları ile betimlenmelerini geleneksel olarak yansıtmaktadır. Resim ve heykellerde eksik olan tek şey, İslam Dini'nin etkisi ve katı bir şekilde yasaklanması ile ellerinde içki kabının bulunmamasıdır.

Hakkâri Bölgesi ile Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede kabartmalı dikili taş yapma geleneği, öneminden ve özgünlüğünden hiçbir

şey kaybetmeden varlığını sürdürmüştür.⁷ Mezarlıklara dikilen kabartmalı dikilitaşları üzerine ya yılan figürü ile geometrik motifler, ya da çeşitli sialahlar ile dağ keçisinin avlanmasını yansıtan sahneler betimlenmiştir.

Hakkâri Kalesi'nin kuzeybatı eteğinde ortaya çıkarılan dikilitaşlar üzerinde kabartma tekniğinde yapılan savaşçının elindeki içki kabının stilize edilmediği ve çevresinin çeşitli resimler ile doldurulduğu anıtların, M.Ö. 12-10. yüzyıllar arasında Erken Demir Çağı'nda yapıldığı sanılmaktadır. Çizgi tekniğinde yapılan dikilitaşların ise, çok daha geç bir dönemde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Bu geç dönemin tarihini şimdilik söylemek, benzer buluntuların çok az olması nedeniyle olanaksızdır.

ESKİ ÇAĞ'DA HAKKÂRİ BÖLGESİ'NİN SİYASAL TARİHİ

Van Gölü'nün güneyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan Güneydoğu Toros Dağları'nın kuytu vadilerinde bulunan yüzlerce mimari kalıntı, M.Ö. I. binyılın ilk yarısında bu bölgede yaşanan uygarlık düzeyinin çok yüksek bir seviyeye ulaştığını açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Günümüzde bile büyük bir coşku ve hayranlık ile izlenen anıtsal mimarlık anıtları bölge halkı üzerinde öylesine olumlu bir etki yaratmıştır ki, bu yapılar da kullanılan büyük taşların ancak devler tarafından kaldırılarak konutların yapılabildiğini söylencesel bir ifadeyle anlatılmaktadır. Bu yüzden görkemli mimarlık anıtlarına ve bunları yapanlara karşı duyulan gizemli korku ve saygıdan dolayı, yapılar doğa tahribatı dışında olduğu gibi kalmıştır. Gerçekten de Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi'ndeki dağlık bölgede bulunan ve insanları etkileyen anıtsal taş yapılar, Anadolu uygarlığını zenginleştirmesinin yanı sıra, mimarlık tarihinin gelişimine de büyük katkılar sağlamaktadır.

Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırması sırasında saptamış olduğumuz mimari kalıntıların yayılım alanına göre, Van Gölü'nün güneyinin M.Ö. 9. yüzyılın başlarından itibaren çivi yazılı Assur kaynaklarında Hubuşkia Ülkesi olarak geçen bölge olduğu kanısına vardık. Oysa daha önce kaynak analiziyle Hubuşkia Ülkesi'nin coğrafi konumu harita üzerinde çıkarılmak istenmiştir. Ancak daha önce bölgede herhangi bir arkeolojik yüzey araştırmasının yapılmamış olması,

⁷ 1998 yılından beri çalıştığımız "*Türk Kültüründe Taş Heykel ve Balballar*" ile "*Ata Kültünü Oluşturan Taş Heykellerin Anadolu'daki Uzanışı*" adlı konular üzerindeki geniş kapsamlı araştırmalarımız, devam etmektedir.

getirilen önerilerin bir varsayımdan öteye gidemediğini göstermiştir. Türkiye toprakları içinde yaptığımız araştırmaya göre Hubuşkia Ülkesi'nin sınırları batıda Pervari (Siirt), güneyde bugünkü Türkiye - Irak sınırı, kuzeyde Van'ın 64 km. güneyi, doğuda da bugünkü Türkiye - İran sınırı çevresine değin uzanmaktadır. Ayrıca Kuzeybatı İran'da araştırma yapan meslektaşım W. Kleiss, bugünkü Türkiye - İran sınırının İran toprakları içinde kalan kısmında, Van Gölü'nün güneyindeki mimari kalıntılarla çok büyük benzerlik gösteren iki yerleşim merkezinin varlığını saptamıştır. Kuzey Irak Bölgesi'nde benzer mimari kalıntıların bulunmadığını ise, Alman meslektaşlarım bildirmiştir.

Hubuşkia adı, tıpkı Uruatri, Nairi ve Habhi gibi Assur Krallığı'nın vermiş olduğu bir isimdir. Hubuşkia, Assur Kralı II. Tukulti Ninurta (M.Ö. 890-884) döneminden, Assarhaddon (M.Ö. 681-669) dönemine kadar çivi yazılı Assur kaynaklarında geçmektedir. Urartu Krallığı'nın bu bölgeyi hangi isimle adlandırdığını ise şimdilik bilemiyoruz. Bölgede yapmış olduğumuz araştırma sırasında da, ne yazık ki herhangi bir çivi yazılı belgeye şimdilik rastlanılmamıştır.

Güneyde Assur Krallığı ile kuzeyde Urartu Krallığı arasında tampon bir bölge durumunda olan Hubuşkia Ülkesi'ne, Assur Krallığı tıpkı Urartu'ya yapmış olduğu gibi sık sık askeri seferler düzenlemiştir. Hubuşkia Ülkesi önemli coğrafi konumunun yanı sıra, özellikle sahip olduğu zengin gümüş, kurşun, simli kurşun, bakır ve demir gibi maden yatakları açısından hem Assur, hem de Urartu Krallığı için hayati önem taşımıştır. Assur kralları her ne kadar M.Ö.9. yüzyılın son çeyreğinden önce bu ülkeye yaptıkları yağma seferleriyle maden vergisi almışlarsa da, durumun daha sonra Urartu Krallığı'nın lehine değiştiği de bir gerçektir.

Örneğin M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinde Urartu krallarından İşpui-ni ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde, Hubuşkia Ülkesi'nin Urartu Krallığı'nın denetimi altına girmiş olduğunu, Urmiye Gölü'nün güneybatısında bu iki krala ait çok sayıda çivi yazılı yapı ve zafer yazıtı da kanıtlamaktadır. Batısında yer alan Şupria Ülkesi'yle birlikte önceleri Assur Krallığı'na gümüş, kurşun, bakır ve demir gibi metalleri haraç olarak veren Hubuşkia, Urartu Krallığı'nın 9. yüzyılın ortalarında kurulmasından sonra, artık Assur Krallığı'na bir daha maden haracı vermemeye başlamıştır.

Bölgedeki toplulukların ekonomik üretimlerinde önceleri küçükbaş hayvan besiciliği ve özellikle maden üretiminin ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bölgenin Urartu Krallığı'nın egemenliği altına girmesinden sonra tarım, hayvancılık kadar önem kazanmış olmalıdır. Tıpkı kuzeyde Urartu Krallığı'nın merkezini oluşturan Van Bölgesi'nde olduğu gibi, burada da sulamaya dayalı tarım yapılmaya başlanmıştır. Ancak sulama tesislerinin Urartu Krallığı'nın sınırlarından güneye doğru uzaklaştıkça azaldığı görülmektedir.

Örneğin Hubuşkia Ülkesi'nin kalbi sayılan Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi kuzeyi arasındaki dağlık bölgede çok az sayıda baraj ve gölet bulunmaktadır. Tarıma elverişli toprakların azlığı yanı sıra, karasal iklimsel özellikler de, tarım kültürünün dağlık bölgede gelişmesini engellemiştir. Ancak Van Gölü'nün güneydoğusunda yer alan Başkale Bölgesi'ndeki baraj, gölet ve sulama kanallarının fazlalığı, bu iki bölge arasındaki ekonomik üretim farklılığını gözler önüne sermektedir. Elde edilen tarım ürünlerinin, kale, Dev Evleri ve özellikle Yayla Kentleri'nde oturan insanların besin gereksinmesini karşıladıkları anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra, bölgedeki sulama tesisleri yapılan küçük onarımlar ile uzun bir süre daha çalışmıştır. Ancak sulama tesislerinin çalışmamasından sonra, bölgedeki insanların tarım ürünlerine duydukları gereksinme, Van Bölgesi'nden karşılanmıştır.

HURRİLERİN YÖNETİMİ

Arkeolojik belgelerden öğrendiğimize göre, Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi M.Ö. 3. bin yılı başlarından itibaren Hurrilerin egemenliği altına girmiştir. Yarı göçebe bir yaşam biçimi sürdüren Hurriler, tarihte ilk kez Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde "Kültür Birliği"ni sağlamıştır. Kültür Birliği'nin karakteristik özelliğinin başında, çadır biçimli yuvarlak planlı konut kalıntıları ile kullandıkları çanak çömleklerdeki benzerlikler gelmektedir.

Bilindiği gibi Kafkasya kökenli olan Hurrilerin dilleri, kökten türetilen Assianik dil grubuna'na aittir. Yani Hurrilerin ve onların torunu olan Urartu ve Hubuşkiyalıların dilleri Hint-Avrupa ve Sami Dilleri ile ilişkisi olmayan Doğu Kafkasya Dil Ailesi'ne mensuptur. Urartu Krallığı'nın M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında yıkılmasından sonra, Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelip yerleşen Ermeni'lerin dilleri ise Hint-Avrupa dil ailesine aittir.

Yarı göçebe bir yaşam sürdüren Hurriler, Van Gölü'nün güneyinde yer alan yaylaları yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Hurrilerin besledikleri binlerce küçükbaş hayvan sürüsü için, Van Gölü'nün güneyinde yer alan zengin su kaynakları ile otlaklar, çok elverişli bir yaşam ortamı sunmuştur. Bölgedeki Erken Demir Çağı'na ait nekropollerin fazlalığı, Hurrilerin nüfus yoğunluğu konusunda bilgi vermektedir.

Birçok dilbilimcinin de kabul ettiği gibi, çivi yazılı Assur belgelerinde geçen Hubuşkia Ülkesi yöneticilerinden Kaki, Puhame ve Data-na (Data-Dadi) tipik Hurri adlarıdır. Hubuşkia Ülkesi ve Hakkâri Bölgesi'nin Hurri adları taşıyan kralların buyruğunda örgütlenmesi, Urartu Krallığı'nın erken dönem tarihi için büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Hurri dili ve kültürünü devam ettiren Hubuşkia ve bunun batısında yer alan Şupria Ülkesi'dir. Etnik olarak Hurri kökenli boy ve budunların Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede ekonomik ve politik yönden etkinliklerini sürdürmüş olduklarını, günümüze değin varlığını koruyan çok sayıda yerleşim merkezine ait mimari kalıntı da doğrulamaktadır. Dağlık bölgedeki mimarlık anıtları, daha önce varsayılan görüşlerin aksine, bu bölgedeki yerleşimin göçebe ve yarı göçebe toplulukların geçici yerleşmelerine ait olmadıklarını açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Taş işlemede ve demir işçiliğinde oldukça ileri bir düzeyde olan Hurriler'in, Urartu taş işçiliğini ve demircilik sanatını etkiledikleri anlaşılmaktadır.

ANITSAL MİMARİ YAPILAR

Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi'ndeki dağlık bölgede, oldukça geniş bir alana yayılan ve günümüze değin çok az yıkılan yüzlerce yerleşim merkezine ait mimari kalıntı bulunmaktadır. Saptadığımız yapı kalıntılarının karakteristik özelliği, dış yüzleri kabaca düzeltilerek büyük taşlardan inşa edilen yapıların tekdüze ve anıtsal oluşudur. Kerpiç malzemenin ve duvarlar arasında ahşap hatılların kullanılmadığı yapı duvarları, iri taşlardan kyklopik olarak yapılmışlardır. Arazinin sarp ve engebeli olması nedeniyle bölgedeki yerleşim merkezleri oldukça geniş bir alana yayılmasına karşın, dağınık ve seyrekler. Toplu bir planlamadan söz edilmezse de, kalker yataklarından tonlarca ağırlıktaki taşların çıkarılması, taşınması ve anıtsal yapıların inşasını gerektiren birleşik organizasyona karşı duyulan gereksinme, oldukça yaygın ve ciddi bir tehlikenin varlığını

da kanıtlamaktadır. Bu tehlikenin ise toplulukların kendi aralarında otlak, mera, hayvan, su kaynakları ve zengin maden yatakları, üretimi ve ticareti yüzünden sık sık yaptıkları kavgalardan çok, güneyde asıl düşman olan Assur Krallığı'nın düzenlediği yağma seferleri olduğu kuşkusuzdur.

Yapılarda kullanılan milyonlarca metreküp taş, genellikle mimari yapıların çok yakınında bulunan ve oldukça sert bir bileşime sahip olan kalker kayalıklarından çıkarılarak elde edilmiştir. Tonlarca ağırlıktaki taşların çıkarılması ve kullanılacak yapı için engebeli arazide nakledilmesi, olağanüstü bir başarıyla gerçekleştirilmiştir. Bölgedeki maden kaynaklarının bol ve çeşitli olması ve demirden yapılmış gelişmiş el aletleri anıtsal yapılarda kullanılan büyük taşların işlenmesini önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Nitekim taşların işleniş biçimiyle duvar örgüsünün tüm bölgede hemen hemen benzer teknikte yapılmış olması, elde edilen demir araç ve gereçlerin türüyle, teknik yeteneklerin gelişimine dayanmaktadır. Ayrıca bu bölgedeki toplulukların ekonomik üretimlerinin temelini küçükbaş hayvan besiciliği ve tarımdan çok madenciliğin oluşturduğunu, bulmuş olduğumuz yüzlerce cüruf deposu da doğrulamaktadır.

Bölgede saptamış olduğumuz mimari kalıntılar güneyde Kuzey Irak ve Kuzey Suriye, kuzeyde ise Urartu Krallığı'nın mimarlık anıtlarıyla gerek plan, gerekse inşa tekniği açısından önemli farklılıklar gösterir. Arkeolojik yüzey araştırması sırasında bulmuş olduğumuz çok az sayıdaki çanak çömlek parçası, ne yazık ki şimdilik mimari kalıntıların kesin olarak tarihlendirilmesine yardımcı olamamaktadır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi mimari yapıların büyük bir kısmı M.Ö. 9. yüzyıla aittir. Ayrıca bu bölgede bulunan ve halk tarafından kaçak olarak kazılan Erken Demir Çağı'na ait oda mezarlar da, M.Ö. 11.-10. yüzyıllara tarihlenmektedir. Bindirme tekniği ile iri taşlardan yapılan mezarlar ön girişlidir ve klasik Urartu mezarlarından ayrımlı olarak, içeride armağanların konulduğu nişler ve sekiler bulunmamaktadır. Erken Demir Çağı'na tarihlenen bu mezarların başında, Müküs, Bohanis, Arıhan, Kaletepe, Avzini ve Hakâri gelmektedir. Bu tür mezarlar Erken Demir Çağı'na tarihlenen Van Bölgesi'ndeki Ernis-Evditepe, Yürek, Aşikhüseyin, Panz, Şorik, Yukarı Sağmalı, Şehit Tepe, Musava, Karagündüz ve Van-Yoncatepe mezarlarıyla benzerlik göstermektedir.

Yaklaşık olarak 60.000 km²'lik bir bölgeye yayılan mimari kalıntılar genellikle "zengin maden yatakları ve maden üretim merkezlerinde", "gedik ve geçitlerde", "su kaynaklarında", "baraj ve göletlerin yanında", "yol

kavşaklarında”, “vadilerde” ve “geniş dağ düzlüklerinde” bulunmaktadır. Deniz seviyesinden ortalama 2250- 2650 m. yükseklikte bulunan mimari kalıntıları, üç ana grup altında toplayabiliriz: 1-Kaleler, 2-Yayla Kentleri , 3-Dev Evleri (Dirheler)

1-KALELER

Bölgede bulunan kaleler, Yayla Kentleri ve Dev Evleri'ne kıyasla çok daha azdır ve tüm yerleşim merkezlerinin ancak % 6'sını oluştururlar. Arazinin sarp, yüksek ve engebeli olması nedeniyle, kalelerin yapılmasını isteklendirmedeği anlaşılmaktadır. İleride de belirteceğimiz gibi, kalelerin yerini ve işlevini yüksek tepeler üzerine yapılan Dev Evleri (Dirheler) yerine getirmiştir. Kaleler yollar üzerinde gedik ve geçitleri denetim altında tutan, her türlü güvenliği sağlayan, maden ve diğer doğal zenginlikleri koruyan, yerleşim merkezlerindeki yönetimi sağlayan ve sınırları güçlendiren bir işleve sahiptir. Bunlar ya yerleşim merkezlerinin içinde, ya da fazla yüksek olmayan kayalıklar üzerinde kurulmuşlardır. Kalelerin mimari yönden ayrımlı bir özelliği yoksa da, konumları ve işlevleri yönünden Yayla Kentleri ve Dirheler'den (Dev Evleri) ayrılırlar, yer aldığı tepenin topografik özelliklerine uyan kalenin planı, dik açılı küçük bir şatoyu andırmaktadır.

Bölgedeki kalelerin plan ve yapım teknikleri, Erken Demir Çağı kalelerine benzemediği gibi, Urartu kalelerine de benzememektedir. Taş temeller üzerinde kerpiç duvarların bulunup bulunmadığı belli olmamaktadır. Bugüne değin saptanan kalelerde, kurtin ve bastiyon çıkıntılarının olup olmadığı anlaşılamamıştır. Düzeltilmiş ana kayalıklar üzerinde yükselen kale duvarları, köşe taşlarının düzgünlüğü ve dar rızalitleri ile dikkati çekerler. Ancak iri taşlardan yapılan Dirhe (Dev Evleri) ve Yayla Kentlerindeki yapı duvarlarına kıyasla, daha küçük taşlardan yapılmışlardır. Bu yüzden kaleler, Dev Evleri ve Yayla Kentlerindeki mimari kalıntılara kıyasla daha fazla tahrip olmuşlardır.

2-YAYLA KENTLERİ

Çok sayıdaki yapının bir arada bulunmasıyla oluşan Yayla Kentleri, arazinin engebeli topografik yapısı nedeniyle oldukça dağınık olarak karşımıza çıkan Kale ve Dev Evleri'nden ayrılırlar. Fazla büyük olmayan Yayla Kentleri, bölgedeki yerleşim merkezlerinin ancak % 24'ünü oluştur-

maktadır. Arazinin elverişsiz topografik özellikleri eskiden olduğu gibi günümüzde de bu bölgede büyük kentlerin kurulmasına ve gelişmesine elverişli değildir. En büyük Yayla Kenti, Van'ın yaklaşık olarak 108 km. güneyinde Pirhilan olarak adlandırılan yerleşim merkezinde 24.000 m²'lik bir alana yayılmaktadır. Ancak bunlar bölgenin ilk kent dokusunu oluşturdıkları için büyük bir önem taşımaktadır.

Yayla Kentlerinin konumları, planları ve inşa teknikleri, kuzeyde Urartu Krallığı'nın kentleriyle büyük farklılıklar göstermektedir. Topografik özellikleri ve planları açısından cadde ve sokakları birbirini dik kesen ızgara planlı Urartu Kentleri, Yayla Kentlerinden çok daha fazla gelişmiştir. Urartu konutlarının temelleri taş, üstü kerpiç duvarlardan yapılmasına karşın, buradaki konutlar tümüyle taştan yapılmıştır. Doğu Anadolu'nun geleneksel konutlarında olduğu gibi, buradaki konutların çatıları da düz damlıdır. İçeride yakılan ocağın dumanının dışarıya çıkması için dam üzerinde bir baca boşluğunun olduğu sanılmaktadır. Konutların içindeki duvarların sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle dikdörtgen biçimli odaların yan yana eklenmesinden oluşan konutların yarısı toprağın altındadır. Odaların içine merdiven ile girilmektedir. Bu tür inşa yönteminin iklimsel özelliklerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. M.Ö.400 yılında bu bölgenin batısından geçen Xenophon'da buradaki konutların yarısının toprağın altında olduğunu anlatmaktadır.

Kuzeyde Urartu Krallığı'nın yayılım alanında bulunan konutlar, genellikle iki odalı ve bunların önünde bulunan bir ön avludan oluşmaktadır. Van Gölü'nün güneyindeki konutlar ise yan yana dikdörtgen biçimli odaların eklenmesinden oluşmaktadır. Kapı girişinin hangi duvar üzerinde yer aldığı belli olmamaktadır. Bölgenin kuzeyinde, Urartu ile komşu olan sınır kısmında iki yerleşim merkezinden Giyimli ile Bezirgân'da, birer tane iki odalı, ön avlulu konut türü bulunmaktadır. Bu tür konutların Urartu'dan etkilendikleri anlaşılmaktadır. Urartu başkenti Tuşpa'nın (Van Kalesi) 64 km. güneyinde yer alan Bezirgân yerleşim merkezinin, Urartu Krallığı ile Hubuşkia arasında önemi bir ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Fazla yüksek olmayan bir kayalık tepe üzerinde yer alan ve çok büyük ölçüde tahrip olan küçük kalenin batı eteğindeki yerleşim merkezi, geniş bir alana yayılmaktadır. Doğudaki yayvan tepelerden toprak içine açılan Bezirgân Kanalı ile getirilen su, günümüzde bile yerleşim merkezinin içinden akmaktadır.

Sürekli bir yerleşimi gösteren Yayla Kentleri'ne uzaktan bakıldığında, asıl yerleşim merkezinin çevresinde adacıklar halinde bulunan yerleşim birimleri sanki birer mahalleyi, konutlar arasındaki boşluklar da cadde ve sokakları yansıtmaktadır. Deniz seviyesinden ortalama 2250-2650 m. yükseklikte kurulan Yayla Kentleri'ndeki konutların iri ve düzgün taşlardan yapılan duvarların anıtsal görünümü, bunların gerçek anlamda birer Yayla Kenti olduğunu göstermektedir. Belirli bir plan göstermeseler de, ya birbirine bitişik ve aynı doğrultuda, ya da elips biçimi alacak şekilde sıralanan yerleşim birimleri, kurulduğu arazinin topografik özelliklerine uygun olarak geniş bir alana yayılmaktadır. Günümüzde bu bölgedeki Yayla Kentleri'nin yakınlara güneyden gelen ve mevsimlik olarak yerleşen yarı göçebe toplulukların, büyük kıl çadırlardan oluşan ve "Zoma" olarak tanımlanan yaz yaylaklarının yerleşim planı ile Yayla Kentleri'nin yerleşim planı arasında büyük bir benzerlik görülmektedir.

Anadolu'nun en yüksek rakımlı yerleşim merkezlerini oluşturan Yayla Kentleri'nin bir başka ilginç özelliği, çevresinin sur duvarları ile çevrilmemiş olmasıdır. Oysa kuzeyde kalelerin eteklerinde yer alan birçok Urartu kentinin çevresi, sur duvarı ile çevrilidir. Bunun en güzel örneğini de, Yukarı Anzaf Kalesi oluşturmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki geçit vermeyen derin vadiler ile yüksek dağlar ve engebeli arazi, savunma yönünden doğal bir üstünlük sağladığından, sur duvarlarının yapımına gerek duyulmamıştır. Ayrıca konut ve eklentilerinden oluşan yerleşim merkezlerindeki yapıların yan yana gelen kalın ve yüksek taş duvarların da, aynı zamanda sur görevini görmüş olmalıdır.

Günümüze değin varlığını koruyan taştan yapılmış geleneksel evler ile Çukurca İlçesi'ndeki kalenin güney eteklerinde bulunan taş evler, Yayla Kenti'nin geleneksel bir uzantısını yansıtmaktadır.

3-DEV EVLERİ (DİRHELER)

Bölgedeki anıtsal mimari kalıntılar yöre halkı tarafından "Dev Evi" olarak adlandırılmaktadır. Yöresel deyimle "Dirhe" olarak tanımlanan Dev Evleri'nin ayırtkan özelliği, büyük taşlardan yapılan ve tek başına duran dörtgen planlı bir yapı oluşudur. Bu tür yapılara Dev Evi adının verilmesinin nedeni, bölge halkında yaygın olan inanca göre, eskiden bölgede devlerin yaşamış olduğu ve bu anıtsal yapıların inşasında kullanılan çok büyük taşları ancak devlerin kaldırabileceği kanısıdır.

Bölgedeki mimari kalıntıların %70'ini Dev Evleri oluşturmaktadır. Dev Evleri arazinin engebeli topografik yapısına uygun biçimde, birbirine yakın bir ya da birkaç tane olarak bir arada bulunabilmektedir. Dev Evleri genellikle yer aldıkları stratejik konumlarından dolayı çok büyük bir olasılıkla daha sonra Urartu Kaleleri'nin bir öncüsü olmalıdır. Dev Evleri'nin yapımında kullanılan ve ortalama 6-9 ton ağırlığında olan kabaca işlenmiş iri taşlar, Kale ve Yayla Kentleri'ndeki yapıların duvarlarında kullanılan taşlardan çok daha büyüktür. Kare planlı olan Dev Evleri'nin büyüklükleri 8 m. X 8 m. ile 11 m. X 11 m. arasında değişmektedir. Yükseklikleri ortalama 2.5-3 m. arasında değişen ve duvar kalınlıkları 1.30 m.-1.80 m. olan Dev Evleri, bu görünüşleriyle basık bir kuleye benzemektedir. Küçük bir kapının bulunduğu yapıda, pencere açıklıkları görülmektedir. Dev Evleri'nin hangi tür yapılardan etkilenerek geliştiklerini şimdilik bilemiyoruz.

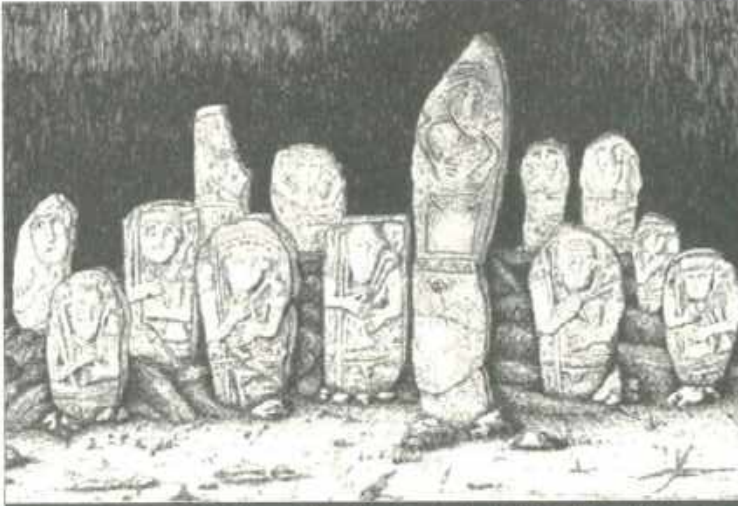
Dev Evleri madencilik merkezlerinde, su kaynaklarında, gölet ve barajların çevresinde, gedik ve geçitlerde Kale ve Yayla Kentlerinin çevresinde bulunmaktadır. Buldukları yerleri göz önüne alacak olursak maden yatakları ve maden üretim merkezleri, madencilik atölyeleri ile su kaynakları, gölet ve barajları koruyan, Kale ve Yayla Kentlerine gözcülük eden, ticareti denetim altında tutan, gedik ve geçitler ile yayla ve otlakları savunmaya yarayan bir sistemin ön karakolları oldukları anlaşılmaktadır. Yapım tekniklerindeki benzerlik, anıtsallık ve düzenlilik, bu tür güçlü yapıların ancak sıkı düzenli bir devlet yönetimi tarafından yapılabileceğini göstermektedir. Sayılan yüzleri geçen Dev Evleri, bölgedeki mimarlık anıtlarının özgül yapı biçimini oluşturmaktadır. Kuzeyde Urartu Krallığı'nın yayılım alanında ise, Dev Evleri olarak tanımlanan mimari kalıntılar, bir elin parmak sayısını geçmeyecek kadar azdır.

Hakkâri Bölgesi'nde taştan yapılan evlerin plan ve görünüşleri, Dev Evleri'nin geleneksel bir uzantısını yansıtmaktadır.

GÖRSELLER

Fotoğraf 1: Hakkâri ve Bey (Mır) Kalesi'nin genel görünümü

Fotoğraf 2: İnsan figürü kabarmalı dikiltaşların ilk diziliş tasarımını gösteren şematik çizimi (C. Tuna)

Fotoğraf 3: İnsan figürü kabarmalı dikilitaşların toplu olarak görünümü.

Fotoğraf 4-5: Kabartma tekniği ile yapılmış dikilitaş, Hakkâri

Fotoğraf 6-7: Kabartma tekniği ile yapılmış dikilitaş, Hakkâri

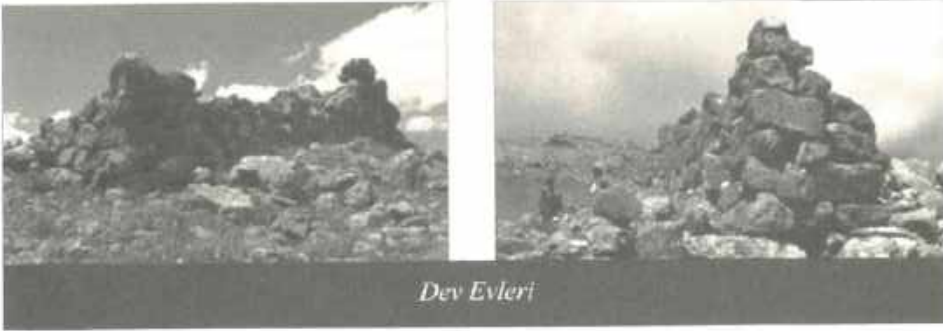
Fotoğraf 8-9: Kabartma - Oyma tekniği ile yapılmış dikilitaşlar, Hakkâri

Yayla Kenti-Besan Dev Evleri

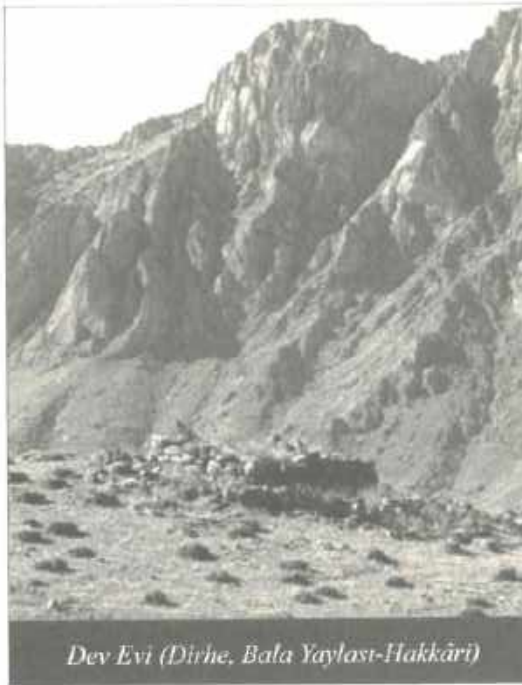
Dev Evleri

Dev Evleri

Çukurca Kalesi'nin Güney eteği

Dev Evi (Dirhe, Bala Yaylası-Hakkâri)

KAYNAKÇA

Belli, O. 1991 a	: "The problem of tin deposits in Anatolia and its need for tin, according to the written sources", Anatolian Iron Ages, The Proceeding of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium held at Izmir, 4-8 May 1987, (Ed. A.A. Çilingiroğlu- D. French), Oxbow Monograph 13, London 1991, 1-9.
Belli, O. 1991 b	: "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", Urartu, A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E., (Ed. R. Merhav), Jerusalem 1991, 16-41.
Belli, O. 1998	: "Van Gölünün Güneyindeki Maden Yataklarının Mezopotamya İçin Önemi", XXXIV. International Assyriology Congress, 6-10/VII/1984 İstanbul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, 305-313
Belli, O. 1999	: The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Belli, O. 2001	: "Archaeological Surveys in Kazakhstan and Kyrgyzstan", Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), (ed. O. Belli), İstanbul 2001, 427-434.
Belli, O. 2002	: "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türkler'de Kurgan Yapma Geleneği", Türkler III, (ed. H.C. Güzel-K. Çiçek-S.Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 927-931.
Belli, O. 2003 a	: Kırgızistan' da Taş Heykel ve Balballar-Stone Balbals and Statues in Human form in Kirghizistan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Belli, O. 2003 b	: "Stone Statues and Balbals in Turkic World", TÜBA-AR 6, 2003, 85- 116.

Belli, O. 2004 a	: "Avrasya Arkeoloji Çalışmaları: Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller- Eurasian Archaeology Project: Stone Statues and Balbals of the Turks", Ukrayna- Türkiye: Geçmiş, Günümüz ve Gelecek- Ukraine and Turkey: Past, Present and Future, Kiev, 2004, 235- 265.
Belli, O. 2004 b	: Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi - The History of Tin and Bronze in Anatolia, Suna - İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayını, İstanbul.
Belli, O. 2005 a	: "Anadolu'nun En Büyük Heykeli", Atlas 143, 2005, 26 - 27.
Belli, O. 2005 b	: "Türk Dünyası'nda Taş Heykeller", TİKA 1. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, 31 Mayıs - 04 Haziran 2004 Kırım - Ukrayna, (ed. İ. Aydoğan - Z. Yüksel), Simferopol 2005, 244 - 248.
Belli, O. 2005 c	: "Anadolu'nun En Büyük İnsan Biçimli Taş Heykeli Oltu'da Bulundu", Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, (ed. M. Doğan - Alparslan), Mayıs 2005, 19 - 20.
Belli, O. 2005 d	: "Doğu Anadolu'dan İnsan Biçimli Anıtsal Taş Heykel- Monumental Human Shaped Stone Statue in East Anatolia", TÜBA-AR 8, 2005, 141- 143.
Belli, O. 2005 e	: "Türk Dünyası'nda Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykellerin Anadolu'daki İzleri", I. Türk Dünyası Sempozyumu, 17 - 19 Mayıs 2004, Erzurum Atatürk Üniversitesi, (ed. A. Ceylan), Erzurum 2005, 85 - 135.
Belli, O. 2007	: "Kabartmalı Dikilitaşlar", Tarih Boyunca Van, Promat Basım Yayın Sanayi, İstanbul, 72-83.
Belli, O. 2008 a	: "Hakkâri'nin Kabartmalı Dikilitaşları", (ed. O. Belli), III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06-08 Haziran 2007 Hakkâri, Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No:5, Ankara 2008, 43-56.

Belli, O. 2008 b	: "Hakkâri's Carved Stone Steles", (ed. O. Belli), <i>III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06-08 Haziran 2007 Hakkâri</i> , Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No:5, Ankara 2008, 57-70.
Belli, O. 2013 a	: "Stone Statues and Balbals in Turkie Culture", (ed. O. Belli- V.E.Belli), <i>I. Uluslar arası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu, 23-25 ağustos 2012-Ahlat-Bilis</i> , Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, No:4, Atölye Omsan Matbaası, İstanbul 2013,31-54.
Belli, O. 2013b	: "Türk Kültüründe Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller", (ed. O. Belli- V.E.Belli), <i>I. Uluslar arası Ahlat-Avrasya Kültür Sanat Sempozyumu, 23-25 Ağustos 2012 Ahlat- Bilis</i> , Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, No:4, Atölye Omsan Matbaası, İstanbul 2013, 56-78.
Belli, O. 2014	: <i>Hakkâri'nin Kabartmalı Dikilitaşları ve Doğu Anadolu'da İnsan Biçimli ve Kabartmalı Mezar Taşı Yapma Geleneği</i> "-"Hakkâri's Stone Steles and Eastern Anatolian Traditional Gravestones with Human Figures Carved in Relief", (ed. O.Belli- V.E. Belli), <i>II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu, 25-27 Eylül 2013 Bitlis-Ahlat</i> , Bitlis Eren Üniversitesi Yayını No:5, Atölye Omsan Matbaası, İstanbul 2014, 62-107.
Boehmer, R. M. 1998	: "Skytische Grabstelen aus Mugesir (Nordost-Irak)", <i>Bagdader Mitteilungen</i> 29, 81-88.
Evliya Çelebi	: <i>Evliya Çelebi Seyahatnamesi</i> 4, (Türkçe'ye çeviren Y. Dağlı-S. Ali Kahraman), Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.
Özfirat, A. 2002	: "2000 Yılı Hakkâri Kazıları", <i>Anıtlar ve Müzeler genel Müdürlüğü, 23. Kazı Sonuçları Toplantısı</i> 2, Ankara, 297-306.

Schachner, A. Von 2001	: “Zur Bildkunst des 2. Jahrtausends v.Chr. zwischen Kaspischen Meer und Van-See am Beispiel einer Stelle im Museum von Astara (Azerbaycan), <i>Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan</i> 33, Berlin, 115-142.
Sevin, V. 1999	: “Hakkâri’nin Çıplak Kralları”, <i>Atlas</i> 79, 70-86.
Sevin, V. 2001	: “Hakkâri Stelleri: Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri”, <i>TÜBA-AR</i> 4, Ankara, 79-88.
Sevin, V. 2005	: <i>Hakkâri Taşları, Çıplak Savaşçuların Gizemi</i> , Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
Sevin, V.-A. Özfırat 1998	: “Anadolu’da Yeni Bir Uygarlık/Hakkâri Stelleri: Hubuşkia Prensleri” , <i>Arkeoloji ve Sanat Dergisi</i> 87, İstanbul, 6-9.
Sevin, V.-A. Özfırat 2001	: “Hakkâri Stelleri: Doğu Anadolu’da Savaşçı Çobanlar, İlk Not”, <i>Bellekten</i> , 243, Ankara, 501-518.
Sevin, V.-A. Özfırat-E. Kavaklı 2001	: “1997-1999 Hakkâri Kazılan”, <i>Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 22. Kazı Sonuçları Toplantısı</i> 1, Ankara, 355-368.
Tüfekçioğlu, A.- A. Boran 2009	: <i>Eruh’ta Osmanlı Dönemi Eserleri</i> , Siirt Valiliği Yayını, No:10, Ankara.

Vedat Evren BELLİ

HAKKARİ BÖLGESİ'NİN ERKEN
DEMİR ÇAĞI'NDAKİ SORUNLARI

HAKKÂRİ BÖLGESİ'NİN ERKEN DEMİR ÇAĞI'NDAKİ SORUNLARI

Vedat Evren BELLİ¹

Giriş

Eski Çağ'da Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı, Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer coğrafi yörelerine kıyasla çok daha az bilinmektedir. Aslında Hakkâri Bölgesi'nin Orta Demir Çağı problemleri de günümüze kadar çözümlenememiştir. Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı kültürlerinin çok az bilinmesinde, dağlık ve engebeli bir coğrafi yapıya sahip olan yörede yok denilecek kadar az arkeolojik kazı ve yüzey araştırmasının yapılmasından dolayıdır². Hakkâri Bölgesi'nin coğrafi yapısının sarp ve engebeli olmasının yanı sıra, son 40 yıldan beri süregelen terör olayları da, bilimsel kazı ve yüzey araştırması yapılmasını engellemiştir.

Sarp ve engebeli bir coğrafi yapıya sahip olan Hakkâri Bölgesi'nde can güvenliğinin sağlanamaması, 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar uzanmaktadır. Paris'teki Fransız Asya Araştırma Derneği adına Van'a gelen ve buradan da Hakkâri'ye gitmek için yola çıkan genç Alman Arkeolog Friedrich Edward Schulz, 1839 yılında Başkale'yi geçtikten sonra öldürülmüştü³. Urartu uygarlığına ait maddi kültür varlıklarını araştıran genç bilim insanının bu acı sonu, bilimsel araştırmaların yapılmasını büyük bir süre engellemiştir⁴.

Aşağıda da ayrıntılı olarak değineceğimiz gibi, Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı ile ilgili mezar örneklerinin çok büyük bir kısmı da, ya kaçak kazılar sonucunda, ya da inşaat çalışmaları sırasında ortaya çıkarılmıştır⁵. Biz bu kısa yazımızda, kaçak kazılar ile inşaat çalışmaları

¹ Vedat Evren BELLİ (M.A.), Öğretim Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi, Ahlat Meslek Yüksekokulu, Ahlat-Bitlis/TURKİYE

² Belli 2008 a, 31.

³ Sevin 2005, 17.

⁴ Sevin 2005, 17.

⁵ Sevin 2005, 17-18.; Belli 2008 a, 19-30.

sirasında ortaya çıkan Erken Demir Çağı'na ait mezarlardaki problem ile Doğu Anadolu Erken Demir Çağı kültürleri ile olan eksik ilişkilerine değinmek ve mevcut sorunları ortaya koymak istiyoruz.

ÇİVİ YAZILI ASSUR KAYNAKLARI

M.Ö.13. yüzyılın ilk çeyreğinden beri çivi yazılı Assur belgeleri, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Krallığı'nın erken dönemine ait Nairi ve Uruatri Beylikleri hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Assur Kralı I. Salmanassar (M.Ö.1274-1245), Uruatri'nin 8 krallıktan (beylikten) oluştuğunu, I. Tukulti-Ninurta (M.Ö.1244-1208) ise, Nairi'nin 60 kralının (beyinin) olduğunu bildirmektedir⁶.

Assur Krallarının vermiş oldukları bu önemli bilgilerden, M.Ö.13. yüzyılın ilk çeyreğinden beri Doğu Anadolu Bölgesi'nde çeşitli aşiretlerin oluşturduğu Beylikler Dönemi'nin bulunduğu ve henüz merkeziyetçi bir yönetime geçilmediğini öğrenmekteyiz. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan küçük beyler, M.Ö. III. binyılından itibaren bölgede ilk kez kültür birliği kuran Hurrilerden meydana gelmekteydi⁷. Kültür Birliği'nin karakteristik özelliklerinin başında, çadır biçimli yuvarlak planlı evler ile kullandıkları çanak çömleklerdeki ortak benzerlikler gelmektedir.

Kafkasya kökenli bir topluluk olan Hurrilerin dilleri, kökten türetilen Assianik Dil Grubu'na aittir. Hurrilerin ve onların torunu olan Urartular ile Van Gölü'nün güneydoğusu ve Hakkâri Bölgesi'ne kadar yayılan Hubuşkiyalıların dilleri, Hint-Avrupa ve Sami Dilleri ile ilişkisi olmayan Doğu Kafkasya Dil Ailesi'ne mensuptur.

Yarı Göçebe bir yaşam biçimi sürdüren Hurriler, Van Gölü'nün güneydoğusu ile Hakkâri Bölgesi'ndeki yaylaları yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Hurrilerin besledikleri binlerce küçükbaş hayvan sürüsü için, Van Gölü'nün güneydoğusu ile Hakkâri Bölgesi'nde yer alan zengin su kaynakları ile otlaklar, çok elverişli bir yaşam ortamı sunmuş olmalıdır. Ancak bugüne kadar Hakkâri Bölgesi'nde çok az arkeolojik yüzey araştırması yapıldığı için, yarı göçebe bir yaşam tarzını sürdüren toplulukların yerleşim merkezlerinin veya kalelerinin nerelerde bulunduğunu şimdilik bilemiyoruz.

⁶ Belli-Konyar 2003, 90.; Belli 2008 a, 31.

⁷ Belli-Konyar 2003, 90.; Belli 2008 a, 31.

Birçok dilbilimcinin de kabul ettiği gibi, çivi yazılı Assur belgelerinde geçen Hubuşkia ülkesi yöneticilerinden “Kaki”, “Puhame” ve “Datana”(Data-Dadi) tipik Hurri isimleridir⁸. Hubuşkia Ülkesi ve Hakkâri Bölgesi'nin Hurri adları taşıyan kralların (beylerin) buyruğunda örgütlenmesi, Urartu Krallığının erken dönem tarihi, yani Erken Demir Çağı için çok büyük bir önem taşımaktadır. Gerek Hakkâri şehrinin içinde bulunan Erken Demir Çağı'na ait M1 ve M2 oda mezarları, gerekse de Hakkâri'nin kuzeybatısında Müküs, Avzini, Arıhan, Bohanis, Çobanik, Yukarı Kaletepe, Aşağı Kaletepe, Karataş kale ve oda mezarları, Erken Demir Çağı'na ait arkeolojik merkezleri oluşturmaktadır⁹.

Harita 1: Doğu Anadolu ve yakın çevresindeki Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait kale ve nekropollerin dağılımı

Şimdilik sayıları az da olsa söztünü ettiğimiz kale ve oda mezarlar, Van Gölü'nün güneydoğusu ile Hakkâri Bölgesi'nde Erken Demir Çağı'nın en önemli askeri, dini ve sanat merkezlerini yansıtmaktadır. Öyle ki, Van

⁸ Belli 2008 b, 75-76.

⁹ Belli-Konyar 2003, 79-83.

Gözü'nün güneydoğusu ile Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı hakkında öne süreceğimiz tüm bilimsel fikirlerin ana merkezini de, şimdiye kadar incelenerek yayınlanan kale, oda mezar mimarisi ile mezarların içinden ortaya çıkarılan ölü armağanları oluşturmaktadır.

HAKKÂRİ'DE BULUNAN ERKEN DEMİR ÇAĞI MEZARLARI

M1 Mezar Odası

Van Müze Müdürlüğü'nün başkanlığında ve Prof. Dr. Veli Sevin'in de bilimsel sorumluluğunda Hakkâri içinde yer alan Mir Kalesi'nin hemen kuzeybatı eteğinde ortaya çıkarılan Erken Demir Çağı'na ait mezar odası, M1 olarak isimlendirilmiştir¹⁰.

Fotoğraf 1: Dozer kepçesi tarafından tahrip edilen M1 mezarı (V. Sevin)

Fotoğraf 2: Dozer kepçesi tarafından tahrip edilen M1 mezarı (V. Sevin)

Bu mezarın en ilginç özelliği, kalenin eteğinde bulunan kabartmalı dikilitaşların 19 m. kuzeydoğusunda yer almış olmasıdır.

Dikdörtgen planlı mezar odası, kuzeybatı-güneybatı yönünde yapılmıştır. Ortalama 3 m. uzunluğundaki mezar odasının genişliği, güney uçta 1.20 m. kuzey uçta ise 0.70 m. kadardır. Mezar odasının güney kısa yüzü ile doğu uzun duvarı, kısmen ana kayadan yararlanılmış, diğer duvarlar ise ince ve uzun sal taşlardan örülmüştür. Mezar odasının batı duvarı 2 m.'yi bulurken, diğer duvarlar ile üstte bulunan ağır kapak taşlar, dozer kepçesi tarafından tahrip edilmiştir¹¹.

Bu yüzden mezar odasının yan duvarlarının bindirme tekniği ile

¹⁰ Sevin 2005, 98-99.

¹¹ Belli 2008 a, 30.

inşa edilip edilmediğini bilemiyoruz. Bilindiği gibi Erken Demir Çağı mezarlarının hemen hepsinin yan duvarları, bindirme tekniği ile inşa edilmiştir.

Hakkâri kazılarının bilimsel sorumlusu Prof. Dr. Veli Sevin, dozer tarafından tahrip edilen bu oda mezarı, Son Tunç Çağı'na tarihlendirmektedir¹². Sayın Sevin'in bu tarihlendirmesinde, özellikle mezar içindeki ölü armağanlarının önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Ancak mezar mimarisinin tahrip olması, Hakkâri'nin içinde ve bu mezarın ortalama 1200 m. kuzeyinde Gazi Mahallesi'nde ortaya çıkarılan Erken Demir Çağı'na tarihlenen mezar odası ile mukayese etmemizi engellemektedir. Benzer problem, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen diğer mezar odalarının planları ve inşa tekniği için de geçerlidir. Bu yüzden Mir Kalesi'nin hemen kuzeybatı eteğinde bulunan mezar odasının tahrip edilmesi, hem Son Tunç Çağı, hem de Erken Demir Çağı mezar mimarisi için çok büyük bir kayıptır.

Dozer paletleri altında çöken ve tahrip olan mezar odasının içinden dağınık ve parçalanmış durumda çok sayıda insan iskeleti, çanak çömlek parçaları, kamalar, saç halkaları, süs iğneleri, altın ve gümüşten yapılmış takılar, akik, kornalin, bronzdan yapılmış boncuklar ile dokumada kullanılan kemik ağırşaklar ve obsidyenden yapılmış ok uçları bulunmuştur.¹³

M2 Mezar Odası

Hakkâri şehrinin Gazi Mahallesi'nde bulunan Erken Demir Çağı'na ait mezar odası, Yatılı Bölge Okulu inşaat çalışmaları sırasında ortaya çıkarılmıştır. 1997-98 yıllarında Van Müze Müdürü Sayın Ersin Kavaklı'nın başkanlığında gerçekleştirilen kurtarma kazılarına, Prof. Dr. Veli Sevin, Prof. Dr. Oktay Belli, Prof. Dr. Aynur Özfırat, Yrd. Doç. Dr. Hanifi Biber, birçok arkeolog, sanat tarihçi ve Eski Çağ tarihçisi katılmıştır. Kurtarma kazısının bilimsel danışmanlığını ise, Prof. Dr. Veli Sevin yapmıştır.

Toprak içine açılan dikdörtgen planlı bir çukur içine, yan duvarları taşlarla örülmüş bir mezar odası yapılmıştır. Diğer Erken Demir Çağı mezar odaları gibi, bu mezar odasının yan duvarları da bindirme tekniği

¹² Sevin 2005, 109, dipnot 171.

¹³ Sevin 2005, 98-99.

ile inşa edilmiştir. Mezar odasının üst örtüsünü, diğer benzer örneklerde olduğu gibi, yine ağır, yassı ve uzun kapak taşları kapatmaktadır.

Fotoğraf 3: Hakkari M2 mezarının üzerini kapatan büyük ve ağır kapak taşı kaldırılırken

Mezar odası, 4.10 m.x1.60 m. büyüklüğünde olup, duvar yüksekliği de 2.10 m.'dir. Bindirme tekniğinden dolayı, mezar odasının dip kısmında 1.60 m. olan genişlik, kapak taşlarının bulunduğu üst seviyede 1m.'nin altına kadar düşürülmüştür¹⁴.

Fotoğraf 4: Dikdörtgen planlı Hakkari M2 mezarının içi, Güneyden

Diğer Erken Demir Çağı oda mezarlarında olduğu gibi, kısa duvar tarafındaki sal kapak taşı kaldırılarak gömü işlemi yapılmaktadır. Mezar odasının güney kısa duvarına yakın, doğu uzun duvarın üzerine yapılmış bir ayak taşı, mezar odasına girişi kolaylaştırmıştır. Diğer Erken Demir Çağı mezar odalarında olduğu gibi, bu mezar odasında da iskeletler ile ölü armağanları karışık olarak bulunmuştur. Mezar odasına, toplam 15 adet gömünün yapılmış olduğu anlaşılmıştır¹⁵. Diğer Erken Demir Çağı oda mezarlarında ortaya çıkarılan iskelet sayısına kıyasla, bu mezar odasına 15 adet gömünün yapılmış olması, mezarın kısa bir süre içinde kullanılmış olduğunu göstermektedir.

¹⁴ Sevin-Özfirat-Kavaklı 2001, 356 vd.; Belli 2008 a, 29.

¹⁵ Sevin-Özfirat-Kavaklı 2001, 357 vd.; Belli 2008 a, 29.

Diğer Erken Demir Çağı mezar örneklerinde olduğu gibi, bu mezar odasında da, ölü armağanı olarak birçok yuvarlak kesitli demir bilezik ile yine demirden yapılmış bir kama namlusu ortaya çıkarılmıştır. Demir kama namlusunun büyük bir ihtimalle ağaca geçtiği sanılan sap kısmı çürüdüğü için, günümüze kadar ulaşmamıştır. Aynı mezar odasında, kadınların kullanmış olduğu altın ve gümüşten yapılmış disk biçimindeki takılar, bronz, değerli ve yarı değerli taşlardan yapılmış boncuklar ile bronzdan yapılmış gözlü iğneler bulunmuştur. Ayrıca mezar odasında pembe ve kahverengi hamurlu çanak ve çömlekler ile düz dipli, basit ağız kenarlı bardaklar ve üç ayaklı ilginç bir çanak ortaya çıkarılmıştır. Çanak çömlekler üzerine, kazıma tekniği ile zikzak bezemeler yapılmıştır¹⁶.

SONUÇ

Doğu Anadolu, Kafkasya, Nahçıvan ve Kuzeybatı İran bölgelerine kıyasla, Hakkâri yöresinde şimdiye kadar herhangi bir Erken Demir Çağı'na ait kaleye rastlanılmamıştır. Erken Demir Çağı kaleleri, Hakkâri'nin kuzeybatısında Müküs, Bohanis, Çobanik, Karataş, Yukarı Kaletepe ve Aşağı Kaletepe'de bulunmaktadır. Hiç kuşkusuz bu kaleler, Assur krallarından I. Salmanassar, I. Tukulti-Ninurta'nın sözünü ettiği onlarca kraldan (beyden) bazılarının tipik beylik merkezini oluşturmaktadır¹⁷.

Hakkâri Bölgesi'ndeki dağlık arazinin sarp ve engebeli olması, savunma kalelerinin yapılmasını önlemiş olmalıdır. Hakkâri Bölgesi'ndeki benzer özellikler, Orta Demir Çağı için de geçerlidir. Nitekim bugüne kadar Hakkâri Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na ait ne ekonomik ve askeri yönetim merkezi, ne de çivi yazılı belge ve oda mezarı bulunamamıştır.

Eski Çağ'da Hakkâri Bölgesi'nin mezar mimarisi ve ölü gömme gelenekleri konusundaki en önemli bilgilerimizi, şimdilik Erken Demir Çağı'na ait ortaya çıkarılan oda mezarlardan öğrenmekteyiz. Örneğin Hakkâri'de Mir Kalesi'nin hemen kuzeybatı eteği ile Gazi Mahallesi'nde ortaya çıkarılan oda mezarlar, dikdörtgen planlıdır. Tipik aile mezarları olan mezar odasına, birden çok gömü yapılmıştır¹⁸.

Mir Kalesi'nin eteğindeki oda mezar, içinde bulunan ölü armağanlarına göre, kazının bilimsel sorumlusu Prof. Dr. Veli Sevin tarafından,

¹⁶ Sevin-Özfrat-Kavaklı 2001, 358 vd.; Belli 2008 a, 29.

¹⁷ Belli-Konyar 2003, 90.

¹⁸ Sevin 2005, 99.;Belli 2008 a 31.

Son Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir¹⁹. Ancak bu önemli mezarın üst kapak taşları ve yan duvarları, ne yazık ki dozer tarafından tahrip edilmiştir. Bu yüzden yan duvarların bindirme tekniği ile yapılp yapılmadığını bilemiyoruz. Son Tunç Çağı'na tarihlendirilen bu önemli mezarın mimarisi ve inşa tekniğinin, Erken Demir Çağı'na ait Gazi Mahallesi'nde ortaya çıkarılan oda mezar mimarisi ile ne gibi benzerlik veya farklılığın olup olmadığını da bilemiyoruz.

Hakkâri arkeolojik kazılarının bilimsel sorumlusu Prof. Dr. Veli Sevin'in de haklı olarak belirttiği gibi, bu iki oda mezar içinde ortaya çıkarılan ölü armağanları farklıdır²⁰. Örneğin Mir Kalesi oda mezarında demirden yapılmış takı bulunmazken, Gazi Mahallesi'nde bulunan oda mezar içinde çok sayıda demirden yapılmış yuvarlak kesitli bilezik ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca her iki mezar odasında bulunan çanak çömlekler arasında da farklılık görülmektedir. Mir Kalesi mezar odasında boya bezemeli ve kabartmalı çanak çömleklere kıyasla²¹, Gazi Mahallesi'nde bulunan oda mezar içinde pembe ve kahverengi hamurdan yapılmış çanak çömlekler üzerine, kazıma tekniği ile yapılmış zikzak bezemeler dikkat çekmektedir²².

Çanak çömlek ve metal eşya, silah ve takılardaki bu önemli farklılıklardan dolayı, Mir Kalesi oda mezarının Son Tunç-Erken Demir Çağı'nın başlarına, Gazi Mahallesi'ndeki oda mezarın da karakteristik özelliklerinden dolayı Erken Demir Çağı'na tarihlenmesi oldukça uygun görünmektedir²³.

İleride yapılacak bilimsel kazılar sonucunda bulunacak olan Son Tunç Çağı oda mezarı ile Erken Demir Çağı oda mezarının planı ve inşa yöntemi arasında herhangi bir farklılığın olup olmadığı anlaşılacaktır.

¹⁹ Sevin 2005, 109, 123, dipnot 171.

²⁰ Sevin 2005, 99-103, dipnot 171.

²¹ Sevin 2005, 109.

²² Belli 2008 a, 31.

²³ "Hakkâri Bölgesi'nin Erken Demir Çağı'ndaki Sorunları" adlı makalenin hazırlanmasında, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve nekropollerini uzmanı olan ve ayrıca 1997-98 yıllarında Hakkâri'de Gazi Mahallesi'nde bulunan Erken Demir Çağı'na ait oda mezar kazısına katılan Prof. Dr. Oktay Belli'nin büyük katkı ve yardımı olmuştur. Fotoğraf katkısının yanı sıra, her konuda yardımcı olan ve bizi yönlendiren değerli bilim insanı ve babam Prof. Dr. Oktay Belli'ye, bir kez daha sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKÇA

Belli, O.- E. Konyar 2003	:	Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri - Early Iron Age Fortresses and Necropolises in Eastern Anatolia, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul.
Belli, O. 2008 a	:	"Erken Demir Çağı'nda Hakkâri Bölgesi"- "Hakkâri Region in the Early Iron Age", (ed. O. Belli), <i>III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06-08 Haziran 2007 Hakkâri</i> , Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No:5, Ankara 2008, 19-42.
Belli, O. 2008 b	:	"Van Gölü'nün Güneyi ile Hakkâri Bölgesi'nde Bulunan Anıtsal Mimarlık Anıtları"- "Monumental Buildings South of Van Lake and the Hakkâri Region: Giants Houses", (ed. O. Belli), <i>III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06-08 Haziran 2007 Hakkâri</i> , Hakkâri Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No: 5, Ankara 2008, 19-42.
Sevin, V.- A.Özfirat -E.Kavaklı 2001	:	"1997-1999 Hakkâri Kazıları", <i>Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 22. Kazı Sonuçları Toplantısı I</i> , Ankara, 353-368.
Sevin, V. 2005	:	Hakkâri Taşları, Çıplak Savaşçıların Gizemi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Doç. Dr. Ferset Meri' İSMAİL

HAKKARİ BÖLGESİ'NDE
İSLAMİ FETİHLER

فەكرنەن ئىسلامى بو دەفەرا ھەكارى

و دەوروبەرئەت وئ

د. فرست مرعى اسماعيل

جوگرافيا دەفەرا ھەكارى

دەركەفتنا ئىسلامى، ۋەكەرنەن ئىسلامانان بو دەفەرنەن كوردى، پىشتى سەرکەفتنەن ئىسلامانان ل سەر رومىن بىزەنتى ۋەفۇرسىن ساسانى د شەرنەن فەكرناندا: ئەجنادىن ل سالا ۱۲مىش/۶۲۴ز، ۋەرموك سالا ۱۵مىش/۶۳۶ز، ۋەفادسىە سالا ۱۴مىش/۶۲۵ز، ۋەلەولا سالا ۱۶مىش/۶۳۷ز، ۋەلەواھەند سالا ۲۱مىش/۶۴۲ز، ۋەدىارتەرن رويدانەن چەرخى ئىكى يى مشەختى/حەفتى يى زابىنى. ۋەلەفان رويدانان كارتىكرنەكا مەزن ھەبوو ل سەر چارەنقىسى گەلى كورد، ۋەبەر گەھشتنا ئىسلامى بو دەفەرنەن كوردى، ھەروەسا ۋەبەر جوگرافيا دەفەرنەن كوردى(كوردستان) كو دكەفتە دناقبەران دەفەرنەن ھەردوو ۋەلاتەن ساسانى ۋەبىزەنتىان دا.

ۋەلايەكى دى شە رىكخستنىت كارگىرى (ئىدارى) بوپنە ئەگەر كو دەفەرنەن كوردى بەكەفەنە دناف دابەشكرنىت ئىدارىت دەستىشانكرىفە ۋەكى ۋەلاتى جزىرا فوراتى، ۋەرمىنيا، ۋەزرىبىجان ۋەگەلەكىت دى.

ۋەبىبارەى بابەتنى فەكولينا مە لىدوور دەفەرا ھەكارى، ئەوا ل ۋى دەمى دكەفتە دناف ئىك ۋە چوار ھەرمىت ئەرمىنيادا ، بلاۋرى (۲۷۹مىش/۸۹۲ز) د گوتنا خۆ دا دەبىبارەى سنورىت ئەرمىنيا يىت جوگرافى دىبىزىت: ((شمشات ۋەللىقلا ۋەخلات ۋەنەرجىش ۋەباجنىسى دگوتنە ئەوان ئەرمىنيا چوارى، ۋەكوره ۋەلەبىسفرجان ۋەدبىل ۋەسراج ئەلئەبىر

فەكولتيا زانستىت مروفايە ئى- زانكوىا زاخو/تارىخ بۆلۈمى، Zaho Üniversitesi,

وبگروندی دگوتنی نهرمینیا سی، وجرزانی دگوتنی نهرمینیا دووی، وسیسجان وئاران دگوتنی نهرمینیا نیکی)).

باشی بوچوونهکا دی دا مه وتییدا هاتییه: ((ویدیژن کو شمشات بتنی نهرمینیا چواری بو، وقلیقا و خلات و نهرجیش و باجنیسی دگوتنی نهرمینیا سی، و سراج نهلتیر و بگروند و دبیل و نهلبسفرجانی دگوتنی نهرمینیا دووی، و سیسجان وئاران و تقلیسی دگوتنی نهرمینیا نیکی)). و بهر دهوامی دا ناخفتنا خو وگوت: ((وجرزان وئاران ل بن دهستی نهخه زارادا بوو (=تورگا)، و نهرمینیا ههمی ل بن دهستی رومییدا بو (بیزهنتیا)، کو دهسته لاداری نهرمینیا قسی نهو ب ریقه دبر)).

فهکرنین ئیسلامی بو دهقرا ههگاری ودهور و بهریت وی

دیروکنقیسی ب ناف ودهنگ - البلازی - د ناخفتنا خو دا دهر بارهی فهکرنین - عیاز کوری غم - ل جزیرا فوراتییهدا دیاردکته و دبیزیت: ((.... و عیازی نامه د فهکر بی شهر ... وهک پیکهاتنا روهای ... و میافار هین فهکر ... و کهله کفرتوسیا فهکر ... و نصیبین زی فهکر پشتی شهری ... و گور عهبدین فهکر، و کهله ماردینی و دارا فهکر وهک پیکهاتنا روهای ... و نهو رویدان ههمی ل سالا نوزدی و جهند روزهکا ژ موحرهما سالا بیستی رویدان ...)).^۵

بهل دیروکنقیسی گبری نهوی ب دوو ریوهایهتا بو مه فهگوهاستیه: یا نیکی نهوی ژ - ابن اسحاق - فهگوهاستیه وتییدا هاتییه کو جزیری هاتییه فهکر ل سالا نوزدی یا مشهختی، و نهوی بانگهوازی گری بو وی نهوژی خهلیفه - عمر - بو خودی ژ رازیبیت دهما نامهک بو - سعد - نقیسای وتییدا گوتی: ((خودی عیراق و شام بو موسلمانان فهکر، فیجا هندهک ژ لهشکهری ژ دهق خو فریکه جزیری، و بلا نیک ژ شان ههر سیکا بیته

۱ نامه: بانیری نیار بکری نوکته ل کوردستانا تورکیا و بانیری نیار بکری بنی ذ رونناظایی دیجته بوو تا وولاتی وی ضیالی ل هندناظ نصیبینی. یاقوت: ۲۹۴/۲.

۲ میافارقین: نهو بانیری تیکرانوا کرتا بی کتظنه.

۳ طور عیدین: د بتهنی نیکی دامه دایه نیاسین.

۴ ماردین: کتلیهکا ب ناظ و دتظنه لستر ضیالی جزیری ل هندناظ دتیسر و دارا و نصیبینی و طلقک بازو و خواندظته لی هغه. بو اثر نیز اتین سحکه: یاقوت الحموی: معجم البلدان، م

ج ۳۹/۵

۵ البلاذری: ص ۱۸۰، یاقوت الحموی: معجم البلدان، ۳۹/۵

میرئ وی لهشکهری: خالد بن عرفگه یان هاشم بن عتبه، یان عیاز بن غنم. ول دهما نهو نفیسینا عوممری گههشتیه سهعهدی، گوت: د فهرمانا میرئ موسلمانادا کو نافئ عیاز بن غنم ل دویماهیکنئ نینای نهوه کو نامازیه نهز وی بگهسه میرئ وی لهشکهری، ومن نهو کره میر))^۱.

و ریوایهتا دووئ یا گبری یا فهگوهاستی ژ سیفی نهو نامازیه دته خهلیفهی - عمر- نهوی بو سعدی نفیسیایه: ((خه لکی دگهل فهعقاعی کورئ عمهمری فریکه ودهه مان روزدا نهوان بلا د ههوارا نهبو عوبیدهی بچن چونکه نهوی دورپیچا لسهر وان کری))^۲.

ههروهسا بو وی نفیسا ((سهیل کورئ عدی^۱ فریکهته رفقه^۲، وخه لکن جزیرئ بوو بین مشورمنا رومی کری لسهر خه لکن حمص))^۳. ههروهسا خه لکن جزیرئ هندک نامه بو هرهقل رومی ژئ فریکریبون وداخواز ژئ کربوو کو نهو هاریکاری بو نهوان فریکهت ژبو دهرنیخستنا موسلمانا ژ نهوان دهفهریت نهوان بدهستخوفه نیخستین، وب تایبهت پشتی وهلاتیت برایت وان ل تکریت وههردوو کهلاها وهییت وهرفیسیا کهتینه ژیر زلگهها موسلمانان^۱. وخه لیفهیی عوممر فهرمان ل صحابی سعد کربوو کو نهو بهرئ عبدالله کورئ عبدالله کورئ عوتبان^۲ بدهته نصیبینی وپاشی پشتی فهکرنا وئ بچپته

۱ الطبری : ۵۳/۴.

۲ الطبری : ۵۱/۴ ، ابن خلدون : ۹۵۳/۴.

۳ سهیل کوری عدی: سهیل کوری عدی الخزرجی ، صحابیگه موسلمان بوویه هتکو بی طنج وشعری نوحد وبعمرئ دینیة، نیک ذ لعتکریئ نوسلمتی کوری ژ قیدی بو بقرقف شامی، یتمسار یکره دظنکر نیت عیراق ونه هارتند ورولتکی مخرن هتوویه، هتروسا کرمان ظنکره، صن نیز اتین لبعر دست نینن لدورر خوچهبونان شتی ظنکرنا و صن نیز اتین نینن دور میندویا جهی مرنا وی. سحکه: ابن الاثیر : اسد الغابة، ۳۶۸/۲، ابن حجر : الاصابة، ۱۴۱/۳ ؛ الطبری : ۵۱/۴.

۴ رفقه: بانیرهکی ب ناظ و دقطة لسهر رومیاری فورانی و دکتیته د رة لاتی جزیرینا، یاقوت : ۲۷۲/۴ ونه نوکه نیک ذ بانیریت سوریه یه.

۵ الطبری : ۵۰/۴ ؛ ابن الجوزی : ۲۲۳/۴ ؛ ابن خلدون ۹۵۲/۴.

۶ الطبری : ۳۵/۴ - ۳۶ ؛ ابن الجوزی : ۲۱۵/۴ ؛ ابن الاثیر : ۵۲۳/۲ - ۵۲۴ ؛ ابن کنیر : ۷۲/۷ - ۷۳ ؛ ابن خلدون : ۹۵۱/۴ - ۹۵۲.

۷ عبد الله کوری عبد الله کوری عتبان : صحابیگه ناهینه زانین کتطی موسلمانوویه، شعریت رددی دینیة وشتی هینطی دطل ظنکران بوویه ل عیراقی وخودان جیهابوویه لظیر نالایی سهعهدی، جهی سعدی کوری نعی و قاصی طرنیه نریظنکرنا کوفایی دا شتی ضوونا سهعهدی

حران وروهايي، و بهرئ سهيل كورئ عدى بدهته رفقه، ههرومسا وليدئ كورئ عقبه بو
 عه رهبيت جزيرئ فريگهت نهويت ژ تنوخ وربيعه، و بلا عياز كورئ غنم دگهل بچيت،
 و نهگه ره شهرك پهيدا بوو ل وى دهمى سه رگرددئ نهوان دئ بيته عياز.

وخه لكئ جزيرئ ژ حمصئ شه بوون نهوا نهوان دور پيچا وئ گري ژبو پشته فانيكرنا
 هيژيت بيزهنتئ، وى دهمى نهو ژ شه بوون دهما نهوان گوه لئبووى گو هاريكارى بو وان ژ
 عيراقئ هات، ل وى دهمى نهو كه تنه دنا فبهرا نال و بزمارادا ((خه لكئ عيراقئ وخه لكئ
 شامئ)) ۳. لهوا نهبو عبیده ب هيژيت خو شه ژ حمصئ دهركهت وشيا هيژا بيزهنتيا يا
 خوراگر لسهر دور پيچكرنا حمصئ بشكئنييت بهرى نهو هاريكارى بيت عيراقئ بگههن ب
 سه رگئشيا فهعقاعئ كورئ عه مروى شه، ئينا نهبو عبیده بو خه ليفهئ - عمر - دهنگ
 وباسيت شه كرنئ نفيسا وهريكرن، ئينا خه ليفهئ بهرسفا وى دا ((نهوان زى بگه نه
 هه قيشك دگهل خو چونكه نهو دهه وارا هه وه هاتينه، و دوژمنئ هه وه ژ ترسا نهوان
 شه ره شين و بهر به لاف بوون)) ۴.

بو مەئینى و ئشتى هینطى وى سەرگێشیا موسلمانا کرێه ئبو ظهكرنا ئهصفا هاتئ، ههرومسا
 تهوي هاريكارى بو سه طهئى كورئ عه دي فريكره ئبو ظهكرنا كرمانئ، ابن الاثير : اسد الغابة
 ۱۱۹/۳ ؛ ابن حجر : الاصابة ۳۷/۴ ؛ الطبرى : ۵۱/۴.

۱ الوليد كورئ عقبه : وئليدئ كورئ عوقبئى كورئ تهوي مه عبتئ نامهوي : صحابيه و باني وى
 عوقبه ژ وان كه شين خويان نو نمناكارى كا نزار بوو لسهر ئيخميترى (سلاظ لى بن)، وئليد ل
 زونا ظهكرنا مەككه هئى موسلمانبوويه، ئيخميترى نهو فريكره بنامالا موستعليقي دمسئنيكا
 سالا ۹م، نطهئ خالدي كورئ وئليدي بهمندارى كرية نطهكرنا عيراقيدا، ههرومسا نهو نطهئ
 هاريكارى بو عيازئ كورئ غنمى ضموويه نهوا دور ئيضا دوما جهنديل كرى، سهر تهوشيا
 سه دقبت قراعه كرية ل سهر دهمى نهو بهكرى، ههرومسا نطهئ نهو عوبه دي بوويه نهوا
 رومئ نهو دور ئيضا كرى ل حمصئ و نهو عوبه دي نهو بو عه رتبت جزيرئ هانار بوو ل دويظ
 قه رمانيت ختلفئ موسلمانا - عومترى، ههرومسا كوفه بريظته ريه ل سهر دهمى ختلفئ
 عوسمان و بهمندارى كرية نطهكرن ئين نهر بيجان و نهو مينادا. طبقات ابن سعد ۷ - ۷۶ ؛ ابن
 الاثير : اسد الغابة، ۹۰/۵ ؛ ابن عبد البر : الاستيعاب، ۱۵۵۲/۴ ؛ ابن حجر : الاصابة ،
 ۳۲۱/۶.

۲ الطبرى : ۵۱/۴ ؛ ابن الاثير : ۵۳۱ / ۲ ؛ ابن خلدون : ۹۵۳/۴.

۳ الطبرى : ۵۴/۴.

۴ الطبرى : ۵۲/۴ مع اختلاف بسيط فى العبارة ؛ ابن الجوزى : ۲۲۳/۴ ؛ ابن كثير : ۷۸/۷ ؛
 ابن خلدون : ۹۵۳/۴.

ئينا عياز ونه و ميريت دگه لدا دهرکه تن وريکا جزيرئ گرت، وهمر ميرهك بهرف وئ دهفرئفه جوو يا نهو كريبه ميرئ وئ، لهوا سهيل كورئ عدى هاته هنارتن بو رقهه ب ريكا فراجا ونهو دورپيچكر، ئينا خهلكئ وئ داخوازا پيكاھانتئ كر ونهو يهكه بو عيازي هنارت ونهوي ژي نهو ژ وان قه بيل كر و دگهل وان پيكاھات ونهو بوونه نههل ژمه^۱ ، همر و هسا عبد الله كورئ عتباني ريكا ته نشت روپبارئ ديچله گرت تاكو گه هشتيه ميسل (نينوي) وپاشي ژ روپبارئ ديچله دهر يازبوو بهرف باژيرئ بهلهد، ويهردهوام بوو لسهر ريكا جوونئ تاكو گه هشتيه نصيبينئ ونهو دورپيچكر، ئينا خهلكئ وئ داخوازا پيكاھانتئ كر ونهو يهكه بو عيازي نفيسا وهنارت ، ونهوي نهو ژ وان قه بيل كر و پهيمن دگهل وان گرئدا^۲.

و عياز بهرف حرانئ جوو پشتي سهركرده هيل كورئ عدى و عبدالله كورئ عتباني گه هشتينئ وخهلكئ حرانئ ژي رازيبوون لسهر دانا خويكئ، و عبدالله وسهيل فرئكرنه روهايئ ونهوان ژي رازيبوونا خو دياركر لسهر دانا خويكئ، لهوا جزيره ب ساناهيترين وهلات ودهفر بوو ژبو شهكرئ^۳.

پشتي هينگئ سهيل و عبدالله زفرينه كوفه، نهبو عوبيدهيي نامهك بو خهليشهيي عومه ر نفيسا پشتي نهو ژ جابيهيي^۴ زفري ونهوي د وئ نامئدا داخواز كر كو عياز كورئ غنمي بهينه دگهل هيزيت وي نهگهر خالدئ كورئ وهليدي دگهل خو بره مهديئ، ئينا

۱ الفراض : تقدمت ترجمتها .

۲ الطبري : ۵۴/۴ ؛ ابن الجوزي : ۲۲۳/۴ - ۲۲۴ ؛ ابن الأثير : ۵۳۲/۲ ؛ ابن كثير : ۷۸/۷ ؛ ابن خلدون : ۹۵۴/۴ .

۳ الطبري : ۵۴/۴ ؛ ونظري يئكي دا دياربيت كو هقر دوو كلفهه (نقنقرا وميسل) و تكريت يقرئ ظي مينروبي هاتيه ظمكرو، نعطر نه صحابي عبدالله كورئ عتباني نعطر ريكة نه دطرت. (ظنكولئر) .

۴ الطبري : ۵۴/۴ ؛ ابن الأثير : ۵۳۲/۲ ؛ ابن القتيبه الهمداني : مختصر كتاب البلدان ، ص ۱۷۶ .

۵ الجابية : هي قرية من اعمال دمشق ثم من عمل الجيدور من ناحية الجولان قرب مرج الصفر شمالي حوران . ينظر ياقوت الحموي : معجم البلدان ، ۹۱/۲ - ۹۲ .

عومەر رازیبوو ونه و گه هانده وی، وحبیب کورئ مسلمه فهئرئ بکارئینا لسهر
عهجه مئت جزیرئ وشهرئت وئ، و ولیدئ کورئ عوقبی لسهر عهره بئت وئ.

هه فبه کرنا ژیدهرئ سریانئ دگهل ژیدهرئ نئسلامئ ل دور کر یارئ فه کرئ:

دهئته تئیینئ کرن ژیدهرئ سریانئ ژئ هاتینه دهنگ ل سهر فه کرنا جزیرا
فورائئ؛ بهئ ل ههر دوو لایه نئین جوگرافی و دهسئ هه فدرئیه ک ههیه دنه فبهرا وان
ژیدهران ل سهر تئرو تهسه لئیین فه کرئ، و دیروکا بچویک یا کهسه کئ نه دیار (۶۷۰-
۶۸۰) ب تهواوی به حسئ فه کرنا جزیرئ نه کریبه، و ب شیوهیه کئ نه یئ بهر فرهه
به حسئ فه کرنا مه دائن و خوزستان کریبه^۵ و ژ لایئ خوفه ئیلیا یئ نوسه بیینی د
دیروکا خودا ل سئ جهان هاتییه سهر بابه تئ فه کرنا جزیرئ، یا ئیکئ ل رویدانئین سالا
۹۴۸ یونانی یا هه فدهم دگهل سالا شازدئ مشه ختی: ((... و سروج و روها تئیدا هاتینه
فه کرن...))^۱. و ل جهئ دووئ دهسئ دهئت سهر رویدانئین سالا ۹۵۰ یونانی بهرانبه ری
سالا هه ژدئ مشه ختی و تئ دا هاتی یه: ((ل فن سالی عیاز کورئ غهنه می نامه د و تل
موزن فه کرینه و ژ لایئ خوفه عومه رئ کورئ سه عدئ راس العین فه کری یه و دفئ

۱ حبیب کوری سلمه الفهرئ: ختکئ مئککه یوو ذ بنعمالا فههر، صحابئک بو ونئ وئ ۱۵
سال بوون دصا ئیغامئر (سلاظ لی بن) مری، بئمدار بوویه دظمکرئین سامندا وئشکغئیه
تهه رئیت سئر ئامینئا و کور دستائی و دهئته نیاسین ب ناطئ (حاییبی رومی و فاتحئ ئامینئا)
ل سالا ۵۵ مریه د خیلافئا معاویئیدا. ابن حجر: الاصابه، ۱/ ۳۰۹؛ دائرة المعارف
الاسلامیه: ۲۸۹/۷ ماده (حبیب بن مسلمه)؛ الطبری: ۵۵/۴.

۲ بو ظمکولئری و سنا دیار دئیت کو مترقم ذ عهجه مئت جزیرئ کور دن و کتسئ دئ نه، نطقل
تئشئینئا وئ یئکئ کو دئیت هندک کئمینئین فورسئ هئجن ل هندک دظمکران ئبو ئار استئا
سنوران وئک نصیبئنی لدویظ وئ ئامانا هئا طویدان دنه ظمکران نیمیر اتوری رومانی جولیان
وشاهی فورسئ شاپوری نووی ل سالا ۳۶۲ ز. نور ظئ ضعه دئ سئحکه: الطبری: ۵۹/۲ -
۶۰.

۳ الطبری: ۵۵/۴؛ ابن الجوزئ: ۲۲۴/۴؛ ابن الأثیر: ۵۳۲/۲؛ ابن خلدون: ۹۵۴/۴.

۴ التاریخ الصغیر: وئک کظنئرن شوینواری ئیروکی یئ سربانیئئ روژه لانی (نمستوری)
تههته همنارتن، و مئوویا نظیسئنا وئ د ژظریته ئیظا نووی د صخرخی حقتئ زاییئ، بنیره:
تاریخ الصغیر: و ئترس حدادی و قرظیرایه سئر زمانئ عئرقبی، بغداد ۱۹۷۶، ذ ضاآکر بیئ
مجمع اللغة السربانیئیه، بئ ۹۱- ۱۰۱.

۵ التاریخ الصغیر: بئ ۹۱ و ۱۰۳.

۶ ایلئا برئشئنا: تاریخ ایلئا، یوسف حبئ و قرظیرایه عئرقبی، بغداد ۱۹۷۵ ذ ضاآکر بیئ
مجمع اللغة السربانیئیه، بئ ۱۳۲، و سالا ۹۴۸ یونانی یان بیزقتئ کو دئبته ۶۳۷ ز

سائى دا مرنهكا مهزن د سمرانسهرئ وهلاتئ شامئ دا هه بوو))^۱. و ل جهئ سيبئ ل رويدانئ سالأ ۹۵۱ يونانى بهرانبهه سالأ نوزدئ مشهختى و تئدا هاتى به: ((نصيبين و گور عابدين و فردئ ژلايئ عياز كورئ غهنه مى هاتينه فهكرن...))^۲، و ب ديتنا من نهف دهقهه (فردئ) سهر ب دهقهه ههكارئ و دهووبهريئ وئ فهيه؛ چونكى ياقوت حه موى (۶۲۶مش/ ۱۲۲۸ز وهغهه كويه) د بهرتوكا خودا ل دور ههكارئ دببئزيت: ((بازارهك و جههك و گوندهكه ل سهر مويسلئ ل جزيرا ابن عمر كورد ئى ناكنجى بووينه دببئزئ ههكارئ))^۳، و بئى رنگى ياقوت حه موى ههكارئ د ئيخيتيه د چوارچووئ جزيرا ئيبين عمرى دا كو سهر ب مويسل فه بوو.

و ديروكفان ابن اير (۶۳۰ مش/ ۱۲۳۲ز وهغهه كويه) ههكارى د ههژميريت ژ: ((ويلايه تهكه جهند كه له و گوندان ب خوئه دگريت و ب سهر مويسلئ فهيه))^۴، و ژلايئ خوئه ابن خلكان دببئزيت: ((هند ژ جهه و ناسيگهه و گوندين مويسلئ ژ لايئ وئ يئ روژهه لاتئ))^۵، و سه معانى (۵۶۲ مش/ ۱۱۶۶ز وهغهه كويه) و ابو نهلفيدا (۷۳۲ مش/ ۱۳۲۱ز وهغهه كويه) وهلاتئ ههكارئ ژ چوار چووئ وهلاتئ جزيرئ هژمار تينه^۱.

ژلايئ خوئه ميخائيلئ سريانى و لگورهى سالناما خو به حس دكهت كو موسلمان بو چارال سالأ ۹۵۱ يونانى بهرانبههري سالأ ههژدئ مشهختى ژ روپبارئ فوراتى دهر باز بووينه و بهرهه باكورى پيشفه چووينه^۲، و ل سالأ ههژدئ ل گورهى ديروكا ئيليا برشينايا^۳.

- ۱ ايليا برشينايا، بئ ۱۳۲
- ۲ ايليا برشينايا، بئ ۱۳۳، ۹۵۱ يونانى يان بيزنتئى كو دببئته ۶۳۹-۶۴۰ز
- ۳ معجم البلدان، (بيروت ۱۹۵۵ز) ب، ۵، بئ ۴۰۸
- ۴ اللباب في تهذيب الانساب، (بغداد ب.م) ب، ۲، بئ ۳۹۰
- ۵ وفيات الاعيان واتباء ابناء الزمان، ساخرن ئحسان عباس، (بيروت: ۱۹۷۰) ب، ۳، بئ ۳۴۵
- ۶ الانساب، بيروت: ۱۹۸۸، ب، ۵، بئ ۶۴۵؛ تقويم البلدان، (تاريس: ۱۸۵۰) بئ ۲۷۵.
- ۷ ميخائيل سريانى: Michel Le Syrine, Chronique, Ed. Chabot, T ۱۱۶۶-۱۱۹۹ ستر كورسيكى شتر يار كئ يئ بوو، ديروكتهك ذ ۲۱ شرتوكان نظيسى يه، و قوفا يهتس ذى دكهت ذ سالأ ۱۱۹۴-۱۱۹۵ز، افرام بوصوم: اللؤلؤ المنثور، ص ۴۸۹-۴۹۳، البير ابونا: اداب اللغة الاراميه، بيروت ۱۹۷۰، بئ ۴۸۲-۴۸۷.
- ۸ ايليا برشينايا: بئ ۱۳۳.

رهاوی یی نه‌دیار د دیروکا خودا پالپشتی یا پی بھری خوہ میخائیلی دکھت ل سہر وی چھندی کول سالاً ۹۵۱ یونانی موسلمانان ب ہیزین خوہ رویباری فوراتی برین و گھہشتنہ نیزیکی بازاری روها و خہلکی ویری بھردھ وانقہ ہاتن و سوز و پھیمانہک ژ وان و مرگرت و خہلکی چھرائی زی ب فی ناوایی رھفتار کر، و ہھر دیسان دیبڑیت : ((و نہبو بھعد بوو نیکہمی عمریب (موسلمان) دھستھلات ل روها کری، ہھر و صا روھایی یا سوزدا بوو فھگلیموس و رومان زی ٹھوین دناقدا پھیمانہکی بو وان دگھل عمریبان گریدھن، و بھلکو شھری وان کر، و عیدی کوری غنہمی شھردکی مھزن برہ سہر وان و دھستی خوہ دانا سہر بازاری وان و سی سہد ژ وان گوشتن، ب ہھمان رنگ ل دارا زی رھفتار کر و نہو رومیں ل ویری گوشتن، ژلایی خوہشہ راس العین و ماریدین و ٹامہد د رازی بوون، و عید کوری غنہم ل ٹامہدی دھیت گوشتن و ہھر ل ویری دھیتہ فھشارتن))^۱.

یا گرنگہ بھیت دیار کرن ل بابہتی - بوورینا موسلمانان ژ رویباری فوراتی- گوتنا میخائیلی سریانی و رھاوی یی نہ‌دیار نہ د وکھفھن دگھل گوتنا برشینایا، و ل فی بابہتی نیلیا رابوورینا موسلمانان ژ رویباری ل سالاً ۱۶ مش بہرانبھری ۹۴۸ یونانی دیار دکھت ل سہر بنیاتی وی چھندی فھکرنا ہھردوو بازاران سروج و روها تھواو نابیت ٹھگھر موسلمان نہچنہ لایی روزھلاتی ژ رویا بھلی گوتنا میخائیلی یا ٹاشکھراپہ ل بوورینا موسلمانان ژ رویباری فوراتی ٹھوڑی ل سالاً ۸ مش بہرانبھری ۹۵۱ یونانی^۲ و د دیروکا خودا رھاوی زی ٹھفہ فھگھاسٹی یہ^۳.

۱ الرھاوی المچھول (رھاویی نغیاری): تاریخ الرھاوی المچھول ذئدقرین سریانی بین ترونناظلییہ و رھیتکی ذئدقرین المعریان یعقوبی نووی نظیسییہ، ل دویمای یا ضغری سیزدی و دھسٹیکا ضغری ضواری ذبایہ و ل طوری کانیسی ل سالاً ۱۲۰۷ ز ذ دیروکا خوہ راوستیالیہ بھلی ل طوری سھدی تا ۱۲۳۴ بقردقوام بوویہ. بنیرہ: الفوحت العربیہ فی تاریخ الرھاوی المچھول: وقراطیران بطرس قاشا بو زمتی عترقی، طوظارابین الذھریں ہنمارکا تالیبت نیسان/ ۱۹۷۶ ہنمار ۱۴-۱۵ ہٹ ۱۴۴، و خالکھتیک ذناظلی عید دا ہتیہ و یادروست عیاض (ظھکولتر).

۲ ایلیا برشینایا: دیروکا وی، ہٹ ۱۲۲.

۳ Michel Le Syrine, Chronique, Ed, Chabot, T. ۱۱, P. ۴۲۶.

۴ الرھاوی المچھول: تاریخ، ہٹ ۱۴۴.

ژ لایئ خوځه ابن العبری (۱۲۳۶-۱۲۸۷ز) گوتنا ئیلیا برشینایا فهگوهاستی یه ب شیومهکئی نیزیکی دهقا و دهقی یئ و دبیزیت؛ ((ل وئ سالی عیاز کورئ غهنامه ی ب ریککهفتن چوویه دناځ سروج و روها دا، و دهه مان سال دا رهقه، نامه، نصیبین، گور عابدین و مار دین ب ریککهفتن فهکرینه...))^۱. و نهغهژی گوتنا برشینایا یا تایبته ب دهبازبوونا فهکرینن موسلمان بؤ لایئ روژهلاتئ ژ رویباری ل سالا ۱۸مش دوویات دکته.

پشتی فهکولینا ریوایته و گوتنن ئیسلامی و سریانی یئن تایبته ب فهکرنا جزیرئ بؤ فهکولمری دیار دبیت ریوایته دهته سهر رویدانین سالا ۱۷مش دروستره ژبهر دوو نهگهران؛ یا نیکی یا هاتی ب مهردما کیمکرنا فشارئ ل سهر موسلمانان ژ هیرشا بیزهنتی یان ب پشتهفانی یا هندهک ژ خه لکن جزیرئ یئن بهرژموهوندین وان دگهل یئین رومین بیزهنتی دگهشتنه نیک، و دورپیچکرنا وان بؤ موسلمانان ب سهرکردایهتی یا نهبو عوبه پدهیی ل سالا ۱۷مش^۲ ل حومصئ و یا دووی؛ بهشین روژهلاتئ ژ جزیرئ ههر ژ تکریته ههتا ههر دوو ئاسیگه هین (نهینهوا و مويسل) ل سالا ۱۶مش^۳ هاتبوون فهکرن.

سهرکهفتنا موسلمانان یا بلهز د فهکرنا دهقرین کوردی یئن د لایهئ جوگرافی و کارگیری دا دکهفته وهلاتئ جزیرئ بؤ سهرکردئ صهحابی عیازی کورئ غهنامه ی بوونه پالدر ژبو پیشفه چوونئ د فهکرنا هند دهقرین دی یئن کوردی سهر ب ئهرمینیاغه

---

۱ ابن العبري: غریغور یوس ابو الفرج کورئ اهرورن، ل ملطیة ذ دایک بوویة، مایة ل بقر خواندن و ب دستظه نینانا زانستی و ل ۱۲۵۸ز ضاظ ب هولاکوی کتفیه دقمی حلقب داطیر کری و سوزا وی بو نصاری یئن مللکی وی خواستی یه، نامتوری بوو نشان بوو یه عقوبی ل طوره تی طوتقا زانایی بئلجیکی بیترس، هندک نظیسان هغه ذ وانا دیروکا وی یا کتیس و تیروکا سریانی و نغو یا نریذة و بناطی تاریخ مختصر الدول ب زهانی عقره ی کورت کری یه، ل ۱۲۸۶ز ل باذاری مراغه ل نازربجانی وهغتر کری یه.

ابن العبري تاریخ مختصر الدول، وقرطیران ابن العبري ب خاسعی صالحانی الیسوعی؛ حنایی: نیندر کتیسة المشرق قبل الاسلام، طوظارا بین النهرین، هدمارا نیکی ۱۹۷۳، بئ ۱۵۹-۱۶۰، وقرطیران جاک اسحاق..

۲ ابن العبري: تاریخ مختصر الدول، بئ ۱۰۱.

۳ الطبري: ۴/ ۵۳، ابن الجوزي: ۴/ ۵۲۴، ابن الاثير: ۲/ ۵۲۲، ابن کثیر: ۷/ ۷۴.

۴ الطبري: ۴/ ۳۵ و ۳۶؛ ابن الاثير ۲/ ۵۲۳-۵۲۴.

ژلایې کارگړی و جوگرافۍ، و ژ باشورئ روژناښایې جوو دناښا و تا بدلیسئ رنک بری ل ژیریا گولا نه رگیش (وان)، و پستی دمقهرین دمردورین گولئ ژ روژناښایې برین گه هشتنه خهلات^۱ و د رنکا خودا دگهل وان رنککه هفتن ههتا گه هشتینه العین العامجه ل نهر مینیايي^۲.

نیک ژقه کولمرین مصری پهرتوکهک ل ژیر ناښایې (موسلمان و بیزمنتی و نهر مهن) ^۱ به لافکر بوو؛ و تیدا به حسئ شه کرنا موسلمانان بو نهر مینیا کر بوو — تیکه لیهک دناښهرا وئ و جزیرئ دا کر بوو. و دبیزیت: ((بلاژری (ومه مرکن ۳۷۹ مش/ ۸۹۲م) ل سرئ فان ژیده ران دهیت و به شهک ژ پهرتوگا (فتوح البلدان) تهرخان کر به و تیدا ب تیر و ته سله به حسئ شه کرنا نهر مینیا کر به)) و دبیزیت: ((وهکه رنککه هفتنا روهایې بپی شهر عیازی نامه د فهکر... و نصیبین فهکر... و وهکه رنککه هفتنا نصیبینئ هردئ و بازبندی ژی شه کرن.. و په تریارکئ زوزانسئ (دمقهره هه کارئ) هاته لایئ وی و رنککه هفتنهک دناښهرا وان دا پیک هات کو په تریارک تشتهکی ژ داهاتئ نهردی بدهتی و نهف بویه ره ل سالا نوزدئ و چهند روژمهکان ژ موچه رهما سالا بیستئ))^۳

یا گرنگه بهیته زانین ل دهمئ بلاژری نامه ده دایه شه کرنا فان بازاران؛ ل بابه تی شه کرنا جزیرئ بوو نه کو شه کرنین نهر مینیا، و شه کولهرئ ناښه تی ل ژیر بابه تی شه کرنین نهر مینیا به حس کر به و پشت به ستن ل سر پهرتوگا (فتوح البلدان) یا بلاژری^۴ کر به ب ساخرنا صلاح الدین المنجد، ب ۱ بپ ۲۳۱- ۲۴۸، و ژبلی فی نیکی شه دمقهر و بارژارین شه کولهری به حس ژیکری د چوار چووقئ ریوايه تا به بلاژری دا هند

- ۱ بنلیس: باذرتکه ل دمردورین نهر مینیا (دلایې کارطیری) دکمظیفه نوری با روژناښایا طولا وان. بنیره یاقوت: ۲/ ۹۰ و نهر جبهه یی زانایی گورد شتر فغانئ بدلیسئ لی ذ دایک بووی، بدلیسئ: الشرفنامه، بپ ۴۶۷- ۴۶۹ و قرطیران محمد علی عونی.
- ۲ خهلات: دکمظیفه ستر کناری دقریاضئ و بناطی خلات دهیت ناظرن و ذله کرنین عیاض کوری غنتمی یه و ل جزیرئ بقرظ ویزئ ضویوه و ب جزیی دطلل وان رنککه هفتنه، فیقیه کنی زور و ناظه کا بوش لی هته. یاقوت ۲/ ۳۸۰- ۳۸۱.
- ۳ ابن الاثیر: ۲/ ۵۳۵.
- ۴ نظیر سترئ وی د. فایز نجیب اسکندر ذ به لاطکرین نار الحکمة الیمانیة، صنعاء ۱۴۱۴- ۱۹۹۳ ضا نا نیکی.
- ۵ فایز نجیب اسکندر: المسلمون و البیزنطیون و الارمن، بپ ۸۴ طمظوه ستن ذ بلاژری بپ ۱۸۰ لیزطربین رضوان محمد.
- ۶ البلاژری: فتوح البلدان، ب ۱ بپ ۲۳۱- ۲۴۸، ساخرن صلاح الدین المنجد.

دهقمرن سهر ب شهرما جزيرئ ب گشت بوچوونا دبروکفان و جوگرافي ناسئين
موسلمانان^۱

پشتي چهندين ريوايهت نينانين ژ نيين الگري، ابن الاپير و ابن کبير گههسته وئ
دهرتهنجامئ: ((ژيدهرئين نيسلامي نه د وککهفن ل دور تير و تهسه ليين رويدانين ههوا
موسلمانان ل سهر نهرمينيا))^۲، و ل دهستينکا پهرتوکا خوه نانيبوو زمان ((ژيدهرئين
نيسلامي هند جاران نه د وککهفن و هند جارنزي د ههقذرن، نهگهري ههقذري نهوه
ل هندهک جاران دوير کهفتنا وان ژ رويدانان و پشت بهستنا وان ل سهر سهنه دان، و د
راستيدا ژيدهرئين مه پشت بهستن ل سهر گوتنين زارهکي کري يه و ههتا سهردهمئ
عهباسي يان موسلمانان نفيسينا ديروکئ نهزاني يه...))^۳

بهئ نهفه وئ راستيين ژناه نابهت کو موسلمان هاتينه پالدا ن ژ گرنگي پيدانا وان
ب گوتن و کار و کريارين پيغه مبهري (س.خ) ههتا پئ ناشنا بووين و د ياسا دانانين
نيسلامي دا پشت بهستن ل سهر کري، و ديسان د ريکخستنين سياسي و کارگيري دا
بهرهف نفيسيني هه چووينه، و ژياناما پيغه مبهري (س.خ) و غهزايين وي و سهحابيين
وي خودئ ژ وان رازي ببیت ژي نفيسينه^۴، و ژ موسلمانان دبروکفان هاتن پيش ژ وانا،
عروه کورئ زوبير کورئ عهوام (۹۲ مش ودهر کرپه)، ثيبان کورئ عوسمان کورئ
عهفظان (۱۰۵ ودهر کرپه)، عبدالله کورئ ابي بکر کورئ جهزم (۱۳۵ ودهر کرپه)^۵،
ودهپ کورئ مونه به (۱۱۰ مش ودهر کرپه)^۶ نهوئ پهرتوکهک ل سهر غهزهويان
دروستکري و پارچه بهک ژي گههستي يه مه و تا نها ل پهرتوکخانا هيدلبرج ل نهالانیا
هاتی يه پارستن کو ماموستا بيکر ب سهر هل بپوو^۷.

۱ البلاذري: بئ ۱۷۶-۱۹۶، الطبري: ۴/۵۳-۵۶.

۲ فايز نجيب اسكندر: المسلمون و البيزنطيون والارمن بئ ۸۷.

۳ فايز نجيب اسكندر: ليزطريني بووري بئ ۱۳.

۴ فايز نجيب اسكندر: ليزطريني بووري بئ ۱۴. فقهطوهاستن ذ عبدالنعم ماجد: مقدمة لدراسة التاريخ الاسلامي- القاهرة، بئ ۳۱-۳۲؛ و عبدالنعم ماجد نيك ذ كعسين دستيكي بين قوتبخانا روذه لاتلسي يا مصري.

۵ احمد امين: ضحى الاسلام، بيروت دار الكتاب العربي، ۱۹ ۶۶، بئ ۲؛ عبدالعزیز
الدوري: نشأة علم التاريخ عند العرب، بيروت بئ ۲۶.

۶ السيد عبدالعزیز سالم: التاريخ و مورخون العرب، الاسكندرية مؤسسة دار الشهاب الجامعي
۱۹۸۱ بئ ۵۵.

۷ السيد عبدالعزیز سالم: ليزطريني بووري، بئ ۴۴.

۱ احمد امين: ضحى الاسلام، بئ ۲؛ عبدالعزیز الدوري: ليزطريني بووري، بئ ۲۵.

Doç. Dr. Derviş Yusuf HIRORİ

HAKKARİ BEYLİĞİ'NİN
İLK KURULUŞU

البدايات الاولى لتأسيس امارة جوميرك

دكتور درويش يوسف هروري*

امارة جوميرك في بلاد هكاري

قبل الحديث عن امارة جوميرك لا بد من الاشارة الى حدود بلاد هكاري، خلال العهد الاسلامي ، الا انه من الصعب الوقوف على حدودها بشكل دقيق ، فهي كغيرها من الاقاليم الاسلامية تعرضت لكثير من التغيرات السياسيّة والعسكرية عبر العصور المختلفة .خاصة اذا علمنا ان المورخين والبلدانيين المسلمين لم يتطرقوا اليها بشكل دقيق.

ومن خلال اشارات المورخين العابرة يمكن ان نرسم حدود هكاري بشكل تقريبي ، فم من جهة الشرق يحدها اذربيجان و من الشمال ولاية وان اما من الغرب كان مدينة الجزيرة (بوتان) اما الجنوب فكان يحدها مدينة الموصل^(١)

و بلاد هكاري التي كانت معروفة بهذا الاسم خلال العصور الاسلامية ، تطابق تماما رقعة منطقة بادينان الحالية بالاضافة الى المناطق الواقعة في الجزء الجنوب الشرقي من تركيا الحالية . وهذه تسمية حاليا تطلق على احدى ولايات الجمهورية التركية .

بالنسبة لامارة جوميرك ، فهي كانت احدى الامارات المعروفة بهذا الاسم في العهد الايلخاني (٦٥٦-٥٧٣٧ هـ / ١٢٥٨-١٣٣٦م) و اشار ابن فضل الله العمري اتناء اشارته الى الكورد تطرق الى امارة جوميرك و امارة عقر والشوش وذكر المؤرخ المشار بان لامارتين كانتا يمثلان الكورد في تلك الفترة فذكر قائلا : (ولهم راسان كل منهما حليل ولكل منها عدد غير قليل وهما صاحب جوميرك وصاحب عقرشوش)^(٢)

وتأسست هذه الامارة في الجزء الشمالي من بلاد هكاري و قبل ان نستعرض تاريخ هذه الامارة ينبغي معرفة اصل حكامها ومن اين جاءوا الى جوميرك ؟ ولا تطرق المصادر التاريخية الى

*Duhok Üniversitesi, Tarih Bölümü

نسبهم سوى ان ابن فضل الله العمري الذي نسبهم الى بني امية فيقول: ((وهم ينسبون الى عتبة بن ابي سفيان بن حرب بن امية بن عبد شمس بن عبد مناف))^(٢٧)

وحسم البديليسي نسب امراء هكاري الى احدي الاسر الكوردية العربية بعدما تبين له اهم لايرتبطون باي صلة من نسب الخلفاء العباسيين و لذلك قال: ((والحق ان هذه الاسر وهؤلاء الحكام معروفون بين حكام كردستان بعلو الحسب ، وسمو النسب بالخصال الحميدة ...))^(٢٨)

ويدو اهم ينتمون الى اسرة ابي الهيجاء ابن عبدالله الهكاري (امير الهكاريين في قلعة اشب والعمادية) سنة (٥٢٨ هـ / ١١٣٢ م) وخاصة اذا علمنا ان ابا الهيجاء كان قد ترك - قبل ذهابه الى الموصل لاعلان الولاء عماد الدين زنكي - ولدا صغيرا تحت الوصاية اسمة علي^(٢٩) الذي يجهل مصره بعد سقوط امارته بيد عماد الدين زنكي حاكم الموصل . وقد يكون هذا الامير (علي) او ابناؤه قد تركوا العمادية في وقت ما وقصدوا جولمرك ، فامسوا هناك امارة . و بما يؤيد ماقلنا ما اشار اليه احد الباحثين المختصين بتاريخ الكورد بقوله : ((ان رؤوساء عشيرة هكاري السدين طردهم الاتاكيون من العمادية و بالتحديد سنة (٦١٥ هـ / ١٢١٨ م) كانوا قد انحلو لهم مقرا في جولمرك^(٣٠) .

وبالرغم من ان المصادر التاريخية لا تشير الى هذا الراي الذي ذكره نيكيين ، الا ان رايه وارد ، لان منطقة العمادية و بما فيها من القلاع قد شهدت صراعا مسلحا منذ سنة (٦١٥ هـ / ١٢١٨ م) بين بدرالدين لؤلؤ الحاكم باسم الاتاكية من جهة وبين عمادالدين زنكي الثالث وخليفه مظفرالدين كوكبوري من جهة اخرى^(٣١) وقد تكون تلك الاحداث وراء تراجع رؤوساء هكاري باتجاه الاراضي الواقعة عند منابع الزاب الكبير اي منطقة جولمرك^(٣٢) .

وبعد انتقال رؤوساء هكاري من منطقة العمادية الى جولمرك فاهم استغلوا على ما يبدو ، فرصة انشغال امراء المسلمين في اقليم الجزيرة الفراتية وعلى راسهم بدرالدين لؤلؤ حاكم الموصل بالغزو المغولي وتعرض مناطقهم الى غاراتهم ، فشكرو لهم امارة صغيرة في جولمرك .

ولانتوفر معلومات واضحة عند بداية نشوء امارة جولمرك و مؤسسها ، الا ان لدينا نضاً ينفرد به المؤرخ الخليبي ابن شداد بيزيل فيسه بعض الغموض عند ذكره لحوادث سنة (٦١٠ هـ / ١٢٦١ م) اتناء توجه امراء المسلمين الى مصر للانضمام الى جبهة المماليك ضد المغول ، وكان من بينهم امير جولمرك فقد ذكر انه وقد على السلطان ظاهر بيبرس ((الامير سيف السدين متكلان ابن علي الهكاري صاحب جولمرك وما صاحبها من القلاع وتاجمها من البقاع ومن جملة

ما كان بيده من القلاع قلعة كونس ((كوجانس الحالية)) ومعه ولده الأمير اسدالدين موسى الاقطع وسمي بالاقطع لان يده قطعت في حرب كانت بينه وبين بدرالدين لؤلؤ وبين الملك المعظم تورانشاه مقدم عسكر حلب على نصيبين سنة (٥٦٤٧هـ / ١٢٤٩م) ووفد معهما من اولاد الامراء الاكراة ، الأمير تاج الدين علي بن منكلان ، وابن عمه فخرالدين علي صاحب منازلجرد ومعه ثلاثمائة فارس^(١٠).

ومن النص السابق يستنتج ما يلي:

أولاً: ان اول امير جولميركي كان اسمه سيف الدين منكلان ابن علي الهكاري وقد يكون والد هذا الامير يتصل بقراية نسب مع الامير علي ابن ابي الهجاء الهكاري المشار اليه سابقا

ثانياً: يتضح لنا ان الامارة كانت موجودة قبل سنة (٥٦٤٧هـ / ١٢٤٩م) بدليل قطع يد الامير موسى بن منكلان في هذه السنة في حرب بينه وبين بدرالدين لؤلؤ والملك المعظم تورانشاه ابن صلاح الدين الايوبي قائد جيش حلب.

ثالثاً: تبين ايضا ان الامارة كانت قد تأسست في العصر العباسي الاخير وانما حافظت على استقلالها رغم تعرضها لغارات المغول

رابعاً : ان اماره جولميرك كانت واسعة وانما تضم عدة قلاع وحصون وبلغ من اتساعها بحيث شملت ملاز كرد ، وكان انباء سيف الدين منكلان واقرباله يتولون حكم هذه القلاع.

على ايه حال ما ان وصل امير سيف الدين منكلان واقرباله الى مصر سنة (٥٦٦٠هـ / ١٢٦١م) حتى استقبلهم السلطان المملوكي الظاهر بيبرس احسن استقبال وكرمهم^(١١) ثم خيره بين الإقامة معه في مصر او اقطاعه اربل ، فاختار الامير الهكاري اربل ، فمُنحت له وخلع عليه واعطاه سنجقاً تعبيراً عن امارته لها ثم توجه اليها الامير سيف الدين منكلان ومن معه من اقاربه ومن ضمنهم الامير علم الدين ابو علي الزرزاري وغيره فلما تاخم البلاد اشتبكوا مع المغول في عدة مواقع وقتلوا منهم الكثير، ولكن قُتل الامير سيف الدين منكلان في معركة اخرى ضلهم^(١٢). بعد مقتل الامير سيف الدين بيد المغول ، فصد ابنة اسدالدين موسى الذي نجح من القتل ، فتوجه الى جولميرك و تولى الامارة الهكارية وملك ما كان بيده والده من القلاع^(١٣). وبعد حروب بينه وبين المغول الذين لم يحققوا اي نصر عليهم و قد اضطروا الى توقيع الهدنة معه وكان من اهم شروطها عدم تعرض احد الطرفين للآخر^(١٤).

واشار ابن فضل الله العمري الى ضعف المغول وعدم استطاعتهم فرض سيطرتهم على بلاد هكاري حيث قال ((ولم يبق من الرجال القادرين على الا سكان القتال الجبال فما اعجز الكفار اي المغول - استصانهم وتحققوا ان سهامهم لا تنالهم عاملوهم بالمكر والخديعة وهادنوهم^(١٤))

ولم تذكر المصادر فترة حكم الامير اسدالدين موسى الاقطع بن منكلان ولا حتى سنة وفاته ، وتولي حكم الامارة بعده ابنه عمادالدين مجلي ، وبعد وفاته تولى ابنه اسدالدين الثاني^(١٥) ، ووصف المؤرخ ابن فضل الله العمري هذا الامير بقوله ((وكان رجلا كريما عظيما لهايا وهايا بحله ملوك الممالك الجلييلة وتعظمة حكام الاردو وصاحب مصر))^(١٦) .

وبالرغم من احترام والتقدير الذي حظي به الامير اسدالدين موسى الثاني سواء من الايلخان المغولي او السلطان المملوكي في مصر الى انه ظل علاقته مع المغول تشوبها الريب وعدم الثقة ومما يؤيد ذلك، انه لما ظهر في جولميرك في عهده معدن اللازورد^(١٧) فاخفاه الامير الهكاري خسر ذلك المعدن عن حكام المغول ((ثلا يطلبونه))^(١٨) .

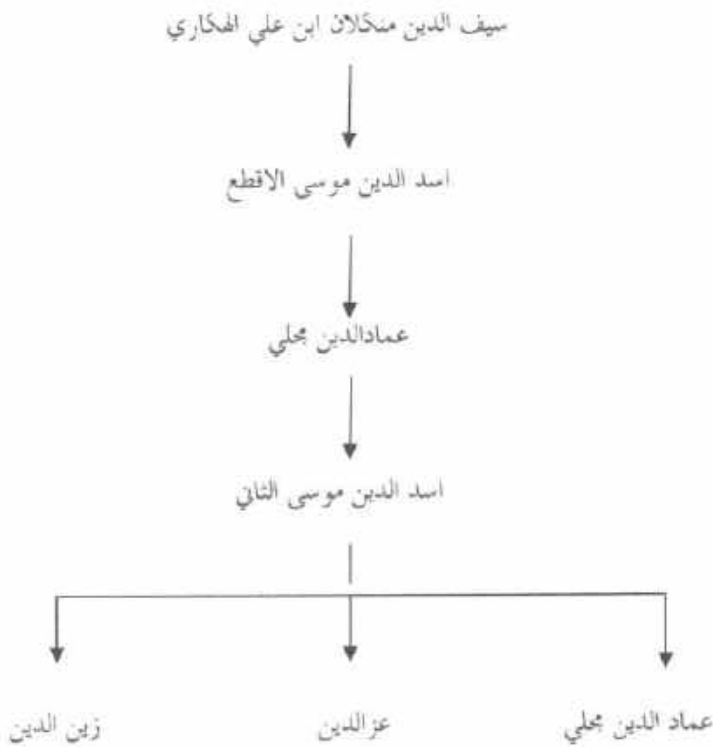
بعد وفاة الامير اسد الدين موسى الثاني تولى حكم الامارة بعده ابنه عماد الدين مجلي الثاني ، وكان هذا معاصرا مؤرخ ابن فضل الله العمري (٧٠٠-٧٤٩هـ / ١٣٠٠-١٣٤٨م) ووصف المؤرخ المشار بان هذا الامير كان يحب العلم واهله ويحترم العلماء ويكافئ من يقدم بلده من اجل ذلك الهدف^(١٩) .

وبلغت العلاقات السياسية بين الامارة الهكارية و دولة المماليك في كافة المجالات حتى ان قاضي الامارة الهكارية لة علاقات واتصالات مع المؤرخ ابن فضل الله العمري ،الذي كان يشغل حينذاك وظيفه (كاتب السر) ويقرا كتب الريد على السلطان الناصر محمد بن قلاوون، و عن طريق قاضي الامارة الهكارية قدم لنا المؤرخ ابن فضل الله معلومات دقيقة عن الامير عمادالدين مجلي وافراد اسرته واسمائهم اذ يقول بصدد ذلك ((كتب لي قاضيه ان اخوته من ظهر ابيه هم : عزالدين وزين الدين و اعمامه هم عزالدين شير ، وشمس الدين شيخ امير ،والامير داود وحسام الدين، وما منهم الا من له حكم وتصرف ، ومرجعهم كلهم الى الملك عمادالدين صاحب جولميرك^(٢٠))

ويبدو ان الامارة الهكارية في جولميرك قد اتسعت وكبرت في عهد الامير عمادالدين مجلي وشملت مناطق عديدة واصبحت لها مؤسسات ادارية كغيرها من الممالك السلامية وهذا دفع بابن

فضل الله العمري الى تشبيه هذا الامير بالملك حيث قال : ((بان فيهم الملك المطاع والقائد المتبع وهو صاحب مملكة متسعة ومدن وفلاع وحصون ، وله قبائل وعشائر وانفار))^(٢١)

شجرة نسب امراء هكاري

المصدر : ابن فضل الله العمري ، التعريف ، ص ٥٨

الهوامش والمصادر والمراجع:

- (١) ينظر علي سبيل المثال: ابن الجوزي، المنتظم في التاريخ الملوک والامم، (بغداد: ١٩٩٠) ج ٩، ص ٧٩؛ ياقوت الحموي، معجم البلدان، (بيروت: د/ت)، ج ٥، ص ٤٠٨؛ ابن الاثير، اللباب في تهذيب الانساب، (بغداد: د/ت)، ج ٣، ص ٣٩٠؛ ابن خلكان، وفيات الاعيان، تحقيق: احسان عباس، (بيروت: ١٩٧٠)، ج ٣، ص ٣٤٥.
- (٢) التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق: محمد حسين خميس الدين، (بيروت: ١٩٨٨)، ص ٥٨.
- (٣) المصدر نفسه.
- (٤) شرفنامه، ترجمة محمد علي عوني، (دمشق: ٢٠٠٦)، ج ١، ص ١٢٣.
- (٥) ابن الاثير، الكامل في التاريخ، (بيروت: ١٩٨٢)، ج ١١، ص ١٤-١٥؛ عماد الدين خليل، عماد الدين زنكي، (الموصل: ١٩٨٥)، ص ١٠٨.
- (٦) باسيل نيكيئين، الكرد دراسة سوسولوجية وتاريخية، ترجمة نوري طالباني، (اربيل: ٢٠٠٤)، ص ١٩٣.
- (٧) ابن الاثير، الكامل، ج ١٢، ص ٢٣٦-٢٣٧.
- (٨) محمد محم الدين النقشبندی، الكرد وکردستان في دائرة المعارف الاسلامية، (بغداد: ٢٠٠٠)، ص ٧٦.
- (٩) تاريخ الملك الظاهر، تحقيق احمد حطيط، (بيروت: ١٩٨٣)، ص ٣٣٢.
- (١٠) ابن عبدالظاهر، الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر، تحقيق عبدالعزيز الخويطر (الرياض: ١٩٧٦)، ص ٨٧.
- (١١) ابن شداد، تاريخ الملك الظاهر، ص ٣٣٢.
- (١٢) المصدر نفسه
- (١٣) المصدر نفسه
- (١٤) مسالك الابصار في ممالك الامصار، تحقيق احمد عبدالقادر الشاذلي، (ابوظبي: ١٩٩٣)، ج ٣، ص ٢٦٣-٢٦٤.
- (١٥) ابن فضل الله العمري، التعريف ص ٥٨.
- (١٦) التعريف ص ٥٨.

(١٧) اللاوزورد : حجر لونه سمائي يميل الى الكحل وبه رخاوة ويستخدم لعلاج بعض الامراض مثل الصرع وفي ادوية العين وتقوية الاجفان ، وتخذ هذا المعدن لفصوص الخواتم. ينظر : التيفاشي، كتاب ازهار الافكار في جواهر الاحجار ، محمد يوسف حسن وانغرون (م. نصر ١٩٧٧ :) ص ٦٨-١٧٠، الدمشقي ، الاشارة في محاسن التجارة ، تحقيق البشير الشوربجي ، (مصر: ١٩٧٧) ، ص ٥٨

(١٨) ابن فضل الله العمري ، مسلك الابصار ، ج ٣ ، ص ٢٦٨

(١٩) التعريف ، ص ٥٨

(٢٠) ابن فضل الله العمري ، التعريف ، ص ٥٨

(٢١) المصدر نفسه.

میرگه‌ها جوله‌میرگی ل وه‌لاتی هه‌کاری

دکتور درویش یوسف هروری*

یا گرنگه ل ده‌ستپیکێ ناماژی ب سنورین وه‌لاتی هه‌کاری بدهین به‌ری به‌ینه سهر میرگه‌ها جوله‌میرگی، به‌ی دیارکرنا وان سنوران ب شیوه‌یه‌کی هویر نه‌کاره‌کی ناسانه، و نه‌وژی وه‌گی هه‌ریمین دی یین ئیسلامی و د سهرده‌مین جودا جودا که‌فتیه به‌ر گه‌له‌ک گورانکاریین سیاسی و له‌شکهری و ب تایبه‌تی زی نه‌گه‌ر بزانیین دیروکفان و گه‌روکین موسلمانان ب شیوه‌یه‌کی هویر ل سهر هێ ئیکێ نه‌ راوه‌ستیاينه.

ژ ناماژین ب له‌زین دیروکفانان دا دشیاندايه سنوره‌کی نیزیکی ژبو هه‌کاری دروست بکه‌ین، ل روژه‌لاتی دگه‌ل نازه‌ریبجانی و ل باکوری زی دگه‌ل وان هه‌فسنوره، و ژ روژئافایی هه‌ بازاری جزیری (بوتان) و ل باشوری زی دگه‌ل موپسلی⁽¹⁾ هه‌فسنور بوو. نه‌وا د ژیدهرین ئیسلامیدا ب وه‌لاتی هه‌کاری ناسیار ب ته‌واوی ده‌فه‌را به‌هدینان یا نها بخوه‌قه دگرت ژیدهباری وان ده‌فه‌رین دکه‌فنه پشکا ژیری یا روژه‌لاتا تورکیا یا نها، و ده‌قی سهرده‌می دا نه‌ف نافلینانه ل سهر ویلايه‌ته‌کا کومارا تورکیادا هه‌یه. سه‌باره‌ت میرگه‌ها جوله‌میرگی، ئیک بوو ژ میرگه‌هین نافدار ب هێ نافی ل سهرده‌می ئیلخانیان (66 - 727م‌ش / 1258 - 1336ز)، و ده‌می ابن فچاللاه العمری ناماژی ب کوردان دکه‌ت و ده‌یته سهر به‌حسی میرگه‌ها جوله‌میرگی و میرگه‌ها عه‌قروشوش؛ دیروکفانی نافهاتی دبیزیت هه‌ردوو میرگه‌ه نوینه‌راتی یا کوردان دکه‌ن د وی سهرده‌می دا؛ (نه‌وان دوو سهر هه‌نه خودان ریز و هه‌ر ئیک ژ وان خودانی گه‌له‌کانه و نه‌و زی خودانی جوله‌میرگ و خودانی عقرشوش)⁽²⁾

نه‌ف میرگه‌هه ل پشکا ژووری ژ وه‌لاتی هه‌کاری هاتیه دامه‌زراندن و به‌ری به‌ینه سهر به‌حسی دیروکا نه‌قی میرگه‌هی پیدفیه سه‌روکانی یا ده‌سته‌لاتدارین وان بزانیین و هه‌ردیسان ژ کیفه هاتینه جوله‌میرگی؟ و ژبلی ابن فچاللاه العمری ژیدهرین دیروکی به‌حسی بنیاتی وان نه‌کریه، و ژلای خوه‌فه عومه‌ری بنیاتی وان دکه‌هینیه ئومه‌وی یان و دبیزیت: ((نه‌و دکه‌هه‌نه عوتبه‌یی کورئ ابوسفیان کورئ حه‌رب کورئ عبدالشمس کورئ عبدمناف))⁽³⁾.

به‌دلیسی بنیاتی هه‌کاری یان بو ئیک ژ مالباتین کوردان یین ره‌سه‌ن ئیکلا دکه‌ت پستی بو وی دیار بوویی ب چ شیوازان ناگه‌هه‌نه خه‌لیفی عه‌باسی له‌ورا دبیزیت: ((د

*Duhok Üniversitesi, Tarih Bölümü

راستدا ئەف مالبات و ئەو دەستەھلاتداری د ناقدارن ب بهاگرانی و بلندی یا رەسەناتییی و خەسلەتین چاک....⁽²⁾

دبیت ئەو بگەھنە مالباتا ابی الھیجاو کورئ عبداللە ھەکاری (میرئ ھەکاری یان ل کەلھا ناشب و ئامیدیئ) ل سالآ (۵۲۸مش / ۱۱۳۲ز) و ب تاپبەتی ژئ ئەگەر بزانیئ -ابی الھیجاو بەری بچیتە موپسلئ بو دیارکونا لایەنگیریئ بو عمادالدین زەنگی - کورمکئ بچویک ل ژیر جاقدیری و شیوەرمەندیئ بنافی علی و چارەنقیسی وی ب نەدیاری دەمینیت پستی میرگەھا وی ل سەر دەستی عمادالدین زەنگی حاکمئ موپسلئ کەفتی، و دبیت د دەمەکی دا ئەفی میری (علی) یانژی کورئ وی ئامیدیئ بەرەف جوله میرگئ بچە ھیلا بن، و میرگەھەک ل وئری دامەزراندن و پشتگیری بو ئاخفتنا مە یا بووری ژئ ئیک ژ ھەکولەریئ تاپبەتمەند ب دیروکا کوردان دەمئ دبیزیت ((سەرداریئ عەشیرەتا ھەکاری ئەوئ ئەتابکییان ژ ئامیدیئ دەرنیخستین و دیارگری ل سالآ (۶۱۵مش / ۱۲۸ز) ل جوله میرگئ بو خوە بنگەھەک دروست کرن⁽³⁾.

سەرھای وئ ئیکئ زیدەرئ دیروکی ئاماژئ ب فی بوچوونئ ناکەن ئەوا نیکیتییی بەحس ژیکری بەئ بوچوونەکا بەرچاڤ و جہئ لی راوستیانی یە چونکی دەفەرا ئامیدیئ و کەلھین دەفەری ھەفرکیەکا چەکارانە ب خوەفە دیتبە ھەر ژ سالآ (۶۱۵مش / ۱۲۸ز) دناقبەرا بدرالدین لؤلؤئ دەستەھلاتدار ب ناڤئ ئەتابکان و ژلائی دیتبە عمادالدین زەنگی و مقررالدین گوگری⁽⁴⁾ و دبیت ھەر ئەف رویدانە ل پشت پاشقەچوونا سەرداریئ ھەکاری بن بەرەف جہین سەرۆکانی یا زئ یئ مەزن ئەوژی دەفەرا جوله میرگئ⁽⁵⁾ پستی سەرداریئ ھەکاری ژ دەفەرا ئامیدیئ چووینە جوله میرگئ؛ ھەرۆکو یا دیار ئەوان مژویلبوئا میرئ موسلمان ل ھەریما جزیرا فوراتی ب ھیرشین مەغولان ب ھەر زانی و ب تاپبەتی ژئ مژویلبوونا بدرالدین لؤلؤئ حاکمئ موپسلئ و ئەفە دەلیفە بوو بو دامەزراندنا میرگەھا وان ل جوله میرگئ.

پیزانینین باش ل دور دەستپیک و دامەزراندنا میرگەھا جوله میرگئ نینن، بەئ مە دەفەگئ نقیسینی یئ ئیکانە یئ ھەی ئەوژی ژلائی دیروکفانی ھەلبەئ ابن شداد یە و دەمئ دەیتبە سەر رویدانین سالآ (۶۶۰مش / ۱۲۶۰ز) و ل وی دەمئ میرئ موسلمانان بەرەف مصرئ دچن دا بگەھنە بەرەیی مەمالیکان دزی خاچبەرئسان و میرئ جوله میرگئ ژئ دناڤ وان دا بوو، و دبیزیت ئەو ھاتە لایئ قاھر بیبەرسی ((میر سیف الدین منگلان

کورئ عهلیئ ههکاری خودانی جوله میرگی و کهلهین نیزیک و دهقهرئین دهووبهەر، و کهله کونس (کوچانسانهان) ژ وان کهلهین ژیر دهستی وی بوون، و میر اسدالین موسا و ئههکهعی کورئ وی زی دگهلدا بوو، و نافهاتی ب (الاقگج) یئ بهرنیاس بوو چونکی دهستی وی هاته ژئقهگرن د وی شهري دنافهرا وی و بدرالدين لؤلؤ والملک المعقم تورانشاهئ سهردارئ لهشکهري حهلهبی ل سهر نوسهییینی ل سالا (٦٤٧مش / ١٢٤٩ز). ههرديسان کورئین میرین کوردان ژ دگهل وان هاتبوون و ژ وانژئ میر تاج الدی علی کورئ منگلان و کورئ مامئ وی فخرالدين علی خودانی منازجرد دگهل سئ سهد سوواران^(٩).

ژ دهقئ نفیسینا بووری ئهه دهرئه نجامه دیار دبن:

ئیک: سیف الدین منگلان کورئ علی یئ ههکاری ئیکهمین میرئ جوله میرگی و دبیت بابئ وی ژ نیزیکی یا خوینی بگههیته میر علی کورئ ابی الهیجاو ههکاری ئهوی ل بهری نها نامازه بو هاتی په دان.

دوو: بو مه دیار دبیت ل پئش سالا (٦٤٧مش / ١٢٤٩ز) میرگهه ههبوویه ب بهلگهیی دهست برینا میر موس کورئ منگلان دهقئ سانی دا د وی شهري دنافهرا وی و بدرالدين لؤلؤ و الملك المعقم تورانشاه کورئ صلاح الدين ئهویبی سهركئیشئ لهشکهري حهلهبی.

سئ: یا دیاره میرگهه ل چهرخئ دویماهیئ یئ عهباسی هاتیه دامهزراندن و سهرخهبوونا خوهژئ پاراستی په سهرهرای بهرکهفتنا وئ ل بهر هئرشین مهغولان.

چوار: میرگهها جوله میرگی یا بهرفرهههبوو کو چهندنین کهله و ئاسیگهه بخومهه دگرتن، و بهرفرههی یا وئ گههسته وی ئاستی ههتاکو مهلازگرد بخومهه گرتی، و کورئین سیف الدین منگلان و نیزیکین وی حوکم ل فان کهلهان دکر.

ب ههر حالی هه دبیت دهمی میر سیف الدین منگلان و نیزیکین وی گههشتینه مصرئ؛ سولتانئ مهملوکی قاهر بیبهرس ب باشی پئشوازی یا وان گر و ریز لئ گرتن^(١٠)، و پاشان ئهه سهر پشکرن د مانا ل مصرئ و یئ بهخشینا اربل و میرئ ههکاری اربل ههلبژارد، و بیبهرسی ژئ ئهه چهنده پی بهخشی دگهل دانا سههجهقهکی وهک دهریرین ژ میراتی یا وی بو وی جهی، پاشان میر سیف الدین منگلان چوو وئری ب یاوهری یا

نیزیکین خوه و ژ وانا میر علم الدین ابو علی زرزاری و هندهکین دی، و دهمی گه هشتییه سنورین وهلاتی ل جهندین جهان دگهل مهغولان ب شهر چوون و گهلهک ژوان کوشتن و میر سیف الدین منگلان د شهرهکی دی دا ل دژی وان دهیته کوشتن^(۱۱). پستی کوشتنا میر سیف الدین ل سهر دهستی مهغولان اسد الدین موسا یی کورئ وی نهوی ژ کوشتنی هورتال بووی بهرئ خودا جوله میرگی و میراتی یا ههکاری گرته دهست و حوکم ل وان کهلهان کر یین بابی وی ئی دهسته لاتدار^(۱۲).

پستی جهندین شهران مهغول نهشیان سهرکه هتنی تومار بکهن و نه چار بوون ناگر بهسته کی پیک بینن و ژ گرنگترین مهرجین ناگر بهستی نهو بیو چ لایهن توشی لایهنی بهران بهر نهین^(۱۳).

ابن هچل الله العمری ناماژی د دهته لاوازی یا مهغولان و نهشیانا وان بوو زالبوونی ل سهر وهلاتی ههکاری و دبیزیت ((ژ زهلامان کهسی شیانا شهر کرنی نه بوو ژبلی خه لکی جیایی و کافر- نانکو مهغول نهشیان وان ژناف ببهن، و دویقچوونا وی ئیکی ژی کر کو تیرین وان ژ وان ناگرن و ب هیلبازی رهفتار دگهل کرن و دگهلدا ناگر بهست پیکینا))^(۱۴).

ژیدمر ناماژی نادهنه ماوی دهسته لاتداریا میر اسد الدین موسی الافگج بن منگلان و ههتاگو ناماژی نادهنه سالا مرنا وی ژی، و پستی وی عماد الدین مجلی کورئ وی جهی وی دگریت و پستی وی ژی اسد الدینی دووی دبیه دهسته لاتدار^(۱۵)، ابن فچال عمری یی دیروگقان ب فی شیوهی ودهسقا نهقی میری دکهت ((زهلامه کی مهرد، مهزن و یی به خشینه بوو، و شاهنشینان ریز ئی دگریت و جهه کی مهزن ل جهم حاکمین نهرد و خودانی مصرئ هه بوو))^(۱۶).

سهره رای وی ریزا ل میر اسد الدینی دهاته گرتن ژلایی ئیلخانی مهغولی یانژی سولتانی مهملوکی ل مصرئ، ئی په یوهندی دگهل مهغولان ههر ب گومان و نه باومری بوو، و پشت بهستن ل سهر گوشتنا بوری و دهمی کاتزایی لازورد^(۱۷) ل جوله میرگی دیار بووی میرئ ههکاری نهف چهنده ژ مهغولان فهشارت ((داکو داخوازی یا وان ژی نه کهن))^(۱۸).

بشتی مرنا میر نهسه دده دینی دووی کورئ وی عمادالدین مجلی یی دووی جهی وی گرت، و نهفه یی هه فچه رخ بوو دگهل دیروکشان ابن فچالاله العمری (۷۴۹-۷۰۰مش / ۱۳۰۰-۱۳۴۸ز) و نهفی دیروکشان نامازه دایه وی چهندی کو نهفه میره ژ حه زژیکه ریڼ زانینی و مروقیڼ وی بوو، و ههر دیسان ریڼ ل زانایان دگرت و ههر کهسی ب شی مه بهستی سهره دانا وهلاتی وی کرپا خهلات دکر^(۸).

په یوهندیڼ سیاسی دنا فبهرا میرگه ها هه کاری و دهوله تا مه مالیکان د ته ف بواراندا هه بوون هه تاکو هازیبی میرگه ها هه کاری په یوهندی دگهل دیروکشان ابن فچالاله العمری هه بوون کو د وی دمیدا وهک (نفیسه ری نه نییان) کار دکر، و خوانده فانی نامه پیڼ سولتان ناصر محمد کورئ فلاوون بوو، و ب ریکا هازیبی میرگه ها هه کاری دیروکشان ابن فچالاله العمری پی زانینی هویر ل دور عمادالدین مجلی و تاکین خیزانا وی دگهل نافین وان داینه مه و دفی چهندی دا دبیزیت ((فزیی وی بو من نفیسه برایی وی ژ پستا بابی وی نه فه نه: عزالدین و زین الدین، و مامین وی ژی عزالدین شیر، شمس الدین شیخ نه میر، میر داوود و حسام الدین، و نه فه خودان حوکم و دهسته لاتن و مەرجمعی هه موویان ژی شاه عمادالدینی خودانی جوله میرگی په^(۹).

دیاره ل سهر دهمی میر عماد الدین مجلی میرگه ها هه کاری به رفره هبوویه و چهندين دهفر گرتینه، و وهکی شاهنشینی دی پیڼ نیسلامی دهزگه هین ب ریقه بربری دروست بوون و نهفی چهندی ابن فچالاله العمری پالدایه نهفی میری ب شاهان ب شوبهینیت و دبیزیت: ((دنا ف وان دا شاه همیه گوهداری یا وی دکهن، و سهر کرده یه که ل دویف دجن و خودانی شاهنشینه کا به رفره هه دگهلدا بازار، که لهو ناسیگه ه)).^(۱۰)

HAKKÂRİ BEYLİĞİNİN İLK KURULUŞU

Doç. Dr. Derwiş Yusuf HİRORİ¹
Arş. Gör. Yaşar Kaplan*

Hakkâri Bölgesinde Culemêrg Beyliği

Culemêrg beyliğinden bahsetmeden önce Hakkâri bölgesinin sınırlarını belirlemek oldukça önemlidir. Fakat bu sınırları net bir şekilde belirlemek kolay bir iş değildir. Bu bölge de diğer İslam bölgeleri gibi değişik dönemlerde birçok siyasi ve askeri değişikliklere uğramış ve buna ek olarak Müslüman tarihçi ve seyyahlar ayrıntılı bir şekilde bu konu üzerinde durmamışlardır.

Tarihçilerin yüzeysel olarak aktardıklarından hareketle Hakkâri bölgesi için tahmini bir sınır çizmemiz mümkündür. Doğu tarafında Azerbaycan ve kuzey tarafından da Van ile sınırdadır. Batı tarafından Cizre (Botan) ve güney tarafından da Musul ile sınırı vardı.² İslam kaynaklarında Hakkâri bölgesi olarak tanınan bölge, şimdiki Türkiye'nin doğusunun alt bölgelerinden ziyade (yani şimdiki Hakkâri'den ziyade), günümüzde şimdi Bahdinan bölgesi olarak bilinen bölgeyi kapsamakta idi. Günümüzde bu isimlendirme (Hakkâri) Türkiye Cumhuriyetindeki bir vilayet için kullanılmaktadır.

Culemêrg beyliği, İlhancılar döneminde (656-737h/1258-1336m) bu isimle bilinen tanınmış beyliklerden bir beylik idi. İbn-i Fazlullah el- Ömeri, Kürtlerden bahsederken; Culemêrg Beyliği ve Akre- Şuş beyliğine değinmektedir. Adı geçen tarihçi her iki beyliğin o dönemde Kürtlerin temsilciliğini yaptıklarını aktarmaktadır: "Onların (Kürtlerin) saygınlık sahibi iki lideri vardır. Her birisinin sahip olduğu geniş bir kitle vardır. Onlar Culemêrg sahibi ve Akre- Şuş sahibidirler".³

Bu beylik Hakkâri bölgesinin kuzey kısmında kurulmuştur. Bu beyliğin tarihinden bahsetmeden önce bu beyliğin yöneticilerinin kökenini ve aynı zamanda nereden Culemêrg'e geldiklerini bilmemiz gerekiyor? İbn-i

¹ Duhok Üniversitesi, Tarih Bölümü

² ينظر علي مبيد المثل: ابن الجوزي، المنتظم في التاريخ الملوك والامم (بغداد: 1990)، ج9، ص79؛ بقوت الحموي، معجم البلدان، (بيروت: د/ت)، ج5، ص408؛ ابن الأثير، اللباب في تهذيب الاتساب، (بغداد: د/ت)، ج3، ص390؛ ابن خلكان، وفيات الاعيان، تحقيق: احسان عباس، (بيروت: 1970)، ج3، ص345.

³ التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، (بيروت: 1988)، ص58.

* Çeviri, Hakkari Üniversitesi İlahiyat Bölümü

Fazlullah el- Ömeri'den başka hiçbir tarihçi onların kökeninden bahsetmemiştir. İbn-i Fazlullah da kendince onların kökenini Emeviler'e ulaştırmakta ve şöyle demektedir: "Onlar köken olarak Utbe b. Ebu Süfyan b. Harb b. Abdışems b. Abdülmenaf'a ulaşırlar".⁴

Bidlisi de Hakkâri beylerinin soyunun hiçbir şekilde Abbasilere ulaşamadığına kani olduktan sonra onların kökenini kadim Kürt ailelerinden birisine dayandırmaktadır. Nitekim kendisi "doğrusu bu aile ve bu yöneticiler değerli, yüce, kadim olmaları ve iyi hasletleri ile meşhurdurlar" demektedir.⁵

Bu ailenin köken olarak Ebu'l- Hayca b. Abdullah el- Hakkâri'ye (Aşeb ve Amêdiye kalelerindeki 528h/1132m yıllarında Hakkâri emiri) ulaşması imkân dâhilindedir. Özellikle Ebu'l- Hayca'nın -İmadeddin Zengi'ye bağlılığını bildirmek için Musul'a gitmeden önce- Ali isminde⁶ gözetim ve denetim altında olan bir çocuk bıraktığını ve Musul hakimi İmadeddin Zengi'nin eliyle beyliğin yıkılmasından sonra bu çocuğun akıbeti karanlıkta kalmaktadır. Bir süre sonra bu emirin (Ali) ya da çocuklarının Amêdiye'yi geride bırakarak Culemêrg'e doğru gittiklerini ve orada beyliklerini yeniden kurduklarını varsayabiliriz. Yukarıda anlattıklarımızı destekleyen şey özellikle Kürt tarihi uzmanı olan bir araştırmacının "atabeylerin Amêdiye'den çıkardıkları Hakkâri aşireti yöneticileri 615h/1218m yılında Culemêrg'de kendilerine yeni bir beylik kurdular"⁷ sözüdür.

Bu konu ile ilgili olarak tarihi kaynaklar yukarıda geçen bu görüş ile ilgili bir bilgi aktarmamaktadırlar. Fakat bu görüş yerinde ve delil olarak kabul edilebilir bir görüştür. Çünkü Amêdiye bölgesi ve bu bölgedeki kaleler 615h/1218m tarihinden itibaren Atabeyler adına bölgeyi yöneten Bedreddin Lu'lu', İmadeddin Zengi, Muzafferuddin Kökbörü ve yerel yöneticiler arasında silahlı çatışmaların arenasına dönüşmüştür.⁸ Bütün bu olaylar Hakkâri aşireti yöneticilerinin Büyük Zap nehrinin ana kaynağı olan Culemêrg bölgesine doğru çekilmelerini tetiklemiş olabilir.⁹

Hakkâri aşireti yöneticileri Amêdiye bölgesinden Culemêrg'e çekildikten sonra aşikar olduğu üzere Müslüman emirlerin özellikle Musul

4. المصدر نفسه.

5. شرفنامه، ترجمة محمد علي عوني، (دمشق: 2006)، ج 1، ص 123.

6. ابن الاثير، الكامل في التاريخ، (بيروت: 1982)، ج 11، ص 14-15؛ عمادالدين خليل، عمادالدين زنكي، (الموصل: 1985)، ص 108.

7. باسيل نيكيئين، الكرد دراسة سوسولوجية وتاريخية، ترجمة نوري طالباني، (اربيل: 2004)، ص 193.

8. ابن الاثير، الكامل، ج 12، ص 236-237.

9. محمد نجم الدين النقشبندى، الكرد وكرستان في دائرة المعارف الاسلامية، (بغداد: 2000)، ص 76.

hakimi Bedreddin Lu'lu'un Fırat Ceziresinde Moğol saldırıları ile meşgul olmalarını iyi değerlendirerek bu boşluktan yararlanmış ve beyliklerini yeniden Culemêrg bölgesinde kurmuşlardır.

Culemêrg beyliğinin başlangıcı ve kuruluşu ile ilgili iyi bilgiler bulunmamaktadır. Fakat Halepli tarihçi ibn-i Şeddad tarafından yazılmış olan yegane yazılı bir belgeye sahibiz. Tarihçi 660h/1260m yılı olaylarını anlatırken ki bu yılda Müslüman emirler, Moğollara karşı kurulan cepheye katılmak üzere Mısır'a doğru gitmekte idiler. İşte Culemêrg emiri de bu gidenler arasında idi. Tarihçi bu durumu şöyle aktarmaktadır: "O (Hakkâri emiri), Sultan Baybars'a geldi. Culemêrg, yakınındaki kaleler ve çevresindeki bölgelerin sahibi ki Konis Kalesini (Koçanisan) de yönetimi altında tutan Mir Seyfeddin Mengelan b. Ali Hakkâri geldi. Yanında oğlu Esededdin Musa Akta' vardı. Adı geçen akta' (çolak) olarak tanınmakta idi. Çünkü Nusaybin üzerine Bedreddin Lu'lu' ve Halep ordusunun serdarı Melik Muazzam Turanşah arasında 647h/1249m yılında yapılan bir savaşta eli kopmuştu. Yine Kürt emirlerinin çocukları da beraberinde idiler. Bunlardan Mengelan'ın oğlu Taceddin Ali ve amcaoğlu Menazcird sahibi Fahreddin Ali ve beraberindeki üç yüz süvari vardı".¹⁰ Bu belgede yazılanların ışığında şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Bir: Ali Hakkâri'nin oğlu olan Seyfeddin Mengelan Culemêrg'in ilk emiridir. Bunun babası Ali kan bağı ile daha önce bahsi geçen abu'l- Hayca Hakkâri'nin oğlu olan Ali'ye ulaşabiliyor olabilir.

İki: Açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır ki 647h/1249m yılından önce Culemêrg beyliği var idi. Aynı yılda Mir Esededdin Musa'nın kolunu kaybettiği kendisi, Bedreddin Lu'lu' ve Halep ordusu komutanı Selahaddin Eyyubi'nin oğlu Melik Muazzam Turanşah arasındaki savaşı nakleden tarihi vesika buna delildir.

Üç: Beyliğin Abbasilerin son asrında kurulduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Moğol saldırılarına uğramasına rağmen bağımsızlığını korumuştur.

Dört: Culemêrg beyliği içerisinde birçok kale ve hisarı barındıran geniş bir beylik idi. Öyleki Malazgirt'i kapsayacak kadar oldukça geniş bir bölgede Seyfeddin Mengelan'ın oğulları ve yakınları o kalelerde hüküm sürmüşlerdir.

¹⁰ تاريخ الملك الظاهر, تحقيق احمد حطيط, (بيروت: 1983), ص 332.

Her nasıl olursa olsun Mir Seyfeddin Mengelan ve yakınları Mısır'a ulaştıklarında Memluk sultanı Baybars onları çok iyi karşılamış ve saygı göstermiştir.¹¹ Daha sonra Sultan onu Mısır'da kalmak ve Erbil'e sahip olmak arasında tercihe zorladı. O, Erbil'i seçti. Baybars da bunu kabul etti ve iktâ olarak kullanmak üzere bir sancak daha verdi. Daha sonra Mir Seyfeddin Mengelan beraberinde bulunan akrabalarından Alimuddin Ebu Ali Zerzari ve diğer başka kişiler ile oraya doğru gitti. Ülke sınırlarına ulaşıncaya birçok yerde Moğollar ile savaştı. Moğollardan birçoğunu öldürdü. Kendisi de onlara karşı yapılan bir savaşta öldürüldü.¹² Mir Seyfeddin Mengelan'ın Moğollar tarafından öldürülmesinden sonra kurtulan oğlu Esededdin Musa Culemêrg'e giderek Hakkâri beyliğinin başına geçti ve babasının hüküm sürdüğü kalelerde hüküm sürmeye başladı.¹³ Yapılan birçok savaşa rağmen Moğollar başarılı olamayınca aralarında ateşkes antlaşması yapmaya mecbur kaldılar. Ateşkesin en önemli maddesini hiçbir tarafın diğer tarafa saldırmayacağı şartı oluştuyordu.¹⁴

İbn-i Fazlullah el-Ömeri, Moğolların Hakkâri bölgesi üzerinde egemenlik kurma gayretlerinin başarısız olmasından ve onlara karşı çaresiz olmalarından bahsederken şöyle demektedir: “dağ ehlinde başka savaşılabilecek hiç kimse kalmadı. Kâfirler- Moğollar- onları yenediler. Oklarının onlara işlemediğini düşünmeye başladılar. Bunun üzerine kurnazca ilişki kurup aralarında ateşkes üzerine anlaştılar”.¹⁵

Kaynaklar Mir Esededdin Musa Akta' b. Mengelan'ın hüküm sürdüğü süre hakkında bir bilgi vermemektedirler. Hatta ölüm yılından bile bahsetmemektedir. Ondan sonra oğlu İmadeddin Mücelli onun yerine geçer. Ondan sonra da II. Esededdin yönetimin başına geçer.¹⁶ Tarihçi ibn-i Fazlullah el- Ömeri şu şekilde bu emiri tanıtmaktadır: “ mert, yüce ve şefkatli bir kimse idi. Şehinşahlar kendisine saygı gösterirlerdi. İlhanlı hakimi ve Mısır sahibi (sultanı) yanında büyük bir makamı vardı.”¹⁷

Mir Esededdin'e İlhanlı- Moğollardan ya da Mısır'daki Memluk sultanları tarafından duyulan bu saygıya rağmen özellikle Moğollar ile ilişkisi sağlam olmayıp şüpheler ve güvensizlik barındırıyordu. Hakkâri emirinin

¹¹ ابن عبدالظاهر، الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر، تحقيق عبدالعزيز الخويطر (الرياض: 1976، ص 87).

¹² ابن شداد، تاريخ الملك الظاهر، ص 332.

¹³ المصدر نفسه

¹⁴ المصدر نفسه

¹⁵ مسالك الابصار في ممالك الامصار، تحقيق احمد عبدالقادر الشاذلي، (ايوطني: 1993) ج 3، ص 263-264.

¹⁶ ابن فضل الله العمري، التعريف، ص 58.

¹⁷ التعريف، ص 58.

Culemêrg'de çıkardığı arsenik madenini¹⁸ Moğollardan gizlemesi (haberdar olup kendisinden talep etmemeleri için) yukarıda geçen bilgiyi desteklemektedir.¹⁹

II. Esededdin'in ölümünden sonra oğlu II. İmadeddin Mücelli geçti. Bu emir tarihçi ibn-i Fazlullah el- Ömeri (700-749h/1300-1348m) ile aynı dönemde yaşamıştır. Bu tarihçi emirin ilim ve ilim erbabını sevdiğinden bahsetmiştir. Aynı şekilde bilginlere saygı göstermiş ve ilim maksadıyla ülkesine giden her ilim adamına hediyeler vermiştir.²⁰

Hakkâri beyliği ile Memluk devleti arasında siyasi ilişkiler oldukça iyi idi. Öyle ki Hakkâri beyliğinin kadısı ile tarihçi ibn- i Fazlullah el- Ömeri arasında ilişki vardı. O zamanlar tarihçi sırların yazarı olarak çalışıyordu. Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'un mektuplarını okuyordu. Hakkâri beyliğinin kadısı aracılığıyla tarihçi ibn-i Fazlullah el- Ömeri, İmadeddin Mücelli ve bazı isimler aktarmak suretiyle aile kolları hakkında ayrıntılı bilgileri bize aktarmaktadır. Bu konuda şöyle demektedir: "onun kadısı bana yazmıştır ki babasının sülbünden kardeşleri şunlardır; İzzeddin ve Zeyneddin. Amcaları da; İzzeddin Şêr, Şemseddin Şeyh Emir, Mir Davud ve Hüsameddin'dir. Bunlar hüküm ve iktidar sahibidirler. Hepsinin ana mercii Culemêrg sahibi İmadeddin'dir".²¹

Öyle anlaşılıyor ki Mir İmadeddin döneminde Hakkâri beyliği oldukça genişlemiş olup birçok bölgeyi sınırlarına katmıştır. Diğer Müslüman yönetimler gibi yönetim ile ilgili kurumlar oluşturulmuştur. Nitekim ibn-i Fazlullah el- Ömeri bunu desteklemekte ve emiri şahlara benzeterek şöyle demiştir: "Onların arasında şah vardır sözünü dinlerler. Yöneticileri olup peşinden giderler. Büyük bir ülkeye sahip olup içinde bazar, kale, hisar, kabile, aşiret ve adamları vardır".²²

اللازورد : حجر لونه سمائي يميل الى الكحل وبه رخاوة ويستخدم لعلاج بعض الامراض مثل الصرع وفي ادوية العين وتقوية الاجفان . وتتخذ هذا المعدن لفصوص الخواتم. ينظر : التيفاشي. كتاب ازهار الافكار في جواهر الاحجار . محمد يوسف حسن وآخرون (مصر : 1977) ص68-170. المشقي ، الاشارة في محاسن التجارة ، تحقيق البشري الشوربجي ، (مصر: 1977) ، ص 58

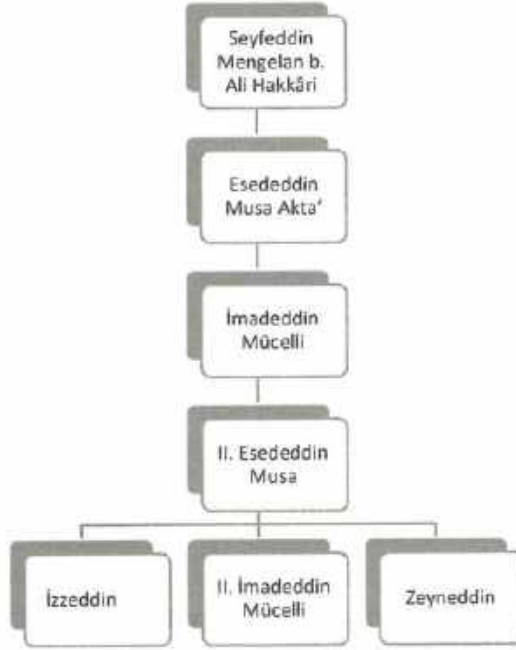
ابن فضل الله العمري ، مسلك الابصار ، ج3، ص268

التعريف ، ص58

ابن فضل الله العمري ، التعريف ، ص58

المصدر نفسه .

Hakkâri Emirlerinin Soy Silsilesi

Kaynak: İbn-i Fazlullah el- Ömeri, *et-Ta'rif bi'l- Mustalahi's- Şerif*, s. 58.

Kaynaklar

- ابن الجوزي, المنتظم في التاريخ الملوك والامم, (بغداد: 1990)
- ياقوت الحموي, معجم البلدان, (بيروت: د/ت)
- ابن الاثير, اللباب في تهذيب الانساب, (بغداد: د/ت)
- ابن خلكان, وفيات الاعيان, تحقيق: احسان عباس, (بيروت: 1970)
- ابن فضل الله العمري, التعريف بالمصطلح الشريف, تحقيق: محمد حسين شمس الدين, (بيروت: 1988)
- شرفنامه, ترجمة محمد علي عوني, (دمشق: 2006)
- ابن الاثير, الكامل في التاريخ, (بيروت: 1982)
- عماد الدين خليل, عماد الدين زنكي, (الموصل: 1985)
- باسيل نيكيوتين, الكرد دراسة سوسيو لوجية وتاريخية, ترجمة نوري طالباتي, (اربيل: 2004)
- محمد نعم الدين النقشبندي, الكرد وكرستان في دائرة المعارف الاسلامية, (بغداد: 2000)
- تاريخ الملك الظاهر, تحقيق احمد حطيط, (بيروت: 1983)
- ابن عبدالظاهر, الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر, تحقيق عبدالعزيز الخويطر, (الرياض: 1976)
- ابن شداد, تاريخ الملك الظاهر
- ابن فضل الله العمري, مسالك الابصار في ممالك الامصار, تحقيق احمد عبدالقادر الشاذلي, (ابوظبي: 1993)
- التيفاشي, كتاب ازهار الافكار في جواهر الاحجار, محمد يوسف حسن واخرون (مصر : 1977)
- الدمشقي, الاشارة في محاسن التجارة, تحقيق البشري الشوربجي, (مصر: 1977)

Prof. Dr. Zırar Siddiq TAWFİQ

İZZEDDİN ŞÊR HAKKARÎ

(778-822 H./1376-1419 M.)

İLK KÛRDİSTAN ŞAHI

عزالدين شيرى ههكارى

(٧٧٨-٨٢٢٠ك/١٣٧٦-١٤١٩ز)

يهكهه شاهى كوردستان

د. زرار صدیق توفیق^١

بىشتى هيرشين مهغول و لنافيرنا زوربهى نيمارات و دهسته لاتين نافخويى كوردستانى ، تهنى دهقهرى ههكارى نه كهفتنه بندهستى مهغول و بهنازادى ما و ميرين ههكارى بوونه خودان مهزنترين دهسته لاتدار ل كوردستانى وناقدارترين ميرى ههكاريش مير عيزهدين شيره كه هاودهى هيرشين تهيمورلنگه و دههان سال حوكمكر و دهسته لاتا وى تا دهرياچه وانى دچوو ژبلى هههه كهلهين چيايىن ههكارى و جوله ميرگ و گهقهه ،لبهر هندى تهيمورلنگ ل سالا ٧٨٩ك/١٣٩١ز كره مهلىكى هههه كوردستانى و فرمان بو دهرهينان و بهعيزهدين شير مهلىكى كوردستان هاته نياسين و دراف بنافى خو ليدان .

دهقهرى ههكارى له روى جوگرافيهه وه كهوتوته نيوان ههردوو ههرمى ئهرمينياى گهوره و نازمربيجانه وه ،كه شيويههكى گشتى دهقهرىكى چيايى سهخت و تهنگه بهره، كيوى سهخت و بهرز زوربهى ناوجه كهى داگير كردوو، ناوه ناوه گهلى و تهنگه بهرى چيايى و دهروزهى واى تيدايه، كه له ميژه وه كاروان و سوپاى پيدا تى دهر بازدهبوو .

فچل الله العمري(م:٧٤٩ك/١٣٤٨ز) بهم جووره باسى ناوه ندى ميرنشينه كه جووله ميرگى كردوو، بهبى ئه وهى ناوى بهينى كه " يهكيكه له سهخترين بنكه و له سهر چيايهكى تايبهت هه لكه وتوو، و دهروانيته زى

^١Duhok Üniversitesi, Tarih Bölümü

گەورە و ھېچ رېيەك نىيە تا سوپا لىيەو ھىرش ببات و تەنيا تىر دەيگاتى و ئەودى نەتوانىت سەربكەوئىت دەبىت بە گورىس راي بگىشن^(۱).

مىرنىشىنى ھەكارى يەككە لەو مىرنىشيانەى لە كۆتايپەكانى سەردەمى عەباسى دەرگەفت و بوو ھودان بىگەى خۆى و سەربەخۆى خۆى پاراستوو و شياو بەرسىنگى ھىرشەكانى مەغۇل بگرىت ورووبەرووى ئوردوى مەغۇل بىتەو و تەنھا ناوچەى كوردستانە كە مەغۇل نەكارىن داگىرى بكەن .

ھاودەم مىرى ھەكارى مەزەنترىن وناودارترىن كەسايەتى كورد بوو ، پياوئىكى دەسترۇيشتوو و گەورە و جىگەى رىزى زۆرى ھۆزە كوردەكان بوو، ھەرچەندە ناكۆكى و دوژمندارى ھەبوو لەنىو ئەم ھۆزانەدا، مەلا مەحمودى بايەزىدى (۱۸۶۷ز) دەبىژت : "ئەكرادىد سەمتى بوھتان و ھەكارىان كىم ب ئەجلىد خوە دمرن ،ئەكسەرى تىنەكوشتن"^(۲) ، بەلام لای سەردار و كوئىخاى گوندەكان و سەرۆك ھۆزەكان مىرى ھەكارى رىزدار و خوشەويست بوو، بە براى مەزن دايانەنا و لە برپار و ئاخفتنى دەرناچوون ، لەلايەن دەولەتاتنەوەش وەك مىرىكى گەورە دانى پىنراو و گەورەترىن دەستەلاتدارى كوردستان بوو و خاوەند ھىز و دارودەستەپەكى زۆربوو^(۳).

لە دەمى داگىرکردنى كوردستان لەلايەن مەغۇلەو ە اسدالدىن موساى كورى مەنكەلان لە سەردەمى خودانى ھەكارى(صاحب الھكارى)بوو، لە سالى ۱۷۴۰ك/ ۱۲۲۹ز يەككە لە نەوەگانى بە ناوى عمادالدىن موچلى كورى اسدالدىن موساى كورى عمادالدىن موچلى كورى اسدالدىن موساى كورى

(۱) ممالك الابصار، 3/ 132. الفلفشندى، صبح الاعشى، 377/4

(۲) عادات و رسوماتنامە ل 27، 57

(۳) ابن فضل الله العمري: التعريف، 58، صبح الاعشى، 7/ 306

مەنكەلان خودانى ولات بوو كە رىزى زۆرى لە خویندەواران و زانايان دانا
(۵)

لە سەردەمى عمادالدين موجلى مېرئىشېنەكە گەلېك بەرفرەھبوو و دەھان
شار و باژېر و قەلا و گوندى دەگرتەخۆ كە مېر بەسەر براكانى : عزالدين و
زين الدين و مام و پىسامەكانى شمس الدين شېخنەمىر و عزالدين شېر و
مېر داود و حسام الدين دابەشېكر دېوون و پياوانى خېل و ھۆزەكان لە
دەورى كۆپوونەوتەھە، بەجۆرى ژمارەى چەكدارانى گەيشتە نزيكەى سى
ھەزار چەنگاومر (۶).

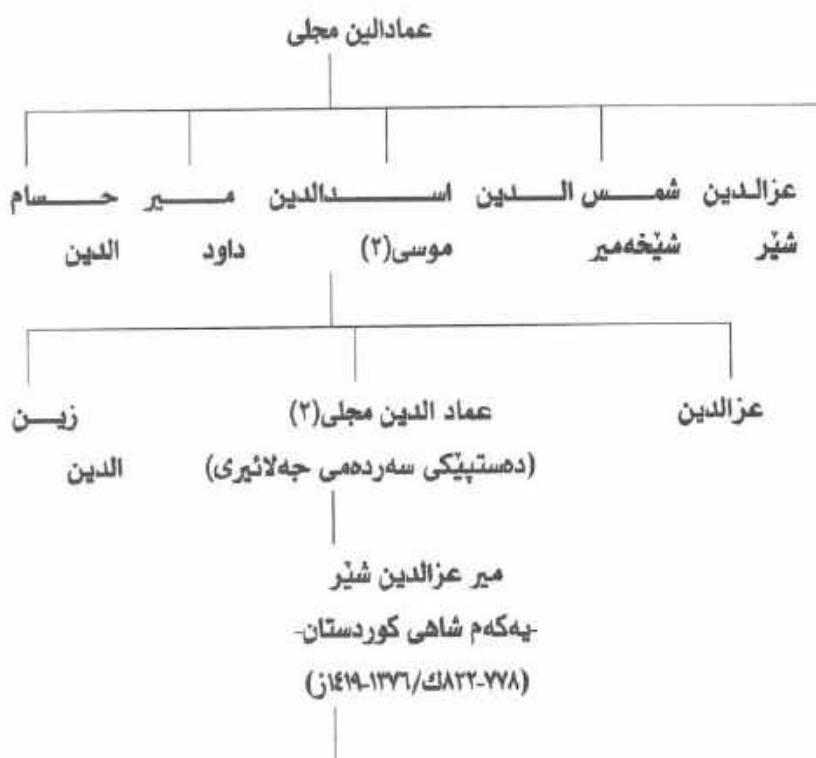
لەناوەراستى سەدەى ۸ك/۱۴ز تا ھېرشى يەگەمى تەيمورلەنگ بو كوردستان
لە سالانى (۷۸۷ - ۷۸۹ك/ ۱۳۸۵ - ۱۳۸۷ز) زانيارى لەسەر باژېر و قەلاكانى
دەقەرى ھەكارى و سەرچەم كوردستان دەسناكەوئىت ، لەسەر و پەندى
لەشكر كېشېپەكانى تەيمورلەنگدا ، عزالدين شېر مېرى ھەكارى بوو ،
نازانى ئايە ئەم عزالدين شېرە ھەر عزالدين شېرى مامى مېر عمادالدين
مولى يە يان عزالدينى براپەتى يان مېرىكى دېكەپە و كورپى بوو ؟ بەلام
ئەو دەزانين بەر لە سالى ۷۷۸ك/ ۱۳۷۶ز دەسەلاتى وەرگرتوو (۷).

(۵) التعريف، 58، صبح الأعشى، 307/7

(۶) التعريف، ص 58، صبح الأعشى، 377

(۷) ابن تالطر الجيئ، تثقيف التعريف، ص 41

مآلباتی میرانی ههکاری
 أسد الدین موسای کوری منکلان -دهستپیکی سهردهمی
 مهغول)

میر محمد له رۆژگاری میر عزالدین شیر دا (۸۲۲-۷۷۸ك/۱۳۷۶-۱۴۱۹ز) ، میرنشینی ههکاری مهزنتر وبههیزتر بووه ومیر بهخویشی لهگهورهترین و بهناوبانگترین میرهکانی کوردستان بووه ، پهکێک له میژوونوسهکان به شاهی مهزن ناوی(الملك العثم) وهصفیکردوه^(۸) ، لهسهردهمی نهودا سنووری میرنشینهکی لهسهرچاوهکانی زئی مهزنهوه تا دهریاچهی وان کشاوه^(۹) ، لهلای رۆژههلاتهوهش تا خوی وهئاماس دریزبۆتهوه^(۱۰) .

(۸) حسن روملو: احسن التواریخ، تهران 1349 ه.ش، 126/1
 (۹) الشامي: ظفرنامه، بیروت 1936، ص 103، الیزدی: ظفرنامه، 305/1. الشرفنامه، 125/1
 (۱۰) بنظر: مجمل فصیحی، 191/3. احسن التواریخ، 54/1

له تيکسته نهرمه نييهکاندا گه لیک جاران باسی عزالدین شیر (Ezdin sher) کراوه، نهمهش به لگه یه بۆ مه زنییه تی وناوبانگی نهو میره و سنوورفر اوانی میر نشینه که، هه ندئ له قه شه و بی اوانی ئاینی نهرمه نی عزالدین شیر به مرۆقیکی زۆردار و دژ به نهرمه نی و مسفده کهن^(۱۱).

میر عزالدین شیر له ئاستیکی بالادا په یومندی و تیکه ئی له گه ل دهوله تی مه ملوکی هه بووه و ریزی لیگیراوه و له سه رچاوه دهرۆکیه کانی مصر و شام ناسرا بووه و ناماژدی بۆ کراوه و له هه موو لایه نی که وه قبوون کراوه، هه رگاڤ په یام و سوپاسنامه ی سولتانی مه ملوکی له مصره وه بۆ عزالدین شیر هه کاری دههات که له ئاست یان په ی پینجه م بوو که له دیوانی دارشتن و نامه ناردن دا (دیوان الانشا و المکاتبات) که بۆ "أرباب السیوف والاقلام" ره وانه دکه را، به "أدام الله نعمه المجلس الامیری"، یان "دوام النعمه"، ده ستی دکه را، به م شیوه یه:

"أدام الله تعالى نعمه المجلس العالی، الامیری، الکبیری، العالی، المجاهدی، المؤیدی، العونی، الاوحدی، النصیری، الهمامی، المقدمی، الشهری، الفلانی"^(۱۲)، عز الاسلام والمسلمین، سید الامرا و فی العالمین، نصره الغزاه والمجاهدین، مقدم العساکر، کهف الله، فهیر الملوك والسلاکین، حسام امیر المؤمنین"، پاشان دوعای خیر و سه رکه هتتی بۆ ده که را:

"عالیبا قدره نافزاً امره جارياً علی اللسنه حمده وشکره"، "صدرت هژه المکاتبه الی المجلس العالی تهدی له سلاما، ویناؤ بساماً"، پاشی دوماهی نامه که "وتوجه لعلمه المبارك... ومرسومنا للمجلس العالی ان يتقدم امره المبارك...، فهیجک علمه بڑک، والله تعالى یؤیده بمنه وکرمه"^(۱۳).

(۱۱) Sanjian, A. K.: Colophons of Armenian Manuscripts, Harvard University 1969, pp.110

137,142,144, 203... Etc.

(۱۲) لیره ناوی میر دقتوسریت

(۱۳) التعریف، ص 59. صبح الاعشی، 156-155/7، 307

ههروهسا له دهوروبهري سائى ۱۳۹۸/ك/۸۰۰، پهيامى جيگري ولايهتى شام
بو عزالدين شيرى همكاري له ناست يان پلهى چوارهدا بوو، كه له ديوانى
دارشتن و نامه ناردن دا(ديوان الانشا و المكاتبات) به: "عز الله تعالى المقر
العالى"، دهستپيدهكرا، ههه لهم ناسته دا پهيام بو وهزيرى سولتآن
ئهمهدى جه لائيرى وقازيى به غداد دههاته ناردن، واته شاهى كوردستان
له ناستى نه وانبوو.^(۱۴)

ههروهها پهيامى جيگري ولايهتى حهلهب بو عزالدين شيرى
شاهى كوردستان له ناست يان پلهى سيئههدا بوو، كه له ديوانى دارشتن و
نامه ناردن دا، به "عز الله تعالى أنصار المقر الكريم" دهستپيدهكرا، ههه
لهم ناسته دا پهيام بو سولتآن عوسمانى (ملوك آل عيمان) دههاته ناردن،
واته عزالدين شيرى همكاري شاهى كوردستان له لايهن جيگري حهلهبهوه
حيسابى ناستى سولتآن عوسمانى بو دههاته كردن.^(۱۵)

عزالدين شير و تهيمورلنگ :

تهيمورلنگ(۸۰۷-۷۷۱/ك/۱۳۶۹-۱۴۰۴ز) چاوى برپبووه ههريمى دياربهگر،
كه شوينى ميرنيسن و سهردايهتیه كوردپيه كان بوو، دهيوست دهسهلاتى
خوى به سهريدا بسهپينى و لايهنگرى ميرهكانى ههريمه به دههستتهپينى و
وايان ليبيكات نه بنه مايهى هههه شه بو به ژه وهندييه كانى و بهريهست
له بهردهم به رهوپيش چوونه كه، تهيمورلنگ بو به دههستتهپينانى ئامانجه كه
رؤل و دهسهلاتى ميره كوردهكانى ناوچه كه كردبوو، كه له تواناياندا بوو
هاوسهنگى هيژهگان له ناوچه كه بگورن، چونكه بههوى نه وانوهوه
تهيمورپيه كان ناسيائى بچووك دوو چارى يه كه شكست بوونهوه، ههروهك
قه رهئيلكى سهردارى توركماني ئاق قونيلو له دياربهگر ئيعترافى بهم

(۱۴) صبح الاعشى، 225/8 - 226

(۱۵) المصدر نفسه، 232/8

راستییه کردوه، له نامه یكدا ئاشكرای كردوه كه زۆر بهی زۆری دیار به كر له لایهن میره كورد هكانه وه (امراو ال كراد) به پێوه دهبرئ و فه رمان پرموایی دهكرئ^(۱۶).

تهیمور لهنگ له سالی ۷۸۹ك/ ۱۲۸۷ز، پاشا گرتنی خهلات و عاد لجه واز و چه ند باژیریکی دی، له له و پگاگانی ئه لاتاغ (ئه تاق) له سه ر كه ناری ده ریا چه ی وان ئوردوگای دانا، عزالدین شییری هه کاری ده میك زانیی مه ترسییه گانی تهیمور له سنوری نزیك بۆ ته وه، رازی نه بوو خو ی به ده سه ته وه بدات، بۆیه له قه لای وان خو ی قایم کرد، كه یه گجار سه خت و دژوار و قایم بوو^(۱۷)، ته نانه ت ده یانگووت پێ شتر كه س نه شیاهه بیگری، تهیمور دوو پیچیکی تووندی خسته سه ر قه لاکه، به لام له به رام به زۆری سوپا كه و سوور بوونی تهیمور له سه ر گرتنی، میر عزالدین دوا ی دوو رۆژ له به رگری و به ره قانی ناچار بوو خو ی به ده سه ته وه بدا و ملکه چی خو ی نیشاندا^(۱۸).

به لام دانیشتووانی قه لاکه خۆ به ده سه ته وه دانیان ره تگ رده وه، له ژیر سه ر کردایه تی كه سیك به ناوی ناصر الدین به رگریان کرد و ده روازه ی قه لاکه بیان داخست و بریاری به ره قانیاندا، سوپای تهیموریش گه مارۆ كه ی تووندتر کرد و مه نجه نیق و عه راده ی به کاره ینا بۆ کردنه وه ی كه لی نیک له شو رای قه لاکه، له گه ل ئه مهش بۆ ماوه ی بیست رۆژ یان بیست و چه فت رۆژ كورد توانیان به ره قانی بکه ن^(۱۹)، پاشان قه لاکه به ده ست تهیمور پیه كان ها ته داگیر کردن و هه ندئ له وان ه ی به رگریان ده کرد له کاتی گه مارۆ كه

(۱۶) فریبون بکه: منشآت السلاطین، 153/1

(۱۷) الشامی، ظفر نامه، ص 104. روضة الصفا، 154/6. حبيب السير، 440/3/3

(۱۸) الشامی، ظفر نامه، ص 104. مجمل فصیحی، 127/3. الشرفنامه، 126/1

(۱۹) حافظ ابرو، زبدة التواریخ، ص 61. البزدي، ظفر نامه، 306/1. منتخب التواریخ، ص 365.

كوژران و ئهوانه‌ی خۆيان دابه‌دهسته‌وه، دوو دوو ده‌ياگرتن و ده‌ستيان له‌په‌شته‌وه به‌يه‌ك‌دی ده‌به‌سته‌وه و له‌سه‌ر چ‌يايه‌كى ب‌لنده‌وه فر‌پيان ده‌دانه‌خواره‌وه كه زياتر له پ‌ينجسه‌د گه‌ز ب‌لنده‌وو^(٢٠).

حافظ ابرو (١٤٢٤م/١٤٣١ز) ده‌لى ته‌يمورييه‌كان به‌مه‌به‌سته‌ى ترساندن و چاوش‌كاندن دان‌يشتو‌وانه‌كه^١ ناصرالدينى ر‌يبه‌رى به‌رگريكاران‌يان گرت و رابوون به‌ تراش‌ينى لايه‌كى پرچى سه‌رى ولايه‌كى ريشى له‌گه‌ل نه‌برؤيه‌كى و ده‌ره‌يتانى مووى برزانگيكي^(٢١)، معين الدينى نه‌ته‌زى - ١٨١٧م/١٤١٤ز-خاوه‌ندى كت‌يبى (منتخب التواريخ) ده‌لى: قه‌لاى وان له‌ هه‌موو جيهاندا به‌ناوبانگه‌ به‌ سه‌ختى و قايميه‌كه‌ى و به‌ چوارينه‌يه‌ك مي‌زوى گرتنى تۆمار كردوه:

شاهى كه بتيغ ملك ايران بگرفت
ماه علمش سرحد كيوان بگرفت
تاريخ گرفتن حصار وان را
گرید سنت بگو كه كيوان بگرفت^(٢٢).

(كيوان بگرفت) به‌ حيسابى نه‌بجهدى ده‌كاته ٧٨٩، كه سالى داگير كردنى قه‌لاى وانه .

پاش ده‌ستگرتن به‌سه‌ر قه‌لاكه و له‌ناوبردنى به‌رگريكه‌ران، ته‌يمور فه‌رمانى ويران كردنى قه‌لاكه‌يدا، تاكو خودانى نه‌گه‌رپ‌ته‌وه ناوى و خوى تيدا قايم نه‌كاته‌وه، ميرىكى به‌ناوى (يادگار نه‌ندخودى) به‌م كاره راسپارد، وه‌لى له‌به‌ر نه‌وه‌ى ديوارى قه‌لاكه هه‌ند قايم و پته‌و بوو، ته‌نانه‌ت

(٢٠) زبدة التواريخ، ص 61. اليزدي، ظفرنامه، 306/1

(٢١) حافظ ابرو، زبدة التواريخ، ص 61

(٢٢) منتخب التواريخ، ص 365

نەيتوانى تاقە بەردىكىش لە شوپىنى خۆى بېزوينى ورايىكات، چونكە ھەر بەردىكى بەوينەى جىايەك بوو^(۲۲).

تەيمورلەنگ ھەكارى جىھىشت، بۇ رۇژھەلات بەرەو ئازربىجان بەرىكەوت، وەلى لە نىكەوۋە بۇى خۇيا و ئاشكرا بووكە خودانى ھەكارى لەنىو مىرە كوردەكاندا ئاست پايەكى بەرزى ھەيە ونوینەر و دەمراستی ھەمووانە، بۇیە دەيوىست بەلای خۇيدا رايىكىشىت و لە رىگەى ئەوۋەو دەلسۆزى و دانپىنانى ھەموو مىرە كوردەكان مسۆگەر بكات، بۇیە پلەوپايەى و شكۆى بئىدتر كوردەوۋە و كردى بە مەلىكى كوردستان و فرمانى بۇ دەرخت^(۲۳) لەو رۇژھوۋە بە مەلىكشا عزالدىن شىر ناوبانگى دەر كورد، مىژوونوس قوتبشا. قىششاھ بە "شا عزالدىن شاى كوردستان" ناويدەبات^(۲۴).

شا عزالدىن شىر پتر لە چل سال و تا سالى ۸۲۲ك/۱۹۱۹ز حوكمى كردەمخاين بىزانين لەمە زىدەتر دەربارەى عزالدىن شىر لە ژىدەر و سەرچاۋەكاندا نىە .

شەرەفخاننى بەدلىسى دەئىت مالىباتى مىرى ھەكارى گەلىك فرمان و بەيمانامە(عهد و براوات) يان ھەيەكە لەلايەن سەئاتىنى جەنگىزىۋە وەريانگرتوۋە و من بەچاۋى خۇم دىتومن و ھەموۋى بە خەتى ئىگۆرىە^(۲۵)، ديارە نەشیاۋە بىخوئىتتەۋە بۇیە لە شەرەفنامەدا تۆمارى نەكردوون.

(۲۲) اليزدي: ظفرنامه، 307/1، الشرفنامه، 126/1

(۲۳) الشامي: ظفرنامه، ص 103-104. اليزدي: ظفرنامه، 307/1، مجمل فصیحی، 127/3، 182، 191

(۲۴) Minorsky: The Qara Qyunlu and the Qutb- Shahs, p. 63

(۲۵) شرفنامه، ط 2، ص 238 س

İZZEDDİN ŞÊR HAKKÂRÎ (778- 822 H./1376- 1419 M.)

İLK KÜRDİSTAN ŞAHI

Prof. Dr. Zırar Sadiq TAWFİQ^{1*}

Özet

Moğol saldırılarından sonra Kürdistan'daki imaret ve iç yönetimlerin büyük çoğunluğunun yok olmasına rağmen sadece Hakkâri bölgesi Moğolların egemenliğine geçmeyerek bağımsızlığını korumuştur. Bundan dolayı Hakkâri beyleri Kürdistan'ın en güçlü iktidarı ve en tanınan beyleri oldular. Tanınan en önemli Hakkâri emiri İzzeddin Şêr olup Timur ile aynı zaman diliminde yaşamış ve onlarca yıl hüküm sürmüştür. Egemenlik alanı Hakkâri, Culemêrg ve Gever'deki dağlık alandaki kaleler dışında Van Gölü'ne kadar yayılmıştır. Bundan dolayı Timur tarafından 789h/1391m. yılında bütün Kürdistan'ın meliki olarak tanındı. Bu meyanda Hakkâri emiri için berat çıkarıldı. Bundan dolayı Kürdistan Melik'i olarak tanındı. Aynı zamanda kendi adına para bastırdı.

Kurte

ئشتی هیرشین مەغول و لناظیرنا زۆربەى نىمارات و دەستەلاتین نافخوبى كوردستانى ، ئقتى دەظىترى هەكارى نە كەفتنە بندەستى مەغول و بەنازادى ما و میرین هەكارى بوونە خودان مەزنترین دەستەلاتدار ل كوردستانى وناظدارترین میرى هەكارىش میر عیزەدین شیره كە هاودەمى هیرشین تەیمورلەنطە و دەهان سال حوكمەر و دەستەلاتا وى تا دەریاضە وانى دىوو ذبلى هەمى كەلەین ضیابین هەكارى و جولەمیرط و طەنظەر ، لبتەر هندی تەیمورلەنط ل سالا 789ك/1391ز كره مەلیكى هەمى كوردستانى و فرمان بو دەر هینان و بە عیزەدین شیر مەلیكى كوردستان هاتە نیاسین و دراط بناظى خو لیدان .

¹ Duhok Üniversitesi, Tarih Bölümü.

* Çeviri: Yaşar KAPLAN

Hakkâri bölgesi coğrafik olarak büyük Ermeniye ile Azerbaycan bölgeleri arasına düşmektedir. Genel olarak dağlık, engebeli ve sarp bir bölgedir. Sarp ve yüksek olan yüzeyi bölgenin çoğunluğunu kapsamaktadır. Ara ara; vadiler, dağlar arasında bulunan kanyonlar ve bunları birbirine bağlayan geçitler bulunmaktadır. Eski çağlardan beri buraları kervan ve ordular yol güzergâhı olarak kullanmışlardır.

Fazlullah el- Ömeri (ö: 749 h/ 1348 m.), beyliğin merkezi olan Culemêrg'den ismini zikretmeksizin şu şekilde bahsetmektedir: “ oldukça sarp bir yerde olup göğe doğru yükselen yüksekçe bir tepenin zirvesinde kurulmuştur. Büyük Zap Nehri tarafından çepeçevre kuşatılmıştır. Düşman ordusunun buraya yaklaşması mümkün değildir. Ancak ok ulaşabilir ama onun da bir tesiri olmaz. Yukarı çıkamayanlar ancak halatlar ile yukarı çekilebilir.”²

Hakkâri beyliği, Abbasiler döneminin sonlarına doğru ortaya çıkan devletlerden birisi olup yönetimini oluşturmuş, bağımsızlığını korumuş ve Moğol saldırılarına karşı durabilmiştir. Moğol orduları ile yüz yüze kalmasına rağmen Moğolların işgal etmek isteyip işgal edemediği Kürdistan'ın (hatta Mısır ve Afrika dışındaki tek İslam bölgesi) yegane bölgesi olmuştur.

O dönemde Hakkâri emiri, en büyük ve en meşhur Kürt emiri idi. Kürt aşiretleri arasında birçok anlaşmazlık ve düşmanlık olmasına rağmen elinden iş gelen, önemli ve Kürt aşiretlerinin çok saygı duyduğu bir kişi idi. Molla Mahmud Bayezidi (ö: 1867) bu konuda şöyle demektedir: “ Botan ve Hakkâri bölgesi Kürtlerinin çok azı kendi ecelleri ile ölmektedirler. Büyük çoğunluğu öldürülmek suretiyle hayatlarını kaybederler”.³ Fakat Hakkâri beyi, Kürt aşiret liderleri, ileri gelenleri ve beyleri tarafından çok sevilir ve saygı duyulurdu. Ona büyük kardeş muamelesi yapıyor ve sözünden dışarı çıkmıyorlardı. Çağdaşı olan devletler tarafından da büyük bir emir olarak

² مسالك الايصار، 3/ 132. القلقشندي، صبح الاعشى، 377/4

³ عادات و رسومنا، ل 27، 57

kabul edilmiş ve büyük bir iktidar ve güç sahibi olarak Kürdistan'ın en büyük emiri olarak tanınmıştı.⁴

Kürdistan, Moğollar tarafından işgal edildiği dönemde Menkelan'ın oğlu Esededdin Hakkâri yöneticisi (Sahib'ul- Hakkâri) idi. 740h./1339m tarihinde torunlarından ismi, Menkelan oğlu Esededdin Musa oğlu İmadeddin Mücelli oğlu Esededdin Musa oğlu İmadeddin olan biri ülkede hüküm sürüyordu. Melik İmadeddin ilim adamlarını ve erdem sahiplerini seven ve onlara kıymet veren bir yöneticiydi.⁵

İmadeddin Mücelli döneminde beylik oldukça genişlemiş idi. İçerisinde barındırdığı onlarca şehir, yerleşim birimi, kale ve köyü kardeşleri İzzeddin ve Zeyneddin ile amcaları ve amcaoğulları Şemseddin, Şeyh Emir, İzzeddin Şêr, Mir Davud ve Hüsameddin arasında bölüştürmüştü. Etrafında birçok adam ve aşiret toplanmıştı. Savaşçıların sayısı üç bin cengâvere yaklaşmıştı.⁶

8 h./14 m. Yüzyılın ortalarından Timurleng'in 787- 789 h./ 1385-1387 m. tarihlerinde olan ilk Kürdistan saldırısına kadar Hakkâri bölgesi şehirleri ve kaleleri ile Kürdistan'ın geneli hakkında yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Timurleng'in askeri saldırılarını başlattığı dönemde İzzeddin Şêr Hakkâri emiri idi. Bu İzzeddin Şêr'in, Mir İmadeddin Mücelli'nin amcası olan İzzeddin Şêr mi? yoksa kardeşi İzzeddin veya başka bir emir veya oğlu olduğu bilinmemektedir. Fakat 778 h./1376 m. yılında yönetimin başına geldiğini biliyoruz.⁷

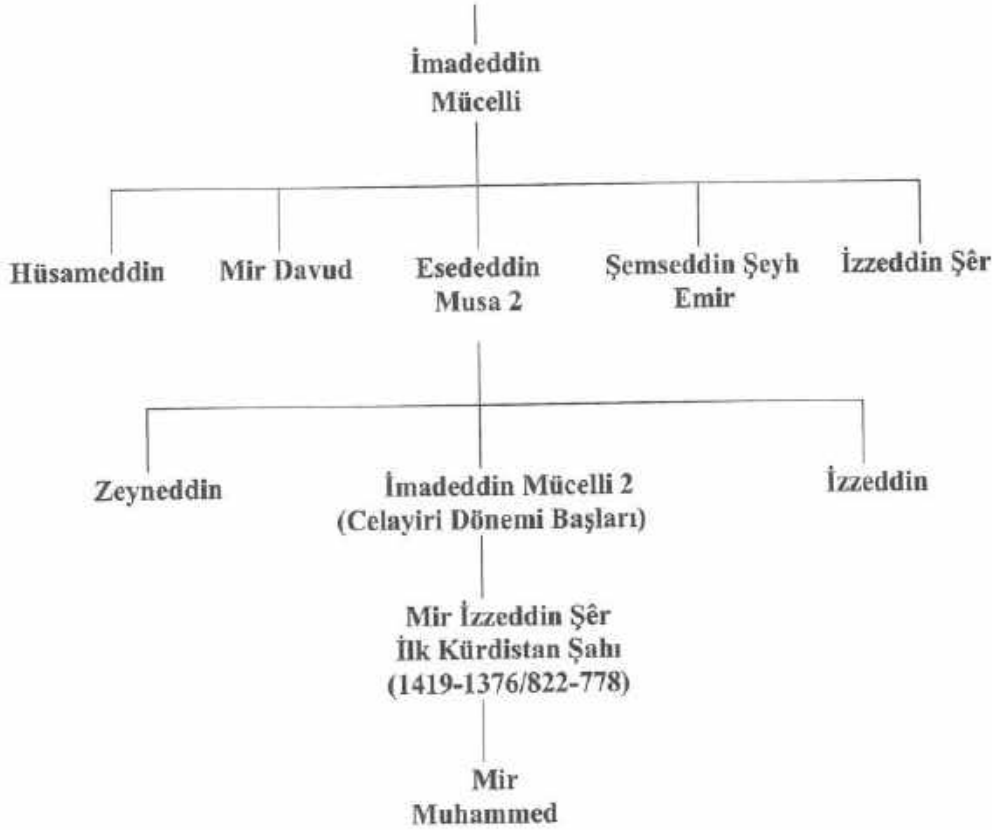
⁴ ابن فضل الله العمري: التعريف، 58، صبح الأعشى، 7/ 306

⁵ التعريف، 58، صبح الأعشى، 7/ 307

⁶ التعريف، ص 58، صبح الأعشى، 7/ 377

⁷ ابن ناظر الجيش، تنقيح التعريف، ص 41

Hakkari Beyleri Ailesi
Esededdin b. Mengelan
Moğol Dönemi Başları

İzzeddin Şêr döneminde (778- 822h./1376- 1419m.) Hakkâri beyliği daha da büyümüş ve güçlenmiştir. Emirın kendisi de Kürdistan'ın en tanınan ve en büyük emiri olmuştur. Tarihçilerden birisi onu büyük Şah (Melik'ul-Muazzam) olarak vasıflandırmıştır.⁸ Bu emir döneminde beyliğin sınırları Büyük Zap nehrinden Van'a kadar,⁹ doğu tarafından da Hoy ve Selmas bölgelerine kadar genişlemiştir.¹⁰

⁸ حسن روملو: احسن التواريخ، تهران 1349هـ، ص 126/1

⁹ الشامي: ظفرنامه، بيروت 1936، ص 103، اليزدي: ظفرنامه، 305/1، الشرفنامه، 125/1

¹⁰ ينظر: مجمل فصیحی، 191/3، احسن التواريخ، 54/1

Ermeni belgelerinde birçok kez İzzeddin Şêr ismi geçmektedir. Bunlar emirin büyüklüğü ve nüfuzu ile beyliğinin geniş sınırlarına işaret etmesi bakımından önemlidir. Ermeni papazları ve din adamları, İzzeddin Şêr'i Ermenilere karşı zorba ve Ermeni karşıtı bir kişi olarak tasvir etmişlerdir.¹¹

İzzeddin Şêr'in en üst düzeyde Memlûk sultanları ile bir ilişkisi vardı. Kendisine karşı saygı duyulmuştur. Mısır ve Şam tarihçilerinin dönem ile ilgili belgelerinde tanınan, kendisinden bahsedilen ve her yönü ile kabul edilmiş birisi idi. Devamlı Mısır'dan Memlûk sultanının mektup ve teşekkürleri Hakkâri emiri İzzeddin Şêr Bey'e geliyordu. Önem derecesine göre beşinci derece yöneticiler arasında bulunan emirler için İnşa ve Mektup divanından (ديوان الانشوالمكاتبات) kılıç ve kalem erbabı'na gönderilen "Allah, emirin meclisinin nimetini artırsın" veya "nimetleri devamlı olsun" sözleri ile başlamakta idi. Şu şekilde devam ediyordu:

أدام الله تعالى نعمة المجلس العالي، الاميري، الكبير، العالمي، المجاهدي، المؤيدي، العوني، الأوحدي، النصيري، الهمامي، المقدمي، الظهيري، الفلاني¹²، عز الاسلام والمسلمين، سيد الامراء في العالمين، نصره الغزاة والمجاهدين، مقدم العساكر، كهف الملة، ظهير الملوك والسلطين، حسام ardından hayır duaları ve başarı dilekleri geliyordu. Bu dilekler de şöyle idi: "صدرت هذه المكاتبه"، "عالياً قدره ناقداً أمره جارياً على الألسنة حمده وشكره"، "الى المجلس العالي تهدي له سلاماً، وثناءً بسلاماً"، "توضيح لعلمه المبارك .. ومرسومنا للمجلس العالي ان يتقدم امره المبارك ...، فيحيط علمه بذلك، والله تعالى يؤيده بمنه وكرمه"¹³

Aynı şekilde 800 h/1398 m. Yılında Şam bölgesi İnşa ve Mektup Divanı'ndan İzzeddin Şêr Hakkâri'ye gönderilen mektup ve mesajlarda önem derecesi artmış dördüncü dereceye yükselmiştir. Mektuplar "أعز الله المقر العالي" sözleri ile başlıyordu. Aynı bu şekilde ve seviyede Sultan

¹¹ Sanjian, A. K.: Colophons of Armenian Manuscripts, Harvard University 1969, pp.110, 137,142,144, 203... Etc.

¹² ليرة ناوى مير دتوسريت

¹³ التعريف، ص 59. صبح الاعشى، 156-155/7، 307

Ahmed Celayiri'nin vezirine ve Bağdat kadısına gönderiliyordu. Bu durum Kürdistan Şahı'nın bunlar ile aynı statüde olduğunu göstermektedir.¹⁴

Yine Halep Bölgesi mektup ve mesajlarında Kürdistan Şahının önem derecesi daha yüksek olup İnşa ve Mektup Divanı'nda üçüncü dereceye yükselmişti. Mektuplar "أعز الله تعالى أنصار المقر الكريم" sözü ile başlıyordu. Bu derecede Osmanlı Devletinin kurucusu olan Osman Gazi'ye de aynı şekilde hitap ediliyordu. Buradan Kürdistan Şahı İzzeddin Şêr Hakkâri'nin önem derecesinin en yüksek olduğu bölgenin Halep bölgesi olduğunu ve Osman Gazi ile eşdeğer tutulduğunu anlıyoruz.¹⁵

İZZEDDİN ŞÊR VE TİMURLENG

Timurleng (771-807h./1369-1404m.) Kürt beyleri ve yöneticilerinin egemen olduğu Diyarbakır bölgesini ele geçirmek istiyordu. Egemenliğini onlara kabul ettirmek istiyordu. Bölge beyleri arasında taraftar bulmak, bölgenin alınmasına karşı engel olmamaları için ve devletin ali çıkarlarına mani olmamaları için bu durumu istiyordu. Timurleng, amaçlarına ulaşmak için bölgedeki Kürt beylerinin rol ve egemenliklerinin bölgedeki dengelerin değişimi için ne kadar önemli olduğunu kavramıştı. Çünkü Timurleng Küçük Asya seferlerinin ilk ikisinde bunlar yüzünden başarılı olamamıştı. Nitekim Diyarbakır'daki Akkoyunlu Türkmen serdarı Kara Ülke bu gerçeği dile getirmişti. Bir mektubunda Diyarbakır bölgesinin kahir ekseriyetinin Kürt beyleri tarafından ele geçirildiği ve yönetildiğini ifade etmiştir.¹⁶

Timurleng (789h./1387m.) yılında Ahlat, Adilceviz ve birkaç şehir daha aldıktan sonra Van Gölü kenarındaki Aladağ bölgesine ordugahını kurdu. İzzeddin Şêr Hakkâri, Timur tehlikesinin sınırlarına yaklaştığını anladı. Teslim olmaya gönlü elvermediği için Van Kalesine çekilerek savunmayı güçlendirdi.¹⁷ Van Kalesinin şimdiye kadar kimse tarafından alınmamış olmasına güveniyordu. Bunun üzerine Timur, kaleyi çok güçlü bir şekilde muhasara etti. Timur ordusunun sayıca çok üstün olması ve

¹⁴ 226-225/8، صبح الاعشى،

¹⁵ المصدر نفسه، 232/8

¹⁶ 153/1 فریدون بك: منشآت السلاطين،

¹⁷ الشامي، ظفرنامه، ص104. روضة الصفاء، 154/6. حبيب السير، 440/3/3

Timur'un Van kalesinin alınmasında çok ısrarlı olmasından dolayı İzzeddin Şêr, iki günlük savunmasından sonra kaleyi Timur'a teslim etmeye ve bağlılığını bildirmeye razı oldu.¹⁸

Fakat kale halkı teslim olmak istemedi. Nasreddin isimli birisinin yönetimi altında direniş kararı alarak kale kapılarını kapattılar. Bunun üzerine Timur'un ordusu kuşatmayı daha da artırdı. Kale duvarlarında oyuk açmak için mancınık kullanmaya başladılar. Bütün bunlara rağmen kaledeki Kürtler yirmi ya da yirmi yedi gün daha dayanabildiler.¹⁹ Fakat kale Timur ordusu tarafından düşürüldü. Direnenlerin hepsini öldürdüler. Teslim olanları ise ikişer ikişer ellerini arkadan birbirine bağlayıp beş yüz gaz yüksekliğinden fazla olan kalenin tepesinden aşağı attılar.²⁰

Hafız Ebru (ö: 834h./1431m.), Timurluların, halkı korkutmak ve bir daha böyle bir şeye cesaret etmeye kalkmalarını engellemek için direnişçilerin önderi olan Nasreddin'i yakalayıp saçının bir tarafını kazıttıklarını ardından sakalının bir tarafını kestiklerini, daha sonra kaşlarını ve kirpilerini de yoldularını aktarmaktadır.²¹ Muntehabü't- Tevarih isimli kitabın sahibi Mu'inu'd-in Natanzi (817h./1414m.), şöyle demektedir: Van kalesi bütün dünyada sarp ve sağlam olması ile meşhurdur. Bir dörtlük ile bu kalenin alındığı tarihi nakletmektedir.

شاهی که بتیغ ملک ایران بطرفت ماه علمش سرحد کیوان بطرفت

تاریخ طرفتن حصار وان را طرید سندن بطو که کیوان بطرفت²²

"کیوان بطرفت" sözü ebced hesabına göre hicri 789 tarihine tekabül etmektedir. Bu da Van kalesinin alındığı tarihi göstermektedir.

Kalenin alınmasından ve direnişçilerin yok edilmesinden sonra Timur, kalenin eski sahiplerinin eline geçmemesi ve tekrar orada istihkâm etmesinler diye kalenin yıkılmasını emretti. Yadigâr isimli birisini bu

¹⁸ الشامی، ظفرنامه، ص 104. مجمل فصیحی، 127/3. الشرفنامه، 126/1

¹⁹ حافظ ابرو، زبدة التواریخ، ص 61. الیزدی، ظفرنامه، 306/1. منتخب التواریخ، ص 365. الشرفنامه، 306/1

²⁰ زبدة التواریخ، ص 61. الیزدی، ظفرنامه، 306/1

²¹ حافظ ابرو، زبدة التواریخ، ص 61

²² منتخب التواریخ، ص 365

görevi yerine getirmekle memur etti. Fakat kale duvarının çok sağlam olmasından dolayı bir taşı dahi yerinden oynatmaya güç yetiremedi. Her taşı bir dağ kadar sağlam idi.²³

Timurleng, Hakkâri bölgesini ardında bırakarak doğuya Azerbaycan'a yöneldi. Kısa süre içerisinde Timur, Hakkâri emirinin Kürt beyleri nezdinde çok yüksek bir mertebeye sahip olduğunu, onların bir nevi temsilcisi ve sözcüsü olduğunun farkına vardı. Onu, tarafına çekmesi gerektiğini anladı. Bu sayede Hakkâri emiri yolu ile diğer Kürt beylerini kendi safına çekebileceğine ve bağlılıklarını kazanabileceğine kani oldu. Bundan dolayı onun derece ve rütbesini artırarak Kürdistan Melik'i ilan ederek, bu yönde bir emirname çıkarttı.²⁴ O günden itibaren Melik-Şah'ı Kürdistan olarak tanıdı. Tarihçi Kutupşah "Kürdistan Şah'ı Şah İzzeddin" olarak tanıtmaktadır.²⁵

Şah İzzeddin kırk yıldan fazla yani 822h./1419m. yılına kadar hüküm sürdü. Maalesef İzzeddin Şer ve dönemi hakkında bu bilgilerden başka malumata sahip değiliz.

Şerefhan Bidlisi'nin aktardığına göre Hakkâri beyleri ailesi, Cengiz oğulları (Moğollar) sultanları tarafından kendilerine verilmiş olan birçok berat ve ahitnameye sahiptiler. Bunların çoğunu bizzat kendi gözleri ile görmüş olup Uygur hattı ile yazılmış olduklarını aktarır.²⁶ Öyle anlaşıyor ki okuyamadığı için Şerefname isimli eserinde toplamamıştır.

²³ اليزدي: ظفرنامه، 307/1، الشرفنامه، 126/1

²⁴ الشامي: ظفرنامه، ص103-104، اليزدي: ظفرنامه، 307/1، مجمل فصیحی، 127/3، 182، 191

²⁵ Minorsky: The Qara Qyunlu and the Qutb-Shahs, p. 63

²⁶ شرفنامه، ط2، ص238س

Arş. Gör. Yusuf BALUKEN
KURULUŞUNDAN OSMANLI
HÂKİMİYETİNE KADAR
HAKKÂRİ ŞENBÛ BEYLİĞİ

KURULUŞUNDAN OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR HAKKÂRİ ŞENBÛ BEYLİĞİ

Yusuf BALUKEN¹

Şenbû Beyliği Hakkâri ile Van-Gevaş çevresinde XII. yüzyıldan itibaren hüküm sürmüş bir hanedandır. Beyliğin kuruluş dönemine ait kayıtlar sınırlı olmakla birlikte Memluk ve Timur dönemindeki kaynaklarda yer yer atıflara rastlamak mümkündür. Beyliğin ilk dönemi Vestan diye de bilinen Gevaş bölgesinde yoğunluklu bir görünüme sahiptir. Ancak Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte beyliğin merkezi kademeli olarak Hakkâri tarafına kaymaktadır. Biz bu tebliğimizde Memluk ve Timur dönemi kaynaklarının yanı sıra dönemle çağdaş Ermeni yazarlarının kayıtlarından hareketle beyliğin ilk dönemini aydınlatmaya çalışacağız.

A. ŞENBÛ BEYLERİ

Mirza Muhammed Yazıcı'ye göre Hakkâri beylerinin bu isimle adlandırılma nedeni ile ilgili anlatılanlara göre bu aileden İzzeddin bin İmadeddin isimli bey İlhanlılar'ın baskısından İmadiye'yi terk ederek Kürtler'in yaşadığı dağlık bölgelere gitti. Aşiretler halinde yaşayan Kürt beyleri onu iyi karşıladılar ve ona bağlılıklarını bildirdiler. Bağlılık yemini *Şenbe* yani *Cumartesi* günü gerçekleştiği için bu adı aldılar. Yaptıkları bütün iyi işlere Cumartesi günü başladılar.²

Eş-Şeceretu'z-Zîvekiyye diye bilinen ve Hakkâri beylerinin soy kütüğü olarak kabul edilen şecerede kaydedildiğine göre ise Huftiyan Kalesi'nde bulunan İzzeddin bin Siraceddin isimli beyin en büyük oğlu İmadeddin İlhanlılar'dan korktuğu için gizlice İmadiye Kalesi'ne gitti. Oranın halkı onu tanıdılar ve tutuklayıp İlhanlılara teslim etmek isteyince İmadeddin burayı terk etti ve kuzeydeki dağlık bölgelere sığındı. Bu bölgede bulunan Kürtler yöneticisizdi. Kürtler onun Abbasi ailesinden olduğunu öğrenince itaatlerini bildirdiler ve kendilerine yöneticilik yapmasını istediler. Bunun için ona bağlılık yemini de ettiler. Bu gün cumartesi günüydü. Kürtler Cumartesi gününe Kürtçe de *Şenbe* diyorlardı. Bundan

¹ Mardin Artuklu Üniv. İlahiyat Bilimleri Fak. İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Arş. Gör.

² Mirza Muhammed Yazıcı, *Muhtasaru Ahvâli'l-Umerâ*, (Yay. Nizar Eyyub Golî) Dubok 2012, s. 104-105.

ötürü bunlar kendilerini *Şenbû* diye isimlendirmeye başladılar.³

Şeref Han-ı Bidlisi'ye göre ise Akkoyunlular tarafından yıkılan Hakkâri beyliğinin, Esededdin Zerrinçeng isimli bey tarafından ikinci kez kurulması Cumartesi gününe denk gelmişti. Cumartesi gününe Kürt kavmi Şenbû dedikleri için hükümdarları da Şenbû diye isimlendirildiler ve daha çok bu adla tanındılar.⁴

B. ÇOLAMERGÎ AŞİRETİ

Şenbû beylerinin hâkimiyet alanındaki en önemli Kürt aşireti ise kuşkusuz Çolamergî aşiretiydi. XIV. yüzyılın ilk yarısında Kürtler'in içerisinde çıkan en önemli iki büyük yöneticiden biri Çolamergî aşireti hükümdarı, ötekisi de Akre- Şûş yöneticisiydi. Kürtler arasında saygı duyulan sözüne uyulan yönetici ve komutan Çolamergî hükümdarıydı. Geniş topraklara hâkim olan bu yöneticinin idaresi altında çok sayıda şehir ve kale vardı. Kendisine bağlı olan birçok kabile aşiret ve adamları vardı.⁵

Bu Kürt aşireti ile ilgili olarak İbn Fazlullah el-Umerî şunları kaydeder: “Kürt aşiretlerinden biri de Colemergî aşiretidir. Bu aşiret herhangi bir şahıstan ziyade yaşadıkları yere nispetle böyle isimlendirildiler. Bir görüşe göre bu aşiretin kökeni Emevîler'e dayanıp Mervan bin Hakem'e nispetle Hakemî diye de isimlendirilirler. Rivayete göre bu aile mensupları gördükleri baskıdan dolayı dağlık alanlara sığınıp buralarda yaşamlarını sürdürmeye başladılar. Herhangi bir saldırı durumunda da bu dağların sarp olmasından yararlanarak düşmanlarından korundukları gibi kalabalık yerlere gitmekten kaçındılar. Böylelikle kendilerini güvende hissettiler.”⁶ Yine İbn Fazlullah'ın kaydettiğine göre bu beyler kendilerini Utbe bin Ebi Süfyan bin Harb bin Umeyye bin Abdişems bin Abdimenaf'a dayandırıyorlardı.⁷ Çolamergî aşireti aslen Emevî ailesine mensup olup Abbasiler'den kaçarak bu dağlara sığındılar. Kürtler arasında kalarak yaşamaya devam ettiler.⁸

³ Eş-Şeceretu'z-Zivekiyye (Dirase ve Tahkik İmad Abdusselam Raûf) Erbil 2009, s. 51.

⁴ Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 142.

⁵ İbn Fazlullâh el-Umerî, Ahmed bin Yahya (ö.749/1348), et-Ta'rîf bi'l-Mustalâhi'ş-Şerîf, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin) Beyrut 1988, s. 58.

⁶ İbn Fazlullâh el-Umerî, Ahmed bin Yahya (ö.749/1348), Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr, (Thk. Ahmed Abdülkadir Şazeli) Abu Dabi 2003, c. III, s. 267-268.

⁷ İbn Fazlullâh el-Umerî, et-Ta'rîf, s. 58.

⁸ Kalkaşendî, Ahmed bin Ali, Subhu'l-Aşâ fi Sınâti'l-İnşâ, Kahire 1914, c. IV, s. 376-377.

Şeref Han-ı Bidlisi'ye göre ise Hakkâri beylerinin soyu Abbasiler'e dayanır. Bu hanedan Kürdistan hükümdarları arasında soylulukları ve övülecek güzel davranışlarıyla tanınmışlardır. Bundan dolayı da birçok büyük sultan bu muhterem hanedana karşı ihtiram içerisinde olmuşlardır.⁹ Kürt oldukları halde bu beylerin ilk dönemlerde kendilerini Emevîler'e daha sonra ise Abbasiler'e dayandırmaları sadece bu beylere özgü bir refleks değildir. Zira bunun benzeri yaklaşımları diğer Kürt beylerinde de görmek mümkündür. Bu durumu kendilerine meşruiyet kazandırma arayışı olarak tanımlamak mümkündür. Sonuç ne olursa olsun bu aşiret mensupları tarihen de sabittir ki Kürtlerdir.

C. İDARE MERKEZLERİ

Çolamergî aşiretinin en önemli merkezi Hakkâri şehir merkezi olan Çolamerg'dir. *Çol* Kürtçe'de *yaban, dağ* veya *kur* anlamına gelirken *merg* de *çayır* veya *mera* anlamlarına gelir. Dolayısıyla *Çolamerg* tamlamasını *Yaban Çayır* diye çevirmek mümkündür. Çolamerg Büyük Zap Nehri'nin sağ tarafında kalır. Şehrin her tarafı dağlarla çevrilidir. Şenbû beyleri bu şehri kendileri için idare merkezi olarak edindiler. Muhtemelen korunaklı ve sağlam bir mevkide bulunması bu tercihte etkili olan etkenlerdir.¹⁰

Şenbû beylerinin bir diğer önemli merkezi de tarihte daha çok Vestan diye bilinen Van'ın Gevaş ilçesidir. Beyliğin ilk döneminden Osmanlı hâkimiyetine kadar olan dönemde daha çok Vestan şehri ön plandadır. Hatta Timur döneminde Vestan şehri Kürdistan'ın en önemli şehri olarak bilinirdi.¹¹ Osmanlı'nın son zamanlarına kadar bu şehir Şenbû Kürt beylerinin en önemli merkezlerinden biri olarak bilinirdi.¹²

Şenbû beyleri döneminde yapılmış en önemli eserlerden biri kuşkusuz Diz Kalesi'dir. İbn Fadlullah el-Umerî'nin kaydettiğine göre burası Çolamergî aşiretinin ve beyliğinin en önemli garnizon kenti ve idare merkezi olup çok sarp ve korunaklı bir yerdirdi. Kalabalık bir dağ topluluğunun ortasında göğe doğru yükselen yek pare ve yüksekçe bir tepenin

⁹ Şeref Han, Şerefname, (Trc Abdullah Yegin) İstanbul 2013, c. 1, s. 138.

¹⁰ Derviş Yusuf Hasan Hirorî, Bilâdu Hekkârî, Erbil 2005, s. 40.

¹¹ Johann Schiltberger, The Bondage and Travels of Johann Schiltberger A native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396-1427, (Translated and Edited Karl Friedrich Neumann) London 1879, s. 43.

¹² Lieut Col. J. Shiel, Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan via Van Bitlis Séert and Erbil to Suleimaniyeh in July and August 1836, Journal of The Royal Geographical Society of London, Vol. VIII, London 1838, 68-69; Horatio Southgate, Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia, London 1840, Vol. I, 241-246.

zirvesine kurulmuş olan bu kale Büyük Zap Nehri tarafından çepeçevre kuşatılmıştı. Kalenin yanı başındaki kanyondan akan Zap Nehri bu şehri etrafındaki dağlardan ayırıyordu. Bir bakıma kalenin temelleri nehir sularıyla çevrilidir. Düşman ordusunun buraya yaklaşması mümkün olmadığı gibi kalenin bulunduğu yer ok menziline dışında bir konuma sahipti. Yüzeyi ziraat yapmaya elverişli olan kalenin kurulu bulunduğu tepenin her yönünde tehlikeden korunmak isteyenler için sığınak görevi gören mağaralar vardı. Kalenin kurulduğu bu tepeden kar hiçbir zaman eksik olmaz. Kaleye giden geçitlerden bazılarında yol boyunca çakılı kazıklar vardır. Gayet sarp olan bu yolu tırmanmak isteyenler bu kazıklara tutunarak kaleye çıkarlar. Buna güç yetiremeyenler ise kaleden sarkıtılan ip ve halatlar yardımıyla yukarı çekilerek kaleye çıkarılırlar. İnsanların yanı sıra kalede gereksinim duyulan zahireleri taşımak ve değirmenlerde çalıştırılmak için yararlanılan katırlar da bu şekilde kaleye çıkarılırdı.¹³

D. BEYLİĞİN KURULUŞ DÖNEMİ

Kimi araştırmalara göre beyliğin kökeni Ebu'l-Heyca bin Abdullah el-Hekkarî tarafından Musul bölgesine tayin edilmiş ve Hamdanîler'e tabi olan Emir Ebu Şuca Menklan'a dayanır. İddiaya göre bu aileden yetişen Menklan ve oğlu Davud Selahaddin Eyyubî döneminde hizmet veren beylerdendi.¹⁴ Ancak kanaatimizce Hakkârî aşiretine mensup olan bu aileler aynı değildir. Tespit edebildiğimize göre Şenbû beyliğinin en eski idarecisi Seyfeddin Menklan bin Ali el-Hekkarî'dir.

1. Seyfeddin Menklan bin Ali el-Hekkarî

Seyfeddin Menklan, Çolamerg ve buraya bağlı yerleşim yerleri ve kalelerin hâkimiydi. Yönetimi altındaki kalelerden biri de Konis ya da bir diğer adıyla Kocanis Kalesi'ydi. Seyfeddin Menklan 660/1262 yılında Memluk hükümdarı Melik Zahir Baybars'a tabi olan Kürt beylerinden biriydi. Oğlu Emir Esededdin Musa el-Akta* ile birlikte Sultan Baybars'ın huzuruna vardı. Melik Baybars ona değerli hediyeler verdi. Daha sonra Seyfeddin Menklan'a sultanın yanında Mısır'da kalmak ile Erbil şehrinin iktâ edilmesi şeklinde iki seçenek sunuldu. Seyfeddin Menklan Erbil'in kendisine iktâ edilmesi teklifini kabul etti. Bunun üzerine Baybars ona hilat giydirdi ve sancak vererek onu Erbil'e gönderdi. Seyfeddin Menklan

¹³ İbn Fazlullâh el-Umerî, Mesâlikü'l-Ebsâr, c. III, s. 268; Kalkaşendî, Subhu'l-Aşa, c. IV, s. 377

¹⁴ Zırâr Sıddik Tevfik, el-Kabâil ve'z-Zeâmâtü'l-Kıbeliyyetu'l-Kurdiyye fi'l-Asri'l-Vasit, Erbil 2007, s. 73-74.

yanına Alameddin Ebu Ali ez-Zerzârî, Cemaleddin Haşîş ve İbn Mâhî gibi Kürt beylerini de alarak Erbil'e gitti. Ordusuyla şehre saldırdı ve şehirde bulunan Moğol askerlerini katlettiği gibi kadın ve çocukları da esir aldı. Ancak daha sonra Moğollarla yaptığı bir savaşta öldürülünce Oğlu Melik Esededdin Musa geçti.¹⁵

2. Esededdin Musa bin Menklan

Esededdin Menklan, Şeref Han el-Bidlisî tarafından Şenbû beyliğinin asıl kurucusu olarak sunulur. Şeref Han onu Esededdin bin Gulabî bin İmadeddin şeklinde kaydeder. Şeref Han'ın Gulabî كلابي şeklinde kaydettiği isim ile Menklan منكلان ismi arasındaki hatt benzerliği bu isimde bir tashif yani yazım yanlışı olduğu olasılığını akla getirmektedir. Zannımızca Şeref Han'ın Gulabî diye kaydettiği bu isim Menklan'dır. Öte yandan Şeref Han Esededdin'in lakabını Zerrinçeng diye kaydetmektedir. Ona göre Esededdin Mısır'a gitmiş ve orada Memluk sultanlarının hizmetinde yaşamaya başlamıştı. Memluklar adına katıldığı bir savaşta bir kolunu yitirmişti. Memluk sultanı kopan kolun yerine altından bir takma kol yaptırarak kopan kolun yerine taktı ve ona Zerrinçeng yani 'altın kollu' lakabını verdi.¹⁶

İbn Şeddâd ise Esededdin Musa'yı, *el-Akta'* yani 'Çolak' lakabıyla zikreder. Esededdin'in bu şekilde isimlendirilmesinin nedenine gelince; Eyyubî hükümdarı Melik Nasır Selahaddin Yusuf 645/1247-1248 yılında Nusaybin şehrini Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi, Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü ve Hasankeyf hükümdarı Melik Muazzam Turanşah arasında ikta olarak paylaşmıştı. Ancak 646/1248-1249 yılında Bedreddin Lü'lü Nusaybin'e gitti ve şehre el koydu. Bunun üzerine Melik Muazzam ordusuyla Halep'ten yola çıktı ve Mardin hükümdarı Necmeddin İlgazi ile birleşerek Bedreddin Lü'lü üzerine yürüdüler.¹⁷ 647/1249-1250 yılında Bedreddin Lü'lü ile Halep ordusu komutanı Melik Muazzam ve müttefiği Mardin hükümdarı Necmeddin İlgazi arasında Nusaybin yakınlarında meydana gelen savaşa Melik Esededdin Musa da katılmıştı. Savaş esnasında aldığı bir darbe sonucu Esededdin'in bir kolu kopmuştu. Bun-

¹⁵ İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed bin Ali (ö. 684), *Tarihu'l-Meliki'z-Zahir*, (Thk. Ahmed Hutayt) Beyrut 1983, s. 332.

¹⁶ Şeref Han, *Şerefname*, c. 1, s. 140.

¹⁷ İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed bin Ali (ö. 684), *el-A'Inku'l-Hafire fi Zikri Umerâi's-Şam ve'l-Cezire*, (Thk. Yahya Zekeriyya Abbâre) Dimaşk 1978, c. III/1, s. 137-138.

dan ötürü *el-Akta'* yani '*Çolak'* diye isimlendirildi.¹⁸ Şeref Han tarafından zikredilen Zerrinçeng ile *el-Akta'* yani '*Çolak'* lakabları verildiği şahıs ve öykü arasındaki benzerlik iki şahsın da aynı kişi olduğunu anımsatmaktadır.

Moğolların ilk döneminde beyliğin başında bulunan Esededdin Musa uzun yıllar Moğollarla savaşmasına rağmen iki taraf birbirine üstün gelememişti. Sonunda Esededdin Moğollarla birbirlerine saldırmamak koşuluyla barış yaptı.¹⁹ Esededdin döneminde Çolamerg ülkesinde kırmızı ve sarı arsenik madenleri çıkarılıp dışarı ihraç ediliyordu. Öte yandan Laciverd madeni de bulunmuştu. Esededdin Moğol hükümdarları haberdar olmasınlar ve el koymasınlar diye bu madenin bulunduğunu gizledi. Ondan sonra oğlu İmadeddin beylik tahtına çıktı.²⁰

3. Melik İmadeddin Mücellî bin Musa

XIV. yüzyılın ilk yarısında Çolamergî aşiretinin nüfusu üç bini bulmaktadır. Bu dönemde başlarındaki yönetici İmadeddin bin el-Esed bin Menklan olup ondan sonra yerine oğlu Melik Esededdin geçti. Elinin altındaki Arsenik madenini birçok yere gönderirdi. Çıkardığı lacivert madenini Tatar hükümdarları Moğolların haber alıp talep etmelerini önlemek için gizledi.²¹

4. Melik Esededdin Musa bin Mücellî

On dördüncü yüzyılın ilk çeyreğinde beyliğin yönetimini elinde bulunduran Melik Esededdin Musa bin Mücellî bin Musa bin Menklân cömert ve yüce karakterli biriydi. Çağdaşı olduğu büyük hükümdarlar nezdinde saygın birisiydi. Özellikle de İlhanlı ve Memluk sultanları ona çok değer verirlerdi. Kürtler nezdinde de çok saygın bir konuma sahipti. Şayet Kürtler kendi aralarında savaşarlarsa onun bir işareti savaşı sona erdirmeye yeterliydi. Kürtlerden iki grup birbiriyle savaştığı vakit derhal harekete geçer ve onların yanına giderdi. Bunun üzerine o iki grup savaşı bırakırdı. Kürtlerin ona karşı sergiledikleri bu tutumun altında itaatten ziyade onun saygınlığını gözetme amacı yatmaktaydı. Ondan sonra yerine oğullarından Melik İmadeddin Mücellî geçti. Melik Esededdin'in İzzed-

¹⁸ İbn Şeddâd, *Tarihu'l-Meliki'z-Zahir*, s. 332.

¹⁹ İbn Şeddâd, *Tarihu'l-Meliki'z-Zahir*, s. 333.

²⁰ Kalkaşendi, *Subhu'l-Aşa*, c. IV, s. 377

²¹ İbn Fazlullâh el-Umerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, c. III, s. 268.

din Şîr, Şemseddin Şeyh Emir, Emir Davud ve Hüsameddin isimlerinde kardeşleri vardı. Ancak bunların hepsi yeğenleri İmadeddin'in yönetimine bağlıydılar.²²

5. Melik İmadeddin Mücellî bin Musa

İbn Nâzîru'l-Ceyş (ö. 786/1384)in kaydettiğine göre kendi dönemindeki Çolamerg hâkimi İmadeddin Mücellî bin el-Melik Esededdin Musa bin Mücellî bin Musa bin Menklan'dı.²³

755/1355 yılında Melik İmadeddin döneminde Cizre Buhtî beyi Seyfeddin el-Buhtî ile Hasankeyf Eyyubî hükümdarı Melik Adil Şihabeddin Gazi arasında anlaşmazlık baş göstermişti. Seyfeddin el-Buhtî, Eyyubîler'e karşı civar yerlerdeki Kürt aşiretlerinden ve beylerinden yardım toplamaya başladı. Bu amaçla Vestan hükümdarı Emir İmadeddin bin Melik Esededdin'den de yardım istedi. Zira Hakkârî aşireti onun emrindeydi. Eyyubî hükümdarının Cizre'ye doğru harekete geçtiğini duyan aşiretlerden müteşekkil ordu savaşmaktan kaçındı. Bir süre sonra da İzzeddin el-Buhtî ve İmadeddin bin Melik Esededdin'in Siirt'e doğru hareket ettikleri ve Siirt'e yakın bir yer olan Kormas ovasında konakladıkları bilgisi Eyyubî hükümdarına ulaştı. Bunun üzerine Eyyubî hükümdarı yanına dört yüz süvari alarak Siirt'e doğru yola çıktı. Eyyubî sultanının ordusunda birçok Kürt beyi vardı. Sultanın Siirt'e hareketini öğrenen Melik İmadeddin haber göndererek Kürt beylerinden birinin barış görüşmeleri için gelmesini istediye de Eyyubî hükümdarı Kürt beylerine güvenmediği için bir müddet elçilik görevi için kimi görevlendireceğini düşündü. Sonunda Mardin Artuklu hükümdarının oğlu Muhammedi elçi olarak Melik İmadeddin el-Hekkarî'ye gönderdi. Yapılan görüşmeler sonucunda barış sağlandı ve bir süre sonra ordusunu toplayarak Vestan'a geri döndü.²⁴

Melik İmadeddin ilim adamlarını ve karakterli kimseleri seven ve onlara kıymet veren bir yöneticiydi. Bu niteliklere sahip kimseler onun huzurunda en iyi konuma sahiptirler. Melik İmadeddin'in kadısı tarafından İbn Fazlullah el-Umerî (ö. 748/1348)ye yazılan bir mektuba göre onun İzzeddin ve Zeyneddin isimlerinde babaları aynı olan kardeşleri vardı.²⁵

²² İbn Fazlullâh el-Umerî, et-Ta'rif, s. 58; Kalkaşendî, (Kahire 1915), c. VII, s. 283-284.

²³ İbn Nâzîru'l-Ceyş, Takiyuddîn Abdurrahmân bin Muhammed (ö. 786/1384), Teskîfu't-Ta'rif bi'l-Mustafâhi's-Şerîf, (Thk. Rudolf Vesely) Paris, 1987, s. 74, 81.

²⁴ İbnü'l-Münşî el-Hisnî, Hasan bin İbrahim (ö. 822/1420'den sonra), Nüzhetu'n-Nâzîr ve Râhetu'l-Hâtr, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Mixt. 355, vr. 83a, 90b, 91a.

²⁵ İbn Fazlullâh el-Umerî, et-Ta'rif, s. 58.

6. Melik İzzeddin Şîr bin Musa

İmadeddin'den sonra onun kardeşi İzzeddin Şîr Şenbû beyliğinin başına geçti. 787/1385-1386 yılında Timur (Doğu) Bayezid şehrini aldıktan sonra Van ve Vestan üzerine yürümüşü. Şenbû beyliğinin hâkimi olan İzzeddin Şîr kendi ülkesine karşı yapılan bu saldırıya karşı durmak için Van Kalesi'ne kapanmıştı. Timur Van Kalesi'ni ablukaya aldı. Van Kalesi yüksekçe bir tepenin üzerine kurulmuştu. Bir tarafının göle kıyısı vardı. Timur, kara tarafından kaleyi muhasara etti. Melik İzzeddin Şîr ise daha fazla dayanamayıp iki gün sonra direnişi bırakarak kaleden indi ve Timur'a bağlılık bildirdi. Ancak kale halkı teslim olmadıkları gibi kale kapısını kapatarak direnmeye devam ettiler. Timur yirmi günlük bir kuşatmadan sonra Van Kalesi'ni aldı. Direnişçilerin çoğunu öldürdü ve birçoğunu da ellerinden ve boyunlarından bağlayarak kalenin tepesinden aşağı attırdı. Van Kalesi'nin de harap edilmesine dair ferman çıkardı. Ancak emrindeki askerler ne kadar uğraşılsa da kaleyi yıkmaya güç yetiremediler. Daha sonra Timur, Kürdistan eyaletinin yönetimini Melik İzzeddin Şîr'e bırakarak Salmas tarafına doğru hareket etti.²⁶ Timur İzzeddin Şîr'e atalarından miras kalmış olan memleketini eskiden olduğu üzere mülkiyet olarak geri verdi ve bunu bir fermana dönüştürerek kendisine verdi.²⁷

1386 yılından beri Vestan'da yöneticilik yapmakta olan Melik Esed²⁸ 1392 yılı Ağustos ayında kardeşi İzzeddin Şîr tarafından yönetimden indirildi ve İzzeddin Şîr, Vestan şehrini kardeşi Melik Esed'den aldı.²⁹

İzzeddin Şîr döneminde Van gölü bölgesinde Karakoyunlu Kara Yusuf'un nüfuzu artmıştı. Ancak İzzeddin Şîr 1392 yılında ona karşı başkaldırdı. 1395 yılında Çağatay ordusunun başındaki Emir Kara Yusuf ile İzzeddin Şîr arasında birkaç gün süren savaş meydana geldiyse de takip eden günlerde 400 kişilik Çağatay ordusu barış görüşmeleri için İzzeddin Şîr'in yanına geldiler. İki taraf arasında barış yapıldı.³⁰

İzzeddin Şîr, hanedan mensuplarına ülkesinde idarecilik görevi verdi. Nitekim 1398 yılında Alâeddin ve Zeyneddin isimli emirler Ahtam-

²⁶ Yezdî, Şerafeddin Ali (ö. 858/1454) Zafernâme, (Edit. Mevlevî Muhammed İlhâdâd) Calcutta 1887, I, s. 421-424.

²⁷ Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 139.

²⁸ Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, Cambridge 1969, s. 103.

²⁹ Avedis K. Sanjian, *Colophons*, s. 110; Alexander Khachatryan, *The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)*, Iran & the Caucasus, Vol. 7, No. 1/2 (2003), s. 44

³⁰ Khachatryan, s. 45-46.

ar adasında yöneticilik yapıyorlardı.³¹

1398 yılında Kara Yusuf'un ordusu tekrar saldırdı ve Hakkâri beyi İzzeddin Şîr'i yakalayıp esir etti. Ardından Van Gölü'nün ortasındaki zindana attı. Daha sonra Kara Yusuf yanına aldığı askerlerle Diz Vadisi'ne indi. Çolamerg'e kadar olan her yeri talan etti. Evleri ateşe verdi ve bulduğu ne varsa yağmaladı.³²

Timur'un 807/1405 yılında ölümünden sonra Türkmen Kara Yusuf bölgenin tek hâkimi konumuna geldi. Zira 1408 yılında Kara Yusuf Bitlis'e geldiğinde Emir Şemseddin bin Şeref ona bağlılık bildirdi. Ardından İzzeddin Şîr ve oğlu Melik bağlılık bildirmek için huzura geldiler.³³

1410 yılına geldiğimizde İzzeddin Şîr Türkmen Kara Yusuf'a tabi olarak yönetimini devam ettiriyordu.³⁴ 1412 yılında Karakoyunlu hükümdarı İskender Van ve Vestan kalelerini ele geçirdiği gibi Kürdistan'ın diğer kalelerini onları yöneten beylerin ellerinden aldı. Şembû devletini yıktığı gibi yerleşim yerlerini de tahrip etti.³⁵

İzzeddin Şîr ile komşusu Bitlis emiri Şemseddin'in arasında husumet vardı. Zira Bitlis emiri Şemseddin 1405 yılında İzzeddin Şîr'in yönetimindeki Adilcevaz'a gelmiş bu bölgeyi yağmaladığı gibi aralarında Hıristiyan din adamlarının da bulunduğu birçok insanı katletmişti.³⁶ 1419 yılında İzzeddin Şîr Bitlis bölgesine bir misilleme yaparak intikamını aldı. Bitlis civarındaki atmışa yakın köyü yağmaladı.³⁷

1419 yılında deniz kumu gibi sayısız çekirge ekinlerin hasat zamanı Vestan bölgesine ulaştı. Ekinlerin bir kısmını yediler ve bir kısmına da dokunmadılar. Ancak bu çekirgeler o bölgeye yumurtalarını bıraktılar. 1420 yılında çekirge yavruları büyük bir zarara neden oldular. Ancak Allah'ın merhameti sayesinde İzzeddin Şîr adamlarını tarlaları sulamaları için görevlendirdi. Su gelince kuşlar da bu bölgeye akın ederek çekirge yumurtalarını yok ettiler. Böylelikle bu bölge çekirgelerden korunmuş oldu.³⁸

³¹ Avedis K. Sanjian, *Colophons*, s. 116; Khachatrian, s. 47

³² Avedis K. Sanjian, *Colophons*, s. 116; Khachatrian, s. 46

³³ Khachatrian, s. 47.

³⁴ Avedis K. Sanjian, *Colophons*, s. 133.

³⁵ Avedis K. Sanjian, *Colophons*, s. 203-204.

³⁶ Khachatrian, s. 49.

³⁷ Khachatrian, s. 49.

³⁸ Sanjian, *Colophons*, s. 173-174.

1412-1421 yılları boyunca İzzeddin Şîr ve veliahtı oğlu Melik Muhammed ile birlikte yöneticilik yaptılar.³⁹ İzzeddin Şîr 1423 yılında vefat edince⁴⁰ Melik Muhammed Vestan'da yönetime geçti.

7. Melik Muhammed bin İzzeddin Şîr

1421 yılında Vestan ve Van hükümdarı İzzeddin Şîr'in oğlu Melik Muhammed ve Bitlis hükümdarı Şemseddin Timur'un oğlu Şahruh'a bağlılık bildirmişlerdi.⁴¹ Karakoyunlu hükümdarı İskender kendisine karşı yapılan bu hareketi cezalandırmak için Melik Muhammed'i huzuruna çağırdı. 1423 yılında İzzeddin Şîr'in oğlu Melik Muhammed, Karakoyunlu İskender'in huzuruna vardı. Karakoyunlu İskender tarafından içeceğine öldürücü zehir katılarak katledildi.⁴² Bundan sonra beylik tahtına İzzeddin Şîr'in diğer oğlu Sultan Ahmed çıktı.

8. Sultan Ahmed bin İzzeddin Şîr

Melik Muhammed vefat ettikten sonra yerine kardeşi Sultan Ahmed Vestan yönetimine geçmişti. 1424 yılında Karakoyunlu İskender Sultan Ahmed'i zincire vurdu ve Alıncak Kalesi'nde hapsedti. Yönetimi altındaki Elbak ve Vestan kalelerinin yönetimini de ondan istedi.⁴³ Dönemin Ermeni tarihçisi Mezdoplu Toma (ö.1446)ya göre ise Karakoyunlu İskender 1424 yılında İzzeddin Şîr'in oğlu Sultan Ahmed'i Alıncak Kalesi'ne hapsedti ve bir süre sonra da katletti. 1425 yılında da Van Kalesi'ne saldırdı. O esnada Sultan Ahmed'in oğlu Melik Esed Van Kalesi'nde bulunuyordu. Melik Esed kaleden çıkmayı başararak Çolamerg'e gitti. Aynı yıl Karakoyunlular Melik Esed'in amcası Vestan ve Ahtamar adasının hâkimi Bahaeddin'i de katlettiler.⁴⁴ Boş kalan Vestan şehrinde İzzeddin Şîr'in büyük oğlu Piri Bey yönetici oldu.

9. Piri bin İzzeddin Şîr

1431 yılında İzzeddin Şîr'in büyük oğlu Piri Bey Ahtamar Adasını ele geçirdi. Cennet gibi olan Ahtamar Kilisesi'ndeki değerli eşyaları ve kapların yanı sıra kutsal kitapları yağmaladı. Öte yandan Van gölüne

³⁹ Sanjian, *Colophons*, s. 137, 142, 144, 149, 203; Khachatrian, s. 48.

⁴⁰ Khachatrian, s. 49.

⁴¹ Khachatrian, s. 50; Şeref Han, *Şerefname*, c. 1, s. 139.

⁴² Sanjian, *Colophons*, s. 174; Khachatrian, s. 49-50.

⁴³ Khachatrian, s. 51.

⁴⁴ Sanjian, *Colophons*, s. 166, 169; Khachatrian, s. 51-52.

kıyısında yer alan köylerdeki manastırlara saldırdı ve buralardaki saklı tüm değerli eşyaları yağmaladı.⁴⁵ İki yıl boyunca süren yağmalardan dolayı bu bölge harap oldu.⁴⁶

1433 yılında Piri Bey gizlice geldi ve Ahtamar adasını kuşatma altına aldı. Ganimet aldı ve insanları esir etti. Haçları ve kutsal kitapları yağmaladı.⁴⁷ 1436 yılında Piri Bey tekrar Ahtamar adasına saldırı düzenledi ve adayı ele geçirdi. Adanın tümünü didik didik aradı ve yağmaladı.⁴⁸

Karakoyunluların Şenbû beyliği üzerindeki baskısı devam etti. Nitekim 1442 yılında Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah, Piri beyin yönetimindeki Colemerg kalesine saldırdı.⁴⁹

10. İzzeddin Şîr bin Piri

Babasından sonra onun yerine geçti ve bir müddet hükümdarlık yaptı. Adil, sevilen ve iyi huylu birisiydi.⁵⁰ 1452 Vestan bölgesini kontrolü altına aldı.⁵¹ 1469 yılında da Vestan bölgesini yağmaladı.⁵²

Bu dönemde Akkoyunlu ordusu Sufî Halil ve Arapşah komutasında Hakkârî'ye saldırmıştı. İzzeddin Şîr bu saldırıya karşı ülkesini müdafaa edemedi ve sonunda 1491 yılında Akkoyunlu emiri Süleyman bin Bicen tarafından katledildi.⁵³ Akkoyunlular Dünbüli aşiretini Hakkârî'ye idareci olarak tayin ettiler. Ondan sonra yerine oğlu Zahid Bey geçti.

11. Zahid bin İzzeddin Şîr

Zahid Bey babasının ölümünden sonra beyliğin yönetimin ele geçirdi ve yaklaşık atmış yıl yönetimde kaldı. Zahid Bey Vestan Kalesi'nde yöneticilik yapıyordu. 1498 yılında Zahid Bey, Ahtamar Adası'nı da ele geçirdi.⁵⁴ Zahid Bey döneminde Vestan şehrinin pazarları çok hare-

⁴⁵ Sanjian, *Colophons*, s. 192-193.

⁴⁶ Sanjian, *Colophons*, s. 204.

⁴⁷ Sanjian, *Colophons*, s. 181.

⁴⁸ Sanjian, *Colophons*, s. 185.

⁴⁹ Sanjian, *Colophons*, s. 198.

⁵⁰ Şeref Han, *Şerefname*, c. 1, s. 142.

⁵¹ Sanjian, *Colophons*, s. 221.

⁵² Sanjian, *Colophons*, s. 296.

⁵³ Şeref Han, *Şerefname*, c. 1, s. 140-141; Khachatryan, s. 55; John E. Woods, *The Aqquyunlu Clan, Confederation Empire*, Chicago 1976, s. 156.

⁵⁴ Khachatryan, s. 56.

ketliydi. Şehir dışına peynir ve kaliteli bal ihraç edilirdi. Zahid Bey kendi adına altın, gümüş ve bakır sikkeler keserdi.⁵⁵

1507 yılında Zahid Bey, Safevi hükümdarı Şah İsmail'e başkaldırmıştı. Şah İsmail, Bayram Bey komutasındaki on bin kişilik ordusunu Vestan şehrine gönderdi. Bayram bey ordusuyla kalenin dibine kadar gelince Zahid Bey adamlarından birini barış yapmak için Bayram Beye gönderdi. Bayram Bey barış teklifini kabul edince Zahid Bey yanına silahsız birkaç adamını da alarak Bayram Beyin huzuruna çıktı. İsyan ettiğinden dolayı affını talep etti ve kaleyi kendisine teslim edeceğini bildirdi. Ancak bunun için iki günlük mühlet istedi. Zahid Bey kaleye dönerek 1500 tane adamını silahlendirerek bekledi. Safeviler adına kaleyi yönetecek olan Mansur Bey 100 tane adamıyla kaleye geldi. Zahid Bey kale kapılarını kapattırdı ve Mansur Bey ve beraberindekileri kılıçtan geçirdi. Ardından kaleden çıkarak Bayram Beyin karargâhına saldırdılar. Bayram Bey o esnada adamlarıyla eğlenceye dalmıştı. Hazırlıksız yakalanan Safevi askerlerinden çoğunu öldürdü. Bu çarpışmalarda Zahid Bey'in 300 adamı hayatını kaybetmişti. Zahid Bey daha sonra Vestan'a geri döndü ve kaleye kapandı. Bayram Bey bu saldırıdan yaralı olarak kurtulmuştu. Ordusunu topladıktan sonra Vestan Kalesi'ni vurmaya başladı. Şehir halkının su aldığı sarnıcın yakınına büyük toplar yerleştirdi. Zahid Bey güvende olmadığını anlayınca karısını, iki kızını ve hazinesini de yanına alarak gece yarısı kaleden kaçtı. Ertesi gün Zahid Bey'in kaleyi terk ettiği duyulunca şehir halkı Bayram Bey'e haber göndererek şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Bayram Bey şehir yakınlarına gelince halk kale kapılarını açtı ve Bayram Bey kaleye girdi ve şehri teslim aldı.⁵⁶

Zahid Bey, Şah İsmail'e itaat ettikten sonra onun nezdinde önemli bir konuma geldi. Şah İsmail ülkesini ona geri verdi ve bunu teyit için kendisine berat takdim etti. Şah İsmail, Zahid Bey'e kimi zaman amca diye de hitap ederdi. Zahid Bey ömrünün son günlerinde ülkeyi iki oğlu Melik Bey ve Seyyid Muhammed Bey arasında paylaştıktan sonra vefat etti.⁵⁷

12. Melik Bey bin Zahid Bey

Babasının yerine Bay kalesinde hükümdarlığı eline aldı iyi bir yönetim kurdu. Ülkesini adalet ve hakkaniyetle yönetti. Melik bey dön-

⁵⁵ Travels of a Merchant in Persia, Trans. And Edit. Charles Grey, London 1873, s. 161.

⁵⁶ Travels of a Merchant in Persia, s. 162-164.

⁵⁷ Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 143.

minde Osmanlılar ve Safeviler arasındaki mücadeleler başlamıştı. Bu mücadelede Kürt beyleri Osmanlı'dan yana tavır takındılar. Nitekim 921/1515 yılında İdris-i Bidlîsî'nin öncülüğünde Kürt beyleri Safeviler'e karşı topyekûn ayaklanmışlardı. Kürt beylerinden özellikle Hasankeyf hâkimi Melik Halil Eyyubî, Bitlis meliki Emir Şerefeddin, Hizan meliki Davud, Sason hâkimi Ali Bey, Nemüran hâkimi Abdal bey ve İzzeddin Şîr ailesinden Melik Bey Abbasî'nin de katıldığı bir toplantı düzenlendi. Bu grup Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim'e biat etme ve onun muhalifi olan Safeviler'e karşı koyup onları ortadan kaldırma konusunda söz verdiler. Ardından her bey hâkim olduğu bölgeyi Safeviler'in elinden kurtarmak için işe koyuldu. Melik Bey de harekete geçerek Vestan'a bağlı olan Ahtamar adasını ele geçirdi.⁵⁸ Çaldıran Savaşı'ndan sonra bu bölge Osmanlıların hâkimiyetine girmiş oldu. Melik Bey uzun yıllar beyliği yönettikten sonra geride Zeynel, Bayındır, Budak, Bayezid, Hüseyin, Bahaeddin ve Rüstem adlarında yedi tane oğul bıraktı. Kendisinden sonra Zeynel Bey, beyliğin başına geçti.⁵⁹

E. MİMARİ

1. İzzeddin Şîr Camii

Her ne kadar caminin yapılış tarihi bilinmemekte ise de plan ve mimarî özellikleri açısından XIV. yüzyıl eseri olarak kabul edilen eser İzzeddin Şîr tarafından Vestan yani bugünkü adıyla Van-Gevaş ilçe merkezinde inşa edilen cami ve medresedir.⁶⁰

2. Halime Hatun Kümbeti

Gevaş'ta Melik İzzeddin tarafından yaptırılan bir diğer eser Halime Hatun Kümbeti'dir.⁶¹ Kümbetin üzerindeki kitabe şöyledir:

أمر بعمارة هذه القبّة الشريفة الملك عز الدين يرسم المر

حومة حلّمة خاتون في محرم سنة ستة وثلاثين وسبعمائة

Türkçesi: Melik İzzeddin, Halime Hatun'un onuruna 736 yılı Muharrem ayında (Ağustos-Eylül 1335 tarihinde) bu şerefi kubbenin yapım emrini verdi.⁶²

⁵⁸ İdris-i Bidlîsî, Selim Şah-Name, trc. Hicabi Kurlangıç, Ankara 2001, s. 238-239.

⁵⁹ Şeref Han, Şerefname, c. 1, s. 143-144.

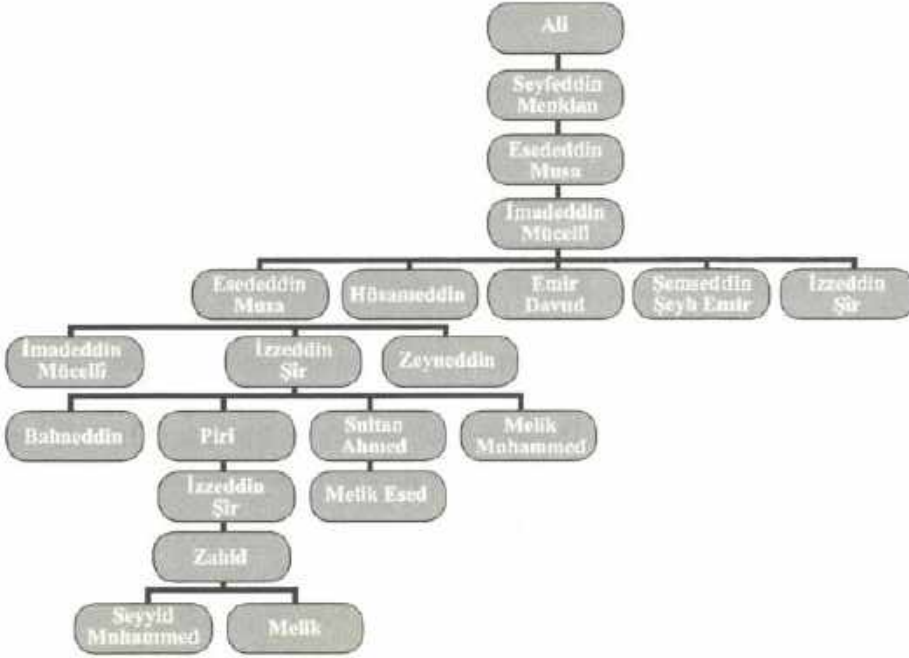
⁶⁰ Dündar Alıkalıç, İrisân Beyleri, İstanbul 2005, s. 45; Eş-Şeceretu'z-Zivekiyye, s. 76.

⁶¹ Dündar Alıkalıç, İrisân Beyleri, s. 46.

⁶² Khachatryan, s. 41.

F. ŞENBÛ BEYLERİNİN SOY KÜTÜĞÜ

SONUÇ

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Hakkâri'nin merkezi olan Çolamerg, Vestan ve civarında hüküm sürmüş olan Şenbû beylerinin ilk dönem tarihi üzerinde durduğumuz bu çalışmada daha çok yazılı kaynaklar üzerinden siyasi tarih çalışması ağırlıklı malumat sunmaya çalıştık. Beyliğin kültür medeniyet alanında ortaya koydukları daha geniş araştırmalarla ortaya konabilir.

KAYNAKÇA

Alexander Khachatrian, *The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)*, Iran & the Caucasus, Vol. 7, No. 1/2 (2003)

Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, Cambridge 1969

Derviş Yusuf Hasan Hirorî, *Bilâdu Hekkârî*, Erbil 2005

Dündar Alikılıç, *İrisân Beyleri*, İstanbul 2005.

Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia*, London 1840.

İbn Fazlullâh el-Umerî, Ahmed bin Yahya (ö.749/1348), *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerîf*, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin) Beyrut 1988.

İbn Fazlullâh el-Umerî, Ahmed bin Yahya (ö.749/1348), *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, (Thk. Ahmed Abdülkadir Şazeli) Abu Dabi 2003.

İbnu'l-Münşî el-Hisnî, Hasan bin İbrahim (ö. 822/1420'den sonra), *Nüzhetü'n-Nâzır ve Râhetü'l-Hâtır*, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Mixt. 355.

İbn Nâzırü'l-Ceyş, Takiyuddîn Abdurrahmân bin Muhammed (ö. 786/1384), *Teskîfu't-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerîf*, (Thk. Rudolf Vesely) Paris 1987.

İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed bin Ali (ö. 684), *Tarihu'l-Meliki'z-Zahir*, (Thk. Ahmed Hutayt) Beyrut 1983.

İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed bin Ali (ö. 684), *el-A'laku'l-Hatîre fi Zikri Umerâi's-Şam ve'l-Cezîre*, (Thk. Yahya Zekeriyya Abbâre) Dımaşk 1978.

İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Name*, trc. Hicabi Kırılangoç, Ankara 2001.

Johann Schiltberger, The Bondage and Travels of Johann Schiltberger A native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396-1427, (Edt. Karl Friedrich Neumann) London 1879.

John E. Woods, *The Aqqyunlu Clan, Confederation Empire,* Chicago 1976.

Kalkaşendî, Ahmed bin Ali, *Subhu'l-Aşâ fi Sınâati'l-İnşâ,* Kahire 1914-1915.

Lieut Col. J. Shiel, *Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan via Van Bitlis Se'ert and Erbil to Suleimaniyeh in July and August 1836,* Journal of The Royal Geographical Society of London, Vol. VIII, London 1838

Mirza Muhammed Yazıcı, *Muhtasarı Ahvâli'l-Umerâ,* (yay. Nizar Eyyub Goli) Duhok 2012.

Eş-Şeceretu'z-Zivkiyye, Dirase ve Tahkik İmad Abdusselam Raûf, Erbil 2009.

Şeref Han, *Şerefname,* (Terc Abdullah Yegin) İstanbul 2013.
Travels of a Merchant in Persia, Trans. And Edit. Charles Grey, London 1873.

Yezdî, Şerafeddîn Ali (ö. 858/1454) *Zafernâme,* (Edit. Mevlevi Muhammed İlâhdâd) Calcutta 1887.

Zırâr Sıddîk Tevfik, *el-Kabâil ve'z-Zeamâtu'l-Kıbeliyyetu'l-Kurdiyye fi'l-Asri'l-Vasît,* Erbil 2007

Prof. Dr. Saadi Uthman HARUTİ
16. YÜZYILDA HAKKARİ BEYLERİ
VE OSMANLI HAKİMİYETİ
ARASINDAKİ İLİŞKİLER

په یوه نندې نیوان میرانی ههکاری و دهسه لاتدارانی عوسمانی

له سه دهی شانزده هه مەدا

پ.د. سعیدی عوسمان ههروتی*

Prof. Dr. Saadi Uthman Haruti

Abstract

The Relations between the Emirs of Hakkari and the Ottoman authorities

In the sixteenth century

During the sixteenth century, the Emirate of Hakkari was one of the powerful and large Emirates in Kurdistan. So the emirs of Hakkari in that period were constantly interacting with the events of the region. The most important event in the beginning of the century was the threat of the Safavid, which included the region as well as the Emirate of Hakkari. The emir of Hakkari Zahid begs accepted Safavid influence, in order to preserve his emirate. But when the king of Safavid, Shah Ismail (1501-1524) applied a policy of eliminating the Kurdish entities, decided to occupy the emirate of Hakkari, too. Because of this, the emir of Hakkari supports the Ottoman Sultan and had a distinct role in the Battle of Chalderan 1514. As a result, the Hakkari Emirate linked to the Ottoman Empire, and the emirs of Hakkari played an important role in the Ottoman - Safavid conflict. They helped Ottomans with intelligence information and military force.

---

*زادگه زوی سه لاهه دین - هه روتی / هه روتی کوردستان - عه راق

Salahadden university- Arbil/ Iraq

Even Prince Zainal beg lost his life in this way. Also exposed the emirate lands to the destruction by the Safavids.

On the other hand, the emirs of Hakkari were able to retain their genetic authorities under the Ottoman Empire. In spite of that the emirate was administratively under the auspices of vilayet of Van, they were enjoying a great deal of internal independence and had its own military force. Until it was officially called the "Hukumet/ the Government". Apposite of this, the Ottomans used the Hakkari military forces in many aspects. However, the relationship between the emirs of Hakkari and Ottomans were not consistently positive. Especially, the internal problems and the conflict between the emirs had paved the way for the intervention of the Ottoman authorities in the affairs of the Emirate. Even they killed one of the emirs (Sayed Mohammad beg). In some cases, the Ottomans Officials are creating these problems in Hakkari for their own interests. They are taking advantage of the emirs of Hakkari need to recognize the Ottomans in order to their rule become legitimate. Nevertheless, the emirs of Hakkari did not lose their political and military powers, so they have a significant role in most of the events of the region. As a result, some of the emirs, especially Zainal beg, who died in 1585, had a privileged prestige near the Ottomans.

په یوه نډی نړیوان میرانی هه کاری و دهسه لاتندارانى عوسمانى

له سده دى شازده همددا

پيشه كى:

سده دى شازده هم سده سىكى پر له پوډاو بوو بۇ پۇژه لاتنى ناوه پاست به گشتى و بۇ كوردستان به تايبه تى، شهش له شه تجاسى سره لدانى ده ولتى سغهوى (۱۰۱-۱۷۲۲) و وه رگ پلنى ناراسته ى فراوانخولزى عوسمانى به ره و پۇژه لات، كه بووه هوى به رپا بوونى مملانتيه كى دريڅا يه ن له نړیوان هه رډوو ده ولتدا. ميرنشىنى (هه كارى) پيش كه له سر سنورى هه رډوولا بوو، به شپږه يه كى راسته وڅو كه وتبووه ژر كارى گه رى نه م روډاوانه. هه رچه نده ميرى هه كارى له سر ويه ندى فراوانخولزى به كانى سغهوى له كوردستاندا، ناچار بوو كه په يوه ندى باشكزيه تى له گال نه م ده ولتته دابه زږينى، به لام دواى ده ركه وتنى پوى راسته قينه ى سياسه تى سغهوى و مكورپوونى سولتانى عوسمانى له سر پووه پوويونه و هى هه رشه كانى سغهوى، ميرى هه كارىش وهك زږيه ى ميره كورده كانى تر دايه پال ده ولتتى عوسمانى. ليره وه په يوه ندى هه مه لايه نه ى ميرانى هه كارى له گال دهسه لاتندارانى عوسمانى دهسپتېده كات. نامانجى نه م توږينه و هيه نه وه به كه پږه وى پر هه وراز ونشپوى نه م په يوه نديانه بخاته به رياس و شوقه ى بۇ بكات و فاكته ره كارى گه ركان و هه روه ها نه نجامه كانى نه م په يوه نديانه ديارى بكات. بۇيه سده دى شازده هه مېش ديارى كراوه چونكه سده به كى پر له گورپانكارى و چاره نووساز بوو له مږووى ميرنشىنه كاندا.

بۇ نه نجامدانى نه م توږينه و هيه به شپږه يه كى سره كى پشت به كتيبى (شه ر فنامه) به ستراوه كه سره راي نه وه ى له ه ندى زانياريدا وورد نيه و سال و ږكه وتى زږيه ى پوډاوه كاننېش ديارى ناكات، به لام به ده ولتته ندرتير سرچاوه داده نرى بۇ مږووى ميرنشىنه كورديه كان. بايه خى زياترى شه ر فنامه بۇ نه م توږينه و هيه نه وه به كه نووسره كه ى له سده دى شازده هه مدا ژباوه. له پال نه مه سوود له ه ندى به لگه نامه ى عوسماننېش وه رگراوه كه زانيارى ده گمهن بۇ نه م توږينه و هيه دهسته به ر ده كهن. نه م به لگه نامه به زمانه كانى توركى و فارسى و عره به ى له چه تد كتيبيكدا بلاكراونه ته وه، كه گرنگ ترينيان كتيبه كى (فاضل بيات، البلاد العربيه فى الوثائق العثمانية) به. به پږوېستېشمان زانى سره ى هه ندى گه شتنامه ى نه و سرده مه به كهن، وهك (سياحه قنامه ى نه وليا چه به ى) كه زانيارى باشى تډليه له باره ى هه لومره جى كارگيرى ناوچه ى هه كارى. هه روه ها هه ندى سرچاوه ى په سه نى ترېش بېنراون كه هه نديكيان به زمانى توركين وهك (هاممه ر، دولت عثمانية تاريخي). هه نديكى ترېشيان به فارسين وهك (أحسن التواريخ) ى (حسن روملو) و (تاريخ عالم اراى عباسى) ى (أسكندر بيك تركمان)، نه م نوه مږوونوسى ده ريارى سغهوين و له گډشه نيكاي نه م ده ولتته وه سه ى رى پوډاوه كان ده كهن. كتيبى (تذکره شاه طهماسب) يش هاوشپوه نه م دوو سرچاوه ى پيشپوه، چونكه يادداشته كانى خودى شاته هماسى سغهوييه. له پال نه مانه چه ندين سرچاوه و ژبنده رى تر به كار هينراون كه له ليستى سرچاوه كاندا هه ن.

دەرۋازە:

دەڭىزى ھەكارى كە ئىستا لەرۋى كارگىزىيە ۋە ۋىلايەتلىك بىككە ھىنىي ۋە كەتۈتە ئىۋەپى باشۋورى پۇژھەلانى تۈركيا،^(۱) لەسەردەمانى پېشۋودا ھەرتىكى گىرگ بو لەناۋ چەرگەى كوردستاندا. لەسەر ئىۋ بىنەمايە ھەندى لەمىژۋونوسان ھەكارىيەكان بە سەرتۋىپى كوردان دادەننن لەرۋى رەگەزىياكىيەۋە.^(۲)

ھەرتى ھەكارى ناۋچەيەكى شاخاۋى ۋەبەردەلەنە، شاخى بەرز ۋە ئۆلى پىر لەھەلدىز پوۋبەرتىكى فراۋانى زەمىنەكەى بىككەھىتنن. جۈلەمىزگى ناۋەندى ھەرتىكەش قەلەيك بوۋ لەسەر شاخىكى سەخت ھەلگەۋتۋو.^(۳) ھەر ئەمەش ۋايكردبوۋ كە لەكۆتايىيەكانى سەردەمى عەباسىيەۋە (۱۳۲-۱۶۵۶/ك-۷۵۰-۱۲۵۸) دەسلەتتىكى خۇمالى لەم ھەرتىمە دابەرزى ۋە بۇ ماۋەى چەندىن سەدە لەھوكمپانى ھەرتىكە بەردەۋام بى. بىنگومان ئەم دەسلەتەش خۇى لەمىرنشىنى ھەكارى دەنۋند.^(۴) ھەرچەندە گومان ھەبە كە ئەم مىرنشىنە ناۋەكەى لەھەرتىكەۋە بۇ ھانىي، بەلام زياتر ۋاپىدەچى كەپتچەۋانەكەى راستىي. ۋانە ھەرتىكە ناۋەكەى خۇى لەمىرنشىنەكەۋە ۋەرگىرتىي. چونكە ھالەتى تىرى لەم جۇرەمان رۆرە ۋەك ھەردو دەڭىزى سۇران ۋە بادىتان كەناۋەكانىيان لەھەردوۋ مىرنشىنى سۇران ۋە بادىتانەۋە داكەۋتوۋە. ئەۋەى زياتر ئەم بۇچۈنە دەسلەتتىكى ئەۋەبە كە (ھەكارى) لەسەرچاۋەكاندا ۋەكو ناۋى ھۇزىش دەھىتتىي.^(۵) ئەنەنەت ھەندى سەرچاۋە ۋاى بۇ دەچن كە ھەرتى ھەكارى ناۋەكەى لەناۋى ئەم ھۇزەۋە بۇ ھاتوۋە.^(۶) كەۋاتە ھەكارى لەسەرەتادا ناۋى ھۇزىك بوۋە ئىچا بۇتە ناۋى مىرنشىنەكەۋە نۆلتىش بەھۇى ھوكمپانى بەردەۋامى ئەم مىرنشىنە لەم ناۋچانە دەڭىرەكە ناۋى ھەكارى بەسەردا پراۋە.

بىنگومان دىيارىكردنى سنورى ئەم مىرنشىنە ۋەكو رۆريەى مىرنشىنە كوردىيەكانى تىر، كارىكى رۆر گرانە. چونكە ئەم مىرنشىنە ھەراز ۋە نشۋى رۆريان بەخۇۋە بىنيۋەۋ بەپىي ھىز ۋە دەسلەتتى مىرەكان ۋە ھەروەھا كات ۋە سەردەمىش سنورى دەسلەتتىيان گۇرلۋە. دىيارە ئەمەش ۋايكردوۋە كە ئەۋ زەمىنەى بە ھەكارى ناۋدەبىرى بەپىي سەردەمە جىاۋزەكان لەگۇرپان دابىي. لەم لايەنەرە تىبىنى دەكەين كە ھەرتى ھەكارى لەسەرەتادا سنورىكى فراۋانى گرتۋتەۋە لەباكورددا تا قەلەى ۋان ۋە لەباشۋورىش رۆر ناۋچەى بادىتانى لەخۇگرتوۋە. ئەۋەتا لەسەرەتاكاتى سەدەى چۈاردەى زابىنىدا سنورى ھەكارى لەباشۋوردا تا لالاش ۋە ئىن سفىنى ۋە لەپۇژئاۋادا تا تخۋى پۇژھەلانى جىزىرەى بۇتان ۋە لەپۇژھەلات تا ھەرتى ئازرىجانى ئىران ۋە لەباكورددا تا دەرياچەى ۋان دىرۋىۋتەۋە.^(۷) بەپىي زانىيارىيەكانى شەرەفخانى بەدلىسى لەكۆتايىيەكانى سەدەى چۈاردەمىشدا ھەردوۋ شارى ۋان ۋە ۋستان^(۸) لەرۋىر ھوكمپانى مىرى ھەكارى دابوۋن.^(۹) دىيارە لەپۇژھەلاتتىشدا دەسلەتتىيان تا خۋى ۋە سەلماس كشاۋە.^(۱۰) ئەم زانىيارىيەنە لەگەل قسەكانى (لۇنگرىك)بىش يەككەگىتەرە كاتى سەبارەت بەفراۋانى دەسلەتتى ھەكارىيەكان دەنۋوسى: "ھەزۋونى ئەمانە بەرز ۋەنزمى بەخۇۋە دەبىنى لەناۋچەيەك كە لەباكوردوۋە دىرۋەبىزە بۇ بەدلىس، ۋە لەباشۋورىش بۇ پۇژھەلانى دىچلە".^(۱۱) ئەم فراۋانىبوۋنە بەرۋى لەسەردەمى مىر غىزەندىن شىزىر بوۋ كە ھاۋچەرخى تەبىور لەنگ بوۋ ۋە بەكېك بوۋە لەمىرە بەھىز ۋە مەزەنەكانى ھەكارى. دىيارە ھەر لەبەر ئەم ھىز ۋە فراۋانى دەسلەتە بوۋ كە ئەمەى دۋابى نازناۋى (پادشاهى كوردستان)ى بەغىزەندىن شىزىر داۋە.^(۱۲) شايبانى باسە مىرلنى ھەكارى لەبەنەمالەيەكى دىرىشى پاپا بەرز ۋە بەرپەچەلەك مەزىن بوۋن، بۇيە لەئىبو مىر ۋە دەسلەتدارانى كوردستاندا رۋىزى رۆريان ھەبوۋ.^(۱۳)

بەلەم سنوور و تەخوی هەکاری بەرەبەرە پاشەکشەیی کردووە و بازەنی دەسه‌لائی میرانی هەکاری کورژبۆتەو. دیارە بەشێکی بەهزی ئەووە بوو کە میرانی بادینان لەسەدەیی یازدەمدا لەباشوورەو دەستیان بەقراوانخواری کردبوو.⁽¹⁴⁾ هەر لەدەورویەری ئاوەراستی ئەم سەدەیدا ناوچەکانی وان و (وستان) یان لەدەستدا و تەنانت دەسه‌لائیان لەمەلەبەندی میرنشینەکەشیان چەند جارێک کەوتە بەر مەترسی.⁽¹⁵⁾ سەرەرای ئەمەش میرنشین هەکاری نەک هەر لەناو نەچوو بەلکو لەسەدەیی شازدەمدا -کەسەردەمی تاییەت بەم توژژینەووە- سەرلەنوێ بووژاوتەووە و بوووەتە یەکیک لەمیرنشینە بەهێز و مەزنەکانی کوردستان. تەنانت شەرەفخانی بەدلیسی جارێ بە ناوی "مەملەکەت" و هەندێ جارێش بە "ویلایەتی هەکاری" ناوی دەهێنیت.⁽¹⁶⁾ ئەگەر تاویراوە لەبەکارهێنانی ئەم دەستەواژانە ژۆر ووردیش نەبێ، ئەوا بەلایەنی کەم واتای ئەوە بەدەستەووە نەدەن کە لەم سەردەمدا هەکاری سنوورێکی فراوانی هەبوو بە بەراورد لەگەڵ میرنشینەکانی تر. هەر شەرەفخان خۆی ناوی چەندین قەلای ناوچە دەهێنێ کە لەم ماوەیدا لەدەست میرانی هەکاری بوون. وەک هەردوو قەلای کواش و ئەختەمار⁽¹⁷⁾ لەکەناری باشووری دەریاچەی وان، لەگەڵ قەلای بای و هەروەها نارچەیی ئەلباق کە مەلەبەندەکی باشقەلا بوو. هەر لەم ماوەیدا (وستان)یش لەنتیو سنووری قەلەمپەوی هەکاری داو. یینگومان ئەمە لەپاڵ (جولەمێرگ)ی مەلەبەندی سەرەکی هەکاری و ناوچەکانی دەورویەری. دیارە تا کۆتاییەکانی سەدەیی شازدەمیش هەر جولەمێرگ پایتەختی میرنشینەکە بوو، بەلەم هەمیشە میرێکی بنەمالەیی هەکاری لە ئەلباق و ژۆر جارێش یەکیکی تر لە وستان حوکمرانی دەکرد.⁽¹⁸⁾ کەواتە لەم ماوەیدا هەکاریکان لەباکووردا دەسه‌لائیان تا نزیک دەریاچەی وان پێی کردووە، ئەگەرچی لەباشووردا بەهۆی بەهێزبوونی میرانی بادینان سنووری میرنشینەکەیان بەرەوخوار ژۆر شۆرتەبۆتەو.

لەسەرەتای سەدەیی شازدەمدا (کەسنووری توژژینەووەکەیی ئێمە) زاهید بەگی کورپی عیزەددین شیر⁽¹⁹⁾ میری دەسه‌لائیاری هەکاری بوو.⁽²⁰⁾ بەپێی گوته‌ی توژژەرێک ئەم میرە لەسالی ۱۴۹۴ز دەسه‌لائی میرنشینەکەیی وەرگرتووە.⁽²¹⁾ بەلەم سەرچاوەو بەلگەنامە مێژووییەکان ئەوە دەردەخەن کە زاهید بەگ لەمێژووییکی ژۆر زووتر هاتۆتە سەر دەسه‌لات. ئەوەتا شەرەفخانی بەدلیسی دەلی سالاخی حوکمی ئەم میرە نزیکەیی (۶۰) سالی خایاندووە.⁽²²⁾ لەبەلگەنامەیکەیی عوسمانیشدا کە مێژووەکەیی دەگەرێتەرە بۆ سالی ۱۵۲۰ز لەجیاتی زاهید بەگ ناوی سەید محەمەدی کورپی دەهێنێ.⁽²³⁾ کەواتە یان زاهید بەگ لەشێسنەکانی سەدەیی یازدەمەووە حوکمرانی هەکاری وەرگرتووە. یان شەرەفخان بەهەلەدا چوووە زاهید بەگ (۶۰) سال حوکمرانی نەکردووە.

بەسەیی یەکەم: پەيوەندی میرانی هەکاری و دەوله‌تی عوسمانی لەمیانەیی مەملانی لەگەڵ سەفەرپیەکاندا:

شائیساعیلی یەکەمی سەفەوی (۱۵۰۱-۱۵۲۴) نوای ئەووەی لەسالی ۱۵۰۱ز نامەزانی دەوله‌تی سەفەوی لەهەرتیمی لەهەرتیمی ئازربایجان پلگەباند و شاری ئەوێزی کردە پایتەختی خۆی، دەستی بەشالووی سەریازی کرد بۆ هەرتیم و ناوچەکانی دەورویەری بەمەبەستی فراوانکردنی سنووری دەوله‌تەکەیی. ئەو هەر یەو وازینەهێنا کە لەسالی ۱۵۰۳-۱۵۰۵ تۆرەیی وولاتی ئێرانی لەژێر دەسه‌لائی خۆیدا بەکخست، بەلکو کەوتە هێرشبەردن بۆ سەر وولاتانی دەورویەریش بەتاییەتی عێراق و کوردستان کە ژۆرەیی ناوچەکانیان لەنتیو سنووری قەلەمپەوی دەوله‌تی ئاق قۆبیلۆ (۱۴۰۲-۱۵۰۸) (۱۵۰۸)ز دەهاتتە ژماردن.⁽²⁴⁾ هەر لەسالی ۱۵۰۶ دا شالووی سەفەوی بۆ سەر ناوچەکانی کوردستان دەسنیپێکرد، بەلەم بەلەم هێرشە مەزنەکە لەسالی ۱۵۰۷-۱۵۰۸ داووە کە خۆدی شائیساعیل سەرکردایەتی دەکرد. هەرچەندە هەندێ

لەمەرشینە کوردییەکان پەڕیوی هێزەکانی سەفەوی بوونەو لەهەندێ شوێندا شکستیان پێهێنان، بەلام سەرەنجام بەخۆشی یی یان ناخۆشی زۆریە می و دەسەڵتدارانی کوردستان دەسەڵاتی سەفەوییەکان قبوڵکرد و ناوچەکانیان یوو بەشیک لەم دەولەتە. ⁽⁷⁴⁾ میری هەکاری (زاهید بەگی کۆری عیزەددین شیر) یەکیک بوو لەو میرە کوردانە کە بەخۆشی گوێزایی خۆی بۆ شائیسماعیلی سەفەوی دەربڕی. ⁽⁷⁵⁾ بەمەش ناوچەکانی خۆی لەدەستدراوێ سەفەوییەکان پاراستوو و پارێزگاری لەقەوارەئە میرنشینەکەو هەرەها دەسەڵاتی خۆشی کردوو. چونکە لەبەرەبەر ئەم هەلوێستەدا شائیسماعیل دانی بەحوکمرانی ئەو ناره و بەئینی دەسەڵاتی بۆماوەیی بەسەر میرنشینەکاندا پێداوه. ئەک هەر ئەوەندە بەلکو پزێکی نۆی لێناوه و بەچاری سۆز و خۆشەویستیەو سەیری کردوو. شەرەفخان دەلی ئەو تەنیا بەناوی (مامە) باگی میر زاهیدی کردوو. ⁽⁷⁶⁾ بیگومان وەرگرتنی ئەم هەلوێستە لەم هەلوێستەدا لێناوێ و بۆشێ ئەزەونی سیاسی ئەم میرە پێشاندەدا، ⁽⁷⁷⁾ بەتایبەتی کە دواتر دەبینین بەپێی گۆرانی بارودۆخەکە ئەریش هەلوێستی خۆی دەگۆرێ.

سەرەپای ئەمەش میرنشینی هەکاری تا سەر لەزەبرۆزەنگی سەفەوی بەدوور ئەبۆر. شەرەفخان دەلی ⁽⁷⁸⁾ پەچاوکردنی دۆستایەتی و هاوێبمانی و چاک هاوستانی تەواو ⁽⁷⁹⁾ لەنێوان میری هەکاری و شائیسماعیل بەرقەراربوو. ⁽⁸⁰⁾ بەلام دیارە ئەمە زۆر نۆزەئە ئەکیشاوه و دواي ماوهێک شائیسماعیل بریاریداوه میرنشینی هەکاری (هەرەکو قەوارە کوردییەکانی ئێ) داگیر بکات. ئەک هەر ئەوەندە بەلکو دەیی میری هەکاریش دەستبەسەر کرانی، لەگەڵ ئەو (11) میرە کوردە کە بۆ بیینی شائیسماعیل و دلسۆزی نوێاندن بۆی سەردانی شاری (خۆی)یان کردبوو. ⁽⁸¹⁾ چونکە کاتی شا سیاسەتی خۆی بەرامبەر کوردستان گۆپی و ئەم میرانەئە دەستبەسەر کرد بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی راستەوخۆ حوکمرانی ناوچەکانی ئەم وولاتە بکات، ⁽⁸²⁾ هێزێکی سەفەویی بەسەرکردایەتی نۆ سولتان پۆملو بۆ داگیرکردنی هەکاری پاسبارد. بەلام دواي تێپەڕیونی ماوهێک کە ئۆزەگەکان هێرشیان مینا بۆ گرتنی هەریمی خۆراسان لەپۆزەهلاتی ئێران، شائیسماعیل بریاریدا هەموو میرە کوردەکان نازاد بکات بیجگە لە میرانی بەدلیس و حەسەنکێف. ⁽⁸³⁾ دەیی ئەم پەرداوهش لەکۆتایی سالی 1012 یان سەرەتای سالی 1013 بووی، چونکە ئەم هێرشەئە ئۆزەگەکان لەکۆتایی سالی 1012 دا بوو. ⁽⁸⁴⁾ سەبارەت بەهۆکاری نازادکردنی ئەم میرانەش شەرەفخان دەلی کاتی شا هەوالی شالۆی ئۆزەگەکانی بۆ هات پەشیمان بۆوه لەگرتنی میرە کوردەکان. ⁽⁸⁵⁾ بەم پێیە یی دیارە کە شائیسماعیل لەوه ترساوه کاتی ئەو لەپۆزەهلات سەرگەرمی شەری خۆراسان دەیی، لەپۆزەهلاتی دەولەتەکەئە لەگەڵ میرنشینە کوردییەکان کێشەئە بۆ ساز یی. لەنێویشیاندا میرنشینی هەکاری کە بیگومان سەرەکەئە لەنێو نازادکرارهکاندا بوو، هەرەکو لەپەرداوهکانی دواتر دا دەردەکەوی.

لێزەدا پەڕیوەندی میرانی هەکاری لەگەڵ دەولەتی عوسمانی دەستپێدەکا، چونکە میر و سەردانی کورد کە یی هیوا بوون لەدەولەتی سەفەوی و زۆریەیان میرنشینەکانیان لەدەستدا، بەپێتوویدی مەلا ئیدریسی بەدلیسی (کە کەسایەتیەکی ناواری کورد و نزیک بوو لەسولتانی عوسمانی) نامە نوێنەریان بۆ سولتان هەتارد و بەئینی پشتیوانییان پێدا لەشەری سەفەوییەکاندا، بەمەرجی دەسەڵاتە بۆماوهییەکانیان وەرگرتەوه. ⁽⁸⁶⁾ بیگومان زاهید بەگی میری هەکاری لەنێو ئەم میرانە داوو، چونکە ئەو بەکردار ئەم پشتیوانییەئە بۆ عوسمانییەکان پێشاند و بۆئێ بەرچاوی بیینی لەشەری چالڤێران (22 ئاب 1014) کە بەسەرکەوتنی لەشکری سولتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی (1012-1013)

۱۵۲۰ز) به سهر له شكري شائيسماعيلی سەفەری ئەولو بوو.^(۳۶) هەر بۆیە سولتان سەلیم لەو (استعمالات نامە) بەی که دواى شەرەکه بۇ دانیشتوانی تەوریزی پایتەختی سەفەوی نارنوو، جیا لەهەموو میره‌کانی تر زاھید بەگی میری هەکاری بە "فخر امراء الاكراد" واتە: شانازی میرانی كورد، ناو دەبات.^(۳۷)

لە ئەنجامی شەری چالنیزان و پووداوه‌کانی دولت، میرنشینی هەکاری لە پالێ زۆرەیی میرنشینه کوردییەکانی تر هاتە ژێر چه‌تری دەولەتی عوسمانی. هەر بۆیە دەبینین لەسائتی دواتریش میرانی هەکاری پشتگیری لە دەولەتی عوسمانی دەکەن لە مملانیکی لەگەڵ دەولەتی سەفەوی. لایەنیکى ئەم پشتگیریە خۆی لە پیدانی زانیاری هەوالگری دەبینیتەوه، که دەسەڵدارانی عوسمانی زۆر بابەخیان پێدەداو ئەم زانیاریانەیان راستەوخۆ بۆ خۆی سولتان بەرز دەکردەوه. لە پاریژتیکی سالی ۱۵۲۰دا که حەمەد پاشای والی دیاربەکر^(۳۸) بۆ سولتان سلیمانی قانونی (۱۵۲۰-۱۵۶۶) ئاردوو، ناماژە بەو زانیاریانە کراوه که هەندێ لە میرانی كورد و سەردارەکانی سەر سنووری پۆژەه‌لاشی عوسمانی سەبارەت بە جوجۆله‌کانی سەفەوی، پیشکەشی دەسەڵدارانی دەولەتیان کردوو، لە نێو ئەم میرانە ناوی سەید حەمەدی كۆری زاھید بەگ دەهینری.^(۳۹) که بیگومان میریکی بێمالەیی هەکارییە کۆری ئەو میر زاھید بەگە بە کەبیشتر باسمانکردوو. بەلام بەرلەوهی دەسەڵاتی میرنشینه که بگرتە دەست سەرداری (وستان) یوو که ناوچەییەکی سەر بە میرنشینه که بوو.^(۴۰) ئنجا نازانری لە کاتی ناردنی ئەم زانیاریانە کامە پۆستی هەبوو، چونکه سالی وەرگرتنی حوکمی نازانری.

لە هەندێ باری تردا دەسەڵدارانی عوسمانی میرانی هەکاری رادەسپێرن. بۆ ئەوهی لە سنووری سەفەوی نزیک بینوو بەمەبەستی چاودێری کردن و کۆکردنەوهی زانیاری لە سەر هێزەکانیان. وەك ئەوهی زەینەل بەگی هەکاری لەلایەن ئەسکەندەر پاشای والی وان بۆ ئێرکیکی لەم جۆرە نێردراوە سەر سنوور، زەینەل بەگ لەمیانەیی ئەم ئێرکەیدا لە ناوچەیی سەلماس پوویەرووی شەر پۆرە بەلام سەرکەوتنی بە دەستپێنا و گەراپەوه.^(۴۱)

هەر بەهۆی لایەنگیری عوسمانییەکان لەم مملانییەدا لە هەندێ باردا میرنشینی هەکاری کەوتۆتە بەر شالۆی لەشکری سەفەوی. بەتایبەتی لە سەردەمی شاتەھماسیی بەگەم (۱۵۲۴-۱۵۷۶ز) و سولتان سلیمانی قانونیدا، کەچەند جارێ شەر لە نێوان هەردوولادا پوویداو ئەم ئەلقەیی مملانییەکی تا سالی ۱۵۵۵ز بەردەوام بوو.^(۴۲) میرنشینی هەکاریش بەو پێیەیی لە سەر سنووری هەردوولا بوو، ببوو بە کێک لە مەیدانە گەرمەکانی ئەم شەرپانە. شاتەھماسب لە یادداشتەکانی خۆیدا باسی ئەوه دەکا که لە سەرویه‌ندی کردە سەربازییەکانی سالانی ۱۵۲۴-۱۵۲۵ لە دەه‌وریه‌ری وان، لەشکریکی چەند هەزار کەسی ئاردۆتە سەر ناوچەکانی سەید حەمەد بۆ ئەوهی هێرشێ بۆ بیەن و تالانی بکەن.^(۴۳) بیگومان لەمەشدا مەبەستی ناوچەکانی میرنشینی هەکارییە، چونکه ئەمە هەمان ئەو سەید حەمەدی پێشوری میری هەکارییە.

هەر لە سەردەمی شاتەھماسبدا ناوچەکانی هەکاری جارێکی تر تووشی زەه‌ورەنگی سەفەوییەکان بوونەوه، بەهۆی ئەوهی هاوسەنگەری عوسمانی یووین لە نژی دەولەتی سەفەوی. ئەمجارەیان لە سالی ۹۵۹ک (۱۵۵۱-۱۵۵۲ز) یوو که لە چوارچۆیه‌ی شالۆی شاتەھماسب بۆ ناوچەکانی دەرویه‌ری دەریاچەیی وان، هێزەکانی سەفەوی (وستان و کواش و ئەلباق) و هەندێ ناوچەیی تریان تالانکرد و بەقسەیی میژوونوسیکی هاوچەرخی دواتر سووتینان و کاولکران. هەر ئەم میژوونوسە دەلی کاتی لەشکری سەفەوی گەیشتە ئەلباق، هەندێ لە سەردارانی کوردستان لە نێویاندا زەینەل بەگ

خۇيان بۇ شەرى لەشكرى ھېرشبەر ئامادە كىردى. بەلام نەياتتوانى لەبەرامبەر سەفەويىيەكان بۇدەست. ⁽⁴¹⁾ بېنگومان ئەم ناوچانەى ناومان ھىنان سەر بە مىرنشېنى ھەكارى بوون (وھكو پېشتەر ئاماژەمان پېداو)، سەردارى ناوبروئىش زەينەل بەگى كۆپى مەلىك بەگى كۆپى زاھىد بەگە كە لەم ماوہىدە مېرى ھەكارى بوو. ⁽⁴²⁾

لەسالى دواترەدا شاتەھماسب خۇى بە لەشكروھ ھەلىكوتادە سەر نەلباق، بەلام خەلكى ناوچەكە پاپانگىرەبوو، بۇيە سەفەويىيەكان تەنيا ئەوہيان پېكرا كە ئەوئ بسوونئىن. ⁽⁴³⁾ لېرەدا دەبېنن خەلكى ھەكارى و ناوچەكانيان باجى ئەوہيان ناوہ كە مېرەكانيان لەسەنگەرى عوسمانى نابوون لەم مەملەئىيەدا. بەلام ئەوانىش بۇ خۇپاراستن لە زەپروزەنگى دەولەتى سەفەوى ئەم ھەلوئىستەيان وەرگىتېو، كە چى بەمەش پارىزىزاو نەبوون.

ئەوہى لەمىانەى ئەم شەپو ھېرشانەدا جېگى سەرخە ئەوہى كە سەرچاھە مېژوويىيەكان ئاماژە بەجولەمىزگى مەلەندى ھەكارى ناكەن كە گېراپى يان ھېرشى كرابتەسەر لەلەين سەفەويىيەكان. ئەمەش لەوانە بە لەبەر دوورە دەستى شارەكە يان سەختى و قايمى شوئىنەكەى بېت. بەلام لەئەنجامى تەراتىنى سەفەوى و دەستگىرتيان بەسەر ھەندى لەناوچەكانى وان و ھەكارى لەمىانەى شەپەكانى ئەم ماوہىدە، ھەندى لەمىژوونووسان وادەزانن كە دەفەرى ھەكارى لەئەنجامى ھېرشەكەى سولتان سلئىمانى قانۇنى، لەسالى ۱۵۳۴دا ھاتتە ژىر قەلەمەرەوى عوسمانى. ⁽⁴⁴⁾ ئەمە لەكاتىكدايە كە سەرچاھە پەسەنەكان ھەرگىز ناوى مېرى ھەكارى و ناوچەكانى مېرنشېنەكەى ناھىئىن كاتى باسى ئەو دەفەرانە دەكەن كە بەھۇى شالۆھەكانى عوسمانى لەم ماوہىدە ھاتوونە ژىر دەسلەئى عوسمانى. ⁽⁴⁵⁾ تەناتە (مەترافى زادە) كە ھاوسەفەرى سولتان سلئىمانى قانۇنى بووہ لە ھەلمەتەكانى ئەم ماوہىدە و شاھەدھالى ئەم شەپانەيە، باسى ئەوہ ناكا كەسولتان يان لەشكرى عوسمانى لەم ماوہىدە مېرنشېنى ھەكارىيان گىرتى. ⁽⁴⁶⁾ لەم بارەيەوہ تەنيا ئاماژەيەكەمان بەدەستەوہى، ئەوئش ھى شەرەفخانى مېژوونووسە كە دەلى شەرەفخانى مېرى بەدلىس (واتە باپىرى خۇى) بارەتس مېر عېزەددېنى ھەكارى دارە بۇ نەھىشتى دەسلەئى مېرى مېرنشېنى مەحمۇدى بەسەر ھەكارىدا، كە پېشتەر بەپالېشتى سەفەوى دەسلەئى خۇى بەسەردا سەپاندىبوو. ⁽⁴⁷⁾ بەلام ناتوانېن ئەم زاتىارېيە وھكو خۇى وەرگىزىن، چونكە ھاوكات لەگەل سەردەسى شەرەفخانى مېرى بەدلىسدا ھېچ مېرىكى ھەكارى بەناوى عېزەددېن حركەمپانى نەكروبوو. بۇيە دەتوانېن دلتىا بېن لەوہى كە ھەر لەدواى شەپى چالڈېرەئوہ مېرى ھەكارى دەسلەئى عوسمانى قېولكردووہ، وھكو پېشتەر ئاماژەمان پېدا، ھەر لەئەنجامى ئەمەشدا بوو كە چەند جارى لەلەين لەشكرى سەفەويىيەوہ دەستدېزى كراوہتە سەر، وھك لەدېرەكانى پېشووفا بېنېمان. سەپارەت بە ئاماژەكەى شەرەفخانىش، تەنيا دەتوانېن بلىئىن مېرى مەحمۇدى كە لەم ماوہىدە سەر بەدەولەتى سەفەوى بووہ، ھەندى ناوچەى ھەكارى زەوتكردووہ تەك ھەموو مېرنشېنەكە. ديارە مېرى ھەكارىش (ئەگەر چاوپوشى لەھەلەى ناوہكەى بگەين) بەبارەمەتى مېرى بەدلىس ئەم ناوچانەى وەرگىرتوہتەوہ. بېنگومان بى ئەوہى ياس و خواسى ھېزى عوسمانى بۇ گىرتى يان گىرتەوہى ھەكارى لەگىزىن دابى.

ھەلوئىستى مېرانى ھەكارى لەمەملەئىتى عوسمانى - سەفەويەدا تەنيا بەرە نەوہستابوو، بەلكو ئەم مېرانتە لەچەندېن ھەلمەت و كىردەى سەريازىدا بەشدارى كارىگەريان ھەبوو، تەناتە لەھەندىكېاندان لەم پېناوہشدا گىانېان لەدەستداوہ، وھكو باپەزىد بەگى كۆپى مەلىك بەگ كە بەكېك بوو لەمېرانى بئەمالەى ھەكارى و لەلاى والى ديارىبەكر خەمەتى دەكرد. ئەم مېرە كاتى لەناوچەى شىروان لەپال لەشكرى عوسمانىدا دەجەنگا، ⁽⁴⁸⁾ بەدىلى كەوتە دەست سەفەويىيەكان و ئەوانىش بىردىبانە لای شامحەمەد خودا بەندەى سەفەوى (۱۵۷۷-۱۵۸۷)ن لە قەزوئىن، كە لەوئى بەنامەردى كوزرا. ⁽⁴⁹⁾

زهینل بهگی میری هکاریش هر له شه په کانی ئه م ماوه به نا گیانی خۆی کرده قوربانی دهولتی عوسمانی. ئه م میره هه رچه نده له دروا ساله کانی ژیا نیدا دهستی له کاروباری حوکم کیشاپوروه میرنشینی هه کاری به زه که ریا بهگی کورپی سپاردیوو، به لام کاتی له سالی ۹۹۳ک (۱۵۸۴-۱۵۸۵ز) له شکر عوسمانی هیزشی کرده سهر ناوچه ی نازدیجان سهر سهر به دهولتی سه فوی، فه رمانی سولتانی بۆ زهینل بهگ ده رچوو که به شدار بی له م جهنگدا، نه ویش بۆ به جیگه یانندی ئه م فه رمانه شالاری برده سهر ناوچه کانی گه رگه ر و زونوس و مه رهند له باکوروی نازدیجان و تالان و بوقی تیدا کردن. به لام نولجار له تزیک مه رهند به دهستی قزلباشه کان کورزا. ^(۶۷) ئیبراهیم بهگی کورپی زهینل بهگی که له گه ل باوکیدا بوو، به دیلگیرا. به لام دواتر به پاره به کی زۆر به دردا. ^(۶۸)

هر ئه و زهینل بهگی که به م هه لۆیسته ی کۆتایی به ژیا نی هات، پێشتر به هۆی هه لۆیستیک هاشوئیه له لایه ن ده سه لاتداری عوسمانی حوکمرانی هه کاری پیدرابوو. ئه مهش ئه و کاته بوو که له ناوچه ی سه لماس سهر که وتنی به سه ر بایه نده بهگی برای به ده سه تپێنا بوو. ئه م بایه نده بهگی پێشتر په نای بۆ ده رباری شاته هه ماسب بردیوو و بیوو له لایه نگیری سه فوییه کان، له و ده مه شدا به خۆی و هیزیکه وه چوو بیوه سه لماس. ^(۶۹)

له م پوو داوه ی پێشوو دا بۆ مان ده رنده که وی که هه ندی له میرانی بنه ماله ی ده سه لاتداری هه کاری په نایان بر دۆته به ر دهولتی سه فوی، ئه مهش له پێنا و به رژه وه ندی تایبه تی خۆیان بوو که به زۆری خۆی له هه ولی وه رگرتنی ده سه لات ده بیینیوه. له م بواره نا ده توانین نامازه به هه ربه که له بایه نده بهگ و زهینل بهگ بکه یین که هه ر دیووکیان برا بوون و کورپی مه لیک بهگی کورپی زا هید بهگ بوون. به لام هه ر دیووکیان که له ماوه ی جیا جیا چوو بیوه ده رباری سه فوی، له لایه ن شاته هه ماسبه وه بی ئومید کران و یاره تی نه دران بۆ گه یشتن به ده سه لات. بۆیه دواتر گه رانه وه لای دهولتی عوسمانی. ^(۷۰) به لام دوا ی ئه وه ی هه ر دیووکیان زیانیان پێکه وت، به لایه نی که م له پوو ی و اتا بیه وه. زهینل بهگ ئه گه رچی خۆی گه رابۆوه لای عوسمانیه کان، به لام پێیان راگه یاند که دلسۆزییه کی ئه و جیگه ی گومانه تا ئه ر کانه ی خیزان و بنه ماله کی له تیزان ده هینتته وه. ^(۷۱) هه لۆیسته که ی بایه نده بهگیش وایلنکرد ده سه تبه خه ی زهینل بهگی برای بی له شه رده ی سه لماس که پێشتر با سه مانکرد. به مهش ئه م هه ولی میرانی هه کاری بۆ سوود وه رگرتن له لایه نکه ی تری مملانی عوسمانی - سه فوی، جگه له وه ی سهرگه وتوو نه بوو، بووه هۆی پوو به پوو بیوه وه ی دوو برای هاوخوین له گه ل یه کتر. نهک ته نیا بوو برای هاونه ته وه که ئه مه ده ره دجا میکی گه شی مملانی که بوو. له مه ی دوا ییدا مه به سه مان کرده که له هه ر دوو لای مملانی که هه بوون و له گه ل هه ر پێکه دادانیکی عوسمانی و سه فه ییدا ئه وانیش به شدار بوون.

پێش ئه وه ی کۆتایی به م با سه یینین ده بی ئه وه ش به خه یه روو که هه ندی له میرانی هه کاری ئه گه رچی سهر به دهولتی عوسمانیش بوون، به لام له هه ندی باردا په یوه ندی باشیان له گه ل شا و ده سه لاتداری سه فه ییدا هه بوو. وه کو سه یید مه مه د بهگی کورپی زا هید بهگ ^(۷۲) و زهینل بهگی کورپی مه لیک بهگ. ^(۷۳) به لام ئه م په یوه ندیه به زۆری له کاتی هیوربوونه وه ی مملانی عوسمانی - سه فوی دابوو، بۆیه هیچ کاریگه ری له سه ر هه لۆیستی ئه م میرانه به رامبه ر دهولتی عوسمانی و مملانی که ی نه بووه.

باسی نووهم: سیاسه تی ده سه لاتداری عوسمانی له هه مبه ر میرانی هه کاریدا: -

پێشتر باسی ئه وه مان کرد که له دوا ی شه ری چالدیزان، میرنشینی هه کاری له گه ل کۆمه لیک میرنشین و قهواره ی تری کوردستان، ده سه لاتی عوسمانیان قبولکرد و ها نه زۆر قه له مه روی ئه م دهوله. به لام ئه وان نه بوونه به شیک ناسایی

لهنډو هم د هوله تدا. چونکه پټکه و تننامه يک له تيوان ميرانی کورد و سولتان سه ليمي يه که م له تارادابو که په يوه ندييه کانی هر دو لای پټکه خست. گرتگرتين بنه ماکانی هم پټکه و تننامه يه خویان له ودا ده بېنېوه که ميره کورده کان مای پشتاو پشست و سر به خویي ناوه خویيان هېی له حوکمرانی کړنی مېرشن و قهواره خؤمالیبه کانیان. به لام به شداری شپړ کړده سر باریبه کانی عوسمانی بکن له کانی که داویان لیده کړی. له به رامبردا ده بوو د هوله تی عوسمانی پشتیوانی له م مېرشنانه بکات و به تاییه تی له ده ستریزئی دهره کی بیانپاریزی.^(۱۰)

له نه نجامی نه مده هم مېرشنانه له نډویشیاندا هه کاری، نه که ونه ژیر کارگریزی راسته و خزی عوسمانی و له پټکڅسته کارگریبه کانی هم د هوله تدا هه لومره جی تاییه تییان هه بوو. هه رچه تده ئه وانیش له نډو ویلايه ته کانی عوسمانیدا جیگه ی خویان گرت، به لام ئه وان وهکو سنجه قی ئاسایی نه بوون^(۱۱) و پټیان ده گوترا "سر به ست میری ميران".^(۱۲) هندی له مېرشنانه کورديه کان که خاوه ن کیشی خویان بوون و له وانیتر گه وره تر و به هیزتر بوون، به به فرمی پټیان ده گوترا "حکومت" و ماف و جیاووکی زیاتریشیان هه بوو.^(۱۳) وهک ئه وهی که له حاله تی برانه وهی و هچه ی ميره که شدا د هوله تی عوسمانی نه یده توانی ده ست به سر مېرشنانه که دا بگری و "حکومه ته که ی دهری به یه کیکی دی له خویان".^(۱۴) مېرشنی هه کاریش په کټک بوو له و حکومتانه و له پووی کارگریبه وه سر به ویلايه تی وان بوو، ئه مەش له بهر ئه وه بوو که له پووی سیاسی و هه روه ها سر باریشدا خاوه ن کیشی خزی بوو، به پنی گوتی ئه ویلا چه له بی (ناوه راستی سده ی حقه مده) مری هه کاری خاوه ن (۴۷) هزاره سرباز بوو که له باره یاندا ده لی: "هه موویان پډین تاشراو، چوارشانه، زته موز و تاشیرین و نازان... ئه ونده نیشانچین کټچ ده نگتون... هه کاری ده هزاره تفهنگی له م بابه تی هه یه له کانی شپردا ده یگه بیټته چل په نجا هزاره، به لام هم ده هزاره یان هه عاش خؤن".^(۱۵) دباره هم (۱۰) هزاره ی دوابی سر باری هه میشه یی بوون. هم ژمارانه ئه گه ر ژنده وییشیان تیدا کرابی، ئه و ئا ماره ن بؤ پرشی مېرشنی هه کاری له پووی سر باریبه وه.

حکومه تی هه کاری سره پای ئه و ماف و جیاووکانی که هه بیوو، له هندی باری دیاریکراودا ده که وته بهر فرماتی ده سه لانداری عوسمانی، به تاییه تی له کانی جهنگ و له شکر کیشیبه کانی عوسمانی بؤ سر د هوله تی سه فه وی که به پنی قانونی سولتان سلیمان ده بوو مری هه کاری بجیته ژیر ئالای والی (به گلر به گی) وان، برپاریش و ابوو نیوه ی هیزه کانی به شداری هه له ته که بی و نیوه که ی تر بؤ پاراستنی مېرشنانه که بمټنه وه.^(۱۶) هه له نه نجامی نه مده بوو که د هوله تی عوسمانی له چه نډین شپړ و هه له تی سر باریزیدا له دژی د هوله تی سه فه وی سوودی له هیزه کانی هه کاری بینی، وهک له باسی پشوویدا بینعمان. به لام ئه وهی جیگه ی نیگه رانی بوو هندی جار ده سه لانداری عوسمانی توانای سر باری هم مېرشنانه یان له بواری ناوه خؤ و ته نانه ت دژی کوردانیش په کار ده هینا. وهکو ئه وهی له سالی ۱۰۵۴ دا سولتان سلیمان قانونی فرمایدیدا به زهینه ل به گی مری هه کاری نا له گل ميرانی بادینان و برادوست هیرش بکاته سر مېرشنی موکریان، که پاشکویه تی د هوله تی عوسمانی په تکرده بؤوه و دابوو په پال شاهه هماسی سه فه وی. دوابی شریکی سه خت هه رسن شازاده ی موکری کوژان که به کاروباری مېرشنانه که پاده گه یشتن.^(۱۷)

میرانی هه کاری له باریکی تریشدا ده که ونه ژیر هه ژمونی ده سه لانداری عوسمانی، ئه مەش له و کاتانه دا بوو که مریکی نوی ده هاته سر ده سه لاند. چونکه هم میره ده سه لانه که ی به شهرعی دانه دنرا تا فرماتی دانرانی له لاین د هوله تی عوسمانیبه وه دهرنه چوپویه. سه به رت به سده ی شازده م (که ماوه ی تاییه ت به م توژیته وهی)

له پورداوه كاندا بۇمان دهرده كويى كه ئم فرمانه له ئستانبول و تمانهت له لايهن خودى سولتانوره دهرده چوو. (۳۴)

هرچى والى وان بوو، سهره راي ئه وى دهسه لائى دهر كرنى فرمانى لادان و دانانى ميره كانى هكارى نه بوو، به لام چونكه ميرنشينى هكارى له پوروى كارگزييه وه له زير سهر پهرشتى ئه دابوو، زورجار له م كرداردا پۇلى خوى ده بينى. وهك ئه وى ئم واليه راپورتنى خراب له سهر ميرى هكارى بنوسيت و لاي سولتان به دنارى بكات يان كه ستيكى بنه مالى هكارى بۇ پۇستى ميرايتى ميرنشينه كه كانديد بكات و ناوى به رزىكاته وه بۇ پايتهختى عوسمانى تا فرمانى سولتانى بۇ دهر بچيت. (۳۵) هه ندئ جار خودى ميرى هكارى له م بولاردا پۇلى هه بوو، ئه مهش له كاتيكدا بوو كه ده ويوست كه ستيكى نزىكى خوى بكاته مير له شوينى خوى، بۇيه هه ولى دهر كرنى فرمانى سولتانى بۇ ده دا. وهك ئه وى زهينل بهگ بۇ سه يدى خانى كورپى و نواى ئه ويش بۇ زه كه ربا بهگى كورپى كردى. (۳۶)

مه سه له ئالركوز كرنى ده سه لات له ميرنشينى هكارى زور جار وا به ناسانى و بئى كيشه به رپوه نه ده چوو، چونكه ئم ميرنشينهش وهكو زور به ي ميرنشينه كورد به كانى تر چه ندين هه راو كيشه ي له سهر ده سه لات به خوه بينيوه. كه ئه مهش ريگى بۇ پيلان و ده ستتوره ردا نه كانى ده سه لاتدارانى عوسمانى خو ش ده كرد، و به خراب سو ديان له ده سه لائى دانان به ميره كان ده بينى. پنده چئ يه كه م ميرى هكارى كه دهر بوا هى ميرنشينه كه ي بۇ ئم ده ستتوره ردا نه كرده يته وه زهينل بهگى كورپى مه ليك بهگ بيت. ئم ميره كه كه سا به تيبه كه ده سه لاتخواز بوو و تمانهت كورده تاى له سهر باوكيشى كرنبوو، كه و ته مملائى له گه ل مير سه يد بهگى هامى له سهر پۇستى ميرايتى و له م پئنا وه شدا پوروى له ئستانبول كرد. هه رچه نده له سهر تادا داوا كه ي جينه جئ نه كرا، به لام نولجار به وى پشتوانى پۇستهم پاشاى سه درى ئه عزم (۳۷) و ئه سكه ندر پاشاى والى وان توانى پكا به ره كه ي به كوشت بدات و به فرمانى سولتان سلیمان بيته ميرى هكارى. به پئى گوته ي شهره فخان ئه سكه ندر پاشا كه خوى رقى له سه يد محمهد بهگى ميرى هكارى بوو، پۇلى گرينگى هه بوو له م مه سه له به دا. چونكه له سهر داواى ئه و فرمانى سولتانى له ئستانبول بۇ زهينل بهگ دهر چوو، هه ر ئو يش به پيلانك سهد محمهد بهگى ميرى هكارى و به عقوبى كورپى له شارى و اندا كوشت، نواى ئه وى فرمانىكى سولتانى بۇ ئه و مه به سه ده سه به ر كرد. له سهر به نهامى تاوانبار كرنى ئه و ميره به وه ي كه پۇلى نيوه ندئ بينيوه كاتئ شاراده مسته فائى كورپى سولتان سلیمان له گه ل شا ته هه ماسى به سه فه ويدا به يوه ندئ به ستروه له نئى باوكى. (۳۸) بيگومان تاوانبار كرنى ئم ميره ي هكارى راست نه بوو، تمانهت مه سه له ي پيلانگيزى شاراده مسته فاش له نئى باوكى بيته مابوو. ئه و زانرا وه كه خورم سولتانى خزانى سولتان سلیمان كه به رچه لهك روسى بوو له گه ل پۇستهم پاشاى سه درى ئه عزم (كه ميردى كچيشى بوو) ئم پيلانه يان گنرا وه له پئنا و لادنى مسته فاو ريگه خو ش كورن بۇ شاراده سه ليمى كورپى سولتان له م خزانه ي، تا بيته جينشينى تهختى عوسمانى. ئم پيلانه شيان بۇ چوه وه سهر و له سالى ۱۵۵۲ دا شاراده مسته فا به بريارى باوكى كوژا. (۳۹)

ئه گه ر له م باره ي پئشو ودا مملائى ميره كانى هكارى ريگه خو ش كور بوو بۇ ده ستوره داني ده سه لاتدارانى عوسمانى له كارويارى ميرنشينه كه دا، ئه وا له هه ندئ بارى تر دا ئم ده سه لاتدارانه بۇ مه رانه تاييه تيبه كانى خويان ئم مملائى به رپاده كه ن و تمانهت برا له نئى براى هانده دن. به مهش ميرنشينه كه تووشى شه ريكى ناوه خويى سهخت ده كه ن. وهكو ئه وى چه عفر پاشاى والى وان له سه رده مى مير زه كه ربا بهگى كورپى زهينل بهگ كردى. ئم ميره نواى كوژاننى باوكى له سالى ۱۵۸۵ دا، به فرمانى سولتان كرايه ميرى هكارى. به لام نواى تيبه رپوونى نوو سا، چه عفر پاشا رقى

لئی ہستا و ریستی لہ پڑستہ کئی لابیدا. لہم شدا بیانوہ کئی ٹوہیو کہ زاہید بگ کورہ گورہی زہینل بگ، یوہ دہی ٹو بیٹہ میر نک زہکریا بگی برای کہ بچوکتہ. دوی ٹوہی ہ ولئیک زوری نا، فرمانئیک سولتانی یو ناراستہ یہ دہرچو. بہ لام ہوز و عہ شہرہ نہ کانی ہکاری کہ زوریان لاپہنگری زہکریا بگ بیون، دئی ٹم ہنگا و ہستان و تنانہت زاہید بگ و کورہ کئی لہ شہرہ پدا کوژران و یوہ قوریانی سیاستہ چوتہ کئی والی وان. کہچی جعفر پاشای والی ہیشتا دستہ لہم کارہ ہلئہ گرت و بہ میزئیک زور و فرمانئیک تری سولتانوہ، ملیک بگی کورہ کئی تری زاہید بگی لہ جولہ میژگ کردہ میری ہکاری.^(۶۱) لہم پروداوہ (ہرہوہا لہم ہی پیشوودا) دہرہ کئی کہ سیاستی حکومتی عوسمانی لہم مہر قہولرہو میرنشینہ کوردیہ کاندہا، تارادہ پکی زور پشٹی بہ ہلئیسٹ و بچوہ نہ کانی دہسہ لانداریانی ناوچہیی والی ویلاہتہ کان دہہست.

بہ پتچہ وانہی ٹم پروداوہی رابردو، لہ یاریکدا نگہر دہسہ لانداریانی عوسمانی لہ میری ہکاری رازیوونایہ، یان ہیچ سوودئیکیان لہوہدا نہ بینیا کہ کیشہی بڑ دروست بکن، ٹوہا رکاہرہ کئی ٹوہ میرہیان دوردہ خستہ و یان پڑستی تریان پندہدا لہ شوئئیک نورری ہکاری. ہر ٹوہ زاہید بگہی کہ والی وان لہ دئی زہکریا بگ ہانیدا، پتشر ہولیدابو دہسہ لات لہ زہینل بگی باوکی بستئیی، بہ لام سولتان فرمانیدا بہ دورخستہ و ہی بڑ ہرئمی بڑستہ لہ ہشی ٹورویای عوسمانی.^(۶۲)

لہم سہلہ دانان ولابردنی میرانی ہکاری، ہندی جار دہسہ لانداریانی عوسمانی دستکوتی مادیدیان رہچار دہکرد، نگہرچی ٹوہ کسہی کہ فرمانی میراہتی بڑ دہرہ چو خاوین ماف و شایستہی ٹوہ پڑستہش بووایہ. وک زہکریا بگی کوری زہینل بگ کہ دوی ٹوہی لہ لایہن جعفر پاشای والی وان لہ پڑستہ کئی لادرا، ہرہوہو لہ تیرہ کانی پیشوودا بینیمان، توانی سکالی خوی بگہ بیٹہ سینان پاشای سہری نہ عزم.^(۶۳) ٹوہیش فرمانئیک سولتانی بڑ دہرکرد کہ میرنشینہ کئی پتیرئتہ و، بہ لام نوای ٹوہی (۱۰۰) ہزار فلوری^(۶۴) بہ خشتہ گنجینہی عوسمانی.^(۶۵) لہ حالہ تئیک تردا ٹم دہسٹکوتہ مادیہ شیزہی بہرتیلی و ہرگرتوہو لہ بہرامہردا دہسہ لانداریان تاوانی کوشتنی بیّ یاسوان نہجامدارہ. وکو ٹوہی سینان پاشای والی وان لہ سالی ۱۱۵۹۶ دا بڑ تماعی پارہ کہ سئیک بہناوی نہی بہر ناغا گرتوہو کوشتوہ کہ کہ خوادای زہکریا بگی میری ہکاری بوہ.^(۶۶) کہ واتہ سیاستہ چوتہ کانی ہندی لہ دہسہ لانداریانی عوسمانی نک تہنیا میرہ کانی ہکاری بہ لکو خلکی ناو میرنشینہ کئی گرتوہو.

باسی سیہم: پیگہی میرانی ہکاری لہ پروداوہ کانی ناوچہک و رنگانہ و ہی لہ سر پہ یوہندیہ کانی

ہردو لا :-

لہمارہی سہدی سازدہمدا کوردستان و ناوچہک چہ ندین پروداوی گرنگیان بہ خوقہ بینی، کہ ہندیکیان کاریگریان لہ سر میرنشینی ہکاریش ہبوہ. لہ ہندیکی تریشباندا، میرانی ہکاری بہ پنی توانا کیشی خویان رولیان تیدا بینی. ہرہوہا ٹوہ میرانہ کومہ لئک پہ یوہندیان لہ گہل میرنشین و ہیزہ کانی دہرہوہر نامہ زانڈبوہ. کہ ہمو ٹمانہ زورچار رنگانہ و ہیان لہ سر پہ یوہندیہ کانی میرانی ہکاری لہ گہل دہسہ لانداریانی عوسمانی ہبوہ.

لہم چوارچوہیدہا دہی سہرہتا نامازہ بہ پہ یوہندی تویان میرانی ہکاری و بادینان بکین، بہ تاییہتی زہینل بگی ہکاری کہ پہ یوہندی باشی لہ گہل سولتان حوسین بگی میری بادینان (۱۵۲۴-۱۵۷۳) ہبوہ، نواتر لہ پئی

ھاوسەرىگرىرى سىياسى پەيوەندىيەگە بەھىزىتىش بوو.^(۸۷) ئەم پەيوەندىيە كارىگرىرى لەسەر ھەلوئىستى دەسەلاتدارانى عوسمانى بەرامبەر مېرىئىنى ھەكارى ھەبوو. چۈنكى كاتتىك زەينەل بەگ لەلەين سەيد مەمەد بەگى مامى تەنگى پېئەلچىرا ھەكارى لەدەستچو (وەك لەلەين پەكەنى پېئىشوو بىنىمان)، پەئى بىر دەپەر سولتان حوسىن بەگ ئەويش بەو پېئەبەي كە لەلەي دەسەلاتدارانى عوسمانى ھەبوو، پېئە بۇ خۆشكرد بگاتە دەريارى سولتان سلىئان. لەوئى خۇدى رۇستەم پاشاى سەدرى ئەزەم پېئى زۆرى لېئىنا وپەلېئى وەرگىرتەوئى مېرىئىنەكى پېئىنا، ئەگەر بىنەمالەكى لەئىزان بېئىئەتە، وەك پېئىشۇ باسماكتىد. ئەمە لەجارى پەكەمى سەدارەتى ئاوبىراو دابو،^(۸۸) كە ماوئى ئىئوان ۱۵۴۴-۱۵۵۳ دەگىرتەو.^(۸۹)

دبارە زەينەل بەگ ھىواى زۆرى بە بېئىئەكى رۇستەم پاشا ھەبوو، بۇيە كە بۇ جارى ئوروم پۆستى سەدرى ئەزەمى وەرگىرتەو (۱۵۵۵-۱۵۶۱)،^(۹۰) دووبارە سەردانى ئەستانبولى كىردەو. بەلام ئاوبىراو دىلەكى بەجى نەھىئا و لەجىبى ئوۋە زەعامەتتىكى لەولايەنى بۇسە پېئەخشى ئا لەسەرى بۇيە^(۹۱) كەواتە ھەرچەندە زەينەل بەگ بەھزى پەيوەندىيەكى سولتان حوسىن بەگەو تولى بگاتە دەسەلاتدارانى بالاي عوسمانى لە ئەستانبۇل، بەلام لەو پېئەبەو نەيتولى پۆستى مېرلەتى وەرگىرتەو. ئەمەش پېئەوانە ئوۋەبە كە ھەندى مېژوونوس نووسىويانە گوايا ئاوبىراو بەھزى ئەم مېرەى بادىنان كراوئە مېرى ھەكارى.^(۹۲) راستە زەينەل بەگ دواتر بووئە مېرى ھەكارى، بەلام ئەمە لەپەرەسەندىكى دواتر و بەھول و كۆششى ئەسكەندەر پاشاى والى وان بوو (وەك پېئىشۇ بىنىمان)، ئىجا لەكاتىكىشدا بوو كە رۇستەم پاشا لەپۆستى سەدارەت نەمابو.^(۹۳)

لەكۆتابى ھەشتاكانى سەدەى شازدەمدا رۇدداۋىكى تىرى ھاوشىۋە لەئىئوان ھەكارى وبادىنان دووبارە بۇو، كە ھەمدىسان پەيوەندى بەدەسەلاتدارانى عوسمانىيە ھەبوو. ئەويش پەئابدردى زەكەريا بەگى كورپى زەينەل بەگ بوو بۇ لاي سەيدى خانى مېرى بادىنان. نوای ئوۋەى لەھەمبەر فىشارى مەلىك بەگى بىرازى، خۇي پېئەگىرا كە لەلەين چەغفەر پاشاى والى وان پىشتىوانى دەكرا. بەلام ئەمجارەبان ھول و تەقەللاى مېرى بادىنان لاي دەسەلاتدارانى پاپتەخت بەرھەمى باشترى ھەبوو، چۈنكى نوای ئوۋەى زەكەريا بەگ تولى راستى كېشەكە لاي ئەوان رۇونىكەتە، بىراردرا دووبارە پۆستى مېرلەتى ھەكارى پېئىدەرتەو. تەنەت سىنان پاشاى سەدرى ئەزەم خۇي پۇلى ھەبوو لەدەركىدى ئەم فەرمانە سولتانىيە.^(۹۴) شايبانى باسە ئەم دوو مېرەش (واتە زەكەريا بەگى ھەكارى و سەيدى بەگى بادىنان) وەك دوو مېرەكى پېئىشوو پەيوەندى ژىخووزىيان لەئىئوان دابو.^(۹۵)

ئەگەر بگەپىنەوۋە نولۋە بۇ رۇدداۋەكى پېئىشۇ، كە پەيوەستە بە پەيوەندى ئىئوان زەينەل بەگى ھەكارى و سولتان حوسىن بەگى مېرى بادىنان، دەبىئىن نوو لە مېژوونوسان تاماژە بۇ ئوۋە دەكەن كە لەو سەردەمدا مېرى بادىنان بەھزى پالپىشتىكىردى مېرى ھەكارى لاي دەسەلاتدارانى عوسمانى، وەك چاودىر و سەپەرشت واپوۋە بەسەر مېرىئىنى ھەكارىيە.^(۹۶) بەلام ئەم دوو مېژوونوسە ھاردووكيان لەمەدا پىشتىان بەنوسەرىكى پېئىش خۇيان بەستوۋە كە ئەويش ھىچ بەلگەبەكى مېژووى بۇ ئەمە بەدەستەوئە ئى.^(۹۷) بۇيە ئەم بۇچۇنە قىول ئاكرى، بەتابىەتى كە ئەمە لەگەل ھەلوۋەرجى كارگىرى عوسمانى بەكناگىرتەوۋە كە بەپېئى ئوۋە مېرىئىنى ھەكارى لەزىر چاودىرى و سەپەرشتى والى وان دابو. بەكى لەم دوو مېژوونوسە نواتر لەشۇقەپەكدا دەلى ئەم ھەزموۋەنى مېرى بادىنان، لەسەر بىنەماى پەيداكىردى ھاوپەيمان و كەسانى دلسۇز بوو لەلەينى بەرامبەردا. واتە ئەم ھەزموۋەنى كاتى بووۋە پىشتى بەھاوسەنگى ھىز بەستوۋە

له‌نیوان میرانی بینه‌مالی ده‌سه‌لانداز له‌ه‌ردوو میرنشینه‌که‌دا. ^(۸۷) ئەمە زیاتر له‌پاستییەوه‌ نزیکه، چونکه‌ نوێتر که‌ ه‌ارسه‌نگییه‌که‌ ده‌گۆڕی، کاره‌که‌ پێچه‌وانه‌ ده‌بیته‌وه‌و ته‌نانه‌ت زه‌ینه‌ل به‌گی میری هه‌کاری ده‌ستکاری کێشه‌ ناوه‌خۆییه‌کانی بادینان ده‌کات، وه‌کو لێره‌ به‌داوه‌یینه‌ن:

دوای مردنی سولتان حوسێن به‌گی میری بادینان له‌سالی ۱۵۷۲دا، شەری ناوه‌خۆیی له‌سه‌ر ده‌سه‌لات به‌ریابوو. دواجار ئەم شەری له‌به‌رئەوه‌ندی قوبادبه‌گی کۆری سولتان حوسێن یه‌کلانی بزوه‌و به‌یرام به‌گی برانسی که‌ په‌نای برده‌بووه‌ به‌ر ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی، له‌وی ده‌سته‌به‌سه‌ر کرابوو. ^(۸۸) به‌لام زه‌ینه‌ل به‌گی میری هه‌کاری ئەم دهره‌نجامه‌ی به‌داوه‌ نه‌بوو. سه‌باره‌ت به‌هه‌وکاری ئەمه‌ش شه‌اره‌فشان ده‌لی ناوبراو پقی زۆری له‌قوباد به‌گی بوو. ^(۸۹) به‌لام زیاتر پێده‌چێ له‌به‌ر ئەوه‌ بی که‌ ئەو سۆزی بۆ به‌یرام به‌گی هه‌بووی چونکه‌ خوشکه‌زای خۆی بوو. ^(۹۰) بۆیه‌ زه‌ینه‌ل به‌گی هه‌موو هه‌ولێکی خسته‌گه‌ڕ تا له‌به‌ندی بزگاری بکات. سه‌ره‌نجام به‌سوود بینه‌ن له‌په‌یوه‌ندییه‌کانی به‌ سه‌رداری ته‌وریز و به‌خشیینی ب‌ه‌ پاره‌یه‌کی زۆر نوێنی له‌م هه‌وله‌یدا سه‌رکه‌وت.

به‌پێی گوته‌ی نووسه‌ریک بی سه‌ره‌تا زه‌ینه‌ل به‌گی رازی نه‌بووه‌ ده‌ست له‌کاروباری میرنشینی بادینان وه‌ریدا، کاتی هه‌ندی له‌سه‌رانی بادینان داوايان لێکردووه‌ یارمه‌تییان بدا بۆ ئەوه‌ی قوباد به‌گی لایه‌ن و به‌یرام به‌گی له‌شوینی ئه‌و بگه‌نه‌ میری بادینان. به‌لام کانیك به‌یرام به‌گی له‌لایه‌ن شا محمهد خ‌ودایه‌نده‌ی سه‌فه‌وی (۱۵۷۲-۱۵۸۷) په‌ند کراوه‌، ته‌وکاته‌ ناچاربووه‌ هه‌ولی بزگار کردنی بدات. هه‌ر ئەو نووسه‌ره‌ ده‌لی زه‌ینه‌ل به‌گی به‌و که‌سایه‌تیه‌ به‌هێز پێژداره‌ی که‌ هه‌ببوو توانی ناشته‌وابی له‌نیوان ئەم دوو برا بادینییه‌ ساز بکات و قوباد به‌گی ب‌وه‌ قابل بکات که‌ به‌یرام به‌گی برای بکاته‌ سه‌رداری زاخۆ. ^(۹۱) به‌لام ئەم نووسه‌ره‌ به‌ئه‌وای راستی نه‌پێکاووه‌ دلتیان که‌ زه‌ینه‌ل به‌گی هه‌ر یه‌وه‌ نه‌وه‌ستاره‌ که‌ به‌یرام به‌گی له‌به‌ندی بزگار بکات. چونکه‌ له‌به‌لگه‌نامه‌یه‌کی عوسمانیدا دهرده‌که‌وی که‌ ناوبراو به‌کردارێش پشتیوانی له‌ به‌یرام به‌گی کردووه‌ بۆ ئەوه‌ی بیته‌ میری بادینان. له‌م به‌لگه‌نامه‌یه‌دا که‌ نامه‌یه‌که‌ له‌سالی ۹۹۱ک (۱۵۸۲-۱۵۸۳) بۆ سولتانی عوسمانی نێژدراوه‌، قوباد به‌گی نووسیویه‌تی: "به‌یرام به‌گی برای به‌سوود وه‌رگرتن له‌ده‌رفه‌تی خه‌ریکبوونی ئەو به‌شەری ئێران، هێرش کردۆته‌ سه‌ر ئامیدی. له‌مه‌شدا له‌لایه‌ن یاخیبووان زه‌ینه‌ل به‌گی هه‌کاری و سلیمان به‌گی سۆران یارمه‌تی دراوه‌". هه‌ر له‌و نامه‌یه‌دا قوباد به‌گی ویستویه‌تی هه‌لوێستی خۆی به‌هێز بکات و له‌پێی گه‌وره‌کردنی کێشه‌که‌، سولتانی عوسمانی له‌ژێر دژمنه‌کانی هانبدات. بۆیه‌ داوای یارمه‌تی له‌سولتان ده‌کات بۆ ئەوه‌ی "هێرش بکاته‌ سه‌ر ئەم یاخیبووانه‌ تا له‌ناویان بیات چونکه‌ دواخستنی ئەمه‌ ده‌بیته‌ هه‌ی یاخیبوونی هه‌موو کوردانی ناوچه‌که‌و دهرچوونیان له‌گۆڕپایه‌لی و پاشکویه‌تی بۆ ده‌وله‌تی پایه‌به‌رز". به‌لام دیاره‌ سولتان کێشه‌که‌ی زۆر به‌هه‌ند هه‌لنه‌گرتووه‌و به‌بیانویی له‌گۆڕیدا بوونی شەری دهره‌کی، یه‌کلایکردنه‌وه‌ی ئەم مه‌سه‌له‌یه‌ی دواخستووه‌. ^(۹۲)

له‌په‌وداوه‌کانی نوێتری میرنشینی بادینانیش دهرده‌که‌وی که‌ هێرشیکێ له‌مجۆره‌ ئه‌نجام نه‌دراوه‌ و به‌لکو دواي چهند په‌ره‌سه‌ندنیک به‌یرام به‌گی بووه‌ته‌ میری بادینان و قوباد به‌گیش له‌لایه‌ن هه‌زه‌کانی بادینان کۆژرا. ^(۹۳) که‌واته‌ ئەم هه‌لوێسته‌ی میری هه‌کاری سه‌باره‌ت به‌ میرنشینی بادینان، سه‌ره‌رای نامه‌ هانده‌رانه‌که‌ی قوباد به‌گی بۆ سولتان، هیچ کاریگه‌ری نه‌ریتی له‌سه‌ر په‌یوه‌ندی نیوان ئەم هه‌روه‌ ده‌سه‌لانداری عوسمانی نه‌بوو.

زه‌ینه‌ل به‌گی هه‌کاری یه‌کێک بوو له‌سهر به‌هێز و تواناكانی هه‌کاری، بۆیه‌ له‌سه‌رده‌می ئەودا پۆل و هه‌ژموونی ئەم میرنشینه‌ له‌په‌وداوه‌کانی ناوچه‌که‌ دیار و به‌رچاو بوو. بێجگه‌ له‌میرنشینی بادینان که‌پێشتر باسمانکرد، ناوبراو ده‌ستی

له کاروباری دهقیری (تەرگه وه) پش وهرده دا که له میرنشینی برادۆست جیابۆوه.^(۱۱) ئەمەش پرهنگدانه وهی ئه زینتی له سه ره پیه هندییه کانی ئیوان هه کاری و ده سه لاتدارانی عوسمانی هه بوو. به جۆرێک ده بینه زهینه ل بهگ ده بیته جینگه پشت پیده ستنی ده سه لاتداران و به چه ندین کاری گرنگی راده سپێرن له ناوچه که دا. له باسی پیشوودا ناماژه مان به و ئه رکه دا که له لایه ن خودی سولتان سلیمان هه پنی سپێردرا بۆ به شداریکردن له هیزشکردنه سه ره میرنشینی موکریان. ئه رکه نه م ئه رکه جینگه ی ستایش نه بی ئه وا زهینه ل بهگ ئه رکی تری بۆ ده سه لاتدارانی عوسمانی ته نجامداوه که شانازی پیه وه بکری. له مه شدا مه به ستمان ئه و پۆله یه که له هینانه وهی شه ره فخانیه میری به دلیدا بینی. ئەم مه ره ی به دلپس که شه ره فخانیه به دلپسی میژوو نووسه، له گه ل مه ره شه مه ددینی باوکیدا په نای بر دبووه بهر شاته هه ماسی سه قه وی. به لام له سالی ۱۵۷۷ دا ده سه لاتدارانی عوسمانی ویستیان ناشتی بکه نه وه و میرنشینه بۆ ماوه ییه که ی بۆ بگێر نه وه که پیشتر لییان زه و تکر دیوو. به دلپسی خۆی ده لی ئەم مرگنیه یه که له فرمانیه کی سولتان مورادی سییه ما (۱۵۷۴-۱۵۹۵) نووسرابوو، به هۆی خه سه ره و پاشای والی وان و زهینه ل بهگی هه کاری و هه سه ن بهگی مه حمودی پتی گه بشتوووه. له سه ره یه ندی گه رانه وه شیدا، میرانی کوردستان هاو پتی بوونه تاگه بشتوووه شهاری وان بۆ دینه ی خه سه ره و پاشای والی.^(۱۲) بیگومان زهینه ل بهگیش له نیو ئه و مه رانه دابوو به و پیه یی که له سه ره تا دا پۆلی له مه سه له که دا هه بووه و دیاره میرنشینی هه کاریش هاو سنووری ئیزان بوو.

له نه نجامی هه موو نه مانه دا زهینه ل بهگ پینگه یه کی به رزی لای ده سه لاتدارانی عوسمانی هه بوو. ته نانه ت به رپر سیکی به رزی وه کو پۆسته م پاشای سه دری ئه عزه م دژایه تی به در بهگی میری بۆ تانی ده کرد له به ره وه ی ناو براو هیزشی کردبووه سه ره زهینه ل بهگی هه کاری کاتی له ئه ستانبۆل بۆ هه کاری ده گه راپه وه.^(۱۳) له کۆرو دیوه خانی والی وانیشدا، به پتی فه رمانیه کی سولتان سلیمان که سه بۆی نه بوو پیش زهینه ل بهگ بگه وی.^(۱۴)

له سه رده می نوای زهینه ل بهگیش، هه کاری هه ره یه کیگ بوو له و میرنشینه ی کوردستان که ده وه تی عوسمانی له زۆر رووداو و بۆنه دا پشتی پیده به ست. له سالی ۱۵۹۲ دا کاتی هۆزی زیبار له میرنشینی بادینه تادا به رده وه ام بوو له کیشه تانه وه و دژایه تیکردنی سه بیدی خانی میری بادینه تان، میری هه کاری له گه ل هه ردوو والی موسل و دیاره بکه ره و میرانی بۆ تان و به دلپس و چه ندانی تر له لایه ن ده وه ته وه پاسپێردرابوو بۆ لیدانی زیباریه کان، ئه رکه واز له م هه لوێسته یان نه هیتن.^(۱۵)

پوختەى توپۇزىنەۋە:

لەسەدەى شازدەھەمدا مېرنشېنى ھەكارى يەككە بوو لەمېرنشېنە بەھىز و ھەزەنەكانى كوردستان، بۇيە مېرانى ھەكارى لەم سەردەمەدا لەكارنئىكردنى بەردەوام دابوون لەگەل پېشھاتەكانى ناۋچەكە. گزىنگىزىن پېشھاتىش كە لەسەرەتاي سەدەكە پرويدا، ھەرپەشەى سەفەرى بوو كە سەرلەبەرى ناۋچەكە ھەرۋەھا مېرنشېنى ھەكارىشى گزىتەۋە. زاھىد بەگى مېرى ھەكارى ھەزمونى سەفەرى قەبولكرد، بۇ ئەۋەى پارىزگارى لەقەۋارەى مېرنشېنەكەى بكا. بەلام كاتىك شا ئىسماعىلى سەفەرى (۱۵۰۱-۱۵۲۴) سىياسەتى لەناۋىردنى قەۋارە كوردىيەكانى پەپرەۋكرد، بىرارى داگىركردنى مېرنشېنى ھەكارىشى دا. ئەمەش واىكرد كە مېرى ھەكارى بېچتە بەرەى عوسمانى و لەشەرى چالدىران (۱۵۱۴) دا پۇلىكى گزىنگى گىزا. لەئەنجامى ئەمەشدا چارەنۋوسى مېرنشېنەكە بەدەۋەلىنى عوسمانىيەۋە گزىدرا و مېرانى ھەكارى لەمىلاننى لەگەل دەۋەلتى سەفەرىدا بە زانىبارى ھەۋالگىرى و ھىزى سەربازىش پالېشتى عوسمانىيان دەكرد، تەنانت زەينەل بەگى مېرى ھەكارى گىيانى خۇى لەم پېناۋە دانا. ھەر بەھزى ئەم ھەلۋىستەۋە ناۋچەكانى ھەكارى چەندىن جار تروشى شالارى كاولكارى سەفەرى بوۋتەۋە.

لەلەبەكى تر، مېرانى ھەكارى لەزىر سابەى دەۋەلتى عوسمانىدا ئوانىيان پارىزگارى لەدەسلانە بۇماۋەبىيەكەيان بكن. مېرنشېنى ھەكارىش ھەرچەندە لەپوۋى كارگىزىيەۋە سەر بە ۋىلابەتى وان بوو، بەلام بىرىكى زۆر لەسەربەخۇبى ناۋەخۇبى و ھىزى سەربازى تايىبەت بەخۇبى ھەبوو. تەنانت بەفەرەى پىتى دەگوترا "حكومت" لەبەرەمبەردا ھىزەكانى مېرنشېنەكە لەزۆر بواردا بۇ خزمەتى بەرژەۋەندىيەكانى عوسمانى بەكاردەھىنران. سەرەپاى ئەمەش پەيوەندى مېرانى ھەكارى و دەسلاندارانى عوسمانى ھەموركات ئەرئىتى نەبوو. بەتايىبەتى كە كىشەى ناۋەخۇبى وناككى ئىۋان مېرەكان پىگەى خۇشكرد بۇ دەستۋەردانى دەسلاندارانى عوسمانى لەكارۋىبارى مېرنشېنەكە تەنانت كوشتى يەكى لەمېرەكان (سەيد مەمەد بەگى كۆرى زاھىد بەگ). ھەندى جار دەسلاندارانى عوسمانى بۇ بەرژەۋەندى تايىبەتى خۇيان ئەم كىشانەيان لەھەكارى دەنايەۋە. بەزۆرىش سوۋدىيان لەۋەدەبىنى كەمېرەكانى ھەكارى (ۋەگو مېرە كوردەكانى تر) پىۋىستىيان بەدانپىندانانى فەرەى عوسمانى ھەبوو تا دەسلانان بەشەرى بىناسرى. سەرەپاى ئەمەش مېرانى ھەكارى كىشى سىياسى و سەربازى خۇيان لەدەست نەدا، بەجۇزىك لەزۆبەى پوۋداۋەكانى ناۋچەكە پۇلى بەرچاۋيان ھەبوو. لەئەنجامى ئەمەشدا ھەندى لەمېرەكان بەتايىبەتى زەينەل بەگ كە لەسالى ۱۵۸۵دا مرنۋە، پىگەبەكى دىارى لاي دەسلانداران ھەبوو.

په اوښه‌کان:-

- (1) نهم وېلايه ته مه‌لېنه‌كښى (جوله‌مېرگ) -عو له‌باكووردا به‌ويلايه‌تى وان و له‌پوژنواوادا شېرناخ و له‌پوژنه‌لاندنا نازه‌رېبجانى نېراني و له‌باشوورېشدا به‌مه‌رېوو پارزنگاى هه‌ولتېر و دهوك دهوره درلوه . د. عبدالولا شه‌فور، فه‌ره‌نگى جوجرافيايى كوردستان، ج ٣، ده‌زگاي موكرىاني، هه‌ولتېر ٢٠٠٨، ل ٢٠٣.
- (2) ستيقن همسلي لوكتريك، اربعه قرون من تاريخ العراق الحديث، ط ٥، دار الرافدين، بيروت ٢٠٠٤، ص ١٩-٢٠، هه‌روه‌ها بېروانه بوجوړنى (آنستانس ماري الكرملي) له: د. عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقية في تاريخ الكرد الحديث وحضارتهم، منشورات وزارة الثقافة، اربيل ٢٠٠٨، ص ٢٧٢.
- (3) شمس الدين سامي، قاموس الاعلام، مهران مطبعة سي، مج ٢، استانبول، ١٢٠٦ رومي/١٨٨٩ م، ص ١٩٦٧، ١٨٥٢. جوله‌مېرگ له‌كوتايى سه‌رده‌مى عوسمانيدا شاروچكه‌به‌ك بوو له‌نوورى ١١٥ كم له‌باشوورى پوژنه‌لانى وان، به‌شيكى شاروچكه‌كه له‌خوار شاخه‌يكى به‌رديندا بوو، له‌سه‌ر شاخه‌كه‌شدا فه‌لاكه هه‌ر ماپوو. بېروانه: هه‌مان سه‌رچاوه، مج ٣، ص ١٨٥٢.
- (4) لهم ياره‌به‌وه بېروانه: د. زيار صديق توفيق، كردستان في القرن الثامن الهجري/ دراسة في تاريخها السياسي والاقتصادي، مؤسسة موكرىاني، اربيل ٢٠٠١، ص ١٢٢-١٢٦، رابيعه فه‌تاح شېخ محه‌مه‌د، كوردستان له‌سه‌ده‌ى پازده‌ى زابنيددا، چاپكراوه‌كانى وه‌زاره‌تى پوژنېپېرى، هه‌ولتېر ٢٠٠٥، ل ٢٤٧-٢٥٨.
- (5) شرقخان البديسي، شرقنامه، ت: محمد جميل الملا أحمد الرويبياني، ط ٢، مؤسسة موكرىاني، اربيل ٢٠٠١، ص ٤٨٢، شمس الدين سامي، م. س، مج ١، ص ٤٧٤٢.
- (6) لهم ياره‌به‌وه بېروانه: د. درويش يوسف حسن هوروي، بلاد هكاري ٩٤٥-١٢٣٦/ دراسة سياسية حضارية، مطبعة وزارة التربية، اربيل ٢٠٠٥، ص ١٩-٢٠.
- (7) درويش هوروي، م. س، ص ١٨-١٩.
- (8) وستان: كاتى خوى مه‌لېنه‌تى فه‌زايه‌ك بوو له‌ويلايه‌تى وان. شرقخان البديسي، م. س، هامش ص ٢٣٤. به‌لام دياره نېستا نه‌ماوه.
- (9) هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٢٣٤.
- (10) حسن بيگ روملو، احسن التواريخ، تصحيح: د. عبدالحميد نوايي، جزء ١، انتشارات اساطير، چاپ ١، نوبران ١٣٨٤، ص ٥٤. زيار صديق، م. س، ص ١٣٥-١٣٦.
- (11) اربعه قرون من تاريخ العراق الحديث، ص ٢٠.
- (12) زيار صديق، م. س، ص ١٢٦.
- (13) شرقخان البديسي، م. س، ص ٢٢٢. شه‌ره‌فخان ده‌لې په‌چه‌له‌كى نهم به‌نامه‌يه ده‌چېته‌وه سه‌ر خه‌ليفه‌كانى عه‌باسي، به‌لام ناخواني ته‌مه پشتراست بكرته‌وه.
- (14) بېروانه: كاوه فريق احمد شاولى ثاميدى، اماره بادينان ١٧٠٠-١٨٤٢/ دراسة سياسية لاجتماعية ثقافية، منشورات مؤسسة موكرىاني/ اربيل، مطبعة خبات- دهوك ٢٠٠٠، ص ٣٢، ٣٢.
- (15) يق زانبارى زياتر له‌مباريه‌وه بېروانه: رابيعه فه‌تاح، س. پ، ل ٢٥٣-٢٥٨.
- (16) شرقنامه، ص ٢٤٢، ٢٤٥.
- (17) به‌دليسي ده‌لې ته‌ختار له‌دېر زه‌مانه‌وه سه‌ر به‌مېرنيشېنې به‌دليس بووه، بوييه له‌سالى ١٥٢٢ دا مير شه‌ره‌فخانې باپېرى نهم ناوچه‌به‌ى به‌شه‌ر له‌هه‌كاريه‌يه‌كان سه‌ندوته‌وه ته‌نانه‌ت سه‌ر دلرې فه‌لاى ته‌ختارېش له‌شه‌ره‌كه‌دا كوژاوه. بېروانه: هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٦٨٤.
- (18) هه‌مان سه‌رچاوه، ص ٢٤٤، ٢٤٥، ٢٥٠، ٢٥٢.
- (19) ته‌مه نهر عېزه‌ددين شېره‌ى پېشوو نيه.

(۳۰) د. سعدي عثمان هروتي، كوردستان و الامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان، مؤسسة موكرياني للنشر - اربيل، مطبعة خاني، دهوك ۲۰۰۸، ص ۲۵، ههروهه: د. سعدي عثمان هروتي، چهند لايه نينكي ميژوي پامباري و كومه لايه نينكي و تايبوري كوردستان له سرده مي عوسمانيدا. ئه كانديمياي كوردي، ههولتر ۲۰۱۳، ل ۸.

(۳۱) رابيعه فهتاج، س. پ، ل ۲۵۸.

(۳۲) شرفنامه، ص ۲۴۴.

(۳۳) برونه دهقي راپورتينكي والي دياره كرمي سولتان سلطاني قانوني له سالي ۱۵۲۰، له: فاضل بيات، البلاد العربية في الوثائق العثمانية/ النصف الأول من القرن ۱۰هـ - ۱۶م، مج ۱، استانبول ۲۰۱۰، ص ۷۶.

(۳۴) له م باره يوه برونه: راجر سينفري، ئيراني سرده مي سه فوي، و: سه لاهه دين ناشي، بنكه ي زين، سلطاني ۲۰۰۶، ل ۷۹.

(۳۵) حسن بيگ روملو، م. پ، ج ۲، ص ۱۰۱۴ - ۱۰۲۰، اسكندر بيگ تركمان، تاريخ عالم اراي عباسي، ج ۱، ج ۲، انتشارات امير كبير، چاپخانه گلشن، تهران ۱۳۵۰هـ. ش، ص ۳۲ - ۳۵. يژ ورده كاري ئه م يوولوانه برونه: سعدي هروتي، چهند لايه نينكي ميژوي...، ل ۱۱ - ۱۵.

(۳۶) شرفخان البديسي، م. س، ص ۲۴۴.

(۳۷) هه مان سه رچاوه لاپه ره.

(۳۸) بژ زانين ئه م ميرنشيناناي يوويه يووي له شكري سه فوي بوونه وه دواي زيانينكي ژور سه ره حجام هه ر دگيركران. برونه: سعدي هروتي، كوردستان و الامبراطورية العثمانية، ص ۳۲ - ۳۳.

(۳۹) شرفنامه، ص ۲۴۴.

(۴۰) ژور بښه چي سرده لي ئه م ميره كوردانه بژ ئه م شاره له سالي ۹۱۵ك (۱۵۰۹ - ۱۵۱۰ز) بيژ، چونكه هه له ته كه ي شا ئيسماعيل بژ ده فوي شيروان (كه ده كه ويته ئاوچه كانئ قه قاس) له م ساله دايوو (برونه: راجر سينفري، س. پ، ل ۷۹) بينگومان شاري (خوي)ش كه ده كه ويته ئه ويه ي پاكوروي پوژئاواي ئيران له سه ر پئي ئه م هه له ته بوو.

(۴۱) سه بارات په سياسي سه فوي له كوردستاندا وهوكاره كانئ كوريني ئه م سياسيته برونه: سعدي هروتي، چهند لايه نينكي ميژوي...، ل ۱۶ - ۱۸.

(۴۲) شرفخان البديسي، م. س، ص ۶۵۸ - ۶۵۶.

(۴۳) برونه: راجر سينفري، س. پ، ل ۸۲.

(۴۴) شرفنامه، ص ۶۵۷.

(۴۵) هه مان سه رچاوه، ص ۶۶۱، ههروهه ها برونه: سعدي هروتي، كوردستان و الامبراطورية العثمانية، ص ۶۰.

(۴۶) بژ زانباري زياتر له باره ي ئه م سه ره وهوكار و دهره نجاهه كانئ برونه: سعدي هروتي، چهند لايه نينكي ميژوي...، ل ۱۸ - ۲۲.

(۴۷) برونه دهقي (استمالت نامه) كه له: د. عبدالصين نواشي، شا اسماعيل صفوي/ اسناد و مكاتبات تاريخي همراه با پاداشتهاي تفصيلي، انتشارات ارغوان، چاپ ۲، چاپخانه ارژنگ، تهران ۱۳۶۸هـ. ش، ص ۱۸۹.

(۴۸) تاسرابوو به حه مه د بيقللي پاشا، بووه يه كه م والي عوسمانئ له دياره كرم دواي ئه وي پوژلي كونگي گنرا له دهره په راندنئ هيزه كانئ سه فوي له ئاوچه كانئ كوردستان دواي شه ي چالديزان. له م باره ي وه برونه: سعدي هروتي، كوردستان و الامبراطورية العثمانية، ص ۵۴ - ۵۷.

(۴۹) برونه دهقي راپورته كه له: فاضل بيات، م. س، ص ۷۵ - ۷۸.

(۵۰) برونه: شرفخان البديسي، م. س، ص ۲۴۴ - ۲۴۵.

(۵۱) هه مان سه رچاوه، ص ۲۴۹.

(17) ئەم ئەلقەبەي مەملەتتەبەي نوو شالارى سەرەكى عوسمانى بەخۆرە بىنى كە پاكىكيان لەسالى ۱۵۳۲ و ئەووتريان سالى ۱۵۴۸ بوو، ك شاتەھەسەب سەرەتا لەبەرامبەر ھەردووگيان پاشەكشەي كرد بەلام دواتر دەھاتەرە نارچەكەر چەندىن شۆينى دەگرتەرە. لەمبارەبەر بېوانە: اسكندر بېگ تركمان، م . پ، ج ۱، ص ۶۶-۷۴. ھەرەھا: رەلە مطراقي زادە / لنصوح افندي السلاحي الشهير بمطراقي زادە (تو بەد ۱۹۵۷ھ)، ترجمە: صېحى ناظم توفيق، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رزوف، اصدارات المجمع الثقافي، ابوظبي ۲۰۰۳، صفحات متعدده.

(18) شاه طهماسب بن اسماعيل بن حيدر الصفوي (۹۱۰-۹۸۴ھ)، تذكره شاه طهماسب، انتشارات شرق، چاپ ۲، تهران ۱۳۶۳ھ. ش ص ۳۹.

(19) حسن بيگ روملو، م . پ، ج ۳، ص ۱۲۵۳.

(20) بەگوتەي شەرەفخان ئەم مېرە بق ماوەي نزیکەي (۴۰) سال حوکمراني کرپووه. شرفنامه، ص ۲۴۹.

(21) حسن بيگ روملو، م . پ، ج ۲، ص ۱۳۶۷.

(22) يلماز اوزتونا، تاريخ الدولة العثمانية، ت: عدنان محمود سلمان، مج ۱، منشورات مؤسسة فيصل، استانبول ۱۹۸۸، ص ۳۴۰، عماد عبدالسلام رزوف، دراسات وثائقية في تاريخ الكرد...، ص ۲۹۵.

Colin Imber: The Ottoman Empire (1300-1650) / The Structure of Power, First Pub., by Palgrave, Great Britain, 2002, P75.

(23) بېوانە: ئەولياچەلەبي، سياحة تنامه ي ئەولياچەلەبي / كورد لە ميژوي دراوسينگاندا، ھەرگرتياني: ناکام، چاپي ۲، بەغدا ۱۹۷۸، ل ۱۹۹-۱۹۳، ھامەر، نولت عثمانية تاريخي، مترجمي: محمد عطا، جزء ۵، استانبول ۱۳۳۰ رومي، ص ۱۴۹.

(24) بېوانە: رەلە مطراقي زادە.

(25) شرفنامه، ص ۶۸۵، بيگومان ئەم مېرەي بەدليس لەسالى ۱۵۲۳دا كۆزراوه (ھەمان سەرچاوه، ص ۶۸۱-۶۸۲) كەواتە دەبي ئە بووداوه پيش ئەم سالە بي.

(26) ئەمە شەري چلدر بيو كە لەسالى ۱۵۷۸دا بوويدا و چەند ميريكي كوردی تيدا كۆزا. بېوانە: يلماز اوزتونا، م . س، مج ۱، ص ۴۰.

(27) شرفخان البديسي، م . س، ص ۲۴۵.

(28) ھەمان سەرچاوه، ص ۲۴۹-۲۵۰، د. شەمسى محەمەد ئيسكەندەر، ميژوي كورد لەسەدەي ۱۶ھەدا، ھەرگرتياني: شوکور مستەفا ھولتير ۱۹۹۸، ل ۹۹.

(29) شرفخان البديسي، م . س، ص ۲۵۰.

(30) بېوانە: ھەمان سەرچاوه، ص ۲۴۹، ھەرەھا: شەمسى محەمەد ئيسكەندەر، م . س، پ، ل ۹۸. شايايى باسە ئەم سەرچاوهي داوي دە ئەم بووداوه لەسالى ۱۵۶۲ز دا بوو، بەلام پېناچي سالە كە راستي چۆنكە لەم ماوەيدا ھيچ شەرتك لەتيوان عوسمانى سەفەوي لەئارا نەبوو.

(31) شرفخان البديسي، م . س، ص ۲۴۵، ۲۴۸.

(32) ھەمان سەرچاوه، ص ۲۴۶.

(33) ھەمان سەرچاوه، ص ۲۴۸.

(34) ستيفن ھەسلي لونكرىك، م . س، ص ۶۰.

(35) ھامەر، م . س، ج ۴، ص ۱۷۶-۱۷۸، محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان، ترجمه: محمد علي عوني، الطبعة ۲، بغداد ۱۹۶۱، ص ۱۷۱. بز زانباري زياتر لەمبارەبەرە بېوانە: سعدي ھروتي، كردستان والامبراطورية العثمانية، ص ۶۲-۶۸.

(36) ھاملتون جيپ و ھاروك بوي، المجتمع الاسلامي والغرب، ترجمه: عبدالمجيد حسيب القيسي، دمشق ۱۹۹۷، ج ۱، ق ۱، ص ۲۰۱-۲۰۲. ھەرەھا بېوانە: ئەولياچەلەبي، م . س، ل ۳۵-۳۶.

(37) Ismail Hakki Uzunçarşili: Osmanli Tarihi, cilt. 2, Ankara, 1995, S.580

(63) Ayni Ali Efendi, Osmanli Imparatorlugunda Eyalet Taksimati, Toprak Dagitimi ve Bunlarin Mali Gucleri, Ceviren: Hadiye Tuncer, Ankara 1964, S.13.□

(64) ئەولياچە لەسى، س. پ. ل، ۲۸-۲۹. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەى ئەم ماف و جیاووكانە بېوانە: د.سەدى عىمان، كوردستان الجنوبیة فی القرون السابغ عشر والثامن عشر، اربیل ۲۰۰۶، ص: ۸۰-۸۱.

(65) سیاحەتنامەى ئەولياچە لەسى، ل، ۲۰۸-۲۰۹.

(66) ھەمان سەرچاوە، ل، ۲۱۱-۲۱۲.

(67) شرفخان البیدلیسى، م. س، ص ۴۸۷، محمد جمیل یۆژیە یانى، فەرمانبەرە وایی موکریان، بەغدا ۱۹۹۲، ۴۷ ل.

(68) بۆ نمونە بېوانە: شرفخان البیدلیسى، م. س، ص ۲۴۶، ۲۴۹، سەدى ھروتی، كوردستان والامپراطوریة العثمانیة، ص ۱۰۴.

(69) بېوانە: شرفخان البیدلیسى، م. س، ص ۲۴۸-۲۴۹.

(70) ھەمان سەرچاوە، ص ۲۴۹.

(71) زاوی سولتان سلیمان بوو، دوو جار یۆتە سەدرى ئەعزەم لەمارەى (۱۵۴۴-۱۵۵۲) و (۱۵۵۵-۱۵۶۱)، كەسێكى بیلانگێر و بەرتیل خۆر بوو. یلماز اوزتونا، م. س، م، ۳۴۹-۳۵۲.

(72) بۆ ووردەكارى ئەم پووداوانە بېوانە: شرفنامە، ص ۲۴۵-۲۴۹.

(73) بېوانە: محمد فرید بك السامی، تاریخ النولة العلیة العثمانیة، تحقیق: د.احسان حقى، دار النفاىس: الطبعە ۱۰، بیروت ۲۰۰۶، ص ۲۴۶، یلماز اوزتونا، م. س، م، ۳۴۹.

(74) شرفخان البیدلیسى، م. س، ص ۲۵۰-۲۵۱.

(75) ھەمان سەرچاوە، ص ۲۴۹، بۆ نۆۆتەى تر لەمبارەىووە بېوانە: ص ۲۴۷، ۲۴۸.

(76) كەسێكى ھەلبەرست بوو و لەسەردەمى سولتان موراى سێیەم (۱۵۷۴-۱۵۹۵) سى جار بوودتە سەدرى ئەعزەم، نوێش لەسالەكانى (۱۵۸۰-۱۵۸۲) و (۱۵۸۹-۱۵۹۱) و (۱۵۹۲-۱۵۹۵)، یلماز اوزتونا، م. س، م، ۴۰۷، ص ۴۲۷-۴۲۹.

(77) فلۆرى پارەىكى زێى بوو لەبنەرەتدا لە فلۆرەنسای ئیتالیا ئیدرلۆو و ناوەكەشى ھەر لەوھو ھاتووە، دواتر لەوولتە ئەرۆبۆپییەكان و ھەرھەما دەولەتى عوسمانى و ھەموو رۆژمەلات ناسراووە، فرخەكەى بەپێى سەردەمەكان گۆراو. عباس العزاوى، تاریخ التقود العراقیة، بغداد ۱۹۵۸، ص ۱۳-۱۳۱.

(78) شرفخان البیدلیسى، م. س، ص ۲۵۱، شەمسى محەمەد ئیسكەندەر، س. پ، ل، ۹۹.

(79) شرفخان البیدلیسى، م. س، ص ۲۵۱-۲۵۲.

(80) زەینە بەگ خۆشكى خۆى داووە سولتان حوسێن بەگ، أنور المایى، الأكراد فی بەدینان، ط ۲، مطبعە خبات، ھوك ۱۹۹۹، ص ۱۲۴-كارە نامىدى، م. س، ص ۱۱۷، ۱۳۵.

(81) شرفخان البیدلیسى، م. س، ص ۲۴۵-۲۴۶، ۲۴۸.

(82) یلماز اوزتونا، م. س، م، ۳۴۹.

(83) ھەمان سەرچاوە، ص ۲۵۱.

(84) شرفخان البیدلیسى، م. س، ص ۲۴۸. زەعامەت: پارچە زەویيەكى دەرەبەگابەتیبە كە لەتیمار گەرەرتەرەو لە خاص بچووكترە، ناھاتەكەى لەنبوان ۲۰ تا كەمتر لە ۱۰۰ ھەزەر ناچەبە. تانچەش پارەىكى زێو بوو كە وەكو درەم داووە. بېوانە: عبدالرحمن شرف، فذلکە تاریخ دولت عثمانیة، ط ۷، استانبول، ۱۳۲۶-۱۳۲۸، ص ۸۲-۸۶.

(85) بېوانە: كاوہ نامىدى، م. س، ص ۱۱۷، د. عماد عبدالسلام رۆوف، السلطان حمید الولى/ امیر بەدینان ۹۴۰- ۱۹۸۱ھ/ ۱۵۳۲- ۱۵۷۳م، مطبعە گۆنار، ھولێر ۲۰۰۹، ص ۴۴.

(86) بېوانە: شرفخان البیدلیسى، م. س، ص ۲۴۸-۲۴۹.

(87) ھەمان سەرچاوە، ص ۲۵۱.

(٨٤) كاوه ئامبدي، م . س، ص ١١٧.

(٨٥) ههمان سه رچاوه، ص ٢٤، عماد عبدالسلام، السلطان حسين الولي، ص ٤٤. شاياني ياسه نهران ده لئين سولتان حوسين بهگ ههمان ههمورتي به سه ر سوزان و بابائيشه وه ههمور.

(٨٦) پرواته: محفوظ العياشي، اماره بهدينان العباسية، مطبعة الجمهورية، الموصل ١٩٦٩، ص ٥٨.

(٨٧) عماد عبدالسلام، السلطان حسين الولي، ص ٨٢-٨٣.

(٨٨) شرفخان البدليسي، م . س، ص ٢٦٣. شه ره فخان ده لئي ناوربو په تاي برده بهر شائيسماعيلي دروه مي سه فه وي، كه واته نه مه له ماوه ي سالاني ١٥٧٦-١٥٧٧ ادا روويناوه. چونكه نه م شايه ته تيا له م ماوه به دا حركه پاتي كر دووه. پرواته: باجر ستيقري، س . پ، ل ١٢٦-١٢٧.

(٨٩) شرفنامه، ص ٢٦٣.

(٩٠) انور الماي، م . س، ص ١٢٥، كاوه ئامبدي، م . س، ص ٣٥.

(٩١) شرفخان البدليسي، م . س، ص ٢٦٣-٢٦٤، ستيقن همسلي لوتكريك، م . س، ص ٦٠.

(٩٢) انور الماي، م . س، ص ١٢٥-١٢٦.

(٩٣) دفتر مهمه ٥٢، ص ٨٣. به وه رگرتن له: عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقية في تاريخ الكرد...، ص ٢١٤-٢١٥.

(٩٤) بق زاتباري زياتر پرواته: شرفخان البدليسي، م . س، ص ٢٦٢-٢٦٤، ههموه ها: ستيقن همسلي لوتكريك، م . س، ص ٦٠.

(٩٥) له م ياره به وه پرواته: شرفخان البدليسي، م . س، ص ٤٩٩.

(٩٦) ههمان سه رچاوه، ص ٧٠١.

(٩٧) ههمان سه رچاوه، ص ٢٨٣.

(٩٨) ههمان سه رچاوه، ص ٥١٠.

(٩٩) دفتر مهمه ٧١، ص ٣٦٥، به وه رگرتن له: عماد عبدالسلام، دراسات وثائقية في تاريخ الكرد...، ص ١٦٥.

لیستی سەرچاوهكان

یهكهم: بهلگهنامهی بلاؤكراوه:-

- Ayni Ali Efendi, Osmanli Imparatorlugunda Eyalet Taksimati, Toprak Dagitimi ve Bunlari Mali Gucleri, Ceviren: Hadiye Tuncer, Ankara 1964.□

- د. عبدالصين نوائي، شا اسماعيل صفوي/ اسناد و مكاتبات تاريخي همراه باياداشتهاي تفصيلي، انتشارات ارغوان، چاپ ۲، چاپخانه آرژنگ، تهران ۱۳۶۸ه.ش.

- د. عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقية في تاريخ الكرد الحديث وحضارتهم، منشورات وزارة الثقافة، اربيل ۲۰۰۸.

- فاضل بيات، البلاد العربية في الوثائق العثمانية/ النصف الأول من القرن ۱۰هـ - ۱۶م، مج ۱، استانبول ۲۰۱۰.

دووهم: گهشتنامه و يادداشت :-

- نه ولياچه له بي، سياحه تنامه ي نه ولياچه له بي / كورد له ميژوي دراوسيكاندا، وه رگنپاني: ناكام، چاپي ۲، بهندا ۱۹۷۸.

- رحلة مطراقي زاده / لنصوح افندي السلاحي الشهير بمطراقي زاده (توفي بعد ۹۵۷هـ)، ترجمة: صبحي ناظم توفيق، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، اصدارات المجمع الثقافي، ابوظبي ۲۰۰۲.

- شاه طهماسب بن اسماعيل بن حيدر الصفوي (۹۱۰ - ۹۸۴هـ)، تذكره شاه طهماسب، انتشارات شرق، چاپ ۲، تهران ۱۳۶۲ه.ش.

سنيهم: كتيب:-

ا- به زماني توركي:

- شمس الدين سامي، قاموس الاعلام، مهران مطبعه سي، مج ۲، استانبول، ۱۳۰۶ رومي/ ۱۸۸۹م.

- عبدالرحمن شرف، فذلکه تاريخ دولت عثمانية، ط ۱۲، استانبول، ۱۳۲۶-۱۳۲۸.

- هاممەر، دولت عثمانية تاريخي، مترجمي: محمد عطا، جزء ۵، استانبول ۱۳۲۰ رومي.

- Ismail Hakki Uzunçarşili: Osmanli Tarihi, cilt. 2, Ankara, 1995.

ب- به زماني فارسي:

- اسكندر بيگ تركمان، تاريخ عالم اراي عباسي، ج ۱، ۲، انتشارات امير كبير، چاپخانه گلشن، تهران ۱۳۵۰ه.ش.

- حسن بيگ روملو، احسن التواريخ، تصحيح: د. عبدالصين نوائي، جزء ۱، انتشارات اساطير، چاپ ۱، تهران ۱۳۸۴.

ج- به زماني عهري:

- أنور المايي، الأكراد في بهدينان، ط ۲، مطبعة خبات، دهوك ۱۹۹۹.

- د. درويش يوسف حسن هروري، بلاد هكاري ۹۴۵-۱۳۳۶ / دراسة سياسية حضارية، مطبعة وزارة التربية، اربيل ۲۰۰۵.

- د. زرار صديق توفيق، كردستان في القرن الثامن الهجري/ دراسة في تأريخها السياسي والاقتصادي، مؤسسة موكراني، اربيل ۲۰۰۱.

- ستيفن همسلي لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ط ۵، دار الراقدين، بيروت ۲۰۰۴.

- د. سعدي عثمان، كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر، اربيل ٢٠٠٦.
- د. سعدي عثمان هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان، مؤسسة موكرياني للنشر- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ٢٠٠٨.
- شرفخان البدليسي، شرفنامه، ت: محمد جميل الملا أحمد الروزياني، ط٢، مؤسسة موكرياني، اربيل ٢٠٠١.
- عباس العزاري، تاريخ النقود العراقية، بغداد ١٩٥٨، ص ١٣-١٢١.
- د. عماد عبدالسلام رؤوف، السلطان حسين الولي/ امير بهدينان ٩٤٠-٩٨١هـ / ١٥٢٢-١٥٢٣م، مطبعة كوثار، هوليير ٢٠٠٩.
- كاوة قريق احمد شاولي ناميدي، اماره بادينان ١٧٠٠-١٨٤٢/دراسة سياسية اجتماعية ثقافية، منشورات مؤسسة موكرياني/ اربيل، مطبعة خبات- دهوك ٢٠٠٠.
- محفوظ العباسي، اماره بهدينان العباسية، مطبعة الجمهورية، الموصل ١٩٦٩.
- محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان، ترجمة: محمد علي عوني، الطبعة ٢، بغداد ١٩٦١.
- محمد فريد بك المحامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، تحقيق: د. احسان حقي، دار النفاثس، الطبعة ١٠، بيروت ٢٠٠٦.
- هاملتون جيب و هارولد بوين، المجتمع الاسلامي والغرب، ترجمة: عبدالمجيد حسيب القيسي، دمشق ١٩٩٧، ج ١، ق ١.
- يلماز اوزتونا، تاريخ الدولة العثمانية، ت: عدنان محمود سلمان، مج ١، منشورات مؤسسة قيصل، استانبول ١٩٨٨.
- د- بهزمانى كوردى:**
- رابعه فهتاح شيخ محهمه د، كوردستان له سه دهى پازدهى زابنبيدا، چاپكروهكانى وه زارهتى رۇشنبيري، هوليير ٢٠٠٥.
- راجر سييفرى، ئيرانى سه رده مى سه فهوى، و: سه لاهه ددين ئاشتى، بنگه ئى ژين، سلیمانى ٢٠٠٦.
- د. سه عدى عوسمان هروتي، چه ند لايه نيكي ميژوي پامبارى و كومه لايه تى وئابوورى كوردستان له سه رده مى عوسمانيدا، نهكالمبىاي كوردى، هوليير ٢٠١٣.
- د. شه مسى محهمه د نيسكه ندر، ميژوي كورد له سه دهى ١٦هه مدا، وه رگيپانى: شوکور مسته فا، هوليير ١٩٩٨.
- د. عه بدولا غه فور، فه رهنگى جوجرافيايى كوردستان، ج ٣، ده زگاي موكرياني، هوليير ٢٠٠٨.
- محمد جميل پۇژيه يانى، فه رمانه واپى موكريان، به عدا ١٩٩٢.
- ه- بهزمانى ئينگليزى:**

-Colin Imber: The Ottoman Empire (1300-1650) / The Structure of Power, First Pub., by Palgrave, Great Britain, 2002.

ملخص البحث

علاقات أمراء هكاري مع المسؤولين العثمانيين خلال القرن السادس عشر

أ. د. سعدي عثمان هروتي

كلية الآداب/ جامعة صلاح الدين- أربيل

كانت إمارة هكاري تعدُّ من الإمارات القوية والكبيرة في كردستان خلال القرن السادس عشر. لذلك كان أمراء هكاري يتفاعلون باستمرار مع أحداث المنطقة في تلك الفترة. وكان أهم حدث في بداية ذلك القرن هو التهديد الصفوي الذي شمل المنطقة عموماً ومن ضمنها إمارة هكاري. وقد تقبل الأمير الهكاري زاهد بك النفوذ الصفوي؛ من أجل الحفاظ على كيان إمارته. ولكن حينما إتبع الشاه اسماعيل الصفوي (١٥٠١-١٥٢٤) سياسة القضاء على الكيانات الكردية، قرر إحتلال إمارة هكاري أيضاً. وإزاء ذلك ساند الأمير الهكاري السلطان العثماني وكان له دور متميز في معركة جالديران ١٥١٤. ونتيجةً لذلك ارتبط مصير الإمارة بالدولة العثمانية و كان لأمراء هكاري دور مهم في الصراع العثماني الصفوي، حيث كانوا يساعدون العثمانيين بالمعلومات الاستخباراتية وكذلك بالقوة العسكرية. حتى ان الأمير زينل بك الهكاري فقد حياته خلال إحدى معارك ذلك الصراع. كما تعرضت المناطق التابعة للإمارة الهكارية لحمولات التخريب الصفوية.

ولكن من جهة أخرى، فإن أمراء هكاري تمكنوا من الاحتفاظ بسلطانهم الوراثية في ظل الدولة العثمانية. وعلى الرغم من أن الإمارة كانت من الناحية الإدارية تابعة لولاية وإن، فإنها كانت تتمتع بقدر كبير من الاستقلال الداخلي كما إحتفظت بقوتها العسكرية الخاصة. بل انها كانت تسمى رسمياً بـ "حكومت". وفي مقابل ذلك كانت القوة العسكرية الهكارية تستخدم لصالح العثمانيين في كثير من المجالات. بالرغم من ذلك فإن علاقات أمراء هكاري مع المسؤولين العثمانيين لم تكن جيدة على الدوام. وخاصة وإن المشاكل الداخلية والصراع بين الأمراء قد مهدت الطريق لتدخل السلطات العثمانية في شؤون الإمارة وحتى قتل أحد الأمراء (سيد محمد بك بن زاهد بك). وفي بعض الأحيان كان المسؤولون العثمانيون يخلقون تلك المشاكل في هكاري لمصالحهم الخاصة. وفي الغالب كانوا يستغلون حاجة أمراء هكاري الى الاعتراف الرسمي العثماني لكي يصبح حكمهم شرعياً. بالرغم من ذلك فإن أمراء هكاري لم يفقدوا ثقلهم السياسي والعسكري، حيث كان لهم دور ملحوظ في معظم حوادث المنطقة. ونتيجة لذلك فإن بعض الأمراء (وخاصة زينل بك - توفي عام ١٥٨٥)، كان لهم مكانة متميزة عند المسؤولين العثمانيين.

Öğr. Gör. Rebia Fetah Şêx MUHEMMED

İLHANLILARIN (MOĞOLLARIN)

YIKILIŞINDAN ÇALDIRAN

SAVAŞINA KADAR HAKKARI BEYLİĞİ

(1335-1514M)

SİYASİ VE TOPLUMSAL BİR İNCELEME

میرنشینی هه‌کاری

له دوای رووخانی دهوله‌تی ئیلخانی (مه‌غۆل) تا جه‌نگی چالدیران

(۷۳۶-۰۹۲ کۆچی/۱۳۳۵-۱۵۱۴زایینی)

توتیرینه‌وه‌ی بارودۆخی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی

رابه‌عه فه‌تاح شه‌خ محمد

پوخته

میتزوی میرنشینی هه‌کاری له ماوه‌ی نزیکه‌ی دوو سه‌ده‌دا، واتا دوای رووخانی دهوله‌تی ئیلخانی مه‌غۆلی له سالی (۷۳۶-ک/۱۳۳۵ز) له کوردستان و ئیران و عیراق و ئه‌فغانستان تا جه‌نگی چالدیران له سالی (۹۲۰/ک/۱۵۱۴ز) رووبه‌رووی گۆرانکاری سیاسی زۆر له ناوچه‌که بۆته‌وه، به شیوه‌یه‌کی گشتی به‌ماوه‌یه‌کی زیرینی میرنشینه‌که ده‌ژمێردی. میرانی و بنه‌مائه‌ی هه‌کاری له‌و ماوه‌یه‌دا توشی داگیرکاری و کوشتن و ته‌فروتونا بوونه‌ته‌وه، که‌چی توانیویانه له نیو قه‌لاکانیاندا سه‌ربه‌خۆ بن و گیانی سه‌ربه‌خۆی بپاریزن و بپارێدان له سه‌ر مه‌سه‌له‌ی چاره‌نووساز به‌ده‌ست خۆیانه‌وه بن، نه‌گه‌ر نا قبوویان نه‌کردوو، مل بۆ داگیرکاران که‌چ بکه‌ن.

په‌یوه‌ندییه‌ ده‌ره‌کییه‌کانی میرنشینی هه‌کاری سه‌لماندوویه‌تی میران و بنه‌مائه‌ی هه‌کاری پایه‌کی پر پایه‌خیاڵ هه‌بووه و هه‌نا مه‌غۆلیش به ریزه‌وه مامه‌ته‌یان له‌گه‌ڵدا کردوون و لای سوتانانی مه‌ملوکی و ته‌یمور له‌نگ و کور و نه‌وه‌کانی و قه‌ره‌قۆیونلو و عوسمانی خاوه‌ن پایه‌ی بلند بوون. به‌و‌په‌ییه‌ی که سکه‌یان لێ داوه و ناویان له خوتبه‌ی هه‌ینی خوتندراوه‌ته‌وه، نه‌مه‌ش نیشانه‌ی ئه‌وه‌په‌ری سه‌ربه‌خۆی ناوه‌وه‌یه.

(۱) می‌تزو/ لێکۆڵی دا‌یات - زانکۆی دی
Öğretim Görevlisi, Selahaddin Üniversitesi, Tarih Bölümü, Erbil, Kurdistan, Irak

۱- پێشهکی:

میرنشینی هه‌کاری یه‌کیکه له‌و سێ میرنشینه کوردیییه‌ی له‌و ماوه‌یه‌دا خاوه‌ن سه‌ربه‌خۆیی ناوخۆ بووه، له‌ کوردستانی باکووردا هه‌ر سێ میرنشینی هه‌کاری و به‌دلیس و حسن کێفا له‌و پایه‌یان هه‌بووه، له‌ پارچه‌کانی دیکه‌ نه‌گه‌ر له‌وه به‌رچاو که‌وتبێ، که‌چی نه‌یان‌توانیوه وه‌ک له‌وان درێژه به‌ژێانی سیاسی خۆیان به‌ده‌ن.

له‌و باسه‌ بریتییه‌ له‌ میژووی سیاسی میران و بنه‌مائه‌ی هه‌کاری و ئیداری ده‌قه‌ره‌که، له‌وه‌ش کرۆکی باسه‌که‌ی پینکه‌یتناوه. بۆیه‌ په‌یوه‌ندیی وجودی سیاسی نێوان میران و خه‌نکه‌که‌ی یه‌که‌م پایه‌ی سیاسی میرنشینی هه‌کارییه. هه‌روه‌ها باس له‌ په‌یوه‌ندییه‌ ده‌ره‌کییه‌کانی میرنشینی هه‌کاری له‌گه‌ن هێزه‌کانی ده‌روبه‌ری به‌ تایبه‌تی ده‌وته‌تی مه‌هلۆکی و ئیله‌خانی و ته‌یمووری و قه‌ره‌قویونلو کراوه، له‌و په‌یوه‌ندییه‌ش کاریگه‌ری به‌سه‌ر راده‌ی سه‌ربه‌خۆیی میرنشینه‌که‌ هه‌بووه. دوا‌جار باس له‌ لایه‌نی کۆمه‌لایه‌تی (جشاک)ی ده‌قه‌ری هه‌کاری کراوه، که‌ راده‌ی پێشکه‌وتنی ده‌قه‌ره‌که‌ی ده‌رخستوووه.

۲- میتۆد و شیکردنه‌وه‌ی سه‌رچاوه‌:

نووسینه‌وه‌ی میژووی میرنشین و قه‌واره‌کوردیییه‌کانی سه‌ده‌کانی ناوه‌راست کاریکی پر زه‌حمه‌ت و سه‌خته، سه‌رچاوه‌کان فرهن و زانیارییه‌کان په‌رت و لابه‌لان. هه‌روه‌ها له‌و سه‌رچاوانه‌ی چه‌زبان به‌سه‌ر سه‌ربه‌خۆیی میرنشینه کوردیییه‌کان هه‌تته‌هاتوووه، به‌تگه‌ی ناواقعیان له‌ دژبان هیناوه‌ته‌وه.

میرنشینی هه‌کاری به‌درێژایی دوو سه‌ده و دواتریش ئالای سه‌ربه‌خۆیی ته‌واوی ده‌قه‌ری بلنډ گه‌ردوووه و بنه‌مائه‌ی هه‌کاری رو‌ئی سیاسی پر بایه‌خیان گێراوه، له‌و سه‌رچاوانه‌ی باسیان له‌ میره‌کان و ده‌قه‌ری هه‌کاری گه‌ردوووه، ده‌کرێته‌ دوو به‌ش یه‌که‌میان بریتییه‌ له‌ سه‌رچاوه‌ی ناوخۆیی واتا سه‌رچاوه‌ی ناو کوردستان، له‌و سه‌رچاوانه‌ی له‌ هه‌کارییه‌وه‌ نزیک بوون. دووه‌میان سه‌رچاوه‌کانی ده‌ره‌وه‌ی کوردستان. سه‌رچاوه‌کانی ناوه‌هه‌ بریتین له‌ شه‌ره‌فنامه‌ی به‌دلیسی که‌ له‌راستیدا کتیبی شه‌ره‌فنامه‌ وه‌رچه‌رخانیکی پر گه‌رنگه‌ کۆنیکستی میژوویی و رو‌شنییری (چاندی)ی کوردی، له‌و زانیاریانه‌ی له‌وندا هه‌ن به‌تایبه‌تی له‌باره‌ی میرنشینه کوردیییه‌کان و میرنشینی هه‌کاری بناغه‌یه و له‌وه‌وه‌ ده‌کارین به‌ هۆی سه‌رچاوه‌ی دیکه‌وه‌ ده‌وته‌مه‌ندی

بکەین. ھەرۆھەا نووسینە ئەرەمنی و ئاشوورییەکانی دەقەرەکە کە ئیننیکى باشیان پڕکردۆتەووە و زانیاریی بەسوودییان پیشکەش کردوووە.

سەرچاوەی کۆلۆفۆناتی نووسراوە ئەرەمنییەکان کە بۆ زمانی ئینگلیزی وەرگیردراوە سەرچاوەیەکی گرنگی میژووی کوردستانە بەتایبەتی بۆ ھەر سێ میرنشینى بەدلیس و ھەکاری و خیزان کە رووداوەکانى نیوان سالانى (۷۰۱- ۸۸۵/ک/۱۳۰۲- ۱۴۸۰) تێدايە، زنجیرەى ونى میرانى ھەکاری و خیزانى دەرختوووە.

دەسکەوتنى ئەرە سەرچاوانە بەتایبەتی ئەرەمانەى ئە کتیبى دیکە وەرگیراون زەحمەتى دەوى، چونکە ھیندیكى ئا ئەرە دەستوووسە و چاپ ئەکراوە. رەنگە ئەرە تۆژەرەى ئیئمە ئیمان وەرگرتوووە، یا ھەموو ئەقل ئەکردبى یاخود بەجۆریكى دیکە وەرى گرتبى. دەستکەوتنى ئەرە دەستوووسانە راستى و زانیاری چاکتر دەرەخەن.

ھەرچى ئەبارەى سەرچاوەکانى دەرەووی کوردستانە ئەراستیدا سەرچاوەى زۆر گرنگ و پڕ بايەخن و زانیارییەکان تايبەتن بەبارودۆخیکى سیاسى و گۆرانکاری ناوچەکە و تۆانیوانە تارادەییەکی باش زنجیرەى بنەمانەى میرانى ھەکاری روون بکەنەووە و پشتراست بکەنەووە کە شەرەھخان باسى ئیوکردوون، یان باسى ئەکردووە و سەرچاوەکان ناویان ھیناوە.

ئەنیو ئەرە سەرچاوانەدا سەرچاوەى مەملوکی پڕ گرنگن و بايەخن، بەوردی پایەى میرنشینى ھەکارییان ئە پەيوەندى ئەگەن سۆلتان و نوینەرانی ناوچەکان دەرختوووە. ھەرۆھەا تەنیا زانیاریی سیاسییان باس ئەکردوووە، بەئکو ئەبارەى بارودۆخى ئیدارى و جوگرافی و میژوویى دواون.

میژووونوووسانى مەملوکی ئەبەر ھەرشەکانى ھیزەکانى دەسلەتدارانى کوردستان و ئیران و عیراق پڕ بايەخیان بە سنووری رۆژھەلاتیان داوە، ئەو سنوورە رووبەرۆوی چەندان شەر بۆتەووە، ئەبەر ئەووە ناسینی کوردستان و میر و ھۆزەکانى گرنگ بوووە. دەولەتى مەملوکی پەيوەندیى پتەوى ئەگەن دروست کردوون و کوردیش ئەو دەولەتە وجودى قەلى ھەبوووە. ئەو سەرچاوانە بەزمانى ەرەبى نووسراون و ئە دوو سەدەى کۆتایی سەدەکانى ناوەرەست بەشیکى گرنگی کۆلتورى کوردی تێدايە.

هەرچی سەرچاوه‌کانی دیکه‌ن زۆریه‌ی زۆریان به‌زمانی فارسی‌ن و له‌ده‌رباری ئیله‌خانی و جه‌لانیری و ته‌یموری و قه‌ره قۆیونلو و ئاق قۆیونلو نووسراون. میژوونووسانی نه‌و ده‌وته‌تانه وه‌کو سوخته‌کانیان له‌ کوردیان روانیوه و باسیان کردووه. ته‌یمور پری ریزی له‌ میر عزه‌دین شیر ناوه به‌ هه‌مان شیشه، حافظ نابروی میژوونووس به‌ مه‌زن باسی کردووه. نه‌بووه‌کر تارانێ گوزارشتی له‌ روانینی نوزون جه‌سه‌نی ئاق قۆیونلو کردووه.

نه‌و سهرچاوانه زانیارییه‌کانیان زیاتر سیاسیه‌ی و لایه‌لا باسی دیکه‌ی تیدایه، چونکه تایبه‌ته به‌میژووی سیاسی سوخته‌تیک. سهرچاوه‌کان له‌رووی سیاسیه‌وه زانیاری بشیان تیدایه نه‌مه‌ش وای کردووه باسه‌که زیاتر ده‌وته‌مه‌ند بێ.

هه‌روه‌ها سوود له‌ گه‌لێ ژێده‌ر(مه‌رحه‌ع) وه‌رگیراوه به‌ تایبه‌تی نه‌وانه‌ی له‌ ده‌وته‌ته‌کانی کوردستان و ئێرانیان هه‌کۆلیوه، چونکه کتیب و ده‌ستنووسی باشیان به‌رده‌ست که‌وتووه. ره‌نگه له‌ هه‌لۆسته‌کانیان لایه‌نگیری کوردیان نه‌کردبێ، به‌لام ده‌وازیه‌کی باشیا بو‌ قالا کردوین.

۲- سنوور و ناوچه‌ی جوگرافی:

هه‌کاری ناوچه‌یه‌گی سه‌خته و رێبانی ته‌نگه‌به‌ری هه‌یه، که‌وتۆته نیو زنجیره چیایه‌کی تیکچرژاو، که‌وتۆته نیوان هه‌ردوو هه‌ریمی نه‌رمینیا و نازه‌ربایجان(ئیبین هه‌ژئولاً عومهری: ۲۰۰۱، ۱۳۲/۳)، پێش رووخانی خلافتی عه‌بباسی ناوچه‌یه‌کی فراوانی گرتبووه و میره‌کانی له‌ سه‌ر ناستی جیهانی ئیسلامی زۆر ناسراو بوون و به‌ شداریی چالاکانه‌ی جه‌نگی سه‌لیبییه‌کانیان کردووه. له‌ پاش رووخانی ده‌وته‌تی ئیله‌خانی تا جه‌نگی چان‌دیران واتا تا نزیکه‌ی دوو سه‌ده تا راده‌یه‌ک به‌ به‌راورد له‌گه‌ل سه‌رده‌می دیکه بارودۆخی سیاسی گۆرانکاری به‌ خۆوه دیوه، چونکه هه‌ر دوا‌ی رووخانی ده‌وته‌تی ئیله‌خانی، مملاتی نیوان میره‌کان و دواتر دروستبوونی ده‌وته‌تی جه‌لانیری و شلاوه‌کانی ته‌یمورنه‌نگ له‌ کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی هه‌شته‌می کۆچی/چوارده‌می زایینی و دروستبوونی هه‌ردوو ده‌وته‌تی قه‌ره قۆیونلو و ئاق قۆیونلو و دوا‌جار ده‌وته‌تی سه‌فه‌وی و مملاتی له‌گه‌ل ده‌وته‌تی عوسمانی، وایان کردووه تاراده‌یه‌ک نا ئارامی سیاسی ناوچه‌که بگرتنه‌وه.

له رووی ئیسا دییهوه ههکاری کهوتۆته ئیوان نازەرییجان له رۆژهللات و ویلایهیی وان له باکوور و ناوچهی جزیره له رۆژئاوا و ویلایهتی موسل له باشوور، له ماوهی ئەو دوو سەدهیهدا لهبەر ئەوهی قهوارهیهکی سیاسی به ناوی میرنشینی ههکاری زۆریه کات ههبوو، بۆیه لهو ماوهیهی بههیز بووه، له باکوور سنووری تا دهوروبهاری وان و بگره زیاتریش رۆیشتوو، بهشیوهیهکی گشتی کۆمهتێ هۆکار کاریگهاریان بهسەر سنووری میرنشینهکه ههبووه، لهوانه ههر کاتێ میرنشینی ههکاری میریکێ بههیزی ههبووه، توانیویهتی سنووری پیاڕیزی، یا نهوهتا بهشیکی ئی دابراوه، له کاتیکیدا میرهکان له ئیو خۆیاندا کهوتونهته کێشه، که گومان لهوهدا نییه خزمی یهک بوون، یا نهوهتا دهستی دهرمکی وای کردوو سنووری بچووکی بیهتوه.

له ههموو باریکدا شاری جووله میزگ بنکهیهی گرنگی میرنشینی ههکاری بووه، قهلاهی سهرسهخت بووه و لهسهه چیایهکی تایبهت بهخۆی که زنی گهوره ئی روانیوه، لهو بنکهیه له بهردهم سوپادا داخراوه و تهنیا تیرهکانی دوژمنانی گهیشتوتی و ئەوهی ویستویهتی بیگاتی، دهبا به جههل سهرکهوی (ئیبین ههزئوللا عومهری: ۲۰۰۱، ۳/ ۱۳۱. قهلقه شهندی: ۱۹۸۷، ۴/ ۳۲۷).

۴- میرنشینی ههکاری له دوای رووخانی دهولتهتی ئیلخانی تا مردنی تهیمور لهنگ (۷۳۶-۸۰۷/ک ۱۳۳۶-۱۴۰۵ز):

میرنشینی ههکاری یهکیکه لهو میرنشینیانی له کۆتاییهکانی سهردهمی دهولتهتی عهباسی خاوهن پیتگهیهکی مهزن بووه و سهربهخۆیی خۆی پاراستوو، له نیوهی یهکهمی سهدهی شهشمی کۆچی/دوازهی زایینی چالاکییهکانی میرانی هۆزی ههکاری وایکرد له کۆمهتێ قهلاهی ناوچهکه به سهربهخۆی حوکم بگێرن (ئیبین خهلهکان: ۱۹۷۰، ۱/ ۱۸۱. ئیبین نهسیر: ۱۹۸۲، ۱۱/ ۱۴-۱۵). لهگهڵ ئەوهی میرنشینهکه سهربهخۆیی خۆی پاراستوو، ههروهها توانیویهتی رووبهرووی هیرشهکانی مهغۆل بیهتوه (ئیبین عیبری: ۱۹۹۱، ۲۰۹) له ههمان سهردهمدا میرهکهی یهکیک بووه له بهناوبانگترین کهسایهتی کورد، لهو کاتدا پیاویکی دهستڕۆیشتوو و گهوره و جینگهی ریزی زۆری هۆزه کوردهکان بووه، ههرحهنده ناکۆکی ههبووه له ئیوان هۆزهکاندا، بهلام وهک میریکێ گهوره دانی پینراوه و لهگهڵ موبارهزه دین کاکێ خاوهنی ههردوو قهلاهی ئاکری و شوش و اتا بهیهکهوه گهورهترین سهرکردهی ناوچهکهیان پیکهیناوه و خاوهن هیز و دارودهستهیهکی زۆر بوون (ئیبین ههزئوللا عومهری: ۱۹۸۸، ۵۸).

قەلئە شەندى: ۱۹۸۷، ۷ / ۳۰۶). شەرەفخان بە مەزنى و گەورەيى و شىكۆداريەو بە باسى ئە
بە مائەئەي ھەكارى كەردووە، بە چاوى خۆي چەندەھا بە ئىننامە و ھەرمان و پاكانەي ئە
سولتانهكانى جەنگيزى ديوە، كە بە خەتى ئەويغۇرىي- مەبەستى ئەلفباي- تەتەرەكان
نوسراون (۲۰۰۱، ۲۲۷-۲۲۸).

ئە سائى (۱۶۵۷/ك۲۵۹ز) ھۆلاكو خۆي بە سوپايەكى گەورەو روى ئە كوردستان
كرد و ناوچەكانى ئەتاغ و خەلاتى داگيركرد و تيايدا روى ئە چياكانى ھەكارى كرد،
كە ئەوي مەتبەند و پىنگەي كوردان بوو، سەربازانى ھۆلاكو ھەر كە سىكيان ھا تە سەر
رېگا كوشتوويانە (رەشىدەدين: بى رىكەوت، ۷۱۹)، سوپاي مەغۆل درىزەي بە
ھيرشەكانى داو، بە جۆرى زۆر قەلا و دژى سەرسەختى سەردەمى عەبباسى داگير
كردووە، ئە ئەنجامى ھيرش و داگيركارى مەغۆل مير و خانەدان و گەورەي كوردان بە
ھەلاكات چوون و ئە بىر كراون و ئەوئى ماوتەو و بە شىكى كەم بوو ئە نىو خىل و
ئەتەوئى دىكە دا پەنادراو (قەلئە شەندى: ۱۹۸۷، ۲۷۸/۴)

دواي ئەوئى ئەرغۆن كورى ئە باقا كورى ھۆلاكو مامى ئە سەر دەسەلات لادا،
رايگەياندا مامى ئە بەر ئەوئى بووتە نىسلام و ئە رىبازى چەنگيزخان لاي داو و
بەگويى كوردانى كەردووە و زەويى پى داون ئە سائى (۱۶۸۵/ك۱۲۸۶ز) بە سوپايەكى
زۆرەو روى ئە كوردستان كرد كە شازدە ھەزار سەرباز بوو و بەرەو چياكانى ھەكارى
چوو، چونكە ئەوي بىكەي بەرگريى كورد بوو، ئا ئەوي ئەگەل ئەو كوردانە بەتەگى،
كە رىگەيان گرتوو و بە گويەي رەشىدەدين ھەمەدانى فیتەيان دروست كەردووە ئە
داگيركارىيانە دا خىلى جەلا ئيرىش بە شدارىيان كەردووە (۸۱۲. زار: ۲۰۰۱، ئا ۷۲).

ئە نىوئى يەكەسى سەدەي ھەشتەمى كوچى/چواردەمى زايىنى ھەردوو مير
بە ھانەدين كورى قوتبەدين و ئامۇزاكەي مير شەمسەدين كورى داوئى بە مائەئەي ھەكارى
ناوچەي جولەمىرگ ئەگەل دەسەلاتدارانى ئىلخانى رىك كەوتوون ئا دەقەرەكەيان جى
بىلن و ئە ناوچەي دىكە بگيرسىتەو (ئىبن فەزۇللا عومەرى: ۲۰۰۱، ۱۷۵/۳).

ئە سائى (۱۷۳۶/ك۱۲۳۶ز) دواي ئەوئى سولتان ئەبو سەئىدى ئىلخانى سەرد،
ئە بەر ئەوئى ھىج وەچەيەكى ئە دوا بە جى ئە ما بوو، ميرەكانى كەوتەنە مەلانىيى
ئاو خويى و سەرنەجام دەولەتى ئىلخانى ئە ناوچوو، ئەمەش دەرفەتى زىرپىنى دروست
كرد، بۇ ئەوئى ميرنشىنە كوردىيەكان بىوزئەو و دووبارە بىتەو مەيدان. سەرچاوە

مەملۇكىيەتگە ئىگە سائى (۱۲۲۸/۷۲۹) نامازىيان بە خاۋەنى ئامىدى كىردۈۋە ئەۋانە
مىر حاجى كورى عومەر (ئىبن نازىر جەيش: ۱۹۸۷، ۷۷. قەلئە شەندى: ۱۹۸۷، ۷/۳۰۹-
۳۱۰)، بەلام بەتەۋاۋى دىيار نىيە ئايا سەر بە بىنەمائى شەكارى بوۋە، چۈنكى ئەۋ
سەردەمدا مىرانى ئامىدى پەيوەندى و خىزمەتتە ئىيان ئەگەل مىرانى شەكارى شەبوۋە و
زۆر چار قەلئەمۇيان تا ئامىدى رۇيشتوۋە. ئەبەر ئەۋە رى تىدەچى پەيوەندى بە
بىنەمائى مەنكەلانى شەكارىيەۋە شەبوۋى.

مىرەكەنى جوۋلەمىرگ بۇ بىنەمائەيەكى كوردى رەسەن و خانەدان دەگەرىنەۋە و
ئەنىۋ مىرەكوردەكاندا خاۋەن پىگە و رەچەتەكى بەرزىۋون (شەرەفخان: ۲۰۰۱، ۲۳۷) بەر
ئە داگىر كوردنى كوردستان ئەلەين مەغۇتەۋە ئە مىرنىشەنكەدا دەسەلاتدار بوۋن،
ئەسەدەدىن موسا كورى مەنكەلان ئە ئە سەردەمى ئىلخانى (مەغۇل) خاۋەنى مىرنىشەنكە
بوۋە، ئە سائى (۱۲۲۹/۷۲۴۰) كۆتايى بە دەسەلاتى شاتوۋە و ئەۋەكەي عىمادەدىن
موجلى كورى ئەسەدەدىن موسا كورى عىمادەدىن موجلى كورى ئەسەدەدىن موسا كورى
مەنكەلان دەسەلاتى ۋەرگرتوۋە، كە رىزى زۆرى بۇ ئەھلى عىلم و ئاين دانائە (ئىبن
فەزئوللا عومەرى: ۱۹۸۸، ۵۸. قەلئە شەندى: ۱۹۸۷، ۷/۳۰۷). ئە راستىدا بەردەۋامىي
مىرنىشەنكە شەكارى بۇ بەرگىرى ئە ھىرەكەنى مەغۇل و بە ئىسلامبوۋى دەسەلاتدارانى
مەغۇل و دواتر ئە ناۋچوۋنى دەۋەتتى ئىلخانى ئە سائى (۱۲۳۶/۷۳۳۶) واكىرد بە
ئازادىي دەسەلاتى سەرىخەۋى نىۋ قەلئەكانىيان پىسارىزن، سائى دەسەلاتوۋەرگرتتى
عىمادەدىن موجلى ئەۋ راستىيە دەسەلمىتى.

ئە سەردەمى عىمادەدىن موجلى مىرنىشەنكە زۆر فراۋان بوۋە گەلنى شار و قەلئە
و دۆلى ئەخۇگرتوۋە مىر ئە نىۋان براكانىدا غەزىن و زەينەن و ناموزاكەنى شەمسەدىن
شىخ ئەمىر و غەزىن شىز و مىر داۋد و جوسامەين، شار و قەلئەكانى دابەش كىردۈۋە و
پىساۋانى خىل و ھۆزەگان ئە دەۋرى كۆيۈۋەتتەۋە، بەجۆرى ژمارەي چەكدارانى
گەيشتۆتە نىزىكەي سى جەنگاۋەر (ئىبن فەزئوللا عومەرى: ۱۹۸۸، ۵۸.
قەلئە شەندى: ۱۹۸۷، ۴/۳۷۷).

مىر عىمادەدىن موجلى پەيوەندىيەكى دۆستانەي ئەگەل دەۋەتتى مەملۇكى ئە
مىسر شەبوۋە و سولتانى مىسرى رىزى زۆرى بۇ دانائە و ئە ۋلاتەكەي دا دانى
بەدەسەلاتى دانائە، ھەر ۋەكو مىر و مەلىكى گەۋرە جىسابى بۇ كىردۈۋە (ئىبن فەزئوللا
عومەرى: ۱۹۸۸، ۵۸. قەلئە شەندى: ۱۹۸۷، ۷/۳۰۷).

ھەرچى لەبارەى دەزگای ناسەربازىيەوہ نامازە بە پۆستی قازى دراوہ (ئىبن ھەزىوئلا عومەرئى: ۱۹۸۸، ۵۸) ئەو پۆستەش مانای ئەوہیە مېرنىشەنە کە ئە پەرەسەندىكى بەرزدا بووہ و دامەزراومى گرنگ و گشتى ھەبووہ، ئەگەل ئەوہى مېرنىشنى ھەکارى سنوورىكى بەرفراوانى ھەبووہ و لەرىزى مېرنىشەنە گەورەکان جىسابى بۆکراوہ پەيوەندىيى ئە ناستى بەلا ئەگەل دەوئەتى مەملوکی ھەبووہ و بەجۆرئ نامازە بەمېرەکان کراوہ کە ئە ھەموو لایەنىکەوہ قبوول کراوہ (زار: ۲۰۰۱، نا ۱۳۴).

وہک دەردەگەوئ ئەو ماوہیەدا مېرانی ھەکارى ئەگەل ئەوہى دەوئەتى ئىلخانى ناوچەيەكى بەرفراوانى ھەبووہ، کەچى توانیویانە بېننەوہ و بەرگری ئە سەر بەخۆيى ئیو دەفەرەکیان بکەن، سەربارى ئەوہش پەيوەندىيى پتەویان ئەگەل دەوئەتى مەملوکی ھەبووہ، ئەمەش نىشانى داوہ لەرىزى مېرنىشەنە مەزنەکانن، دەبئ نامازە بەوہش بەدەين رىي تىدەچئ ئەو ماوہیەدا ھەر ئە بنەمائەى مەنکەن ئە دەفەرى ئامېدیش حوکمیان گېرابئ.

لەراستیدا پەيوەندىيى مېرنىشەنى ھەکارى و دەوئەتى مەملوکی ئەو سەردەمدا يەکیک ئە بەھىزترین پەيوەندىيى دەرەكى كوردى نىشان داوہ، ئەو زانیاریانەى ئە سەرچاوہ مەملوکیەکاندا ھەن، بەشێوہیەكى مەوزوعى باسیان ئە مېرنىشەنى ھەکارى کردووہ و بەوردى ئە رۆل و پىگەى ھەکارى بە تايیەتى و كورد دواون. ئەو پەيوەندىيانەش ئە سەر کۆمەئى بنەمای ھاوبەرزەوہندى دروست بوون، ئەوہى ئەو سەرچاوانە دەرخراوہ روونى دەکاتەوہ کورد ئە سەر زۆر ناست توانیویەتى پەرە بە پەيوەندىيەکانى بەدات، چونکە دەوئەتى مەملوکی ئە سەر ناستى جودا جودا ئەگەل مېرنىشەن و قەوارە و دەوئەتان پەيوەندىيى بەستووہ، وەک روونە دەوئەتى مەملوکی ئە پاشماوہى دەوئەتى ئەيوہى دروست بووہ، ئەو سەردەمدا ھۆزەکانى ھەکارى ھاوکارىيى گرتگى ئەو دەوئەتەيان کردووہ و چەندان کەسايەتى گەورەى ھەکارى ئە سەرچاوہکان ناویان ھاتووہ، بەتايیەتى ئە بەرگری موسلمان دزى سەلیبىيەکان، وەک مەشتوبى ھەکارى و عىسای ھەکارىن، ئەبەر ئەوہ ھۆزەکانى ھەکارى ئە سوپای مەملوکی رۆل و پىگەيان ماوہ و لەدەرزەى داگیرکاری و ھىرشەکانى مەغول گەئى ئە ھۆز و خىئى کوردى روویان ئە دەوئەتى مەملوکی کردووہ، ئەبەر ئەوہ مانەوہى ئەو خىئ و ھۆزە کوردانە ئە شام و مېسرى يەکیکە ئە بناغەى پەيوەندىيى کورد بە گشتى و ھەکارى بەتايیەتى ئەگەل دەوئەتى مەملوکی، ئە کاتیکدا دەوئەتى مەملوکی ھىرشەکانى مەغۆلى وەستاند، بەلام خواستەکانى مەغۆل بۆ داگیرکاری ھەر ما بوو، بۆیە مەمالیکەکان پەيوەندىيان ئەگەل

میرنشینه کودریه‌کان به‌هینزگرد تا له و فشاره‌ی داگیرکاری مه‌غوۆل کهم بکه‌ندهوه و له‌وان به‌دووورین، ناراده‌ک له‌وه‌دا سه‌رکه‌وتوو بوون، چونکه له ته‌واوی ماوه‌ی ده‌وله‌تی ئیلخانی هه‌رچه‌نده جینگه‌ی هه‌ره‌شه بووینن به‌لام نه‌بوونه مه‌ترسی. هه‌روه‌ک له موکاته‌به‌ته‌کانیده‌وله‌تی مه‌ملوکی ده‌رکه‌وتوووه، خاوه‌نی جووله‌میرگ به‌گه‌وره‌ترین میر کوردی ناوزه‌د کراوه، وه‌ک نوینه‌ری هه‌موو میره کورده‌کان ناسینه‌راوه، که لای هه‌مووان جینگه‌ی ریز و ته‌قدیر بووه و به‌تایبه‌تی ده‌سه‌لاتدارانی ئۆردو و خاوه‌نی میسر، هه‌روه‌ها قسه‌ی باسی لای هه‌مووان جینگه‌ی قبوۆل بووه (ئیبین فه‌رتولای عومه‌ری: ۱۹۸۸، ۵۸. قه‌لقه‌شه‌ندی: ۱۹۸۷، ۷ / ۳۰۶. زار: ۲۰۰۱، ئا ۱۸۶)، هه‌روه‌ها نوینه‌ری شامیش به‌هه‌مان ریزه‌ی ده‌وله‌تی مه‌ملوکی له‌گه‌ڵ میره کورده‌کان مامه‌ته‌ی کردوووه، سه‌رباری نه‌وه‌ی سنووریان له‌سه‌ر یه‌ک بووه به‌تایبه‌تی له باکووری کوردستان، نه‌مه‌ش وای کردوووه هه‌ندی له میره کورده‌کان مه‌یلی نه‌وه ده‌وله‌تیات لا دروست بێ، له ده‌وره‌ی سانی (ک/۸۰۰-۱۳۹۸ز) نوینه‌ری شام خاوه‌نی جووله‌میرگی له پله‌ی چواره‌م داناوه، له دیوانی ئینشا به "ئه‌عزو لاه‌ی ته‌عالا نه‌مه‌قرو له‌الی گوزارشتی لێ کراوه، نه‌وه ناسته‌ش له پله‌ی وه‌زیری سووتان نه‌حمه‌دی جه‌لانیری بووه (قه‌لقه‌شه‌ندی: ۱۹۸۷، ۲۲۴/۸). هه‌روه‌ها نوینه‌ری جه‌له‌بیش پله‌به‌ندی بۆ په‌یوه‌ندیانه‌ی کردوووه، به‌حوکمی نزیک‌ی و هاوسنووری له‌گه‌ڵ کوردان، پله‌ی سێی بۆ حوکمدارانی جووله‌میرگ داناوه، له دیوانی ئینشادا به‌و شیوه‌یه ناوی هاتوووه "ئه‌عه‌زله‌لا ته‌عالا نه‌نسا‌روه‌مه‌قهر لکه‌ریم" به‌و شیوه‌یه نه‌وه پله‌یه هه‌مان پله‌ی سووتانه‌کانی عوسمانییه‌کانه (قه‌لقه‌شه‌ندی: ۱۹۸۷، ۲۳۲ / ۸. زار: ۲۰۰۱، ئا ۱۸۷).

پێویسته له نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی هه‌شته‌می کۆچی/چوارده‌می زایینی نامه‌زه به‌و روداوه گرتکه بکه‌ین، که له رۆژناوای ده‌قه‌ری هه‌کاری روه‌ی داوه. پاش نه‌وه‌ی ده‌وله‌تی جه‌لانیری (۷۳۷-۸۱۴ک / ۱۳۳۷-۱۴۱۱ز) بووه به‌هینزترین جیگره‌وه‌ی ده‌وله‌تی ئیلخانی، له هه‌رێمی دیاربه‌کر و نه‌رمینیا له پال هه‌ندی هینزی مه‌غوۆلی و تورکه‌مانی وه‌ک چۆپانی و سوتایی و قه‌ره قۆیونلو و ئاق قۆیونلو، سێ میرنشینی گه‌وره له ناوچه‌که نشونمای به‌چاویان کردن نه‌وانیش میرنشینی هه‌کاری و حسن کینفا و به‌دلیس بوون. نه‌مه‌ش وایکرد له سه‌ره‌تاوه مه‌ملانی له نیوان کورد و تورکه‌مان دروست بێ، به‌ر له‌وه‌ی قه‌ره‌قۆیونلو وه‌ک یه‌کیتی خێل بێته‌کایه‌وه، بێرم جواجه وه‌ک سه‌رکرده‌یه‌کی حوسین به‌گی تورکه‌مان باسی ئیکراوه، به‌گۆیره‌ی وه‌قانه‌نامه‌ی حسن کینفا له سانی (ک/۷۵۲-۱۳۵۱ز) مه‌لیک عادل‌ی حسن کینفا داوای له میر و سه‌رده‌ره کورده‌کان کردوووه، له

پیتاوی یه کلاکردنه ووی دهسه لات، له گه لّ حوسین به گی تورکمان بچنه شهروه، میر و سهرداره کورده کانیس به هانایه وه هاتوون، ناوی میری میر زیانه دینی به دلیسی و شهسه دینی برای حوکمرانی موش و به هانه دین حوکمرانی نه خللات و زرقي شیخ عزه دین کوری شیخ و زهیدو و حوکمرانی میافارقین هاتوون، دواچار له که ناری روویاری سلاتی رۆژئاوای باتمان روویه رووی یه ک بۆنه ته وه، کورد له شه رکه دؤراوه، تورکمانه کانیس مهرجی خویان سه پاندووه، به لّام پیگهی سیاسی خویان له دهست نه داوه، له پایزی هه مان سالتا میره تورکمانه کان بۆ هیرشی زیاتر چوونه ته نزیکي نامیدی نه ویتدا حوسین به گ به دهستی بیتم جواجه کوزراوه (وه رگیراوه له فاروق سومه ر: ۱۳۶۹، ۵۳). نه گه ر له و رووداوانه بروانین بۆ یه که م جار سه رکه وتتی تورکمانان له رۆژئاوای هه کاری رووی داوه، کوشتی حوسین به گیش هه ر له ده شه ر هه کاری یا باشووری هه کاری بووه، لیره وه ده پرسین، نایا بۆ باس له رۆتی هه کاری به کان نه کراوه که له و سه رده مه دا روویه رووی مه عۆل بونه ته وه، که چی له و رووداوه گرنگه ناویان نییه؟ جیگهی سه رنجه پیش له و رووداوه و دواي له و رووداوه باسیان لیوه کراوه، نه مه ش ده بی له و نیحتماله نزیک بی، رهنگه به شدار ببین، به لّام نامازه یان بۆ نه کراوه.

له کۆتاییه کانی نیوهی دووه می سه دهی هه شته می کۆچی/چواردهی زایینی هیرش و شالاوه کانی ته یمور له نگ (۲۳۶-۸۰۷/ک/۱۳۳۵-۱۴۰۴ز) بۆ کوردستان و ناوچه که نه خشی سیاسی ناوچه که ی گۆری، له نه نه جامدا له هه ریمی دیاره کردا یه کیتی خیله گی شه ره قۆبونلو هینده په ره ی سه ند شه ره میوسف (۷۹۱-۸۲۲/ک/۱۳۸۹-۱۴۲۰ز) ی سه ردار ی خیله که، پاش مردنی ته یمور له نگ سه ره تا ده وتته تی جه لانییری پاشماوه ی نیلخانی لاواز کرد و ده وتته تیکی گه وری بنیادنا و دواچار ده وتته تی جه لانییری له ناویرد. ته یمور له نگ یه که م شالاوی بۆ کوردستان له سالی (۷۸۸/ک/۱۳۸۶ز) ده ست پیکرد، له و کاتدا میر عزه دین شیر میر هه کاری بوو و حوکمرانی ناوچه که ی ده کرد، به لّام نه وه ی ناشکرایه به ر له چه ند سالیگ له (۷۷۸/ک/۱۳۷۶ز) ده سه لات ی وه رگرتووه (نیبن نازر جه یش: ۱۹۸۷، ۴۱). روون نییه نایا له م عزه ین شیره مامی میر عیماده ین موجلی بووه یان برای عزه ین یان میرکی دیکه یه یان کورپه تی؟ یان له بنه مائه ی جووله میرگی ده سه لاتداره که هه مان ناوی هه یه؟ (زرار: ۲۰۰۱، نا ۱۳۴).

له سه رده می عزه دین شیر میرنشینی هه کاری زۆر گه وره و به هیز بووه میر خوشی له گه وره ترین و به ناواینگترین میره کانی کوردستان بووه و به تاییه تی له سه روه ندی هیرشه کانی ته یمور له نگ و یه کینگ له میژوونوو سه کان به میری مه زن ناوی

بردووه (حهسەن رۆملو: ۱۳۴۹، ۱/۱۲۶). ئە سەر دەمی وی دا سنووری میرنشینی ههکاری ئە سه‌رچاوه‌کانی زێی گه‌وره تا ده‌ریاچه‌ی وان کشاوه له‌لای رۆژه‌لاتییه‌وه تا خوی و سه‌ئماس کشاوه (شامی: ۱۹۳۶، ۱۰۲. یه‌زدی: ۱۲۳۶، ۱/ ۱۲۵. ههسەن رۆملو: ۱۳۴۹، ۱/۵۴).

نووسراوه نهرمه‌نبیه‌کان زور ناماژه‌یان به میر عزه‌ین شیر داوه، نهمه‌ش ناماژه‌یه بۆ مه‌زنبیه‌تی و ناویانگی نه‌و میره و سنوورفره‌وانی میرنشینه‌که، هه‌ندی ئە پیاوانی ئاینی نهرمه‌نی به‌پیاویکی توندو تیرزی دژ به نهرمه‌نی وه‌سفیان کردووه (ســـــــــــــــــانجیان: ۱۹۶۹، ۱۱۰، ۱۳۷، ۱۴۲، ۱۴۴، ۲۰۲)، نهمه‌ش رووداوی سانی (۸۱۷/ک/۱۴۱۴ز)مان به بیر دینیته‌وه، ئە کاتیکدا میره کورده‌کان، له‌و سائهدا، مه‌زارگی شیخ عه‌ده‌ی بن موسافر هه‌کارییان سووتاند، مه‌لیک عادل سوله‌یمانی حسن کیتفا له‌گه‌ن میره‌کانی دیکه‌دا به‌شدارییان کردووه (مه‌قزی: ۱۹۵۸، ۶/۳۷۰. سه‌دیق دملوجی: ۱۹۸۲، ۱۲۸)، نهمه‌ش په‌یوه‌ستی میره کورده‌کان به‌ئاینی ئیسلام نیشان ده‌دا، گرنگی سه‌رچاوه مه‌ملوکییه‌کان ده‌رده‌خا له‌وه‌ی، که زانیارییه‌کیان به‌س کردووه په‌یوه‌ندی به‌وانه‌وه نییه، هه‌روه‌ها مه‌مالیکه‌کان گرنگی تاییه‌تیان به میره کورده‌کان داوه، به‌جۆری زانیاری لابه‌لایان له‌باره‌وه کۆکردۆته‌وه. له‌و رووداوه‌دا له‌گه‌لا ئه‌وه‌ی له‌گه‌ن میره کورده‌کان ناوی میری بادینان نه‌هاتووه (مه‌قزی: ۱۹۵۸، ۶/۳۷۰)، که‌چی عه‌باس عه‌زاوی توێژه‌ی عیراقی نهمه‌ی به‌ده‌رفه‌تیک داناهه تا میر زه‌ینه‌دینی نامیدی له‌سه‌ر جیسایی هه‌کارییه‌کان ده‌سه‌لاتی فره‌وان کردب (۱۹۳۹: ۳/۳۶-۳۷)، له‌و سهرده‌مه‌دا میرعه‌زه‌دین شیر و محهمه‌دی کوری ده‌سه‌لاتیان گه‌لی فره‌وان بووه، له‌په‌ر نه‌وه ناکری، ئەم بۆ چوونه به‌راست بزاندی.

جیگه‌ی ناماژه پێدانه ته‌یمورلەنگ فه‌رمانی داوه به‌مه‌لیکی کوردستان دا‌به‌مه‌زری و به میر عزه‌دین شیر ناویانگی ده‌رکردووه. ئە کۆتایی سه‌ده‌ی (۸/ک/۱۴ز) و سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی (۹/ک/۱۵ز)دا، هه‌کاری میرنشینیکی به‌هینز و به‌توانا بووه، عزه‌ین شیر، که به مه‌لیکی مه‌زن و گه‌وره‌ی میرانی کوردستان ناوی بردراوه، به‌رینه‌ی بردووه (حافز ئابرو: ۱۳۷۲، ۲/ ۷۷۶. ههسەن رۆملو: ۱۳۴۹، ۱۱/ ۱۲۶).

ئه شالاه‌کانی ته‌یمورلەنگدا بۆ کوردستان، که به‌ره‌و هه‌ریمی دیاربه‌کر کشاوه، سانی (۷۸۹/ک/۱۳۸۷ز)عه‌زه‌ین شیر له‌قه‌لا سه‌خته‌کانی ناوچه‌ی هه‌کاریدا سه‌نگه‌ری گرتووه، هه‌زه‌کانی ته‌یمورلەنگیش له پێشه‌روویاندا تووشی کیشه و گره‌تیکسی

زۆربوونەو، میر عزەین شیر چۆنە قەلای وان تا بەرگری بکا، هیزەکانی تەیمور
هیرشیان بۆ بردوو، ئەویش دوای دوو رۆژ لایەنگیری خۆی نیشان داوه. کەچی
ناسرەدینی خزمی دەرگای قەلاکە داخستوو و نزیکەیی بیست و جدوت رۆژ بەرگری
کردوو، تا داگیریان کرد، تەیمور بریاری دا شوری قەلاکە بروخینن، کەچی لەبەر
ئەوی بەردە مەزنەکانی قەلای وان هیندە پتەو و گەورە بوو، بۆیان نەچوو سەر
قەلاکە بروخینن (شامی: ۱۹۳۷، ۱۰۴. شەرەفخان: ۲۰۰۱، ۲۳۴، ۲۲۷).

تەیمورنەنگ لەگەن ئەوی ناوچەیی هەکاری داگیرکرد، بۆی دەرکەوت کە
ناتوان بەبەردەوامی لە هەکاریدا بێنیتەو، ئەبەر ئەو دانی بەدەسەلاتی میری
گەرە نا و عزەین شیر بەسەر ویلایەتی دا مایەو، و بەپاشای گشتی بەسەر کوردستان
دایمەزاند(یەزیدی: ۱۳۳۶، ۳۰۷/۱. شەرەفخان: ۲۰۰۱، ۲۳۴). لەم روووە دەتوانین ئەم
سەرتجانە پخەینە روو:

یەكەم: دان پیدانانی تەیمور ئەنگ بە عزەدین شیر و ناوژەکردنی بەپاشای
گشتیی کوردستان، پلە و پایە و شکۆی میری هەکاری نیشان داوه، کە لە ناوچەکانیدا
توانیویەتی سەروری نیو قەلا و شار و شارۆچکەکان بپارێزی، جینگەیی ناماژە پیدانە
هەم میژوونوسی تەیموری و شەرەفخان و سەرچاوی ئەرمەنی بە پاشای گشتی
کوردستان ناویان بردوو(شامی: ۱۹۳۷، ۱۰۳-۱۰۴. شەرەفخان: ۲۰۰۱، ۲۳۴.
سانجیان: ۱۹۶۹، ۱۲۷، ۱۴۲، ۱۴۴، ۲۰۳).

دووم: پتەوترین پەیوەندی سیاسی لەگەن تەیمورنەنگ نیشان داوه،
هەرچەندە تەیمورنەنگ ناوچەکەیی بەهیز داگیرکردوو، کەچی ویستوبەتی بارودۆخی
هەکاری بپارێزی. لەگەن هیچ میریکی دیکە کورد ئەو پەیوەندییەیی نەبوو.

سێهەم: ستراتیژی ناوچەکە رۆلێکی گرتگی هەبوو، تا تەیمورنەنگ لە
شالۆمەکانیدا ناشتی لە هەکاری بێنیتە کایەو، چونکە مەلانیسی توندی ئەگەن
هەکاریەکان و سەرکوتکردنیان، وایدەکرد، کە کوردستان بێتە لەمپەرتک بۆ
خواستەکانی لە نیوان ئێران لەلایەک و عوسمانی و قەرەقۆبونلو و مەمالیکەکان
لەلایەکی دیکەو.

چوارەم: مەترسیی تەیمورنەنگ لەهیزی گەشەسەندووی قەرەقۆبونلو، بوو
پنویستیەک لە هەکاریدا نارامی بێنیتە کایەو، تاکو ئە هەزیمی دیارەکردا

سهنگه ریکی هه بێن، لێی پشوو بدات، چونکه هیزه کانی تهیمورهنگ به یارمهتی هه ندی له کوردهکان له دیاره کردا رووبه رووی بهرگری سهخت و بگره تووشی نیکشکانیش بوونهوه.

له سالی (ک/٧٩٧/١٢٩٤ز) له کاتی کدا تهیمورهنگ گه رابوووه سه رزه مینی خۆی، قه ره یوسف هێ رشی بو نه رگیش برد، وهک تو مای نه رمه نی باسی لیه کردوو، عزه دین شیر له بهر نه وهی په یوه ندی له گه ل تهیمورهنگ خوش بووه و به قه رمانی وی له حوکمرانی وان و ده ور بهری دانراوه ته وه و ناوچه که ی پی سپی دراوه ته وه، که زانیویه تی قه ره یوسف له چالاکی دایه، له گه ل کۆمه لێ له سه ربازانی جوغتایی هیزشیا ن بو قه ره قۆبونلو بردوو، دوا جار پیش له وهی شه ر کۆتایی بی، هه ر دوو لا ناشتیان قبوول کردوو، له م سه رویه نه دا نوته مشی حوکمرانی نو نیک، به چوار سه د سه ربازه وه بو کۆمه کی عزه دین شیر چوو، به لام له گه رانه وهیدا قه ره یوسف هیرشی بو برد و ده سگری کردا وه رگه یاره له فاروق سومر: ١٣٦٩ / ١ (٧٢-٧٣)، له م ههنگا وهی، که عزه دین شیر ناشتی له گه ل قه ره قۆبونلو قبوول کردوو له م تییینیانه ی ئی ده که ویته وه:

یه که م: نامانجی میر عزه دین شیر نه وه بووه، که بتوانی ده سه لاتی پاریزی و نه یه ئی بکه ویته بهر چنگی داگیرکاری، چونکه نه وه هه م تهیمور له نگی رازی کردوو و هه م ده سه لاتی گه شه سه ندووی قه ره قۆبونلو له ناوچه که دا.

دوو م: هه وئی داوه هیزه داگیرکاره کانی کورده ستان، قه ره یوسفی قه ره قۆبونلو و تهیمورهنگ بو یه کتری به جی بهینی و رووبه رووی یهک ببنه وه. له م دوو خاله تا سالی (ک/٨٠٧/١٤٠٤ز) له واقیعه دا چه سپا.

٥- په یوه ندی میرنشینی هه کاری و قه ره قۆبونلو:

له سالی (ک/٨٠٧/١٤٠٤ز) تهیمور له نگ مرد، قه ره یوسف تا نه و کاته له کورده ستان وه درنه را بوو، عزه دین شیر به بی هیج گرفتیک ده سه لاتی ته واوی به سه ر هه کاریدا سه پاند بوو، به لام به مردنی تهیمورهنگ، نه وه کانی نه یان توانی پاریزگاری له سنوری ده سه لاتیان بکه ن، قه ره قۆبونلو بوونه جیگه وهی تهیمور به کانه. به م جو ره قه ره یوسف له سالی (ک/٨٠٧/١٤٠٤ز) دا له ولاتی شام گه راپه وه، هه ر زوو خۆی ریکه سه ته وه و هیرشی بو میر عزه دین شیر برد، له نه نجامدا حاکمی وان و وه ستان له شه ره که دۆرا و ته واوی قه نه مه وه که ی که وته بهر شالووی تالانی قه ره قۆبونلو،

قه‌ره‌یوسف له‌بەر په‌یوه‌ندیی به‌ته‌یمورییه‌کانه‌وه هیرشی بۆ هه‌کاری برد، به‌لام نه‌یتوانی له‌ ناوی بسا. له‌بهره‌وه‌وه میر عه‌زه‌دین شیر ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ر هه‌رێمه‌کانیدا مایه‌وه (تاریخ توما وه‌رگیراوه له‌ فاروق سومه‌ر: ۱۳۶۹، عر ۸۲)، نه‌مانه‌ش ریگای له‌ میر عه‌زه‌دین شیر نه‌گرت، که به‌ نه‌یتی په‌یوه‌ندیی له‌گه‌ڵ ته‌یمورییه‌کان به‌سه‌تیت، وه‌ک حافز نا‌بروی میژوونووسی ته‌یموری گن‌رایه‌ته‌وه: سالی (ک/۸۰۹/۱۴۰۶ز) میرزا نه‌بویه‌گر کاتی له‌ ته‌وریز بوو، له‌بەر تاعون چۆته‌ شه‌نه‌ب غازان، پاشان له‌ مه‌رند و نه‌خچه‌واندا نوینه‌ری بۆ کوردستان بۆ لای میر عه‌زه‌دین نارده‌وه و داوای کۆمه‌کی لێ کردووه، میر عه‌زه‌دین شیریش به‌پنی فه‌رمان رووی له‌ میرزا نه‌بویه‌گر کردو له‌ به‌اری قه‌ره‌یوسف پینکه‌وه گه‌توگۆیان کرد، میر عه‌زه‌دین گوئی: میر قه‌ره‌یوسف دوژمنی ئێمه‌ و ئێمه‌یه، نه‌مه‌رۆ له‌شکری تورکه‌مان له‌ ده‌وریدا کۆبوونه‌ته‌وه‌و به‌هه‌یزه، ... میره‌ تورکه‌مانه‌کان گشتیان له‌گه‌ڵیدا هاو‌په‌یمانن، سه‌ره‌نجام میرزاده میرانشا و میرزاده نه‌بویه‌گر (کور و نه‌وه‌ی ته‌یمور له‌نگ) و میر عه‌زه‌دین، په‌یمانان به‌ست که شه‌ر له‌گه‌ڵ قه‌ره‌یوسف بکه‌ن، هیرشیان بۆ برد (حافز نا‌برو: ۱۳۷۲، ۱/ ۱۶۹). که‌چی فاروق سومه‌ری میژوونووسی هاو‌چه‌رخ‌ی تورک نه‌و رووداوه‌ به‌ هه‌زی خۆی ته‌فسیر کردووه و له‌ مه‌ترسیی قه‌ره‌یوسفدا بۆ سه‌ر کوره‌کانی ته‌یمور له‌نگ گوتیه‌تی: به‌م جو‌ره‌ عه‌زه‌دین شیر شازاده جوغتاییه‌کانی بۆ هیرشی قه‌ره‌یوسف هان دا (۱۳۶۹، ۱/ ۸۲). نه‌مه‌ش پیچیه‌وانه‌ی راستییه‌، چونکه‌ مه‌ترسیی قه‌ره‌یوسف هه‌ره‌شه‌ی له‌ ته‌واوی قه‌وا‌ری میرانشا و نه‌بویه‌گر کردووه. قه‌ره‌یوسف پێشتر له‌گه‌ڵ سولتان نه‌حه‌دی جه‌لائی‌ری سالی (ک/۸۰۷/۱۴۰۴ز) له‌ زیندانی شام رێک که‌وتوووه که ته‌وریز بۆ نه‌و بێ و به‌غداش بۆ سولتان نه‌حه‌د و بینگومان ده‌بێ قه‌ره‌ یوسف له‌ بن ده‌ستی کور و نه‌وه‌کانی ته‌یمور ده‌ری به‌ینن، هه‌روه‌ها له‌گه‌رمیر عه‌زه‌دین شیریش نه‌بویه‌، شازاده جوغتاییه‌کان له‌بەر له‌ ده‌ستنه‌دانی قه‌له‌مه‌رویان به‌تایه‌تی ته‌وریز هیرشیان ده‌برد. هه‌روه‌ها میر عه‌زه‌دین شیر وه‌ک حافز نا‌برو باسی لێوه‌ کردووه، له‌گه‌ڵ میرانشا و نه‌بویه‌گر ناوی هاتوووه که گوزارشت له‌ پایه‌ به‌رزی و هاوشانی شازاده جوغتاییه‌کان کردووه و هه‌مان په‌یوه‌ندیی ته‌یمور له‌نگیان دووباره‌ کردووته‌وه.

قه‌ره‌یوسف له‌ ماوه‌ی که‌مه‌تر له‌ دووسال توانی زۆریه‌ی زۆری تورکه‌مانه‌کانی ناوچه‌که‌ له‌ خۆی کۆیکاته‌وه و هه‌یزکی توکمه‌ دروست بکا و له‌ سالی (ک/۸۰۹/۱۴۰۶ز) به‌ریگه‌ی خوی ده‌ستی به‌سه‌ر ته‌وریزدا گرته‌وه (حافز نا‌برو: ۱۳۷۲، ۱/ ۱۷۰-۱۷۱). ئه‌ین چه‌ره‌: ۱۹۷۰، ۱/ ۲۴۰، ۴۱۹، ۴۳۹، له‌مه‌وه‌ به‌سه‌ر زۆرتین به‌شی کوردستان ده‌سه‌لاتی

سەپاندا، ئەم سەرۆبەندەدا میرعزەدین شېر حوکمرانی وان و دەورووبەری ئەگەلا کۆمەنئى ئە سەربازانى جوغتایی هاوپەیمانی بۆ قەرەققۆيونلو ھېرشیان برد، میرعزەدین شېر و ھەر دوو کورى ئە دەستەچەپى ئەشکرى جوغتاییەکان بەشداریان کردووہ (حافز ئابرو: ۱۳۷۲: ۱۳۷۲ / ۱، ۱۷۰). شەر بەردەوام بوو، ئە ئەجامدا ئەوہى ئەوہى تەیمور ئەنگ بەرامبەر قەرە یوسف کردى، کور و ئەوہکەى ئەیانتوانى و شکستیان خوارد. بەلام ئەبەر ئەوہى مەملانئى قەرەققۆيونلو راستەوخو ئەگەل جوغتاییەکان بوو، ھەتا بە دۆراندى مىرزا ئەبوبەکر و گرتنى تەوریز ئەلایەن قەرەیوسفەوہ. میر عزەدین شېر دەسلەتای بەسەر ناوچەکەیدا مایەوہ، دواجار قەرە یوسف و میر عزەدین ناشتەبوننەوہ (تاریخ توما وەرگیراوہ ئە فاروق سومەر: ۱۳۶۹، ۷۳/۱)، ئەمەش دەیسەئینئى کہ میر عزەدین و میرە کوردەکانى دیکە ئە ھەر پەيوەندییەکیان ئەگەلا دەسلەتای مەرکەزیدا، ئە ناوچەى حوکمرانیاندا خاوەنى سەرۆبەرى خۆیان بوونە و برباریان ئەسەر داوہ .

قەرە یوسف ئە ھەمان ساڵدا (۸۱۰) تەوریزی بە پایتەختى خوی راگەیاندا و خوتبەى بەناوى پېربوداھى کورى خوتنەوہ و سکەى بە ناوى لئندا (یەحیا قەزوینى: ۱۳۱۴، ۲۱۲. والە ئەسفەھانى: ۱۳۷۹، ۶۸۷) و نیردراوى بۆ سوئتانى میسر و سوئتان ئەحمەد و میرە کوردەکان و گشت لایەنەکان نارد بە بۆنەى سەرکەوتنەکانى، سوئتان ئەحمەدیش ھېچى بۆ ئەماوہ دانى بە دەسلەتای نا(موندجیم باشى: ۱۸۶۷ / ۳، ۱۵۱). میرە کوردەکانیش دانییان بە دەسلەتای فەرزکراوى قەرە یوسف نا و حکومەتەکەى قەرە یوسفیان بە جینگرەوہى ھیزەکان زانى، ئەم رووموہ میروسەردارە کوردەکان و سەردارى حسن کئفا و ماردین پیرۆزبايەیان ئە قەرە یوسف کردو دياریان بۆ نارد(والە ئەسفەھانى: ۱۳۷۹، ۶۸۸)

ئەگەل ئەو رووداوەشدا ئە ھەمان کاتدا پەيوەندى دۆستانەشى ئەگەل قەرە یوسفدا پاراستا، ئەمەش بە کردەوہ رەنگى دایەوہ ئە ساتى (۸۱۱/ک/۱۴۰۸ز)دا، ئەلەئەدەوئەى کورى سوئتان ئەحمەدى جەلانئى لای باوکى (بەغدا) ھەلات، و ئە دەورووبەرى خوی سەربازانى ھەکاری گرتیان و بردیانە لای میرعزەدین، ئەویش سەرەتا پیتشوازی لى کرد و ریزی لئنا و نزیکەى دوو مانگ لای مایەوہ، پاشان قەرە یوسف نووسراوئى بۆ نارد، کہ شازادە ئەلەئەدەوئەى جەلانئى بى روخستى باوکى ھاتووہ، ئیئە بەم ھۆیەوہ فەرمانمان دەرکردووہ دانئە ئەکرى، ئەبەر ئەوہ دەبى ئە ویلايەت(سەرزمین)ى خوت دوورى بەخەيەوہ، بەم جۆرە میر عزەدین مائەوہى

عەلانەدەولەي لە نكا خۆي بە بەرزەوهندی نەزانی و نازادی كرد(حەسەن رۆملو: ١٣٤٩ /٥٤/١١). ئەم رووداوش دەری دەخات كە:

يەكەم: مير عەزەدين لەگەڵ ئەوهی میریكى مەزن بووه، پیاویكى ناشتیخواریش بووه و بە گشتی ویستوبەتی پەيوەندیی دۆستانەي لەگەڵ هینزەکانی دیکەي کوردستان و دەوریه‌ریدا هەبیت.

دووهم: سنووری دەسەلاتی میرنشینی هەکاری لە رۆژەلاتییهوه تاكو شاری خوی كشاوه، كە ئەمەش سەرزەمینکی فرەوانی گرتووتوه، لەبەرئەوه دەبیت لە سەردەمی میرعەزەدیندا، فرەواتترین دەسەلاتیان هەبوو بیت.

سینهم: پەيوەندیی میر عەزەدين و قەرەیوسف پەيوەندییهکی دۆستانه بووه، دانی بە دەسەلاتی فرەزگرای قەرەیوسف ناوه و وەك نزیكترین دەسەلات ئە میرنشینه‌كەي مامەئەي ئەگەڵدا كردهوه. ئەمەش کاریکی واقعی بووه، چونكە هەر ئەو دەوتەتە کاریكەری و پەيوەندیی راستەوخۆي ئەگەڵ كوردا هەبووه.

لە ماوهی حوكمڕانیی قەرەیوسفدا پلە و پایەي میر عەزەدين هەر تەنیا بەوه ئەوه‌ستاوه، قەرەتۆیونلو دان بەدەسەلاتی بنی، بەكو توانیویهتی هاوسەنگی مەملەتیكان رابگریت، لە سالی(٨١٢/ك/١٤٠٩ز)دا قەرەیوسف خۆي بۆ هیرشی شیخ ئیبراهیم شیروانشا ناماده كرد، بەلام هەولێ دییلۆماسی میر عەزەدين شیر وایكردووه، كە ناوچەكە نارام بیتهوه و نەهینێ شەر رووبدا و هەردوو لای ناست كرده‌تەوه (حافز نابرو: ١٣٧٢: ١/ ٢٩٥. حەسەن رۆملو: ١٣٤٩، ١١/٦٠).

سالی(٨١٢/ك/١٤١٠ز) میر عەزەدين شیر ئەگەڵ میر محەمەدی كوری ئە ناوه‌راستی سوپای قەرە تۆیونلو بەشداری سەندنه‌وهی تەوریز(پایته‌خت)یان كردهوه(حافز نابرو: ١٣٧٢: ١/٤٠١). ئەمەش بەگشتی پەيوەندیی كورد ئەگەڵ قەرەیوسفی قەرە تۆیونلودا نیشان داده، كە پەيوەندییهکی دۆستانەي دوو لایەنه بووه، چونكە قەرەیوسف هەولێ داوه ناشتی بیینیته‌كایه‌وه، تاوهكو خۆي لە تەوریزدا قایم بكا، دواتر میر عەزەدين دانی بە دەسەلاتی فرەزگرای ناوه، ئەگەڵ ئەمانەشدا تەیمورییه‌كان لە مەملەتیان ئەگەڵ قەرەیوسفدا، هەولیان داوه پەيوەندییه كۆنەکانیان زیندوو بکەنه‌وه، بۆیه سالی(٨١٤/ك/١٤١١ز)لە كاتیكدا ئەسكەندەری ئەوهی تەیمور ئە شاهرۆخی كوری تەیمور ئەنگ یاخی بوو، ئە عیراقی عەجەمی سەنگەری گرت، نامەي بۆ میرمحەمەدی كوری

عزەدىن شېر نووسى، كە مەبەستى ئەۋەپە ولاتى باپىرەگەۋەرى ئە چىنگى قەرەيوسفى
لووتبەرز بىسىنىتتەۋە، بەلام دواجار ھەردوو ئەشكرى ئەسكەندەر و قەرەيوسف خۇيان
كۆكردەۋە، كەچى لەبەر مەلانىي ناوخۇي تەيمورىيەكان شەر رووى ئەدا (حافىز ئابرو:
۱۲۷۲، ۱ / ۵۰۱-۵۰۲) .

مىر عزەدىن يەكىك ئە كەسايەتتە سىياسەتمەدار و گىرنگ و ناسراۋەكانى نىۋەي
يەكەمى سەدەي(ك۹/۱۵) كوردستان بوۋە و سەرچاۋەكان بەروونى ئامازەيان بە رۆنى
داۋە، ئە مەلانى توندەكانى ناۋچەكە و كوردستاندا رۆنىكى بەرچاۋى گىنراۋە،
توانىۋىەتى مىرنشېنەكەي بىپارتىزى و مامەتە ئەگەل ھىزەكاندا بىكات.

پاش مردنى قەرەيوسف ئە سالى (ك۸۲۳/۱۴۲۰) پەيۋەندىي مىرانى كورد و
قەرەقۇيونلو رېرەۋىكى دىكەي ۋەرگرت، قەرە يوسف بە ھىچ جۇرى پەيۋەندىي بە
سەربەخۇي نىۋە سنوور و ناۋچە و قەلا كوردىيەكان ئەبوۋ، ئە بەرامبەردا مىرە
كوردەكانىش بە سوپاۋە ھاۋكارىي قەرە يوسفىان كوردوۋە، ئەم پەيۋەندىيە بە شىۋەيەكى
گشتى رەسمى سىياسەتى مىرنشېنەكانى كوردوۋە، ھەر ئەۋەندە ئەيى مىر عزەدىن ئەسەر
ھەمان ئاست پەيۋەندىي ئەگەل تەيمور و كور و ئەۋەكانى دۆستانە بوۋە.

ئە سالى(ك۸۲۴/۱۴۲۱) ز شاهرۆخ تەۋرىزى گرت و خستىيە سەر قە تەمەۋى
خۇي، كورەكانى قەرەيوسف كەۋتنە مەلانىي ناوخۇ و ئە سەر دەسەلات پەرش و
بلاۋبوون، شاهرۆخ توانى بەسەريان سەر كەۋى و دواجار كورەكانى قەرەيوسفى راۋنا،
مىر عزەدىن كە پىدەچى تارادەيەك پىر بوۋى ئە قەرەباغ ئەگەل كۆمەت مىركوردى
دىكە چۈۋە خىزمەت شاهرۆخ و دىيارى پىشكەش كورد و لايەنگىرىي نىشان دا ئەۋانە
مىر شەمسەدىن بەدلىسى. ۋدواتر مىر محەمەدى كورى عزەدىن شىرى ھەكارى و كورى
سولتان سولەيمان حوكمرانى خىزان و مەلىك عادل سولەيمانى حسن كىنفا و مىر
محەمەدى خەلاتى و مىرەبىدولرەحمان حوكمرانى موش و ھەندى ئە حاكەم و مىرى
دىكەي كورد بە پەيمانىك كۆبوونەۋە و كە شاهرۆخ ھاتە وان و خەلات مىرە كوردەكان
چوۋنە پىشۋازى، مىر محەمەد كورى عزەدىن شىرىش پىشۋازى لى كورد، ئەۋ نىجازە
پىدائەۋەي شاهرۆخ بۇ ناۋچەكانىاندا، بەشاي مەزى ناۋى عزەدىن شىر ھاتوۋە، كە
بەگۈنرەي پەلە و پاىيەي جارانيان بەسەر ۋىلايەتى خۇيان دانرانەۋە ئەزىر سەرنجى
بارودۇخى مەلانىي ھىزەكان دائىيان بەدەسەلاتى شاهرۆخ نا، ئەۋىش پىشۋازى لىكردن و
بەسەر قە تەمەۋى ناۋچەكانى خۇيان دائىانەۋە و پەلە و پاىيەي جارانى پىتەخشىنەۋە

(حافظ نابرو: ۱۳۷۲: ۲/ ۷۵۲، ۷۷۴-۷۷۶. حەسەن رۆملو: ۱۳۴۹، ۱۱/ ۱۲۳، ۱۲۵-۱۲۶)،
ئەمەش دەریخستوو، كە میرنشینە كوردییەكان بەیەك ناراستەى سیاسى کاریان كرددوو
و هەروەها ویستویانە ئەو پەیوەندیی ئەگەڵ دەسلاتی مەركەزى هەیانبووه بیپاریزن،
جا ئەگەڵ قەرەیوسف یاخود شاهرۆخ بوویت .

سائی (۸۲۶/ک/۱۴۲۲ز) میر عزەدین شیر کۆچی دوایی کرد، سەرچاوەكان ئە
بارەییەوه دواون، حافظ نابروی میژوونووسی تەیموری ئەگەڵ ئەوێ بەمەزنی و شان و
شکووه باسی كرددوو، كەچی هیج ناماژى بە ساڵ و چۆنیەتی مردنی نەكردوو.
هەروەها ئەبو بەكر تارانئى میژوونووسی دەربارى ئاق قۆیونلو بەهیج جۆرى ناوی
نەهیتاوه. هەردوو میژوونووس یەحیا قەزۆینی و مونهجیم باشى پێیان وایە ئە
سائی (۸۲۸/ک/۱۴۲۵ز) ئەسكەندەرى كورێ قەرەیوسف، میر عزەدین شیرى گرتوو و
پاشان كوشتویەتی (یەحیا قەزۆینی: ۱۳۱۴، ۲۱۵. مونهجیم باشى: ۱۸۶۷، ۳/ ۱۵۱). ئە
سەرچاوه ئەرمەنییه هاوسەردەمەكان و نزىكى میر عزەدین شیردا، باس ئەوه نەكراوه
میر عزەدین بەدەستی ئەسكەندەر كوژا بیئت، ئە كۆلۆفوناتی ئەرمەنییدا ئە بارى
هێرشى ئەسكەندەر بۆ هەكاری باس ئە كوشتنى نەكراوه. هەروەها تۆماری ئەرمەنى
بەهیج جۆرى ناماژى بە كوشتنى عزەدین شیر نەكردوو (سانجیان: ۱۹۶۹، . تاریخ
توما وەرگیراوه ئە فاروق سومەر: ۱۳۶۹، ۱/ ۱۴۲).

هەروەها حەسەن رۆملو نووسیویە: " ئەم سائەدا (۸۲۶/ک/۱۴۲۳ز) میر عزەدین
شیر، میرى كوردستان كۆچی دوایی کرد، كەچی ئە نوسخەى (نور عوسمانیە) دا ئە
پەراویژدا ناماژى پینكراوه ئەم سائەدا بەهۆی تۆپ وەك باسكرا كوژاوه. (۱۳۴۹، ۱۱/
۱۸۴).

هەرچی شەرەفخانئى بەدلیسییه سائی مردنى میر عزەدین دەست نیشان ناکا،
بەلام ئە سائی هاتنە سەرکاری كورەكەى گوتویەتی: ئە سائی (۸۲۴/ک/۱۴۲۱ز) میر
مجمەد چوو لای شاهرۆخ، دەبى دواى ئەو سائە عزەدین شیر مرد بیئت (۲۰۰۱، ۲۳۷-
۲۳۸).

پاشان میر مجمەدی كورێ جیگەى گرتەوه، كە هەر ئە سەردەمى باوكییدا
توانى بووی خۆی بسەپینى، بۆیە ئەسەر رێبازی باوكى ئەگەڵ شاهرۆخ پەیوەندیی کرد
و بە هەمان سیاسەت مامەئەى كرددوو.

نەسكەندەر لە سائى (ك/۱۴۲۲/ز) روى لە كوردستان كرد بۆ تۆنەسەندنەوه
 لەو مېزانەى، كە چووونە لای شەروخ، پاش كوشنى مېر شەسەىنى بەدلىسى زاول
 ، روى لە وان و وەستان كرد، پاشان سولتان نەحمەد، كە فەرمانرەواى ئەوى بوو
 دەستگیر كرد و ئابلقەى وانى دا، نزىكەى چوار مانگ پىنەى خەرىك بوو، بەلام
 نەیتوانى داگیرى بكا، بۆیه گەرایەوه تەوریز لەو كاتەى شەروخ گەرابوو هەرانتى
 پایتەختى دەوتەتەكەى، فاروق سومەر پىنى وایە سولتان نەحمەد هەمان سولتان
 محەمەد كە حافز نابرو ناوى هیناوه، بەلای وى سولتان نەحمەد برىتیه لە سولتان
 محەمەدى كورى مېر عەزەدىن شېر (۱۳۶۹، ۱ / ۱۴۲)، كە چى گەر لە روانگەى حافز نابرو
 بروانىن بۆمان دەردەكەوى، بەهیچ جورى سولتان نەحمەد، هەمان سولتان محەمەدى
 كورى مېر عەزەدىن شېر نىیە، بە بەنگەى ئەوى لە نوسراوه
 نەرمەنىیەكاندا (كۆفۆنات) هاتوو، كە سولتان نەحمەد سەردارى وان و وستان لە
 بەرامبەر نەسكەندەر دۆرا (سانجیان: ۱۹۶۹، ۶۹). هەرەها خودى حافز نابرو لە
 هاوكارى عەزەدىن شېر بۆ جوغتاییەكان لە سائى (ك/۱۴۰۶/ز) دا لە شەریان دژى قەرە
 یوسف گوتویەتى: "مېر عەزەدىن شېر و هەردوو كۆرەكەى لە دەستە چەپى لەشكرى
 جوغتاییەكان بەشدارىیان كرد". (۱۳۴۹، ۱ / ۱۷۰) ئەمەش لەوەمان نزىك دەخاتەوه، كە
 عەزەدىن شېر دوو كورى هەبووه، یەكێك بەناوى محەمەد و ئەوى دىكەیان نادیارە.
 هەرەها تۆمەى نەرمەنى باس لە سولتان نەحمەد بەجودا لەگەل سولتان محەمەدى
 كورى عەزەدىن شېر كردوو. (وەرگیراوه لە فاروق سومەر: ۱۳۶۹، ۱ / ۱۴۲). كە چى مونجىم
 باشى باسى ئەوه كردوو نەسكەندەر، سولتان نەحمەدى كورى عەزەدىن شېرى گرتوو
 (۱۸۶۷ / ۱۵۱). كە چى حافز نابرو و سەرچاوه نەرمەنىیەكان لە رووداوهكە نزىكتەرن،
 باسیان لەمە ئەكردوو.

نەسكەندەر كەسىكى هەئەشە و تاراڤەیهك دێوانە بوو، بە پىچەوانەى باوكى
 ئەگەل مېرە كوردەكان مامەئەى كردوو، بەردەوام خەرىكى شەر بووه چ ئەگەل كورد یا
 ئاق قۆيونلو یا شەروخ یا براكانى، كەسىك بووه ئە دىپلۆماسیەت لاواز بووه، ئەبەر
 ئەوه پاشان دواى سائىك زىندانى لە قەلای نەجەق، سولتان نەحمەدى كوشت (مونه جىم
 باشى: ۱۸۶۷، ۲ / ۱۵۱. تاریخ توما وەگیراوه لە فاروق سومەر: ۱۳۶۹، ۱ / ۱۴۲.
 سانجیان: ۱۹۶۹، ۲۰۴، ۲۴۲)، هەر لەم سەروپەندەدا مېرەمحەمەد ناچار بوو ديارى بۆ
 نەسكەندەر نارد، كە چى نەسكەندەرى دێوانە ژەر خواردوووى كرد و كوشتى (سانجیان:
 ۱۹۶۹، ۱۷۴، ۲۰۴).

ئەسكەندەر سىياسەتتىكى توندوتىژى بەرامبەر كوردان پەيرەكردو، بە تايىبەتى
 ئە ناوچەدى ھەكارى. ئەو ناوچانەى داگىرى كردبوون خستىه ژىر دەسلەلتى خۆى،
 حوكمرانى ئەوئى، كە مېر ئەسەدى ناوئوو بەرامبەر پاراستنى گىانى، قەلاكەى تەسلىم
 كرد ، پاشان ئەسكەندەر بەھانەدىنى مامى ئەسەدى كوشت و دەستى بەسەر باكور و
 رۆژھەلتى دەرياچەى وان دا گرت، و ئىدارەى دەقەرەكەى بە يار عەلىى كورى سپارد
 (مۇنەجىم باشى: ۱۸۶۷، ۳ / ۱۵۱. تاريخ توما وەگىراوہ ئە فاروق سومەر: ۱۳۶۹، ۱ /
 ۱۴۲).

ئەسكەندەر بىنەمائەى ھەكارىى لەناوئورد ، لەو سەرەمدەا ھىچ مېرنشېنىكى
 كوردى بەو جۆرە ھىندە مېر و سەرکردەيان لەناو ئەچووه، نژىكەى چوار ئە مېر و
 سەردارى گەورەى بىنەمائەكەى كوشت، ئووسراوہ ئەرمەنىيەكان ياسيان لەوہ كردووه،
 ئەسكەندەر بىنەمائەى شەمبۆى ھەكارىى لەناو برد (سانجيان: ۱۹۶۹، ۲۰۴)، بەھەمان
 شېوہ شەرەفخانېش ناوى مائباتەكەى بە شەنبۆ بردووه، (۲۰۰۱، ۲۴۰) بۆيە بە زەحمەت
 زانىارى ئە بارەى زنجىرەى مېرانى بىنەمائەكە دەست دەكەوتت، شەرەفخانې ئە مېر
 محەمەدەوہ تا داگىرکردنى ئاق قۆيونلو ھىچ زانىارىيەك بەدەستەوہ نادات. (۲۰۰۱ ،
 ۲۲۸، ۲۲۷) بەلام ئەوئەندەى دەزانئى تا سائى (۸۳۵/ك۱۴۲۲ز) وان و دەوربەرى دراوہ بە
 يارەلى كورى ئەسكەندەر(تارىخ توما وەگىراوہ ئە فاروق سومەر: ۱۳۶۹، ۱ / ۱۴۸-۱۴۷
 .).

ئەگەئ ئەمانەشدا مېرانى ھەكارى بەيەكجارى لەناو ئەچوون، چونكە بەگشتى
 ستراتىژى قەرە قۆيونلو لەناوئوردنى مېرنشېنە كوردىيەكان ئەبوە و پەيوەندى
 دۆستانەيان ئەگەلا كوردان ھەبووه، تەنيا ئەسكەندەر ئەبى ھېرشى بۆ مېرنشېنە
 كوردىيەكان بردووه، بە نايبەتى ئەو مېرانى چوونەتە لای شاھروخ، ئەم رووہوہ ئە
 گەرمەى مەلانىي ئەسكەندەر و جوغتاييەكان ئە سائى (۸۳۴/ك۱۴۳۱ز)دا، مېر پېربەگى
 ئەوہى عزمەدىن شېر دەستى بەچالاكى و جموجوئ كردووه و دەستى بەسەر تەواوى
 دەوربەرى واندا گرتووه و قەلاى ئەختەمارى گرتۆتەوہ(سانجيان: ۱۹۶۹، ۲۰۴) ئەم
 رووداوش ئەم ئامازانە بەدەستەوہ دادوہ:

بەكەم: بىنەمائەى ھەكارى پاش شالاوى ئەسكەندەر لەناو ئەچوونە، بگرە
 خاوەن ھېزى خۆيان بوونە، و توانىويانە حوكمرانى ناوچەكەيان بگرنەوہ دەست .

دوووم: نه‌گهر نه‌سکه‌ندهر یان جیهانشای برای هیرشی تایبه‌تییان بو کوردان بردبئ، زیاتر به مه‌به‌ستی هاوسه‌نگیی سیاسی ناوچه‌که و هیزه‌کانی ده‌روبه‌ریان بووه، نه‌گهرنا سیاسه‌تیکی ره‌سمییان دژ به کوردان نه‌بووه. له ژبانی سیاسی قه‌ره قویونلودا سیاسه‌تی ره‌سمیی دژ به کوردان رانه‌گه‌یه‌ندراوه له قه‌ره یوسفه‌وه تا ده‌سه‌نده‌یی کوری جیهانشا.

سینهم: میرانی هه‌کاری نه‌گه‌یشتونته‌ه پایه‌ی میر عزه‌دین شیر ی مه‌زن و کوره‌که‌ی، تاکو مردنی شاه‌روخ له سالی (۱۴۴۶/ک۸۵۰ز) په‌یوه‌ندیی دۆستانه و سیاسیانه دروست نه‌کراوه، که‌چی ته‌نیا خوین پاراستووه.

چوارهم: نه‌گهر قه‌ره‌قویونلو له هه‌رئمی هه‌کاریدا ده‌سه‌لاتیان سه‌پاند بووبیت، که‌چی له ده‌روبه‌ری شاره‌کان و له گونده‌کاندا هیچ ده‌سه‌لاتییان نه‌بووه.

میر پیربه‌گ له سالانی (۱۴۳۳/ک۸۳۶ز) و (۱۴۲۶/ک۸۲۹ز) و (۱۴۴۰/ک۸۴۳ز)دا له نیو قه‌ته‌مه‌روی هه‌کاریدا ده‌ستی به جموجول کردووه و بو نه‌خته‌مار هیرشی بردووه (سانجیان: ۱۹۶۹، ۱۸۱، ۱۸۵، ۱۹۲، ۳۶۳). تا کوژزانی نه‌سکه‌ندهر له سالی (۱۴۳۷/ک۸۴۱ز) هه‌ر هینده جموجوله به‌رچاو که‌وتووه، له‌راستیدا نه‌سکه‌ندهر مادام کوری لهو ده‌قه‌ره کردیته حاکم و زوری له بنه‌مائه‌ی هه‌کاری کوشت بئ، نه‌مه‌ش ده‌یسه‌لمینی گه‌لی گرنگی به ناوچه‌که داوه. به‌لام به نه‌مانی نه‌سکه‌ندهر دووباره ناوچه‌که له رووی سیاسییه‌وه چالاک بوتموه.

پاش نه‌سکه‌ندهر جیهانشا ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌تی قه‌ره قویونلوی وه‌گرت، جیهانشا به شیوه‌یه‌کی گشتی سیاسه‌تی به‌رامبه‌ر کوردان وه‌ک قه‌ره‌یوسفی باوکی بووه، به‌لام به کوشتنی زۆریه‌ی میرانی هه‌کاری، میرنشینه‌که له سه‌ره‌تای ده‌سه‌لاتدارییه‌تی جهانشادا به‌ره‌و لاوازی چوووه، له سالی (۱۴۴۱/ک۸۴۵ز)دا سوپای قه‌ره‌قویونلو جووله‌میرگ و قه‌لای زیرک که له باشووری ده‌ریاچه‌ی وان و رۆژناوای جووله‌میرگه داگیریان کرد، جیهانشا بئ هیزیی میره کورده‌کانی هه‌کاریی قۆسته‌وه و هه‌روه‌ها له‌به‌ر مه‌ترسیی و په‌ره‌سه‌ندنی هیزیی خیللی نایق قویونلو له هه‌رئمی دیاره‌که‌ر، قلیج نه‌رسه‌لانی نایق قویونلوی بو لای خوئی راکیشا و به هاویه‌شی وان و وه‌ستانی پتبه‌خشی، نووسراوه نه‌ره‌نه‌یییه‌کان ناماژهبان به‌وه کردووه، له سالی (۱۴۴۳/ک۸۴۷ز)دا تورکه‌مانه‌کان له سه‌رده‌می جیهانشادا، به‌تایبه‌تی قلیج نه‌رسه‌لان هیرشیان بو نه‌خته‌مار بردووه، و

ته‌واوی خه‌ئکه‌که‌یان به‌تاییه‌تی مه‌سیحیه‌کان —نهرمه‌نی— نازار داوه، دوا‌ی ساتیک دووباره به‌ریگاپیدانی جیهانشا، قلیج نهرسلان وه‌ک سه‌رکرده‌یه‌کی ناق قۆیونلو شالو‌ی بۆ وان و وه‌ستان بر دووه و داگیر‌ی کردووه (سانجیان: ۱۹۶۹، ۱۹۸، ۲۰۱، ۲۰۲). له‌مه ده‌رکه‌وتوو ده‌قه‌ره‌که له‌ رو‌ی سیاسییه‌وه نارام نه‌بووه و له‌ نیوان میرانی هه‌کاری و سه‌رکرده‌ی قه‌ره قۆیونلو هیرش و داگیر‌کاری هه‌بووه.

جیهانشا تا سائی (۸۷۲/ک/۱۴۶۷ز) حوکمی گیترا و به‌کوژرانی له‌لایهن نوزون هه‌سه‌نی ناق قۆیونلو ده‌وته‌تی قه‌ره قۆیونلو رو‌ی له‌ هه‌تدیر کرد، له‌ سه‌رده‌می وی دا له‌گه‌ل نه‌وه‌ی ناوی پیره‌گی نه‌وه‌ی عزه‌دین شیر‌ی مه‌زن هاتوو، هه‌روه‌ها عزه‌دین شیر له‌ سائی (۸۵۵/ک/۱۴۵۱ز) دا وه‌ک فه‌رمان‌ده‌وا و حوکم‌رانی هه‌کارییه‌کان باس کراوه، به‌لام روون نیبه‌ نایا عزه‌دین شیر چی پیره‌گی نه‌وه‌ی عزه‌دین شیر‌ی مه‌زنه‌؟ که‌چی ده‌رده‌که‌وی عزه‌دین شیر میریکی به‌توانا بووه و ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ر هه‌رنه‌که‌یدا سه‌پاندوه (سانجیان: ۱۹۶۹، ۲۲۰). نه‌مه‌ش زنجیره‌ی بنه‌مائه‌ی هه‌کارییه‌کان پشتراست ده‌کاته‌وه، هه‌ر وه‌ک شه‌ره‌فغانی به‌دلیسی نامه‌زه به‌و رنجیره‌یه کردووه.

۶- میرنشینی هه‌کاری له‌ سه‌رده‌می ناق قۆیونلوا تا جه‌نگی چال‌دیزان:

نوزون هه‌سه‌ن (هه‌سه‌نه‌ درنژ) دامه‌زرتنه‌ری ده‌وته‌تی ناق قۆیونلو له‌ سائی (۸۵۸/ک/۱۴۵۴ز) که‌ ته‌مه‌نی سی سائی بوو، توانی نامه‌دی پایته‌خی قه‌واره‌ی ناق قۆیونلو بۆ خۆی یه‌کلابکاته‌وه و بیه‌ته سه‌رداری بن رکا‌به‌ری یه‌کینتی خینلی ناق قۆیونلو، له‌ هه‌رتمی دیاره‌که‌روه زۆر مه‌ترسیی بۆ ده‌وته‌تی قه‌ره‌قۆیونلو دروست کرد، دوا‌جار له‌ سائی (۸۷۲/ک/۱۴۶۷ز) دوا‌ی گوشتتی جیهانشا، ته‌ور‌بزی پایته‌ختی گرت و له‌ سائی (۸۷۲/ک/۱۴۶۸ز) هه‌سه‌نه‌لیی کو‌ری جیهانشای گوشت و به‌یه‌کجاری کۆتایی به‌ ده‌وته‌تی قه‌ره‌قۆیونلو هینا.

به‌په‌چه‌وانه‌ی قه‌ره‌قۆیونلو ده‌وته‌تی ناق قۆیونلو سیاسییه‌تی هه‌ته‌تی له‌ناو‌بردنی میرنشینه‌ کوردیه‌کانی ده‌ستپه‌کردووه، نوزون هه‌سه‌ن گوردی به‌ هیریکی نه‌یار و درزی خۆی زانیوه و رازی نه‌بووه، میرنشینه‌ کوردیه‌کان خاوه‌ن سه‌ربه‌خۆیی خۆیان بن، له‌به‌ر نه‌وه ناق قۆیونلو هه‌رچه‌نده سوننه مه‌زه‌ب بوون، که‌چی له‌رو‌ی ستراتیزیه‌وه هه‌موو سونتانه‌کانیان درزی قه‌واره کوردیه‌کان بوون.

ئەبۇبەكر تاراضى مېژوونووسى دەريارى ئاق قۆيونلو ئە كىتېبەكەيدا باسى زۆرىەى زۆرى مېرنشېنە كوردىيەكان و شىووى پەيوەندىيان ئەگەل ئاق قۆيونلو كىردووه، كەچى باسى ئە مېرانى هەكارى ئەكردووه، ئەووى جېگەى نامازە پىدانە ئە سەردەمى جېهانشا تا رووخانى قەرە قۆيونلو مېر عەزدىن شېر دەقەرى هەكارى بەرئو بەردووه، مادام نىكەى بېست سال بەرئووى بەرئىن، كەواتە نارامى سىياسى ئەو دەقەرە ئە نارادا بووه.

ئوزون جەسەن دواى ئەووى هەردوو سولتان، جېهانشا و ئەبو سەئىدى تەيمورى ئە ناوېرد، پاشان رووى ئە مېرنشېنە كوردىيەكانى دەقەرى دياربەكر و دەوربەرى كىرد، ئەبۇبەكر تاراضى ئە باسى كېرانى قەلاكانى كوردستان باسى ئەو كىردووه، گەورەتېرىن سەركردە سەربازىيەكانى ئاق قۆيونلو بەشادىريان ئەو هەئەمەتەى ئوزون جەسەن كىردووه. ئەو هەئەمەتەش ئە سالى (۱۴۶۸/۱۸۷۳ز) دەستى پىكردووه و نىكەى دوو سالى خانداووه و تىيادا هەر سى مېرنشېنى گەورەى كۆتايى سەدەى نۆبەمى كۆچى/پازدەى زايىنى كە جزىرە و بەدلىس و حسن كېشان ئەناوېرد.

پىش مېرنشېنى هەكارى ئە سالى (۱۴۶۸/۱۸۷۳ز) گەورە سەركردە سەربازىيەكانى ئاق قۆيونلو رووى ئە مېرنشېنى بەدلىس و حسن كېشا و جزىرە كىرد، شەرەفخان رىوايەتى داگېركردنى هەكارى بەم جۆرە باس كىردووه، كە سۆفى خەلىل و عەرەبشا بەگ بە ئەشكرىكى زۆرە روويان ئە مېرنشېنى هەكارى كىرد، سۆفى خەلىل ماوئەبەكى زۆر چاوەرپى هەئىكى كىرد تا قەلاكانى هەكارى داگېركى، عەزدىن شېر ئە بەرامبەردا ئە قەلاى باى مەئەندى گىرى مېرانى هەكارى سەئەرى گىرت، سەركردە سەربازىيەكانى ئاق قۆيونلو سەرەتا نەيانتوانى داگېرى بىكەن، ئەو كاتەدا كە سەربازانى ئاق قۆيونلو نۆردويان ئە بەرامبەر قەلاكانى هەكارى و قەلاكانى دىكە هەئەبووه، عەزدىن شېر ئەو كاتەى ئە بەرگىر دابووه، مېر سەيد ئەجمەد كورى مېر شەمسەدىن نامەى بۆ سولەيمان بەگ بېژەنى گەورە سەركردەى ئاق قۆيونلو نووسىووه، كە كوردان گوى بەو نۆردوانە نادەن و ئىي ناترسن و دىمەنى ئەو خېوەتانه هەموويان ئەبەر چاوى كوردان وەك شىياكە گامېش دەنوتن (۲۰۱۱، ۲۰۲) سەربازانى ئاق قۆيونلو دىژەريان بە ئابلوقە دا، سەرەتا شارى جوولەمىرگىيان داگېركىرد، دواچار سۆفى خەلىل و عەرەبشا بەگ ئە سالى (۱۴۷۰/۱۸۷۵ز) دا، دواى ئەووى رووبەرووى بەرگىر كوردان بوونەوه، دواچار قەلاى بايان داگېركىرد و مېر عەزدىن شېرىان كوشت، بەم جۆرە هەكارى ئە ژىر دەسەلاتى بىنەمائەى مېر عەزدىن شېر دەرچوو، ئە سەردەمى قەرەقۆيونلو ئەو

کاتەى مېرەکانى ھەکاری کۆزبان، ھەرە ھۆیونلو ھیندە توند نەبوو، کە نەبە ئى ھېچى دیکە چالاکى سیاسىی کورد بێتە ئاراو، کە چى ئاق ھۆیونلو بە پێچەوانەو دەوای لەناو بردنى مېرئشینەکانن چاودیرى توندی ناوچەگەى کردوو، بەلام نەمەش تاسەر نەیتوانیو، کورد لە چالاکى سیاسى دوور بختاوە، پاش کوشتنى میر عەزەدین شێر ئاق ھۆیونلو نیدارەى ھەلا و ناوچەگەیان بە دونبۆلییەکان سپارد (شەرەفخان: ۲۰۰۱، ۲۲۹، ۳۰۲، ۵۱۵. والسەر ھینیس: ۱۲۷۷، ۱۳، ۱۷۹). پاش کۆزبانى میر عەزەدین شێرى ھەکاری و نەندامانى مائباتەگەى، نیدارەى ھەلاکەى لە لایەن ئوزون ھەسەنەو دراو بە ھۆزى دونبۆلى کورد، کە ھاویەیمانى ئاق ھۆیونلوکان بوون و سنورى دەسلالتیان لە ناوچەى ھەکاری نزیک بوو، ھەرچى بنەمائەى میرانى ھەکارین بە تايبەتى ئەوانەى ماونەو بۆ لای مەمالیکەکانى میسر رایانکردوو (شەرەفخان: ۲۰۰۱، ۲۳۹، ۵۱۵).

لە ھەمان سائدا (۱۸۷۵/ک/۱۴۷۰ز)، گەلى لە میرانى کورد و نەندامانى بنەمائەکانیان روویان لە ھەلمەرەى مەمالیکەکان کرد بوو، لە بەر زەبر و زەنگا و سیاسەتى لەناو بردنیان لە لایەن ئاق ھۆیونلوکانەو، ئوزون ھەسەن بە رەسمى داواى لە سولتانى مەمالیک کرد، کە میرە کوردە راکردووکانى تەسلیم بکاتەو، بەلام مەمالیکەکان نەم داواى ئوزون ھەسەنیان پشتگوێ خستوو (ئینن ئاجا: ۱۹۷۳، ۱۱۹).

لە سەردەمى دەسلالتدارییەتى ئوزون ھەسەن و یەعقوبى کورى (۸۷۳- ۸۹۶/ک/۱۴۶۸-۱۴۹۰ز) دەوڵەتى ئاق ھۆیونلو لە سیاسەتى توندى بەردەوام بوو و نەبەشتوو مېرئشینە کوردییەکان ھېچ چالاکییەکیان ھەبى، ھەر لەبەر ئەو پاش دوورخستەو ھى میرانى بەلیس بۆ قوم دواچار کوشتووینان، ھەزوللا روزبەھان خونجى میژوونووسى دەربارى سولتان یەعقوب باسى دەقەرى وان و دەرووبەرى کردوو، بەلام لەو کاتەدا کە سەربازان و سوپای زۆرى ئاق ھۆیونلو لەوئ بونیان ھەبوو (۲۰۰۲، ۱۱۵، ۲۲۲).

بەمردنى سولتان یەعقوب لە سائى (۸۹۶/ک/۱۴۹۰ز) دا ئارامى سیاسى و دەوڵەتى ئاق ھۆیونلو رووی لە ھەتدیر کرد، نەوگەکانى ئوزون ھەسەن لەسەر دەسلالتدا کەوتنە مەلانى، سەرەتا ئاق ھۆیونلو بۆ دووگروپ دابەش بوون، لەلایەگەو بەیاسەتقەرى کورى یەعقوب خۆى بە سولتان راگەیاندا، سوڤى خەلیل لەو کارەدا رۆلى مەزنى گێرا، لەلایەگى دیکەو مەسیحى کورى ئوزون ھەسەن زیاتر بەھەقى خۆى زانى دەسلالت وەرگرتى، لە ھەمان سائدا بەیاسەتقەر لە دەرووبەرى دەرگەزىن ھێرشى بۆ مەسیح برد،

له نه نجامدا مەسیح کوژرا و بایسەنقەر له تەوڕیزدا دەسەلاتی سەپاند و گەئێ له لایەنگیرانی مەسیحی کوشتا، تەنھا رۆستەم نەبێ له قەئای ئەجەق خستیە زیندانەوه (حەسەن رۆملو: ۱۳۴۹، ۱۱/۶۲۹-۶۳۳).

سۆفی خەلیل کە توانیبوو له تەوڕیز بایسەنقەر بکاتە سوتنان ئەگەئ ئەوهی رووبەر ووی بەرەنگاری زۆر بویهوه، کەچی میر عەزەدین شیری و گولابی بەگی میری ئەرزەنجان پشتیوانییان له سۆفی خەلیل کرد، ئەم سەرۆبەندەدا لەبەر زیندەروویی دەسەلاتی سۆفی خەلیل میری ئاق قۆبونلو، سولەیمان بەگ بیژەنی والیی دیاربەکر له ماردینەوه هیرشی بۆ نازەربایجان برد، سەرەتا گولابی بەگی تیکشکاند و کوشتی، دواتر لەشکری عەزەدین شیری شکاند و توانیی دەسبەسەری بکا، و دواجار له هەمان سائدا له نزیک وان رووبەر ووی سوپای سۆفی خەلیل بووه و له ئەنجامدا کوشتی و خۆی لەلای بایسەنقەر، بووه میری میران، بەلام دەسەلاتی بایسەنقەر هیندەدی نەخایاند، میرانی ئاق قۆبونلو کۆبونەوه رۆستەمیان له زیندانی دەرھینا و روویان له تەوڕیز کرد، ناچار بایسەنقەر بۆلای فەروخ یەساری باپیری -باوکی دایکی- رایکرد، سولەیمان بەگ بیژەن بۆ دیاربەکر هەلات، رۆستەم بوو بە سوتتانی ئاق قۆبونلو، نوێنەری گەئێ له هەریمەکان ئەوانە لورستانی بە دیاری و پینشکەشەوه روویان تیکرد، هەرچی سولەیمان بەگ بیژەنە له دیاربەکرادا، له ئەنجامی تۆنە سەندنەوهدا کوژرا، سوتنان رۆستەم، قاسمی خانی ئەوئ کردە حاکم (حەسەن رۆملو: ۱۳۴۹، ۱۱/۶۳۳).

فەزلوئلا روزبەهان خونجی له دیباجەدی کتیبەدی له باسی هەردوو سەرگەردەدی ئاق قۆبونلو سولەیمان بەگ بیژەن و سۆفی خەلیل باسی عەزەدین شیری کوردی کردووه، کە دووجار ئەگەئێ جەنگاون، ئەو جەنگانەشی بەکارنامەدی مەزنی رۆژگار ناساندوو، هەرەها کوتووێه: عەزەدین شیری کورد وەکو رۆبێهەک کەوتە داوی ناپاکی و سەرشۆری (۲۰۰۳، ۶۰). هەرەها بوداق موشی قزوینی میژوونووسی سەردەمی سەرەتای سەفەوی (۱۵/ک/۹۸۴) له بابەتی بارودۆخی بایسەنقەر و سۆفی خەلیل و شەری ئەگەئ سولەیمان بەگ بیژەن و کوژرانی سۆفی، ئەبارەدی میر عەزەدین شیرەوه باسی ئەوه کردووه، کە قۆرخمی میری میرانی ئاق قۆبونلو له ساتی (۱۵/ک/۸۹۶) ۱۲/۱۴۹۹) سۆفی خەیلی بۆ وان ناردووه، بەلام سولەیمان بیژەن بەگ ئێی راستا بۆتەوه، چونکە بە دەسەلاتی ئەوان رازی نەبووه، میر عەزەدین هەلاتووه و سوپاکەدی شکاوه، تا دواجار سۆفی خەلیل هیرشی بۆ سولەیمان بیژەن بردووه، بە هۆبەوه له هەمان سائدا کوژراوه (۲۰۰۰، ۹۱).

له راستیدا باسی ئەو رووداوه ئەوەی دەرختوو، که میرانی هەکاری له ماوەی مەلانیی ناوخیی مائباتی ئاق قۆیونلو، له جموجولی سیاسی دابوو و له دەرووبەری وان چالاکییان هەبوو، سەبارەت بە ناوی میرەکەش روون ئەو عەزەین شێرە کێیه؟ بەلام هەردوو میژوونووس بە کورد ناویان بردوو.

له ژێر ئەو سەرئەنجامهوه دهگهینه ئەو ئەنجامەى میرنشینی هەکاری بە دەستی ئاق قۆیونلو نەرووخواوه، چونکه هەردوو میژوونووس خونجی و بوداق مونشی له رووداوهکان نزیکتەرن و شەرەفخان رووداوی داگیرکردنی هەکاری و قەلای بای وهک میرنشینهکانی دیکه تهماشاکردوو، ئەبووبهکر تارانى باسی داگیرکردنی قەلایکانی کوردستانی کردوو، کهچی ناوی هەکاریی نەبردوو، دواتر عەزەدین شێر و سوئی خەلیل هاوپه‌یمان بوون، ئەوهک دوژمن و بوونی عەزەدین شێر له ده‌قه‌ره له سەردهمی دواى مردنی یه‌عقوب دەری خستوو، میرنشینی به‌هێز بووه و ئەبەر سه‌ختی ناوچه‌که داگیر نه‌کراوه.

شەرەفخان ئەبارەى سه‌ندنه‌وه‌ی میرنشینه‌که له ئاق قۆیونلو ئەوه‌داوه که، له ئەنجامی مەلانیی ئەوه‌کانی ئوزون هەسەندا، رینگا خوش بوو تا میره کورده‌کان ناوچه‌کانیان بگه‌رنه‌وه ژێر ده‌سه‌لاتیان، ناشوریه‌کانی هەکاری به‌تایبه‌تی هی ده‌قه‌ری دزی که بو بازرگانی ده‌چوونه ولاتی شام و میسر، بارودۆخی ده‌قه‌رمکه‌یان قۆسته‌وه و به‌دواى نه‌وه‌یه‌کی میرانی هەکاری له‌وئ گه‌ران تا په‌یوه‌ن‌دییان به ئەسه‌ده‌دین چنگ زێه‌وه کرد، ئەسه‌ده‌دین کوپى گولابی ناسراو به چنگ زێر، له‌گه‌ڵ مه‌مالیکه‌کان له جه‌نگی سه‌لیبییه‌کان به‌شداریی کردبوو، ده‌ستیکی له‌ده‌ست دابوو، سوئانی مه‌مالیکه‌ره‌مانی دابوو که ده‌ستیکی له زێر بو دروست بکه‌ن، له‌بەرئ‌ه‌وه به چنگ زێر ناسرا‌بوو. (٢٠١، ٢٢٨-٢٢٩)، ئەوان ده‌یان‌ویست ئەسه‌ده‌دین بیته‌وه و جوکمرانی هەکاری له ئاق قۆیونلو بسینیته‌وه، دواجار له‌گه‌ڵی که‌وتنه گشتوگۆ ئه‌ویش رازی بوو، به‌ریگه‌ی بارزگانی و شاره‌زایی ئەوان هاته‌وه ده‌قه‌ری هەکاری سەر‌ه‌تا له ئێو ناشوریه‌کان ژیاوه. ماوه‌یه‌کی زۆری به‌سه‌ر بردوو، به‌بێ ئەوه‌ی که‌س بیناسیته‌وه و به‌نه‌ینی ژیاوه، تا دواجار ئاق قۆیونلویان له ناوچه‌که‌یان دەرکردوو، سەر‌ه‌تا قەلای دزیان گرتۆته‌وه، پاشان ده‌ستیان به‌سه‌ر ناوچه‌ی هەکاریدا گرتوو (شەرەفخان: ٢٠١، ٢٣٩-٢٤٠).

دوای نهوهی میرعزهدین شیخری حوکمرانی کردووه، هیندهی پینهچوو له سالی (۱۴۹۴ز)دا، زاهید بهگی کوری جیگهی گرتوه (جوزافا و دیگر: ۱۳۸۱ شهرفغان: ۲۰۰۱، ۲۴۳-۲۴۴. بابامهردوخ روحانی: ۱۳۷۱، ۱۳۸/۳). سهردهمی نهو هاوکات بوو لهگهژ دهرکهوتنی شا نیسماعیل و دهوتتهی سهقهوی، جینی باسه شا نیسماعیل بهرامبهرد کورد و میره کوردهکان سیاسهتیکی توندوتیز و سهلی ههبووه، کهچی زاهید بهگ توانیویهتی پهیهندی لهگهژ شا نیسماعیل خوش بوویتت، زوو لایهنگیری بو نیشان داوه، شا نیسماعیلش دانی به دهسلاتی ناوه. بهم جووه توانیویهتی ناوچهکهی له مهترسی قزلباشان بیاریزیت، شهرفغان له بارهیهوه گوتویهتی: "فهرمانرهوای سهربهخوی ولاتی ههکاری بووه، نزیکهی شیتت سالی حوکمی کردووه. هامووشوی لای شا نیسماعیلی سهقهوی کردووه و نهوهنده نیوانیان خوش بووه وهک دهئین (موویان له بهینی نهچوو) شا نیسماعیل پینی گوتوه مامه، فهرمانیشی بو دهرکردووه، که ولاتی ههکاری بوخوی بیت (شهرفغان: ۲۰۰۱، ۲۴۴). بهلام بازارگانی قینیسی نهوه دواوه له سالی (۹۱۲ز/۱۵۰۷ز) له قهلائی وان له دژی سوپای شا نیسماعیل جهنگاوه (۱۳۸۱، ۴۰۵-۴۰۸).

له سالی (۹۱۲ز/۱۵۰۷ز)دا شا نیسماعیل بهمهبهستی ملکهچ پیکردنی عدلئولدهولتهی زولقهدهری شالوتکی گهوهری بو کوردستان دهست پیکرد (جوزافا و دیکه: ۱۳۸۱، ۴۴۴-۴۴۵. حهسن رۆملو: ۱۳۴۹/۱۲/۱۲۴). میر زاهید بهگ کوری عزهدین شیخری ههکاری و میرحهسهنی کوری سهیغهدینی نامیدی وههندی میری دیکه لایهنگیریان بو نواند.

ههرچهند شا نیسماعیل گهرایهوه و کوردستانی جیهیتت، بهلام سهقهویهکان بهردهوام هیرشیان بو میر و قهلا کوردیهکان هیناوه، شا نیسماعیل دهیویست راستهوخو له رتی خینله تورکمانهکانهوه قهلا و ههرنه کوردیهکان بهریوه بیا (محمدهد نهمین زهکی: ۱۹۳۹، ۱۷۴-۱۷۵). دواچار میروسهردار کوردهکان به یهکهوه کۆلوونهوه وچوونه خزمهت شا نیسماعیل، تاکو به شیویهکی گشتی لایهنگیری وملهه چیمان نیشان بدن، بهلام شا ههر یازده میری خسته زیندانهوه ویهبی نهوهی رهچاوی پهیهندییهکانی پیشووی لهگهژیاندا بکات، ئینجا جاریکی دیکه سوپای نارد بو داگیرکردنی ههکاری و بهدلیس و جهزیره وگهلیک ناوچه وههریمی دیکه (شهرفغان: ۲۰۰۱، ۶۵۶). محمدهد نهمین زهکی: ۱۹۳۹، ۱۷۵).

بەم جۆرە سەفەووییەکان دەسەلاتیان بەسەر تەواوی کوردستان دا سەپاند و زۆریە ی هەرە زۆری میرنشینه کوردییەکانیان داگیرکرد و سەروری ناوخیان لێ سەندنەوه، لەم رووه دەتوانین سیاسەتی شا ئیسماعیل لەم خالانە ی خوارەوه روون بکەینەوه.

یەكەم: نەهیشتنی سەروری سیاسی میر و سەردارە کوردەکان لە ناوچە و هەریەکانیاندا، و دانانی سەرفانی خێلە تورکمانەکان لە شۆتی ئەوان، کە راستەوخۆ بە دەسەلاتی سەفەووییەکانەوه گری دراون.

دووم: هاندانی خەلکی ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستانی بۆ دەست هەنگرتن لە مەزەهەبی سوننی، و ناچار کردنیان بۆ چوونە سەر مەزەهەبی شیعه (جەعفەری).

سێیەم: بەکارهێنانی ئەوپەری توندوتیژی بۆ چا و ترساندنی خەلک، و سەرکوتکردنی بێ بەزەییانە ی هەموو جۆرە بەرهەستی و یاخیبوونیک.

سەفەووییەکان ئەوپەری توندوتیژی مەزەهەبی شیعیان بە شێوەیەکی بەریلاو بە سەر کورداندا دەسەپاند و تۆوی ناکۆکیی قوڵی مەزەهەبیان بلاووە کردەوه. سەبەری ئەم هۆکارە شا ئیسماعیل سەریەخۆی میرە کوردەکانی بەسەر هەریەکاندا بەمەترسی دەزانی، چونکە هەرگیز نەدەچوونە ژێر دەسەلاتی سەفەووییەکان و چەندان جار سوپاکەیان لە لایەن کوردانەوه شکستیان خواردبوو، هەرەها کوردستان بەو پێیە ی سنۆریکی بەرفراوانی دەوتەتە تازەکە ی لە روویەروویبوونەوه ی عوسمانییەکان پێک دەهینا، لەبەر ئەم هۆکارانە داگیری کرد و خستیە ژێر دەسەلاتی راستەوخۆی خۆی.

دروست بوونی دەوتەتی شیعی فیڕانی لە سنووری رۆژەلاتی عوسمانییەکاندا و هەوتدانی بۆ فراوانبوونی قەتەمەروی دەسەلاتی لە کوردستان و قەققاز و نەرمەنستان و عەرەبستاندا، مەترسییەکی راستەقینە ی بۆ سەر دەوتەتی عوسمانی دروست کرد، سوتنان سەلیم بۆ ئەناو بردنی ئەم مەترسییە، کە هەرەشە ی لە سنووری رۆژەلاتی دەکرد، رووی بۆ رۆژەلاتی ناوەراست وەرگێرا (نۆزۆن چارشلی: ۲ / ۲۷۹ - ۲۸۰). کوردستان بەو پێیە ی کەوتۆتە نێوان هەردوو زلهێز، بوو مەیدانی مەلانی، چونکە گرنگی سیاسی و نابووری و بازرگانی و سەربازی و سوود وەرگرتن لە قەلا و هینی مرقی کوردستان و مەلانی مەزەهەبی هۆکاری گرنگ بوون، تا سوتنان سەلیم بەهینیکی گەورەوه، کە بەشیکێ کورد بوو، هێرش بکاتە سەر نازەربایجان، محەمەد خان نوستاجلو

له دیاربه کرهوه و نور عهلی خهلیفه له نه رزنگانهوه بو کومهکی شا نیسماعیل گه رانهوه، جینگه ی ناماژه پیکردنه سه شه وییه کان و عوسمانییه کان زور شه و تیاندا کورده کان به لای خویاندا راکیشن، وهک دهرده که وهی مامه ته ی توندوتیژی سه شه وییه کان وایکرد ژماره یه کی که می میره کورده کان کومه کیان بکن، به تاییه تی حاجی روستم به گی چه مشگه زه کی چوو ره یزی سوپاکه ی (شه ره فخان: ۲۰۰۱، ۲۳۱)، که چی عوسمانییه کان سوودیان له کورده کان وه رگرت و بو لایسی خویان رایان کیشان، به م جو ره له سالی (۱۹۲۰/ک/۱۵۱۴ز) دا هه ر دوو له شکر ی عوسمانی و سه شه وییه کان له ده شتی چان دیران رووبه رووی یه کبوونه وه، له گه ل نه وه ی سوپای عوسمانییه کان زور به ی سنووری کوردستانی بریوو، ته واو هیلاک ببوون، له به رام به ر نه وه دا سوپای سه شه وییه کان له رووی ته فه مه نی و توپخانه وه نه و چه که پیتشکه و تووه ی نه و کاتی نه بوو، سه ره نه چام له شکر ی سه شه وییه کان تیکشکان وشا نیسماعیل رایکرد (یه جیا فه زوینی: ۱۳۱۴، ۲۵۶. بوداق موشی فه زوینی: ۲۰۰۰، ۱۲۴-۱۳۵).

له گه ل نه وه ی میره کورده کان له زیندانی دا بوون، که چی خیله کورده کان به هوی زه بروزه نگا و داگیرکردنی کوردستان به گشتی ودانانی جینگری سه شه وییه کان وه ره وه ها هه وتی دیبلوماسی ئیدریسی به دلیسی له گه ل عوسمانییه کان، وایانکرد کومه کی عوسمانییه کان بکن، ئیدریسی به دلیسی به وپییه ی شوینیکی ئایینی گرتگی هه بوو، رۆلکی پر بایه خی گیرا، تا میره کورده کان به لای عوسمانییه کاندا کیش بکات (شه ره فخان: ۲۰۰۱، ۶۶۱. هه ره وه ها محمه د بایراقدن: ۱۹۹۹، ۱۶-۱۷).

له سه ره ویه ندی جهنگی چان دیراندا، میره کورده کان له زینداندا رایانکرد و گه رانه وه هه ریم و ناوچه ی خویان، سه رباری نه وه ی عوسمانییه کان سه رکه و تیتکی گه وره یان به ده ست هینا، به لام نه یان توانی به ته واوی درنژه به سه رکه و تنه که یان بده ن، له به ر نه وه قزلباشه کان گه رانه وه کوردستان و ئیداره ی فه لا وشاره کان یان گرتنه وه ده ست، به و پییه، عوسمانییه کان سه رکه و تن، که چی نه یان توانی به ره ده وای به سه رکه و تن بده ن و ده ره نه چامه کانیشی له کوردستاندا به خواستی نه وان هه لئه سوپا، چونکه له دیوانی شاهیییه وه دیاربه کر به قه ره خانی برای محمه د ئوستاجلو سپیتردا، هه ره وه ها به دلیس به عیوه ز به گی برای و جه زیره ش به نولاش به گی براکه ی دیکه ی درا (حه سه ن رۆمه لو: ۱۳۴۹، ۱۲/۲۰۴. شه ره فخان: ۲۰۰۱، ۶۶۱. نه سه که ندریگا ترکمان: ۱۳۵۰، ۱/۴۳).

لەم رووهوه کاتێ سولتان سه‌لیم له قه‌وریزه‌وه بۆ ولاتی رۆم گه‌رایه‌وه، نیدرسی به‌دلیسی خۆی گه‌یانده‌ لای، داوی شه‌وله‌ دبیئۆماسییه‌کانی، میره‌ کورده‌کان چوونه‌ پال عوسمانییه‌کان و داوی قه‌ته‌مه‌روی خۆیان له‌ میرنشینه‌کانیان کرده‌وه، پاشان روویان له‌ دیاره‌که‌ کرد و له‌ شه‌موو لایه‌که‌وه‌ له‌ قزلباشه‌کان راپه‌رین (شه‌ره‌فخان: ۲۰۰۱، ۶۶۱-۶۶۲. شه‌روه‌ها محممه‌د نه‌مین زه‌کی: ۱۹۳۹، ۱۷۶). له‌ دیاره‌که‌دا جیگری سه‌فه‌وییه‌کانیان ده‌رکرد، سوپای کوردستان بو‌ئرانه‌ له‌گه‌ڵ سه‌فه‌وییه‌کان جه‌نگان، تا قه‌ره‌خانیان کوشت(حه‌سه‌ن رۆملو: ۱۳۴۹، ۱۲ / ۲۰۴-۲۰۷. شه‌ره‌فخان: ۲۰۰۱، ۶۲۲) دواتر شه‌ر میریک له‌ میره‌ کورده‌کان بۆ رزگارکردنی هه‌رته‌که‌ی پێشروه‌ی کرد،

له‌و نامه‌ی سولتان سه‌لیم راسته‌وخۆ داوی سه‌رکه‌وتنی له‌ جه‌نگی چاندی‌راندا ناردوویته‌ی، پایه‌ به‌رزی و شکۆداری میر و سه‌رداره‌ کورده‌کانی تیدا ده‌رده‌که‌وی، نه‌مه‌ش ده‌ریسه‌خا، رۆئیکی گرتگیان له‌ رووداوه‌ سیاسییه‌ مه‌زنه‌کانی نه‌و سه‌رده‌مه‌دا گه‌یراه، شه‌روه‌ها له‌ (نیستمانه‌ت نامه‌)یه‌که‌یدا بۆ خه‌نگی ته‌وریز، به‌بۆنه‌ی گه‌یشتی دارۆغه‌ی بابی عالی-ده‌رباری عوسمانییه‌کان- نووسیبویه‌، زاهید به‌گی شه‌کاری (قه‌خری میرانی کورد)، شه‌روه‌ها ریزی زۆری ئیناوه‌(عه‌بدو له‌حوسین نه‌وائی: ۱۳۶۸، ۱۸۹).

له‌ هه‌ته‌نامه‌یه‌کی تاییه‌تیدا بۆ سه‌رانی رۆژه‌ه‌لات و خێله‌ کورده‌کان، پاش ریز ئینانیان مه‌ده‌ی سه‌رکه‌وتنی خۆی و تیکشکاندنێ شا نیسماعیلی پێ داون عبد الحسین نوائی: م.ن، ص ۲۲۱). شه‌روه‌ها له‌ نامه‌یه‌که‌یدا بۆ میر داودی خیزانی که‌ به‌ ستایش کردنی ده‌ست پێ ده‌کا، ده‌ئێ (هه‌خرو له‌ نومرا نول که‌رام، زه‌خیرل کیه‌رانه‌ول هه‌خام، ساحیبول مه‌جد وه‌ل نیحتیشام شه‌ره‌ف بیگ دامه‌ مه‌عالیه‌وا)، پاشان داوی ئێ ده‌کا، له‌ وه‌ده‌رنانی قزلباشه‌کان له‌ قه‌لای به‌دلیسدا، کۆمه‌کی میر شه‌ره‌ف بکا (عه‌بدو له‌حوسین نه‌وائی: ۱۳۶۸، ۲۲۵). له‌ په‌راویزی نه‌م رووداوانه‌دا ده‌توانین نه‌م سه‌رنج و تیبینیانه‌ بخرینه‌ روو:

یه‌که‌م: سه‌فه‌وییه‌کان به‌زه‌بر و زه‌نگ و سته‌م له‌گه‌ڵ میره‌ کورده‌کاندا جو‌لاوته‌وه‌، هه‌مان سیاسه‌تی ئاق قۆینلوه‌کانیان په‌یره‌و کردووه‌، شا نیسماعیل کوردستانی داگیر کردووه‌، و میرو سه‌رداره‌ کورده‌کانی خسته‌وته‌ زیندانییه‌وه‌، شه‌روه‌ها مه‌زه‌به‌ی شیعه‌ی به‌ زۆر به‌سه‌ر کورداندا سه‌پاندووه‌.

دوووم: عوسمانییه‌کان له سه‌ره‌نادا سیاسه‌تیکی نه‌رمیمان به‌رامبه‌ر میر و سه‌رداره کورده‌کان په‌یره‌و کردوو و ناوچه و شه‌لاکانیان پئ سپاردوو نه‌وه، نه‌مه‌ش دوو دیدی له خو گرتوو له لایه‌گه‌وه کورده‌کان له ستراتژی عوسمانییه‌کاندا بوونه‌ته به‌ربه‌ستیکی گرنگا له‌به‌رده‌م ده‌ستا درنژییه‌کان وه‌یرشی سه‌فه‌وییه‌کاندا، له‌لایه‌کی تره‌وه عوسمانییه‌کان سه‌ربه‌خوی شه‌لا و ناوچه‌کانی به‌میروسه‌رداره کورده‌کان داوه.

سپه‌م: میر و سه‌ردار وکه‌سایه‌تیه کورده‌کان له‌و سه‌رده‌مه‌دا رۆئیکی گرنکیان گپراوه و توانیوانه له دۆران‌دن وبردنه‌وه‌ی هه‌ر مه‌لانییه‌کی سه‌فه‌وی و عوسمانییه‌کان بینه‌سنگی مه‌جه‌ک.

چواره‌م: به‌هۆی گۆمه‌کی کورده‌کان بۆ سوتان سه‌لیم، عوسمانییه‌کان ده‌سته‌وتی سیاسی گرنکیان به‌ده‌ست هینا، که‌چی به‌په‌نچه‌وانه‌وه، سه‌فه‌وییه‌کان زۆربه‌ی سه‌رزه‌مینی کوردستان له شه‌له‌مه‌ره‌ویان ده‌رچوو.

به‌سه‌ره‌که‌وتنی عوسمانییه‌کان گۆرانکارییه‌کی گه‌وره له ناوچه‌که‌دا روویدا، کوردستان بۆ دوو پارچه‌ دابه‌ش بوو، به‌شیکی زۆری له رۆژئاوا و باکویدا که‌وته ژێر شه‌له‌مه‌ره‌وی عوسمانییه‌کان، به‌شه‌که‌ی دیکه‌ی له رۆژه‌لات و باشوریدا که‌وته ژێر ده‌سه‌لاتی سه‌فه‌وییه‌کان (لازاریف: ۱۹۸۹، ۱/ ۴۳).

عوسمانییه‌کان دانیان به‌ده‌سه‌لاتی میره کورده‌کان نا و به پیتی فه‌رمانی سوتان سه‌لیم سالی (۹۲۱ک/۱۵۱۵ز) له کوردستاندا سه‌ره‌تا هه‌ژده میرنشین پینکه‌ت(جه‌لیلی جه‌لیل: ۱۹۸۷، ۱۱۰)، هه‌روه‌ها له ژێر ده‌سه‌لاتی سه‌فه‌وییه‌کاندا، میره کورده‌کان بوونه له‌میری واقیع-دیفاکتو- و سه‌فه‌وییه‌کان مامه‌له‌یان له‌گه‌ل کردن و دانیان به ده‌سه‌لاتیان نان.

به‌م جۆره شوئنه‌واری جه‌نگی چال‌دیران به‌سه‌ر کوردستاندا، لیکۆله‌رانی بۆ دوو روانگه‌ی جیاواز دابه‌ش کرد:

روانگه‌ی یه‌که‌م: پینان وایه کورد، توانی له ژێر زه‌بر و زه‌نگ وسته‌می سه‌فه‌وییه‌کان رزگاری ببی، به‌م جۆره سه‌فه‌وییه‌کان له سیاسه‌تی له‌ناو‌بردنی نه‌ته‌وه‌یی و ناچارکردنی گۆڕینی مه‌زه‌به‌یی شکستیان خوارد، نه‌مه‌ش چاره‌سه‌ریکی

واقیعی بووه، که میره کوردەکان په‌نایان بۆ عوسمانییەکان بردوووه له پیناوا پاراستنی خۆیان (محمدەد ئەمین زەکی: ۱۸۲-۱۸۳. سألح ههفتان: ۱۹۶۸، ۲۴۰).

روانگهی دووهم: پینان وابوو کوردستان، بۆ یه‌که‌م جاره به‌سەر دوو ده‌وڵه‌ت دابه‌ش بووه، به‌مه‌ش کورد رووبه‌رووی ره‌شترین چاره‌نووس بووه، چونکه له داهاتوودا سنووره‌کان زامی کوردیان هه‌وتر کرد- (سه‌دیق ده‌ملوجی: ۱۹۹۹، ۱۳-۱۴. عه‌بدوره‌حمان قاسملو: ۴۲).

۷- ژبانی کۆمه‌لایه‌تی (جشاک)ی ده‌قهری هه‌کاری:

زۆریه‌ی سه‌رچاوه‌کانی سه‌رده‌می باسه‌که به‌پله‌ی یه‌که‌م و بگه‌ره به‌شێکی زۆری بۆ میژووی سیاسی سوئتان و ده‌سه‌لاتداران ته‌رخان کراوه، له نێو ئەو زانیاریانه‌دا پینووسته‌ بۆ میژووی سیاسی کوردستان له نێو زانیاریه‌ گشتییه‌کان بۆ میژووی کورد و میره‌کانی بگه‌رتن، هه‌رچی له‌باره‌ی میژووی ژبانی کۆمه‌لایه‌تیدا گه‌رفتی زۆرمان دیته‌ رێ، چونکه زانیاری که‌مه و سه‌ره‌رای نه‌وه‌ش زانیاریه‌کان تیکه‌تن به‌ زانیاری سیاسی و بابته‌ی دیکه‌. تا بتوانین دیاره‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان بخوێنینه‌وه، پینووستمان به‌ کۆنتینکستی گشتیی بارودۆخ و ژبانی کۆمه‌لایه‌تی له‌و سه‌رده‌مدا هه‌یه، هه‌رچه‌نده‌ له‌ نێوان ژبانی کۆمه‌لایه‌تی کۆمه‌نگان له‌ روژه‌لاتی نێوسلامی لێکچوونی زۆر هه‌یه، ئەمه‌ش یارمه‌تی داوین تا له‌ کۆمه‌نگای کوردی و ده‌قهری هه‌کاری بکۆتینیه‌وه.

۷-۱: پایه‌ی کۆمه‌لایه‌تی نه‌ته‌وه:

نێمه ناتوانین به‌ پینوهری نێستا باس له‌ نه‌ته‌وه بکه‌ین، به‌تایبه‌تی ره‌وشی نه‌ته‌وه له‌ کۆمه‌نگای کوردیدا، به‌لام گومان له‌وه‌دا نیه‌یه‌ له‌و ساوه‌یه‌دا که‌سێ نامازه‌ هه‌بوون، له‌بابه‌ت گه‌رووپ به‌تایبه‌تی نه‌ته‌وه سوپاونه‌ته‌وه، ئەمه‌ش وای کردوووه نه‌زعه‌ی نه‌ته‌وه‌یی دروست بێ بۆ ئەو گه‌رووپانه‌ی رۆژی سیاسی گه‌وره‌یان گه‌یراوه. سوئتان ئەبو سه‌عید (ک/۷۲۳۶/۱۲۳۷ز)ی دوا ده‌سه‌لاتداری نێوخانی مه‌غولی له‌ نێران و کوردستان له‌ کاتی‌که‌دا جه‌زی له‌ به‌غدا خانوونی ژنی شیخ حه‌سه‌نی جه‌لانیری کردوووه، له‌گه‌ژ ئەوه‌ی ئەو سوئتانانه‌ بوونه‌ته‌ موسلمان، که‌چی دواجار پشته‌ی له‌ په‌یره‌وی

نایینی نیسلام کردوو، به گوڤرهی عورفی مەغۆل ژنە بەتەلاقدان داو و خواستوو بەتی (نەبۆلفەزل نەبەئی: ۱۳۸۴، ۸-۹).

هەرودەها خودی کتیبی شەرەفخان کە دەولەت و شەواری کوردی و میر و سۆلتان و حوکمرانی کوردی کۆکردۆتەو و میژووی سیاسی کورد و جەزی بە سەر بەخۆی دەرخواستوو، رەنگدانە ی ئەو دەوشە نەتەوویە کە گرووپ ئە شیوەی نەتەوودا رۆتی سەرەکیان ئە جوگرافیا ییەکی تایبەتدا هەبوو و گێراو.

نەبوویەکر تارانێ زۆرجار ئە نک ناوی خێل و هۆزی تورک ناوی تورک یا تورکمانیشی بەکارهیناوه تا ئەگەر هۆزی دیکە جودای بکاتەو ئەوانە نووسیویەتی گورانی سەعدی تورک، یا یەکیک ئە پێشەوایانی تورک یاخود تاقمیک ئە تورکمانان (۱، ۱۹۷۷).

دەقەری هەکاری لەرووی نەتەوویەو دوو نەتەووی سەرەکی تێیدا ژباون، بە پەلی یەکەم و زۆرتەری و گرتگرتین نەتەو کورد بوون دواتر تورکمانیش هەبوون. ئەبەر ئەو پێویستە سەرئەجەکان ئەسەر ئەو دوو نەتەوویە بخەینە روو:

۱-۶-۷: کورد

عومەری میژوونوو س میری جوولەمیرگی بەگەرەترین میری کوردی ژماردوو و خەتکەکەشی هەموو ئەو خێلە کوردییانە کە گەرەمیان و کوردستانیان کردوو و ئەنیو سروشتی سەختدا ژباون (۲۰۰۱، ۴۴، ۴۶، ۵۸)، نەبوویەکر تارانێ ئە کتیبەکەیدا ئەبەسی گەراونەووی ئەسکەندەر میرزا بۆ نازەربایجان ئەو دواو کە میران و سەرۆکانی بەلیس و ئەخلات و وان و وەستان و ایان راسپاردوو، ئەو کاتە شیخ حەسەنی چەموشگەزەک ئەبەر ئەو ئە مەئەبەندی خۆی هەتقەراو، پێویستە هێرش بۆ دیار بەکری شونێ عوسمان قەرەیلوک بێن، چونکە شیخ حەسەن ئە تۆرەمەدی خۆیانە و کوردە (۱۹۷۷، ۱/۱).

ئەبەر ئەو گرتگرتین رەگەز و زۆرتەری دانیشتوانی دەقەرەکە ئە کورد پێکھاتوو، کە ئە دێر زەمانەو ئەنی دانیشتوون، ئەبەر ئەو ئەو ماوویەدا میرنشینێ سەر بەخۆی هەکاری هەلی رەخساندوو، تا لەرووی نەشونمەای دانیشتوانەو کورد بێتە رەگەزی یەکەم. کە سەرچاوەکان تارادەیک ناوی ئەو خێلە کوردییانە باس کردوو ئە

لە میرنشینى لورى گەورە و لورى بچووک. دوومەیان ئەوانەى سکه و پارەیان بەناوى خویان لێداوه و لە خوتبەى هەینیدا ناویان هاتوو و لایەنگیریان نیشانداوه، کە بریتین لە میرنشینى هەکاری و بەدلیس و حسن کینا و جەزیرە و نامیدی و نەردەلان. سێیەمیان هەموو ئەو میرنشینە کوردییانەى کە ئەو مافەیان ئەبوو، بەیەكەودى کۆکردوو نەتەوه- (٢٠٠١، ٣٦-٤٥).

لەبارەى نەتەوى کوردەوه ئە دەقەرى هەکاری دەتوانین ئەم سەرنجانه بخەینە روو:

ا_ هەکاری لە ریزی ئەو میرنشینانە بوو کە سکهى لێداوه و خوتبە بەناوى میرەوه خوتندراوەتەوه، ئەمەش رەنگدانەودى سەرورەى کورد بوو. کەواتە هەردوو رەوشى سەرورەى کورد و نەتەوى کورد بەیەك هەنگاو رۆشتوو.

ب_ زۆریەى زۆر و گەرتن نەتەوه ئە دەقەرى هەکاری کورد بوو و رەگەزى دینامیکى چالاکى سیاسى و کۆمەلایەتى بوو.

ج_ هێرش و داگیرکاری مەغول و هیزەکانى دیکە کارى لەسەر بوونى نەتەوى کورد ئە ناوچەکە نەکردوو، هەچەندە ئە ماوەى نزیکەى ئەو دوو سەدەیدەدا هێرشى زۆریان کراوەتە سەر.

د_ میرى کورد کە نیشانە و نوینەى نەتەوى کوردە، کە پایەبەرزى لای مەمالیک و مەغول باسیان لێوەکراوه.

٢-١-٧: تورکمان

خێلە تورکمانەکان دواى بەئىسلام بوونیان روویان ئە رۆژەلات بەگشتى و کوردستان بەتایبەتى کردوو، هەروەها ئە هێرشى مەغولەکان تاكو سەدەى هەشتەمى کۆچى/چواردەى زایینى لەماوەى حوکمرانى شیخ حەسەنى جەلانیریدا، خێلە تورکمانەکان هاتوو نەتە هەرتەمى دیار بەکر، هەروەها تەیمور لەنگ ئە شالاوەکانیدا گەلى ئە خێلە تورکمانەکانى ئە نازەربایجاندا نیشته جێ کردن (مجمەد جەواد مەشکور: ١٣٤٩، ٢٣٧، ٢٤١). لەبەرئەودى ئە خزمەت دەسەلاتداران کاربان کردوو و سروشتیان سەخت بوو، پاش ئەمانى ئیلخانیهکان توانیویانە بۆشایی دەسەلات بقۆزنەوه، وەک بەدى دەکرئ لەسەدەى نۆیەمى کۆچى/پازدەى زایینیدا، بەشیوەیهکی گشتى کۆچى خێلە تورکمانەکان

بۆ كوردستان وەستاوه، كه قەره قۆينلوهكان هاتوونه ته سهركار ژمارهيهكى زۆريان بۆ تهوړيز رۆيشتوون به تاييه تي نهو خيلا نهى له خزمهت قهريوسف و جهانشاى كورى كاريان كردووه، خيلى به هارلو، هه رچه نه هه نديكيان له كوردستان ماونه ته وه، كه چى زۆريان چوونه ته خوراسان (فاروق سومه ر: ۱۳۶۹، ۱/ ۲۸). جىي ناماژه پيكر د نه قه ره قۆينلوهكان و ئاق قۆينلوهكان رۆنيكى گرنغيان گيروه له به تورك كردنى ته واوى هه رنى نازه ربايجان، كه تهوړيزيان داگير كردووه، هه موو خيئه كانيان بۆ نهوئ كۆچيان كردووه (محمهد جهواد مه شكور: ۱۳۴۹، ۲۴۱).

خيئه توركمانهكان له كوردستاندا كۆچر بوون، بهو پتيه ي له سوپا كاريان كردووه، ئي شته جي نه بوون هه تا سه ركرده گه وره كاني وهك قه ريوسف و قه ريولوك و نه سه كه نده ر و جهانشا ونوزون جه سه ن به رده وام له كوستان و گه رميان بوون، به لام له به رنه وهى به هيز بوون ئيداره ي گه ليك قه لا و شاريان له كوردستان كردووه، له گه لا نه وهش به رچاو ده كه وي، كه توانيو يانه پي كه اته ي دانيشواني هه ندى له شارۆچكه و ديه اته كانيش بگۆن، له وانه وهك شارى خوى، كه دواتر بوون به تورك (محمهد جهواد مه شكور: ۱۳۴۹، ۲۳۸).

دواى جهنگى چالدييران خيئه توركهكان به رده وام روويان له نيران كردووه، ئيداره ي قه لا كانيان كه متر به ده ست بووه، به لام له شاره كاندا وهكو دانيشتوان ماونه ته وه، بۆ نه موونه له ديار به كر و مه لاتيه رژه يه كى باشى لي بووه (نه وليا چه له بي: ۱۹۷۹، ۱۶، ۶۴).

سه رچاوهكان زور كه م باسيان نه وه كردووه له ده قه رى هه كارى خيلى توركماني به ناوبانگ هه بووين، رهنگه كوستان و گه رميانيان كردي، به لام وجودى فعلييان نه بووه، به تاييه تي بوونى توركمان له قه لا كاندا به رچاو ناكه وي، كه سيمايه كى گرتگى ناوچه كه يه .

۲-۷: پايه ي كۆمه لايه تى په يره وانى نايينه كان

سه رزه ميني كوردستان سه ره راي نه وهى له دي رزه مانه وه شوئى شارستانيه ته كان بووه، هه روه ها شوئى گه شه سه ندن و پيكدادانى ره وتى نايينه كان بووه، به تاييه تي ناييني ئيسلام و مه سيحى له رۆژه لاتدا، له نيو قه واره كورديه كاندا هه ردوو نه ته وه به شيوه يه كى گشتى له پال يه ك ژياون.

گومان له وه دانیه که زۆریه زۆری خه ئکی کوردستان موسلمان بوون، نیسلام له نیو نه وهی کورددا گه وره ترین ریشهی پیکهیناوه، خانه دان و بنه مانه گه وره ی نایینی ده رکه وتوون، زۆریه میره کورده کان به هۆی نایینه وه ده سه لاتیان وه رگرتوووه، زۆریه ی کوردیش له سه ر مه زه به ی سوننی شافعی بوون (سوبه کی: بن ریکه وت، ۱/ ۱۷۵). زانایانی کورد، که له نیو میرنشین و قوتابخانه نایینه کان و شاره کاندایا هاتوچۆیان کردوووه له فیهی شافعییدا قسۆل بوونه ته وه (شه ره فخان: ۲۰۰۱، ۵۷۶، ۵۸۵). هه روه ها زانای نایینی گه وره هه بوون، که له هه ر چوار مه زه به دایا قسۆل بوونه ته وه

میره کورده کان گرنگیان به نایینی نیسلام داوه، میرانی هه کاری له خوتبه ی ههینی ناویان هاتوووه و به پهیره وانی گرنگی نایینی نیسلام ناسراون، هه روه ها فه تۆا به شیکه گرنگ بووه له ژبانی کۆمه لایه تی، بۆیه له سالی (۸۱۷ک/ ۱۴۱۴ز) دا هیرشیان بۆ کورده ئیزیلدیه کان بردوووه (مه قریزی: ۱۹، ۶/ ۳۷۰).

میرانی جووله میرگ خاوه نی ولاتی هه کاری گوتیه انه نیمه ده چینه وه سه ر ده چه له کی خه لیفه ی عه بیاسی و نه سه بیان بۆ نه وان ده گه رته وه، زۆریه میرانی کورد و هۆزه کورده کان ده چه له کیان بۆ ده چه له کیکی پیروز گه راندۆته وه (شه ره فخان: ۲۰۰۱، ۲۲۲، ۲۲۲)، له روایه تیکه دیکه شدا هاتوووه، که ده چه له کی میره کانیان بۆ نه وه ی هه ته به ی کوری نه بو سو فیانی نومه وی ده گه رته وه (فه لقه شه ندی: ۱۹۸۷، ۳۰۷/۷، مه قریزی: ۱۹۴۱، ۴/ ۱. زرار: ۲۰۱۰، پ ۱۰۶).

له بهاره ی په یوه ندی نایینی نیسلام و پهیره وانی له ده شه ری هه کاری نه م سه رنجانه بخه یته روو:

یه که م: میره کانی هه کاری که سه ر به بنه مانه ی هۆزه کانی جووله میرگی بوون، ده چه له ک و نه سه بیان بۆ ده چه له کیکی پیروز گه راندۆته وه جا چ ماتباتی نومه وی یا عه بیاسی بیتا.

دوووم: میرهکانی و خه لکانی به جیهادی و خویهخت له پیتناو ئایینی ئیسلام ناسراون، ههر له سهردمی سه لاجه دینهوه تا رووخانی دهولتی مهملوکی رۆژیان له جیهانی ئیسلامی هه بووه.

سینهم: میرهکان و خه لکانی لای مهسیحی و یههودی (نه هلی کیتاب) رژیان گیراوه و بهیهکهو ژیان لهو دهقهره کورد وەک ئیسلام و سهیرهوانی ئایینی دیکه ی لنگ نزیک کرددۆتهوه و ناشوریهکان رۆئی سه رهکییان هه بوو له سهندنهوهی ههکاری له دست ئاق قۆیونلو.

چوارهم: دهرزی ههکاری خاوون زانای گهوره بووه له بواری شهریعت و فیتی سلامی، ههروهها چهندان مزگهوت و مهدرسهی ئایینی هه بووه.

۲-۳-۷. مهسیحی (ناشوری)

ناشوریهکان که به نهستوری ناسراون زیاتر له ناوچهکانی ناوهراستی کوردستان ژیاون، له تورعابلین و ههکاری زۆرتین رنژهی مهسیحیهکانیان پینکپیتناوه ییونهارت راولفا له گهشتهکهیدا بۆ کوردستان یاس لهوه کردووه. زۆریه ی کوردهکان نهستورین و به زمانیکی تاییهت به خۆیان قسه دهکهن. (۱۹۷۸، ۱۹۶-۱۹۷). ئادی سهبرینی وه رگیراوه له ماراغنا تیوس نه فرام: ۱۹۶۳، ۱۰۲-۱۱۴) و زۆریه ی کوردی مهسیحی نهستورین، بۆیه کوردستان هه میشه مه لبهندی گرنگیان بووه، له ماوهی چه ند سه دهیه کدا له ناوچهکانی نێوان دیجله و دهریاچهی وان و ورمی دا ژیاون، له ناویاندا پهیرهوانی تریش هه بوون، له کوردستاندا نهستوری ویه عقوبی وکلانی ده ژین، که ناسوورییهکانی له ربل و عهینکاوه وشه قلاوه و که رکوک به گشتی کلانیان، ههروهها یه عقوبیهکان له ناوچهکانی جزیره زۆرن (پیترو دیلا قاله: ۱۳۸۱، ۱۹۲، ۶-۱۹۳).

ناسوورییهکانی ههکاری په یوه ندییهکی تاییه تیان له گه ل کورده موسلمان هکان هه بووه، ههتا له رزگار کردنی ههکاری له دست ئاق قۆیونلوکاندا بانگه شه یان بۆ میر نه سه ده دین چنگ زیر کردووه و به شداری چالاکانه یان هه بووه، به جۆری ناوی میرانی هه کاریان به میری نیه بردووه (شه ره فغان: ۲۰۰۱، ۲۳۹-۲۴۰، ۶۶۵-۲۴۰. سانجیان: ۱۹۶۹،

(۲۰۴

مهسیحیه‌کانی کوردستان به جوړی نازاد بوون، که توانیویانه موئکی وهفتی
خویان بفرۆشن یان به‌ناوی کورو نه‌وه‌کانیان بکه‌ن، له‌به‌ر نه‌وه له
سالی (۱۸۹۶/ک/۱۴۹۱ز)دا گه‌لی زه‌وی و ناش و دوکانی وهفتی ده‌وریه‌ری موسل فرۆشراوه
(بوترس نه‌سری کلدانی: والمغاریه: ۱۹۱۲، ۸۲ / ۲، ۸۵).

۷-۲-۳- جووله‌که:

له کوردستاندا جووله‌که ژباون وه‌کو که‌مینه‌یه‌کی نایینی، به‌شێوه‌ی گروپی
بچووک بچووک، به‌لام ژماره‌یان به‌به‌راورد له‌گه‌ن موسلمان و مه‌سیحیه‌کاندا هینده
به‌رچاو نه‌بووه، بۆیه له‌شار و دینه‌ته‌کوردیه‌کاندا هه‌بوون، له‌شاری له‌ شاری به‌دلیس
سه‌ریاری موسلمان و مه‌سیحیی و ئیزیدی، جووله‌که‌شی له‌ هه‌بووه (لویس: ۱۹۳۳، ۶/
۴۲۴)، هه‌رچی له‌ فه‌له‌مه‌روی نامیدیدا ته‌نها له‌ هه‌قره‌ (ئاگرئ)دا نزیکه‌ی هه‌زار و
دوو سه‌د مائه موسلمان و جووله‌که هه‌بوون، به‌جوړی له‌ ته‌واوی نامیدیدا نزیکه‌ی
بیست و هه‌زار جووله‌که هه‌بوون و له‌ ده‌وریه‌ریدا له‌ زیاتر له‌ سه‌د شوین ب‌لاو
بوونه‌ته‌وه (بنیامین ته‌تلیلی: ۱۹۴۵، ۱۵۴. شه‌ره‌فخان: ۲۰۰۱، ۲۵۷)

۷-۲-۴: ئیزیدی:

ئیزیدییه‌کان کۆمه‌له‌یه‌کی نایینین به‌شێوه‌یه‌کی گروپی بچووک له‌ کوردستان و
له‌ ده‌روه‌ی کوردستانیشدا ژباون، له‌رووی نه‌ته‌وه‌یه‌وه کوردن (ره‌شاد میران: ۲۰۰۰، ۸۵)
گه‌لی بۆ چوون له‌باره‌ی سه‌رچاوه‌و بیروپایان هه‌یه، له‌گه‌رنگترینیان نه‌مانه‌ن، به‌رای
سه‌دیق ده‌ملوجیی لیکۆله‌ر، ئیزیدییه‌کان له‌ نایینی مانیه‌وه رنچه‌کیان گرتووه، پاشان
بۆیه -په‌نگ- یکی ئیسلامی وه‌رگرتووه، له‌ نه‌نجامدا شێوه‌یه‌کی تایبه‌تی
ئیکه‌وتوه‌ته‌وه. هه‌روه‌ها سامی سه‌عید نه‌حمه‌د به‌پشتبه‌ستن به‌سه‌رچاوه‌ میژووویه‌کان،
رای وایه‌ که‌ شه‌مسییه‌ و تیراهیی کۆمه‌لانیکن که‌ دواتر به‌ناوی ئیزیدی ناسراون، هه‌تا
له‌ناو ئیزیدییه‌کانی نه‌مروّدا گروپیک هه‌یه به‌ناوی شه‌مسی (۱۹۷۱، ۸۱ / ۱، ۱۷۰).

شه‌ره‌فخان نامه‌ژه به‌ ئیزیدییه‌کان ده‌کات، سه‌ره‌تا وه‌کو میرنشینیکی سه‌ره‌خۆ
به‌چییای داسنی ناویان ده‌بات، به‌بی نه‌وه‌ی باس له‌ چالاکیان بکات، تا له
کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی نوێه‌می کۆچی/پازده‌ی زایینیدا، که‌وتونه‌ته‌ ژێر ده‌سه‌لاتی
نامیدییه‌کان، جگه‌ له‌وه‌ی ره‌چه‌ته‌کی میرانی جه‌زیره‌ و دونبولییه‌کانی بۆ ئیزیدییه‌کان

گه راندوتتهوه (شهره فغان: ۲۰۰۱، ۲۶۹) نه سامنهش دهرسده خهن له كوردستان بوونی چالاكانه يان هه بووه.

له رووداوه گرنه گه كانی هه مان سه ده دا، له سالی (۸۱۷ك-۱۴۱۴ز) هيرشيان كراوته سه ر (مه قريزي: ۶/ ۲۷۰). هه روه ها له سالی (۸۵۵ك/۱۴۵۱ز) بو زوزان چوون و بو گه رميان هاتونه ته وه ده ورويه ري موسل. له شالای نوزون حسن بو كوردستاندا خه ليل به گی سه ر كرده ی له سالی (۸۶۹ك/۱۴۶۶ز) له ده ورويه ري حسن كينفادا گه ليكي ليكوشتن هه تا له گونديكدا كه سيكي به ساغی نه هيشتوو ه ((نادی سه برینی وه رگي راوه له ماراغتانيوس نه فرام: ۱۹۶۳، ۱۱۰).

نيزيديه كان له كوردستاندا له شهنگال و شينخان و گونده كانی ده ورويه ري باعه زرا و به عشيقه و چيای مه قلوب و ناوچه كانی ديار به كرو وان و نه رزه رومدا ژيان و به شيكي كه ميان له گونديكي ناوچه ی ماكو هه ن (نه وليا چه له بی: ۱۹۷۹، ۷۸، ۸۵). هه روه ها ره شاد ميران: ۲۰۰۰، ۸۵-۸۶).

۲-۷: هه ندی ديارده ی كومه لايه تی ديكه

۱-۳-۷: چوار شه ممه روژی شوم و به ده به ختی:

له سالتا هه ندی روژ هه ن پيرو ز كراون، به هه مان شيوه روژانی شوم و به ده به ختی و ناخوشی له هه فته يا مانگا يا سالتا هه ن، باری كومه لايه تی ژيانی رووحي و بيرو باوه ري كومه لگای خستوو ته روو، نه م بيرو باوه رو عورقه هيندا به قوئی ره گی به كومه لگای كورديدا كيشاوه، تاكو به سه ر باری سياسي دا رهنگی داووته وه، له شالای نوزون هه سه ن بو كوردستاندا، كاتی ميرعيزه دين شيريان له هيرشی دوژمن ناگادار كرده ته وه، له وه نده زياتر نه گوتوو: "نه مرۆ روژی چوار شه ممه يه، روژی كينپرکی و خونپرشتن نيسيه" (شهره فغان: ۲۰۰۱، ۲۲۹). تا مه له كه تيان داگير كرده وه و كوشتويانه، تا ئيستاش روژی چوار شه ممه به روژيكي شوم و به ده به ختی و ناوژ داده نرست، له هه موو ناوچه كانی كوردستاندا نه م بيرو باوه ره خزاوته ژيانی رووحييان (شهره فغان: ۲۰۰۱، ۲۲۹).

۲-۲-۷: راو و شكار

كوردستان سەرزەمىنىكى دەۋلەت مەھلىدى راۋو شكار بوۋە، چۈنكى خاكىكى زۆرى ئە شاخ و دەشت و دەر و رووبار پىنكەتوون، جۇرەھا ئاژەل و گىلانەۋەر و درىندە و پائەندە لى بوون، ئەبەرنەۋە ئە زوۋەۋە راۋو كوردن، بوۋەتە پىۋىستىيەكا و پىشەى راۋچى ھاۋتە كايەۋە، بەمەبەستى سوود وەرگرتن ئە فرۆشتنەۋەى نىچىرەكەى يان بۇ گۆشتەكەى يان بۇ پىستەكەى يان بۇ رۆن يا بۇ ھەرشتىكى دىكە (عەبدول غەفور مەلا ئەلى: ۱۹۹۸، ۱۲).

لەئىۋو كورداندا ئەفسانە وچىرۆك و سەرگوزشتە و مەتە ئە قۆلكورپىيەكان بەشىۋەيەكى زۆر ناماژە يان بە راۋو شكار كىرەۋە. ئەسەدەى نۆيەمى كۆچى/پازدەى زاينىدا دا كۆمەنگاى كوردى بەۋ پىيەى ئە قۇناسى دەرمەبەگى دابوۋە، ئەدوۋ ئاستدا راۋو شكار ھاۋتەۋەتە ئاراۋە، ۋەك پىشە راۋچى بۇ دابىن كوردنى قوت و يازرگانى كىرەۋە، ھەرۋەھا ۋەكو ئارەزوۋش ئە لايەن مىروسەرۆك ھۆز و بەگەكان ۋەھندەى خەنكەۋە بەئەنجام گەيەندراۋە، ئە سائى (۸۲۵/ك۱۴۲۲)دا مىرەكانى بەدلىس و وان و ئەخلات و وستان ئەگەل ئەسكەندەرى قەرە قوينلو چۈنەتە راۋ، ئەسكەندەر گەلىك ئاسك و كىۋى و گا و درىندەى راۋ كىرەۋون (ئەبوۋبەكر تارانى: ۱۹۷۲، ۱ / ۹۶).

راۋو شكار شۆنىكى گىرنگى لاي كورد ھەبوۋە، سەربارى پىشەكەى بوۋەتە جىيى باس و خواستى دىۋەخانان، ئەبەر ئەۋە شەرەفخانى بەدلىسى ئەۋ بىست تابلۇيەى كىشاۋيەتى، تابلۇيەكى بۇ وردە كارى راۋ كوردن ئە ئىۋو كورداندا بەگشتى و ئە مىرنشىنى ھەكارىدا بە تايبەتى تەرخان كىرەۋە، راۋچىيەكان بەسوارو پىادەۋە بەتەنچى و ساز روۋيان ئەشاخەكە كىرەۋە و مىرىش ئىيان دەروانى، دەستەى مۇسقىقا ژەنانش، ھاۋوون تاكو ئاژەئەكان ۋەدەرنىن، بەجۆرتك راۋچىيەكان روۋبەروۋى ئاژەتى درىندە بوۋنەتەۋە، دىمەنەكانى راۋ كوردن ئە تابلۇكەدا ئەگەل ئەۋەى ناماژە بە راۋو شكار كراۋە، ئاھەنگ و يادكردنەۋە و خوشى نىشانداۋە (عەبدورقەب يوسفا: ۱۹۹۸ ۷۳-۷۶).

مىرانى بەدلىس گەلى بەتەنگ راۋكردنەۋە بوون، ئەمەلەكەياندا جۇرەھا ئاژەل و پائەندەى راۋ بىنراون، ھەرۋەھا ئەدۆلەكانى بەدلىسدا، سائى جارىك راۋە كەۋ كراۋە، بەجۆرى ئەۋ راۋانەى مىر بەشدارى تىدا كىرەۋون، بەھەزاران كەۋ راۋ كراۋە (ئەۋلىيا چەلەبى: ۱۲۱-۱۲۲).

۶-۳-۲: گەمەي شەترەنج

لە دېرژەمانەووە كوردان بەگەمەي شەترەنج و دامە وهاوشیوێهكانی خەریك بوون، ئەفسانە و سەرگوزشتە فۆلكلۆرییەكان چەندەها گەمەي ئەو جۆرەي لەخۆ گرتوون، گەمەي شەترەنج شونیتیگی تایبەتی ئە نێو كورداندا هەبوو، هەتا خەلكان لە مزگەوتەكاندا یاری شەترەنجیان ئەنجام داو، هەرۆهەا لە نێو دیوێهكاندا بووئە یەكلاكردنەووی گەلیك ئە گرو و مەسەلەكان (مورتەزا راوئەندی: ۱۳۶۴، ۵/ ۲۹۹).

میر و خانەدانە كوردەكان گرتگیان بەیاری شەترەنج داو و پێوێ خەریك بوون، ئەشالووی تەیمورلەنگ بۆ كوردستاندا، ئە جەزیرەدا میر عیزەدین گەمەي شەترەنجی ئەگەل تەیمورلەنگ كردوو (شەرەفخان: ۲۰۰۱، ۲۷۸)، هەرۆهەا ئە بەدلیس دواي ئەووی شەقی و مەلاكان ئە خویندن بوونەو، روویان ئە یاری شەترەنج كردوو (ئەوئیا چەلەبی: ۱۹۷۹، ۱۰۹).

هەرۆهەا گەلی یاری تر ئەنێو كورداندا هەبوو، ئەوانە یاری گۆیتن، كە سوارچاكان بەهۆی گۆپانیكەو ئەنجامیانداو، ئەم یارییە ئە هەموو كوردستاندا بەرچاوكەوتوو و بەیاری قارەمانان ناسراو (ئەوئیا چەلەبی: ۱۹۷۹، ۱۴۴-۱۴۵).

۶-۳-۴: ئەخۆشی و كارەساتی سروشتی

لە ساتی (۸۲۸/ك/۱۴۲۲ز)دا تەواوی هەریمی دیاربەكر و جزیرە و نسیبین و ماردین و موسلا تووشی تاعون بوون، بەجۆرئ گەیشتووتە ناو چیاكانی هەكاری و نامیدی و بەكۆمەلا خەلكی ئێ كوشتوون (یاسین عومەری: ۱۹۷۴، ۵۵).

كارەساتە سروشتییەكان هەرچەندە رووداوی ئاسایین، بەلام بەهۆی مەلانییە هیزەكانەو ئەركی خەلكیان تەواو قورستر كردوو، چونكە مەرگەساتیان قووتەر كردۆتەو، ئەم روووە هەندئ جار بوومەلەرژە روویداو، وەك ئە ساتی (۸۰۶/ك/۱۴۰۳ز)دا بوومەلەرژە سنوورەكانی كوردستانی نزیک شاری حەلەبی گرتووئەو (سیوتی: ۱۴۰۴، ۱۲۴)، هەرۆهەا ئە ساتی (۸۰۸/ك/۱۴۰۵ز)دا نزیکەي دە گوندی ئە هەكاری وێران كردوو (سانجیان: ۱۹۶۹، ۱۲۸).

۶-۳-۵: كۆلە

له بهر نهوهی کۆمه‌نگای کوردوواړی به‌شپۆه‌یه‌کی سه‌رمکی پشتی به زوی به‌ستوو و رڼو شونځی گونجاوی نه‌بووه، له به‌رام‌به‌ر هاتنی کولله پارێزگاری ئی بکا، بۆیه زه‌ره‌رو زبانیکی گه‌لی زۆری به‌رکه‌وتوو، هاتنی کولله له پالā نه‌هامه‌تییه‌کانی دیکه، شونځه‌واری خراپی به‌سه‌ر کۆمه‌نگای کورده‌واریدا به‌جی هیشتوو، له سائی (۸۲۲/ک/۱۴۱۹ز) دا سه‌ره‌تا کولله له ناوچه‌ی هه‌کاری هیلکه‌یان به‌جی هیشتوو، دواتر دانه‌وتله و دار و دره‌ختیان نه‌فروتونا کردوو، میر عزه‌دین شیر ناوی بۆ زه‌وییه‌کان راکیشاوه تاکو بانده (ته‌یر) ئی کۆیته‌وه و کولله‌کانی به‌خۆن (سانجیان: ۱۹۶۹، ۱۷۳).

۶-۲-۶: کتیبخانه و که‌نسه

شه‌ره‌فخانی به‌دلیسی له‌لایه‌ن میرانی هه‌کارییه‌وه چه‌نده‌ها به‌ئیننامه و په‌یماننامه‌ی به‌چاوی خۆی دیوه، نه‌مه‌ش نامه‌ه بۆ بوونی کتیبخانه ده‌کات (شه‌ره‌فخان: ۲۰۰۱، ۲۲۸). به‌گشتی میره‌ کورده‌کان گرتگییان به‌ کتیبخانه داوه، هه‌روه‌ها حوجره و خانه‌هاکان کتیبخانه‌یان له دروست کردوو و هه‌بووه .

هه‌روه‌ها میره‌ کورده‌کان نه‌بوونه‌ته رڼگر له به‌رده‌م دروستکردنی که‌نسه‌دا، ده‌رکه‌وتوو میره‌ کورده‌کان خۆیان که‌نسه‌یان دروست کردوو، له سه‌رده‌می میر عزه‌دین شیر و میر محمه‌دی کوری له سائی (۸۱۰/ک/۱۴۱۲ز) دا هه‌سیحیه‌کان به‌هاوکاری میرانی هه‌کاری توانیویه‌انه زیاتر له ده که‌نسه دروست بکه‌ن (سانجیان: ۱۹۶۹، ۲۰۴).

۸- نه‌نجام:

یه‌که‌م: په‌یوه‌ندی ئیوان میرانی هه‌کاری و خه‌لکه‌که‌ی له‌وپه‌ری باشی دا‌بووه و به‌درنژایی هه‌ردوو سه‌ده پشگیری میرانی هه‌کارییان کردوو و هه‌رچه‌نده هه‌موو خه‌لکی ده‌قه‌ره‌که موسلمان نه‌بوون، به‌ئکو په‌یره‌وانی ئایینی دیکه‌ش به‌هه‌مان شیوه پشگیریان له بنه‌مانه‌ی میرانی هه‌کاری کردوو.

دووهم: میرنشینی هه‌کاری هه‌ر له سه‌رده‌می عه‌بباسی سه‌ری هه‌ئاوه و توانیویه‌تی سه‌ربه‌خۆی خۆی بیاریزی، دواي رووخانی ده‌وته‌تی عه‌بباسی روویه‌رووی هیرشه‌کانی مه‌غۆل بوته‌وه و میره‌که‌ی یه‌کیک بووه له به‌ناوبانگترین که‌سایه‌تی کورد، له و کاتدا پیاویکی ده‌سترۆیشتوو و گه‌وره و جیگه‌ی رڼزی زۆری هۆزه‌کورده‌کان بووه.

میره‌گانی جووله‌میرگ بۆ بنه‌مانه‌یه‌کی کوردی ره‌سه‌ن و خانه‌دان ده‌گه‌رتنه‌وه و نه‌نیو
میره‌گورده‌کاندا خاوه‌ن پی‌گه‌و ره‌چه‌نه‌کی به‌رزبوون.

سێیه‌م: په‌یوه‌ندی میرنشینی هه‌کاری و ده‌وله‌تی مه‌ملوکی یه‌کیک له
به‌هیزترین په‌یوه‌ندی ده‌ره‌کی کوردی نیشان داوه، نه‌و په‌یوه‌ندی‌مانه‌ش له‌ سه‌ر
کۆمه‌لی بنه‌مای هاویه‌رژه‌وه‌ندی دروست بوون، نه‌وه‌ی نه‌و سه‌رچاوانه‌ ده‌رخراوه‌ روونی
ده‌کاته‌وه‌ کورد له‌ سه‌ر زۆر ناست توانیویه‌تی په‌ره‌ به‌ په‌یوه‌ندی‌یه‌کانی بدات، چونکه
ده‌وله‌تی مه‌ملوکی له‌ سه‌ر ناستی جودا جودا له‌گه‌ل میرنشین و قه‌واره‌ و ده‌وله‌تان
په‌یوه‌ندی به‌ستوو، وه‌ک روونه‌ ده‌وله‌تی مه‌ملوکی له‌ پاشماوه‌ی ده‌وله‌تی نه‌یوی
دروست بووه، نه‌و سه‌رده‌مدا هۆزه‌گانی هه‌کاری هاوکاری گرتگی نه‌و ده‌وله‌ته‌یان
کردوو و چه‌ندان که‌سایه‌تی گه‌وره‌ی هه‌کاری له‌ سه‌رچاوه‌کان ناویان هاتوو،
به‌تایبه‌تی له‌ به‌رگری موسلمان دژی سه‌ئیبیه‌کان، له‌ کاتی‌کدا ده‌وله‌تی مه‌ملوکی
هیرشه‌کانی مه‌غۆلی وه‌ستاند، به‌لام خواسته‌گانی مه‌غۆل بۆ داگیرکاری هه‌ر ما‌بوو،
بۆیه‌ مه‌مالیکه‌کان په‌یوه‌ندی‌یان له‌گه‌ل میرنشینه‌ کوردیه‌کان به‌هێزکرد تا نه‌و فشاره‌ی
داگیرکاری مه‌غۆل که‌م بکه‌نه‌وه‌ و نه‌وان به‌دوو‌ربن، تارا‌ده‌ک له‌وه‌دا سه‌رکه‌وتوو بوون،
چونکه‌ له‌ ته‌واوی ماوه‌ی ده‌وله‌تی نیلخانی هه‌رچه‌نده‌ جیگه‌ی هه‌ر شه‌ بووین، به‌لام
نه‌بوونه‌ مه‌ترسی. هه‌روه‌ک له‌ موکاته‌به‌ته‌کانیده‌وله‌تی مه‌ملوکی ده‌رکه‌وتوو، خاوه‌نی
جووله‌میرگ به‌گه‌وره‌ترین میر کوردی ناوزه‌د کراوه، وه‌ک نوینه‌ری هه‌موو میره‌ کورده‌کان
ناسینه‌راوه، که‌ لای هه‌مووان جیگه‌ی ریز و ته‌قدیر بووه‌ و به‌تایبه‌تی ده‌سه‌لاتدارانی
نۆردو(مه‌غۆل) و خاوه‌نی میسر، هه‌روه‌ها قسه‌ باسی لای هه‌مووان جیگه‌ی قبوول بووه‌ و
نوینه‌ری شامیش به‌هه‌مان ریزه‌وی ده‌وله‌تی مه‌ملوکی له‌گه‌ل میره‌ کورده‌کان مامه‌نه‌ی
کردوو، سه‌رباری نه‌وه‌ی سنووریان له‌سه‌ر یه‌ک بووه‌ به‌تایبه‌تی له‌ باکووری کوردستان،
نه‌مه‌ش وای کردوو هه‌ندی له‌ میره‌ کورده‌کان مه‌یلی نه‌و ده‌وله‌ته‌یات لا دروست بێ،
له‌به‌ر نه‌وه‌ش نوینه‌ری شام خاوه‌نی جووله‌میرگی له‌ پله‌ی چوارم داناوه، له‌ دیوانی
ئینشا به‌ "نه‌عزولاهی ته‌عالا نه‌لمه‌قرو لعالی گوزارشتی لێ کراوه، نه‌و ناسته‌ش له
پله‌ی وه‌زیری سولتان نه‌حه‌دی جه‌لائییری بووه. هه‌روه‌ها نوینه‌ری جه‌له‌بیش پله‌به‌ندی
بۆ په‌یوه‌ندی‌مانه‌ی کردوو، به‌حوکمی نزیک و هاوسنووری له‌گه‌ل کوردان، پله‌ی سێی بۆ
حوکمدارانی جووله‌میرگ داناوه، له‌ دیوانی ئینشادا به‌و شیوه‌یه‌ ناوی هاتوو "نه‌عزه‌للا
ته‌عالا نه‌نسا‌رولمه‌قه‌ر لکه‌ریم" به‌و شیوه‌یه‌ نه‌و پله‌یه‌ هه‌مان پله‌ی سولتانه‌گانی
هوسمانیه‌گانه‌.

چوارەم: لە سەردەمی عەزەدین شێر میرنشینی هەکاری زۆر گەوره و بەهێز بووه
میر خۆشی لەگەورهترین و بەناویانگترین میرهکانی کوردستان بووه و بەتایبەتی لە
سەرویهندی هێرشهکانی تەیمورلەنگ و یهکیک لە میژوونووسهکان بە میری مەزن ناوی
بردوووه لە سەردەمی وی دا سنووری میرنشینی هەکاری لە سەرچاوهکانی زنی گەوره تا
دەریاچهی وان کشاوه لەلای رۆژه‌لاتییەوه تا خوی و سەئەس کشاوه، نووسراوه
نەرمەنیه‌کان زۆر ناماژەیان بە میر عەزەدین شێر داوه، ئەمەش ناماژەیه بو مەزنییه‌تی
و ناویانگی ئەو میره و سنوورفرانوی میرنشینه‌که، میر عەزەدین یه‌کیک لە کەسایه‌تیه
سیاسه‌تمەدار و گرنگ و ناسراوه‌کانی نیوهی یه‌که‌می سەده‌ی (ک/١٥/ز)ی کوردستان بووه
و سەرچاوه‌کان بەروونی ناماژەیان بە رۆژی داوه، ئە مەلانی تونده‌کانی ناوچه‌که و
کوردستاندا رۆژیکی بەرچاوی گێراوه، توانیویه‌تی میرنشینه‌که‌ی بپارێژی و مامە‌ته
لەگە‌ڵ هێزه‌کاندا بکات.

سەرچاوه‌کان:

__ جه‌لیلی جه‌لیل: کورده‌کانی ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی، و: کاوس شه‌فتان، (بەغدا: ١٩٨٧،

__ سه‌دیق ادملوحی: اماره‌ به‌دینان الکرده، (اربیل: ١٩٩٩)

__ سامی سعید الاحمد: (الیزیدییه، احوالهم و معتقداتهم، (بغداد: ١٩٧١)، ج،

__ منجم باشی: احمد بن لطف الله المولوی (ت - ١١١٣هـ/١٧٠١م)

- صحائف الأخبار (وهو ترجمه لكتاب جامع الدول من العربيه الى التركيه)، ترجمه: ندیم
افندی، مطبعة عامرة، (استنبول: ١٢٨٥هـ).

__ ئەولیا چه‌له‌بی (سەده‌ی ١١/ک/١٧ز): کورد لە میژووی دراوسێکانیدا (سیاحه‌تنامه)،
وهرگێڕان: __ سه‌عید ناکام، چاپخانه‌ی کوری زانیاری کورد، (بەغدا: ١٩٧٩).

-Sanjian, Avedis. K. :Colophons Of Armenia
Manucrpts,(HarvardUnivrity), ١٩٦٩.

- دائرة المعارف الاسلامية، الترجمة العربية، (القاهرة: ١٩٣٣) لويس: مادة بدليس، ج ٦ .

__ زار سه‌دیق توفیق: هۆز و دەسه‌لاته هۆزه‌کییه کورده‌کانی چاخی ناوه‌راست، ده‌زگای
موکریان، (هه‌ولێر: ٢٠١٠)،

- _ محمّد بايراقدر: ئيدريسى بهدليسى، وهرگيپان: شكور مستهفا، سهنتهري
برايهتي، (ههولير: ١٩٩٩).
- _ عهبدول غهفور مهلا عهلي: راو وشكار لهجيهاندا، ووزارمتي رؤشنييري، (ههولير: ١٩٩٨).
- _ عبدالرحمن قاسملو: كوردستان وكورد، بنكهى پيشهوا، (ب.ش: ١٩٧٣).
- _ صالح فهفتان: ميژووي نهتهوهي كورد، چاپخانهي (سلمان الاعظمي)، (بهغدا: ١٩٦٨).
- _ رهشاد ميران: رهوشى ئاييني و نهتهوهي لهكوردستاندا، سهنتهري
برايهتي، (ههولير: ٢٠٠٠)، ج ٢.
- _ محمد امين زكي: خلاصة تاريخ الكرد وكردستان، ترجمة: محمد على عوني، مطبعة
السعادة، (القاهرة: ١٩٢٩).
- _ ماراغناطيوس افرام الاول: كتاب تاريخ طور عابدين، ترجمة: گريگورس بولص
بهنام، (د.م: ١٩٦٣). (ونشر المؤلف فى كتابه ذيل تاريخ ابن العبري لادي السبريني
١٩٠٦/١٥٠٠ م).
- _ عبدالرقيب يوسف: تابلوكانى شهرفنامه،
- _ عباس العزاوى: تاريخ العراق بين الاحتلالين، مطبعة بغداد الحديثة، (بغداد: ١٩٣٦)،
ج ٢. مطبعة التفيض الاهلية، (بغداد: ١٩٣٩)، ج ٣.
- _ صديق الدمولوجي: اليزيدية، مطبعة الاتحاد، (الموصل: ١٩٤٩).
- _ زرار صديق توفيق: كردستان فى القرن الثامن الهجري، مؤسسة موكرياني، (اربيل: ٢٠٠١).
- _ بطرس نصرى الكلداني: ذخيرة الازهان فى تواريخ المشاركة و المغاربة السريان، مطبعة
دير الابهاء الدومنيكين، (الموصل: ١٩١٣)، مج ٢.
- _ والتر هينتنس: تشكيل دولت ملي در ايران، ترجمه: كيكاووس جهانداري، انتشارات
خوارزمي، (تهران: ١٣٧٧ ه.ش)، ج ٤.
- _ مرتضى راوندى: تاريخ اجتماعي ايران، انتشارات امير كبير، (تهران: ١٣٥٧ ه.ش)، ج ٢، ج ٣.
- _ چاپخانه سپهر، (تهران: ١٣٥٩ ه.ش)، ج ٤. انتشارات كسرى، (تهران: ١٣٦٤ ه.ش)، ج ٥، ج ٢.
- _ محمد جواد مشكور: نظري به تاريخ آذربايجان و آثار باستانى و جمعيت شناسى آن،
انتشارات انجمن آثار ملي، (تهران: ١٣٤٩ ه.ش).

_ فاروق سومر: فراهوينلوها، ت: وهاب ولي، انتشارات علمى و فرهنگى، (تهران: ۱۳۶۹هـ.ش).

_ عبد الحسين نوائى: اسناد ومكاتبات تاريخى ايران (از تيمور تا شا اسماعيل)، بنگاه ترجمه ونشر كتاب، (تهران: ۱۹۷۷).

_ بابا مردوخ روحانى (شيو): تاريخ مشاهير كرد، به كوشش: ماجد مردوخ روحانى، انتشارات سروش، ج ۱، (تهران: ۱۳۶۴هـ.ش)، ج ۳، (تهران: ۱۳۷۱هـ.ش).

_ اوزون چارشلى (اسماعيل اوزون): تاريخ عثمانى، ترجمه: ايرج نويخت، انتشارات كيهان، (تهران: ۱۳۶۹هـ.ش).

_ ياسين العمرى: ياسين بن خيرالله الخطيب الموصلى (ت- ۱۲۳۲/۵۱۲۶م) :

زبدة الآثار الجليلة فى الحوادث الارضية، انتخاب زبدته: داود الجلبى، تحقيق: عماد عبد السلام رؤوف، مطبعة الاداب، (النجف: ۱۹۷۴).

_ المقرئى: تقى الدين احمد بن على (ت- ۸۴۵/۱۴۴۱م)

السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، (بيروت: ۱۹۹۷).

_ ليونهارت راوولف: الرحالة الهولندى

رحلة المشرق (عام ۱۵۷۳م)، ترجمة: سليم طه التكريتى، وزارة الثقافة والفنون، (بغداد: ۱۹۷۸).

_ القلقشندى: احمد بن على (ت- ۸۲۱/۱۴۱۸م)

صبح الاعشى فى صناعة الانشاء، شرح وتعليق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ۱۹۸۷).

_ ابن فضل الله العمرى: شهاب الدين احمد بن يحيى بن فضل الله (ت- ۷۴۹/۱۳۴۸م)

التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ۱۹۸۸).

مسالك الابصار فى ممالك الامصار،

_ السيوطى: جلال الدين عبدالرحمن بن ابى بكر (ت- ۹۱۱/۱۵۰۵م)

كشف الصلصلة عن وصف الزلزلة، تحقيق: عبدالرحمن بن عبدالجبار الفريوائى، مطابع المختار الاسلامى، (مدينة المنورة: ۱۴۰۴هـ).

_ السبكى: تاج الدين ابى نصر عبد الوهاب ابن تقى الدين (ت- ۷۷۱/۱۳۶۹م)

طبقات الشافعية الكبرى، المطبعة الحسينية، (القاهرة: د.ت).

_ التطللى: بنيامين بن يونة النبارى الأندلسى (ت- بعد ۵۹۶/۱۱۷۴م)

- رحلة بنيامين، ترجمة: عزرا حداد، المطبعة الشرقية، (بغداد: ١٩٤٥).
- _ البديليسي: الأمير شرفخان بن شمس الدين بن شرفخان الروژكي (ت- ١٠١٠هـ/ ١٦٠١م)
- شرفنامه، ت: محمد جميل الملا احمد الروزبياني، مؤسسة موكرياني، (اربييل: ٢٠٠١).
- _ ابن اجا: شمس الدين محمد بن محمود بن خليل الحلبي (ت- ٨٨١هـ/ ١٤٧٦م)
- تاريخ الامير يشبك الظاهري، تحقيق: عبدالقادر احمد طليمات، دار الفكر العربي، (القاهرة: ١٩٧٢).
- _ ابن الاثير: عزالدين ابو حسن علي بن ابي الكرم محمد الجزري الكردي (ت- ٦٣٠هـ/ ١٢٣٢م)
- الكامل في التاريخ، دار صادر، (بيروت: ١٩٨٠).
- _ يحيى هزويني: يحيى بن عبداللطيف الحسيني (و- ٩٧٢هـ/ ١٥٦٤م)
- كتاب لب التواريخ، نشریات مؤسسه خاور، مطبعة سميني، (تهران: ١٣٦٤هـ.ش).
- اليزدي: شرف الدين علي (و- ٨٥٥هـ/ ١٤٥١م)
- ظفرنامه، تصحيح: محمد عباس، انتشارات امير كبير، (تهران: ١٣٣٦هـ.ش).
- _ نظام الدين شامي (و- ٨٠٧هـ/ ١٤٠٤م)
- ظفرنامه، با اهتمام: فلکس تاور، المطبعة الامريكية، (بيروت: ١٩٣٧).
- واله اصفهاني: محمد يوسف واله اصفهاني قزويني (سال تاليف- ١٠٧٨هـ/ ١٦٦٧م)
- خلد برين (تاريخ تيموريان و تركمانان)، به كوشش: مير هاشم محدث، نشر ميراث مكتوب، (تهران: ١٣٧٩هـ.ش).
- _ فضل الله روزبهان: فضل الله روزبهان بن فضل الله الخنجي الاصفهاني (و- ٩٢٧هـ/ ١٥٢٠م)
- تاريخ عالم اراي اميني، مصصح: محمد اكبر عشيق، ناشر: ميراث مكتوب، تهران، ١٣٨٢. چاپ اول
- _ رشيد الدين فضل الله: رشيد الدين فضل الله بن عماد الدولة بن موفق الدولة الهمداني (و- ٥٧٨هـ/ ١٢٣٨م)
- جامع التواريخ بكوشش: بهمن كريمي، انتشارات اقبال، (تهران: ١٣٣٨هـ.ش).
- _ حافظ ابرو: شهاب الدين عبدالله بن لطف الله بن عبد الرشيد الخوافي (و- ٨٢٤هـ/ ١٤٣٠م)
- زبدة التواريخ، تصحيح: سيدكمال حاج سيد جوادى، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامي، (تهران: ١٣٧٢هـ.ش)، ٢ جلد.

حسن روملو: حسن امیر سلطان روملو (و- بعد ۹۸۵/۵۷۷م)

احسن التواریخ، به اهتمام: عبد الحسین نوائی، بنگاه ترجمه و نشری
کتاب، (تهران: ۱۳۴۹.ش)، جلد ۱، ۱۲.

— جوزاها باربارو و دیگر:

سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ترجمه: منوچهر امیری، انتشارات
خوارزمی، (تهران: ۱۳۸۱.ش)، ج ۲.

— پیتر و دالواله: (۹۹۵-۱۰۶۳/هـ / ۱۵۸۶-۱۶۵۲م)

سفرنامه پیتر و دالواله، ترجمه: شعاع الدین شفا، انتشارات علمی
و فرهنگی، (تهران: ۱۳۸۱.ش)، ج ۳.

— بوداق منشی هزونی (سال تالیف- ۹۸۴/۵۷۶م)

جواهر الاخبار (بخش تاریخ ایران از هراقوینلوا تا سال ۹۸۴.ق)، تصحیح: محسن بهرام
نژاد، نشر میراث مکتوب، (تهران: ۱۳۷۸.ش).

— اسکندر بیک ترکمان (و- ۱۰۴۳/هـ / ۱۶۳۳م)

عالم ارای عباسی، چاپخانه گلشن، موسسه انتشارات امیر کبیر، (تهران: ۱۳۵۰.ش).

— ابوبکر طهرانی: (و- بعد ۸۸۶/هـ / ۱۴۸۱م)

کتاب دیاربکریه، تصحیح: نجاتی لوغال و فاروق سومر، کتابخانه طهوری، (تهران: ۱۹۷۷،
۱۳۵۶.ش)، ج ۲.

— ابن ناظر الجیش: عبد الرحمن محمد التمیمی الحلبي (ت- ۷۸۶/هـ / ۱۳۸۴م)

تثقیف التعریف، نسخه مصورة علی المایکروفلم، رقم (۱۷۹۷)، مکتبه الدراسات العلیا، کلیة
الاداب، جامعة بغداد.

— لازاریف: کی‌شهی گورد ۱۸۹۶-۱۹۱۷، وهرگی‌پران: کاوس هفتان، دهم‌گای
روشنبری، (به‌غذا: ۱۹۸۹)، ب ۱.

— ابو الفضل نبئی: اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در قرن هشتم هجری از سقوط
ایلخانیان تا تشکیل تیموریان، مشهد، ۱۳۷۵.

لیستی سه‌چاوه‌گان

به‌کام: به‌لگه‌نامه‌ی بلاو کراوه: —

- Ayni Ali Efendi, Osmanli Imparatorlugunda Eyalet Taksimati, Toprak Dagitimi ve Bunlari Mali Gucleri, Ceviren: Hadiye Tuncer, Ankara ۱۹۶۴.

- د. عبدالحسين نوالي، شا اسماعيل صفوي / اسناد و مكاتبات تاريخي همراه باياداشتهای تفصيلی، انتشارات ارغوان، چاپ ۲، چاپخانه ارژنگ، تهران ۱۳۶۸ ه. ش.

- د. عماد عبدالسلام رؤوف، دراسات وثائقية في تاريخ الكرد الحديث وحضارتهم، منشورات وزارة الثقافة، اربيل ۲۰۰۸.

- فاضل بيات، البلاد العربية في الوثائق العثمانية / النصف الأول من القرن ۱۰ هـ - ۱۶ م، مج ۱، استانبول ۲۰۱۰.

دووهه: گهشتهنامه و يادداشت :-

- نهولياجهلهبی، سياحه تنامدی نهولياجهلهبی / کورد له میزووی دراوسیکاندا، وهر گيراني: ناکام، چاپی ۲، بهغدا ۱۹۷۸.

- رحله مطراقي زاده / لنصوح افندي السلاحي الشهير بمطراقي زاده (توفي بعد ۹۵۷ هـ)، ترجمة: صبحي ناظم توفيق، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، اصدارات الجمع الثقافي، ابوظبي ۲۰۰۳.

- شاه طهماسب بن اسماعيل بن حيدر الصفوي (۹۱۰ - ۹۸۴ هـ)، تذكرة شاه طهماسب، انتشارات شرق، چاپ ۲، تهران ۱۳۶۳ ه. ش.

سيهه: کتيب :-

ا- بهزمانی تورکی:

- شمس الدين سامي، قاموس الاعلام، مهران مطبعه سي، مج ۳، استانبول، ۱۳۰۶ رومي / ۱۸۸۹ م.

- عبدالرحمن شرف، فذلکه تاريخ دولت عثمانية، ط ۱۲، استانبول، ۱۳۲۶ - ۱۳۲۸.

- هاهمه، دولت عثمانية تاريخي، مترجمي: محمد عطا، جزء ۵، استانبول ۱۳۳۰ رومي.

- Ismail Hakki Uzunçarşili: Osmanli Tarihi, cilt. ۲, Ankara, ۱۹۹۵.

ب- بهزمانی فارسی:

- اسکندر بيگ ترکمان، تاريخ عالم ارای عباسی، ج ۱، ج ۲، انتشارات امير کبير، چاپخانه گلشن، تهران ۱۳۵۰ ه. ش.

- حسن بيگ روملو، احسن التواريخ، تصحيح: د. عبدالحسين نوالي، جزء ۱، انتشارات اساطير، چاپ ۱، تهران ۱۳۸۴.

ج- بهزمانی عدرهیی:

- د. درویش یوسف حسن هروری، بلاد هکاری ۹۴۵-۱۳۳۶ / دراسة سياسية حضارية، مطبعة وزارة التربية، اربيل ۲۰۰۵.
- د. زرار صديق توفيق، كردستان في القرن الثامن الهجري/ دراسة في تأريخها السياسي والاقتصادي، مؤسسة موكراني، اربيل ۲۰۰۱.
- ستيفن همسلي لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ط ۵، دار الرفادين، بيروت ۲۰۰۴.
- د. سعدي عثمان، كردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر، اربيل ۲۰۰۶.
- د. سعدي عثمان هروتي، كردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كردستان، مؤسسة موكراني للنشر- اربيل، مطبعة خاني، دهوك ۲۰۰۸.
- شرفخان البديسي، شرفنامه، ت: محمد جميل الملا أحمد الروزياني، ط ۲، مؤسسة موكراني، اربيل ۲۰۰۱.
- عباس العزاوي، تاريخ النقود العراقيه، بغداد ۱۹۵۸، ص ۱۳۰-۱۳۱.
- د. عماد عبدالسلام رؤوف، السلطان حسين الولي/ امير بهدينان ۹۴۰- ۹۸۱هـ/ ۱۵۳۳-۱۵۷۳ م، مطبعة گؤفار، ههولير ۲۰۰۹.
- كاوه فريق احمد شاولي ناميدي، اماره بادينان ۱۷۰۰-۱۸۴۲ / دراسة سياسية اجتماعية ثقافية، منشورات مؤسسة موكراني/ اربيل، مطبعة خبات- دهوك ۲۰۰۰.
- محفوظ العباسي، اماره بهدينان العباسية، مطبعة الجمهورية، الموصل ۱۹۶۹.
- محمد امين زكي، خلاصة تأريخ الكورد و كردستان، ترجمة: محمد على عوني، الطبعة ۲، بغداد ۱۹۶۱.
- محمد فريد بك اخامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، تحقيق: د. احسان حقي، دار النفائس، الطبعة ۱۰، بيروت ۲۰۰۶.
- هاملتون جيب و هارولد بوين، المجتمع الاسلامي والغرب، ترجمة: عبدالمجيد حسيب القيسي، دمشق ۱۹۹۷، ج ۱، ق ۱.
- يلماز اوزتونا، تاريخ الدولة العثمانية، ت: عدنان محمود سلمان، مج ۱، منشورات مؤسسة فيصل، استانبول ۱۹۸۸.
- د- بهزمانی كوردي:

- رابعه فەتاح شەیخ محەممەد، کوردستان لەسەدەى پازدەى زایبیدا، چاپکراوەکانى وەزارەتى رۆشنیبرى، هەولێر ۲۰۰۵.
- راجو سێفقرى، ئیرانى سەردەمى سەفەوى، و: سەلاحەددین ئاشق، بىکەى ژین، سەلیمانى ۲۰۰۶.
- د. سەعدى عوسمان هەروتى، چەند لایەنىكى میژووى رامیاری و کۆمەلایەتى و ئابوورى کوردستان لەسەردەمى عوسمانیدا. نەکادیمیای کوردی، هەولێر ۲۰۱۳.
- د. شەمسى محەممەد ئیسکەندەر، میژووى کورد لەسەدەى ۱۶ هەمدا، وەرگیرانى: شوکۆر مستەفا، هەولێر ۱۹۹۸.
- د. عەبدووللا غەفور، فەرەنگى جوگرافیایى کوردستان، ج ۳، دەزگای موکریانى، هەولێر ۲۰۰۸.
- محەممەد جەیل رۆژبەیانى، فەرمانرەوایى موکریان، بەغدا ۱۹۹۲.
- ه- بەزمانى ئینگلیزى:

The Structure of Power, First Pub., by Colin Imber: The Ottoman Empire (۱۶۵۰-۱۳۰۰) /- of Power, First Pub., by Palgrave, Great Britain, ۲۰۰۲.

Öğr. Gör. Nizar Eyyub GULİ

HAKKARİ BEYLİĞİ
BEYLERİNİN ŞECERESİ

سلسلة نسب الامراء الهكارية

1848-1258

نزار نسيروپ كولى¹

ان الامارة الهكارية هي من ابرز الكيانات السياسية الكوردية التي ورد ذكرها في المصادر التاريخية الا ان المعلومات حولها جاءت على شكل روايات متقطعة، لذاتخلل التسلسل التاريخي للامارة الكثير من الفراغات والنواقص، و يعود السبب وراء ذلك الى عدم كتابة تاريخ الامارة بشكل مستقل و مفصل، و من ابرز هذه النواقص هي اسماء الامراء و حقب حكمهم و تسلسلهم التاريخي، و ان قيام بعض الامراء بوضع مشجرات لابائهم الاوائل جاءت في فترة متأخرة لذلك تشوبها الكثير من الاعلاط و الغموض، لذلك على الباحث في تاريخ الامارة البحث أولاً في هذه المشجرات و مقارنتها مع المصادر التاريخية الاصلية للوصول الى الحقيقة.

لا نعرف بالتحديد متى وضع الهكاريون اول سلسلة لنسبهم، و لكن يظهر من كلام شرفخان البديسي الذي الف كتابه في نهاية القرن السادس عشر ان الهكاريون لم يكن لهم كتاب او شجرة تشير الى سلسلة نسبهم حتى ذلك التاريخ الا انهم كانوا يدعون النسب العباسي قبل تلك المدة، فيقول: " ان نسب امراء هكاري الاجلاء يرتقى الى الخلفاء العباسيون، بيد انه لما لم تضبط سلسلة نسبهم بعد و لم يعلم بمن من الخلفاء تنتهي عطفا عن البراع الجواد عن الخوض في البحث في ارتباط هذه الاسرة للكريمة باولئك الخلفاء². و عندما يتحدث عن الامراء البهدينان ايضاً يقول ان نسب حكام العمادية ' كما يزعمون هم انفسهم' ينتهي الى الخلفاء العباسيون³ و من هنا يظهر ان البديسي لم يتمكن من الحصول على اى دليل حول نسب البهدينانيون ايضاً. و لكن في نفس الفترة - اى القرن 16 - حاول الامراء البهدينانيون وضع سلسلة نسب لهم و على هذا الاساس ظهرت اولى المشجرات لاسرة حكام العمادية و التي تعرف باسم (الشجرة الزيوكية)، و في فترات لاحقة قام الهكاريون ايضاً بكتابة سلسلة نسبهم في كتاب خاص، و لاهمية هذين المصدرين و لمعرفة العلاقة بينهما يجب الوقوف عليهما بشئ من التفصيل.

ان الشجرة الزيوكية هي وثيقة متجددة قام كاتبوها بكتابتها في اوقات مختلفة، فهي نوع من المشجرات التي يضطر اصحابها الى تجديدها مرة بعد مرة كلما تكاثرت ذرية بعض اسرها من عمود النسب، اى انهم بمرور الزمن و مع اتساع الاسرة يقومون باضافة اسماء جديدة لها، و ان آخر اضافة

¹ جامعة زاخو/ فاكولتي العلوم الانسانية/ قسم التاريخ

² شرفخان البديسي، شرفنامه، ترجمة: محمد جميل الملا احمد الروزياني، ط2، دارموكرياني (اربيل: 2001)، ص 237.

³ المصدر نفسه، ص 253.

لها كانت في عام 1210هـ/ 1795م على يد رجل اسمه الملا محمد الباليساني⁴. و يقول الباليساني انه استند على "شجرة عتيقة" للأسرة الحاكمة ثم قام باضافة الاسماء الجديدة عليها، و ان الشجرة العتيقة هي اقدم اجزاء الشجرة تتحدث عن الامراء البيهينانيون الاوائل و تسميهم الى الخليفة المستعصم بالله العباسي، و يضيف الباليساني انه لم يكن لحكامنا شجرة سواها"⁵. و هذه دليل على عدم وجود سلسلة لهم قبل هذه الوثيقة، و يلاحظ على هذه الشجرة العتيقة وجود ختم الامير سلطان حسين مما يدل على كتابتها في عصره و بامر. و فيما يتعلق بالامراء الهكاريين يقول الباليساني: "ان الشجرة العتيقة كانت الاصل الذي اعتمده حكام هكاري في كتابة الشجرة الخاصة بهم"⁶.

من جهة اخرى في الربع الاول من القرن الثامن عشر كلف الامير الهكاري احد كتابه يدعى (محمد) بوضع سلسلة لنسب الامراء الهكاريين، و هذه هي اولى المحاولات من الامراء الهكاريون لتوثيق سلسلة نسبهم، و قام محمد بالمهمة و وضع سلسلة الامراء الهكاريين في كتاب خاص باللغة الفارسية سماه (مختصر احوال الامراء)⁷. و قد اعتمد محمد في وضع شجرته على الشجرة الزيوكية كما ذكر الباليساني، و دليل على ذلك هو ان القسم الاول من كتاب مختصر الاحوال مستسخة تماما من القسم الاول من الشجرة الزيوكية و يكاد التطابق بينهما ان يكون تاماً.⁸ اى ان الاباء الاولون للامراء في الشجرتين البيهينانية و الهكارية يلتقيان في الشجرة العتيقة! و يقول الباليساني انه في القرن الثامن عشر فقد الشجرة الزيوكية عندما اخذه معه احد الاشخاص في طريق الحج!! و هذه المرة اضطر الامراء البيهينانيون على الاعتماد على شجرة نسب الهكاريون لاعادة كتابة شجرتهم، لذلك مرة اخرى نرى ان الشجرة الزيوكية مستسخة من كتاب مختصر احوال الامراء.⁹ كما نلاحظ وجود ختم ابراهيم بك الهكاري عليها كتليل على صدق المعلومات الواردة فيها.¹⁰ و في 1914 قام احد احفاد الامراء الهكاريون يدعى

⁴ الشجرة الزيوكية، دراسة و تحقيق: د. عواد عبدالسلام رؤوف، دار التفسير، (ربيل: 2009)، ص 13.

⁵ المصدر نفسه، ص 14.

⁶ المصدر نفسه، ص 72.

⁷ ميرزا محمد مدني بازي، مختصر احوال الامراء، دهرنگران و تويرنتن: نزار ايوب گولي، ج 2، سپريز، (دهوك: 2012)، ب 41-42.

⁸ قارن بين: الشجرة الزيوكية، ص 45-52، مختصر احوال الامراء، ب 42-53.

⁹ ينظر: للمصدر السابق، ص 14.

¹⁰ كتب على الختم (ابراهيم خان حاكم هكاري)، و كتب حوله: "هذا الخواتم خواتم ابراهيم خان حاكم الهكاري المشهور من نسل ملك بك العباسي الذي الان نسله حاكما على قصبة جولمرك، بسر الله لهم ما يشاء في الدارين". ينظر: بازي، زندهگري بهري، ص 28.

(محمد طيار) بكتابة نسخة من مختصر احوال الامراء و اضاف عليه معلومات اخرى حول الامراء الذين حكموا بعد الامير ابراهيم بك و قد وقع هذه النسخة في ايدينا.¹¹

من خلال العرض السابق تبين ان مشجرة الامراء الهكاريون ليست بقديمة و انها مستنسخة من شجرة الامراء البيهينانيون التي وضعت في منتصف القرن السادس عشر، و لا يمكن للباحث ان يعتمد عليها في تحديد الامراء الهكاريون الاوائل حيث ان اربعة قرون تفصل بين هؤلاء الامراء و تاريخ كتابة المشجرة.

و لكن الامر الذي يتفق عليه المشجرتين و مصادر اخرى هو ان نسب الامراء الهكاريون ينتهي الى العباسيون، و لكن هنا يظهر سؤال آخر و هو من هو العباس هذا؟ ففي حين يذهب معظمهم الى القول بان العباس هو عم الرسول (ص)، هناك من ادعى بانهم من احفاد العباس ابن علي ابن ابي طالب، على سبيل المثال يقول صاحب عالم آراء عباسي بان الامير زكريا الهكاري يدعى بانه من سلالة الخليفة على (ع) و انهم يدعون السيادة الا ان العثمانيون لم يعترفوا بسيادتهم " لانهم ليسوا من بنى فاطمة بنت الرسول (ص) و في الاحكام الصادره اليه و الى ابيه لا يطلق لقب السيادة عليهم"¹². و يقول البديسي ان بعض المؤرخين القدماء ذكروا ان نسبهم ينتهي عند رجل اسمه عباس و كان شخصاً وجيهاً و "العلم عند الله!"¹³.

في كتاب سلسلة النسب المعروف بـ(مختصر احوال الامراء) ذكر اسماء الامراء حتى السيطرة العثمانية على النحو الاتي: زاهد بك ابن عزالدين شير بك ابن محمد پيرى بك ابن الامير قاسم ابن حاجى عزالدين شير بك (الذى حارب تيمور) ابن عمادالدين ابن الملك اسد ابن محمد پيرى بك ابن عزالدين شير بك ابن ابراهيم بك ابن اسدالدين موسى ابن الامير عمادالدين ابن الملك عزالدين ابن محمد منگلان ابن موسى ابن عزالدين مجلى ابن عمادالدين ابن عزالدين مجلى ابن الملك سراج الدين ابن محمد المستنصر المعروف بابن البركة ابن خليفة بغداد المستعصم بالله العباسي¹⁴.

و كما هو مبين ان صاحب كتاب مختصر الاحوال الامراء - و يتفق معه الشجرة الزيونكية ايضاً- يؤكد ان نسب الامراء الهكاريين يتصل الى محمد المستنصر ابن الخليفة المستعصم بالله العباسي الذى هرب من بغداد بعد احتلالها من قبل المغول عام 1258/656م و استقر في مصر و اشتهر

¹¹ هسان زينجر، ص 82.

¹² اسكندر بك منشى، تاريخ عالم آراء عباسي، تحقيق: ابرج افشار، انتشارات امير كبير، (تهران: 1382)، ج3، ص 923. يذكر ان العباس ابن علي (ع) هو ابن ام البنين بنت حزام الكلاية. ينظر: احمد بن علي ابن عتبة، عمدة الطالب في احفاد آل ابي طالب، مؤسسة انصاريان، (قم: ب.ت)، ص 327.

¹³ البديسي، المصدر السابق، ص 253.

¹⁴ ينظر مشجرتهم في: المصدر السابق، ص 144-146.

هناك بلقب "ابن البركة" ثم تولى ابناءه و احفاده الخلافة في مصر حتى السيطرة العثمانية عليها في عام 1517.¹⁵

- و لكن يظهر للمتتبع للاحداث في فترة سقوط الخلافة ان هذا الرأى هو محاولة من قبل الامراء الهكاريون لاتصال نسبهم الى عم الرسول (ص)، و عند التدقيق في هذه السلسلة نلاحظ الاخطاء التالية:
- 1- المستنصر بالله اسمه الحقيقي هو ابو القاسم احمد و ليس محمد! و هو عم الخليفة المستنصر بالله و ليس ابنه! و قد هرب الى مصر بعد احتلال بغداد عام 1258 و نظم هناك جيشاً و توجه الى بغداد لتحريرها، الا انه انهزم في الاتبار و قتل على يد المغول.¹⁶
  - 2- ان ابن عم الخليفة المستنصر و اسمه (ابوالعباس احمد بن الامير على) هرب ايضاً الى مصر و اعاد بناء الخلافة العباسية فيها و اتخذ لقب (المستنصر بالله)، ثم ادار ابناءه و احفاده الخلافة في مصر حتى سقوطها على يد العثمانيين في 1517.¹⁷
  - 3- الابن الوحيد للخليفة المستنصر الذى نجى من كارثة بغداد كان اسمه (المبارك)، و عاش بقية حياته في العراق و انزبجان و لم يذهب الى مصر حتى وفاته.¹⁸
  - 4- بعد سقوط بغداد توجه عدد كبير من الامراء و القادة المسلمين الى مصر و قد رصد المورخون احد هؤلاء و هو الامير سيف الدين منغلان بن الامير على الهكاري الذى هرب عام 660هـ/ 1262م مع ابنه اسدالدين موسى و استقبلهم السلطان المملوكى الظاهر بيبرس.¹⁹ اى ان الخليفة المستنصر بالله العباسى و الامير الهكاري سيف الدين منغلان عاشا فى نفس العصر، فى حين نرى فى سلسلة النسب الهكاريين اسماء 6 امراء يقصلون بين الخليفة و الامير المذكور كما هو مبين اعلاه !!.

¹⁵ ينظر: يازجى، زیدمرى بمرئ، ص 43، الشجرة الزيوكية، ص 46.

¹⁶ احمد بن على المقرئى، كتاب السلوك لمعرفة نول الملوك، تحقيق: محمد مصطفى زياده، دار الكتب و الوثائق القومية، (القاهرة: دت)، ج 2، ص 467.

¹⁷ الشجرة الزيوكية، ص 36.

¹⁸ عبدالرزاق بن احمد ابن فوطى، مجمع الاداب فى معجم الاقبا، تحقيق: محمد كاظم، ووزرات فرهنگ، (تهران: 1374هـ ش)، ج 5، ص 314.

¹⁹ ابن شداد، تاريخ الملك الظاهر، تحقيق: احمد حطيط، (فيسان: 1983)، ص 332؛ ابن عبدالظاهر، الروض الظاهر فى سيرة الملك الظاهر، تحقيق: محمد عزيز الحويطر، (الرياض: 1976)، ص 87. نقلاً عن: درويش يوسف هرورى، بلاد الهكاري، (دهوك: 2005)، ص 176.

و يمكن الإشارة الى امور اخرى تناقض نظرية النسب العباسي للهكاريين منها ان بعض الامراء الهكاريين قبل سقوط بغداد و بعدها ادعوا انهم من نسل عتبة بن ابي سفيان الاموي²⁰ - اعداء العباسيين-!!، و رغم ذلك فقد اتفق معظم المصادر ان قبيلة الهكاريون هم كورد اقحاح²¹، كما ان العدد الكبير من الكتب الانساب التي اهتمت بمتابعة نسل اهل بيت الرسول (ص) و ائمة الشيعة الاثني عشر والخلفاء العباسيون و اسر السادات في انحاء العالم الاسلامي لم يشيروا الى وجود اى فرع لهم في كورستان و لم يتحدثوا عن اية صلة لامراء الهكارية بأحدى تلك الاسر²². و يبدو انه بعد سقوط الدولة العباسية و انهيار مؤسسة نقابة الاشراف حاول الكثيرون وضع انساب مفبركة لاسرهم و ذلك سعياً وراء

²⁰ احمد بن علي القفندي، صبح الاعشى في صناعة الانشاء، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: 1987)، ج7، ص307. احمد بن علي المقرئ، المواظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار، تحقيق: خليل عمران منصور، دار الكتب العلمية، (بيروت: 1998)، ج3، ص405.

²¹ هناك نظريتين اساسيتين حول اصل الاسرة الهكارية، فيذهب احدهما الى القول بان الاسرة المنكلانية في جولمرك هي سليل الاسرة ابوالهيجاء الهكاري التي التي كانت تحكم قلعة العمادية و قد اضطرت على الهجرة الى بلدة جولمرك في عمق الجبال نتيجة تعرضها لحملة المغول و حاكم الموصل بدرالدين لؤلؤ، والتي انتهت باحتلاله لعمادية عام 622هـ. في حين يرجح النظرية الثانية ان الاسرة المنكلانية هي اسرة مختلفة عن الاسرة الهكارية التي كانت تدير الحكم في العمادية، و كانت تحكم (هكاري الشمالية) في الوقت الذي كانت اسرة ابوالهيجاء الهكاري تحكم في العمادية. و يظهر الرأى الاول اقرب الى الحقيقة لان الاسرة الهكارية في العمادية فقد سلطتها منذ حملة عمادالدين زنكي في 537هـ/ 1142م و كانت المدينة تدار من قبل نواب انايكة الموصل و من ثم نواب بدرالدين لؤلؤ، اي ان الامارة الهكارية في العمادية سقطت عملياً منذ حملة عمادالدين زنكي. للمزيد حول هذا الموضوع ينظر: هروري، المصدر السابق، ص 125 و 185؛ زرار صديق توفيق، القبائل و الزعامات البلية الكردية في العصر الوسيط، موكرياني، (اربيل: 2007)، ص 73-75.

²² على سبيل المثال ينظر: ابن عتبة، المصدر السابق؛ محمد بن محمد الزبيدي، جذوة الاقباس في نسب بني العباس، تحقيق: يحيى بن محمود ابن جنيد، دار الموسوعات العربية، (بيروت: 2005)؛ عمر بن يوسف اشرف الرسولي، طرفة الاصحاب في معرفة الانساب، تحقيق: كارل ويلهلم ستريستن، دار الافاق العربية، (القاهرة: 2001)؛ محمد كاظم ابن ابي الفتح اليماني الموسوي، النفحة العنبرية في انساب خير البرية، تحقيق: مهدي رجائي، مطبعة حافظه، (قم: 1377 هـ.ش)؛ عبدالرزاق بن احمد ابن فوطي، مجمع الاداب في معجم اللقب، تحقيق محمد الكاظم، ووزرات ارشاد و فرهنگ اسلامي، (تهران: 1374). عبدالرحمن بن ابي بكر السيوطي، تاريخ الخلفاء، تحقيق: ابراهيم صالح، دار صادر، (بيروت: د.ت)؛ ابن تفرى بردي، مورد اللطافة في من ولى السلطنة و الخلافة، تحقيق: نبيل محمد احمد، دار الكتب المصرية، (القاهرة: 1996)؛ ضامن بن شذقم، تحفة اللباب في ذكر نسب السادات الانجاب، تحقيق: مهدي رجائي، (قم: 1376 هـ.ش)؛ مهدي رجائي، المعقبون من آل ابي طالب، مؤسسة عاشورا، (قم: 1385 هـ.ش)؛ محمد باقر بن زين العابدين الخوافساري، روضات الجنات في احوال العلماء و السادات، مؤسسة اسماعيليان، (قم: د.ت).

مكاسب مادية او اجتماعية او سياسية و قد رُود في المصادر التاريخية امثلة عديدة لهذا النوع من الممارسات²³.

يتبين مما سبق ان نظرية الاصل العباسي للامراء الهكارية غير صحيحة، و بعد مقارنة سلسلة نسب الهكاريين مع المصادر التاريخية يتبين ان اسماء (محمد المستنصر، سراج الدين، عزالدين مجلى، الملك عمادالدين، عزالدين مجلى و الملك موسى) هي اسماء مفتركة لا وجود لهم في الواقع²⁴، انما سلسلة نسب الامراء بعد سقوط بغداد يبدأ من الامير منغلان الذي هرب عام 1262/660م الى مصر ثم اصبح ابنه الامير اسدالدين موسى اميراً مكانه.

كما ان هناك مأخذ على كتاب سلسلة النسب الهكاريين منها عدم مراعاتها للتسلسل التاريخي فمثلاً يتحدث عن الامير اسدالدين الذي حرر الامارة من الدنابلة و يدعى انه شارك مع السلطان سليم (1512-1520) و ابنه السلطان سليمان (1520-1566) في الفتوحات²⁵ ثم بعد 9 اجيال يتحدث عن الامير زاهد بك الذي عاش فترة السلطان سليم و الشاه اسماعيل الصفوي (1501-1524)!!²⁶. كذلك تكرر اسماء الامراء لاسيما اسماء (عمادالدين، عزالدين و اسدالدين) اكثر من مرة، فمثلاً يذكر اسماء 6 امراء يحملون اسم عزالدين حكموا الامارة قبل العهد العثماني²⁷ في حين لم يحكم الامارة خلال هذه الفترة سوى اميرين يحملون هذا الاسم - كما سيتبين لاحقاً-، و ان هذين الاميرين احدًا تشويشاً في شجرة النسب بحيث لا يمكن الاعتماد عليه في تحديد الامراء الذين حكموا الامارة في فترة ما قبل السيطرة العثمانية.

و من الامور الاخرى الذي يشكل صعوبة في تحديد الامراء الذين حكموا الامارة هو ان الكثير من ابناء و اخوة الامراء الهكاريين كانوا يحكمون عدداً كبيراً من القلاع و الحصون و المدن المنتشرة في منطقة الهكاري و قد ورد اسمائهم في بطون الكتب التاريخية بوصفهم (امراء هكاريون)، لذلك يصعب على الباحث ان يحدد من هو الامير الرئيسي في المنطقة، و احياناً يورد اسم اكثر من امير في حقبة زمنية واحدة لذلك فمن الضروري الاشارة الى هؤلاء الامراء و نسبة التقارب بينهم حتى يتبين الحقيقة. و من حسن الحظ فان المصادر المصرية يرفدنا خلال القرن الذي تلى سقوط بغداد بمعلومات لا بأس بها

²³ فمثلاً يتحدث المقرئ عن حالتين من هذه المحاولات فيقول '... فجهز السلطان الى مصر شخصاً ادعى انه المبارك بن الامام المستنصر... فلم يعرفه جلال الدين دودار و لا طواشي المختار و تبين كذبه... و جهز السلطان بعده شخصاً آخر اسود الى مصر، ذكر انه من اولاد الخفاء...'. ينظر: السلوك...، ج 2، ص 549.

²⁴ يذكر ان اسماء هذه الامراء (محمد منغلان ابن موسى ابن عزالدين مجلى ابن عمادالدين ابن عزالدين) لم يرد ذكرهم ضمن قائمة الامراء الهكارية التي اوردها محمد الباليساني في الشجرة الزبوكية. ينظر: المصدر السابق، ص 75-76.

²⁵ ينظر: المصدر السابق، ص 59-60.

²⁶ المصدر نفسه، ص 145-146.

²⁷ المصدر نفسه.

لتحديد هؤلاء الامراء و نسبة التقارب بينهم. فكما ذكرنا فى عام 660هـ/262م توجه الامير الهكارى سيف الدين منغلان بن على مع ابنه اسدالدين الى مصر و كان بصحبته عدد من اقاربه و هم: تاج الدين على بن منغلان و ابن عمه فخرالدين على صاحب ملازكرد مع 300 فارس²⁸. و بعد مقتل سيف الدين فى حرب مع المغول انتقل الحكم الى ابنه اسدالدين موسى الاقطع الذى فقد احد يديه فى احدى الحروب عام 647هـ/1249م فى معركة مع المغول، و تمكن الاخير من العودة الى جولمرك و سيطر على ملك ابنيه، و بعد وفاته حل محله ابنه الامير عمادالدين مجلى الذى كان معاصراً لابن فضل الله العمرى (700-749هـ/1300-1348م)²⁹، و ذكر العمرى الذى نقل معلوماته من قاضى الامير عمادالدين ان له اخوان هما عزالدين و زين الدين و عدة اعمام هم عزالدين شير، شمس الدين شيخ امير، الامير داوود و الامير حسام الدين و لكل هؤلاء الامراء قلعة او مدينة يحكم بها و كان مرجع الجميع و اميرهم الكبير هو عمادالدين³⁰.

يدخل الباحث فى سلسلة النسب الهكارية معضلة حقيقية بشأن الامير الذى حكم الامارة بعد الامير عمادالدين، فى الوقت الذى يتفق فيه الكل بان الذى حكم بعده هو الامير عزالدين شير لكن لم يشر احد منهم الى نسبة القرابة بينه و بين الامير السابق عمادالدين، فهل هذا الامير يقصد عزالدين شير - شقيق الامير عمادالدين ام عمه الذى يحمل نفس الاسم ام هو ابنه؟

فاستناداً على الكتابة الموجودة على قبر حليلة خاتون فى مدينة وسطان فان الامير الذى امر ببنائها فى محرم 736هـ/آب-ايلول 1335م هو الملك عزالدين³¹. و يشير المصادر التاريخية ان امير هكارى اسمه عزالدين شير دافع عام 789هـ/1387م عن قلعة وان بوجه حملة تيمور لنگ ثم استسلم له و عينه تيمور لنگ ملكاً على كورديستان³². و قد توفي هذا الامير او اعتزل الحكم بعد عام 824هـ/

²⁸ ابن شداد، المصدر السابق، 332.

²⁹ ابن فضل الله العمرى، مسالك الابصار فى ممالك الامصار، تحقيق: احمد عبدالقادر الشاذلى، المجمع الثقافى، (ابوظبى: 2001)، ج3، ص 268؛ القلقشندى، المصدر السابق، ج7، ص307.

³⁰ ابن فضل الله العمرى، التعريف بمصطلح الشريف، مطبعة العاصمة، (القاهرة: 1312)، ص 38.

³¹ كتب على قبة حليلة خاتون ما يلى: "امر بعارة هذه القبة الشريفة للملك عزالدين بوسم المرحومة حليلة خاتون فى محرم سنة ستة و ثلاثين و سبعمائة".

³² نظام الدين شامى، ظفرنامه، تحقيق: محمد احمد پناهى، نشر بامداد، (تهران: 1363هـ.ش)، ج1، ص103؛ عبدالله بن لطف الله حافظ ابرو، زبدة التواريخ، تحقيق: كمال حاج سيد جوادى، وزارت فرهنگ، (تهران: 1380)، ج1، ص665؛ احمد بن نصرالله تنوى، تاريخ الفى، تحقيق: غلامرضا طباطبائى مجد، انتشارات علمى و فرهنگى، (تهران: 1382)، ج7، ص4775؛ احمد بن محمد خوافى، مجمل فصيحى، تحقيق: محسن ناجى نصرآبادى، انتشارات اساطير، (تهران: 1386)، ج3، ص990.

1421م³³ اي ان اكثر من 86 عاماً تفصل بين تاريخ الكتابة الموجودة على قبر حليلة خاتون و نهاية حكم عزالدين شير! و استناداً على هذه الحقيقة يستبعد ان يكون عزالدين شير هو نفسه عم الامير عمادالدين او اخيه، كما يجب ان لا ننسى ان وجود لقب (الملك) الى جانب افراد الاسرة الحاكمة لا يشير بالضرورة الى كونهم امراء رئيسيون، و انطلاقاً من هذه المعطيات يمكننا ان نفر بان عزالدين شير هو ابن عمادالدين و ليس عمه او اخيه. لما بشأن عزالدين الموجود اسمه على كتابة قبة حليلة خاتون فمن المرجح انه اخ الامير عمادالدين لاسيما و ان التاريخ الموجود عليها يتوافق مع فترة حياته لانه كان معاصراً لابن فضل الله العمري 1300-1348م و قد اشار اليه الكاتب المذكور في كتابه³⁴.

و كان للملك عزالدين شير اخ آخر اسمه اسدالدين ورد ذكره في المصادر الارمنية و قد تمرد على اخيه و سيطر على مدينة و سطان الا ان عزالدين تمكن في عام 1392 من اعادة السيطرة على المدينة و طرد اخيه³⁵. كما ان المصادر تشير الى وجود قريب آخر له باسم ناصرالدين رفض الاستسلام لتيمور لنگ بعد استسلام الملك عزالدين و تحصن في قلعة وان الاثنا لا تعرف نسبة القرابة بينهما³⁶. ترك عزالدين شير ابنين ورد اسم احدهما في الكثير من المصادر هو الملك محمد بن الملك عزالدين شير³⁷ و رغم تأكيد المصادر على وجود اخ اخر له³⁸ الا ان قلّة منها ذكرت اسمه و هو الامير

³³ لم يذكر حافظ ابرو (ت 1431/هـ834م) - و هو قريب من الاحداث- سنة وفاة الملك عزالدين الا ان آخر رواياته عن الملك عزالدين شير يعود الى عام 1421/هـ824م. ينظر: مصدر بيشين، ج4، ص 775. الا ان المصادر الارمنية القرية من الاحداث تشير ضمناً الى ان حكم الملك عزالدين شير انتهت في 1419 من دون ان تبين هل هو توفي او اعتزل الحكم ينظر:

Alexander Khachatryan, The kurdish principality of Hakkariya (14th-15th centuries), Iran and caucasus, vol.7, no.1, Brill, 2009, pp.48-49;

زرار صديق توفيق، كردستان في العهد الجلاتري، مركز الدراسات الكردية و حفظ الوثائق، (دهوك: 2009)، ص 132.

³⁴ العمري، التعريف بالمصطلح الشريف، ص 39. ينظر ايضاً: القفندي، المصدر السابق، ج7، ص 307. توفيق، كردستان في العهد الجلاتري، ص 365.

³⁵ Khachatryan, op.cit, p.43.

³⁶ تنوي، مصدر بيشين، ج7، ص4775، حافظ ابرو، مصدر بيشين، ج1، ص 665.

³⁷ حافظ ابرو، مصدر بيشين، ج3، ص410؛ محمد بن خاوند شاه مير خواند، روضة الصفا، تحقيق: جمشيد كيافر، (تهران: 1380هـ.ش)، ج10، ص5349؛ حسن روملو، احسن التواريخ، باهتمام: عبدالصين نوائي، بنگاه ترجمه و نشر كتاب، (تهران: 1349هـ.ش)، ج1، ص249.

³⁸ حافظ ابرو، مصدر بيشين، ج1، ص 170.

سلطان احمد، و هناك من اشار الى اسمه من دون ان يشير الى كونه ابناً للملك عزالدين شير³⁹ لكن هناك مصادر ارمنية تحدثت بصراحة عن ان الامير سلطان احمد هو ابن عزالدين شير⁴⁰. كما ان المصادر الارمنية تشير الى اخ آخر لهما هو بهاءالدين⁴¹.

تزامن عهد الملك محمد مع فترة الحروب بين الامير شاهروخ ابن تيمور لنگ و اسكندر بگ ابن قرايوسف القرقيزلو⁴² و قد اخذ الملك محمد و امراء آخرون جانب الامير شاهروخ، و تمكن شاهروخ من هزيمة جيش اسكندر بك الا ان شاهروخاً سرعان ما رجع الى خراسان و فسح المجال لعودة اسكندر بگ الذى بدأ بالانتقام من حلفاء شاهروخ فقتل الملك محمد فى 1423 و بعد سنتين قتل اخوه السلطان احمد ايضا⁴³. ثم قتل اخوهما الامير بهاءالدين⁴⁴ و يبدو ان اسكندر بگ قد فتنك بالاسرة الحاكمة فى الهكاري بدليل ان الكثير من المصادر اشارت الى ان الامارة الهكاري قد انقرضت على يد اسكندر بگ⁴⁵. الا ان المصادر الارمنية تشير الى ابن الامير سلطان احمد و هو الامير اسدالدين الذى تمكن من الهروب من وسطان عام 1425 و سيطر على جولمرگ⁴⁶ و رغم انتهاء الحكم الهكاري فى وسطان ان الامير اسدالدين تمكن من اعادة احياء الامارة فى جولمرگ.

من جهة اخرى تشير المصادر الارمنية الى امير آخر تمكن عام 1431 من السيطرة على منطقة وان يدعى پير بگ و هو ابن الملك محمد⁴⁷ و فى عام 1452/هـ855م يورد اسم امير آخر

³⁹ مجدى، محمد بن ابى طالب مجدى، زينة المجالس، كتابخانه سنائى، (تهران:1362)، ص964؛ زين العابدين بن اسكندر شيروانى، رياض السياحة، تحقيق: حسين ابن بدرالدين، انتشارات سعدى، (تهران:1339هـ.ش)، ج 1، ص 78.

⁴⁰ Khachatryan, op.cit, p.51; İlhan Erdem, Mustafa Uyar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular, (Türkler), Cilt.6, s.1517.

⁴¹ Khachatryan, op.cit, p.52.

⁴² شيخ محمد، زندهرى برى، ب 253-254.

⁴³ يذكر مصادر فارسية متأخرة بان الملك محمد قتل فى 1425/هـ828م و قتل سلطان احمد فى 1427/هـ830م. ينظر شيروانى، مصدر پيشين، ج 1، ص78؛ مجدى، مصدر پيشين، ص964.

⁴⁴ Khachatryan, op.cit, p.51- 52.

⁴⁵ Ibid, p. 52.

شيخ محمد، زندهرى برى، ب 255.

⁴⁶ Khachatryan, op.cit, p.52;Orhan Kiliç, XVI. Ve XVII yüzyıllarda Van 1548- 1648, Elazığ; 1997, s.11.

⁴⁷ Ibid, p.57.

يقول صاحب مختصر الاحوال الامراء بان پيرى بگ هو ابن قاسم بك ابن عزالدين شير بك و انه حكم اثناء حكم السلطان سليمان القانونى!! ينظر: ميرزا محمدى يازجى، ص63.

يدعى عزالدين شير و قد دخل هذا الامير فى الصراعات الدائرة بين الامراء و قادة الجيش الاق قوبيلوى⁴⁸. و فى 896هـ/ 1491م توفى السلطان يعقوب الاق قوينلو و تمكن احد القاده الجيش باسم صوفى خليل موصلو من تصيب ابنه بايسنقر ملكاً على الدولة فى تبريز بعد ان قتل عند كبيراً من معارضيه، و كان عزالدين شير و گلابى بگ امير ارزنجان من مؤيدى هذا القائد، و من جهة اخرى توجه قائد جيش آخر و هو سليمان بگ بيژن اوغلى من ماردين لضرب التحالف المؤيد لصوفى خليل، فهزم گلابى بگ و قتله ثم هزم قوات الملك عزالدين و تمكن من اسره، و فى رمضان 896هـ/ 1491 تمكن من قتل صوفى خليل ايضاً⁴⁹.

لا تذكر المصادر مصير الملك عزالدين بعد اسره، فيقول صاحب عالم آراى امينى ان عزالدين وقع كغلب فى مصيدة المنلة⁵⁰ و يكتفى جواهر الاخبار بقول انه انهزم⁵¹ اما حسن روملو فلا يذكره فى هذه الاحداث⁵² و لكن من المرجح انه قتل لان سليمان قتل جميع الامراء الذين وقفوا بوجه⁵³، كما ان الشجرة الزيوكية عند ذكر الملك عزالدين يصفه بال(الشهيد)⁵⁴.

و هناك امر اخر يجب الاشارة اليه و هو ان البديلى يقول ان الامير حسن بگ (اوزون حسن) (1453-1477) ارسل قائديه صوفى خليل و عريشاه لاحتلال اماره هكارى و قام الاخيران بالاغارة عليها و قتلوا اميرها عزالدين شير و نيظت شؤون الامارة الى عشيرة الدنبلى⁵⁵. و لكن يظهر خطأ هذا الرأى عندما نعلم ان صوفى خليل كان حليفاً لعزالدين شير و ليس عدواً له و انهما واجها هجوم القائد سليمان بيژن اوغلى -كما ذكرنا- و انهما قتلوا فى 896هـ/ 1491م، و جميع المصادر المعاصرة و القريبة من الاحداث تؤيد هذا الرأى، و البديلى هو المصدر الوحيد الذى اشار الى اتاطة شؤون الامارة الى عشيرة الدنبلى. و يبدو ان البديلى قد اختلط بين الحملة التى ارسلها اوزون حسن بقيادة السلطان حمزة ابن جهانگير ميرزا و سليمان بيژن اوغلى فى عام 874هـ/ 1470م الى كوردستان و التى

⁴⁸ شيخ محمدم، زيندرى بى، ب 257.

⁴⁹ فضل الله بن روزبهان خنجى، تاريخ عالم آراى امينى، تحقيق: محمد اكير عشيق، ميراث مكتوب، (تهران: 1382هـ.ش)، ج 1، ص 60؛ بوداق منشى قزوينى، جواهر الاخبار، تحقيق: محسن بهرام نژاد، ميراث مكتوب، (تهران: 1378هـ.ش)، ص 91.

⁵⁰ روزبهان خنجى، مصدر پيشين، ج 1، ص 60.

⁵¹ بوداق قزوينى، مصدر پيشين، ص 91.

⁵² مصدر پيشين، ج 2، ص 886.

⁵³ همان مصدر؛ روملو، مصدر پيشين، ج 2، ص 886؛ غياث الدين بن همام الدين خواتنمير، حبيب السير فى اخبار افراد البشر، تحقيق: محمد دبیر سبأقى، انتشارات خيام، (تهران: 1380هـ.ش)، ج 4، ص 437.

⁵⁴ ص 75-76.

⁵⁵ المصدر السابق، ص 239.

استهدفت امارتى ببليس و بوتان و لم يذكر اى مصدر ان هذه الحملة طالت الامارة الهكارية ايضاً⁵⁶. و بما ان البلبيسى اعتبر مقتل الملك عزالدين شير فى عام 1470 و ان ابنه الامير زاهد بگ حكم فى التسعينيات من القرن الخامس عشر، فانه حاول ان يملأ هذا الفراغ بايراد معلومات مضطربة حول امير آخر سبق و ان هرب الى مصر و هو (اسدالدين زرين چنگ ابن عمادالدين) الذى تمكن من تحرير اماره هكارى من ايدى عشيرة الننبلى⁵⁷. فى حين ان الامير الذى حكم بعد عزالدين شير هو ابنه زاهد بگ⁵⁸ و اشار مصدر ارمنى فى 1498 الى زاهد بگ بوصفه اميراً على الهكارى⁵⁹ و قد عاصر هذا الامير الشاه اسماعيل الصفوى (1501-1524) و يقول شرفخان البلبيسى ان علاقات حسنة كانت تجمع بين الامير زاهد بگ و الشاه الصفوى بحيث كان يخاطبه الشاه بلفظ (عمى)⁶⁰. و لكن ما يناقض هذا الزعم هو ان زاهد بگ قاوم الحملة الصفوية على قلعة وان فى 912هـ/1507م⁶¹، كما انه كان من ضمن العدد المحدود من الامراء الكورد الذين شاركوا فى معركة چالديران و فتح تبريز 1514⁶². كما ان ابنه (ملك بگ) شارك فى احداث التى وقعت بعد معركة چالديران و التى انتهت بمعركة (قروغين نده) 1516⁶³، و يبدو ان العلاقات بين الرجلين قد تطورت فيما بعد لاسيما بعد ان اعاد الصفويون فى سيطرتهم على منطقة وان بما فيها اماره الهكارى⁶⁴.

مع دخول الامارة الهكارية مرحلة السيطرة العثمانية يظهر الى العلن عدد آخر من الامراء المنسويين الى الهكارى و من مميزات هذه الفترة هى كثرة المصادر التى تتحدث عن اماره الهكارى، و من ابرز هذه المصادر هى شرفنامه للبلبيسى و منظومة تاريخ الامارة الهكارية ل(تومر اليازجى) الذى عمل كاتباً للامير يحيى بك ثم لابنه الامير عمادالدين بك و كان شاهداً على الاوضاع التى مرت بها

⁵⁶ بوبكر طهرانى، كتاب التبايرىكيرة، بتصحيح و اهتمام: نجلى لونغال، فاروق سومر، النجم تاريخ ترك، (انقره: 1963)، ج2، ص 542-543؛ روملو، مصدر پيشين، ج1، ص737.

⁵⁷ المصدر السابق، ص238-239.

⁵⁸ ذكره صاحب مختصر احوال الامراء بصيغة (محمد زاهد بك). بنظر: ميرزا محمدى يازجى، ب 63.

⁵⁹ Khachatryan, op.cit, p56.

⁶⁰ المصدر السابق، ص 244.

⁶¹ سفرنامه هاى و نيزيان در ايران، ترجمه: منوچهر اميرى، انتشارات خوارزمى، (تهران: 1349 هـ.ش)، ص 401-403.

⁶² فى رسالة الى اعيان مدينة تبريز فى 1514 يقول السلطان سليم بانه سيخاطب "فخر الامراء الاكبراد زاهد بگ" بالكف عن مضايقة الاهالى. بنظر: فريزون بك، منشآت السلاطين، (نسخه كتابخانه شورى مى ايران)، شماره ثبت: 63347، ج1، ص 391.

⁶³ جزيدار زاده، تواريخ آل عثمان (مخطوط)، نسخة مكتبة على اميرى فى استانبول، رقم: 206، ص 283، مخم باشى، جامع الدول (مخطوط)، نسخة مكتبة نور عثمانية، رقم: 3172، ج3، صفحة 317.

⁶⁴ Orhan Kiliç, A.G.E, s.13-15.

الامارة خلال النصف الاول من القرن السابع عشر، كما ان سلسلة نسب الامراء المعروف بـ(مختصر الاحوال) يلقي باضواء على تسلسل الامراء لاسيما في القرن الثامن عشر، الا ان هذه المصادر ايضاً لا تخلو عن الاخطاء و النواقص، و هنا نعتد على مصدر آخر اساسي لمأ الفراغات و النواقص الموجودة في هذه الكتب و هذا المصدر هو الوثائق العثمانية و التي تساعد على تشكيل لوحة اوضح عن سلسلة نسب الامراء الهكاريين.

خلف زاهد بك بعد وفاته ولدين هما: ملك بك و سيد محمد بك⁶⁵، و قد ورد اسم ملك بك بوصفه 'ابن عزالدين شير بك'⁶⁶ في احداث التي تلت معركة چالديران. و ترك ملك بك عدداً من البنين هم زينل، بايندر، بوداق، رستم، بهاءالدين، حسين و بايزيد⁶⁷ و قد ذكر تومر يازجي اخ آخر لهم و هو عزالدين شير⁶⁸. اما سيد محمد فقد ترك ابناً اسمه يعقوب على حد قول البديسي⁶⁹ الا ان نفائر المهمة العثمانية تشير الى وجود ابناء آخرين له⁷⁰ و قد ورد فعلاً اسم اثنين منهم هما حسين بك⁷¹ و گلایي بك⁷².

في عام 1548 اي بعد اعادة الدولة العثمانية السيطرة على وان قتل والي وان اسكندر پاشا (1548-1553) الامير ملك بك بتحريض من ابن اخيه يعقوب بك⁷³ و بعد مقتل ملك بك انتقل الحكم في الامارة الى ابنه زينل بك، و ان اقدم اشارة اليه تعود الى عام 959هـ/ 1552م⁷⁴ و قد مرت الامارة خلال عهده باوقات عصيبة نظراً لما شهدتها من التمردات و النزاعات الداخلية بين ابناء الامرة الحاكمة من جهة و خلاقات الامارة مع الامارات الاخرى من جهة اخرى و الوضع العام الذي كان يمر به الحدود الشرقية للدولة العثمانية من حروب مستمرة في معظم القرن السادس عشر، لذلك نرى ان الامير زينل بك ابعد عن الحكم عدة مرات لتعود الحكم اليه مرة اخرى، و ان اول من تمرد عليه هو

⁶⁵ يذكر صاحب مختصر ان له ابناً واحداً و هو (ملك محمد بك). ينظر: ميرزا محمدي يازجي، ص 64.

⁶⁶ جزينار زاده، المصدر السابق، ص 283؛ منجم باشي، المصدر السابق، ص 317.

⁶⁷ البديسي، المصدر السابق، ص 244-245.

⁶⁸ تومر يازجي، منظومة تاريخ الامارة الهكارية (مخطوط)، ص 360. (نسخة منه بحوزة الباحث). و قد ذكره البديسي عرضاً من دون ان يشير الى كونه ابناً للامير زينل بك، ينظر: المصدر السابق، ص 685.

⁶⁹ المصدر نفسه، ص 247.

⁷⁰ دفتر مهمه رقم 3، حكم 1028.

⁷¹ دفتر مهمه، رقم 3، حكم 1231.

⁷² دفتر مهمه رقم 888 (تصنيف طوبقابي)، حكم 384 و 832.

⁷³ Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk beylikleri, Ayyıldız matbaası, (Ankara:1982), s142.

⁷⁴ دفتر مهمه رقم 888، حكم: 368.

عمه سيد محمد بگ الذى اعتبر نفسه اولى بالحكم، فسيطر بمساعدة ابنه يعقوب بگ على وسطان و جمع رجال من عشيرة بنيانشى و اغار على جولمرك و اعلن نفسه اميراً على الهكارى و اجبر الامير زينل بگ على الفرار⁷⁵ فذهب الى العمادية و بتوجيه من اميرها سلطان حسين بگ توجه الى استانبول⁷⁶. و خوفاً من استغلال الجانب الصفوى لهذه الاحداث لصالحه اصدر الوزير رستم باشا حكماً الى والى وان اسكندر باشا بضرورة تعيين الامير زينل بگ على الامارة و قتل الامير سيد محمد بگ لاسيما وان الاخير قد اتهم بالتواطؤ فى قضية الشاهزادة مصطفى باشا فى 1533⁷⁷. و قام والى وان بالقبض على الامير سيد محمد و سجنه فى وان، اما ابنه يعقوب بگ فقد توجه الى جولمرك و اعلن نفسه اميراً على الهكارى⁷⁸. اما الامير زينل بگ فقد وقع اثناء رجوعه فى كمين نصبه له الامير البوتانى بدر بگ و ذلك بسبب عداوة قديمة بينهما او بطلب من الامير سيد محمد بگ وقتل جميع رجاله و جرح هو ايضاً جرحاً بليغاً الا انه نجى من الموت المحقق على يد رجال بدر بگ بعد ان شفعت له زوجة الامير بدر بگ⁷⁹. و بعد شفائه من الجرح رجع زينل بگ مرة اخرى الى استانبول بعد ان سمع بتولى يعقوب بگ الحكم فى الامارة الا انه فاجأ هناك بعزل الوزير المؤيد له رستم باشا 960هـ/1553م و بقى فى هذه الحالة حتى اعيد تعيين الوزير رستم باشا فى 962هـ/1555م فتوجه اليه الا ان الاخير لم يلبى طلبه و وجه اليه زعامة فى اليوسنة⁸⁰. و من هنا يظهر ان يعقوب بگ حكم الامارة لاكثر من المستنين.

و بعد بقاء زينل بگ لمدة قصيرة فى اليوسنة بدأت الحروب بالنشوب على الحدود الايرانية-العثمانية، لذا صدر الامر بتعيين زينل بگ اميراً على الهكارى و يتبين من هذا الموقف ان الامير يعقوب كان متواطئاً مع الصفويين، فصدر الحكم الى والى وان فرهاد باشا⁸¹ (1553-1557) بضرورة الفاء القبض عليه، فهرب يعقوب الى عشيرة بنيانشى الا ان زعيم العشيرة سلمه الى والى وان الذى امر بقتله مع والده المسجون سيد محمد بگ⁸²، و وجه الامارة رسمياً الى زينل بگ و ارسل اليه البراءة و الخلع

⁷⁵ Sevgen, A.G.E, s143.

⁷⁶ البديسى، المصدر السابق، ص 245-246.

⁷⁷ المصدر نفسه، ص 248.

⁷⁸Orahan Kiliç, Klasik doneminde osmanlı idari sisteminde hukümet sancaklari: Hakkari hukümeti örneği, (XIV Turk tarihi kongresi)- Ankara, 2002, s.711

⁷⁹ البديسى، المصدر السابق، ص 246.

⁸⁰ Sevgen, A.G.E, s144.

⁸¹ ينكر البديسى ان والى وان كان اسكندر باشا الا ان والى وان فى تلك الفترة كان فرهاد باشا (1553-1557).

⁸²Orahan Kiliç, A.G.E, s.711.

الفاخرة⁸³. ترك يعقوب بك 3 أبناء هم: اولامه، سلطان احمد و ميرزا، و قد وجه سنجق خوى الى اولامه و خلف هو الآخر ابناً اسمه عمر⁸⁴.

بعد تعيين زينل بك للامارة تمرد عليه ابنه الاكبر زاهد بك في 1568 و اغار على القرى الهكارية⁸⁵، فاحمد تمرده بمساعدة قوات وان و ابعده زاهد بك الى اليوسنة حيث زعامة والده⁸⁶. و قد واجه تمرد اخر من اخيه بهاء الدين الذى تمكن من الحكم لفترة قصيرة ثم قتل على يد ابن اخيه الامير سيد خان بنحريض من والده الامير زينل بك⁸⁷، كما و تمرد عليه ابنه سيدخان (1576-1577) و صدر حكم بتفويضه على الامارة بيد انه لم يدم طويلاً ان كباه جواده فقتل⁸⁸.

و هناك امر آخر يجب الاشارة اليه و هو انه فى ذى الحجة 984هـ/شباط 1577م هناك امر الى امير هكارى اسمه (سيد محمد بك)⁸⁹ و لانعرف من هو سيد محمد بك هذا و ما هو درجة قرابته من الامير زينل بك، و لا يوجد من بين اخوته و ابناء اخوته من يحمل هذا الاسم، و يجدر الاشارة الى انه قيل هذا التاريخ بشهرين فقط اى شوال 984هـ/كانون الاول 1576م هناك حكم موجه الى زينل بك بوصفه "الحاكم الهكارى"⁹⁰ لذا لا نستبعد ان يكون سيد محمد بك هو نفسه سيدخان بك لاسيما و ان فترة حكمه هو نفس فترة حكم الامير سيدخان بك⁹¹.

يقول البديلىسى - هو معاصر للاحداث- ان الامير زينل بك قد تنازل عن الحكم لابنه زكريا بك من نون ان يذكر تاريخ هذا التنازل⁹² و فى وثائق الارشيف العثمانى هناك حكم موجه الى الامير زينل بك فى 8 جمادى الاخرى 986/ 11 آب 1578 ذكر فيها زينل بك ب" الامير الهكارى السابق" و استناداً على هذه الوثيقة ذهب الباحث التركى نظمى سفكن الى القول بان الامير زينل بك قد تنازل عن

⁸³ Sevgen, A.G.E, s.144.

⁸⁴ البديلىسى، المصدر السابق، ص 247.

⁸⁵ دفتر مهمه رقم 7، حكم: 2185.

⁸⁶ البديلىسى، المصدر السابق، ص 249.

⁸⁷ المصدر نفسه، 249. يقول الدكتور اورهان كيليج بالاستناد على وثائق عثمانية ان بهاء الدين قتل على يد اخيه الامير سيدخان. ينظر:

Orahan Kiliç, Klasik doneminde...,s.714.

⁸⁸ البديلىسى، المصدر السابق، ص 249.

⁸⁹ دفتر مهمه رقم: 29، حكم: 52.

⁹⁰ دفتر مهمه رقم 29، حكم: 79.

⁹¹ Orahan Kiliç, Klasik doneminde, s.714.

⁹² المصدر السابق، ص 249.

الحكم في هذا التاريخ لابنه زكريا⁹³. و مما يعزز رأى سفكن هو وجود وثيقة اخرى تحمل تاريخ 2 جمادى الاخرى 986/ 5 آب 1578 اى قبل 6 ايام فقط من تاريخ الوثيقة السابقة يحمل عنوان الى الامير الهكاري زينل بگ⁹⁴. لكننا في المقابل نجد احكاماً اخرى صدرت في 990هـ/1582م، 991هـ/1583م و 993هـ/1585م وجهت مباشرة الى الامير الهكاري زينل بگ⁹⁵. و يظهر مما سبق ان زينل بگ لم يتنازل عن الحكم لابنه في 1578 و انه استمر في الحكم لغاية سنة وفاته في 993هـ/1585م، أو ربما تنازل عن الحكم قبل شهور قليلة من وفاته.

في عام 993هـ/1585م شارك زينل بگ في حملة عثمانية على ايران بقيادة الوزير عثمان پاشا و قد قتل الامير زينل بگ في معركة وقعت في مرند في رجب 993هـ/ تموز 1585م و دفن فيها ثم نقل جثمانه في 1587 الى جولمرك و دفن في مدرسة التي كان قد بناها هو بنفسه⁹⁶.

ترك زينل بگ 4 ابناء هم: زاهد بگ، زكريا خان، سيدخان و ابراهيم بگ، اما اخوته فقد ترك بايندر 3 بنين هم: زاهد، محمد و حاجي، و ترك بوداق بگ ولدتين هما: سلطان حسين و مير عزيز اما حسين بگ فقد ترك ابناً وحيداً اسمه اسماعيل⁹⁷ اما عزالدين شير بك فقد ترك 3 ابناء هم: علاالدين، احمد و بهرام بگ⁹⁸.

تولى الحكم بعد زينل بگ ابنه زكريا بگ عام 1585 و بعد مرور عامين على حكمه تمرد عليه اخوه الاكبر زاهد بگ الذي رجع من البوسنة مع ابنائه سليمان و رستم و ملك بگ و في المعركة التي وقعت بينهما في 1587 قتل زاهد بگ مع ابيه سليمان و رستم و عمه عزالدين شير بگ⁹⁹ فتوجه الابن الناجي الوحيد ملك بگ الى استانبول و قدم شكواه الى السلطان، و قد صدر في 15 شوال 996هـ/ 6 ايلول 1588م حكماً الى جعفر پاشا الوزير في تبريز بضرورة لقاء القبيض على زكريا بگ و توجيه الحكم في الامارة الى ملك بك ابن زاهد بگ¹⁰⁰، فهرب زكريا خان الى العماديه عند حاكمها سيدخان

⁹³Sevgen, A.G.E.s. 144.

⁹⁴ دفتر مهمه رقم: 32، حكم: 390.

⁹⁵ دفتر مهمه رقم: 44، حكم: 63؛ دفتر مهمه رقم: 49، حكم: 76؛ دفتر مهمه رقم: 59، حكم: 115.

⁹⁶ البليسي، المصدر السابق، ص 250؛ قاضي احمد منشى قسى، خلاصة التواريخ، تحقيق: احسان اشراقى، دانشگاه تهران، (تهران: 1383هـ.ش)، ج2، ص 779.

⁹⁷ البليسي، المصدر السابق، ص 244-245.

⁹⁸ تومر يازجى، مصدر بيشتين، ص 53، 54، 62.

⁹⁹ همان مصدر، ص 62، ميرزا محمدمدى يازجى، زبدرئ برئ، ب 65،

¹⁰⁰ دفتر مهمه رقم 64، حكم: 299. نفلاً عن:

¹⁰¹. الا ان حكم ملك بگ في الامارة لم يدم الا بضعة الشهور بسبب 'فساده و سلوكه السيئ'¹⁰². و من جهة اخرى قام الامير سيدخان بالتوسط لدى الوزير سنان پاشا جغالمزادة لاعادة توجيه الحكم في الهكاري الى زكريا بگ مقابل دفع 100 الف فلورى ذهبية، و ذهب زكرياخان الى جولمرك و هرب ملك بگ منها الى تبريز و التجأ الى جعفر پاشا الوزير الذي اقترح عليه الذهاب الى استانبول و عرض قضيته هناك و فعلاً توجه ملك بگ الى استانبول الا انه توفي هناك¹⁰³.

و قد واجه زكريا خان في 1611 تمرداً قام به ابنه يحيى بگ و قد تنخل والى وان محمد پاشا تكلو لصالح يحيى بگ، ربما يعود السبب وراء ذلك الى علاقات زكرياخان الجيدة مع الشاه عباس الصفوى¹⁰⁴. و يظهر من وثيقة عثمانية تعود الى 13 ذى القعدة 1022هـ/ 24 كانون الاول 1613م موجبة الى 'الامير الهكاري يحيى بگ' انه في هذا العام تمكن يحيى بگ من طرد والده من جولمرك و التجأ زكريا بگ الى الباق عند الامير حسن بگ بن ابراهيم بگ و تمكن يحيى بگ من السيطرة على الباق ايضاً ولقى القبض على والده و حسن بگ، و طلب والى وان من يحيى بگ تسليمهما اليه لارسالهما الى استانبول¹⁰⁵. و هكذا يظهر ان يحيى بگ اصبح اميراً على الهكاري في هذه السنة، الا ان زكريا خان تمكن من الهروب الى جهة ايران¹⁰⁶. و استمر حكم يحيى بگ الى عام 1617 حيث قتل في 26 رمضان 1026هـ/ 26 ايلول 1617م على يد رجال والى وان محمد پاشا بعد ان قتل الاخير على يد رجال يحيى بگ¹⁰⁷. و كان للامير يحيى بگ عند وفاته 5 اكبرهم كان عمادالدين و الآخرون هم: نترخان، ميرقاسم، سليمان و شير بگ¹⁰⁸.

¹⁰¹ البديسي، المصدر السابق، ص 251.

¹⁰² تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 79-81؛ ميرزا محمدي يازجى، زيدمري پهرن، ص 66.

¹⁰³ البديسي، المصدر السابق، ص 251.

¹⁰⁴ يتحدث اسكندر منشى عن زيارات متعددة للامير الهكاري زكريا بك الى الشاه عباس الصفوى. ينظر: مصدر پيشين، ج2، ص 704-705.

¹⁰⁵ ينظر نص الوثيقة في: Sevgen, A.G.E,s 154

¹⁰⁶ تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 292.

¹⁰⁷ ابن نوح، وان تاريخى (مخطوط)، نسخة مكتبة على اميرى في استانبول، رقم: 630، A.E.Tarih، ص 89-90؛ تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 351؛ سيد حسن بن مريضى استرآبادى، تاريخ سلطاني، تحقيق: احسان اشراقى، انتشارات علمى، (تهران: 1364هـ.ش)، ص 211؛ محمد طاهر بن حسين قزوينى، تاريخ جهان آراى عباسى، تحقيق: مير محمد صادق سعيد، پژوهشگاه علوم انساني، (تهران: 1383هـ.ش)، ص 193-194.

¹⁰⁸ تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 173. ذكر صاحب مختصر احوال الامراء اربعة ابناء فقط و هم: عمادالدين، نترخان، سليمان و مير قاسم. ينظر: ميرزا محمدي يازجى، ص 68-69.

بعد مقتل يحيى بگ أتجه كل من زينل بگ و ابراهيم بگ بقواتهما الى جولمرك و حدث هناك نزاع بينهما على الحكم، الا ان زكريا توجه الى هناك و تمكن من بسط سيطرته عليها، و يبدو انه عاش بقية حياته من دون اية قلاقل حتى توفي في 29 رجب 1038هـ/23 آذار 1629م و حكم 68 عاماً¹⁰⁹ اى انه من مواليد 970هـ، 1563م. و كان ل زكريا 7 بنين هم: حسن، سيد محمد، ابراهيم، اولياء، شرفخان، زينل و يحيى بگ، اما اخرته فقد ترك زاهد بگ 3 ابناء سبق الاشارة اليهم، و ترك ابراهيم بگ ابناً اسمه حسن و ترك هو الآخر ابناً اسمه على شير بگ¹¹⁰. اما سيدخان فقد ترك ابناً يدعى حسن بگ¹¹¹.

بعد وفاة زكرياخان سيطر ابنه ابراهيم بگ على مقر الحكم و حكم فيها لمدة قصيرة الا ان اخوه شرفخان تمكن بمساعدة ابناء يحيى بگ من طرده منها و اعلن نفسه اميرا عليها في 1629/1038م اى نفس سنة وفاة ابيه¹¹². لكنه و منذ البداية واجه منافسة شديدة من قبل ابن اخيه عمادالدين ابن يحيى بگ الذى كان يعد نفسه وريثاً لابيه، و شهد عهده حروباً كثيرة ضد عمادالدين و تدخل فيها الدولتان العثمانية و الصفوية و برز خلال هذه الفترة الامكانيات القتالية لعمادالدين الامر الذى لفت انتباه الدولة العثمانية، من جهة اخرى و لردع عمادالدين اقدم الامير شرفخان على قتل اخويه سليمان و رستم بگ¹¹³. كما و حرض الدولة الصفوية على الهجوم على وان في 1633 و وعداها بالدعم مقابل دعم الاخيرة له في حربه ضد الامير عمادالدين¹¹⁴. و فى المقابل دعمت الدولة العثمانية الامير عمادالدين الذى تمكن من ترحل قوات شرفخان و سيطر على جولمرك، ثم قتل عمه فى شتاء 1633/1043 و اعلن نفسه اميراً على الهكاري¹¹⁵.

¹⁰⁹ تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 360.

¹¹⁰ همان مصدر، ص 120.

¹¹¹ ورد اسمه فى احدى نفاثر تحرير ولاية تبريز فى 1591-1592 بوصفه ابن الامير الهكاري السابق سيدخان بگ. ينظر:

Orhan Killiç, III Murat devri icmal defterine göre Tebriz eyaletinde Tımar düzeni, XIII Türk tarihi kongresi, Ankara, 4-8 Ekim, cilt.3, kısım.3, s.12.

¹¹² تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 360.

¹¹³ همان مصدر، ص 454-455؛ ميرزا محمدمدق يازجى، ژئودورى بىرى، ب 68.

¹¹⁴ محمد معصوم بن خواجگى اصفهانى، خلاصة السير، تحقيق: ابراهيم افشار، انتشارات علمى، (تهران: 1368)، ص 126؛ مير خواند، المصدر السابق، ج 12، ص 6888؛ محمد حسن اعتماد السلطنة، تاريخ منتظم ناصرى، تحقيق: محمد رضوانى اسماعيل، نتيای كتاب، (تهران: 1363هـ.ش)، ج 2، ص 930-931. تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 499.

¹¹⁵ همان مصدر، ص 530.

حكم عمادالدين الاماره من 1633 لغاية 1639، و كان حاكماً جبار و عنيفاً لم يتجرأ احد على العصيان عليه، كما و اهتمت به الدولة العثمانية نظراً لقوته على ضبط الامن على الحدود¹¹⁶. و لكن منذ عام 1635/هـ/1045م بدأت الخلافات تظهر بينه و الدولة العثمانية خاصة بعد رجوع السلطان مراد الرابع من حملة روان، و هناك وثيقة عثمانية تحمل تاريخ 1635/هـ/1045م تتحدث عن قيام الامير عمادالدين باحتلال اماره مكس و رفض اوامر السلطات العثمانية باخروج عنها، لذلك و منذ ذلك الوقت صدر الامر بعزل الامير المذكور من الامارة و نيظت شؤونها الى عمه زينل بگ، الا ان عمادالدين رفض التسحي و عجزت الدولة العثمانية عن طرده من الامارة¹¹⁷. و اضطرت الدولة العثمانية على التعامل معه بنيل وجود احكام موجه اليه من المركز في 1637/هـ/1047م و وصف فيها بامير "حكومت هكاري"¹¹⁸. الا انه في 1639 اتجهت قوات من وان و دياربكر بقيادة امير امراء وان حسن باشا و تمكنت من هزيمة الامير عمادالدين و قتله¹¹⁹. و قد انتقل الحكم في الامارة بعد عمادالدين الى عمه زينل بگ¹²⁰ و ان معلوماتنا حول فترة حكم هذا الامير و العقد الذي تلاها تكاد تكون معدومة¹²¹. و قد حكم من بعده ابن اخيه الامير عزالدين شير ابن شرفخان بگ¹²²، و لا نعرف متى تسلم الحكم الا ان اوليا

¹¹⁶ دفتر مهمه رقم: 86، حكم: 16؛ ميرزا محمدي يازجي، ژندجری بعری، ب 68.

¹¹⁷ ينظر نص الوثيقة في:

Sevgen, A.G.E.s.156-157.

¹¹⁸ دفتر مهمه رقم: 87، حكم: 341.

¹¹⁹ تومر يازجي، مصنر پيشين، ص 628؛ حسن افندي وجيهي، تاريخ وجيهي (مخطوط)، نسخة مكتبة نورعثمانية في استانبول، الرقم: 3719، ص: 18؛

Nermin Yıldırım, KaraÇelebizade Abdülleziz efendi, Tariçe-ı Fethi Revan ve Bağdad (tahill ve metin), yüksek lisans tezi, SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ, TARİH ANA BİLİM DALI, (İstanbul: 2005), s.85.

¹²⁰Sevgen, A.G.E, s.157.

¹²¹ نكر مختصر احوال الامراء انه هرب مع لسرة الى منطقة قريبة من دياربكر خوفاً من انتقام الامير عمادالدين منه، و لم يشر الى انه تسلم الحكم بعد مقتله. ينظر: ميرزا محمدي يازجي، ب 68.

¹²² ورد في وثيقة عثمانية وهي حكم موجه الى محافظ وان الوزير محمد باشا في رمضان 1052/ تشرين الثاني-كانون الاول 1642م اسم "امير هكاري سابق" يدعى (مير عمر) و هو نفسه الامير عمادالدين 1633-1639، و يبدو من خلال قراءة النص ان تصحيحاً قد وقع اثناء نقل النص الاصلى للحكم الى دفتر المهمة ليس بسبب تشابه اسمي عمر و عماد فضب، بل و لان مضمون الحكم يتحدث عن مسألة احتلال اماره مكس من قبل هذا الامير و التجاء امير مكس سيدخان الى السلطات العثمانية لاسترجاع امارته، و كما ذكرنا سابقاً ان هذه الحادثة وقعت لثناء حكم الامير عمادالدين الهكاري. ينظر: دفتر مهمة رقم 89، حكم 124.

جلبى ذكره في كتابه اثناء قدومه الى وان في 1655 و تحدث عنه بوصفه اميراً كبيراً يمتلك جيشاً قوياً¹²³. كما ذكر اسم احد اخوته و هو خسرو بگ الذي كان اميراً على قلعة بيزان¹²⁴. و قد كتب على شاهة قبره انه توفي عام 1074هـ/1663م.¹²⁵

على الرغم من قلة معلوماتنا عن فترة حكم الامير عزالدين شير الا اننا نعرف بالتحديد متى استقال عن الحكم، ففي احدى دفاتر التحويل في الارشيف العثماني ورد ذكر تنازل الامير 'يزدين شير' بسبب الشيب و العجز و المرض' في 23 رمضان 21/1099 تموز 1688 بعد ان حكم 'اكثر من اربعين سنة'¹²⁶ و هذا يعنى انه استلم الحكم قبل عام 1059هـ/1649م، و حل محله ابن اخيه سيدخان بگ¹²⁷. و قد حكم الاخير لثلاثة سنوات فقط حيث تم عزله في 14 شوال 1102هـ/ 10 تموز 1691 'من قبل الاهالى' بسبب 'ظلمه و تصرفاته السيئة'¹²⁸. و لا نعرف بالتحديد عدد اخوة عزالدين شير بگ الا ان المصادر اشارت الى اخ وحيد له و هو خسرو بگ - كما اشيرنا- لذلك نرجح ان يكون سيدخان هو ابن خسرو بگ¹²⁹.

بعد عزل سيدخان بگ يشهد سلسلة نسب الامراء الهكاريين حالة غريبة و هو توجيه حكم مباشرة الى ابن حفيد عزالدين شير بگ المدعو ابراهيم بگ في 1102هـ/1691م¹³⁰. و لفهم هذه الحالة يجب الوقوف عليها بشيء من التفصيل:

خلف عزالدين شير ولداً اسمه محى السنة بگ لم يذكره اى مصدر او وثيقة سوى كتاب مختصر احوال الامراء¹³¹ و لكن ما يعطى القوة الى هذا المصدر الوحيد هو ان كاتبه (ميرزا محمد) هو كاتب الامير ابراهيم بك - حفيد محى السنة- نفسه و هذا يعنى انه قريب جداً من الاحداث، و لكن من المرجح

¹²³ رحلة اوليا جلبى في كوردستان 1065هـ/1655م ، ترجمة: رشيد فندى، مطبعة خانى، (دهوك: 2008)، ص 233-234.

¹²⁴ Evliya çelebi sıyahatnamesi, hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, (Istanbul:2000), IV Kitap, s.304.

ميرزا محمدى يازجى، ژندهرى يازجى، ب70.

¹²⁵ Dunder Alıkkılıç, İrisan beyleri,lanh düşünce kitapları, İstanbul, s.73.

¹²⁶ (Bab-ı Asafî- Divan-ı Hümayun- Nişan Tahvil deften) A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

¹²⁷ Eyni eser.

¹²⁸ Eyni eser

¹²⁹ لم يذكر صاحب مختصر احوال الامراء اسم الامير سيدخان رغم قرينه من فترة حكمه.

¹³⁰ A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

¹³¹ ميرزا محمدى يازجى، ب70.

ان هذا الامير توفى اثناء حكم والده و لم يتولى الامارة مطلقاً، و ترك هو الآخر ابناً اسمه محمد بگ الذى هو والد ابراهيم بگ، و بشأن محمد بگ يجب ان نورد النقاط الآتية:

1- ورد فى بعض المصادر و الوثائق العثمانية ان ابراهيم بگ هو ابن الامير عزالدين شير نفسه¹³²، و هناك من ذكر بانه شقيق محمد بگ ابن محى السنة بگ¹³³. و لفند هذه الآراء نقول انه على شهادة قبر عبدالله بگ ابن ابراهيم بگ كتب ما يلى: " هذه روضة المغفور المرحوم الحسب و النسب عبدالله خان بگ ابن ابراهيم خان بگ ابن ملك محمد بگ العباسى...¹³⁴. كما كتب على شهادة قبر بهرام بگ شقيق الامير ابراهيم بگ بانه يهرام بگ بن محمد بگ العباسى¹³⁵. كما يتفق كتاب مختصر احوال الامراء و الشجرة الزبوكية على ان ابراهيم بگ هو ابن محمد بگ¹³⁶. و نستدل من هذه الحقائق ان ابراهيم بگ هو ابن محمد بگ و ليس ابن عزالدين شير بگ، و ليس اخاً لمحمد بگ انما هو ابنه.

2- ربما يتبادر الى الازمان ان محمد بگ شأنه شأن والده محى السنة بگ لم يتولى الحكم فى الامارة و قد توفى اثناء فترة حياة جده عزالدين شير و لذلك انتقل الحكم مباشرة الى ابنه ابراهيم بگ؟ و جواباً على ذلك نقول ان هناك وثائق عثمانية تتحدث صراحة عن محمد بگ بوصفه اميراً على الامارة الهكارية، و احدى هذه الوثائق تحمل تاريخ 26 جمادى الاول 1130هـ / 26 نيسان 1718م¹³⁷.

يتبين مما سبق ان محمد بگ هو والد ابراهيم بگ و قد تولى الحكم فى الامارة لبعض الوقت، اى انه امير فعلى، و لكن السؤال هنا هو متى حكم الامير محمد؟ و نحاول هنا بالادلة تاريخية ان نحدد فترة حكم محمد بگ:

فى 1102هـ / 1691 رجه الحكم فى الامارة الى ابراهيم بگ - كما ذكرنا سابقاً- و فى منظومة تاريخ الامارة الهكارية ورد حاشية كتب فيها انه نسخ هذا الكتاب من نسخته الاصلية فى عام

¹³² (Bab-ı Asafi- Ruus Kalemî) A.RSK: 155, s.48; IE. DH-G.No. 1131, Belge No.1; A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

¹³³ انور مابى، الفردوس المجهول، ص51.

¹³⁴ Mehmet Top, Hakkari mimari ve sanat mirası, s. 255-256.

مقالة منشورة فى كتاب: (Hakkari valiliği, Hakkari, Anit matbaa,(Ankara:2010)

¹³⁵ A.G.E, s.261.

¹³⁶ ميرزا محمدمدى بازجى، ب71، الشجرة الزبوكية، ص 75.

¹³⁷ Fon Kudo: C.DA. Belge No. 8613.

1107هـ/ 1696م اثناء حكم الامير ابراهيم بگ¹³⁸. و في 1113هـ/ 1702 صدر حكم آخر من استانبول الى والي وان يأمره بالابقاء على ابراهيم بگ اميراً على الهكاري¹³⁹. و في 1130هـ/ 1718م هناك وثيقة تتحدث عن "الحاكم الهكاري محمد بگ" - كما ذكرنا- و هنا يظهر ان ابراهيم بگ قد فقد حكمه خلال هذه الفترة، ثم في 27 جمادى الاول 1145هـ/ 14 تشرين الاول 1732م صدر حكم آخر الى والي وان بضرورة توجيه الحكم في الامارة الى "الامير السابق ابراهيم بگ"¹⁴⁰، و هنا ظهر جلياً ان محمد بگ حكم خلال فترة سبقت عام 1718 حتى عام 1732 ثم عزل و اعيد الحكم في الامارة الى ابنه ابراهيم بگ. اما ابراهيم بگ فكان خلال فترة حكم والده بنير حكم سنجق الباق¹⁴¹. و قد حصل ابراهيم بگ على سلسلة من احكام الابقاء آخرها كانت في 22 جمادى 1155هـ/ 24 تموز 1742¹⁴² رغم عدد كبير من المضابط التي ارسلتها زعماء العشائر و علماء الدين يلزوم تبديله بأمير آخر بسبب ظلمه و اعماله التعسفية¹⁴³.

لا نعرف متى انتهت حكم ابراهيم بگ و قد ترك عدد كبير من الأبناء و هم: عبدالله، نعمان، بهرام، عثمان، جعفر، سليمان، محمد، صالح¹⁴⁴ و حسن بگ¹⁴⁵. و قد انتقل الحكم من بعده الى ابنه عبدالله بك الذي توفي عام 1194هـ/ 1780م كما هو مبين على شهادة قبره¹⁴⁶. ترك عبدالله بگ خمسة أبناء هم: كريمخان بگ، مير شرف، مصطفى بگ، علي بگ و تيمور بگ، و انتقل الحكم الى ابنه كريمخان بگ الذي حكم اربعة سنوات فقط ثم تنازل عنه¹⁴⁷. استناداً على ذلك يمكن ان نقول ان كريمخان تنازل عن الحكم في عام 1198هـ/ 1784م و اصبح من بعده اخوه مصطفى بگ اميراً على الهكاري.

¹³⁸ نور بازجي، مصدر بيشين، ص 630.

¹³⁹ A.RSK: 1551, s.48.

¹⁴⁰ A. RSK: 1572,s.31.

¹⁴¹ في احداث عام 1136هـ/ 1724م يذكر كتاب چلبى زاده عاصم تاريخي الامير ابراهيم بگ بوصفه "الامير الهكاري السابق و امير الباق الحالي". ينظر: Ali Aktaş, 2008, Çelebizade asim tarihı, (Transkripsiyunlu metin), كتاب متاح على شبكة المعلومات الدولية في موقع: www.yazku.net

¹⁴² A. RSK: 1572,s.31.

¹⁴³ Fon Kudo: C.DA, Belge No. 2563-- A--B--C--D.

¹⁴⁴ ميرزا محمادي بازجي، زنديري پيرى، ب 148.

¹⁴⁵ ذكر على شهادة قبره انه ابن ابراهيم بك. ينظر: Top, A.G.E, s.261.

¹⁴⁶ Eyni eser, s255-256.

¹⁴⁷ ميرزا محمادي بازجي، زنديري پيرى، ب 83.

ان اقدم اشارة الى امير مصطفى بگ يعود الى عام 1210هـ / 1795م¹⁴⁸. و قد عاش هذا الامير مرحلة مضطربة بسبب المشاكل الحدودية التي نشبت بين ايران و الدولة العثمانية و قضية والى وان درويش باشا¹⁴⁹. و قد تحالف درويش باشا مع عدد من العشائر الكوردية المناوئة للهكاريين و اغار في 1816 على الامارة و امام هذه الحالة اضطر مصطفى بگ على الالتجاء الى ايران¹⁵⁰. و كان لمصطفى بگ ثلاث ابناء هم عبدالله بگ، محمد نصيرخان و عبيدالله بگ. و في نهايات 1822 تمرد ابنه محمد نصيرخان عليه بمساعدة زعيم عشيرة اريوشى ضد والده و تمكن من خلععه و وضعه في الإقامة الجبرية¹⁵¹. الا ان حكم محمد نصيرخان لم يتجاوز سنة و توفي في عام 1238هـ / 1822م كما هو مبين على شهادة قبره¹⁵². و ترك ولدين هما سليمان بگ و راغب بگ. و استرجع مصطفى بگ و هو شيخ طاعن في السن الحكم مجدداً و حكم بضعة سنين¹⁵³. و رغم عدم نكر سنة وفاة الامير مصطفى بگ بشكل صريح في اى مصدر الا اننا نعرف ان الحكم من بعده تحول الى ابن اخيه اسحاق بگ ابن مير شرف بگ الذى لم يحكم سوى ثلاثة اشهر¹⁵⁴ و هناك وثيقة عثمانية و هي رسالة من والى وان سليمان باشا الى القائد العسكرى العثمانى غالب باشا تحمل تاريخ 15 صفر 1241هـ / 28 ايلول 1825م تتحدث عن الامير الهكارى اسحاق بگ و عجزه عن ادارة الامارة¹⁵⁵. و من هنا يتبين لنا ان مصطفى بگ توفي في اواسط عام 1825م. و بعد تنحي اسحاق بگ عن الحكم في 1825 تحول الحكم في الامارة الى نورالله بگ ابن عبدالله بگ ابن مصطفى بگ¹⁵⁶ و هو آخر الامراء الهكاريين و سقطت الامارة اثناء مدة حكمه في 1848.

و قد حكم الامارة بعد سقوط بغداد لغاية سقوط الامارة (1258-1848) 35 ميلاً حكم 24 منهم خلال العهد العثمانى تناولوا الحكم بينهم 31 مرة، كما هو مبين فى المخطط التالى.

¹⁴⁸ للشجرة الزيركية، ص 76.

¹⁴⁹ سنتحدث عن هذا الموضوع لاحقاً.

¹⁵⁰ للتفصيل ينظر: سينان ماكان، كورد و بهرغودانكائى 1817-1867، و«رگيران له توركيه» بگر شولوى، تمكانيمايى كوردى، (هوليز: 2012)، ص 42-52.

¹⁵¹ ميرزا محمدمدى يازجى، ژيندرئى بهرى، ب 84-85؛ فضل الله خاورى شيوارى، تاريخ ذوالقرنين، تحقيق: ناصر افشار فر، وزارت فرهنگ، (تهران: 1380 هـ.ش)، ج 1، ص 596.

¹⁵² Top, A.G.E, s.260.

¹⁵³ ميرزا محمدمدى يازجى، ژيندرئى بهرى، ب 83؛ خاورى شيوارى، مصدر بيشين، ص 596.

¹⁵⁴ ميرزا محمدمدى يازجى، ژيندرئى بهرى، ب 85.

¹⁵⁵ Fon Kudo: HAT,D.no.812, G.no.37250H.

¹⁵⁶ ميرزا محمدمدى يازجى، ژيندرئى بهرى، ب 85.

زنجیره‌ها میرین میرگه‌ها هه‌کاری

1848-1258

نزار نه‌یووب گولی¹

میرگه‌ها هه‌کاری نیک ژ گرن‌گترین قه‌ارمین سیاسین کوردیه نه‌وین نلقین وان د ژیدهرین دیروکی‌ها هاتین بملی پیزانین ل سەر فی میرگه‌هی ب ره‌نگه‌کی پرت پرت گه‌هشتینه مه، له‌ورا زنجیره‌ها دیروکیا فی میرگه‌هی گه‌له‌ک کیماسی و قاله‌هیان بخو‌قه دینیت، و نه‌گه‌ری سهره‌کی فی چهندی نه‌وه کو دیروکا میرگه‌هی ب ره‌نگه‌کی تیروتسه‌سل د چ پهرتووکین سهره‌مخو دا نه‌هاتیه نفیسین، و ژ گرن‌گترین فان کیماسیان نلقین میران و سهرده‌مین حوکمین وان و زنجیره‌ها دیروکیا وانه، و هه‌ولا هنده‌ک میران ژ بو داننا شه‌جهرنامه‌یان بو باپیرین خوه بین ده‌سپنکی دهمین گه‌له‌ک دره‌نگدا روودان له‌ورا گه‌له‌ک خه‌لمتی و کیماسی و شیلاتی دفان شه‌جهرنامه‌یاتدا هه‌مه، له‌ورا پینتی کو قه‌کولهر ل ده‌سپنکی قه‌کولینی ل سەر فان شه‌جهرنامه‌یان بکه‌ن و وان نگه‌ل ژیدهران به‌راوه‌ده بکه‌ت دا‌کو بگه‌هیه‌ته راستیه‌کی.

ب دروستی دیار نینه کا کهنگی هه‌کاریان نیکه‌م زنجیره‌ها باب و باپیرین خوه دانایه بملی ژ گو‌تتا شه‌رفخان به‌لیدی نه‌وی پهرتووکا خوه ل داویا سه‌دی 16 دانای ده‌یه زانین کو هه‌قا وی ده‌می هه‌کاریان چ شه‌جهرنامه نه‌یوون، بملی به‌ری وی ده‌می نه‌وا ئیدعیا عه‌باسیووتی دکره، به‌لیدی دینزیت: "نه‌سلن میرین هه‌کاریان بین بلن‌دپایه نگه‌هیه‌ته خه‌لیفه‌ین عه‌باسیان، بملی چونکه زنجیره‌ها نه‌سه‌بی وان هیشتا نه‌هاتیه به‌مجه کرن و مه نه‌زانی کا نه‌صلی وان نگه‌هیه‌ته‌کی خه‌لیفه‌ی ژ وان خه‌لیفه‌یان مه هه‌فساری قه‌کولینی ل سەر فی بابته‌ی با‌دا..."² و ده‌می به‌حصن میرین به‌هدینی ژی دکه‌ت نه‌وین دینزین نه‌م عه‌باسینه به‌لیدی دینزیت: نه‌سلن میرین به‌هدینان "وه‌ک نه‌و ئیدعیا دکه‌ن" دگه‌هیه‌ته خه‌لیفه‌ین عه‌باسیان"³، و ژ فی گو‌تتا به‌لیدی ده‌یه زانین کو وی نه‌شپایه چ به‌لگه‌یان ل سەر عه‌باسیوونا به‌هدینان ژی په‌یدا بکه‌ت، بملی د هه‌مان ده‌مدا -ناتکر ل سه‌ده‌ین 16- میرین به‌هدینان هه‌ولدان نیکه‌مین ژیدهر له‌سر نه‌سلن خوه بدانن و له‌سر فی بناخه‌ی نیکه‌مین شه‌جهرنامه بو مالقاتا میرین به‌هدینی هاته دانان نه‌وا ب نلقی (شه‌جهررا زیوکی) ده‌یه نیاسین. و ل پاشه‌روژئ هه‌کاریان ژی ده‌ست ب نفیسنا پهرتووکه‌کی ل سەر نه‌صلن باب و باپیرین خوه کرن و

¹ زانکویا زاخو / فاکولتیا زانستین مرو‌فاته‌ی / پشکا دیروکی

² شه‌رفخان به‌لیدی، شه‌رفنامه، ترجمه: محمد حمیل الملا احمد الروزیبانی، ط2، دارم‌وکره‌تی (ارییل: 2001)، ص 237.

³ المصنر نه‌سه، ص 253.

ژېر گرنګيا فان هردوو ژندهران و ژ بو زانېنا پهيوښديې دناڅېرا واندا نځتې هندمکې ل سر
براوستين.

شعجرا زيوکې بلگنامېکه کو د سردمېن جوداجودا دا هاتيه نځسین، نانکو نځسرين
وئ دگمل زندهوونا نووندهها مالباتې و دگمل بهرفرههيوونا وئ دست ب زندهکرنا نځين نوو يو
شعجراممېي نکمن، و نووماهيك زندهکرن ل سالا 1210مش/1795ز ل سردمستې کسمکې ب
ناقې مهلا محمدتې باليسانې بو⁴، و باليسانې دښږيت کو وې "شعجريميکا کهڅار" ل سر نصلنې
ميرگهمن پهيدا کړيه و پاشې دست ب زندهکرنا نځين نوو ل سر کړيه، و "شعجريميکا کهڅار"
کهڅترين پشکا شعجريمي زيوکيه کو بهصنې بهرهباين دستيکې بين ميرگهها بهدينان دکت و
وان نکههينته خليفه المستعصم بالله عبايې. و باليسانې دښږيت" ميرن مه چ شعجريمي دي ژ
بلي قې نهوون"⁵، و نهغه بلگميه کو بهدينان چ پهرووکين دي بهري قې پهرووکي نهوون، و
ل سر قې شعجريمي موهره سولتان حسينې بهدينې(940-981مش/1533-1573ز) دهيتدين
و نهغه نامازيه کو نهغ شعجريمي ل سردمې وې و ب نامري وې هاتيه دانن. و سهارت
ميرن همکاريان باليسانې دښږيت: "شعجريميکا کهڅار نهو بناخيه نهو ميرن همکاريان ژي
شعجريمي خوه ل سر داناي"⁶.

د چارنکا نيکې ژ سدهين 18 ميرن همکاري نيک ژ نځسرين خوه ب ناقې (محمد)
راسپارد کو زنجيرههکې بو ميرن همکاري دابنيت و نهغه نيکسین هسوله ژلاين ميرن همکاريه بو
بنهجهکرنا زنجيرميان، و محمد ب قې کاري رابو و پهرووکمک ب ناقې (مختصر احوال
الامراء) ب زمانې فارسي دانا⁷. و دقې کاريدا محمدی پشتا خوه ب شعجريمي زيوکي گرم کر
هروک باليسانې گوټې، و بلگه بو قې چندين نهوه کو پشکا نيکې ژ پهرووکا (مختصر احوال) ب
تسامې وکې پشکا نيکې ژ شعجرا زيوکي په و ب ناشکرايې دياره کو نيک ژوان ل سر يادي
هاتيه کويکرن⁸. نانکو ميرن دستيکې بين شعجرا بهدينان و همکاري د "شعجرا کهڅار" نا
دگهته نيک! و باليسانې دښږيت کو هر ل سدهين 18 نا شعجراممېي زيوکي بهرزه بوو دمې
کسمکې دگمل خوه برپه حجازي بو حجې! و قې جاري بهدينې نهچار بوون پشتمستې ل سر
شعجراممېي همکاريان بکن بو دانانا شعجريمي نوو بو خوه، و جارمکا دي دښږيت کو شعجريمي

⁴ الشجرة الزبكية، دراسة و تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، دار التفسير، (اريل: 2009)، ص 13.

⁵ المصدر نفسه، ص 14.

⁶ المصدر نفسه، ص 72.

⁷ ميرزا محمدی بازي، مختصر احوال الامراء، پوهگيران و تويزانن: نزار ايوب گولي، چ 2، سپريز، (دهرک:
2012)، ب 41-42.

⁸ پيرامردتې بکه دناڅېرا: الشجرة الزبكية، ص 45-52، مختصر احوال الامراء، ب 42-53.

ژئوکی ل بهر په ټوکا مختصر الاحوالی هاتیه کوپیکرن و دمقودهق ومکی ټیکن⁹، هسوسا نم موهر ا ټیبراهیم بهگی هکاری ل سسر دبیینن ومک بهلگههیک بو راستیا نمو بیزانینین ټیدا هاتین¹⁰. ول سالو 1914 ټیک ژ نهټین میرین هکاریان ب ناټی (محمدا طیار) دانمیک ژئی شمجرهین کوپیکر و نمو دانه نیا کمټیه بهر دمستی مه¹¹.

ژ نمو بوری دیار دبیت کو شمجره نامیا هکاریان نیا کمټه و نمو ژیر شمجره نامیا به هدینیان هاتیه کوپیکرن نمو ل ناقراستا سدیمین 16 هاتیه دانان و فمکولر نهټیت پشټبستی ل سسر بکمت دهمی بهحسی میرین دسټیکنی یین هکاریان نکمت چونکه نژیکی 4 سدهیان دناټیبرو وان میران و دیروکا نفیسینا شمجره ټیدا هانه.

بهلی ټسټی هسرووشهجره ل سسر کورک نموه کو نسلئ میرین هکاریان نگههینه عبباسیان، بهلی ل ټیرئ پرسیارمکا دی هیه، نموزی نمرئ عبباس کییه؟ چونکه دهمهکتدا کو پتريا ژیدمران دبیزن کو عبباس مامی پیغمبری یه (س)هندهکتین دی دبیزن کو نمو نهټین عبباسی کورئ علیین کورئ نموی طلبی نه، بو نمونه خودانی په ټوکا (عالم آرای عباسی) دبیزت کو میر زمکریایی هکاری دبیزت کو نسلئ وی نگههینه مخلیفه علیین کورئ نمویطلبی و نمو نیدعیا سهدیبوونی دکمت بهلی عوسمانی چ دانپیدانی ب گوتتا وی ناکم "چونکه نمو نه ژ کورین فاطمهیا کچا پیغمبری نه و دفرمانین کو بو وی و بای وی دچن ب ناسناټی سهدی گازی وان ناکم"¹²، و بهلیسی دبیزت کو هندهک ژ میژوونفیسین کمټن گوتنه کو نسلئ میرین به هدینن دگههینه کسهک ب ناټی عبباس کو کسهکی ماقول بوو "و خودئ چټر ذانیت"¹³!

د په ټوکا (مختصر احوال الامراء) دا ناټین میرین هکاریان هتا سسر دهمی عوسمانی ب فی رنگی هاتیه: زاهد بهگ کورئ عزالدین شیر بهگ کورئ محمد پیری بهگ کورئ میر قاسم کورئ حاجی عزالدین شیر بهگ (نموی شمرئ تیمووری کری) کورئ عمادالدین کورئ ملک اسد کورئ محمد پیری بهگ کورئ عزالدین شیر بهگ کورئ ابراهیم بهگ کورئ اسدالدین موسی کورئ میر عمادالدین کورئ ملک عزالدین کورئ محمد منگلان کورئ موسی کورئ عزالدین

⁹ ټیزه: المصدر السابق، ص 14.

¹⁰ ل سسر موهرئ هاتیه نفیسین: (ابراهیم خان حاکم حکاری)، و ل دورین وقی هاتیه: "هذا الخوتم خواتم ابراهیم خان حاکم حکاری المشهور من نسل ملک بک العباسی الذی الان نسله حاکما علی قصبه جولمرک، بسر الله لهم ما یشاء فی الدارين". بنظر: پاژجی، ژیدمرئ بهری، ص 28.

¹¹ هسان ژیدمر، ص 82.

¹² اسکندر بک منشی، تاریخ عالم آرای عباسی، تحقیق: ایرج افشار، انتشارات امیر کبیر، (تهران: 1382)، ج 3، ص 923. هژیه بیژین کو ناټی دیککا عبباس کورئ علی (ام البنین کچا حزام الکلابیه) به. ټیزه: احمد بن علی ابن عبته، صده الطالب فی احفاد آل ابی طالب، مؤسسه انصاریان، (قم: بیت)، ص 327.

¹³ الیلیسی، المصدر السابق، ص 253.

مجلی کورئ عمادالدین کورئ عزالدین مجلی کورنیمک سراج الدین کورئ محمد المستنصر بن ناسیر (ابن البركة) کورئ خلیفہ بنی بغداد المستعصم بالله العباسی¹⁴.

ہرمک دیار خودانی پرتو کا مختصر احوال و شمعرا زیوکی ل سہ ہندی ریکہفتی نہ کو نصلی میرین ہمکاری نگہبیتہ محمد المستنصر کورئ خلیفہ المستعصم بالله العباسی نوئ ژ بہغدائی رقی پستی ل سالا 656مش/1258 ژلایں مہغولانفہ ہاتہ داگیرکرن و ل مسری ناکنجی بووی و ل ویرئ ب ناسانی (ابن البركة) ہاتہ نیاسین و کور و نفین وی کاروبارین خلیفہتی ل وی وہلاتی بریفہ دیرن ہتا عوسمانین ل سالا 1517م ہغ و ہلاتہ داگیر کری¹⁵. بلن ژ بوشارمزا و بسپورین روودانین کہفتنا خلیفہتا عباسی دیار دبیت کو نفہ ہولکہ ژلایں میرین ہمکاریانفہ بو گردانا خوہ ب مالبتا مامی پیغمبری فہ (س) و دمب ب ہووی دیچوونا فی بابائی دکم نغ خلیفہتی بو مہ دیار دین:

1- المستنصر بالله نانی وی بن دروست (نہوالقاسم نہمحمدہ) نہ مرحممد، و نہ مامی خلیفہ المستعصمی یہ نہ کو کورئ وی! و نہ ل سالا 1258 ژ ہرف مسری رقی و ل ویرئ لشکرک ریکخت داکو باژیرئ بہغدائی ژ مہغولان رزگار بکت بلن ل نہبارئ شکست و ہاتہ کوشتن¹⁶.

2- کورئ مامی خلیفہی کو نانی وی (ابوالعباس نہمحمد کورئ علی) بو نوژی جوو بو مسری و ل ویرئ خلیفہتا عباسیان سر ژ نوو ناقکر، پاشی کور و نفین وی ہتا سالا 1517 خلیفہت بریفہ برن¹⁷.

3- نیکانہ کورئ خلیفہی کو ژ کارساتا بہغدائی فورنال بووی نانی وی (المبارک)ہ، و نہوی ژیانہ خوہ ل عیراق و نازمرباجائی بوراند و ہتا مری نہچوو بوو مسری¹⁸.

4- پستی کہفتنا بہغدائی مہکا مزن ژ میر و سرکردہین مسلمانان ہرف مسری چون و میزوونقیسان نیک ژ وان رجاف کریہ نوژی میرئ جولہمیرگن سیف الدین مہگہلان کورئ علیہ ہمکاری بوو نوئ ل سالا 660مش/1262 ژ دگل کورئ خوہ میر اسدالدین موسابی (قطع = نیک دست) جوویہ مسری و ژلایں سولتانی مملوکی الظاہر بیرسی فہ

¹⁴ بترہ شمعرا نامہا وان د: المصنر السابق، ص 144-146.

¹⁵ بترہ: بازجی، ژیدری ہری، ص 43، الشجرۃ الزیوکیہ، ص 46.

¹⁶ احمد بن علی المقریزی، کتاب السلوک لمعرفۃ نول الملوک، تحقیق: محمد مصطفی زیادہ، دار الکتب و الوثائق القومیہ، (القاہرہ: دت)، ج 2، ص 467.

¹⁷ الشجرۃ الزیوکیہ، ص 36.

¹⁸ عبدالرزاق بن احمد ابن فوطی، مجمع الاداب فی معجم الالقب، تحقیق: محمد کاظم، وزرات فرہنگ، (تہران: 1374ھش)، ج 5، ص 314.

هاتنه پيشوازی کرن¹⁹. نانكو خليفه المستعصم بالله العباسي و ميرى همكارى مانگه لان همچرخين همف بوون و نتيك دصدا زياينه، لى د شهجهرهيا همكاريانا ناقي 6 ميران دنالبرهرا خليفه ي و ميرى ژيگوتينا هاتيته. ههروك مه ديار كرى.

و نم نكارين ناماژيهي ب هندمك خالين دى زى بدهين كو دگهل بيردوza عهباييونا همكاريان ههشون ژ وان: هندمك ژ ميرين دستپيكي بين همكاريان دگوتن كو نسلنى وان دگههيه (عوتبه كورئ نهبى سوفياني نهموى)²⁰ - دوژمنين عهبايسان!! و سهزراى في چمئى زوربهيا ژيدمران ريگهفتيه كو همكارى كوردين خورى و صافى نه²¹، ههروسا ژ مارميكا مزن ژ پمرووكين نهمان نمون گرنگى ب دووچوونا مالباقا نيغه مبهري (س) و دوازه نيمامين شيعيان و خليفهين عهبايسان و مالباقين سهبيدان ل همسى جهنن جيهانا نيسلامى دابن بهمسى چ چيق و لقين وان ل كورنستانى نهكرينه و ب هيچ شيويهيكي بهمسى پهمونتين ميرين همكاريان دگهل وان مالباقان نهكرينه²². و ههروك ديار پشتى كهفتنا بهغداد و ههوشيانا دزگهه ي (نقابا الاشراف) گلمك كسان همولدان كو نهمسين سهخته ژ بو خوه

¹⁹ ابن شداد، تاريخ الملك الظاهر، تحقيق: احمد حطيط، (فيسان: 1983)، ص 332؛ ابن عبدالظاهر، الروض الظاهر في سيرة الملك الظاهر، تحقيق: محمد عزيز الخويطر، (الرياض: 1976)، ص 87. قهگهلسى ژ: ترويش يوسف هرورى، بلاد الهكاري، (دهوك: 2005)، ص 176.

²⁰ احمد بن على القلقشندي، صبح الاعشى في صناعة الانشاء، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: 1987)، ج 7، ص 307. احمد بن على المقرئ، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، تحقيق: خليل عمران منصور، دار الكتب العلمية، (بيروت: 1998)، ج 3، ص 405.

²¹ دوو تيورين سهركى ل نور نهمسن مالباقا ميرين همكارى ههغه، تيك ژ وان تبيژيت كو بنهسالا مانگه لان ژ دووتدها مالباقا (نهمولهمچاه) نهوا حوكم ل كهلا ناميديين نكر و نمو نهچار بوون بچنه د كوروتيا چييانا پشتى بههنگارى هيرشين بهرفرهين مهغولان و حاكمين مووسلن بدرالدين لولونى بووين نمون كو ب داگيركنا ناميديين ل 622هـ/م/ ب داوى هاتين. بهلن تيورا دووى بو هندى نچيت كو مالباقا مانگه لان مالباقا جبارزه و سهريغويه ژ وئ مالباقا همكاريان نهوا حوكم ل ناميديين نكر، و في مالباقين -نانكو مالباقا مانگه لان- حوكم ل (همكاريا باكور) دكر د هسان نهمسى مالباقا نهمولهمچاه حوكم ل ناميديين نكر. و نمو هزر دكسين كو تيورا تيكي بفر نزيكى راستين به چونكه مالباقا همكاريان ل ناميديين هم ژ سهردمى هيرشا عمادالدينى رضگى ل سالا 537هـ/م/ 1142ز دسته لات ژ دست دابوو و كهلا ناميديين زلاين بريكارين نهمولهمكين مووسل پاشى بريكارين بدرالدين لولونى دهاته برنهميرن، نانكو ميرگهها همكارى ل ناميديين ب گريارى هم ژ سالا 537هـ/م/ 1142ز ژنانف چوو بوو. بو پتر ل دور في بابعتى بتيوره: هرورى، المصدر السابق، ص 125 و 185؛ زرار صديق توفيق، القبائل والزعامات القبلية الكردية في العصر الوسيط، موكرتاني، (اربيل: 2007)، ص 73-75.

²² بو نمونه بتيوره: ابن عتبه، المصدر السابق؛ محمد بن محمد الزبيدي، جنة القبايل في نسب بني العباس، تحقيق: يحيى بن محمود ابن جنيد، دار الموسوعات العربية، (بيروت: 2005)؛ عمر بن يوسف اشرف الرسول، طرفة الاصحاب في معرفة الانساب، تحقيق: كارل ويلهلم ستريستن، دار الافاق العربية، (القاهرة: 2001)؛ محمد كاظم ابن ابى الفتح اليماني الموسوي، النجفة العنبرية في انساب خير البرية، تحقيق: مهدي رجائي، مطبعة حافظ، (قم: 1377 هـ.ش)؛ عبدالرزاق بن احمد ابن فوطى، مجمع الادب في معجم الاقبا، تحقيق محمد الكاظم، و زرات ارشاد و فرهنگ اسلامى، (تهران: 1374)، عبدالرحمن بن ابى بكر السيوطى، تاريخ الطفاه، تحقيق: ابراهيم صالح، دار صادر، (بيروت: دت)؛ ابن تغرى بردى، مورد اللطافة في من ولى السلطنة والخلافة، تحقيق: نبيل محمد احمد، دار الكتب المصرية، (القاهرة: 1996)؛ ضامن بن شديم، تحفة اللباب في ذكر نسب السادات الاتجاب، تحقيق: مهدي رجائي، (قم: 1376 هـ.ش)؛ مهدي رجائي، المعقبون من آل ابى طالب، مؤسسة عشورا، (قم: 1385 هـ.ش)؛ محمد باقر بن زين العابدين الفوانيسارى، روضات الجنات في احوال العلماء و السادات، مؤسسة اسماعيليان، (قم: دت).

دروست بکن ناکو بو هر ژومندین خوه بین سیاسی و نابوری و جفاکی بکار بین و د ژندهرین دیروکیدا نامزه ب ژمارهیک ژ فان هولان هاتیه کرن.²³

ژ نهقا بوری دیاردبیت کو بیردوزا ععباسیونا مالباتا میرین همکاری بی نیاخیه و پستی هههیر کرنا زنجیریا میرین همکاری دگمل ژندهرین میژوویی دیار دبیت کو ناقین (محمد المستنصر، سراج الدین، عزالدین مجلی، الملك عمادالدین، عزالدین مجلی و الملك موسی) ناقین ساخته و بین بنامانه و چ راستی بو ههبوونا وان د کتواریدا نینه²⁴ بملکو زنجیریا میران ژ میر مغنکه لانی دستپینکمت نهری ل سالا 1262/ه660ز چوویه میسری و پستی وی کوری وی اسدالدینی جهی وی گرتی.

ههروسا هندک رخنهیین دی ژی ل شهجهر نامهیا همکاریان دهینه گرتن ژوان بهرچاق وه نه گرتنا زنجیریا میژووییا رودانان، بو نمونه: بهحسی میر اسدالدینی دکمت نهری میرگه هه ژ دونبولیان رزگارگری و دبیزیت کو نگمل سولتان سلیم (1512-1520ز) و کوری وی سولتان سولیمانی (1520-1566ز) پشکاری د شهراندا کریه²⁵، پاشی پستی 9 بابکان بهحسی میر زاهد بهگی دکمت نهری ل سهردهمی سولتان سلیم و شاه نیسماعیلی (1501-1524ز) ژای²⁶!! ههروسا نووبارمکرنا ناقان زیدمتر ژ جارمکی نهخاسمه ناقین (اسدالدین، عمادالدین و عزالدین) بو نمونه بهحسی 6 میران ب ناقی عزالدین دکمت و دبیزیت کو وان ل بهری دستهلاتا عوسمانی حوکم ل میرگه هی کریه²⁷ نهقه ندمه کیدا کو بنتی دوو میران بقی ناقی حوکم نفی سهردهمیدا کرینه -ههرومک دی دیار بیت- و نهقان ههرووو خالان په ریشانیکا و مسا نیخستیه د شهجهره همکاریاندا کو قهکولهر نه شینت پشپهستی ل سهر بکمت بو دستپشانیکرنا میرین بهری دستهلاتا عوسمانیان حوکم ل میرگه هی کرین.

ژ بابیتین دی یین دینه ناستهنگ د دیار کرنا میرین میرگه هیدا نهوه کر ژمارهیکا مهن ژ کور و برا و کهسوکارین میران حوکم ل ژمارهیکا مهن ل کهلا و حمشار و باژیرین دهقرا همکاری دکرن و د ژندهرین دیروکیدا ناقین وهان ومک (میر) هاتینه، لههرا ژ بو قهکولهری یا بزحمته میری سهرمکی دناف واندا دستپشانی بکمت، و هندمک چاران ناقی پتر ژ میرمکی د

²³ بو نمونه معقریزی نامزه بین ب دوو ژ فان هولان ددهت: "... سولتانی [پیپرس] کهسهک رهوانهی مسری کر کو نیدعا دکر نهو موبارک کوری المستعصمی به... پاشی نه جلال الدین نودار و نه طواشی موختاری نهو نهانیسی و دیار بوو کو درهوان دکمت... پاشی سولتانی کهسهکتن دین بین رهش پیست رهوانهی میسری کر کو دکرت نهو ژ دووندهها خلیفه یتم..." بنیره: السلوک...، ج 2، ص 549.

²⁴ هه ژیه بنیزین کو ناقین: (محمد منگلان ابن موسی ابن عزالدین مجلی ابن عمادالدین ابن عزالدین) د لیستا ناقین میرین همکاری لهوا د شهجهره زیوکی دا نه هاتینه. بنیره: المصدر السابق، ص 75-76.

²⁵ بنیره: المصدر السابق، ص 59-60.

²⁶ المصدر نفسه، ص 145-146.

²⁷ المصدر نفسه.

نيك دمدا دهيت لهورا زور يا گرنه كو ناماڙه ب وان ميران بهينه كرن و ناستي نزيكيتي دنافيرا واندا بهينه ديار كرن داکو راستي ناشكرا بيت و تشتي باش نهوه كو زندهرين ميسري هندك پيزانين باش ل سهر ميرين هكاري ل سهردمي پستي كهفتا بهعدادي بو مه ناشكرا نكمن و ناملاي ب ناستي نزيكيتي دنافيرا واندا دمن.

هرومك هاتيه ديار كرن ل سالا 660مش/1262 ز ميرين هكاري سيف الدين منگه لان كورن علي دگل كورن خوه اسالدين چوونه ميسري و دگل واندا هندك كسوكارين وي زي هميون و ژ وان: مير تاج الدين علي كورن منگه لاني و پسمامي وي فخر الدين علي ميرين مهلازگردن دگل 300 سواران²⁸، و پشتر كوشتنا مير منگه لاني د شرمكيدا دگل مهغولان كورن وي اسالدين موسايي - نوري ل سالا 647مش/1249 ز دستهكي خوه د شرمكيدا ل دري مهغولان ژ دست داي- بوو مير و نوري برفريته بو جولميرگي و نوري بابي خوه فمگرا اند. پستي مرنا اسالدين موساي كورن وي مملك عمادالدين جهي وي گرت و پيزانين ل سهر في ميرين بتي نهوه كو وي كوره ب نافي مملك اسالدين ل باش خوه هيلابه و ل دويف ويدا بوويه ميرين جولميرگي، مير اسالدين ميرمكي مزن بوو كو شيا ههسنگين دنافيرا دولتا مهغولان و دولتا مهاليكان پيدا يكت²⁹، هروسا مملك اسالدين خوداني گوتنا بهراهي و دووماهين بوو دناف هوز و سهر كردمين كورداندا³⁰. و پستي مرنا وي كورن وي مير عمادالدين موجهلا هات كو ههچاخني ابن فضل الله العمري (700-749مش/1300-1348ز) بوو³¹، و العمري نوري پيزانين خوهل قازيني عمادالدين وهرگرتي دبيريت كو عمادالدين نوو برا ههنه ب نافين عزالدين و زين الدين، هروسا هندك مام ههنه نوري عزالدين شير، شمس الدين شيخ امير، مير داوود و مير حسام الدين و هر نيك ژ وان حوكمي ل كهلاپهكي يان باژيرمكي نكمن و "ليشهگر و ميرين مهنن وان مير عمادالدينه"³².

فمكولمري زنجيريا ميرين هكاريان سهارهت ميرين پستي مير عمادالدين هاتي نكهفته د شاپرزيههكا مزنندا، چونكه ددمهكيدا كو هموو لايمن ريكهفته كو نوري پستي وي هاتي نافي وي عزالدين شيره بهلي چ لايمنان ناماڙه نهدايه كو عزالدين شير چيني وي به؟ نوري نهو براي ويه يان مامي ويهه كو هممان نافي ههيه يان كورن ويهه؟

²⁸ ابن شداد، المصدر السابق، 332.

²⁹ هروري، المصدر السابق، ص 186.

³⁰ ابن فضل الله العمري، التعريف بمصطلح الشريف، مطبعة العاصمة، (الفاهر: 1312)، ص 38-39.

³¹ ابن فضل الله العمري، مسالك الابصار في ممالك الامصار، تحقيق: احمد عبدالقادر الشانلي، المجمع الثقافي، (ابوظبي: 2001)، ج 3، ص 268؛ القلقشندي، المصدر السابق، ج 7، ص 307.

³² ابن فضل الله العمري، التعريف بمصطلح الشريف، 38.

د نفیسینا ل سر گومبدا حلیمه ختوون ل وستانی ناښی میر عزالدین هاتیه و ناماره هاتیه کرن کو وی نغف گومبده ل موحررما سالا 736مش/1335زنافاکره³³، و ژیدهرین دیروکی بهحسی میر عزالدین شیرئ همکاری دکهن نموی کو ل سالا 789مش/1387ز ل کهلا وانئ بهرسنگئ تمیمور لنگی راوستیای³⁴، و نغف میره پستی سالا 824مش/1421ز مریه یان دست ژ حوکمی بهر دایه³⁵، نانکو 86 سال دکفته دناښهرا میژوویا نفیسینا ل سر گومبدا حلیمه ختوونی و دووماهیا حوکمی عزالدین شیرئ، و ل سر بناخهیی فی راستیی ب دور دهفته زانین کو عزالدین شیر برای یان مامی میر عمادالدینی بیت، هر موسا دقیت نهفته ژیر کرن کو همبوونا ناسناښی میر یان مملک نگهل ناښی نندامین بنهالا دهسته لاتار نابیته بهلگه لهر هندئ کو نمو ب راستی میرئ سرعکی بوو، و ژ بهر فی چمتدئ نکارین بیژین کو عزالدین شیر کورئ میر عمادالدینی به، بهلی سبارت وی میر عزالدینی ناښی وی ل سر گومبدا حلیمه ختوونی هاتی دیژین کو پتر هرز بر هندئ دچیت کو نمو برای میر عمادالدینی بیت نهخاسمه کو میژوویا ل سر گومبدهئ یهکسانه دگهل میژوویا ژیلانا وی چونکه نمو هغچاخنی ابن فضل الله العمری 1300-1348 بوو و نغفی نفیسری د پرتووکا خودا ناښی وی نینایه³⁶.

مملک عزالدین شیرئ برایک همبوو ب ناښی اسدالدین و ناښی وی د ژیدهرین نهرمغیدا هاتیه و نغفی برای شیانوو باژیری وستانی ژ دستئ مملک عزالدینی بینته دهر، بهلی ل سالا 1392

³³ ل سر گومبدا حلیمه ختوونی نغف چنده هاتیه نفیسین: " امر بعمارۃ هذه القبة الشريفة المملک عزالدین برسم المرحومة حلیمه خاتون فی محرم سنة ستة و ثلاثین و سبعین".

³⁴ نظام الدین شامی، ظفرنامه، تحقیق: محمد احمد پناهی، نشر بامداد، (تهران: 1363 ه.ش)، ج 1، ص 103؛ عبدالله بن لطف الله حافظ ابرو، زبدة التواریخ، تحقیق: کمال حاج سید جوادی، وزارت فرهنگ (تهران: 1380)، ج 1، ص 665؛ احمد بن نصرالله توری، تاریخ اللفی، تحقیق: غلامرضا طباطبائی مجد، انتشارات علمی و فرهنگی، (تهران: 1382)، ج 7، ص 4775؛ احمد بن محمد خوافی، محمل فصیحی، تحقیق: محسن ناجی نصرآبادی، انتشارات اساطیر، (تهران: 1386)، ج 3، ص 990.

³⁵ مملک بوچوون ل سر مرنا مملک عزالدین شیرئ هاتیه، هندک نامازئ دهن کو حوکمی وی ل سالا 824مش/1421ز بدایوی هاتیه بیی کو ب ناکسیرایی بهحسی مرنا وی بکن حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج 4، ص 775. البندلیسی، المصدر السابق، ص 237-238. و هندک دیژین کو نمو ل ون سالی مریه، شیخ محمد، ژیدهرئ بهرئ، ب 253. بهلی د بهرامبر دا هندکین دی دیژن کو مملک عزالدینی ل موحررما همان سال سرحدانا شاهرخی کریو. خوافی، مصدر پیشین، ج 3، ص 1100؛ سمرقندی، مصدر پیشین، ج 3، ص 298. و حسن روملو دیژیت کو نمو ل سالا 826مش/1423ز مریه، مصدر پیشین ج 1، ص 309؛ و هندک ژیدهرئ فرسیین درنگ و مخف دیژن کو نمو ل سالا 828مش/1426ز هاتیه کوشتن. مجدی، مصدر پیشین، ص 964؛ شیروانی، مصدر پیشین، ج 1، ص 78. و هندکین دی دیژن نمو ل سالا 830مش/1428 هاتیه کوشتن. محمد حسن بن علی اعتماد السلطنه، مرآة البلدان، انتشارات تهران، (تهران: 1367)، ج 1، ص 639. بهلی ژیدهرئ نهرمغینئ نریکی رووداتان دیژن کو حوکمی وی ل سالا 1419 بدایوی هاتیه بیی کو نامازئین بدن کا نمو مریه یان دست ژ حوکمی بهر دایه. بنیره:

Khachatryan, op.cit, pp.48-49;

توفیق، کردستان فی العهد الجلائری، ص 132.

بهلی زور بهیا ژیدهران بهحسی وی د رووداتئ پستی سالا 1419 دکهن لهررا بوچوونا نهرمغیان لاواز خوبا دکمت.

³⁶ العمری، التعریف بالمصطلح الشریف، ص 39. هر موسا بنیره: الفلکشدی، المصدر السابق، ج 7، ص 307. توفیق، کردستان فی العهد الجلائری، ص 365.

مملک عزالدینی شیا جارمکا دی فی باژیری بزفرینته زیر رکیفا خود. هر و سوا ژیدمران ناماژه ب نیک ژ کسوکارین وی کره ب نافی ناصرالدین کو پشتی تسلیم بوونا مملک عزالدینی رهنکر خود تسلیم بکعت و بپردوامی دا ب برفمانین ژ کهلا وانی بملی نم نزانین ناستی نزیکیایا وی دگهل مملک عزالدین شیری چ بوو.³⁷

عزالدین شیری دوو کور ل پشت خود هیلان نافی نیک ژ وان د گلهک ژیدمران دا هاتیه نهوژی مملک محمده³⁸، و هرچنده کو ژیدمر ناماژ ب کورمکی دی بین وی دهن³⁹ بملی کیم ژ وان نافی وی نینایه نهوژی میر سولتان نعمده، و هندک ژیدمران ناماژه ب نافی وی کره بنی کو دیار بکن کو نهو کورن مملک عزالدینی یه⁴⁰، بملی ژیدمران نهمنی ب ناشکرایی دبیزن کو سولتان نعمده کورن عزالدین شیری بوو⁴¹، هر و سوا نهف ژیدمره ناماژ ب برابمکی دی بین وان دهن نهوژی میر بهاءالدینه کو حوکم ل نورمیه ذکر⁴².

سردمسی مملک محمدهی هافچرخ بوو نگهل شمرین بنقبرایا میر شاهروخ کورن تهمووری و نیسکندمر بهگ کورن فرمیوسفی فرمقونلو⁴³، و دفی شمریدا مملک محمدهی و هندک میرین دی پشتهانیایا شاهروخی کرن و شاهروخ شیا لهشکرین نیسکندمری بشکنیت (1420) بملی هرزوو قهگماریا بو خوراسانی و دلیقه بو نیسکندمری خوش بوو کو جارمکا دی قهگماریتهقه بو دظمیرن و باژیرن تهریزن بستینیت، پاشی نیسکندمری دست ب تولفکرین ژ پشتهقان و هقیهیمانین شاهروخی کر و ل سالا 1423 مملک محمده کوشت و پشتی دوو سالان برابن وی سولتان نعمده ژ ی هاته کوشتن⁴⁴، پاشی فرماندا کو برابن وان بهاءالدین ژیدمرانه کوشتن⁴⁵، و هر و مگ دیار نیسکندمری مالیتا دستهلاتدار ل ههکاری قر کر لمرایا هندک ژ ژیدمران بو هندن چووینه کو نیسکندمری میرگهها ههکاریان ب نیکجاری ژ ناف

³⁷نتوی، مصدر پیشین، ج7، ص4775، حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج1، ص665.

³⁸حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج3، ص410؛ محمد بن خاوند شاه میر خواند، روضة الصفا، تحقیق: جمشید کیفار، (تهران: 1380 ه.ش)، ج10، ص5349؛ حسن روملو، احسن التواریخ، باهتمام: عبدالصین توانی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، (تهران: 1349 ه.ش)، ج1، ص249.

³⁹حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج1، ص170.

⁴⁰مجدی، محمد بن ابی طالب مجدی، زینة المجالس، کتابخانه سنایی، (تهران: 1362)، ص1964 زین العابدین بن اسکندر شیروانی، ریاض السیاحة، تحقیق: حسین ابن بدرالدین، انتشارات سعدي، (تهران: 1339 ه.ش)، ج1، ص78.

⁴¹Khachatryan, op.cit, p.51; İlhan Erdem, Mustafa Uyar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular, (Türkler), Cilt.6, s.1517.

⁴²Khachatryan, op.cit, p.52.

⁴³شیخ محمده، ژیدمرن بمرن، ب253-254.

⁴⁴ژیدمرن فارسین درنگ و مکت دبیزن کو نو ل سالا 828مش / 1425ز و سولتان نعمده ل سالا 830مش / 1427ز هاتیته کوشتن. بتیره: شیروانی، مصدر پیشین، ج1، ص78؛ مجدی، مصدر پیشین، ص964.

⁴⁵Khachatryan, op.cit, p.51- 52.

بر⁴⁶، بهائی ژندهرین نرمانی ناماژئی ب کورمکی سولتان نهممدی ب ناقی اسدالدین دهن نهرئ شپای ل ساللا 1425 ژ وستانی برهفیت و خوه گههاند جوله میرگئی⁴⁷، و هرچه نده حوکمی ههکاریان ل وستانی بداوی هات بهائی اسدالدین شیا فی میرگههئ سرژنوو ل جوله میرگئی قهژینیت.

ژ لایهکی دبه ژندهرین نرمانی ناماژهئ ب میرمکی دی دهن ب ناقی پیر بهگ کورئ ملک محممدی نهرئ شپای ل ساللا 1431 دهستی خوه داننه مهر دهقرا وانئ⁴⁸، و ل ساللا 855مش/1452ز ناقی میرمکی دی ب ناقی عزالدین شیرئ دهیت و نهف میره کهمته د ههقرکبا نناقهره میرزاده و سرکردهیین دهولما ناق قوبنلو⁴⁹، و ل ساللا 896مش/1491ز سولتان به عقوب ناق قوبنلو مر و نیک ژ سرکردهیین لهشکرئ وی ب ناقی صوفی خلیل موصلو شیا کورئ وی بایسنقرئ بکته سولتان ل تهریزئ پستی ژمارهیکا مزن ژ بهرنگارین وی ژناقهرین، و نفی دهیدا عزالدین شیرئ ههکاری و گولابی بهگ میرئ نهرزنجائی ژ پشتهفتلین فی سرکردهی بوون، ژ لایهکی دبه سرکردهیکی دی ب ناقی سولهیمان بیژن ژ میزدینی قه بهرهف تهریزئ قه هات داکو قولبا پشتهفتلین بایسنقرئ ژناقهیت، ل دهستیکی گولابی بهگ شکاند و کوشت پاشی لهشکرئ عزالدین شیر بهگی شکاند و شیا وی دستمهسر بکته، و ل رهمهزانا 896مش/1491ز شیا صوفی خلیلی ژئ بشکینیت و بکوژیت⁵⁰.

ژندهر دیار ناکهئ کا چارمنقیسی عزالدین شیرئ پستی نیخسیربوونا وی چ بوو، خودانی پهرتووکا (عالم آرای امینی) دبیزیت کو عزالدین شیر "وهکی رووفیهکی کهمته د خهفکا سرشوریتدا"⁵¹، و خودانی (جواهر الاخبار) بتئی دبیزیت کو "لهشکرئ وی شکست"⁵²، و حهسن روملو د فان رووداناندا ناقی وی ب نیکجاری ناینیت⁵³، بهائی پتر هر بو هندئ دچیت

⁴⁶Ibid, p. 52.

شیح محممد، ژندهرئ بهرئ، ب 255.

⁴⁷Khachatryan, op.cit, p.52;Orhan Kiliç, XVI. Ve XVII yüzyıllarda Van 1548- 1648, Elazığ: 1997, s.11.

⁴⁸Ibid, p.57.

خودانئ(مختصر الاحوال الامراء) دبیزیت کو پیر بهگ کورئ قاسم بهگکورئ عزالدین شیر بهگیبه و نهر ل سرمدی حوکمی سولتان سولهیمان قانوونی ژیاپه! بئیره: میرزا محممدئ بازجی، ص 63.

⁴⁹شیح محممد، ژندهرئ بهرئ، ب 257.

⁵⁰ فضل الله بن روزبهان خنجی، تاریخ عالم آرای امینی، تحقیق: محمد اکبر عشیق، میراث مکتوب، (تهران: 1382 هـ.ش)، ج 1، ص 60؛ بوداق منشی قزوینی، جواهر الاخبار، تحقیق: محسن بهرام نژاد، میراث مکتوب، (تهران: 1378 هـ.ش)، ص 91.

⁵¹ روزبهان خنجی، مصدر پیشین، ج 1، ص 60.

⁵² بوداق قزوینی، مصدر پیشین، ص 91.

⁵³ مصدر پیشین، ج 2، ص 886.

کو نهوڑی هائيتہ کوشتن چونکہ سولهيمان بيژمنی هموو نهو ميرين ب نژی وی راوستيابين کوشتن⁵⁴، هروسا شهجرا زيوکي زي دهمی نافی عزالدین شیری دنييت ب رهخ نافی وبقه پهيڤا (الشهيد) بکار دنييت⁵⁵.

ل فيري بابهکي دی هميه کو نقيت نامازه پي بهنته کرن نهوڑی بدلبيسی دنييت کو مير نوزون حسنی (1453-1477ز) هردوو سرکردهين خواه صوفي خليل و عمرشاه بهگ بو داگيرکونا ميرگهها همکاري هنارتن، و هردوو سرکردهيان هيرش کرته سر ميرگههي و شين عزالدین شیری بکوژن و کاروبارين ميرگههي بو هوزا دونبوليان هاته راسپاردن⁵⁶. بلای خلهتيا في گرتني ناشکرا دبيت دهمی هم دبينين کو صوفي خليل و عزالدین شير ههغهيمانتين ههف بوون و نهو هردوو کهفتينه بهر هيرشا سليمان بيژنی سوگ مه ديار کری- و هموو ژيدمر نزيکی روودانان نهفي چمندی دوويات دکمن و بدلبيسی ژيدمرئ نيکانهيه کو بهحسني پيدانا ميرگهها همکاري بو هوزا دونبوليان دکمن. ههروک ديار بدلبيسی نهف روودانه نگهل هموا نوزون حسنی تیکهل کرپه دهمی وی ل سالا 874مش/1470ز لغشکهرک ب سهروکتيا حمزه کورئ جيهانگير ميرزای رهوانهي کوردستانئ کری و ميرگههين بدلبيس و بوتان کرپه نارمنج و چ ژيدمران نهگوتيه کو همکاري زي کهفتيه بهر في هيرشي⁵⁷. و چونکه بدلبيسی هزر کرپه کو مرنا عزالدین شیری ل سالا 1470 ز بوو و کورئ وی زاهد بهگي ل سالا 1491 حوکم وهرگرتيه لهورا بدلبيسی نهف فالههيه ب هندهک پيزانينين بي سهرويهر داگرتيه و بهحسني ميرمکن کرپه ب نافی (اسدالدين زيرين چنگ کورئ عمادالدينی) نهوي بهري هينگي بهرف مسرئ رهفي و پاشي فهگرياي و شياي ب هاريکاري ناشوريان ميرگهها همکاري ژ دستئ دونبوليان رزگار بکعت⁵⁸. نهفه دهمهکيدا کو ميرئ پشتي عزالدین شیری هاتي نافی وی زاهد بهگه⁵⁹ و ژيدمرمکن نهرمني ل سالا 1498ز بهحسني وی کرپه وهک ميرئ همکاري⁶⁰، و نهف ميره ههچهرخ بوو دگهل شاه نيسماعيلي صهفهوي، و بدلبيسی دنييت کو پايووندي دناقيمر و اندا گهلهک خوش بوون تا رادهيهکي کو شاهی ب ناستاني (مام)

⁵⁴ همان مصدر؛ روملو، مصدر پيشين، ج2، ص886؛ عياث الدين بن همام الدين خواندمير، حبيب السیر فی اخبار افراد البشر، تحقيق: محمد دبیر سيافى، انتشارات خيام، (تهران: 1380 ه.ش)، ج4، ص437.

⁵⁵ ص75-76.

⁵⁶ المصدر السابق، ص239.

⁵⁷ ابروگر طهراني، کتب الديارکريه، بتصحيح و اهتمام: نجاتي لوغال، فاروق سومر، اتجمن تاريخ ترک، (انقره: 1963)، ج2، ص542-543؛ روملو، مصدر پيشين، ج1، ص737.

⁵⁸ المصدر السابق، ص238-239.

⁵⁹ د پرتوروکا مختصر احوالا الامراء ب شيوهين (محمد زاهد بگ) هاتيه. بنيره: ميرزا محمداي يازجي، ب63.

⁶⁰ Khachatryan, op.cit, p56.

گازی وی دکر⁶¹. بملی تشنی هفتدنگل فنی گوشتی نهوه کو زاهد بملی ل سالا 912مش/1507ز ل کهلا وانی بهرسنگی لهشکرئی شاه نیسماعیلی گرتیوو⁶²، هروسا وی دنگل ژماریهکا میرین کوردان پشکداری د شهرئ چالدیران و ستانندا تمبریزندا کربوو 1514⁶³. هروسا کورئ وی مملک بملی پشکداری د وان روودانندا کربوو نمونین پشتی شهرئ چالدیران رووداین و ب شهرئ (قمره عین دمه) 1516ز بداوی هاتین⁶⁴. چندیبیت پیومندیلین دناقیهرا واند د پاشهروژندا بهرفک پیش چووبن نهخاسمه پشتی صهفهمریان شیان جارمکا دی دهسته لاتا خواه ل سمر دهقرا وانی بسمین⁶⁵.

دنگل چوونا دیروکا همکاریان بو ناقف سردمی عوسمانیدا ناقی چندین میرین دی بین همکاری دتین، و ژ تاییه تمه نینین فی سردمی زیدمهوونا زیدهرانه ل سمر دیروکا میرگه ها همکاری و ژ گرتگرین قان زیدهران شهره فلماها بملیسی و فههینوکا دیروکا همکاریان ژ نقیسینا کسمکی ب ناقی (تومهرئ یازچی) نهرئ وک نقیسر بو میر یحمیا بملی پاشی بو کورئ وی میر عمادالدینی کار کری و نهر وک دیدمهقانهکی بوو ل سمر وان روودانین ل تیقا تیکن ژ سادی 17 رووداین، هروسا شهجه فلماها ب ناقی (مختصر احوال الامراء) هندمک سیناهیان بهردهمه سمر دیروکا میرین همکاری ل سادی 18ز، بملی نف زیدره زی ژ کیماسی و خله تیان دور نین لهورا ل قیرئ دئ پشتبستهستی ل سمر زیدهرمکی دی بی بزمهرتی کمین نهرژی بهلگه فلماها عوسمانی نه نهرین دینه هاریکار بو کیشانا کمقالهکی روهرتر بو زنجیره یا میرین همکاریان.

زاهد بملی پشتی مرنا خواه دوو کور هیلان نهرژی مملک بملی و سعید محمد بملی⁶⁶، و ناقی مملک بملی د روودانین پشتی شهرئ چالدیراندا هاتیه وک "مملک بملی عبباسی کورئ عزالدین شیر بملی"⁶⁷، و مملک بملی چندین کور ل دووف خواه هیلان نهرژی: زهینل،

⁶¹ المصدر السابق، ص 244.

⁶² سفرنامه های ونیزیان در ایران، ترجمه: منوچهر امیری، انتشارات خوارزمی، (تهران: 1349 ه.ش)، ص 401-403.

⁶³ د نامه کیدا بو مهورول و مازنین باژیری تمبریز ل سالا 1514 سولتان سلیم دیزیت کو نهر دئ " فخر الامراء الاکرا د زاهد بملی ناگه هدار کمت کو نیدی خملکی باژیری ننگگف نهکمت. بئیره: فریدون بک، منشآت السلاطین، (نسخه کتابخانه شورای ملی ایران)، شماره ثبت: 63347، ج 1، ص 391.

⁶⁴ جزیه دار زاده، تواریخ ال عثمان (دمستقیس)، دانها پرتووکختها عملی نهمیری ل نیستانبول، ژماره: 206، بهریرئ 283، منجم باشی، جامع الدول (دمستقیس)، دانها پرتووکختها نور عثمانیه، ژماره: 3172، پشاکا، بهریرئ 317.

⁶⁵ Orhan Kiliç, A.G.E, s.13-15.

⁶⁶ خردانی پرتووکا مختصر احوال الامراء دیزیت کو وی کورمک بتنی هلموو ب ناقی (مملک محمد بک). بئیره: میرزا محمدی یازچی، ب 6.

⁶⁷ جزیه دار زاده، المصدر السابق، ص 283؛ منجم باشی، المصدر السابق، ص 317.

بایزید، بوداق، روستم، بهاءالدین، حسین و بایندر⁶⁸ و تومسری بازجی نافی برایه کن دی بین وان دنییت نهورزی عزالدین شیره⁶⁹، بملی سمید محمادی - همروک بهدلیسی دبیزیت- کورمک ب نافی به عقوب بجه هیلا⁷⁰ بملی دفتەر موهمه یین نهرشیقی عوسمانی ناماره ددن کو وی چمندن کور هه بوون⁷¹ و نافی دوو ژ وان نینایه نهورزی حسین بهگ⁷² و گولابی بهگ⁷³.

ل سالا 1548 نانکو پشتی زالبوونا عوسمانیان ل سەر باژیری وان، مەلک بهگ ب فرمانا والیی وانئ نیسکندر پاشا (1548-1553ز) و ب هاندانا برزایی وی به عقوب بهگی هاته کوشتن⁷⁴، و پشتی کوشتنا مەلک بهگی حوکم میرگه من بو کورئ وی زینهل بهگی هاته قهگرو هاسن، و کەفتیرین ناماره بو فی میری بو سالا 959مش/1552ز قهنگریت⁷⁵، و میرگه ه د سەردەمی وی د سەربەر مکن گەلەک نالوزدا بوری ژ بهر سەر و هەفر کین نافخوی دنافهرا نەندامین بنەسالا دەستەلاتدار و کیشمین دنالیهرا میرگه ما هەکاری و میرگه من هەفسنور دگەلدا و رهوشا گشتیا دهفەر سەنورئ دهولەتا عوسمانی ژ بهر سەرتین بهردوام د بهرا پترا سەدین 16دا، لهرا دبیین کو زینهل بهگ چمندن جاران ژ حوکمی هاتیبه نوورخستن و جارمکا دی حوکم بو وی هاتیبه قهگرا نندن و نیکه من هەفرکیا نووش بووین دگەل مامی وی سمید محمادی بوو چونکه وی خوه ب هیزاتر بو دەستەلاتی دنییت و شیا ب هازیکاریا کورئ خوه به عقوب بهگی باژیری و سنانی بستینیت، پاشی زهلامین هوزا پنیانشی ل دور خوه کومکرن و هیزشکره سەر جوله میرگن و زینهل بهگ نهجاری رهقینی کر⁷⁶، زینهل بهگ چوو نامیدین و ب هاندانا میرئ به هدینی سولتان حسینی به رف نیستانبولی چوو⁷⁷، و چونکه ترسا وی چمندی هه بوو کو صفهوی قی رهوشی بو بهر ژ موختیا خوه بکاربینن وهزیری مەزن روستم پاشای فرمانهک بو والیی وانئ نیسکندر پاشای دهرنیخت و تیدا دیارکر کو میر سمید محمادی بکوژیت و زینهل بهگی ل جهن وی بکاته میر نهخاسمه کو میرئ نافیری - نانکو سمید محمادی د کیشیا شاهزاده مستفادا ل 1533ز هاتیوو تومسار کرن⁷⁸، و ژلایی

⁶⁸ البدلیسی، المصدر السابق، ص 244-245.

⁶⁹ تومر بازجی، قهینوکا نیروکا میرگه ما هەکاری (دستقیس)، ص 360. (دانەپەک ل دەف قەگولەری هەپه). بهدلیسی ل جهکی نافی وی نینایه یی نامزجین بدعت کو نەر کورئ مەلک بهگیبه، بنیزه: المصدر السابق، ص 685.

⁷⁰ المصدر نفسه، ص 247.

⁷¹ دفتر مهمه رقم 3، حکم 1028.

⁷² دفتر مهمه، رقم 3، حکم 1231.

⁷³ دفتر مهمه رقم 888 (تصنیف مکتبه طریقی)، حکم 384 و 832.

⁷⁴ Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk beylikleri, Ayyıldızmatbaası, (Ankara:1982), s142.

⁷⁵ دفتر مهمه رقم 888، حکم: 368.

⁷⁶ Sevgen, A.G.E, s143.

⁷⁷ البدلیسی، المصدر السابق، ص 245-246.

⁷⁸ المصدر نفسه، ص 248.

خوفه والين وائى سعيد محمد بهگ گرت و ل وائى زيندان كر، بملئ كورئ وى به عقوبى بهرئ خوه دا جولهميزگئ و ل وزيرئ خوه و لك مير دا نياسين⁷⁹، ژلايمكى ديقه زمينل بهگ ژ نيستانبولئ زقري و بهرف جولهميزگئ دهات دمئ كفتيه بووسيمكى ژلاين زهلامين ميرگهها يونانقه زير كيشيمكا كمئن دناقبر و اندا يان ژئ ب هاندانا مير سعيد محمد بهگئ، و دقئ روودانيدا هموو زهلامين زمينل بهگئ هاتنه كوشتن و زمينل ب خوه ژئ ب گراني بريندار بوو، بملئ ب ناقيز يفتايا خيزانا بعدر بهگئ بوئائى ژيانا وى ژ مرئكا راسته يقينه رزگار بوو⁸⁰، و پشئ ساخ بوونا برينين وى جارمكا دئ زمينل بو نيستانبولئ چوو دمئ بهيستي كو به عقوب بهگئ پايئختئ وى داگير كريبه بملئ دمئ گه هشتيه ويرئ زاني كو روستم پاشا ژ كارئ خوه هاتيه لادان (960مش/1553ز) و نمو ما دقئ رهوشيدا همتا سرژنوو روستم پاشا بوويه وهزيرئ معزن (962مش/1555ز)، لهورا جارمك دئ قهستا وى كر بملئ روستم پاشاي داخوازا وى بجه نهينا و زه عامه تكم ل بوستائين دا وى⁸¹، بقئ رهنگئ ديار نييت كو به عقوب بهگئ پتر ژ دوو سالان حوكم ل ميرگه هئ كريبه.

پشئ ماويهكى كيم ژ مانا زمينل بهگئ ل بو سنا شرمكى نوو دناقبر نيران و عوسمانيان ل سر سنورى روودا، لهورا قهرمانهك هاته دان كو زمينل بهگ و لك ميرئ همكارى بهينه نياسين و ژئمئ همويستي دهينه زانين كو به عقوب بهگئ دست دگل نيرانيان هموو، لهورا قهرمانهك بو والين وائى قهرهاد پاشا⁸² (1553-1557ز) دهرهكفت كو به عقوب بهگئ دهستسر بكت، ژلاين خوفه به عقوب بهگ بهرف هوزا پنيانئشئ رهقئ لئ سمر و كئ قئ هوزئ نمو گرت و تمسليمي والين وائى كر و وى ژئ قهرماندا كو نمو دگل بابئ خوه ين زيندانكري سعيد محمد بهينه كوشتن⁸³، و ب شيوهيكئ فرمئ ميرگهه. بو زمينل بهگئ هاته ناراسته كرن و براءت و خه لاتين گرانبهها بو وى هاتنه هزارتن⁸⁴ به عقوب بهگئ سن كور هميون ب ناقيين: نولامه، سولتان محمد و ميرزا، و سانجيقا (خوى) بو نولامه و هاته راسپارن و وى ژئ كورمك ل دووف خوه هئلا ب ناقي عومر⁸⁵.

⁷⁹Orhan Kiliç, Klasik döneminde osmanlı idari sisteminde hukumetsancakları: Hakkari hukümeti örneği, (XIV Türk tarihi kongresi)- Ankara, 2002, s.711.

⁸⁰البدليسي، المصدر السابق، ص 246.

⁸¹Sevgen, A.G.E, s144.

⁸²البدليسي دبيريت كو والين وائى نيسكندمر پاشا بوو، بملئ د راستينا والين وائى د وى دمينا (1553-1557) قهرهاد پاشا بوو.

⁸³Orhan Kiliç, A.G.E, s.711.

⁸⁴Sevgen, A.G.E, s.144.

⁸⁵البدليسي، المصدر السابق، ص 247.

پشتی زمینل بهگی حوكم ل همكاری وهرگرتی كورئ وی زاهد بهگی ل 1568 یاخیوون ل نژی وی راگه‌هاند⁸⁶ بملی یاخیوونا وی ب هاریکاریا هنیزین وانئ هاته قهراندن و زاهد بهگ بو زه‌عامه‌تا بابئ وی ل بوسنا هاته دوورخستن⁸⁷، هرورسا زمینل بهگ رووبرووی بزافه‌كا دی بوو ژلایئ براین خوه میر بهاء‌الدینی و بهاء‌الدین شیا حوكمی وهرگزیت و بو ماومیه‌كنی كورت حوكمی بكمت پاشی ب دستئ براین خوه سعیدخانئ و ب هاندانا بلیئ خوه زمینل بهگیه‌ته كوشتن⁸⁸. هرورسا سعید خانئ كورئ وی ژئ ب نژی وی رابوو و فرماتك ژ نیستابولئ دهركفت و حوكم ل همكاری بو وی هاته راسپاردن بملی حوكمی سپخانئ گه‌لهك قه‌مكیشا (1576-1577ز) و گیانی خوه ژ دستدا دممئ ژ سر پشتا هه‌سپئ خوه كه‌فتئ⁸⁹.

ل قیرئ بابته‌كنی دی ژئ هه‌به كو دفتت ناماژه پئ بهینه كرن نه‌وژی ل ذی الحجة 984م/سولت 1577ز نهرتك ژ بو میرئ همكاری "سعید محمد بهگی" دهركه‌فتئ⁹⁰، و نهم نزانین نهف سعید محمده كیه؟ و دناف كور و براین زمینل بهگیدا چ كس بئی ناقی نین، و دجهئ خودایه بیژین كو بهری دوو مه‌هان ژ قئ میژووین ناكو شم‌ال 984م/ش/ كاتوونا نئكنی 1576ز حوكمك بو زمینل بهگی هاتیه هنارتن تیدا نوو وك "میرئ همكاری" هاتیه نیاسین⁹¹، له‌ورا نهم ب دوور نابینن كو سعید محمد بهگ هر سعید خان بهگ بیت نه‌خاسه كو میژوویا حوكمی وی هه‌مان میژوویا حوكمی سعیدخان بهگیه⁹².

بدلیسی كو هه‌قچهرخئ فان روودانایه دبیزیت كو میر زمینل بهگی دست ژ حوكمی به‌دا و كورئ خوه زه‌كریا ل جهئ خو دانا بلی كو ناماژه ب دیروكا قئ روودانئ بدت⁹³، و د به‌لگه‌نامه‌یین نهرشیقی عوسمانیدا به‌لگه‌یهك ب به‌روارا 8 جمادی الاخر/ 11 تهماخ 1578ز هه‌به تیدا میر زمینل وك "میرئ همكاری یئ بهرئ" هاتیه نیاسین، و ل سر بنه‌خه‌یین قئ به‌لگه‌نامه‌یین قه‌كولهرئ تورك (نهمزی سه‌گه‌ن) دبیزیت كو زمینل بهگی دقئ سالیندا دست ژ حوكمی به‌دایه⁹⁴، و تئشئ قئ گوئنا قه‌كولهرئ به‌یژتر دنیخیت نه‌وه كو بهری قئ دیروكنی ب

⁸⁶ نقتر مهمه رقم 7، حكم: 2185.

⁸⁷ البدلیسی، المصدر السابق، ص 249.

⁸⁸ المصدر نفسه، 249. نكتور نور هان فلیج ب پشتبستن ب به‌لگه‌نامه‌یین عوسمانئ دبیزیت كو میر بهاء‌الدین ب دستئ براین خوه سعیدخانئ هاته كوشتن. بقتره:

Orhan Kiliç, *Klasik doneminde...*, s.714.

⁸⁹ البدلیسی، المصدر السابق، ص 249.

⁹⁰ نقتر مهمه رقم: 29، حكم: 52.

⁹¹ نقتر مهمه رقم 29، حكم: 79.

⁹² Orhan Kiliç, *Klasik doneminde...*, s.714.

⁹³ المصدر السابق، ص 249.

⁹⁴ Sevgen, A.G.E.s. 144.

6 روزان نانکول 2 جمادی الاخری 986مش/5 تباج 1578ز حوکمهک بو زمینل بهگی هاتیه ناراستهکرن و تیدا ب ناسنلقی "میرئ ههکاری" هاتبوو نیاسین⁹⁶، بهلی ل بهرامبیردا هندهک حوکمین دی ل 990مش/1582ز، 991مش/1583ز و 993مش/1585ز ههنه کو نیکسمر بو زمینل بهگی هاتینه ناراستهکرن و مک "میرئ ههکاری"⁹⁶، و ژ نهقا بوری نیار نبیت کو زمینل بهگی ل سالا 1578 دست ژ حوکمی بهرنه‌دایه و نمو بهردموام بوویه ل سمر برنقه‌برنا میرگه‌هی هتا سالا مرتا وی ل 993مش/1585ز یان ژی چینیبت نهوی بهری مرنا خوه ب چاند مه‌هان داگیران ژ حوکمی کریت.

ل سالا 993مش/1585ز زمینل بهگی پشکداری د هومکا عوسمانی ل نژی نیران ب سمر وکتیا عوسمان پشایی و وزیر کر و دشمر مکتیدا کول رجب 993/ تیرمه‌مه 1585ز ل نزکی باژیرکی مبرند روودا زمینل بهگ هاته کوشتن و ل ویری هاته قشارتن پاشی ل سالا 1587 کلمه‌ختی وی بو جولمیرگی هاته فهگواستن و د مدرسه‌سیا وی ب خوه نلقا کریمه هاته قشارتن⁹⁷.

زینل بهگی 4 کور ل پشت خوه هیلان نهوژی: زکریا، سه‌پینخان، ابراهیم و زاهد، سه‌بارت برابین وی بایندهری 3 کور هیلان بناقین: زاهد، محمد و حاجی، و بوداق بهگی دوو کور هه‌بوون نهوژی: سولتان حسین و میر عزیز، و حسین بهگی کورمکن نیکانه هه‌بوو ب ناقی نیسماعیل⁹⁸، و عزالدین شیر بهگی 3 کور هیلان ب ناقین: علاءالدین، محمد و بهرام بهگ⁹⁹.

پشتی مرنا زمینل بهگی کورئ وی زه‌کمریای جهی وی گرت و پشتی بورینا دوو سالان نانکول 1587ز برابی وی بین مازن زاهد بهگی نهوی ژ بوسنایی زقری پاخیبوون ل نژی وی راگه‌هاند، و دشمرئ دناقه‌را واندا همر ل وئ سالی روودای زاهد بهگ دگل دوو کورین خوه ب ناقین سوله‌یمان و روستم و مامئ وی عزالدین شیر هاتنه کوشتن¹⁰⁰، ژ لاین خومه کورئ وی (مه‌لک بهگ) نهوی ب سه‌لامه‌ئی ژ شمیری دمریاس بووی بهرف نیستانبولی چوو و گزندا خوه گه‌هاند سولتانی، و ل 15 شه‌وال 996مش/ 6 نیلون 1588ز حوکمهک بو جه‌عفر پشایی و وزیر ل تمیریزی دمرکه‌فت کو ب زووترین دم زه‌کمریا خانی بگریت و حوکمی بو

⁹⁵ دفتر مهمه رقم: 32، حکم: 390.

⁹⁶ دفتر مهمه رقم: 44، حکم: 63؛ دفتر مهمه رقم: 49، حکم: 76؛ دفتر مهمه رقم: 59، حکم: 115.

⁹⁷ البتلیسی، المصدر السابق، ص 250؛ قاضی احمد منشی قمی، خلاصه التواریخ، تحقیق: احسان اشراقی، دانشگاه

تهران، (تهران: 1383 ه.ش)، ج 2، ص 779.

⁹⁸ البتلیسی، المصدر السابق، ص 244-245.

⁹⁹ تومر باجی، مصدر پیشین، ص 53، 54، 62.

¹⁰⁰ همان مصدر، ص 62، میرزا محمدتقی باجی، ژیندگی بهری، ب 65.

مەلەك بەگى كورئ زاهد بەگى ناراستە بكت¹⁰¹، لەمرا زمكەريا ژ مېرگەھى نەركەفت و بەرھ مېرئ بەدینان سەبىنخانئ رەقى¹⁰². بەلئى حوكمى مەلەك بەگى ل جولەمېرگى " ژبەر بئى رەوشئ و رەقارئىن وى بئىن كرئت"¹⁰³ گەلەك نەفەكېشا، ژلايەكئ نېفە مېرئ بەھدېنى رابووب ناھزىفانئىن و شيا وەزىر سەن پاشا چەلەزادەى رازى بكت كو جارەكا دى حوكمى ل ھەكارى بو زمكەريا بەگى بەھتە ناراستەكرن ل بەرامبەر 100 ھزار فلورىين زىرى، و بقى ناوایى زمكەريا بەرھ جولەمېرگى چوو و مەلەك بەگ ژ وىرئ رەقى و قەستأ جەصغەر پاشاى ل تەبرىز كر و ناھزىرى پېشنىار كر كو بەرھ نېستەبولئ كر داکو بابەتئ خوە ل وىرئ چارەسەر بكت و مەلەك بەگ بەرھ نېستەبولئ چوو بەلئى ل وىرئ تووشى نەخوشىنى بو و گىلئى خوە ژ دەست دا¹⁰⁴.

ل سالا 1611 زمكەريا رووبرووى ياخيپوونەكا دى بوو ژلايئ كورئ خوە بەحيا بەگى و واليئ وانئ (مەھمەد پاشا تەكەلو)ى ژى د بەرژمەنديا بەحيا بەگىدا دەستپووردان كرن، و چىدبىت نەف ھەلوپستئ وانئ ژبەر پەيوەندىنن خوشىن زمكەرياخانئ بىت دگەل شاھ عەبباسئ صفەوى¹⁰⁵، و ژ بەلگەتەمەيەكا عوسمانئى ل بەروارا 13 ذى القعدة 1022م/ش/ 24 كاتوونا تىكئ 1613ز بو "مېرئ ھەكارى بەحيا بەگى" دەھتە زانئىن كو دقئ سالىدا بەحيا بەگ شىابوو بابئى خوە ژ جولەمېرگى دەرىخىت و زمكەريا خان بەرھ نەلباقئ رەقىبوو و خوە گەھاندېوو ھەسەن بەگى كورئ نېبراھىم بەگى، بەلئى بەحيا بەگى شيا فى بەلژىرى ژى بستىنئىت و بابئى خوە و ھەسەن بەگ گرتن، و واليئ وانئ داخواز ژ بەحيا بەگى كر كو وان بەنئرىتە دەف وى دا نەو ژى وان رەوانەى نېستەبولئ بكت¹⁰⁶، بەلئى بابئى وى شيا بەرھ نېرانی برھىت¹⁰⁷، بقى ناوایى ديار دبىت كو بەحيا بەگ ل قئ سالى بوو بە مېرئ ھەكارى، و بەحيا بەگ ھەتا سالا 1617 د حوكمىدا بەردەوام بوو و ل 26 رەمەزانا 1026م/ش/ 26 ئېلون 1617ز ل سەر دەستئ زەلامىن واليئ وانئ ھاتە كوشتن پشئى نەو ب خوە ژى ل سەر دەستئ زەلامىن بەحيا

¹⁰¹ دفتر مەھمە رقم 64، حکم: 299. فەگڑ ھاستئ ژ:

Sevgen, A.G.E.s.148-149.

¹⁰² البلبسى، المصدر السابق، ص 251.

¹⁰³ تومر يازجى، مصدر پېشئىن، ص 79-81، ميرزا محەممەدئ يازجى، ژئدەرى بەرئ، ص 66.

¹⁰⁴ البلبسى، المصدر السابق، ص 251.

¹⁰⁵ نېسكەندەرىن موشئ بەھسئ چەندىن سەر دەلئىن زمكەريا خانئ بو دەف شاھ عەبباسئ صفەوى دكەن. بئئىرە: مصدر پېشئىن، ج 2، ص 704-705.

¹⁰⁶ بئئىرە دقئ بەلگەتەمەيە د: Sevgen, A.G.E.s 154

¹⁰⁷ تومر يازجى، مصدر پېشئىن، ص 292.

بمگی هاتیه کوشتن¹⁰⁸، و بهحیا بمگی ل دهمی مری 5 کور همیون، کورن ژ همیمان موزنتو عمادالدین برو و بین دی: تهرخان، میرقاسم، سولیمان و شیر بمگ بوون¹⁰⁹.

پشتی کوشنتا بهحیا بمگی زهکریاخان بهرف چوله‌میرگی هات و شیا حوکمی خوه بزفرینیت و هرومک نیار نومی سالین مایی ژ زیانا خوه بی ناریشه دمریاس کرن و ل 29 رجب 1038 مش/ 23 نادر 1629 ز مر پشتی 68 سالان ژبای¹¹⁰، و بقی رنگی دیار دبیت کو زهکریا خان ل سالا 970 مش/ 1563 ز ژدایک ببوو. و زهکریای 7 کور همیون ب نافین: حسن، سعید محمد، نیراهیم، نولیا، شرفخان، زمینل و بهحیا بمگ، سهارت برابین وی زاهد بمگی سی کور همیون کو بهری نوکه نافین وان هاتته دیارکرن، و نیراهیم بمگی کورمک ب نافی حسن ل پشت خوه هیلا و وی ژ کورمک ب نافی شیر بمگ همیو¹¹¹، و سعید خانی کورمک ب نافی حسن بمگ همیو¹¹².

پشتی مرنا زهکریای کورن وی نیراهیم بمگی دستن خوه دانا سر بارمگین حوکمی ل چوله‌میرگی و بو همیامکا کورت حوکم کر بملی برابین وی شرفخان ب هاریکاریا کورن بهحیا بمگی شیان وی دمریخن و شرفخان ل 1038 مش/ 1629 ز نانکو همان سالا مرنا بابی خوه بوو مبرئ همکاری¹¹³، بملی نمو ژی هر ل دستنیکا حوکمی خوه تووشی بهر هنگاریکا نژوار بوو ژ لابی برابین خوه عمادالدین کورن بهحیا بمگی هه نومی خوه ب میراتگری بابی خوه نژانی، و ساردمی وی شهرین موزن و نژوار دنایهرا واندا بخوفه نیتن و هردوو دولمتین عوسمانی و صفوی ژی مایتکرن تیدا نکرن، و دئی ماوهیدا شیانن لهشکریین عمادالدینی بو دولمتا عوسمانی دیار بوون لهورا پشته‌فانیا وی کرن، ژ لابی خوفه شرفخانی فرماتدا کو برابین عمادالدینی (سولیمان و روستم) بهینه کوشتن¹¹⁴، هر وصال سالا 1633 دولمتا صفوی هاندا کو هیرشن بکته سر باژیری وان و سوز نا کو هاریکاریا وان بکت

¹⁰⁸ ابن نوح، وان تاریخی (دستنلیس)، دانایا پرتورکخانا علی نامیری ل نیستانبول، رقم: A.E.Tarih. 630، ص 89-90؛ تومر یازچی، مصدر پیشین، ص 1351؛ سید حسن بن مرتضی استرآبادی، تاریخ سلطانی، تحقیق: احسان اشراقی، انتشارات علمی، (تهران: 1364 ه.ش)، ص 211؛ محمد طاهر بن حسین قزوینی، تاریخ جهان آرای عباسی، تحقیق: میر محمد صالح سعید، پژوهشگاه علوم انسانی، (تهران: 1383 ه.ش)، ص 193-194.

¹⁰⁹ تومر یازچی، مصدر پیشین، ص 173. خودتنی (صاحب مختصر احوال الامراء) بتنی نافی چوار کوران نینابه نهوری: عمادالدین، تهرخان، سلیمان و میر قاسم. بنقره: میرزا محمدی یازچی، ص 68-69.

¹¹⁰ تومر یازچی، مصدر پیشین، ص 360.

¹¹¹ همان مصدر، ص 120.

¹¹² نافی وی د نیک ژ دفتسر تمحریرین ویلایمتا تمیریزنا ل سالا (1591-1592) هاتیه وه: "کورن میری همکاری بری سعیدخان بمگ". بنقره:

Orhan Kiliç, III Murat devri icmal defterine göre Tebriz eyaletinde Timarduzeni, XIII Türk tarih kongresi, Ankara, 4-8 Ekim, cilt.3, kısım.3, s.12.

¹¹³ تومر یازچی، مصدر پیشین، ص 360.

¹¹⁴ همان مصدر، ص 454-455؛ میرزا محمدی یازچی، ژنده‌ری بهری، ب 68.

ل بهرامبهر دا صهفموی ژی هاریکاریا وی د شهرئ نژی عمادالدینی بکهن¹¹⁵، ل بهرامبهر دا دولهتا عوسمانی پشتهقائیا عمادالدینی کر و شیا لهشکهرئ شهرمفخانی ژناقیبیت و دستنی خوه دانیهته سر جولمیرگنی، پاشی ل زفستانا 1043مش/1633ز مامنی خوه کوشت و خوه وهک میرئ همکاریان راگههاند¹¹⁶.

عمادالدینی هر ژ ساللا 1633 همتا 1639 حوکم کر و نو کسهکئی توند و دلرهق بوو و ل سردمئی وی کسهکئی نهویریا بژی وی راببیت، هر و مسا دولهتا عوسمانی ژی گرنگی پیندا ژ بهر هیز و شیانین وی بو پراستنا سنوری¹¹⁷، بعلی هر ژ 1045مش/1635ز پهپومندیین وی نگهل دولهتا عوسمانی بهرف تیکچوون و لاوایی چوو نهخاسمه پشتی زفرینا سولتان مورادئ چواری ژ شهرئ رومانی، و بلگنامیهکا عوسمانی ل 1045مش/1635ز دبیزیت کر دقئ سائیدا میر عمادالدینی میرگهها موکس داگیر کر و گوهداریا فرمانین دستهلاتا عوسمانی نهکر دمی فرمان لیکرین کو ژ وی میرگههئ دهرکعبیت، و هر ژ وی دمی بریار هاته دان کو عمادالدین ژ حوکمی بهیته لادان و مامنی وی زمینل بهگ ل جهی وی ببیته میر¹¹⁸، بعلی عمادالدینی رمدکر کو دستان ژ حوکمی بهردت و دولهتا عوسمانی ژی نهشیا وی ژ دستهلاتی لادت لهورا نهچار بوو کو پهپومندیین خوه نگهلدا بهردموام بکمت و بلگه بو قئ چاندی نوره کو همتا ساللا 1047مش/1637ز چاندین حوکم ژ نیستادبولی بو وی هاتیه ناراستهکرن و تیدا نو وهک "حاکمی حکومتا هکاری" هاتیه نیاسین¹¹⁹. بعلی ل ساللا 1639 هیزین عوسمانی ژ وان و دیار بهکری ب سسروکاتیا میرئ میرانئ وانئ حسن پاشای بهرف میرگههئ چوون و شیان عمادالدینی بشکینن و بکوژن¹²⁰، و حوکمی میرگههئ بو مامنی وی زمینل بهگی هاته فهگو هاستن¹²¹.

¹¹⁵ محمد معصوم بن خواجگی اصفهانی، خلاصة السیر، تحقیق: ایرج افشار، انتشارات علمی، (تهران: 1368)، ص 126؛ میر خواند، المصدر السابق، ج 12، ص 6888؛ محمد حسن اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، تحقیق: محمد رضوانی اسماعیل، دنیای کتاب، (تهران: 1363 ه.ش)، ج 2، ص 930-931. تومر بازجی، مصدر پیشین، ص 499.
¹¹⁶ همان مصدر، ص 530.
¹¹⁷ دفتر مهمه رقم: 86، حکم: 16؛ میرزا محمادی بازجی، ژیدهرئ بهری، ب 68.
¹¹⁸ بقره دقئ بلگنامیهئ د:

Sevgen, A.G.E, s.156-157.

¹¹⁹ دفتر مهمه رقم: 87، حکم: 341.
¹²⁰ تومر بازجی، مصدر پیشین، ص 1628؛ حسن افندی وجیهی، تاریخ وجیهی (دمستقیس)، دانیای پرتوکخانا نور عثمانیه ل نیستابل، ژماره: 3719، بهری 18؛

Nermin Yıldırım, Karaçelebizade Abdülazîzefendi, Tariçe-i Fethi Revan ve Bağdad (tahlil ve metin), yüksek İsanstezi, SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ, TARİH ANA BİLİM DALI, (İstanbul: 2005), s.85.

¹²¹ Sevgen, A.G.E, s.157.

پېژانينين مه ل سردهمى حوكمى زمينل بهگى و دهه سالىن دووندا ب نيكجاري نين¹²²،
 بلمى نم دزائين كو پشتي وى حوكم بو برازايين وى عزالدين شيرى كورئ شمرفخاني
 چوپه¹²³ و نم تزانين كا كمنگى وى حوكم ل ميرگهه و مرگرتيه بلمى نوليا چلمه ل دمى
 سردهانا خوه بو وائى ل سالا 1655 نفى وى نينايه و مك ميرمكى معزن و خودان لهشكسرمكى
 بهيز¹²⁴. هروسا نفى نيك ژ براين وى ژى نينايه نهوژى خسرو بهگه نهوئ حوكم ل كهلا
 پيزائى دكر¹²⁵ و ل سمر كيليا گورئ وى هاتيه نفيسين كو نم ل سالا 1074مش/1663ز
 مريه¹²⁶.

هرچنده كو پيزانينين مه ل سر حوكمى عزالدين شيرى گلمك كمين بلمى نام ب
 دروستى دزائين كا نهوى كمنگى دست ژ حوكمى بهردايه، د نيك ژ دهفتر نهوولين نهرشيفى
 عوسمانى بهمسنى داگيرانا "يزدين شير بهگى" هاتيه كرن كو ژير " پيرى و بيجاربهى و
 نهخوشين" و پشتي "پتر ژ 40 سالان حوكم كرى" دست ژ حوكمى بهردا¹²⁷ و نهغه وئ
 رامائى دههت كو وى بهرى سالا 1059مش/1649 دهستهلات و مرگرتيه.

و پشتي وى برازايين وى سميدهخان بهگى حوكم و مرگرت¹²⁸ و بو مارههين 3 سالا حوكم كر
 و ل 14 شهوالا 1102مش/10 تيرمهها 1691ز "ژلاين خعلكى فه" هاته لادان ژير "زولم و
 كريانين وى بين خراب"¹²⁹. و نم ب دروستى ژمارا براين مير عزالدين شيرى تزانين بلمى

¹²² مختصر احوال الامراء بنييت كو نو دگل خيزانا خوه ژ ترسفن مير عمادالدينى بهرف دهفتركا نزيكى
 دياربكرئ رطى، و چ نمازه ندادينه كو وى حوكم پشتي عمادالدينى و مرگرتيه. بنيره: ميرزا محمدهن يازجى، ب
 68.

¹²³ اد بلمگنميركا عوسمانيدا كر حوكمهكه بو پاريزگارئ وائى وزير محمدهد پائى ل رصمانا 1052مش/ چريا
 دوون- كلوونا نيكن 1642 بهمسن "ميرن همكارين بهرن" هاتيه كرن كو نائى وى "مير عومر"ه، و نهغ مير
 عومره همر مير عمادالدينه، نهينن چونكه ناقين (عمر) و (عماد) نزيكى نيكن بلكو چونكه ناقهروكا فى
 بلمگنميه بهمسنى داگيركرنا ميرگهها موكس ژلاين ميرن همكارى فه دههت، هروسا بهمسن مير سميده خان
 موكسى دههت دمى همر ارا خوه گه مانديه لهشكسرن عوسمانى دكو ميرگهها وى بو بهينه زفراندين، و هروسا بهرى
 نوكه هاتيه دياركرن نهغ روونانه ل سمر دمى مير عمادالدينى 1633-1639 روودايه. هروسا ديار نهغ شائيه ل
 دمى فهگه هاستقا دهغن رصمانى فرمائى بو نائف دهفتره موهمه پامدا بوويه. بنيره: دفتر مهمه رقم: 89، حكم 124. بو
 پتر پيزانين ل سمر فى بائى بنيره:

SinanHakkan, Müküşkürtmirlerintarhive Han Mahmud, periyayinlari, (Istanbul:2002), s.26-27.

¹²⁴ رحلة اوليا چلبى فى كورستان 1065هـ/ 1655م، ترجمه: رشيد فندى، مطبعة خانى، (دهوك: 2008)، ص
 234-233.

¹²⁵ Evliya çelebisiyahatnamesi, hazirlayanlar: Seyit Ali Kahraman, YuceiDaqli, (Istanbul:2000), IV Kitap, s.304.

ميرزا محمدهن يازجى، ژيدمى بهرن، ب70.

¹²⁶ DunderAliKilic, Iransbeylery,tarih düşünce kitapları, Istanbul, s.73.

¹²⁷ (Bab-ı Asafî- Divan-i Hümayun- NişanTahvildefteri) A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

¹²⁸ Eyni eser.

¹²⁹ Eyni eser.

ژیندەران ناماژە ب براهیمکی نیکانهیی وی ب نافیی خسرو دایە سوک مه دیار کری- لەمورا ئەم
هزر دکەین کو سەید خان کورئ خسرو بەگی بیست¹³⁰.

پشتی لادانا سەیدخان بەگی زنجیریا میرین هەکاریان نکهفینە د رەوشەکا زور سەیر دا
نەوژی ناراستەکرنا حوکمی ل میرگەمی بو کورئ نەفین عزالدین شیر بەگی ل سالا
1102مش/1691ز¹³¹، و بو تیگەهشتنا نەفنی رەوشی نەفیت هەندەکی ل سەر براوەستین:

عزالدین شیر کورک ب نافیی محی السنە بەگ هەبوو و چ ژیندەران بەحسێ وی تەکرێه
ژبلی پەرتووکا (مختصر احوال الامراء)¹³²، بەلێ تەشتی نەفی ژیندەری بەیز نیتخیت نەوه کو
نەیسەری وئ (میرزا محەمد) نەیسەری نیراهیم بەگی-نەفین محی السنە بەگی-یه، نانکو نەو
زور نژیکی روودانیه، بەلێ پتر هزر بو هەندئ تچیت کو نەف میره ل سەردەمی حوکمی بابی
خوە مرییت و ب نیکجاری حوکم نەکریت و وی ژ کورک هەبوو ب نافیی محەمد بەگ، و
سەبارەت محەمد بەگی نەفیت ئەقان خالان دیار بکەین:

1- د هەندک ژیندەر و بەلگەنامەیین عوسمانیدا هاتیە کو نیراهیم کورئ میر عزالدین شیر ب
خوێه¹³³، و هەندک لایەتین دی دبیژن کو نیراهیم بەگ براین محەمد بەگی کورئ محی
السنە بەگی یه¹³⁴، و ژ بو رەشکرنا قان بوچوونان دبیژن کو ل سەر کێلیا گورئ عبدالله
بەگی کورئ نیراهیم بەگی نەف گوتنە هاتیە نەفین: "هذه روضة المغفور المرحوم الحسب
و النسب عبدالله خان بگ ابن ابراهيم خان بگ ابن ملك محمد بگ العباسي"¹³⁵، هەروسا
ل سەر کێلیا بەهرام بەگی براین نیراهیم بەگی هاتیە: "بەهرام بەگ کورئ محەمد بەگی
عباسی"¹³⁶، هەروسا هەردوو پەرتووکین مختصر احوال الامراء و شەجەرە زبۆکی
رێکەفتینە کو نیراهیم بەگ کورئ محەمد بەگی یه¹³⁷، و ژ هەموو قان راستیان دەیتە
زانین کو نیراهیم بەگ کورئ محەمد بەگیه نەکو کورئ عزالدین شیر بەگی، هەروسا
نەو نە براین محەمد بەگیه بەلکو کورئ وی یه.

¹³⁰ خودانی (مختصر احوال الامراء) نافیی سەیدخان نەفینیه، هەرچەندە نەرگەلەک نژیکی فی سەردەمییه!!

¹³¹ A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

¹³² میرزا محەمدی یازجی، ب70.

¹³³ (Bab-1 Asafi- Ruus Kalemi) A.RSK: 155, s.48; IE. DH-G.No. 1131, Belge No.1; A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

¹³⁴ لور مایی، القردوس المجهول، (دانەما پەرتووکخانا مەلەبەندیا زانکریا دەوک)، ص51.

¹³⁵ وەرگێرانا وئ: (نەفە میرگا خودئ لێخوێشبووی و رەحەتین خودان نەسل و نەسەب عبدالله خان کورئ نیراهیم
خان کورئ ملک محەمد خان عباسییه). پلێرە:

Mehmet Top, Hakkari mimari ve sanat mirasi, s. 255-256.

قەمکولنەمە هاتیە بەلاقرن د پەرتووکا: (Ankara:2010), Hakkari valiligi, Hakkari, Anit matbaa.

¹³⁶ A.G.E, s.261.

¹³⁷ میرزا محەمدی یازجی، ب71؛ الشجرة الزبوكية، ص75.

2- چئدیت هندك كس هزر بكن كو محمد بهگ ژى ومكى بابى خوه حوكم نهكره و ل سردمى باپيرى خوه عزالدين شيرى مريه لهورا حوكم نيكسر بو كورئ وى نبيراهيم بهگى چوبه؟ و د برسقا دبئزىن كو دهندهك بهلگناممىن عوسمانيدا ب ناشكرايى ناڤى محمد بهگى هاتيه ومك ميرئ همكارى و نيك ژ فن بهلگناممىن ل 26 جمادى الاول 1130 مش/26 نيسان 1718 ز هاتيه نفيسين¹³⁸.

ژ نهقا بورى ديار برو كو محمد بهگ بابى نبيراهيم بهگيه و بو موميهكى حوكم ل ميرگههئى كرىه، نلكو نهو ب كرىار مير بوو، بهلئ ل قيرئ پرسيار نهو كنگى محمد بهگى حوكم كرىه؟ و ل قيرئ ب بهلگمىن ديروكى دئ هول دمىن سردمى حوكمى محمد بهگى ديار بگهين:

ل 1102 مش/1691 ز حوكم ل ميرگههئى بو نبيراهيم بهگى هاته ناراستمكرن -ههر ومك مه گوتى- و د فهينوكا ديروكا همكارياندا پراويزمك هيه تيدا هاتيه نفيسين كو وى ل سالا 1107 مش/1696 ز و ل سردمى نبيراهيم بهگى نمف دانمىه ژ بهر دانمىا رسمن نفيسيه¹³⁹، و ل سالا 1113 مش/1702 ز حوكمك ژ نىستانبولئ بو والينى وانى هات كو نبيراهيم بهگ ل سمر حوكمى خوه بهردوام بيت¹⁴⁰، و ل سالا 1130 مش/1718 ز بهلگناممىك هيه كو تيدا بهمىنى "ميرئ همكارى محمد بهگ"سى دكستن، و ل قيرئ ديار دبىت كو محمد بهگ ل فى دمى مير بوو، پاشى ل 27 جمادى الاول 1145 مش/ 14 چريا تيكن 1732 ز حوكمى دى بو والينى وانى هات سباصت دووباره راسپارنا "ميرئ همكارين بهرئ نبيراهيم بهگ"¹⁴¹ بو برتقمبرنا حوكمى ل ميرگهها همكارى، و بقى ناوايى ديار بوو كو محمد بهگى د سردمى بهرى 1718 هئا 1732 حوكم كرىه پاشى هاتيه لادان و جارمكا دى حوكم بو كورئ وى نبيراهيم بهگى هاتيه ناراستمكرن، و نبيراهيم بهگ ل سردمى حوكمى بابى خوه كاروبارين سنجمقا نالمىلقى برتقمه ديرن¹⁴². و چندين حوكمىن بهردوامىن (ابقاه) بو نبيراهيم بهگى هاتنه هنارتن و يا دووماهين ل 22 جمادى 1155 مش/24 تيرمهها 1742 ز بوو¹⁴³ هرچانده سمركدبىن هوزان و زانايين نايينى چندين نامه و يادداشت بو دسته لائى دهنارتن و تيدا

¹³⁸ Fon Kudo: C.DA. Belge No. 8613.

¹³⁹ تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 630.

¹⁴⁰ A.RSK: 1551, s.48.

¹⁴¹ A. RSK: 1572, s.31.

¹⁴² د روودائين سالا 1136 مش -/ 1724 ز پارتوكا (چلبى زاده عاصم تاريخى) بهمىنى مير نبيراهيم بهگى دكمت ومك: "ميرئ همكارين بهرئ و ميرئ نالمىلقى بين نوكه"! بنيره:

Çelebizade asım tanrı, (Transkripsiyunlu metin), Ali Aktaş, 2008

پارتوكا هاتيه دانان د تورا بئزانينين نيفدولمتى (تنترتلت) د ملهپرا: www.yazku.net

¹⁴³ A. RSK: 1572, s.31.

داخواز نكرن كو ئيبراهيم بهگ بهيته گهورين ب ميرمكي دي ژبير زولم و ستما وي ل خلكي¹⁴⁴.

ب دروستي ديار نينه كا كهنكي حوكمي ئيبراهيم بهگي ب دووماهي هاتيه، و وي ژمارهيكه مازن ژ كوران ل پشت خوه هيلان ژوان: عبدالله، نهصان، بهرام، عثمان، جهعفر، سولهيمان، محمده، صالح¹⁴⁵ و حسمن بهگ¹⁴⁶، و حوكم پشتي وي بو كورئ وي عبدالله بهگي چوو نهوئ ل سالا 1194مش/1780ز مري - هرومك ل سمر كيليا گورئ وي هاتيه ديار كرن¹⁴⁷ - و وي ژي 5 كور ل دووف خوه هيلان نهوژي: كريمخان بهگ، مير شرف، مستفا بهگ، علي بهگ و تيموور بهگ، و حوكمي ميرگهنيو كورئ وي كريمخان بهگي چوو نهوئ 4 سالان حوكم كرى پاشي نصت ژ حوكمي بهرداي¹⁴⁸، و ل سمر في بناخه ي ديار ديبت كو كريمخاني ل سالا 1198مش/1784ز نصت ژ حوكمي بهردايه، و پشتي وي حوكم كهفته ددهستي برابي وي مستفا خان بهگي.

كهفتريين ناماره بو مير مستفا بهگي بو سالا 1210مش/1795ز قهگريپ¹⁴⁹، و نهف ميره د سمر دمهكي نالوز و تنگلف نا ژبايه ژبير نوو كيشهين سنوري نهوئ نفاقهرا دهولغا عوسماني و ئيراندا روداين هروسا بابعتي والي واني دهرويش پاشا. دهرويش پاشاي ههقيمانتيك دگل هوزين كوردان بين دژبيري همكاريان دروستكر و ل سالا 1816 هيرش كره سمر ميرگهني، و ل هميسر نهفي رهوشن مستفا بهگ نهچار بوو بهرف ئيران بيچي¹⁵⁰.

مستفا بهگي 3 كور ههيوون ب نائين: عبدالله، محمده نصيرخان و عبيدالله، و ل دووماهين سالا 1822 كورئ وي محمده نصير خان ب هاريكاريا سمر وكي هوزا نهرووشي ب دژي بابي خوه رابوو و شيا وي لادبت و ل ب خورتي ل جهكي ناكنجي بكت¹⁵¹، بلئي حوكمي محمده نصيرخاني ژ سالمكي دهرياس نهوو و هرومك ل سمر كيليا گورئ وي هاتيه نفيسين

¹⁴⁴ Fon Kudo: C.DA, Belge No. 2563- A-B-C-D.

¹⁴⁵ ميرزا محمده يازجي، ژندهري بهري، ب 148.

¹⁴⁶ ل سمر كيليا گورئ وي هاتيه نفيسين كو نوو كورئ ئيبراهيم بهگيه. بنيره:

Top, A.G.E, s.26.

¹⁴⁷ Eyni eser, s255-256.

¹⁴⁸ ميرزا محمده يازجي، ژندهري بهري، ب 83.

¹⁴⁹ الشجرة الزبوكية، ص 76.

¹⁵⁰ بو پتر بنيره: سينان هان، كورد و بهرخودانهكالي 1867-1817، وهرگيران له توركيه: بكر شواني، نهكانيماي كوردي، (مهولير: 2012)، ص 42-52.

¹⁵¹ ميرزا محمده يازجي، ژندهري بهري، ب 84-85؛ فضل الله خاوري شيرازي، تاريخ ذوالقرنين، تحقيق: ناصر افشار فر، وزارت فرهنگ، (تهران: 1380 ه.ش)، ج 1، ص 596.

ل ساللا 1238مش/1822 مر¹⁵² و دوو کور ل پشت خوه هیلان ب تاقین سولیمان بهگ و راغب بهگ، و پشتی مرنا محمد نحصیرخانی مستفا بهگی پیر و بناقسالقهچووی جارمکا دی حوکمی خوه فمگراند و "چهند سالهکان" حوکم کر¹⁵³، و هرچنده کو ساللا مزن مستفا بهگی ب ناشکرای دی ج ژیدهراندا نههاتیبه بطن نم نزانین کو پشتی وی حوکم گههشته برزاین وی نیشاق بهگ کورئ میر شرف بهگی نوی بتنی سن مهان حوکم کری¹⁵⁴، و د بهلگنامهپکا عوسمانیدا کو نامهپکه ژ والین وانئ سولیمان پاشا بو سرکردهینی لهشکری عوسمانی غالب پاشا ب هرورار 15 صفر 1241مش/ 28 نیلون 1825ز بهحسی نیشاق بهگی و لاوازی وی د بریفهبرنا کاروبارین میرگههی دکمن¹⁵⁵، و ژ قیری دیار دبیتن کو مستفا بهگ ل ناقهراسنا ساللا 1825ز مریه.

پشتی دست ژکاربهردانا نیشاق بهگی ل ساللا 1825 حوکمی میرگههی کفته ددستی نورالله بهگ کورئ عبدالله بهگ کورئ مستفا بهگی و نمر دووماهیک میرئ میرگهها همکاریبه و ل سردهمی وی میرگهه ژ ناقچوو (1848)¹⁵⁶.

و هر ژ کفتنا بهغدائی ب دستنی مهغولان هتا کفتنا میرگههی (1258-1848) 35 میران حوکم ل میرگهها همکاریان کریه و 24 ژوان حوکمی خوه د سردهمی عوسمانی گزیرایه و نئغان میران 31 جاران حوکم دناقبیرا خودا نالوگور کریه، هرورک د نهقن شهجسومیندا دیار دبیتن

¹⁵² Top, A.G.E, s.260.

¹⁵³ میرزا محمدی یازجی، ژیدهرئ بهرن، ب 83؛ خوری شیرازی، مصنر پیشین، ص 596.

¹⁵⁴ میرزا محمدی یازجی، ژیدهرئ بهرن، ب 85.

¹⁵⁵ Fon Kudo: HAT,D.no.812, G.no.37250H.

¹⁵⁶ میرزا محمدی یازجی، ژیدهرئ بهرن، ب 85.

HAKKÂRİ BEYLİĞİ BEYLERİNİN ŞECERESİ

1258- 1848

Nızar Eyub Guli¹
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN*

Hakkâri beyliği ismi tarihi kaynaklarda geçen en önemli Kürt siyasi oluşumlardan biridir. Fakat bu imaret hakkındaki bilgiler parça parça şekilde günümüze ulaşmıştır. Bundan dolayı bu beyliğin tarihi olaylar silsilesi birçok eksiklik ve boşluğu bünyesinde barındırmaktadır. Bunun en önemli sebebi beyliğin tarihini doyurucu bir şekilde ele alan bağımsız bir eserin yazılmamış olmasıdır. Bu eksiklikler en çok hükümdarların ismi, hüküm sürdükleri dönemler ve kronolojik tarihi gelişiminde göze çarpmaktadır. Bazı beylerin, ataları ile ilgili şecere oluşturma çabaları çok geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Bundan dolayı bu şecereelerde birçok yanlışlık, eksiklik ve kapalılık mevcuttur. Bunun için ilk olarak araştırmacı, araştırmasının başlangıcında bu şecereeleri incelemeli ve kaynaklar ile karşılaştırmalar yapmalıdır ki bir hakikate ulaşabilsin.

Doğrusu baba ve atalarının silsilesini ortaya koyan Hakkâri beylerine ait ilk şecerenin ne zaman oluşturulduğu belli değildir. XVI. yy'ın sonlarına doğru tarih kitabını yazan Şerefhan Bidlisi'nin aktardıklarından o tarihe kadar Hakkâri beylerinin bir şeceresinin olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat o dönemden önce Abbasi kökenli olduklarını iddia ettiklerini biliyoruz. Bidlisi şöyle demektedir: “yüksek mertebeli Hakkâri beylerinin soyu Abbasi halifelerine dayanmaktadır. Fakat hala soy şecereeleri tam olarak bilinmemektedir. Onun için biz soylarının halifelerden hangi halifeye ulaştığını bilemedik. Bundan dolayı biz bu konu ile ilgilenmeyeceğiz”.²

¹ Zaho Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

* Çeviri, Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

² 237 ص، شرفخان البدليسي، شرفنامه، ترجمة: محمد جميل الملا احمد الروبياني، ط2، دارمؤكبرياتي (اربول: 2001)، ص 237

Abbasi kökenli olduklarını söyleyen Bahdinan beylerinden bahsettiği zaman da: “Bahdinan beylerinin soyu onların iddiasına göre Abbasi halifelerine ulaşmaktadır” demektedir.³ Bidlisi'nin bu aktardıklarından Bahdinan beylerinin Abbasi kökenli olduklarına dair bir belge getiremediği anlaşılmaktadır. Fakat aynı dönemde yani XVI. yy'da Bahdinan beyleri asıllarına dair ilk şecereyi oluşturmaya başladılar. Böylece Bahdinan beyleri ailesine ait “Şeceretu'z-Zevkiyye” olarak bilinen ilk şecerename ortaya çıktı. Daha sonraları Hakkari beyleri de kendi kökenlerine ilişkin kitap yazmaya başladılar. Bu iki kaynağın önemine atıfta bulunmak ve ikisi arasındaki var olan ilişkiden dolayı bu iki kaynak üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Şeceretu'z-Zevkiyye, ayrı ayrı dönemlerde yazılmış bir belgedir. Yani aile soyunun genişlemesi sonucu aile fertlerinin artması ve yayılmasıyla şecereye yeni isimlerin eklenmesi ihtiyacı doğmuş ve bundan dolayı şecerenin yazarları artmıştır. Bu kaynak en son 1210h/1795m yılında Mela Muhammed Balisani isimli bir şahıs tarafından yazılmıştır.⁴ Balisani'nin aktardığına göre kendisi önce beylerin kökenine ilişkin eski bir şecere bulmuş ardından yeni isimleri üzerine ekleyerek kaydetmeye başlamıştır. Eski şecere, Şeceretu'z-Zevkiyye'nin en eski bölümünü oluşturmakta olup Bahdinan beylerinin ilk nesil atalarından bahsetmekte ve onları Abbasi halifesi Mustasım Billah'a ulaşturmaktadır. Balisani şöyle demektedir: “beylerimizin bundan başka herhangi bir şecereleri yoktur”.⁵ Bu da Bahdinan beylerinin bu kitaptan önce herhangi bir kitaba sahip olmadıklarının delilidir. Bu şecere üzerinde Bahdinan beyi, Sultan Hüseyin'in (940-980h/1533-1573m) mührü görünmektedir. Bu da bu şecerenin onun döneminde ve onun emri ile yazıldığını göstermektedir. Hakkâri beyleri ile ilgili olarak da Balisani: “eski şecere, esas olarak Hakkâri beylerinin de kökenlerini üzerinde bina ettiği asıl şeceredir” demektedir.⁶

³ المصدر نفسه، ص 253

⁴ الشجرة الزيوكية، دراسة و تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، دار التفسير، (أربيل: 2009)، ص 13

⁵ المصدر نفسه، ص 14

⁶ المصدر نفسه، ص 72

XVIII. yy'ın ilk çeyreğinde Hakkâri Beyi'nin ismi Muhammed olan kâtiplerinden birisini Hakkâri beyleri için bir soy kütüğü oluşturması görevi ile görevlendirmesi ile beraber Hakkâri beylerinin ilk soy kütüğü oluşturma çabası başlamıştır. Muhammed de bu iş ile uğraşmış Farsça "Muhtasar Ahval'il- Umera" isimli bir kitap yazmıştır.⁷ Bu şecerenin yazılmasında Muhammed, esas olarak Balisani'nin dediği gibi Şeceretu'z- Zevkiyye'ye dayanmıştır. Muhtasar Ahval'il- Umera kitabının ilk bölümünün, Şeceretu'z- Zevkiyye isimli kitabın birinci bölümü ile tıpatıp aynı olması bunu doğrulamaktadır. Buradan birinden diğerinin kopyalandığı anlaşılmaktadır.⁸ Yani Bahdınan ve Hakkâri'nin ilk beyleri asıl şecerede birbirlerine ulaşmaktadırlar. Balisani'nin aktardığına göre Şeceretu'z- Zevkiyye XVIII. yy'da hacca giden birisi tarafından Hicaz'da kaybedilmiş ve bundan dolayı çaresiz kalan Bahdınan beyleri yeni bir şecere oluşturmak için Hakkâri beylerinin elinde bulunan şecereye dayanmak zorunda kalmışlardır. Buradan Şeceretu'z- Zevkiyye'nin Muhtasar Ahval'il- Umera isimli kitaptan yeniden kopyalandığını ve tıpatıp aynı olduklarını görüyoruz.⁹ Aynı şekilde Hakkâri beyi İbrahim Han Bey'in mührü de belgede görülmektedir. Bu durum da içindeki bilgilerin doğru olduğunu belgelemektedir.¹⁰ 1914 yılında Hakkâri beylerinin torunlarından biri olan Muhammed Tayyar isimli birisi de bu şecerenin bir nüshasını kopyalamıştır. Bu nüsha şu an elimizde olan nüshadır.¹¹

Yukarıda geçenlerden anlaşıldığı gibi Hakkâri beylerine ait şecere eski olmayıp XVI. yy'ın ortalarında yazılmış olan Bahdınan beylerine ait şecereden kopyalanmıştır. Bundan dolayı araştırmacılar ilk dönem Hakkâri

7. مهرگیزان و تویراندن: نزار ایوب گولی، ج 2، سپهریز، (دهوك: 2012)، میرزا محمدی یازجی، مختصر احوال الامراء، ص 41-42

8. بر اورجی بکه دنقپهر: الشجرة للزبوكية، ص 45-52، مختصر احوال الامراء، ص 42-53

9. بیئزه: المصدر السابق، ص 14

10. ل سمر موهری هاتیه نقیسن: (ابراهیم خان حاکم حکاری)، و ل دورین و ن هاتیه: "هذا الخرافم خواتم ابراهیم خان حاکم حکاری المشهور من نسل ملك بك العباسی الذی الان نسله حاکما علی قصبه جولمرك، بسر الله لهم ما یشاء فی الدارين". ينظر: یازجی، ژئدیبری بیری، ص 28

11. ههمان ژئدهر، ص 82

beylerinden bahsetmek istediğinde bu belgeye güvenemez. Çünkü bu beyler ile bu şecerenin yazılış tarihi arasında dört asırlık bir mesafe bulunmaktadır.

İki şecerenin aktardığına göre Hakkâri beylerinin soyu Abbasilere dayanmaktadır. Fakat burada bir sorun bulunmaktadır. Acaba Abbasilerden maksat kimdir? Çünkü kaynakların çoğu Abbas'ın Hz. Peygamberin (s.a.v.) amcası olduğunu aktarmakla birlikte bazıları da kastedilenin Hz. Ali'nin (r.a) oğlu Abbas olduğunu aktarmaktadırlar. Örnek vermek gerekirse (Alem Arayi Abbasi) isimli İskender Bey Türkmen'e ait kitapta aktarıldığına göre Hakkari beyi Zekeriya bey, Seyyid olmak iddiasında bulunup aslının Hz. Ali'ni oğlu Abbas'a dayandığını söylemektedir. Fakat Osmanlılar onun bu sözüne itibar etmemektedirler. Çünkü onlar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kızı Fatıma'nın çocuklarının soyundan değildirler. Osmanlıların kendisine ve atalarına gönderdikleri emir ve mektuplarda "Seyyid" ismi ile hitap etmemektedirler.¹² Bidlisi'nin aktardığına göre bazı eski tarihçiler Bahdınan beylerinin soyunun Abbas isimli soylu bir kişiye dayandığını nakletmişlerdir. Doğrusunu Allah bilir!¹³

Muhtasar Ahval'il- Umera isimli kitapta Osmanlı dönemi başlarına kadar Hakkâri beylerinin silsilesi şu şekilde aktarılmıştır: "Bağdat halifesi el-Mustasım Billah el- Abbasi oğlu ebu-l Bereke olarak tanınan Muhammed Mustansır oğlu Melik Siraceddin oğlu İzzeddin Mücellî oğlu İmadeddin oğlu İzzeddin Mücellî oğlu Musa oğlu Muhammed Mengelan oğlu Melik İzzeddin oğlu Mir İmadeddin oğlu Esededdin Musa oğlu İbrahim Bey oğlu İzzeddin Şêr Bey oğlu Muhammed Piri Bey oğlu Melik Esed oğlu İmadeddin oğlu Hacı İzzeddin Şêr Bey (Timur ile savaşan) oğlu Mir Kasım oğlu Muhammed Piri Bey oğlu İzzeddin Şêr Bey oğlu Zahid Bey".¹⁴

اسکندر بك منشى، تاريخ عالم از اى عباسى، تحقيق: ابرج افشار، انتشارات امير كبير، (تهران: 1382)، ج3، ص 923. هژويه 12
بژرين كو ناقى دجكا عمباس كورى عملى (ام البنين كچا حرام الكلابيه) يه. بئره: احمد بن على ابن عتبه، عمده الطالب فى احقاد ال
ابى طالب، مؤسسة انصاريان، (قم: بيت)، ص 327

البيدلىسى، المصدر السابق، ص 253¹³

بئره شجره ناسيا وان د: المصدر السابق، ص 144-146¹⁴

Buradan açıkça görüldüğü gibi Muhtasar Ahval'il- Umera kitabının sahibi ve Zevkiyye Şeceresi'nin sahibi, Hakkâri beylerinin soyunun 656h/1258m yılında Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali ile beraber Mısır'a kaçarak oraya yerleşen ve orada ebu'l- Bereke ismi ile tanınan, son Abbasi halifesi Mustasım Billah Abbasi'nin oğlu Muhammed Mustansır'a ulaştığı hakkında fikir birliği içerisindeyiz. Muhammed Mustansır'ın oğul ve torunları 1517 yılında Osmanlılar, o bölgeyi alıncaya kadar orada hilafet görevi ile ilgili işleri yapmışlardır.¹⁵

Abbasi halifeliğinin yıkılışı üzerinde vukuf sahibi olan uzmanlarca çok iyi bilindiği gibi bu, Hakkâri beylerinin soylarını, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcasının ailesine dayandırmaya çalışmaları beyhude bir çabadır. Çünkü ayrıntılı bir şekilde incelediğimizde şu yanlışlıklar gün yüzüne çıkacaktır.

1- Mustansır Billah'ın gerçek ismi Muhammed değil (ebu'l- Kasım Ahmed) idi. O, halife Mustasım'ın amcası idi, oğlu değil. O, 1258 yılında Mısır'a doğru kaçtı ve orada Bağdat'ı Moğollardan kurtarmak için bir askeri kuvvet oluşturdu. Fakat Anbar yakınlarında ordusu yenildi ve kendisi de öldürüldü.¹⁶

2- Halife'nin amcasının oğlunun ismi (ebu'l- Abbas Ahmed b. Ali) idi. O da Mısır'a kaçmıştı. Orada Abbasi hilafetini yeniden kurdu. Onun oğul ve torunları 1517 yılına kadar orada hilafeti yürüttüler.¹⁷

3- Bağdat'taki felaketten kurtulan Halife'in tek oğlunun ismi el-Mübarek idi. O, hayatını Irak ve Azerbaycan bölgelerinde sürdürdü. Ölünceye kadar Mısır'a gitmemişti.¹⁸

4- Bağdat'ın düşmesinden sonra Müslüman komutan ve emirlerden kalabalık bir grup Mısır'a doğru gitmişlerdir. Tarihçilerin kaydettiğine göre

بنيرة: بازجي، زبدته بن بامرئ، ص 43، الشجرة الزبكية، ص 46

احمد بن علي المقرئ، كتاب الملوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد مصطفى زيادة، دار الكتب و الوثائق القومية، القاهرة: 16

تبت، ج 2، ص 467

الشجرة الزبكية، ص 36

عبدالرزاق بن احمد ابن فوطي، مجمع الاداب في معجم الاقبا، تحقيق: محمد كاظم، وزارت فرهنگ، تهران: 1374 هـ.ش، 18

ج 5، ص 314

bu emirlerden birisi de Culemêrg (Hakkâri) emiri Seyfeddin Mengelan b. Ali el- Hakkâri idi. 660h/1262m yılında oğlu Mir Esededdin Musa (Akta'/ Çolak) ile beraber Mısır'a gitmiş ve Memluk Sultanı Melik Zahir Baybars tarafından karşılanmışlardır.¹⁹ Yani Halife Mustasım Billah Abbasi ve Hakkâri emiri Mengelan çağdaş olup aynı dönemde yaşamışlardır. Fakat Hakkâri beyleri şeceresinde Halife ile adı geçen Hakkâri emiri arasında – belirttiğimiz gibi- altı isim geçmektedir.

Abbasi kökenli olma iddiasına tezat teşkil eden başka birçok hususu zikredebiliriz. Bu babdan; ilk Hakkâri beylerinden bazıları, soylarının (Abbasilerin karşıları) Utbe b. Ebu Süfyan el- Emevi'ye ulaştığı iddiasında bulunmuşlardır.²⁰ Fakat buna karşılık tarihçilerin kahir ekseriyeti Hakkârililerin orijinal ve saf Kürt oldukları hususunda ittifak etmişlerdir.²¹ Aynı şekilde bütün İslam aleminde Hz. Peygamberin (s.a.v.) ailesinin, Şiiilerin on iki imamının, Abbasi halifelerinin ve Seyyid ailelerinin izlenmesine önem veren çok sayıda nesep ile ilgili yazılan eser, onların Kürdistan'da bulunan dal ve şubelerinden bahsetmemişler ve hiçbir şekilde Hakkari beylerinin bu ailelerle ilgili bir ilişkisinden bahsetmemişlerdir.²² Anlaşıldığı kadarıyla

ابن شداد، تاريخ الملك الظاهر، تحقيق: احمد حطيط (فيسان:1983)، ص 332؛ ابن عبدالظاهر، الروص الظاهر في سيرة 19 الملك الظاهر، تحقيق: محمد عزيز الخويطر، (الرياض: 1976)، ص 87. فتعقروا هاشمي ز: ترويش يوسف هوروي، بلاد الهكاري، (دهوك: 2005)، ص 176

احمد بن علي القلشندي، صبح الاعشى في صناعة الانشاء، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: 1987)، 20 ج7، ص 307. احمد بن علي المقرئ، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، تحقيق: خليل عمران منصور، دار الكتب العلمية، (بيروت: 1998)، ج 3، ص 405

دوو تيورين سفرمكي ل دور نعلين ماليا ميرين همكاري همنه، نيك ز وان ديژيت كو يتامالا منگه لان ز دووندها ماليا 21 (نمونههيجاه) به نوا حوكم ل كهلا نامنيني ذكر و نوا نمچار بوون بجهه د كوورانيا جيولينا پشني بهر هنگاري بهر شين بهر فرهن مه هولان و حاكمن موسلين بدر الدين لولوني بوون نمون كو ب داگيز كرنا نامنيني ل 622مش/ ب داري هتئين. بلمن تيورا دووي بو هتئين نچيت كو ماليا منگه لان مالياهكا جيلازه و سهريخويه ز وئ ماليا همكاريان نوا حوكم ل نامنيني ذكر، و قي مالياين -نانكو ماليا منگه لان- حوكم ل (همكاري باكور) ذكر د همان دمن ماليا نمولههيجاه حوكم ل نامنيني ذكر. و نم هرز دكعين كو تيورا نيكي پتر نزيكي راستي به چونكه ماليا همكاريان ل نامنيني هر ز سهر نمن هيرشا عمانالدين زنگي ل سالا 537مش/ 1142 از دستلالت ز دست دابرو و كهلا نامنيني ز لايين بريكارين نمونههكتن موسل پشني بريكارين بدر الدين لولوني دهاته بريغرين، نانكو ميرگهه همكاري ل نامنيني ب كريان هر ز سالا 537مش/ 1142 از زناف چووبوو. بو پتر ل دور قي باهمني بننزه: هوروي، المصدر السابق، ص 125 و 185؛ زرار صديق توفيق، القبائل و الزعامات القبلية الكردية في العصر الوسيط موكرين، (اربيل: 2007)، ص 73-75

بو نمونه بننزه: ابن عدي، المصدر السابق؛ محمد بن محمد الزبيدي، جذوة الاقتباس في نسب بني العباس، تحقيق: يحيى بن محمود 22 ابن جني، دار الموسوعات العربية، (بيروت: 2005)؛ عمر بن يوسف اشرف الزسولي، طريقة الاصحاب في معرفة الانساب، تحقيق: كارل ويلهلم ستريسن، دار الافاق العربية، (القاهرة: 2001)؛ محمد كاظم ابن ابي الفتح اليماني الموسوي، النخعة المنبرية في انساب خير البرية، تحقيق: مهدي رجائي، مطبعة حافظ (قم: 1377 هـ ش)؛ عبدالرزاق بن احمد ابن قوطي، مجمع الاداب في معجم الاقرب،

Bağdat'ın düşmesinden ve Nekabetu'l- Eşraf kurumunun çökmesinden sonra birçok kişi sahte soy kütükleri oluşturarak; siyasi, ekonomik ve toplumsal menfaatlerinde kullanma çabasına girişmişlerdir. Tarihi kaynaklarda bu çabalardan birçoğundan bahsedilmiştir.²³

Bütün bu aktarılanlardan ortaya çıktığı gibi Hakkâri beylerinin Abbasi kökenli oldukları iddiasının hiçbir temel ve esası yoktur. Hakkâri beyleri silsilesini tarihi kaynaklar ile karşılaştırdığımızda ortaya çıkmaktadır ki (Muhammed el- Mustansır, Siraceddin, İzzeddin Mücellî, Melik İmadeddin, İzzeddin Mücellî ve Melik Musa) tamamen sahte isimler olup temelsiz ve gerçekten uzaktırlar.²⁴ Belki Hakkâri beyleri silsilesini 660h/1262 yılında Mısır'a gitmiş olan ve kendisinden sonra yerine oğlu Esededdin'in geçtiği Mir Seyfeddin Mengelan'dan başlatmak daha doğru olacaktır.

Hakkâri beyleri şeceresinde; olaylar ve tarihler ile ilgili silsilenin gözetilmediği hakkında başka eleştiriler de getirilmiştir. Örnek vermek gerekirse, beyliği Dümbülülerden kurtaran Mir Esededdin'den bahsedilmekte ve şöyle denilmektedir, bu bey, Yavuz Sultan Selim (1512- 1520) ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman (1520- 1566) ile beraber çeşitli savaşlara katılmıştır.²⁵ Ardından dokuz nesildeki beylerin ismini zikrederek Yavuz Sultan Selim ve (1501- 1524) yılları arasında hüküm süren Şah İsmail ile aynı dönemde yaşayan Zahid Bey'den bahsetmektedir!²⁶ Aynı şekilde özellikle (Esededdin, İmadeddin ve İzzeddin) gibi birden fazla tekrarlanan isimler de

تحقیق محمد الکاظم، وزارت ارشاد و فرهنگ اسلامی، (تهران: 1374). عبدالرحمن بن ابی بکر السیوطی، تاریخ الخلفاء، تحقیق: ابراهیم صالح، دار صادر، (بیروت: د.ت.)؛ ابن تغری بردی، مورد الطغاة فی من ولی السلطنة و الخلافة، تحقیق: نبیل محمد احمد، دار الکتب المصریة، (القاهرة: 1996)؛ ضامن بن شدقم، تحفة اللیاب فی ذکر نسب السادات الانجاب، تحقیق: مهدی رجائی، (قم: 1376هـ.ش)؛ مهدی رجائی، المعقوبون من آل ابی طالب، مؤسسة عاشوراء، (قم: 1385هـ.ش)؛ محمد باقر بن زین العابدین الخوانساری، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، مؤسسة اسماعیلیان، (قم: د.ت.)

بو نمونه معفریزوی نامز مین ب دوو ژ فان هه لال ندهت: "... سولتانی [پنیرس] کسهک رهوانهی مسری کر کو نیدعا ذکر نهر 23 موبارک کوری المستعصمی به... پاشی نه جلال الدین دواندار و نه طوئشی موختاری نهر نهنیسی و دیار یوو کو دروران دکمت...

ج 2، ... پاشی سولتانی کسهک دئ یین رهش بیست رهوانهی مسری کر کر دگرت نهر ژ دووندهما خالیفایانم... بنزهر: السلوک ص 549

هزیه بیژین کو ناقین: (محمد منگلان ابن موسی ابن عزالدین مجلی ابن عمادالدین ابن عزالدین) د لیستا ناقین میرین همکاری 24 نهر ا د شهجرا زیوکی دا نههاتینه. بنزهر: المصدر السابق، ص 75-76

بنزهر: المصدر السابق، ص 59-60 25

المصدر نفسه، ص 145-146 26

sorun teşkil etmektedir. Örnek vermek gerekirse; İzzeddin isminde altı emirin ismini zikretmekte ve onların Osmanlı devletinden önce beylikte hüküm sürdüklerini nakletmektedir.²⁷ Fakat esasında - ileride ortaya çıkacağı gibi - bu isimle sadece iki emir Osmanlılardan önce hüküm sürmüştür. Bu iki husus şecereyi öyle içinden çıkılmaz bir hale koymuştur ki araştırmacı güvenli bir kaynak olarak bu belgeye dayanamamakta ve araştırmacı için Osmanlılardan önce hüküm süren Hakkâri beyleri ile ilgili bir silsile oluşturmasını zorlaştırmaktadır.

Hakkâri beylerinin belirlenmesine engel teşkil eden diğer önemli sorunlardan biri de; Hakkâri beylerine ait çok sayıda oğul, kardeş ve akrabanın Hakkâri bölgesindeki çok sayıda kale, hisar ve şehirde yönetici olarak görev yapması ve tarih kaynaklarında bunların isimlerinin de emir (mir) olarak kaydedilmiş olmasıdır. Bundan dolayı araştırmacı için bunlar arasında asıl emiri belirlemek oldukça güç bir iştir. Çünkü aynı dönem içerisinde birden fazla emir ismi geçmektedir. Bu emirlerden bahsedilmesi, beyler arasında derecelendirilmesi ve akrabalık düzeyinin belirlenmesi, gerçeğin ortaya çıkması için oldukça önemlidir. Mısırlı kaynaklar, Bağdat'ın düşmesinden sonraki dönem için Hakkâri beyleri ile ilgili bazı değerli bilgiler sunmaları, açıklık getirmeleri ve aralarındaki yakınlık derecelerinden bahsetmeleri bizim için en sevindirici yanındır.

Yukarıda açığa kavuşturulduğu gibi 660h/1262m Hakkâri emiri Seyfeddin Mengelan, b. Ali, oğlu Esededdin ile beraber Mısır'a gitmiş ve aralarında Mengelan'ın diğer oğlu Taceddin Ali, Malazgirt (Berazgır) emiri amcaoğlu Fahreddin Ali gibi akrabaları ve üç yüz atlıdan oluşan kalabalık bir grup da beraberinde hazır bulunmuştur.²⁸ Moğollar ile yapılan bir savaşta emir Mengelan'ın öldürülmesinden sonra 647h/1249m yılında Moğollara karşı yapılan bir savaşta bir kolunu kaybeden oğlu Esededdin Musa emir oldu. Culemêrg'e dönebilen emir babasının yurdunu tekrar ele geçirdi. Esededdin

²⁷ المصدر نفسه

²⁸ ابن شداد، المصدر السابق، 332

Musa'nın ölümünden sonra oğlu Melik İmadeddin babasının yerine geçti. Bu emir hakkındaki tüm bilgimiz onun, ardında Melik Esededdin isimli bir çocuk bırakmış olması ve babasından sonra Hakkâri emiri olmasıdır. Melik Esededdin büyük bir emir olup Moğol Devleti ve Memluk Devleti arasında bir denge unsuru olabilmiştir.²⁹ Aynı şekilde Melik Esededdin Kürt emirleri arasında ilk ve son sözün sahibi olmuştur.³⁰ Ölümünden sonra İbn-i Fazlullah el- Ömeri (700-749h/1300- 1348m) ile çağdaş olan oğlu Mir İmadeddin Mücelli gelmektedir.³¹ Naklettiği bu bilgileri İmadeddin'in kadısından almış olan el- Ömeri'nin aktardığına göre emirin; İzzeddin ve Zeyneddin isimli iki kardeşi ve İzzeddin Şêr, Şemseddin Şeyh Emir, Mir Davud ve Mir Hüsameddin isimli amcaları vardı. Bunların her biri ayrı bir kale ve şehirde yöneticilik yapıyordu. Fakat asıl merci ve büyük emir İmadeddin idi.³²

Hakkâri beyleri silsilesini araştıran araştırmacı Mir İmadeddin'den sonra gelen emirin kimliğinin belirlenmesi hususunda birçok zorluk ile karşılaşmaktadır. Çünkü kaynaklar aynı dönem içerisinde ondan sonra gelen emirin isminin de İzzeddin Şêr olduğu hakkında ittifak etmişlerdir. Fakat kaynaklar İzzeddin Şêr'in onun nesi olduğu konusunda bilgi vermemişlerdir. Acaba o, onun kardeşi mi? Ya da ismi aynı olan amcası mı? Yoksa onun oğlu mu?

Vestan'daki (Gevaş) Halime Hatun kümbetinin kitabesinde Mir İzzeddin Şêr ismine rastlanmaktadır. Bu kümbetin 736h/1335m yılında yapıldığı nakledilmiştir.³³ Aynı zamanda tarih kaynakları 789h/1387m yılında Van Kalesinde Timur'a karşı koyan Hakkâri emiri Mir İzzeddin Şêr'den bahsetmektedirler.³⁴ Bu emir 824h/1421m tarihinden sonra ölmüş ya

²⁹ هروری، المصدر السابق، ص 186.

³⁰ ابن فضل الله العمري، التعريف بمصطلح الشريف، مطبعة العاصمة، (القاهرة: 1312)، ص 38-39.

³¹ ابن فضل الله العمري، مسالك الابصار في ممالك الامصار، تحقيق: احمد عبدالقادر الشاذلي، المجمع الثقافي، (ابوظبي: 2001)، ج 3، ص 268؛ القلقشندي، المصدر السابق، ج 7، ص 307.

³² ابن فضل الله العمري، التعريف بمصطلح الشريف، مطبعة العاصمة، (القاهرة: 1312)، ص 38.

³³ امر بعمارة هذه القبة الشريفة الملك عز الدين بوسم المرحومة حليلة "ل سمر گو ميادا حليمه خاتونون ناه نجده هاتيه نفيسين: "خاتون في محرم سنة سنة و ثلاثين و سبعماية

نظام الدين شامي، ظفرنامه، تحقيق: محمد احمد پناهي، نشر بامداد، (تهران: 1363 هـ ش)، ج 1، ص 103؛ عبدالله بن اطف الله حافظ ³⁴ ابرو، زبدة التواريخ، تحقيق: كمال حاج سيد جوادى، وزارت فرهنگ، (تهران: 1380)، ج 1، ص 665؛ احمد بن نصر الله تقي، تاريخ

da hükümden çekilmiştir.³⁵ Yani Halime Hatun kümbetinin yapılış tarihi ile İzzeddin Şêr Bey'in hükümden ayrılış tarihi arasında seksen altı sene bulunmaktadır. Bu gerçeğe binaen anlaşılmaktadır ki İzzeddin Şêr, Mir İmadeddin'in kardeşi veya amcası olamaz. Hakeza şu gerçek gözden ırak tutulmamalıdır ki emir veya melik lakabının yönetici ailenin fertleri için kullanılması her zaman o kişinin esas emir olduğuna dair bir belge olamaz. Bundan dolayı İzzeddin Şêr'in, Mir İmadeddin'in oğlu olduğunu söyleyebiliriz. İsmi Halime Hatun kümbetinde geçen İzzeddin Şêr hakkında da onun Mir İmadeddin'in kardeşi olduğunu düşünüyoruz. Çünkü kümbetteki tarih ile onun yaşadığı dönem örtüşmektedir. O, ibn-i Fazlullah el- Ömeri (1300-1348) ile çağdaş olup yazar ismini eserinde zikretmiştir.³⁶

Melik İzzeddin Şêr'in Esededdin isminde adı Ermeni kaynaklarında geçen bir kardeşi vardı. Bu kardeşi Vestan (Gevaş) şehrini Melik İzzeddin'den almayı başarmıştı. Fakat 1392 yılında Melik İzzeddin bu şehri tekrar egemenliği altına almayı başardı. Aynı şekilde kaynaklar Nasreddin isimli bir akrabasına değinmişlerdir. Timur'un Van Kalesini kuşatması esnasında Melik İzzeddin'in teslim olmasından sonra teslim olmayı reddetmiş ve direnişe devam etmiştir. Fakat biz onun Melik İzzeddin ile yakınlık derecesini bilemiyoruz.³⁷

الفی، تحقیق: علامرضا طباطبائی مجد، انتشارات علمی و فرهنگی، (تهران: 1382)، ج 7، ص 4775؛ احمد بن محمد خوافی، مجمل فصیحی، تحقیق: محسن ناجی نصرآبادی، انتشارات اساطیر، (تهران: 1386)، ج 3، ص 990 گنلهک بوچوون ل سمر مرزا مملک عزالدین شیری همنه، هندک نامائزئ دهن کو حوکمی وی ل سالا 824مش/ 1421 از بدای 35 هاتیه بیی کو ب ناشکراییی بمحسن مرنا وی بکن. حافظ ابزو، مصدر پیشین، ج 4، ص 775. البیدلیسی، المصدر السابق، ص 237-238. و هندک دبیژن کو نول وی سالتن مریه. شیخ محمد، ژیدهرئ بغرن، ب 253. بعلق د بگرامر دا هندکین دی دبیژن کو مملک عزالدینی ل موحمرضا همنان سال سمر دانا شاهروخی کربوو. خوافی، مصدر پیشین، ج 3، ص 1100؛ سمرقندی، مصدر پیشین، ج 3، ص 298. و حسن روملو دبیژیت کو نول سالا 826مش/ 1423 از مریه، مصدر پیشین، ج 1، ص 309؛ و هندک ژیدهرئین فارسین درنگ وخت دبیژن کو نول سالا 828مش/ 1426 از هاتیه کوشتن. مجدی، مصدر پیشین، ص 964؛ شیروانی، مصدر پیشین، ج 1، ص 78. و هندکین دی دبیژن نول سالا 830مش- 1428 هاتیه کوشتن. محمد حسن بن علی اعتماد السلطنه، مرآة البلدان، انتشارات تهران، (تهران: 1367)، ج 1، ص 639. بعلق ژیدهرئین نمرهمنین نزیکی روودانان دبیژن کو حوکمی وی ل سالا 1419 بدای هاتیه بیی کو نامازمین بدن کا نلو مریه یل دست ژ حوکمی بمر دابه. بیلر؛ Khachatryan, op. cit, pp.48-49;

توفیق، کردستان فی العهد الجلائری، ص 132.

بعلق زوربعیا ژیدهران بمحسن وی د روودانین پشتی سالا 1419 دکن لمررا بوچوونا نمرهمنین لاواز خو میا دکعت.

الممری، التعریف بالمصطلح الشریف، ص 39. همروضا بنیزه: القفشدی، المصدر السابق، ج 7، ص 307. توفیق، کردستان فی العهد الجلائری، ص 365

تتوی، مصدر پیشین، ج 7، ص 4775، حافظ ابزو، مصدر پیشین، ج 1، ص 665

İzzeddin Şêr ardından iki oğul bıraktı. Onlardan ismi Muhammed olanın ismi birçok kaynakta geçmiştir.³⁸ Her ne kadar kaynaklar onun başka bir oğlundan bahsetmişlerse³⁹ de yine çok azı ismini zikretmişlerdir ki ismi Mir Sultan Ahmed'tir. Bazı kaynaklarda Melik İzzeddin Şêr'in oğlu olduğuna değinmeksizin ismini zikretmişlerdir.⁴⁰ Fakat Ermeni kaynakları apaçık bir şekilde Sultan Ahmed'in, Melik İzzeddin'in oğlu olduğunu aktarmaktadırlar.⁴¹ Hakeza bu kaynaklar Mir Bahaeddin isminde Urmiye bölgesinde hüküm süren diğer bir kardeşlerinden de bahsetmektedir.⁴²

Melik Muhammed dönemi, Timur'un oğlu Şahruh ve Karakoyunlu Kara Yusuf'un oğlu İskender Bey arasındaki savaşlara denk gelmektedir.⁴³ Bu savaşlarda Melik Muhammed ve diğer bazı emirler Şahruh'un tarafını tutmuşlardır. Şahruh, bu savaşlarda İskender Bey'in ordusunu yendi (1420). Fakat acele Horasan bölgesine dönmek zorunda kaldı. Bu arada İskender Bey'e tekrar bölgeye dönmesinin fırsat doğdu ve Tebriz şehrini aldı. Ardından İskender Bey, Şahruh'un destekçileri ve müttefikleri olan emirlere karşı intikam faaliyetine girişerek 1423 yılında Melik Muhammed'i öldürdü. İki yıl sonra da Melik Muhammed'in kardeşi Sultan Ahmed'i öldürdü.⁴⁴ Daha sonra da diğer kardeşleri Bahaeddin Bey'in öldürülmesini emretti.⁴⁵ Buradan görüldüğü gibi İskender Bey, Hakkâri'nin yönetici ailesini adeta yok etti. Bundan dolayı bazı kaynaklar İskender Bey'in Hakkâri beyliğini ortadan kaldırdığını ima etmişlerdir.⁴⁶ Fakat Ermeni kaynaklar Sultan Ahmed'in

³⁸ حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج3، ص410؛ محمد بن خلود شاه میر خواند، روضة الصفا، تحقیق: جمشید کیاپر، (تهران: 1380 هـ.ش)، ج10، ص5349؛ حسن روملو، احسن التواریخ، باهتمام: عبدالحسین نوایی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، (تهران: 1349 هـ.ش)، ج1، ص249

³⁹ حافظ ابرو، مصدر پیشین، ج1، ص170

⁴⁰ مجدی، محمد بن ابی طالب مجدی، زینة المجالس، کتابخانه سنائی، (تهران: 1362)، ص964؛ زین العابدین بن اسکندر شیروانی، ریاض المباحة، تحقیق: حسین ابن بدرالدین، انتشارات سعدی، (تهران: 1339 هـ.ش)، ج1، ص78

⁴¹ Khachatryan, op.cit, p.51; İlhan Erdem, Mustafa Uyar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular, (Türkler), Cilt.6, s.1517.

⁴² Khachatryan, op.cit, p.52.

⁴³ شیخ محممد، زیندیری بهرئ، ب 254-253

⁴⁴ زیندیری فارسین درنگ ومخت شیزن کو نمر ل ساللا 828مش / 1425از و سولتان نعممد ل ساللا 830مش / 1427از هاتینه کوشن. بئیر: شیروانی، مصدر پیشین، ج1، ص78؛ مجدی، مصدر پیشین، ص964

⁴⁵ Khachatryan, op.cit, p.51- 52.

⁴⁶ Ibid, p. 52, 255. شیخ محممد، زیندیری بهرئ، ب

Esededdin isimli bir oğlunun 1425 yılında bir yolunu bularak Vestan'dan (Gevaş) kaçtığını ve Culemêrg'e ulaştığını aktarmaktadırlar.⁴⁷ Her ne kadar Hakkârililerin Vestan'da egemenliği sona ermişse de Eseddeddin, Culemêrg'de bu beyliği yeniden diriltbilmiştir.

Bir başka taraftan Ermeni kaynakları Melik Muhammed'in Piri Bey ismindeki bir oğlundan bahsetmişlerdir. Bu Bey, 1431 yılında Van'ı egemenliği altına almayı başarmıştır.⁴⁸ 855h/1452m yılında İzzeddin Şêr isimli bir emirden bahsedilmekte ve bu Bey'in Akkoyunlu komutan ve beyzadeler arasındaki çatışmalara müdahil olduğu aktarılmıştır.⁴⁹ 896h/1491m yılında Akkoyunlu Sultan Yakup öldü ve onun askeri komutanlarından Sofu Halil Muslu isimli birisi, Tebriz'de onun oğlu Baysungur'u düşmanlarından çok sayıda kişiyi ortadan kaldırarak yönetimin başına getirmeyi başardı. Bu dönemde İzzeddin Şêr Bey ve Erzincan emiri Gulabi Bey bu komutanın destekçileri olmuşlardır. Diğer taraftan Süleyman Bijenoğlu isimli bir komutan da Mardin'den Tebriz'e yönelerek Baysungur'un destekçilerini ortadan kaldırmak istedi. İlk önce Gulabi Bey'i yenerek öldürdü. Ardından İzzeddin Şêr Bey'in ordusunu yenerek onu esir almayı başardı. Aynı zamanda 896h/1491m Ramazan ayında Sofu Halil'i de yenerek öldürdü.⁵⁰

Kaynaklar İzzeddin Şêr Bey'in esaret hayatından sonraki akıbeti hakkında bilgi vermemektedirler. Alem Arayi Abbasi isimli eserin sahibi, İzzeddin Şêr Bey'in “tilki gibi zillet tuzağına düştüğünü” aktarmaktadır.⁵¹ Cevahir'ul- Ahbar isimli eserin sahibi ise sadece “askeri kırıldı” demektedir.⁵² Hasan Rumlu ise bu olaylar esnasında ismini dahi

⁴⁷ Khachatryan, op.cit, p.52; Orhan Kiliç, XVI. Ve XVII yüzyıllarda Van 1548- 1648, Elazığ: 1997, s.11.

⁴⁸ Ibid, p.57; خودانی (مختصر الاحوال الامراء) بیژیت کو پیر بهگ کورئ قاسم بهگ کورئ عزالدین شیر بهگیه و نعل : 63. سرحمن حوکمئ سولتان سولیمانئ قلوونی ژیله! . بنیره: میرزا محممدئ باجی، ص 63.

⁴⁹ شیخ محممد، ژیدری بعئ، ب 257

⁵⁰ فضل الله بن روزبهان خنجی، تاریخ عالم آرای امینی، تحقیق: محمد اکبر عشیق، میراث مکتوب، (تهران: 1382 هـ.ش)، ج 1، ص 160 بوداق منشی قزوینی، جواهر الاخبار، تحقیق: محسن بهرام نژاد، میراث مکتوب، (تهران: 1378 هـ.ش)، ص 91

⁵¹ روزبهان خنجی، مصدر پیشین، ج 1، ص 60

⁵² بوداق قزوینی، مصدر پیشین، ص 91

zikretmemektedir.⁵³ Fakat onun da öldürülmüş olması akla daha yakın gelmektedir. Çünkü Süleyman Bijenoğlu kendisine karşı duran bütün emirleri öldürdü.⁵⁴ Aynı zamanda Zevki Şeceresi de İzzeddin Şêr Bey'in ismini zikrederken isminin kenarında "şehid" kelimesini kullanmaktadır.⁵⁵

Burada değinilmesi gereken bir konu daha var ki o da Şerefhan Bidlisi'nin aktardığı şekli ile Uzun Hasan'ın (1453- 1477) Hakkâri beyliğini işgal etmesi için Sofu Halil ve Arabşah Bey isimli iki komutanını gönderdiği meselesidir. Buna göre adı geçen iki komutan beyliğe saldırı düzenleyerek İzzeddin Şêr Bey'i öldürmüş ve beyliğin yönetimini Dümbülülere devretmişlerdir.⁵⁶ Fakat açığa kavuşturduğumuz gib; Sofu Halil ve İzzeddin Şêr Bey'in müttefik olduklarını ve Süleyman Bijenoğlu'nun saldırılarına maruz kaldıklarını görüyoruz ki bu da Şerefhan'ın aktardıklarının yanlış olduğunu ortaya koymaktadır. Bu olaylara yakın olan kaynakların hepsi bunu onaylamakta sadece Bidlisi, Hakkâri beyliğinin yönetiminin Dümbültü Aşiretine tevdi edildiğini aktaran yegâne kaynaktır. Öyle anlaşılıyor ki Bidlisi, Uzun Hasan'ın 874h/1470m Cihangir Mirza oğlu Hamza Bey komutasındaki bir ordu ile Kürdistan saldırısı Botan ve Bidlis beyliklerinin bu saldırılara hedef olmasını bu olay ile karıştırmaktadır. Kaynaklarda Hakkâri beyliğinin bu saldırılara hedef olduğu kaydedilmemektedir.⁵⁷ Çünkü Bidlisi, İzzeddin Bey'in 1470 yılında öldüğünü ve oğlu Zahid Bey 1491 yılında yönetimin başına geçtiğini düşünmüştür. Aradaki bu boşluğu da bazı mesnetsiz bilgiler ile doldurmuştur. Daha önceleri Mısır'a doğru gitmiş olan Esededdin Zêrinçeng b. İmadeddin isimli bir emirden bahsetmekte ve daha sonra geri dönerek Nesturilerin yardımı ile Hakkâri beyliğini Dümbültülerin elinden geri almayı başardığını söylemiştir.⁵⁸ İzzeddin Şêr Bey'den sonra

⁵³ مصدر پیشین، ج 2، ص 886

⁵⁴ همان مصدر + روملو، مصدر پیشین، ج 2، ص 886؛ غیاث الدین بن ہمام الدین خواندیمیر، حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، تحقیق: محمد دبیر سیاقی، انتشارات خیام، (تہران: 1380 هـ ش)، ج 4، ص 437

⁵⁵ ص 76-75

⁵⁶ المصدر السابق، ص 239

⁵⁷ ابوبکر طہرانی، کتاب الدیاربکرية، بتصحيح و اهتمام: نجالی لوغالی، فاروق سومر، انجمن تاریخ ترک، (انقره: 1963)، ج 2، ص 737-542-543؛ روملو، مصدر پیشین، ج 1، ص 737

⁵⁸ المصدر السابق، ص 239-238

yönetimin başına gelen emirin ismi Zahid Bey'dir.⁵⁹ 1498 yılında Ermeni kaynaklardan birisi kendisinden Hakkâri emiri olarak bahsetmiştir.⁶⁰ Bu emir Şah İsmail Safevi ile çağdaş idi. Şerefhan'ın aktardığına göre bu emir ile Şah İsmail'in arası Şah'ın "amca" diye hitap edeceği kadar iyi idi.⁶¹ Fakat bu söz ile tezat oluşturan şey ise Zahid Bey'in 912h/1507m yılında Van Kalesinde Şah İsmail'in ordusu karşısında direniş göstermesidir.⁶² Yine aynı şekilde 1514 yılında birçok Kürt Beyi ile beraber Çaldıran savaşına iştirak etmiş ve Tebriz'in alınmasında hazır bulunmuştu.⁶³ Yine oğlu Melik Bey, Çaldıran savaşı sonrası vuku bulan ve 1516 yılında son bulan Karahin Dede savaşına katılmıştı.⁶⁴ Fakat ikisi arasındaki ilişkiler son döneme doğru iyiye doğru gitmiş olabilir. Özellikle Safevilerin tekrar Van bölgesi üzerinde etkinlik kurmayı başardığı dönemde.⁶⁵

Hakkâri beyliği tarihinin Osmanlı dönemine girmesi ile beraber daha birçok Hakkâri beyinin ismi gelmektedir. Bu dönemin en önemli özelliği Hakkâri beyliği tarihi ile ilgili kaynakların artmasıdır. Bu kaynakların en önemlileri Bidlisi'nin Şerefnamesi ve Hakkâri beylerinden Yahya Bey ve oğlu İmadeddin'in kâtibi olan Temer Yazıcı isimli bir kişinin Hakkâri tarihi eseridir ki bu şahıs XVII. yy'ın ilk yarısındaki olayların canlı tanığıdır. Aynı şekilde Muhtasar Ahval'il Umera isimli şecere de XVIII. yy olaylarına dair bazı ipuçları sunmaktadır. Fakat bu kaynaklar da eksiklik ve yanlışlıklardan beri değıldirler. Bundan dolayı biz burada daha sağlam bir kaynak olma özelliğini koruyan Osmanlı belgelerine dayanacağız. Zira bu belgeler Hakkâri beyleri silsilesinin ortaya çıkmasına yardım edecektir.

⁵⁹ د پەرتووکا مختصر احوال الامراء ب شلویین (محمد زاهد بک) ھاتبە بئیرە: میرزا محمەدئ یازجی، ب 63

⁶⁰ Khachatryan, op.cit, p56

⁶¹ المصدر السابق، ص 244

⁶² سفرنامەهای ونیزیان در ایران، ترجمه: منوچهر امیری، انتشارات خوارزمی، (تهران: 1349 م.ش)، ص 401-403

⁶³ د نەمەیکندا یە منقول و مەزین مازیری تەخریزی ل سالا 1514 سولتان سەلیم دینزیت کو ئەو دئ " فخر الامراء الاکراذ زاهد بگ"لی ناگەمدار کەت کو ئەدی خەلکی باژیری ئەنگەف ئەکەت. بئیرە: فریدون بک، منشآت السلاطین، (نسخه کتبخانه شورای ملی ایران)، شماره ثبت: 63347، ج 1، ص 391

⁶⁴ جزیدار زاده، تواریخ آل عثمان (دمستقیس)، دانجا پەرتووکخانەیا عملی ئەمیری ل ئەستنبول، ژمارە: 206، بەرپەری 283،

منجم باشی، جامع الدول (دمستقیس)، دانجا پەرتووکخانە نور عثمانیە، ژمارە: 3172، پشکا: 3، بەرپەری 317

⁶⁵ Orhan Kiliç, A.G.E, s.13-15.

Zahid Bey öldüğünde ardında iki oğul bırakmıştı. Bunlardan biri Melik Bey diğeri Seyyid Muhammed Bey idi.⁶⁶ Melik Bey'in ismi Çaldıran savaşı sonrası olaylarda "Melik Bey b. İzzeddin Şer Bey" şeklinde zikredilmiştir.⁶⁷ Melik Bey ardından birçok oğul bırakmıştı: Zeynel, Beyazıt, Budak, Rüstem, Bahaeddin, Hüseyin ve Bayındır.⁶⁸ Ayrıca Temer Yazıcı, İzzeddin Şer isimli bir kardeşlerini daha kaydetmektedir.⁶⁹ Seyyid Muhammed – Bidlisi'nin dediği gibi- Yakup isimli bir evlat ardında bırakmıştı.⁷⁰ Fakat Osmanlı arşivlerindeki mühimme defterleri onun birçok oğlu olduğunu kaydetmektedir.⁷¹ Bunlardan Hüseyin Bey⁷² ve Gulabi Bey⁷³ isminde ikisinin ismi zikredilmiştir.

1548 yılında yani Osmanlı Devletinin Van'a tamamen egemen olması ile Van valisi İskender Paşa'nın (1548-1553) emriyle Melik Bey yeğeni Yakup Bey'in teşviki ile öldürüldü.⁷⁴ Melik Bey'in öldürülmesinden sonra beyliğin yönetimi oğlu Zeynel Bey'e tevdi edildi. Bu Bey'den bahseden en eski kaynak 959h/1552m yılına dayanmaktadır.⁷⁵ Beylik, bu Bey'in yönetimi döneminde; yönetici ailenin fertleri arasındaki iç kavgalar, komşu olduğu beylikler ile Hakkâri beyliği arasındaki savaşlar ve Osmanlı devletinin sınır boylarındaki XVI. yy boyunca devam eden savaşlar ile ilgili genel durumundan dolayı iç karışıklıklar içinde geçmiştir. Bundan dolayı Zeynel Bey'in birçok kez yönetimden uzaklaştırıldığını ve tekrar yönetimin kendisine tevdi edildiğini görmekteyiz. Karşılaştığı ilk çatışma amcası Seyyid Muhammed ile arasında cereyan eden düşmanlıktır. Çünkü O, kendisini

خودانی پرتوگا مختصر احوال الامراء دینیزیت کو وی کورنگ بتن هه بو ب ناقلی (ملك محمد بك). بنیره: میرزا محمدمئى

بازجى، ب 6

جزیعار زاده، المصدر السابق، ص 283؛ منجم باشى، المصدر السابق، ص 317

البدلیسى، المصدر السابق، ص 245-244

تومر بازجى، فهینوگا دیروگا میرگه ها ههکارى (دمستقیس)، ص 360. (دانامهك ل دهف ئهكولمى ههپه). بعلیسی ل جههكئى

ناقلی وی ئینایه بئى ناماز بین بدعت کو نهو کورئ مملك بهگییه ، بنیره: المصدر السابق، ص 685

المصدر نفسه، ص 247

دفتر مهمه رقم 3، حکم 1028

دفتر مهمه، رقم 3، حکم 1231

دفتر مهمه رقم 888 (تصنیف مکتبه طوبقالبی)، حکم 384 و 832

⁷⁴ Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk beylikleri, Ayyıldız matbaası, (Ankara:1982),

s142

⁷⁵ دفتر مهمه رقم 888، حکم: 368

yönetime daha layık görüyordu. Oğlu Yakup Bey'in yardımı ile Vestan'ı aldı. Ardından Pınyanış Aşiretinin adamlarını etrafına toplayarak Culemêrg'e saldırdı ve Zeynel Bey'i kaçırmaya mecbur bıraktı.⁷⁶ Zeynel Bey, Amêdiye'ye gitti ve Bahdınan emiri Sultan Hüseyin'in teşviki ile İstanbul'a gitti.⁷⁷ Safevilerin bu durumu kendi menfaatleri için kullanma korkusundan dolayı Veziriazam Rüstem Paşa, Van valisi İskender Paşa'ya emir göndererek Seyyid Muhammed'in öldürülmesi ve yerine Zeynel Bey'in yönetimin başına getirilmesini emretti. Özellikle adı geçen Bey yani Seyyid Muhammed, 1553 yılında Şehzade Mustafa olayı nedeniyle suçlanmıştı.⁷⁸ Van valisi de Seyyid Muhammed Bey'i yakaladı ve Van Kalesine hapsedti. Fakat oğlu Yakup Bey, Culemêrg'e yönelerek kendisini bey ilan etti.⁷⁹ Diğer taraftan Zeynel Bey İstanbul'dan dönerek Culemêrg'e doğru yola çıktı. Yolda aralarındaki eski bir anlaşmazlık ya da Seyyid Muhammed'in telkinleri nedeniyle Botan beyliği adamlarının kurmuş olduğu bir tuzağa düştü. Adamlarının çoğu öldürüldü ve kendisi de ağır yaralandı. Fakat Botan emiri Bedir Bey'in hanımının yardımları sayesinde kaçınılmaz bir ölümden kurtuldu.⁸⁰ Yaraları iyileştikten sonra Yakup Bey'in başkentini ele geçirdiğini öğrenince tekrar İstanbul'a gitti. Fakat İstanbul'a ulaştığında orada Rüstem Paşa'nın görevden uzaklaştırıldığını gördü (960h/1553m). O, Rüstem Paşa'nın tekrar veziriazam olmasına kadar o halde orada kaldı (962h/1555m). Bundan dolayı tekrar Rüstem Paşa'ya gitti fakat Rüstem Paşa onun isteğini yerine getirmedi. Bunun yerine kendisine Bosna'da bir zeamet verdi.⁸¹ Bu şekilde Yakup Bey'in iki yıldan fazla beylikte yöneticilik yaptığı ortaya çıkmaktadır.

Zeynel Bey'in Bosna'da kalmasından kısa bir süre sonra Osmanlı ve İran arasında sınır boylarında yeni bir savaş durumu ortaya çıktı. Bundan dolayı Zeynel Bey'i, Hakkâri beyi olarak atayan bir emirname çıkarıldı.

⁷⁶ Sevgen, A.G.E, s143

⁷⁷ البديسي، المصدر السابق، ص 246-245

⁷⁸ المصدر نفسه، ص 248

⁷⁹ Orhan Kiliç, Klasik dönemde osmanlı idari sisteminde hukümet sancakları: Hakkâri hukümeti örneği, (XIV Türk tarihi kongresi)- Ankara, 2002, s.711.

⁸⁰ البديسي، المصدر السابق، ص 246

⁸¹ Sevgen, A.G.E, s144

Takınılan bu tutumdan Yakup Bey'in İranlılar ile yakın ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Van valisi Ferhad Paşa'ya⁸² (1553-1557) bir emir gönderilerek Yakup Bey'i yakalaması istendi. Yakup Bey de Pınyanışı aşireti arasına kaçtı. Fakat bu aşiretin reisi onu yakalayarak Van valisine teslim etti. Vali de onun ve hapisteki babası Seyyid Muhammed'in öldürülmesi emrini verdi.⁸³ Böylece resmi bir şekilde beylik Zeynel Bey'e tevdi edildi, berat ve değerli hediyeler kendisine gönderildi.⁸⁴ Yakup Bey'in; Ulama, Sultan Ahmed ve Mirza adında üç oğlu vardı. Hoy sancağı Ulama'ya verildi. O da Ömer adında bir çocuk ardında bıraktı.⁸⁵

Zeynel Bey, Hakkâri beyliği yönetimine geçince oğlu Zahid Bey 1568 yılında babasına isyan bayrağı açtı.⁸⁶ Fakat isyanı Van kuvvetlerinin yardımı sayesinde söndürüldü. Zahid Bey, babasının Bosna'daki zeametine atanarak uzaklaştırıldı.⁸⁷ Aynı şekilde Zeynel Bey, kardeşi Bahaeddin Bey'in hareketi ile yüz yüze kaldı. Bahaeddin Bey kısa bir süre için yönetime geçmeyi başardı. Fakat daha sonra Zeynel Bey'in teşviki ile oğlu Seyithan yani yeğeni tarafından öldürüldü.⁸⁸ Yine oğlu Seyithan da babasına karşı geldi. İstanbul'dan yönetimin başına geçmesine dair gelen bir emirle yönetime geçti. Fakat Seyithan'ın yönetimi uzun sürmeden (1576-1577) atan düşerek hayatını kaybetti.⁸⁹

Burada değinilmesi gereken önemli bir sorun bulunmaktadır. Zilhicce 984h/Şubat 1577m tarihinde Hakkâri emiri Seyyid Muhammed Bey adına gönderilen bir emir bulunmaktadır.⁹⁰ Biz bu Seyyid Muhammed'in kim olduğunu bilmiyoruz? Zeynel Bey'in çocukları ve kardeşleri arasında bu

⁸² بیدلیسی دیئزیت کو والیی وانئ نیسکەندەر پاشا یوو، بملئ ن راستیدا والین وانئ ن وی دەسیدا (1557-1553) فەرهاد پاشا یوو

⁸³ Orhan Kiliç, A.G.E, s.711

⁸⁴ Sevgen, A.G.E, s.144.

⁸⁵ البیدلیسی، المصدر السابق، ص 247

⁸⁶ دفتر مههه رقم 7، حکم: 2185

⁸⁷ البیدلیسی، المصدر السابق، ص 249

⁸⁸ المصدر نفسه، 249. دکتور نورمان کلیچ ب پشتیبهستن ب بەلگەنامەیین عوسمانی دیئزیت کو میر بهاء الدین ب دەستن براین خوء سەببەخانی هاتە کوشتن، پتیره:

Orhan Kiliç, Klasik doneminde...s.714.

⁸⁹ البیدلیسی، المصدر السابق، ص 249

⁹⁰ دفتر مههه رقم: 29، حکم: 52

isimde kimse bulunmamaktadır. Bu tarihten iki ay önce yani Şevval 984h/ Aralık 1576m tarihinde Zeynel Bey'e bir hüküm gönderilmiş ve orada O, onun Hakkâri beyi olarak tanıtıldığını söylemek gerekir.⁹¹ Bundan dolayı Seyyid Muhammed Bey'den kastedilenin Seyithan Bey olmasını gözden uzak tutmuyoruz. Özellikle bu hükmün tarihi ile Seyithan Bey'in hüküm sürdüğü tarih örtüşmektedir.⁹²

Bu olaylar ile çağdaş olan Bidlisi tarih vermeksizin; Zeynel Bey'in yönetimden ayrıldığı ve oğlu Zekeriya Bey'i yerine getirdiğini söylemektedir.⁹³ Osmanlı Arşiv Belgeleri arasında 8 Cumadei- Evvel/11 Ağustos 1578 tarihine denk gelen bir belgede Zeynel Bey, Hakkâri'nin eski beyi olarak tanıtılmaktadır. Bu belge üzerinden araştırmacı Nazmi SEVGEN, Zeynel Bey'in bu yıl içinde görevden ayrıldığını söylemektedir.⁹⁴ Araştırmacının bu görüşünü kuvvetlendiren durum ise yukarıda geçen tarihten sadece altı gün önce yani 2 Cumadei- Ahir 986h/5 Ağustos 1578m tarihinde Zeynel Bey'e gönderilen bir hükümde Zeynel Bey Hakkâri Beyi olarak tanıtılmaktadır.⁹⁵ Buna karşılık 990h/1582m, 991h/1583m ve 993h/1585m tarihlerinde doğrudan Zeynel Bey'e gönderilen bazı başka hükümler bulunmaktadır ki Hakkâri Beyi ünvanı kullanılmıştır.⁹⁶ Yukarıda geçenlerden anlaşılmaktadır ki 1578 yılında Zeynel Bey yönetimden ayrılmamıştır. O, ölüm tarihi olan 993h/1585 yılına kadar beyliğin yönetimi görevine devam etmiştir. Ama yine de ölümünden önce birkaç ay görevinden ayrılmış olabilir.

993h/1585 yılında Zeynel Bey, Osmanlı'nın Vezir Osman Paşa öncülüğünde İran'a karşı gerçekleştirdiği bir saldırıda görev almış 993h/1585m Receb ayında Merend şehri yakınlarında vuku bulan bir savaşta

⁹¹ دفتر مهمه رقم 29، حکم: 79.

⁹² Orhan Kiliç, Klasik döneminde..., s.714.

⁹³ المصدر السابق، ص 249.

⁹⁴ Sevgen, A.G.E, s. 144.

⁹⁵ دفتر مهمه رقم: 32، حکم: 390.

⁹⁶ دفتر مهمه رقم: 44، حکم: 163؛ دفتر مهمه رقم: 49، حکم: 76؛ دفتر مهمه رقم: 59، حکم: 115.

öldürülmüş ve orada gömülmüştür. Ardından 1587 yılında naaşı Culemêrg'e getirilerek yaptırmış olduğu medresenin avlusunda defnedilmiştir.⁹⁷

Zeynel Bey ardında dört çocuk bıraktı. Onlar Zekeriya, Seyithan, İbrahim ve Zahid idiler. Bu kardeşlerinden bahsedecek olursak kardeşi Bayezid; Zahid, Muhammed ve Hacı isminde üç evlat, Budak Bey; Sultan Hüseyin ve Mir Aziz isimli iki evlat, Hüseyin Bey ise İsmail adında tek evlat,⁹⁸ İzzeddin Şêr Bey; Alaaddin, Ahmed ve Behram Bey isimli üç evlat arkalarında bıraktılar.⁹⁹

Zeynel Bey'in ölümünden sonra oğlu Zekeriya Bey onun yerine geçti. İki yıl geçtikten sonra yani 1587 yılında Bosna'da bulunan abisi Zahid Bey dönerek isyan etti. Aynı yıl içerisinde aralarında çıkan savaşta Zahid Bey; Süleyman ve Rüstem isimli iki oğlu ve amcası İzzeddin Şêr Bey öldürüldüler.¹⁰⁰ Diğer taraftan bu savaşlardan sağ kurtulan oğlu Melik Bey İstanbul'a giderek durumunu Sultan'a izah etti. 15 Şevval 996h/6 Eylül 1588m yılında Tebriz valisi Cafer Paşa'ya gönderilen bir hükümle Zekeriya Bey'in acil bir şekilde yakalanması ve Zahid Bey'in oğlu Melik Bey'in yönetimin başına getirilmesi emredildi.¹⁰¹ Bundan dolayı Zekeriya Bey beylikten kaçarak Bahdinan emiri Seyithan Bey'in yanına gitti.¹⁰² Fakat Melik Bey'in Culemêrg'teki yönetimi; tabiatı ve kötü davranışları yüzünden iki aydan fazla sürmedi.¹⁰³ Öbür taraftan Bahdinan Beyi arabuluculuk yaparak Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa'yı Hakkâri beyliği yönetiminin yüz bin altın flori karşılığında tekrar Zekeriya'ya verilmesine razı etti. Bu şekilde Zekeriya Bey Culemêrg'e doğru gitti ve Melik Bey de oradan kaçarak Cafer Paşa'nın yanına gitmek üzere Tebriz'e gitti. Paşa da işini halletmesi için ona

البديسي، المصدر السابق، ص 250؛ قاضي احمد منشي قمي، خلاصة التواريخ، تحقيق: احسان اشراقي، دانشگاه تهران، (تهران: 1383 هـ.ش)، ج 2، ص 779

البديسي، المصدر السابق، ص 244-245

تومر يازجي، مصدر پيشين، ص 53، 54، 62

همان مصدر، ص 62، ميرزا محامدي يازجي، ژندرين بيري، ب 65

دفتر مهمه رقم 64، حکم: 299، قهگوستي ژ: 101

Sevgen, A.G.E.s. 148-149.

البديسي، المصدر السابق، ص 251

تومر يازجي، مصدر پيشين، ص 79-81؛ ميرزا محامدي يازجي، ژندرين بيري، ص 66

İstanbul'a gitmeyi salık verdi. Melik Bey İstanbul'a gitti ve orada salgın hastalığa yakalanarak hayatını kaybetti.¹⁰⁴

1611 yılında Zekeriya Bey, oğlu Yahya Bey tarafından yapılan başka bir isyan ile karşılaştı. Van valisi Tekeli Mehmed Paşa da Yahya Bey lehine faaliyetlerde bulundu. Van valisinin bu tutumu Zekeriya Bey'in Şah Abbas Safevi ile olan iyi ilişkileri yüzünden olabilir.¹⁰⁵ 13 Zilkade 1022h/24 Aralık 1613m yılına ait bir Osmanlı belgesinde "Hakkâri beyi Yahya Bey'e" denildiğinden anlaşılmaktadır ki Yahya Bey bu sene içerisinde babasını yönetimden uzaklaştırmış ve Culemêrg'den çıkarmıştır. Zekeriya Bey Elbak tarafına kaçmıştı. Orada İbrahim Bey'in oğlu Hasan Bey'in yanına gitti. Fakat Yahya Bey bu şehri de almayı başardı. Babasını ve Hasan Beyi yakaladı. Van valisi, ikisini İstanbul'a göndermek için Yahya Bey'in o ikisini Van'a kendi yanına göndermesini istedi.¹⁰⁶ Fakat babası İran'a kaçmayı başardı.¹⁰⁷ Bu şekilde Yahya Bey'in Hakkâri beyi olduğu ortaya çıkmaktadır. Yahya Bey 1617 yılına kadar yönetimini sürdürmeye devam etmiştir. 26 Ramazan 1026h/26 Eylül 1617 yılında Van valisinin Yahya Bey'in adamları tarafından öldürülmesinden sonra kendisi de Van valisinin adamlarının eli ile öldürülmüştür.¹⁰⁸ Yahya Bey öldüğünde beş oğlu vardı. En büyük oğlu İmadeddin idi. Diğerleri ise, Tatarhan, Mir Kasım, Süleyman, Rüstem ve Şer Bey idi.¹⁰⁹

Yahya Bey'in öldürülmesinden sonra Zekeriya Han Culemêrg'e doğru gelerek yönetimin başına geçti. Anlaşıldığı kadarıyla ömrünün kalanını sorunsuz olarak devam etmiştir. 29 Receb 1038h/23 Mart 1629 yılında 68

¹⁰⁴ البديسي، المصدر السابق، ص 251

¹⁰⁵ نيسكندرئ موشى بهمنى چمدين سرحدتئين زمكهربا خانى بو دلف شاه عميباسى صمطوى دكمتن. بنیره: مصدر پيشين، ج2، ص 704-705

¹⁰⁶ بنیره دعفى بهلگهناممين د: Sevgen, A.G.E.s 154

¹⁰⁷ تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 292

¹⁰⁸ ص 89-90؛ تومر A.E.Tarih. ابن توح، وان تاريخى (دستنقىس)، دانميا پورتووكخانا علمى نامورى ل نيسكتبول، رقم: يازجى، مصدر پيشين، ص 351؛ سيد حسن بن مرتضى استرآبادى، تاريخ سلطاني، تحقيق: احسان اشراقى، انتشارات علمى، (تهران: 1364 هـ ش)، ص 211؛ محمد طاهر بن حسين قزوینى، تاريخ جهان آراى عباسى، تحقيق: مير محمد صادق سعيد، پژوهشگاه علوم انسانی، (تهران: 1383 هـ ش)، ص 193-194

¹⁰⁹ تومر يازجى، مصدر پيشين، ص 173. خوانسارى (صاحب مختصر احوال الامراء) بتنى نالغى چوار كزوران ئيتايه نومزى: صادالدين، تترخان، سليمان و مير قاسم. بنیره: ميرزا محمدئ يازجى، ص 68-69

yaşındayken öldü.¹¹⁰ Bu şekilde Zekeriya Han'ın 970h/1563m yılında doğduğu ortaya çıkmaktadır. Zekeriya Bey'in; Hasan, Seyyid Muhammed, İbrahim, Evliya, Şerefhan, Zeynel ve Yahya Bey isminde yedi oğlu vardı. Bu baptan kardeşi Zahid Bey'in üç oğlu vardı ki isimleri daha önce geçti. İbrahim Bey, Hasan Bey isimli bir evlat ardında bıraktı. Onun da Şêr Bey isimli bir oğlu vardı.¹¹¹ Seyithan'ın da Hasan Bey isimli bir oğlu vardı.¹¹²

Zekeriya Bey'in ölümünden sonra oğlu İbrahim Bey beyliğin yönetim merkezi olan Culemêrg'i ele geçirerek kısa bir süre hüküm sürdü. Fakat kardeşi Seyithan, Yahya Bey'in çocuklarının yardımıyla onu oradan çıkartmayı başardı. Şerefhan, 1038h/1629m yılında yani babasının öldüğü yıl içerisinde Hakkâri beyi oldu.¹¹³ Fakat o da yönetiminin başlarından itibaren kendisini babasının varisi olarak gören Yahya Bey'in oğlu yeğeni Mir İmadeddin'in yoğun direnişi ile karşılaştı. Onun dönemi çok çetin ve büyük savaşları içerisinde barındırmaktadır. Osmanlı ve Safevi devletleri de buna müdahil oluyorlardı. Bu sürede Mir İmadeddin'in askeri gücünün faydaları Osmanlılar tarafından anlaşıldı. Bundan dolayı kendisine destek sundular. Şerefhan öte taraftan İmadeddin'in kardeşleri olan Süleyman ve Rüstem'in öldürülmelerini emretti.¹¹⁴ Aynı şekilde Şerefhan, Van şehrine saldırıp alması için Safevi devletini teşvik etti. İmadeddin'e karşı savaşında yardım etmelerine karşın kendisinin de Safevilere yardım edeceği sözünü verdi.¹¹⁵ Buna karşılık Osmanlı devleti İmadeddin'in tarafını tuttu. Böylece Şerefhan'ın askerini yenmeyi başardı ve Culemêrg'e el koydu. Daha sonra

¹¹⁰ تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 360

¹¹¹ همان مصدر، ص 120

¹¹² ناقلی وی د نیک ژ دفتر تحریرین ویلایهنا تبریزدا ل سال (1591-1592) هائیه وک: " گورئ میرئ همکارین بهرئ سبببخان بگ". بنیره:

Orhan Kiliç, III Murat devri icmal defterine göre Tebriz eyaletinde Timar düzeni, XIII Türk tarih kongresi, Ankara, 4-8 Ekim, cilt.3, kısım.3, s.12.

¹¹³ تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 360

¹¹⁴ همان مصدر، ص 454-455 میرزا محاسن یازجی، زیددرئ بهرئ، ب 68

¹¹⁵ محمد معصوم بن خواجه اصفهانی، خلاصه السیر، تحقیق: ابرج افشار، انتشارات علمی، (تهران: 1368)، ص 126 میر 115 خواند، المصدر السابق، ج 12، ص 688؛ محمد حسن اعتماد السلطنه، تاریخ منظم ناصری، تحقیق: محمد رضوانی اسماعیل، دنیای کتاب، (تهران: 1363 هـ.ش)، ج 2، ص 930-931. تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 499

1043h/1633 yılı kışında amcasını öldürdü ve kendisini Hakkâri beyi ilan etti.¹¹⁶

İmadeddin, 1633 yılından 1639 yılına kadar hüküm sürdü. Sert ve katı yürekli biri olduğu için döneminde kimse ona karşı gelmeye cesaret edemiyordu. Sınırı koruma ile ilgili güç ve nüfuzu itibari ile Osmanlılar da kendisine pek önem veriyorlardı.¹¹⁷ Fakat 1045h/1635m yılından itibaren Osmanlı devleti ile ilişkileri özellikle Sultan IV. Murad'ın Revan seferi dönüşünde bozulmaya ve zayıflamaya başladı. 1045h/1635m tarihli bir Osmanlı belgesinde bu yıl içerisinde Mir İmadeddin'in Müküs sancağını işgal ettiğini ve Osmanlı devleti yönetiminin o sancaktan çıkmasını isteyen emirlerini dinlemediğini aktarmaktadır. Bu dönemde İmadeddin'in yönetimden uzaklaştırılması ve yerine amcası Zeynel Bey'in getirilmesi için karar verildi.¹¹⁸ Fakat İmadeddin hükümden çekilmeyi reddetti ve Osmanlı da onu yönetimden uzaklaştırmaya güç yetiremedi. Bundan dolayı onunla ilişkilerini devam ettirmeye mecbur kaldı. Buna delil olarak 1047h/1637m yılına kadar gönderilen birçok hükümden o, Hakkari hükümeti hakimi olarak isimlendirilmesini gösterebiliriz.¹¹⁹ Fakat 1639 yılında Van ve Diyarbakır'dan Van Beylerbeyi Hasan Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri beyliğe doğru gelerek İmadeddin'i yenip öldürdüler.¹²⁰ Beyliğin yönetimi amcası Zeynel Bey'e tevdi edildi.¹²¹

Zeynel Bey'in yönetimi ve ardındaki on yıllar için elimizde hemen hemen hiç malumat yoktur.¹²² Fakat biz ondan sonra yönetimin yeğeni

¹¹⁶ همان مصدر، ص 530

¹¹⁷ دفتر مهمه رقم: 86، حکم: 16؛ میرزا محاسن‌الدین یازجی، ژئوگرافی باری، ب 68

¹¹⁸ بنیره ذوقی با لنگدانامه: د:

Sevgen, A.G.E, s.156-157.

¹¹⁹ دفتر مهمه رقم: 87، حکم: 341

¹²⁰ تومر یازجی، مصدر پیشین، ص 628؛ حسن افندی وجیبی، تاریخ وجیبی (دستنویس)، دانایا پارتووکختا نور عثمانیه ل نیستابول، ژماره: 3719، باری باری 18

Nermin Yıldırım, Karaçelebizade Abdülaziz efendi, Tariçe-ı Fethi Revan ve Bağdad (tahlil ve metin), yüksek lisans tezi, SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ, TARİH ANA BİLİM DALI, (istanbul: 2005), s.85.

¹²¹ Sevgen, A.G.E, s.157.

¹²²

Şerefhan'ın oğlu İzzeddin Şêr'e geçtiğini biliyoruz.¹²³ Biz, onun beylikte ne zaman hüküm sürmeye başladığını bilmiyoruz. Fakat Evliya Çelebi 1655 yılındaki Van seyahati esnasında büyük bir emir ve güçlü bir ordu sahibi olarak ismini zikretmiştir.¹²⁴ Aynı şekilde kardeşlerinden Pizan Kalesinde hüküm süren Hüsrev Bey'in ismini de zikretmiştir.¹²⁵ Onun mezar taşında 1074h/1663m yılında vefat etmiş olduğu yazılıdır.¹²⁶

İzzeddin Şêr hakkında bilgilerimiz her ne kadar az da olsa onun ne zaman hükümden el çektiğini biliyoruz. Osmanlı arşivleri tahvil defterlerinden birisinde kırk yıllık bir yönetimden sonra yaşlılık, çaresizlik ve hastalık gerekçeleriyle Yazdin Şêr Bey'in yönetimden el çektiğinden bahsedilmektedir.¹²⁷ Bu durum bize 1059h/1649m yılından önce yönetime geldiğini göstermektedir.

Ondan sonra yeğeni Seyithan Bey hüküm sürmüştür.¹²⁸ Üç yıl boyunca hüküm sürdü. Fakat 14 Şevval 1102h/10 Ağustos 1691m yılında zülüm ve kötü davranışları yüzünden halk tarafından yönetimden uzaklaştırıldı.¹²⁹ Doğrusu biz İzzeddin Bey'in kardeşlerinin sayısını bilmiyoruz. Fakat kaynaklar -belirttiğimiz gibi- Hüsrev isimli tek bir kardeşinden

د بیلگه نامیه کا عوسمانیدا کو حوکمه که بو پارتیزگاری وانی وزیر محممد پاشای ل ر سنازانا 1052مش/ جزایا دوون- کاتوونا 123
تیکن 1642 بهحسین "میرین همکاریین بهرین" هاتیه کرن کو نااقی وی "میر عومەر"، و نعت میر عومەر هەر میر عبادالدین،
تعبتن چونکه نااقین (عمر) و (عماد) نزیکی ئیکن بعلکر چونکه ناقر وکا فی بیلگه نامیه بهحسین داگیر کرنا میرگه ما موکس ژاایی
میری همکاری قه دکیت، ههروسا بهحسین میر سعید خانی موکسی دکیت دهمی ههوارا خوه گه هاندیه لهشکرین عوسمانی داکو
میرگه ما وی بو بیته زفراندن، و ههروک بهری نوکه هاتیه دیار کرن نام رودانه ل سهر دهمی میر عبادالدینی 1633-1639
رودایه. ههروک دیار نعت شائیه ل دهمی قه گو هاستا دهمی رساخی قهرمانن بو نفا دهمی ا مو هیمه بهیدا بوویه. بئیره: دفتر مهمه
رقم: 89، حکم 124. بو پتر یفرانینان ل سهر فی بیلغی بئیره:

Sinan Hakkan, Müküs kürt murları tarihi ve Han Mahmud, peri yayınları, (Istanbul:2002), s.26-27.

124 رحلة اولیا چلی فی کوردستان 1065هـ/ 1655م، ترجمه: رشید فندی، مطبعة خانی، (دهوک: 2008)، ص 233-234

125 Evliya çelebi sıyahatnamesi, hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yucel Dağlı, (Istanbul:2000), IV Kitap, s.304.

126 میرزا محممدی باجی، ژیدهری بهرین، ص 70.

127 Dundar Alikılıç, İrisan beyleri, tarih düşünce kitapları, İstanbul, s.73

128 (Bab-ı Asafî- Divan-i Hümayun- Nişan Tahvil defteri) A.DVNS.NŞT.d:16,s.187

129 Eyni eser

129 Eyni eser

bahsetmişlerdir. Bundan dolayı biz de Seyithan Bey'in Hüsrev Bey'in oğlu olduğunu tahmin ediyoruz.¹³⁰

Seyithan Bey'in hükümden düşürülmesinden sonra Hakkâri beyleri silsilesinde ilginç bir durum yaşanmıştır. Bu da beyliğin yönetiminin 1102h/1691m tarihinde İzzeddin Şer Bey'in torununun oğluna tevdi edilmesidir.¹³¹ Bu durumun iyi anlaşılması için biraz üzerinde durmamız gerekiyor.

İzzeddin Şer Bey'in Muhyi Sünne isimli bir oğlu vardı. Muhtasar Ahval'il- Umera dışında hiçbir kaynak kendisinden bahsetmemiştir.¹³² Bu kaynağı konumuz için güvenilir kılan şey bu eserin yazarının (Mirza Muhammed) İbrahim Bey'in (Muhyi Sünne Bey'in torunu) kâtibi olmasıdır. Yani olaya oldukça yakındır. Bu Bey'in daha babası döneminde vefat etmiş olması ve hiç yönetime gelmemiş olması akla yatkın gelmektedir. Bunun da bir oğlu vardı ve ismi Muhammed Bey idi. Muhammed Bey'den dolayı şu iki noktayı açıklamamız gerekiyor.

1- Bazı Osmanlı kaynak ve belgelerinin aktardığına göre İbrahim Bey, İzzeddin Şer Bey'in oğludur.¹³³ Bazı taraflar da İbrahim Bey'in Muhyi Sünne Bey'in oğlu olduğunu söylemektedirler.¹³⁴ Bu görüşlerin reddedilmesi babından diyoruz ki İbrahim Bey'in oğlu Abdullah Bey'in mezar taşında "Hazihi revdet'ul- Mağfur el- merhum el- haseb ve'n- neseb Abdullah Han Bey b. İbrahim Han Bey b. Melik Muhammed Bey el- Abbasi" yazmaktadır.¹³⁵ Yine aynı şekilde İbrahim Han Bey'in kardeşi Behram Bey'in mezar taşında da "Behram Bey b. Muhammed Bey Abbasi"

خودانی (مختصر احوال الامراء) ناظم السببى، مرجعته نمر گلهك نزيكى فى سترهسيه!!¹³⁰

¹³¹ A.DVNS.NŞT.d:16,s.187

¹³² ميرزا محمدى يازجى، ب70

¹³³ (Bab-ı Asafi- Ruus Kalemi) A.RSK: 155, s.48; IE. DH-G.No. 1131, Belge No.1; A.DVNS.NŞT.d:16,s.187.

¹³⁴ انور مابى، الفردوس المجهول، (داناميا پورتووكخانا مالمىنديا زاتكوييا دهوك)، ص15

¹³⁵ مرگيرانا وئ: (نمطه ميرگا خودى ليخوشبووى و رحمةئين خودان نسل و نسهب عبدالله خان گورى نيراهيم خان گورى ملك محمد خانى عابباسيه). بئز:

Mehmet Top, Hakkari mimari ve sanat mirasi, s. 255-256.

Hakkari valiliği, Hakkari, Anit matbaa,(Ankara:2010)قمو لينمكه ماتييه بهلافكرن د پورتووكا:

yazılmaktadır.¹³⁶ Aynı zamanda Muhtasar Ahval'il- Umera ve Zevki şeceresi isimli eserler İbrahim Bey'in Muhammed Bey'in oğlu olduğu hakkında ittifak etmektedirler.¹³⁷ Bütün bu gerçeklerden ortaya çıkmaktadır ki İbrahim Bey Muhammed Bey'in oğlu olup İzzeddin Şer Bey'in oğlu veyahut Muhammed Bey'in kardeşi değildir.

2- Bazıları Muhammed Bey'in babası gibi hüküm sürmemiş olduğunu ya da dedesi İzzeddin Şer döneminde ölmüş olduğundan oğlu İbrahim Bey'in doğrudan yönetime geçtiğini düşünebilir? Buna karşın Muhammed Bey'in isminin Hakkâri Beyi olarak geçtiği Osmanlı belgeleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu belgelerden birisi 26 Cumadei- Evvel 1130h/26 Nisan 1718m yılında yazılmıştır.¹³⁸

Yukarıda aktarılanlardan ortaya çıkmaktadır ki Muhammed Bey, İbrahim Bey'in babasıdır ve belli bir süre beylikte hüküm sürmüştür. Yani o fiili olarak bey idi. Fakat burada soru Muhammed Bey'in ne zaman beylik yaptığıdır? Burada tarihi belgelere dayanarak Muhammed Bey'in hüküm sürdüğü dönemi ortaya çıkarmaya çalışacağız.

1102h/1691m yılında dediğimiz gibi beyliğin yönetimi İbrahim Bey'e tevdi edildi. Hakkâri tarihi risalesinde kenara derç edilmiş bir parantezde yazıldığına göre bu eser 1107h/1696m yılında İbrahim Bey'in yönetimi döneminde asıl nüshadan kopya edilerek yazılmıştır.¹³⁹ 1113h/1702m yılında İstanbul'dan Van valisine gönderilen bir hükümde İbrahim Bey'in hükmünde devam etmesi emredilmiştir.¹⁴⁰ 1130h/1718m yılına ait bulunan bir belgede Hakkâri Beyi Muhammed Bey'den bahsedilmektedir. Buradan Muhammed Bey'in bu dönemde bey olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha sonra 27 Cumadei- Evvel 1145h/14 Ekim 1732 tarihinde Hakkâri beyliğinde yönetim görevinin tekrar Hakkâri eski beyi İbrahim Bey'e devredilmesini isteyen ayrı bir hüküm

¹³⁶ A.G.E, s.261

¹³⁷ ميرزا محمد باقری، ب71، الشجرة الزيدية، ص 75

¹³⁸ Fön Kudo: C.DA. Belge No. 8613.

¹³⁹ تومر باقری، مصدر پیشین، ص 630.

¹⁴⁰ A.RSK: 1551, s.48

Van valisine gönderilmiştir.¹⁴¹ Bu şekilde Muhammed Bey, 1718'den önceki bir dönemden 1732'ye kadar hüküm sürmüş ve tekrardan yönetim işi oğlu İbrahim Bey'e tevdi edilmiştir. İbrahim Bey babasının yönetimi döneminde Elbak sancağını yönetmiştir.¹⁴² İbrahim Bey'e devam (ibka) için gönderilmiş birçok hüküm bulunmaktadır. En son gönderileni 22 Cumadei- 1155h/24 Temmuz 1742m tarihlidir.¹⁴³ Her ne kadar birçok aşiret reisi ve din adamı birçok kez Osmanlı yönetimine İbrahim Bey'in halka karşı zülüm ve haksızlıklarından dolayı başka bir bey ile değiştirilmesine ilişkin name ve dilekçeler göndermişlerse de İbrahim Bey'e ibka hükümleri gönderilmeye devam edilmiştir.¹⁴⁴

Tam anlamıyla İbrahim Bey'in hükmünün ne zaman sona erdiği belli değildir. O ardında; Abdullah, Numan, Behram, Osman, Cafer, Süleyman, Muhammed, Salih¹⁴⁵ ve Hasan Bey¹⁴⁶ isminde birçok evlat bıraktı. Ondan sonra mezar taşında 1194h/1780m yılında vefat ettiği yazılan oğlu Abdullah Bey ölümüne kadar yönetimin başına geçti.¹⁴⁷ O da; Kerimhan Bey, Mir Şeref, Mustafa Bey, Ali Bey ve Teymur Bey adlarında beş çocuk ardında bıraktı. Beyliğin yönetimi oğlu Kerimhan Bey'e geçti. O dört yıl boyunca hüküm sürdü. Ardından yönetimden çekildi.¹⁴⁸ Buradan Kerimhan Bey'in 1198h/1784 yılında hükümden ayrıldığı ortaya çıkmaktadır. Ondan sonra yönetime kardeşi Mustafa Bey geçmiştir.

¹⁴¹ A. RSK: 1572,s.31.

¹⁴² د روودائین سال 1136مش /- 1724ز پەرتووکا (چلیبی زاده عاصم تاریخی) بمجستی میر نیراھیم بەگی نکەت وەك: " میری 142
Çelebizade asım tarıhı, (Transkripsiyunlu metin), Ali Aktaş, 2008

www.yazku.net پەرتووکا ھاتتە دانان د ئورا پێژاندین ئیقدولعی (ئەمتر ئیت) د مالبەر:

¹⁴³ A. RSK: 1572,s.31.

¹⁴⁴ Fon Kudo: C.DA, Belge No. 2563- A-B-C-D.

¹⁴⁵ میرزا محەممەدی یازجی، ژێدەرئ بەرئ، ب 148

¹⁴⁶ ل سەر کێلێا گورئ وی ھاتتە ئقیسین کو ئەر کورئ ئیبراھیم بەگیە. بئەر:

Top, A.G.E, s.26.

¹⁴⁷ Eyni eser, s255-256

¹⁴⁸ میرزا محەممەدی یازجی، ژێدەرئ بەرئ، ب 83.

Mustafa Bey'den bahseden en eski kaynak 1210h/1795m tarihine dayanmaktadır.¹⁴⁹ Bu bey, Osmanlı ve İran arasındaki sınır sorunları ve Van valisi Derviş Paşa meselesi nedeniyle ortaya çıkan karmaşık ve zor bir dönemde yaşamıştır. Derviş Paşa Hakkâri beyliğine karşı olan Kürt aşiretleri ile bir anlaşma yaparak 1816 yılında beyliğe saldırdı. Bu durumdan dolayı Mustafa Bey mecburen İran'a yöneldi.¹⁵⁰

Mustafa Bey'in; Abdullah, Muhammed Nasrihan ve Ubeydullah isminde üç oğlu vardı. 1822 yılının sonlarına doğru oğlu Muhammed Nasrihan Ertoşi Aşiretinin reisinin yardımıyla babasına karşı isyan etti ve babasını yönetimden alarak bir yere mecburi ikamete tabi tutmaya güç yetirdi.¹⁵¹ Fakat Muhammed Nasrihan'ın yönetimi bir yılı geçmedi. Mezar taşında yazıldığı gibi 1238h/1822m yılında öldü.¹⁵² Süleyman Bey ve Ragıp Bey isimli iki evlat ardında bıraktı. Muhammed Nasrihan Bey'in ölümünden sonra yaşı hayli ilerlemiş Mustafa Bey tekrar yönetime geçti ve birkaç yıl daha hüküm sürdü.¹⁵³ Her ne kadar Mustafa Bey'in ölüm tarihi hiçbir kaynakta açık bir şekilde verilmemişse de biz ondan sonra yönetimin, sadece üç ay yönetimde kalmış olan yeğeni Mir Şeref Bey'in oğlu İshak Bey'e geçtiğini biliyoruz.¹⁵⁴ Osmanlı belgeleri arasında Van valisi Süleyman Paşa'dan 15 Sefer 1241h/28 Eylül 1825m yılında Osmanlı askeri komutanı Osman Galip Paşa'ya gönderilen bir mektupta İshak Bey'in beyliğin yönetiminde zayıflığından bahsedilmiştir.¹⁵⁵ Buradan Mustafa Bey'in 1825 yılının ortalarında vefat ettiği anlaşılmaktadır.

İshak Bey'in 1825 yılında görevden el çekmesinden sonra beyliğin yönetimi Mustafa Bey'in oğlu Abdullah Bey'in oğlu Nurullah Bey'in eline

¹⁴⁹ الشجرة الزبكية، ص 76

¹⁵⁰ بو پتر بنزه: سینان هاگان، کورد و یغخودانه‌کالی 1817-1867، وەرگیزان له تورکیموه: بکر شوانی، نەکلەپەییای کوردی، (هەولێر: 2012)، ص 42-52

¹⁵¹ میرزا محمەدئ یازجی، ژێدەری بەری، ب 84-85: فضل الله خاوری شیرازی، تاریخ ذوالقرنین، تحقیق: ناصر افشار فر، وزارت فرهنگ، (تهران: 1380 هـ.ش)، ج 1، ص 596

¹⁵² Top, A.G.E, s.260.

¹⁵³ میرزا محمەدئ یازجی، ژێدەری بەری، ب 83: خاوری شیرازی، مصدر پێشین، ص 596

¹⁵⁴ میرزا محمەدئ یازجی، ژێدەری بەری، ب 85

¹⁵⁵ Fon Kudo: HAT,D.no.812, G.no.37250H

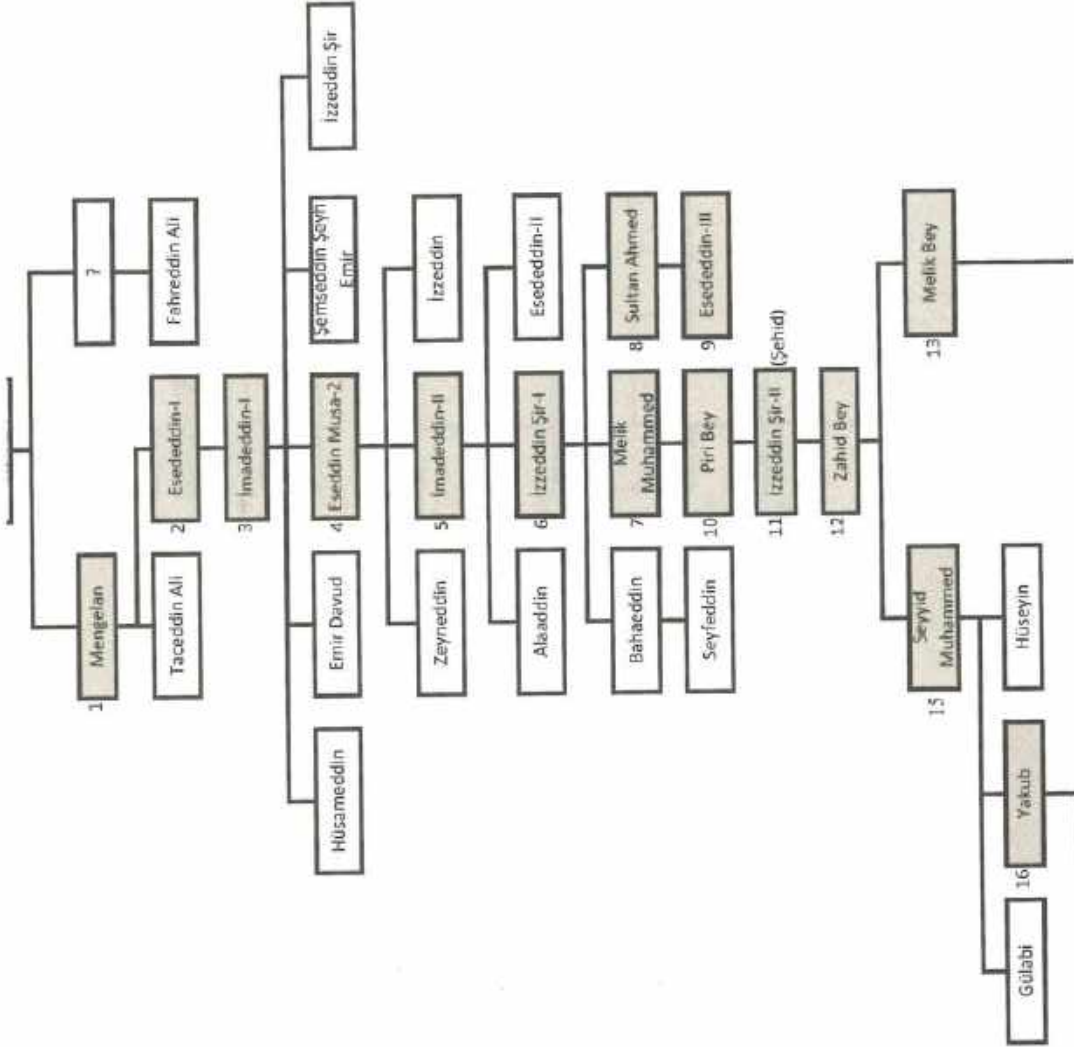
geçti. O Hakkâri beyliğinin en son beyi oldu. Onun döneminde beylik yıkıldı (1848)¹⁵⁶

Bağdat'ın Moğollar tarafından işgalinden Hakkâri beyliğinin yıkılışına kadar (1258- 1828) Hakkâri beyliğinde otuz beş (35) emir hüküm sürmüştür. Bunlardan yirmi dördü (24) Osmanlı döneminde hüküm sürmüşlerdir. Bu emirler arasında hüküm şecerede görüleceği üzere otuz bir (31) kez el değiştirmiştir.

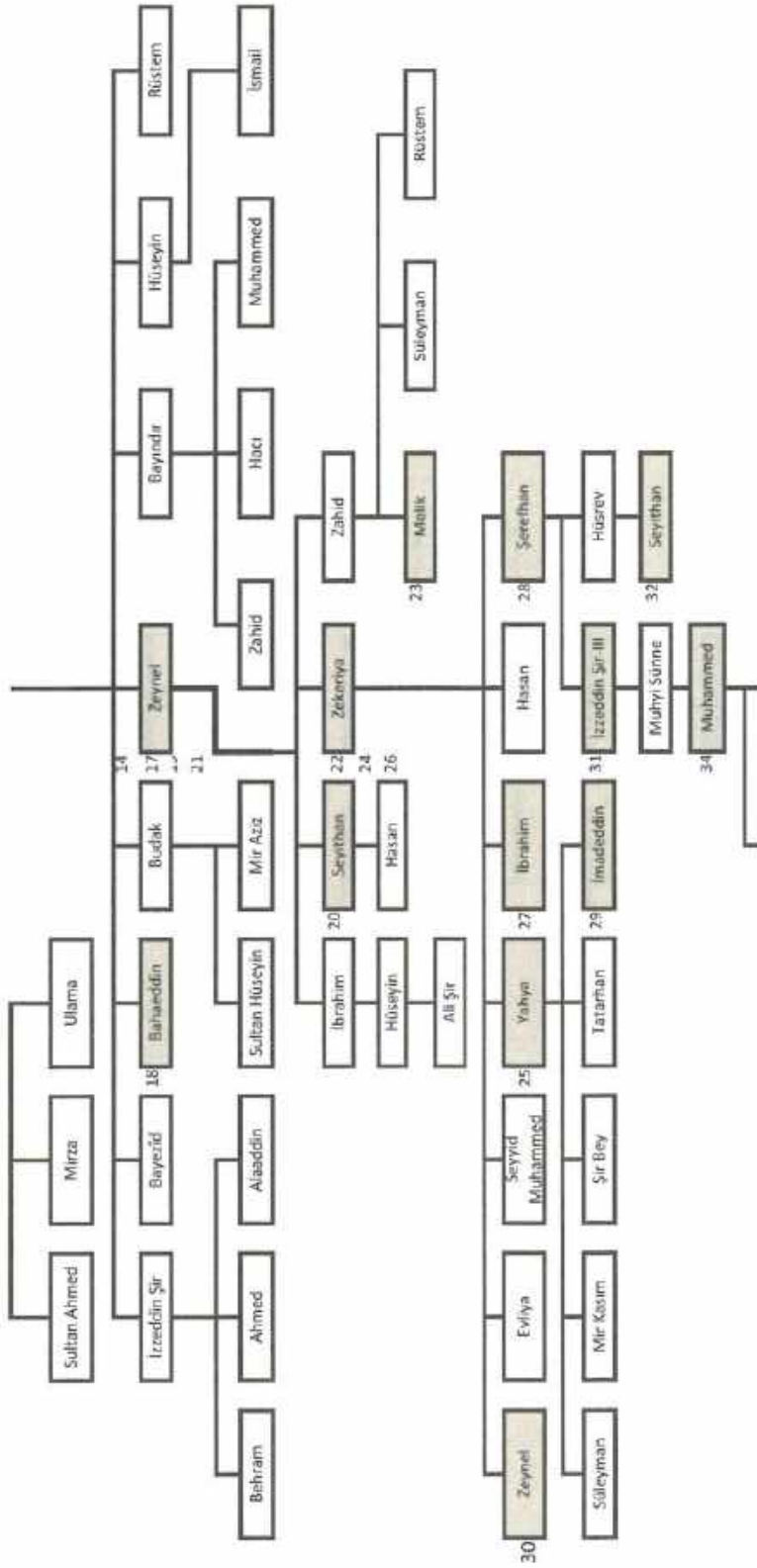

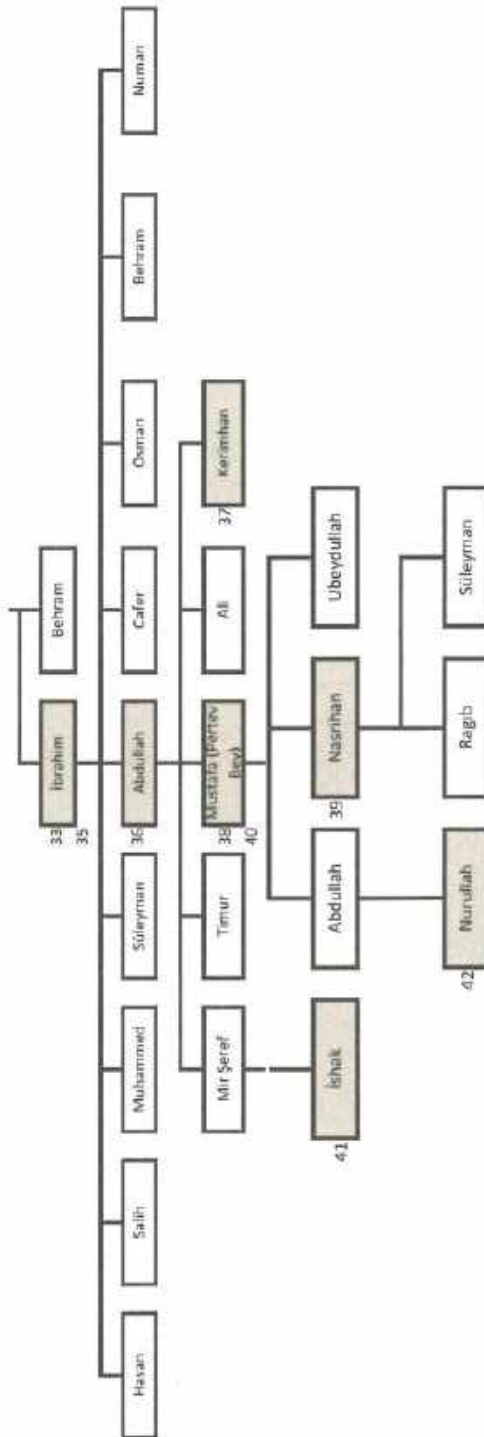
¹⁵⁶ میرزا محمدی یزجی، ژئودری بری، ب 85.

HAKKARI BEYLERİ SEÇERESİ

Tahsin İbrahim DOSKİ

EMEVİLER VE ABBASİLER ARASINDA
HAKKARİ BEYLERİ

میرین جوله میترگی د ناڅیرا نهمهوی و عه‌بایسیان دا

ته‌حسین نیبراهیم دۆسکی*

دیروک‌کنفیستین میرنشینین کوردان ل وی باورته کر میرین نامیدیسی و میرین جوله‌میترگی و میرین کلیس پسمامین نیکن، و نهو د هیفتینی خو دا بو نیک مالباتی دزقرن، به‌لی نهف مالباته ل ده‌سپیکا خو ژ کیفه هاتییه، و نهو د نسه‌با خو دا بو کن دزقرت، نه‌فه تشتته‌کی زه‌لال نینه ل بهر دیروک‌کنفیسان..

ده‌سق شه‌ره‌فخانی بدلیسی کتیب‌با خو (شه‌ره‌فنامه) نفیسی، ل سالا ۱۰۰۵ مشه‌ختی ۱۵۹۶ ز، دو گۆتن د ده‌رحه‌فا هیفتینی فی مالباتی دا هه‌بوون و ده‌اتنه گۆتن، نهو زی نه‌فه بوون:

۱- نسه‌با فی مالباتی وه‌کی نهو ب خو دبیزن بو نیک ژ خلیفین عه‌بایسیان دزقرت، و ده‌سق شه‌ره‌فخان فی بزچوونی فه‌دگیت، هه‌ر جار دبیزت: (وه‌کی نهو ب خو دبیزن) هه‌ر وه‌کی وی ب فی چهندی دقتیت بیت: نه‌فه گۆتتا وانه، نه کو ده‌لیله‌کی دیروکی یان به‌لگه‌یه‌ک ل سه‌ر هه‌یه.

۲- د ریوایه‌ته‌کی دا یا هنده‌ک دیروک‌کنفیستین که‌فن شه‌دگوه‌تین وه‌کی شه‌ره‌فخان دبیزت-هاتییه کو نسه‌با وان دزقرته زه‌لامه‌کی ناقدار و ماقول ناغی وی عه‌بایس بوو، و زانینا دورست ل نک خودییه..

و پستی فه‌گیتینا شان هه‌ردو بزچوونان شه‌ره‌فخان دبیزت: هه‌ر چاوا بت نهو ب مالباتا عه‌بایسی ناقدار بوینه^(۱).

ل قیری بو مه هیه نه‌م پساره‌کی بکه‌ین:

نهرن نسه‌با فی مالباتی ب چ ریک دگه‌ته‌ه عه‌بایسیان؟ و نهو دگه‌ته‌ه کیژ خلیفه‌یی عه‌بایسی؟

به‌رسقا فی پساری د چو ژنده‌رین دیروکی دا -یتن مه دیتن- نه‌هاتییه، و شه‌ره‌فخان ب خو زی ناشکرا دکت کو نهف چهنده ب تمامی نه‌هاتییه زانین^(۲)، به‌لی پستی شه‌ره‌فخانی دو ژنده‌ر هه‌نه هه‌ر نیک ب وه‌نگه‌کی به‌رسقا فی پساری دهن، نهو زی نه‌فه‌نه: (مختصر احوال

*Araştırmacı, Yazar, Duhok

(۱) شرفنامه، وه‌رگترانا محمده‌ه جمیل ریژیانی، چا‌پا ۲، نرییل ۲۰۰۱، پ ۲۵۳.

(۲) شرفنامه، ژنده‌رین به‌ری، پ ۲۳۳.

الأمراء) و (المخطوطوطه الزبوكية)، و ل قيرى هم دى بۆچونا وان هردووان ئىنين، و دان و ستاندنى ل دۆر كهين:

بۆچونا كتيبىا (مختصر احوال الأمراء):

ئەف كتيبە ب زمانى فارسى ژ لايىن كاتىبى مير ئىبراهيم خان بەگى ھەكارى ئە ل سەدساللا ھەژدەئى زاينى ھاتىبە نقيسين، و ناھى نقيسەرى ميرزا محەمەدى يازچىبە، و ئاشكەرايە كو ئەو بۆچونا رەسمى يا ميرىن جولەمىرگى پشەقانى بۆ دكر بەرچاڭ دكەت، و دوير نىنە ئەو ل سەر داخواز و قەرمانا مېرى ب خۆ ھاتىبە نقيسين.

خوداتى قى كتيبى ئاشكەرا دكەت كو ئەف مالپاتە د نەسەبا خۆ دا دگەھتە خەلىفىن عەباسى بىن دوئامىھىن (ئەلموستەعصم بىللاھ) ئەوئ ب دەستى مەغولان ھاتىبە كوشتن، و ئەو ب قى پەنگى ميرىن جولەمىرگى دگەھىنە وى: مير عززەددىن شىر بەگ (ئەوئ ل سەر دەسى شەرەفخانى حوكم دكر) كورئ ئىبراهيم خانە، كورئ موتوۋەككىلى سىيىبە، كورئ عماددەدەنە، كورئ عززەددىن موجدەللىبە، كورئ محەمەد مەنكەلانە، كورئ مەلك مەوسايە، كورئ عززەددىن موجدەللىبە، كورئ مەلك عماددەدەنە، كورئ عززەددىن موجدەللىبە، كورئ سراجەدەدەنە، كورئ محەمەد ئەلموستەنصرە، كورئ ئەلموستەعصمە.

ل دوپى قى سەنەدى د ناھىرا مير عززەددىن شىرى، ئەوئ ل سەرى سەدساللا يازدى مەخسى ژباى، و خەلىفىن عەباسى بىن دوئامىھىن ئەوئ ل ئىقا سەدساللا ھەفتى ژباى، يازدە باب ھەتە^(۱).

بۆچونا خوداتى (المخطوطوطه الزبوكية):

خوداتى قى دەستقىسى نائىتە نياسىن، بەلى ئەف دەستقىسى ل ساللا ۱۲۱۰ مەخسى (۱۷۹۴ ز) ل گوندى زىركا شىخان ئەوئ سەر ب نامىدىبى ئە ب زمانى عەرەبى ھاتىبە نقيسين (پان نووژەنكرن)، و ئەز دوير نايىنم ئەو ژى بۆ ميرى نامىدىبى، پان ل سەر قەرمانا وى ھاتىبە نقيسين، و دىركا نقيسىنا قى دانەبى دكەفتە د گەل (پان نىزىكى) دىركا نقيسىنا ژىدەرى بۆرى^(۲).

سەنەدا ميرىن جولەمىرگى ل دوپى بۆچونا قى دەستقىسى ب قى رەنگىبە: عززەددىن شىر كورئ ئەسەددىنى زىرىن چەنگە، كورئ گلابىبە، كورئ عماددەبىن ركىب دىژە، كورئ عززەددەنە،

(۱) ئەف كتيبە بۆ چارا تىكىن ل ساللا ۲۰۱۰ ل دەژىن ھاتە ۋەرگىران بۆ زمانى كوردى و بەلاقىر ژ لايىن ھىزا نزار ئەبەروپ گولى قە.

(۲) تىكەمىن كەس ئىشارەت داپە قى دەستقىسى مەخسۇپ عەباسى سۆر د كىتبا خۆ دا ئەو ل دۆر ميرىشىنا نامىدىبى ب عەرەبى نقىسى و ل ساللا ۱۹۶۹ بەلاقىرى، پاشى د. عماد عبد السلام رۇوف دەقنى قى دەستقىسى د گەل قەكۆلىنەكن ل ساللا ۲۰۰۹ د كىتەكا تايەت دا بەلاقىر... و كۆبىبەكا قى دەستقىسى د پەرتووكخانەبا مە يا تايەت دا ھەپە.

عززه‌دین شیخی و خلیفگی عیباسی دا هه‌نه، و ئەقە دپته هه‌ق‌دزییه‌کا ناشکەرا.
 بۆ دان وستاندنێ ل دۆر ئی بۆجوونی من ئەقیت فه‌کۆلینه‌کا دوبر و درۆز بکەم، ب تنی ئەز
 دێ هه‌ده‌ک مه‌سه‌لین کورت ل به‌رچاڤ بدانم، و چەند پسیاره‌کان به‌نازینم؛ دا هه‌قالین مه‌ پین
 دیرۆکنقیس ل درویش بچن، ئه‌و زێ ئەقەنه:

۱- دیرۆکنقیسین ده‌وله‌تا عیباسییان دبیتن: هۆلاکۆیی مه‌غولی ب پالدانا نه‌صیره‌ددینی
 طووسی یی شیعی خلیفگی عیباسی یی دویمه‌هه‌یین نه‌لموسته‌عصم د گه‌ل هه‌مه‌ی نه‌ندامین
 مالباتا وی ل سالا ۱۲۵۸ ز کوشتن، ب تنی کوره‌کی وی یی زارۆک تی نه‌بت، ئه‌وی ب ناڤی
 (ئه‌لموویه‌که) هاتیه‌ ناسین، وی ئه‌و د گه‌ل خۆ بر، و نایته‌ زانین کانی پستی هنگی چ لی
 هات.. و چو دیرۆکنقیسان نه‌گۆتیه‌ کو وی کوره‌ک ب ناڤی محمەد هه‌بوویه، و ئه‌و عیباسییین
 ل مصری ژباين پستی نه‌مانا ده‌وله‌تا عیباسییان ژ دوونده‌ها پسامتی موسته‌عصمی بوون.
 ل سه‌ر ئی بناخه‌یی چو راستیین علمی و دیرۆکی بۆ مه‌سه‌لا پالدانا میرین نامیدیین و
 جوله‌میرگی بۆ خلیفگی عیباسی یی دویمه‌هه‌یین نین.

۲- دیرۆکنقیسین ناقدار (ئبن فه‌ضلولاه‌ی عومری) ئه‌وی نیزیکی سیسه‌د سالان به‌ری
 شه‌ره‌فخانی بدلیسی ژباي، و ۱۳۴۸ ز مری، د کتیب‌ا خۆ دا (التعريف بالمصطلح الشريف)^(۱)
 به‌حس‌ی میری جوله‌میرگی ده‌کت، و ناشکەرا ده‌کت کو ئه‌و مه‌زنتین حاکی کوردانه، و ناڤی
 وی عماده‌دین موجه‌للیه‌، کورێ ته‌سه‌ده‌دین مووسایه‌، کورێ موجه‌للیه‌، کورێ مووسایه‌، کورێ
 مه‌نکه‌لانیه‌، و تشتی بالکیش ئه‌وه عومری دبیتن: (ئه‌ڤ مالباته‌ د نه‌سه‌با خۆ دا ده‌گه‌ته
 عوتبه‌یی کورێ نه‌بووسوفیانی کورێ حه‌ری کورێ ئه‌وه‌یه‌ی) و پستی هنگی ئه‌و ناڤین به‌را و
 سامین میر عماده‌دینی ده‌ژمیرت^(۲)، و ل دویمه‌هه‌یین دبیتن: ئه‌ڤ زانینه‌ من ژ نامه‌یه‌کی
 وه‌رگرتینه‌ یا قازیی میر عماده‌دینی بۆ من هه‌نارتی، به‌لێ نابیتن کانی ناڤی قازیی وی چیه‌؟
 تشتی ژ ئی گۆتتا عومری دنیته‌ وه‌رگرتن ئەقەیه‌: به‌ری سالا ۱۳۴۸ ده‌می وی کتیب‌ا خۆ
 دانای، میری جوله‌میرگی عماده‌دین موجه‌للی بوو، و ئه‌و مه‌زنتین میری کوردان بوو، د گه‌ل
 میری ئاکری یی حه‌میدی، و هنگی وه‌سا یا ناقدار بوو کو نه‌سه‌با ئی مالباتی ده‌گه‌ته‌ ئه‌مه‌وییان
 چه‌قی عوتبه‌یی کورێ نه‌بووسوفیانی.

و قه‌لقه‌شه‌ندی زێ د کتیب‌ا خۆ (صحیح الأعشى) دا ده‌می به‌حس‌ی میرین جوله‌میرگی ده‌کت
 دبیتن: دنیته‌ گۆتن: کو ئه‌و هه‌ده‌ک عمه‌ره‌یین نه‌مه‌وه‌ی بوون، ده‌می عیباسی ب سه‌ر وان که‌فتین

(۱) ابن فضل الله العمري: التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، بيروت، ۱۹۸۸، ص ۵۸.
 (۲) ناڤین دو براییین وی دبیتن، ئه‌و زێ عززه‌دین و زه‌به‌دین (هۆسا هاتیه‌ و به‌لکی یا دورست زه‌به‌دین پت)، و سامین ری ئەقەنه: عززه‌دین شیخی، شه‌مه‌دین شیخی ئه‌میر، میر داوود، و حوسامه‌دین.

وان پەنایا خۆ بره ئان چیاپان، و خۆ لێ پاراست، و مانە د ناڤ کوردان دا و بوونه ژ وان^(۱). و فایدی دی یێ قەلقەشەندی ددهته مه ئەههیه ئەو دبیژت: مەلکی ئی مالباتی ل دەستپێکا دەولەتا تەتەرییان ئەسەدی کورێ مەنکەلانی بوو، پاشی کورێ وی عەمادەدین هاتە شوینی، پاشی کورێ عەمادەدینی ئەسەدەدین هاتە شوینی.

و ئەگەر ئەم گوتنا قەلقەشەندی و عومەری بیتخینە بەرێک، مەسەلە دێ ب ئی رەنگی بت: - میر ئەسەدەدین (ناقی وی یێ دورست ل نک عومەری موسایە) کورێ مەنکەلانی^(۲)، ل دەستپێکا دەولەتا تەتەرییان و ئەمانا دەولەتا عەبباسیان، میری جولەمیرگی بوو. - پستی وی کورێ وی عەمادەدین (ناقی وی یێ دورست ل نک عومەری موحەللیە) بووبوو میر.

- پستی وی کورێ وی ئەسەدەدین موسا بووبوو میر. - پستی وی کورێ وی عەمادەدین موحەللی بووبوو میر، و ئەهە هەهچاخێ عومەری بوو، و ئەو مەزقەکتی ب حوکم بوو د ناڤ کوردان دا، و کەسەک بوو گەلەک حەز ژ زانایان دکر، و ئەو نێزیککی خۆ دکر، وەکی عومەری دبیژت.

- پستی وی کورێ وی ئەسەدەدین هات شوینی^(۳). ئەهە ئەو میرن یێن ژ سالا (۱۲۵۸) پستی کەفتنا بەغدا، حەتا (۱۳۳۹) دەسێ عومەری کتیبیا خۆ دانای، حوکم ل جولەمیرگی دکر، و ل سەردەسێ ئان میران وان دگۆت: هێڤینی مە ژ مالباتا عوتەبێ کورێ ئەبوسوفیانێ ئەهەویە.

و ل وی دەسێ میر عەمادەدینی موحەللی حوکم ل جولەمیرگی دکر، ل نامیدیێ میر عەمادەدین نێسماعیلی کورێ عەلیمی کورێ موسایی حوکم دکر، کو ژ کورێن حاجیی کورێ عومەری بوو ئەوێ ل سالا ۱۳۳۹ حوکم دکر^(۴). و ژێدەر ناشکەرا ناکەن کانی ئەو پسمامێن نیکن یان ئە.

۳- کاتیێ میری جولەمیرگی میرزا موحەمەدی یازچی، دەسێ بەحسێ نەسەبا میر ئیبراهیم خانی هەکاری دگەت، ئەوێ ل سەدسالە هەژدی زایینی ژبای، ناشکەرا دگەت کو ئەو دگەتە میر عەزەدین شێر بەگی (هەهچاخێ شەرەفخانی بدلیسی) و ئەو ژێ دگەتە میر عەمادەدینی (ئەوێ عەزەدین شێر بەگی).

(۱) أحمد القلشندی: صبح الأعشى فی صناعة الإنشاء، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۳۷۷/۴.

(۲) ئەم میر ئەسەدەدین موسایە، وەکی پستی دهلێهەکتی دێ بۆ مە ناشکەرا بت، نیکسەر کورێ مەنکەلانی نینە، بەلکی مەنکەلان (سەبەدین) ناڤن پاییری وان یێ مەزە، و ئەم رەنگە پالەنە بۆ پاییری بێد، ل وی دەسێ نشتەکتی عەدەتی بوو.

(۳) عومەری ئی ناقی د کتیبیا خۆ (مسالک الأبصار) دا ژێدە دگەت، مەعنا: د ژبانا عومەری دا عەمادەدین مریوو، بێتە: (مسالک الأبصار فی مسالک الأمصار) أبو ظبی، ۱۴۲۳، ۲۶۸/۳.

(۴) ژێدەری بۆزی، ۳۰/۷.

عومەری) بەحس ژێ دکت. .. مەعنا: ئەو میرێن ل سەر دەستی شەرەفخانی و پشتی وی دگۆت: تم عەبباسینە، هەر ژ وی مالباتینە یا ل سەر دەستی عومەری دگۆت: تم تەمەوینە.

۴- ئین شەدەدەد د کتیبیا خۆ (تاریخ الملک الظاهر) دا ئیشارەتی ددەتە میرەکتی هەکاری کو بەری سالا ۱۲۴۹ ز حوکم دکر، و دبێژت: نافعی وی سەیفەددین مەنکەلانە کوڕی عەلییی هەکاریبە، و ناشکەرا دکت کو ئەو ل سالا ۱۲۶۱ ز چووبو مصری ل نک سەرلەن بێپرسی، و کوڕی وی میر نەسەددین مووسا ژێ د گەل بوو، ئەوی دگۆتی: (الأقطع) یەعنی: دەستیری! چونکی دەستەکتی وی د شەرەکتی دا دژی و البیعی موسولن بەدەددین لولولنی هاتبوو پەڕین. پاشی دبێژت: پشتی میر سەیفەددین مەنکەلان ژ مصری زفیری د شەرەکتی دا دژی مەغولیبیان هاتە کوشتن، و پشتی کوشتنا وی کوڕی وی مووسا ئەگەر یا جوله مێرگتی و ل وێری بەدەوامی دا میراتیبا خۆ^(۱).

و پشتی مرنا مووسایێ کوڕی سەیفەددینی دەستیری، کوڕی وی عمادەددین موحەللی بوو میری جوله مێرگتی، پاشی کوڕی وی نەسەددین مووسا بوو میر. و ئەقە ئەو میرە یێ عومەری بەحسێ ژێ دکت و دبێژت: ل دەسپێکا دەولەتا ئەتەریبان میری جوله مێرگتی بوو.

ژ گۆتتا (ئین شەدەدەدی) ناشکەرا دکت کو مالباتا میرێن جوله مێرگتی هێشتا بەری سالا ۶۴۷ مەسختی (۱۲۴۹ ز) حوکم دکر، یەعنی: بەری کەفتنا دەولەتا عەبباسی و کوشتنا خەلیفی وان یێ دویمایی موسەعصمی، و باپیری وان یێ مەزن سەیفەددین مەنکەلان کوڕی عەلییی هەکاری بوو، نە کو یێ مەلک مووسای بوو وەکی میرزا مەسەدێ یازچی دبێژت.

۵- پشتی ئەقا بۆری مە دقیت پسیار بکەین: ئەری عەلییی هەکاری کو ئیکەمین ناخە د زنجیرا نەسەبا قن مالباتن دا ب بەرچاڤ دکت، و ل دویڤ گۆتتا عومەری نەفیتن وی دگۆت: تم د هیتیتنی خۆ دا دگەینە عوتبەینی کوڕی نەبوسوفیانی، کیه؟ و ژ کیژ مالباتیه؟

حەتا قن کافتن بەرسف د چو ژێدەرین دیرۆکی دا ب بەرچاڤتین مە نەکەفتیه، بەلس ل قییری مە دقیت پسیارەکتی بدانمە بەر سنگی دیرۆکفانان؛ دا ئەو ل دویڤ بچن: ئەری هون بێژن ئەڤ عەلییی هەکاری (ئەوی ل سەدسالە شەش مەسختی دوازدهی زایینی ژبای) د نەسەبا خۆ دا بگەشتە شیخ نیسلاصی هەکاری^(۲) (ئەوی ل سەدسالە پینج مەسختی یازدهی زایینی ژبای)؟

۶- بەلکی ئیک پسیار بکەت: ئەری بۆچی تە دقیت بێژی بەلکی پەبووندی د ناڤەرا قن مالباتن و قن شیخی دا هەبت؟
د بەرسفی دا ئەز دی بێژم: ژ بەر دو ئەگەران:

(۱) ژ کتیبیا (بلاد هکاری) یا د. دەرویش هرزی، دھۆک، ۵-۲، پ ۱۶۱ و ۱۷۱.
(۲) گۆتارەکا بەرفەرەھ ل دۆر شیخ نیسلاص هکاری و ژین و بەرھەمەن ری مە د کۆڤارا (دیرۆک) دا بەدلاڤکریبە، ژمارا (۱) هافینا ۲۰۱۳، بۆ هەچین بقت لێ بژڤت.

یا نیکتی: ل سەدسال چاردی زاینی و بەری هنگی شی مالباتی دگۆت: نەم نەمەوینە، ژ دووندها عوتبەیی کورێ نەبووسوفیانی.. و تشتەکی ناشکرایە ل نک دیرۆکنشپان کو شیخ ئیسلامی هەکاری بابی حەسەنی عەلییی کورێ نەحەمدی هەکاری (۱۰۱۸-۱۰۹۳ ز) د بابی دەهتی دا دگەهتە عوتبەیی کورێ نەبووسوفیانی نەمەری، و نەری (بەلکی ژ بەر عەبباسیان) قەستا دەفەرا هەکارییان کەبوو، و ل گوندی دێرەشی -ل باکورێ رۆژەهەلاتا نامتیدی- ناکنجیبوو، و تەکیا و مەدرەسا خۆ ل وێرێ دانا، و بوو جەپ قەستکرا خەلکێ دەفەری.

مەعنا: مالباتا شیخ ئیسلامی هەکاری، نیکەمین مالباتا نەمەویانە ژ چەقی عوتبەیی کورێ نەبوو سوفیانی هاتیە زاین کول دەفەرا هەکارییان ناکنجیبوو، و ژ بەر کو ناخی شیخی ئیسلامی یی دورست عەلی بوو و دگۆتن: شیخ عەلییی هەکاری، پتر ژ کەسەکی ب ناخی عەلییی هەکاری د شی مالباتی دا هەبوو، و نیک ژ وان کورێ وی ب خۆ بوو کو ناخی وی ژ عەلییی هەکاری بوو.

دو: دیرۆکنشپان ناقدار ئین خەلکان (ل سالا ۱۲۸۲ ز مریوو و هەقچاخی میر سەیفەددین مەنکەلانی بوو) دەمی بەحسێ شیخ ئیسلامی هەکاری دگەت دبیژت: ژ کور و نەقیین وی کۆمەک پەیدا بووون ل نک مەلک و پادشاهان دپیشکیش بوون، و پتیکین وان بلند بووون، هەندەک ژ وان زانایین فەقی بوون، و هەندەک میر بوون^(۱).

و هەندەک زەلام ژ مالباتا شیخ ئیسلامی هەکاری ل سەردەمی دەولەتا نەیبووویان بووونە میر، و هەندەک ژ وان چووونە مصری، و نیک ژ وان ناخی وی نەحەمدی بوو، نەوی ل سالا ۱۲۴۹ ز د شەرەکی دا دژی فرەنگان هاتیە کوشتن^(۲).

ژ بەر شی چەندێ نەم دیر نابینن کو عەلییی هەکاری بابی میر سەیفەددین مەنکەلانی ژ نەقیین شیخ ئیسلامی هەکاری ب، و میرین هەکاری (و یین نامتیدی) ژ د هیفتنی خۆ دا بو شی زانایین مەزن بژقن.

(۱) ابن خلکان: وفيات الأعيان، ۲۵۴/۴.

(۲) تاریخ دولة الأكراد، تحقیق: د. موسی الهسینانی، دهۆک، ۲۰۱۰، ب ۶۱۴.

پاشه‌نند (۱)

زنجیرا نسه‌با میرتن هه‌کاری وه‌کی ژ گوتنا عومهری و نبن شه‌داد و قه‌لقه‌شه‌ندی دتینه
وه‌گرتن:

- ۱- سه‌یفه‌ددین منکه‌لان کورئ عملیین هه‌کاری (ل سالا ۱۲۶۱ چووبوو مصرئ)
- ۲- مووسا کورئ سه‌یفه‌ددین منکه‌لانی.
- ۳- عماده‌ددین مرجه‌للی، کورئ مووسای.
- ۴- نسه‌ده‌ددین مووسا کورئ عماده‌ددین مرجه‌للی.
- ۵- عماده‌ددین مرجه‌للی کورئ نسه‌ده‌ددینی.
- ۶- نسه‌ده‌ددین مووسا کورئ عماده‌ددین مرجه‌للی.
- ۷- عماده‌ددین مرجه‌للی کورئ نسه‌ده‌ددین مووسای (هه‌قچاخئ عومهری برو ل دژرتن سالا
۱۳۳۹ بی زیندی بوو).
- ۸- نسه‌ده‌ددین کورئ عماده‌ددینی (ده‌می عومهری کتیبأ خز دانای نمو مبر بوو، عومهری ل
سالا ۱۳۴۸ مریوو).

پاشه‌نند (۲)

زنجیرا نسه‌با میرتن هه‌کاری بیتن به‌ری عززه‌ددین شیر به‌گتی، وه‌کی د کتیبأ میرزا
محمدئ یازجی دا هاتین:

- ۱- نلموسته‌عصم بیللاهئ عه‌بباسی خلیفتئ دویمه‌هیبئ (نهرئ ل سالا ۱۲۵۸ هاتیبه
کوشتن).
- ۲- کورئ وی محمد نلموسته‌نصر.
- ۳- کورئ وی سراجه‌ددین.
- ۴- کورئ وی عززه‌ددین مرجه‌للی.
- ۵- کورئ وی مملک عماده‌ددین.
- ۶- کورئ وی عززه‌ددین مرجه‌للی.
- ۷- کورئ وی مملک مووسا.
- ۸- کورئ وی محمد منکه‌لان.
- ۹- کورئ وی عززه‌ددین مرجه‌للی.
- ۱۰- کورئ وی عماده‌ددین.
- ۱۱- کورئ وی مووسا.
- ۱۲- کورئ وی نبیره‌م خان به‌گ.

۱۳- عززه‌ددین شیر بهگ (نهغه نیکه‌مین میره شرفخانن بدلیسی نائق وی دینت، و نایب‌ت کاتن نائق بابن وی چیه، و ناشکرا دکهت کو نوم ل سالا ۱۳۸۵ بیت زتندی بوو).

باشه‌ندا (۳)

زنجیرا نهمبا میرتن هه‌کاری یتن بهری عززه‌ددین شیر بهگن وه‌کی ده‌سنقیسا زتوکی دا هاتی:

- ۱- نهموسته‌عصم بیللاه‌ی عه‌بامی.
- ۲- کوپن وی محهممد.
- ۳- کوپن وی عززه‌ددین.
- ۴- کوپن وی عماده‌ددین رکتب دریز.
- ۵- کوپن وی گلابی.
- ۶- کوپن وی نهمسه‌ددین زترین چنگ.
- ۷- عززه‌ددین شیر بهگ.

باشه‌ندا (۴)

وتنه‌یک ژ ده‌سنقیسا زتوکی

باشه‌ندا (۵)

وتنه‌یک ژ ده‌سنقیسا میرزا محهممدن یازچی

باشه‌ندا (۶)

مه‌زارن شیخ نیسلامن هه‌کاری ل دیره‌شن

EMEVİLER VE ABBASİLER ARASINDA HAKKARİ BEYLERİ

Tahsin İbrahim DOSKI¹
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN*

Kürt beyliklerinin tarihini yazanlara göre Culemêrg, Amêdiye ve Kîlis beyleri amcaoğlu olup aynı aile kökenine dayanmaktadırlar. Fakat bu ailelerin köklerinin nereye ulaştığı ve neseplerinin nereye dayandığı hala tarihçilerin önünde bir muammadır. Şerefhan Bidlisi'nin kitabını yazdığı tarih olan 1596'da bu ailenin kökeni hakkında söylene gelen iki iddia vardı:

1- Bu ailenin nesebi kendilerinin iddia ettiği üzere Abbasi halifelerinden birisine dayanmaktadır. Şerefhan bu iddiayı naklederken devamlı şunu söyler: “kendilerinin iddia ettiği gibi”. Bununla adeta şunu demek ister: “bu kendilerinin iddiasıdır. Bunun gerçekliği hakkında tarihi bir delil ya da belge bulunmamaktadır”.

2- Şerefhan'ın naklettiği gibi; bazı eski tarihçilerin naklettiği rivayete göre bunların nesebi adı Abbas olan meşhur ve akıllı bir kişiye dayanmaktadır. Gerçek bilgi Allah'ın yanındadır.

Şerefhan bu iki görüşü aktardıktan sonra her nasıl olursa olsun onlar Abbasi ailesinden olmakla meşhur olmuşlardır demektedir.²

Burada şu sorular karşımıza çıkmaktadır; bu ailenin soyu hangi yoldan Abbasilere ulaşmakta ve hangi Abbasi halifesine ulaşmaktadır? Bu soruların cevabına bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla hiçbir tarih kitabında rastlamıyoruz. Şerefhan'ın kendisi de bu durumun tamamıyla açığa kavuşmadığını ortaya koyuyor.³ Fakat Şerefhan'da sonra “*Muhtasar Ahval el- Umera*” ve “*Eş-Şeceretu'z-Zewkiyye*” isimli iki kaynak kendi bakış açılarına göre bu soruya cevap veriyorlar. Biz bu iki eserde geçen bilgileri aktarıp ele alıp aktaracağız.

¹ Araştırmacı, Yazar, Duhok

* Çeviri, Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

² Şerefhan, Bidlisi, Şerefname, (Wer: Mihemed Cemil Rojbeyani), Çapa, 2, Erbil, 2001, s. 253.

³ Şerefhan, Bidlisi, a.g.e., s. 233.

Muhtasar Ahval'il- Umera Adlı Eserin Görüşü:

Bu kitap XVIII. yy'da Hakkari beylerinden İbrahim Han döneminde katibi tarafından yazılmış Farsça bir eserdir. Bu eserin yazarı Mirza Muhammed Yazıcı'dır. Açık bir şekilde Mirza Muhammed, Hakkari beylerinin resmi düşüncesini destekleyip yansıtmaktadır. Bu kitabın bizzat Hakkari beyinin istek ve emri üzerine yazıldığı da gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu kitabın yazarının belirttiğine göre bu aile nesebi itibari ile Moğollar tarafından öldürülen son Abbasi halifesi el- Mustasım Billah'a ulaşmaktadır. Ardından şu şekilde Hakkari beylerini ona ulaştırmaktadır: Mustasım Billah oğlu Muhammed Mustansır oğlu Siraceddin oğlu İzzeddin Mucelli oğlu Melik İmadeddin oğlu İzzeddin Mucelli oğlu Melik Musa oğlu Muhammed Menkelan oğlu İzzeddin Mucelli oğlu İmadeddin oğlu III. Mütevekkil oğlu İbrahim Han oğlu İzzeddin Şêr Bey (Mir Şeref Bitlisi ile aynı dönemi paylaşan)

Bu silsileye göre Hicri XI. yy'da yaşayan İzzeddin Şêr ile hicri VII. yy'ın yarısında yaşayan son Abbasi halifesi arasında on bir nesil bulunmaktadır.⁴

Eş-Şeceretu'z-Zewkiyye İsimli Eserin Sahibinin Görüşü:

Bu el yazması eserin yazarı bilinmiyor. Fakat bu el yazması eser hicri: 1210 (Miladi: 1794) tarihinde Amêdiye'ye bağlı Zêwka Şêxan köyünde Arapça yazılmıştır (yenilenmiştir). Bunun da Amêdiye Beylerinin istek ve emri üzerine yazıldığını da gözden uzak tutmuyorum. Bu eserin yazılış tarihi yukarıda geçen eserin yazılış tarihi ile yakın bir zamana denk düşmektedir.⁵

Hakkari beylerinin silsilesi bu esere göre şu şekildedir: Mustasım oğlu Muhammed oğlu İzzeddin oğlu İmadeddin Rıkêbşur oğlu Gulabi oğlu Esededdin Zêrinçeng oğlu İzzeddin Şêr. Bu silsileye göre İzzeddin Şêr ile Abbasi halifesi arasında sadece beş nesil bulunmaktadır. Bu durum tarih bilimi verileri ile katiiyen uyuşmamaktadır.

⁴ Bu eser ilk kez 2010 yılında Duhok'ta Nizar Eyub Guli tarafından Kürtçe'ye çevrilmiştir.

⁵ Bu el yazması esere ilk işaret eden Mahfuz Abbasi olup 1969 yılında Amêdiye Beyliği hakkında yazdığı Arapça kitabında nakletmiştir. Ardından İmad Abdusselam Rauf bu belgeyi geniş bir inceleme ile beraber 2009 yılında yayınladığı özel bir baskı ile yayımlandı. Bizim şahsi kütüphanemizde mevcuttur.

Bu konuyu çok etraflıca incelemeyen bazı meseleleri göz önüne serip tarihçi arkadaşlarımızın meraklarını uyarmak için yeni bir tartışma açmak istiyorum. Bu soruları şu şekilde sıralayabilirim:

1- Abbasi halifeleri tarihi ile ilgilenen tarihçilerin aktardığına göre; Moğol hükümdarı Hülagu, Şii Nasıruddin et- Tusi'nin kışkırtmaları ile 1258 yılında son Abbasi halifesi el- Mustasım'ı, el- Mübarek adı ile tanınan küçük oğlu dışında bütün aile fertleri ile birlikte öldürdü. Hülagu bu küçük çocuğu beraberinde götürdü ve bu çocuğun akıbeti bilinmiyor. Hiçbir tarihçi tarafından son halifenin Muhammed isminde bir oğlu olduğu aktarılmamaktadır. Abbasilerin ortadan kalkmasından sonra Mısır'da varlığını devam ettiren Abbasi halifeleri Mustasım'ın amcasının oğlunun soyundan gelmektedirler.

Buna göre Hakkari ve Amêdiye beylerinin son Abbasi halifesine dayandığını ispatlayan hiçbir bilimsel ve tarihi veri bulunmamaktadır.

2- Şerefhan Bidlisi'den yaklaşık üç yüz yıl önce yaşayan ünlü tarihçi İbn-i Fazlullah el- Ömeri (ö: 1348) "el- Ta'rif bi- Mustalahi's- Şerif" isimli eserinde Culemêrg (Hakkari) emirinden bahsetmekte ve onun dönemindeki en büyük Kürt emiri olduğunu açıklamaktadır. İsmi İmadeddin Mücelli b. Eseddin Musa b. Mücelli b. Musa b. Menkelan'dır. Ve işin ilginç tarafı el- Ömeri bu ailenin nesebi itibari ile kendilerini Utbe b. Ebu Süfyan b. Harb b. Umeyye'ye dayandırdıklarını aktarmaktadır. Ardından Emir İmadeddin'in kardeş ve amcalarının ismini zikreder.⁷ En sonunda da bu bilgileri Emir İmadeddin'in ismini vermediği kadısından aldığı bir mektubuna binaen edindiğini bildirir. Fakat bu kadının ismini vermemektedir.

El- Ömeri'nin aktardığı bilgilerden şu sonuç ortaya çıkmaktadır. 1348'de kitabını yazdığı tarihten önce Hakkâri emiri İmadeddin Mücelli olup döneminde Akre- Hamidi emiri ile beraber en büyük Kürt emirlerinden biri idi. O dönemde bu ailenin nesebinin Utbe b. Ebu Süfyan kolu ile Emevilere dayandığı meşhur idi.

El- Kalkaşandi de "Subh'ul- 'İşa" isimli eserinde Culemêrg (Hakkari) emirinden bahsederken şöyle der: "anlatıldığına göre onlar Emevi Araplarındandırlar. Abbasiler karşısında yenilince dağlara sığındılar. Ora-

⁶ İbn-i Fazlullâh el-Ömeri, Ahmed bin Yahya, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Dar'ul- Kutubi'l- İlmîyye, Beyrut 1988, s.58.

⁷ İki kardeşi İzzeddin ve Zeydeddin (bu şekilde yazılmış ama Zeyneddin olmalı); amcaları ise: İzzeddin Şer, Şemseddin Şeyxemir, Mir Davud, Hüsameddin.

da kendilerini korudular ve Kürtler arasında kaldılar.

Ve sonunda Kürtleştiler.⁸ Yine el- Kalkaşandi'nin verdiği oldukça yararlı bir bilgiye göre Moğol Devletinin başlarında bu ailenin Melik olarak tanınan şahsiyetinin ismi Menkelan'ın oğlu Esed idi. Ardından oğlu İmadeddin onun yerine geçti. Onun da yerine oğlu Esededdin geçti.

El- Ömeri ve el- Kalkaşandi'nin söylediklerini yanyana koyduğumuzda şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız.

- Emir Esededdin (el- Ömeri'ye göre gerçek ismi Musa'dır) Menkelan'ın oğludur.⁹ Moğol Devletinin başlarında ve Abbasi Devletinin yıkılışı esnasında Hakkari emiri idi.
- Ondan sonra oğlu İmadeddin (el- Ömeri'ye göre gerçek ismi Mücelli'dir) emir oldu.
- Ondan sonra oğlu Esededdin Musa emir oldu.
- Ondan sonra da oğlu İmadeddin Mücelli emir oldu ve bu el- Ömeri'nin çağdaşı olup Kürtler arasında en önemli hükümdar idi. El- Ömeri'nin dediğine göre alimlere derin bir saygı besleyip devamlı yanında tutardı.
- Ondan sonra yerine oğlu Esededdin geçti¹⁰

Bunlar 1258 yılında Bağdat'ın düşmesinden 1339 yılında el- Ömeri'nin kitabını yazdığı tarihe kadar Hakkari'de hüküm süren beylerdir. Bu emirler, kendi dönemlerinde neseplerinin Emevilerden Utbe b. Ebu Süfyan'a ulaştığını iddia ediyordular.

İmadeddin Mücelli'nin Hakkari'de hüküm sürdüğü dönemde Amêdiye'de İmadeddin İsmail b. Ali b. Musa ki -Hacı b. Ömer oğullarından olup- 1339'da hüküm sürüyor idi.¹¹ Kaynaklar Hakkari ve Amêdiye beylerinin akraba olup olmadıkları hakkında bir bilgi vermemektedir.

⁸ Kalkaşandi, Ahmed bin Ali, *Subhu'l-Aşâ fi Sunâti'l-İnşa*, Dar'ul- Kutubi'l- İlmîyye, Beyrut, 1987, s. 4/377.

⁹ O Mir Esededdin Musa'dır. Biraz sonra görüleceği üzere doğrudan Menkelan'ın oğlu değildir. Belki de Menkelan onların büyük atalarının ismidir. Büyük ataya nispet etme o zamanlar adetten idi.

¹⁰ El- Ömeri bunun hakkında daha fazla konuşur. Buradan bunun kendisinin çağdaşı olduğunu çıkarabiliriz. Bkz; İbn-i Fazlullâh el-Ömerî, Ahmed bin Yahya, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Em-sâr*, (Thk. Ahmed Abdülkadir Şazeli) Abu Dabi 2003, s. 3/268.

¹¹ İbn-i Fazlullâh el-Ömerî, Ahmed bin Yahya, a.g.e., s. 7/309.

3- Hakkari beyleri katiplerinden Mirza Muhammed Yazıcı, XVIII. yy'da İbrahim Han Hakkari'nin nesebinden bahsederken onun İzzeddin Şer Bey'e (Şerefhan Bidlisi'nin çağdaşı) ve onun da Mir İmadeddin'e (el- Ömeri'nin bahsettiği) ulaştığını anlatır. Yani Şerefhan döneminde ve ondan sonraki dönemlerde biz Abbasilere dayanmaktayız diyen aile; el- Ömeri döneminde biz Emeviyiz diyen aynı aile fertleridir.

4- İbn-i Şeddad "Taril el- Melik ez- Zahir" isimli eserinde 1249 yılından önce hüküm süren Seyfeddin Menkelan b. Ali el- Hakkari isimli bir emire değinmektedir. Aktardığına göre bu emir 1261 tarihinde "el- Akta'- Çolak" denilen oğlu Esededdin Musa ile beraber Sultan Baybars'ın yanına gitmişti. Esededdin Musa Bedreddin Lu'lu'a karşı katıldığı bir savaşta bir kolunu kaybettiğinden el-akta' olarak bilinmekteydi. Sonra Seyfeddin Menkelan Mısır'dan döndükten sonra Moğollar ile yaptığı bir savaşta öldürülünce oğlu Esededdin Musa Culemêrg'e dönerek yönetimine devam etti.¹²

Seyfeddin'in oğlu Musa'nın ölümünden sonra yerine oğlu İmadeddin Mücelli geçti. Ondan sonra da oğlu Esededdin Musa tahta geçti. Bu aynı zamanda el- Ömeri'nin, Moğol Devletinin başlarında Hakkari emiri idi dediği beydir.

İbn-i Şeddad'ın anlattıklarından açık bir şekilde anlaşılıyor ki 1249'dan önce Hakkari beyleri ailesi bölgede hüküm sürüyor idi. Yani Abbasilerin yıkılmasından ve son Abbasi halifesi Mustasım Billah'ın öldürülmesinden önce Hakkari beyleri ailesinin büyük dedesi Seyfeddin Menkelan b. Ali el- Hakkari, Hakkari emiri idi. Mirza Muhammed'in aktardığı şekli ile Musa büyük dedeleri değildi.

5- Yukarıda anlatılanlara binaen şunu sormak istiyoruz: bu ailenin nesep silsilesinde görünen ilk ataları olan Ali el- Hakkari kimdir ki el- Ömeri'nin aktardığına göre bu Ali'nin torunları soylarını Utbe b. Ebu Süfyan'a ulaştırıyorlardı. Acaba bu Ali hangi ailedendir?

Şimdiye kadar hiçbir kaynakta bu sorunun cevabı ile ilgili bir bilgiye rastlamadım. Fakat burada tarihçilerin araştırma ve incelemeleri için önüne bir soru koymak istiyorum. Acaba XII. yy'da yaşayan bu adı geçen Ali, nesep itibari ile XI. yy'da yaşayan Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'ye dayanıyor olabilir mi?¹³

6- Bu aile ile Şeyh'ul- İslam el- Hakkari arasındaki ilişkiyi garipseyenler olabilir. Fakat bu ilişki iki sebebe binaen kurulmaktadır.

¹² Derviş Yusuf Hasan Hiroñi, *Bilâd'ul- Hekkâri*, Erbil 2005, s. 161- 176.

¹³ Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'nin yaşamı ve eserleri üzerine yayınladığımız geniş bir inceleme için bkz; Dirok Dergisi, Sayı: 1, '013 Yaz.

İlk olarak XIV. yy ve öncesinde Hakkari beyleri ailesi, Utbe b. Ebu Süfyan üzerinden Emevi kökenli olduklarını iddia etmekte idiler. Tarihçiler tarafından Şeyh'ul- İslam abu'l- Hasan Ali b. Ahmed el- Hakkari'nin (1018- 1093) onuncu babada Utbe b. Ebu Süfyan el- Emevi'ye ulaştığı bilinmektedir. (Belki Abbasilerden dolayı) Hakkari bölgesine sığındı ve Amêdiye'nin kuzey doğusuna düşen Dêreşê köyüne yerleşti. Burada bir tekke ve medrese kurdu. Dergahi bölge halkının ziyaret ettiği bir merkeze dönüştü.

Yani Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'nin ailesi Utbe b. Ebu Süfyan kolu ile Emevilere ulaşıp Hakkari'ye yerleşen ilk Emevi ailesidir. Şeyh'ul- İslam'ın gerçek ismi Ali olduğu için Hakkarili Şeyh Ali olarak biliniyordu. Ali isminde birçok kişi bu ailede vardı. Hatta bir oğlunun ismi dahi Ali el- Hakkari idi.

İkinci olarak meşhur tarihçi İbn-i Hallikan ki 1282 yılında vefat etmiş olup Mir Seyfeddin Mengelan ile çağdaş idi, Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'den bahsederken şöyle demektedir: “çocukları ve torunları arasında melik ve sultanlar nezdinde yüksek derecelere erişen bir grup vardı. Bunlardan bazıları fıkıh alimi bazıları da emir idiler”.¹⁴

Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'nin ailesinden bazı kişiler Eyyubi Devleti döneminde emir olmuş idi. Bazıları da Mısır'a yerleşmişti. Bunlardan birisinin ismi Necmeddin olup 1249 yılında Frenklere karşı yapılan bir savaşta öldürülmüştü.¹⁵

Bunun için biz Mir Seyfeddin Mengelan'ın babası olan Ali'nin, Şeyh'ul- İslam'ın torunlarından birisi olmasını gözden ırak tutmuyoruz. Ve Hakkari beyleri (Amêdiye beyleri ile birlikte) soy bakımından bu büyük alime dayanıyor olabilirler.

¹⁴ İbn-i Hallikan, Akmed b. Muhammed, *Vefayat'ul- A'yan ve Enbau Ebnai'z- Zaman*, Dar'us-Sekafe, Beyrut, 1970, s. 4/254.

¹⁵ Musa el- Hüsniyani, *Tarih'u Devlet'il- Ekrad*, Duhok, 2010, s. 614.

Ek 1:

El Ömeri, İbn-i Şeddad ve el- Kalkaşandi'ye göre Hakkâri beylerinin soyağacı:

- 1- Seyfeddin Menkelan b. Ali el Hakkari (1261 tarihinde Mısır'a gitmişti).
- 2- Mûsa b. Seyfeddin Menkelan.
- 3- İmadeddin Mucellî b. Musa.
- 4- Esededdin Mûsa b. İmadeddin Mucellî.
- 5- İmadeddin Mucelli b. Esededdin
- 6- Esededdin Musa b. İmadeddin Mucelli
- 7- İmadeddin Mucellî b. Esededdin Mûsa (1339 yılı dolaylarında el- Ömeri'nin çağdaşı idi).
- 8- Esededdin b. İmadeddin, (el- Ömeri kitabını yazdığı 1348'de Hakkari emiri idi)

Ek 2:

Mirza Muhammed'in kitabında nakledildiği şekli ile İzzeddin Şer Bey'e kadar Hakkari beyleri nesep silsilesi:

- 1- el- Mustasım Billah, 1258'deki son Abbasi halifesi.
- 2- Muhammed el- Mustansır.
- 3- Siraceddin.
- 4- İzzeddin Mucelli.
- 5- Melik İmadeddin.
- 6- İzzeddin Mucelli.
- 7- Melik Musa.
- 8- Muhammed Menkelan.

- 9- İzzeddin Mücellî.
- 10- İmadeddin.
- 11- Musa.
- 12- İbrahim Han Bey.
- 13- İzzeddin Şêr Bey, Şerephan Bidlisi'nin bahsettiği babasının ismini getirmediği ilk Hakkari emiri (1385)

Ek 3:

Eş-Şeceretu'z-Zewkiyye serine göre İzzeddin Şêr Bey'den önceki Hakkari beyleri silsilesi:

- 1- El- Mustasım Billah Abbasi.
- 2- Muhammed.
- 3- İzzeddin.
- 4- İmadeddin Rikêbdîrêj.
- 5- Gulabi.
- 6- Esededdin Zêrinçeng
- 7- İzzeddin Şêr Bey.

Ek 4:

Eş-Şeceretu'z-Zewkiyye

Ek 5:

Mirza Muhammed'e ait kitap

Ek 6:

Şeyh'ul- İslam el- Hakkari'nin Dêreş köyündeki mezarı

KAYNAKÇA

Şerefxan, Bidlisi, Şerefname, (Wer: Mihemed Cemil Rojbeyani), Çapa, 2, Erbil, 2001.

İbn-i Fazlullâh el-Ömerî, Ahmed bin Yahya, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerîf*, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Dar'ul- Kutubi'l- İlmîyye, Beyrut 1988.

Kalkaşandî, Ahmed bin Ali, *Subhu'l-Aşâ fi Sinâati'l-İnşa*, Dar'ul- Kutubi'l- İlmîyye, Beyrut, 1987.

İbn-i Fazlullâh el-Ömerî, Ahmed bin Yahya, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, (Thk. Ahmed Abdülkadir Şazeli) Abu Dabi, 2003.

Derviş Yusuf Hasan Hirorî, *Bilâd'ul- Hekkârî*, Erbil 2005.

İbn-i Hallikan, Akmed b. Muhammed, *Vefayat'ul- A'yan ve Enbau Eb-nai'z- Zaman*, Dar'us- Sekafe, Beyrut, 1970.

Musa el- Hüsniyani, *Tarih'u Devlet'il- Ekrad*, Duhok, 2010.

Doç. Dr. Hekim Ahmed Mam BEKİR

SELAHADDİN EYYUBİ

DÖNEMİNDE HAÇLI SEFERLERİNE

KARŞI DİRENİŞTE HAKKÂRİLİLERİN ROLÜ

دور الهكاريين في مواجهة الغزو الصليبي
في عهد صلاح الدين الايوبي

رۆلى ههكاريه كان له بهرهنكار بونه وهى له پهلامارى

خاج دورشمه كان له سهردهمى

سولتان صلاح الدين الايوبي

د.حكيم احمد مام بكر¹

دور الهكاريين في مواجهة الغزو الصليبي في عهد صلاح الدين الايوبي:

پيشهكى (كورتهى باسهكه) :

دياره شهركانى خاج دورشمه كان بهيهكئك له ديارترين لاپهركانى ميژووى سهدمكانى ناوهراست دادهنرئت ، لهسوئنگهى ئه وهى رۆژههلات و رۆژاواى جيهان دهگريته وه و كاريگهري گه وهى له سهه ههردوولا هه بووه ، شوئنه وارو ئه نجامى گرنكى بو ههردوو لا ليكهوته وه .

كورديش وهك ميله تيكي موسلمانى رۆژههلات بهههوى دئسووزى و ئهركى ناينيان لهلايهك و رابهرايهتى كردنيان بو جيهانى ئيسلامى له سهردهمى ئه يوبى ، رۆليكي ديارو پيشهنگيان بينى له روويه رووبونه وهى پهلامارى خاجدروشمه كان و له م پيناوهشدا جيى په نجهيان دياره ، ئه وه بوو كوردهكان به شيكى گرنكيان له

¹ ئرؤفيسورى هاريكار، بهشى مينوو/ كولييجى نآدقبيات، زانكوي صلاح الدين / ههولير، ههريمى كوردستان - عيراق

Salahadden Universty-Arbil/Iraq

بونىيادى سوپاي ئەيىبى پىڭ دەھىنا ج وەكو مىرو سەر كىردە و فەرماندەى سەربازى
 چ وەك جەنگاۋەرى سوارچاڭك و پىيادە ، بۆيە دەبىنن لەسەرچاۋەو ژىدەرە
 دىرۇكىە ھاۋچەرخەكان تامازە بەناۋى دەيان سەر كىردەو پالەۋانى موسلمانى كورد
 كراۋە كە سەر بەجەندھا خىل و غەشیرەتى كوردىن لەناۋچە جىياجىياكانى ھەرىمە
 كوردىەكانى بوون وەكو : ھەزبانى و زرزارى و ھەمىدى و مېھرانى و ھەكارى و...
 ھتد ئەم باسە كورتەش ھەول دەدات تىشك بختە سەر پۇلى يەككە لەم ھۆزە
 كوردىە بەناۋىبانگانەى سەردەم كە بەشىۋەبەكى بەرچاۋ لەسەرچاۋەكاندا ناۋى
 ھاتوۋە چ وەكو ناۋچەى جوگرافىا چ وەكو ھۆزۋ كەسايەتتەكان ، ئەۋپىش پۇلى
 ھەكارىەكانە لەرۋوبەرووبونەۋەى شالۋەكانى خاج درووشمەكان بۇ سەر جىھانى
 ئىسلامى ، لە رىڭگەى چەند كەسايەتتەكى ناۋدارى ھەكارى كەھەرپەكەپان وەك
 سەر كىردەو پىشەرەۋى سىياسى و سەربازى پۇلى خۇيان بىنىۋە : ديارە لىردە تىبىنى
 ئەۋە دەكەين كە پابەندبوون و دلسۆزى كورد بۇ ئاپنى ئىسلام و بەرگرى كىردن لە
 خاكەكەى وەك ئەركىكى ئاپنى و نازايەتى و بوپرىان لەشەردا لەلايەك و بوونى
 دەولەتى ئەيىبى و سەلاھەدىن وەك سوئتان و ھاندەرى بنەرەتى بوون بۇ ئەم رۇلە
 ديارەيان لەم جەنگەدا. لەسەر ئەم بنەمايە باسەكە دوۋتەۋەرى سەرەكى لەخۇ
 دەگرىت ، يەكەمىيان تايبەت كراۋە بە كورتەيەك لەسەر پىكھاتەى مرقۇبى سوپاي
 ئەيىبى لەسەردەمى سەلاھەدىن و پىڭگەى كورد تىبىدا و ھۆكارەكانى ئەم بوونە
 كارايەى كورد ، دوۋەمىشيان : تىشك خراۋتە سەر پۇلى چەند كەسايەتتەكى
 فەرماندەى ھەكارى لەجەنەنگەكانى خاچدروشمەكان ئەۋانىش : مىر سىف الدىن
 مەشتوبى ھەكارى و مىرو زانا جىياۋ الدىن عىساي ھەكارى كە وەكو زانايەكى
 خەباتكار لە مەيدانى شەردا ئەسپى خۇى تاۋداۋ زانستەكەى ھاندەرىك بوو بۇى
 نەك رىڭر و ھەرۋەھا مىرى زانا و ھەقىيە فەير الدىن ھەكارى براى عىسا كە
 نازايەتى و زانست و ئاپنى بەيەكەۋە گریدا بوو ، مىر خوشترىن ھەكارى و مىر بىدر
 الدىن ابراھىمى ھەكارى .

لە نوسىتى ئەم بابەتەدا سوود لە ژمارەيەك لەسەرچاۋەو ژىدەرى دىرۇكى
 گرنگ وەرگىراۋە كە ھەندىكىيان ھاۋسەردەمى روۋداۋەكانن وەكو كىبى (الفتح
 القسى) و (البرق الشامى) ي عماد الدىن الكاتب الاصفهانى و (الكامل فى التاريخ)

ابن الأبير ، و(نوادير السلجانية) ابن شداد و (الروحيتين) أبو شامة ، و (مخرج الكروب) ابن واصل و زوري تر ههرودها لهه جاوه تازه كانيش زياتر سوود وهرگراوه له كتيبي (الجيش الايوبي في عهد صلاح الدين) محسن محمد حسين و (المشكوب الهكاري) نه بهز مجيد امين و جهند سهراچاوهيه كي تر .

المبحث الاول : البنية البشرية للجيش الايوبي وموقع الكورد فيها

كان الجيش الايوبي يتألف من العديد من الاجناس والاعراف والطوائف والقبايل وكان الذي يجمعهم رابطة الانتماء الى الدين الواحد والعقيدة الواحدة وكانت الرؤية التي يرفعها الجميع هي رؤية (لا اله الا الله محمد رسول الله) وكان الهدف واحد هو تحرير القدس والاراضي الاسلامية الاخرى من يرائن الصليبيين الغزاة الذين عبروا البحار نحو الشرق لمقاتلة المسلمين في عقر دارهم بذريعة تخليص الاراضي المقدسة من ايدي المسلمين (الكفار في نظرهم) فعلى الجانب الاخر كانت الجيوش الصليبية الغازية تتألف ايضا من العديد من الاقوام والطوائف والمذاهب والفئات وكانت تجمعهم العقيدة الواحدة ويقاتلون جميعا تحت راية الصليب .

وهكذا كانت المواجهة بين المسلمين والصليبيين دينية بالدرجة الاساسية على الرغم من وجود دوافع اخرى سياسية واقتصادية واجتماعية وجهت كل هذا العدد الغفير الذي كان يقدر بمئات الالاف شاركت عبر حملات كثيرة واشهرها ثمان حملات صليبية وكان المسلمون وبلادهم هدف الصليبيين الغزاة لاستعبادهم واحتلال بلادهم .

بمعنى اخر يمكن القول ان الحروب الصليبية كانت دينية في مسماتها في فترة تاريخية سميت بعصور الايمان لان الدين كان المحرك الاول للاطراف المتصارعة ، وحتى النوايا المقاصد الاخرى كانت مغلفة بغطاء الدين و(المقدس).

اذن فلا غرابة ان نلاحظ وجود الكردي والتركي والعربي وغيرهم في صفوف الجيش الايوبي الذي كان يمثل العالم الاسلامي انذاك ويدافع نيابة عن المسلمين في كل مكان ، عن مقدساتهم ووجودهم المهدد.

ولكن هناك حقيقة تاريخية لا يمكن نكرانها وهي ان العبا الاكبر في عصر صلاح الدين كان يقع على الكرد الذين ينتمي اليهم السلطان صلاح الدين نفسه فكان يعتمد عليهم ويثق بهم اكثر من غيرهم ولذلك برز عدد كبير من الشخصيات القيادية

¹ ينظر سعيد عبدالفتاح عاشور ، البنية البشرية لجيش الايوبي ، المجلة العربية للعلوم الانسانية ، ص ص ٢٥-٣٠ .

الكردية يتراسون الفرق العسكرية ، كان تنتمي اى العديد من القبائل والطوائف الكردية التي كانت تلتف حول قيادة صلاح الدين وتؤكد اخلاصها له ، وقد حظي الهكاريون بنصيب وافر من النخبة السياسية والعسكرية في عهد صلاح الدين كونهم يشغلون مساحات واسعة من اراضي الجزيرة وكان يملكون عشرات القلاع والحصون منذوا بدايات العصر الاسلامي فكانوا متمرسين في الحروب والمواجهات العسكرية وذو خبرة فائقة في الهجوم والدفاع والرمي واساليب القتال بالاضافة الى ماكانوا يتصفون به من الباس الشديد والشجاعة والاقدام اتي لاشك انها وليدة الموقع الجغرافي والتحديات التي كانت تواجههم طيلة التاريخ الاسلامي من قبل القوى الاسلامية وغير الاسلامية المختلفة من البويهيين والسلاجقة والزنكيين والمغول وغيرهم ، تدل المصادر تاريخية على ان العديد بل العشرات من الشخصيات القيادية البارزة كانت تنتمي الى اصول قبلية كردية عدة مثل الهذباتية¹ والمهرانية² والحميدية³ والزرزارية⁴ والهكارية⁵ والحكمية⁶ وغيرها المنسوبين الى العديد من المدن والنواحي الكردية كالجزيرة واربل وشهرزور وماردين وخرابطة وسنجار وميفارقين وغيرها .

¹ الهذباتية : قبيلة كردية كبيرة عريقة كانت تقطن وتنشر انحاء واسعة في اقليم الجزيرة واذريجان ، تبغ منها العشرات من الشخصيات الاعلام في المجالات المختلفة ، ينظر : زرار صديق توفيق: القبائل والزعامات ، ص ١٨١

² المهرانية: وهي قبيلة مشهورة خلال العصر العباسي ، كان لها قلاع وحصون عدة في المنطقة الجبلية الواقعة الى الشمال والشمال الشرقي في الموصل وبرز دورها السياسية خلال القرنين الخامس والسادس الهجريين وكانت تقطن بالحسينية ونواحيها ، زرار صديق ، القبائل والزعامات الكردية ، ص ١٦٤.

³ الحميدية : احدى القبائل الكردية الكبيرة المعروفة في العصر الاسلامي ، كانت تقطن المنطقة الجبلية والواقعة شرقي الموصل بين نهري الزاب الاعلى والخازر ، للمزيد ينظر ، زرار صديق ، القبائل والزعامات ، ص ص ٨٣-٩١.

⁴ الزرارية: وتاتي بالمرتبة الثانية بعد الهذباتية من بني القبائل الكردية القاطنة باربيل وضواحيها وتشمل مناطق سكانها الجبال والمرتفعات المشرفة على اربيل شمالا وكذلك المنطقة الجبلية الوعرة الممتدة من خفتيان -رواندوز الى اشنوية وسلاسل جبال فرن وجنحرين (كيلشين) المرجع نفس ، ص ١٠١.

⁵ الهكارية : احدى اكبر القبائل الكردية خلال العصر العباسي واشهرها منذ العهد الايوبي ، سميت باسم منطقة سكانها -بلاد هكاري - التابعة للموصل قاعدة اقليم الجزيرة - ديار بكر - ويظهر انها كانت تتألف من مجموعة من القبائل الصغيرة وهي اقرب ما يكون الى تجمع قبلي متحالف وجعل بعضها من قلعتي العمادية وحولميرك والقلاع المجاورة موطنها لها ومركز السلطتها القبلية ويعود اول ذكر للهكارية في مصادر التاريخ الاسلامي الى سنة ٩٧٩/٥٣٦٩م في كتاب الكامل في التاريخ لابن الاثير (ينظر : درويش يوسف حسن ، بلاد هكاري ، زرار صديق ، القبائل والزعامات، ص ص ١٨٣-١٩٣

⁶ الحكمية: احدى القبائل الكردية الواسعة الانتشار في المنطقة الواقعة بين اربيل وشهرزور ، المرجع السابق ، ص ٨٣

والجدير بالذكر ان السلطان صلاح الدين الايوبي اعتمد بالدرجة الاساس في تشكيله جيشه على العنصرين الكردي والتركي ، وقد عبر المقريزي عن هذه الحقيقة بقوله : ((لما زالت الدولة الفاطمية على يد السلطان ، ازال جند مصر من العبيد السود والامراء المصريين والعربان والارمن وغيرهم ، واستجد عسكرا من الاكراد والأتراك خاصة))^١

وقد اشاد العماد الكاتب بمهارات المقاتلين الكرد في صفوف جيش صلاح الدين الايوبي ، والذي كانوا ينتمون الى قبائل مختلفة ووصفهم باوصاف خاصة معبرة بقوله : ((كل حميدي في الروع حميد وبالحرب عميد وكل هكاري على القرن عكار (اي كثير الكر والهجوم) وفي الوغى كرار وللقنا جرار ، وكل زرزارى بالاسلام زار وللبسالة كاس من العار عار ، وكل مهراي في القتال ماهر وللرجال قاهر وعلى الابطال ظاهر ..))^٢

فاذا كانت المصادر التاريخية المعاصرة او القريبة بالاحداث وردت فيها اسماء العشرات من الامراء والقادة الميدانيين الكرد البارزين والذين ابلوا بلاء حسنا في المواجهات ، فان ذلك يدل على الحجم الكبير للعناصر الكردية المقاتلة المنضوية تحت الوية هؤلاء القادة والامراء والتي يمكن تقديرها بعشرات الالاف من المقاتلين الذين كانوا رهن اشارة السلطان القائد صلاح الدين الايوبي ، وكان للهكاريين حصة الاسد في اسهاماتهم القتالية ، فاذا كان احد امرائهم فقط وهو خوشترين الهكاري يتوجه في الموصل الى بغداد بامرته ثلاثمائة فارس من اتباعه - هذا سوى المشاة - للالتحاق بركب الخلافة بعد خلاف له مع صلاح الدين^٣ ، فيمكن قياس ذلك على الامراء الهكاريين الاخرين الاكثر وجاهة وعلو شأن كالمشطوب الهكاري وضياء الدين الهكاري ، اذا لاشك في ان اعداد الهكاريين المنضوين تحت امرائهم كانت اكبر بكثير ؛ وقد قدر احد المؤرخين المتأخرين عدد مقاتلي الهكارية في جولميرك والعمادية باكثر من سبعة الالف رجل^٤ .

الامير سيف الدين المشطوب الهكاري :

نشاته ودوره قبل صلاح الدين :

هو ابو الحسن علي بن احمد بن ابي الهيجاء بن عبدالله بن ابي الخليل بن المرزبان^٥ ، ولد ونشأ وترعرع في كنف اسرة كردية عريقة ذات سطوة ونفوذ

^١ الخطط ، ج ١ ، ص ١٧٤

^٢ الفتح القسي ، ص

^٣ ابن شاهنشاه الايوبي ، مضممار الحقائق في السر الخلائق ، ص ص ١٢٦-١٢٧

^٤ ابن فضل الله العمري ، مسالك الابصار ، ج ٣ ، ص ص ١٧٥-١٧٧

^٥ ابن شاهنشاه الايوبي ، مضممار الحقائق ، ص ٢١٤ ؛ اليونيني ، ذيل مراة الزمان ، ج ٢ ، ص ٢٢٤

في انحاء واسعة من بلاد الجزيرة ، وقد لعب جده ابو الهيجاء عبد الله بن مرزبان الهكاري دورا بارزا على مسرح الاحداث السياسي والعسكري كونه صاحب بلاد الهكارية وقد حظي باهتمام المؤرخين وذلك لانه كان معاصرا لعماد الدين زنكي الذي يعد احد ابرز القادة المسلمين ارتبط بهم تاريخ الموصل على وجه خاص وتاريخ مواجه الحركة الصليبية في النصف الاول في القرن سادس الهجري / الثاني عشر الميلادي^١ ، وكان لابي الهيجاء حينذاك ولدان هما احمد وعلي والاول هو والد المشطوب الذي وصف بطموحه الكبير وسعيه للتحكم بجمع بلاد الهكارية^٢ ، والجدير بالذكر ان الامير المشطوب الهكاري نشأ وترعرع في بلاد الجزيرة في ظرف كانت الانتظار كلها متوجهة للجهاد ضد الصليبيين الغزاة ، وكانت الراية بيد عماد الدين زنكي ومن بعده نور الدين محمود الذين ابليا بلاء حسنا في هذا السبيل .

ونظرا للمكانة المرموقة للمشطوب الهكاري والدور الفاعل الذي اضطلع به خلال مسيرة حياته السياسية والجهادية فقد لقب بالقاب عدة وقد وصفه العماد الكاتب ب((الكبير الامراء الكافين للخطوب الكافين في الحروب))^٣ ، ونعته اخرون ب (ملك الاكراد)^٤ ، ولقبه ابن خلكان ب(الامير الكبير)^٥ بينما يصفه اخرون ب(ملك الهكارية)^٦ ، وعرف ايضا ب (كبير ملوك الاكراد) ، ولكن اللقب الغالب عليه كان (الامير الكبير) وانه كان الوحيد الذي يحمل هذه الصفة من بين غيره من الامراء في الدولة الايوبية^٧ ، اما لقب (المشطوب) فقد حصله بسبب شرخ اصاب وجهه في احد المعارك ضد الصليبيين^٨ ، هذا بالإضافة الى كنيته سيف الدين ولقب ب(الهكاري) نسبة الى البلاد التي ينتمي اليها ويمرور الزمن اصبح اللقب المركب (المشطوب الهكاري) هو الذي يعرف به حتى انه اطلق على اسمه وبقية الالقاب الاخرى.

^١ ينظر : عماد الدين خليل ، عماد الدين زنكي ، ص ١٣ ، وما بعدها

^٢ ينظر: ابن الاثير، تاريخ الباهر ، ص ١٤٢ ، ابن خلكان وفيات الاعيان ، ج ٧ ، ص ١٥٣

^٣ الفتح القسي ، ص ١٥٢

^٤ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ٤ سبط ابن الجوزي ، مراة الزمان ، ج ٢٢ ، ص ١٠ ؛ ابن

واصل ، مفرج الكروب ، ج ٢ ، ص ٢٩٦ ؛ ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة ، ج ٥ ، ص ٣٥٤ ؛

الدواداري ، كنز الدرر المطلوب في اخبار ملوك بني ايوب ، ص ١٠٠

^٥ وفيات الاعيان ، ج ١ ، ص ١٨٣

^٦ ينظر : سبط ابن الجوزي ، مراة الزمان ، ج ٢٢ ، ص ١٠ ، ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة

ج ٦ ، ص ١١٧

^٧ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ١١٠ ؛ سبط ابن الجوزي ، مراة الزمان ، ج ٢٢ ، ص ١٠

^٨ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج ١ ، ص ١٨٣

^٩ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ٢٠٩ ؛ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج ١ ، ص ١٨٣

أما عن صفاته فقد اتصف بالشجاعة الفائقة التي أشاد بها المؤرخون^١ ومن خلال مسيرته الجهادية نلاحظ أنه كان يمتلك خبرة كبيرة وبعد نظر في تحركاته وكان شديد الثقة بنفسه ، مخلصا في أداء ما يوكل إليه ، أضف الى ذلك عضويته في المجلس الحربي الاستشاري الذي كان يعود إليه صلاح الدين في المهمات الصعبة وكان يضم كبار المستشارين من الفقهاء والأمراء والقادة أمثال الملك المظفر تقي الدين عمر والأمير الفقيه ضياء الدين عيسى الهكاري والكاتب الباهر القاضي القاضل عبدالرحيم البيساني والقاضي المؤرخ بهاء الدين ابن شداد و كاتب الإنشاء المعروف العماد الإصفهاني بالإضافة الى أمراء آخرين من أبنائه وغيرهم^٢.

ومن جانب آخر يظهر من خلال النصوص التاريخية التي تروي مواقفه والمواقع التي شاركت فيها أنه كان يملك شعورا قوميا قويا نحو بني جلدته ، ولم ينسبه شعوره الديني وإخلاصه وجهاده ضد الصليبيين ذلك الشعور القومي فقد روي أنه لما عاد من الأسر واستقبله ابنه ، لاحظ عليه أنه يلبس زي اولاد الأتراك ويقادهم في هيئة شعره بارساله له ، فأنبه على ذلك منكرا ومكبرا على فعله وتوجه اليه بالقول (ما للكراد في شعورهم هذا الشعر) فقطع صفييرته وقصر وفرته^٣ . وهذا اندل على شي فانما يدل على حرس المشطوب الهكاري على الاحتفاظ بالعادة والتقاليد والقيم الاجتماعية الخاصة بالاكرد والهكارية على وجه خاص والتي تميزهم عن غيرهم من الاقوام الأخرى وأن يجتمعون فيما بينهم على الرابطة الدينية والعقيدة الواحدة والنضال المشترك.

لقد كان المشطوب الهكاري من القادة المشاركين في الحملات النورية الثلاثة على مصر في اعوام ٥٥٩هـ / ١١٦٤م و ٥٦٢هـ / ١١٦٦م و ٥٦٤هـ / ١١٦٨م ، وكان دوره ثانويا فيها حيث كان مرافقا لاسد الدين شيركو - عم صلاح الدين وقد نجحت الحملة الأخيرة و ابتهجت اهل مصر بشيركوه وجنوده ثم تم النيل شاور الوزير الفاطمي من قبل شيركوه ويقتله لحيل الأخير محله في منصب الوزير الفاطمية ولقب بالملك المنصور ولكن شاء القدر ان لا يبقى في الوزارة سوى الشهرين و بضعة ايام حيث وافته المنية في شهر جمادي الاخير سنة ٥٦٤هـ/ اذار ١١٦٩م فاصبح منصب الوزارة شاغرا يتنافس عليه عدد من القادة والأمراء ومنهم المشطوب الهكاري نفسه ، ولكن الأمر لم يدم طويلا حيث حسم لصالح صلاح

^١ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ١٦٧؛ ابو الشامه ، الروضتين ،

^٢ ينظر : محسن محمد حسين ، سوثاي نخبوية كان له ستر دمي سنة لاحدين ، و . عومر علي علقلي ، ل ل ٢١٨-٢٢٠

^٣ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ٥٨٨

الدين بعد جهد مضمّن بذله الفقيه الكردي الامير ضياء الدين عيسى الهكاري لاقتناع
الجميع للتنازل لصالح الدين ليخلف عمه في شغل الوزارة الفاطمية .

ب- نشاطاته العسكرية في مواجهة الصليبيين :

كان للمشطوب الهكاري الكثير من المواقف المشهودة في التصدي للصليبيين
الغزاة ومنها تصديه لغزوة صليبية قادها امير طرابلس الصليبي ريموند الثالث
للحجوم على مدينة حما فحاصروا بعض اطرافها وكادوا يحتلونها لو لا تدخل
المشطوب الهكاري لان والي حماه انذاك وهو شهاب الدين الحاربي بسبب مرض
الم به لم يكن قادرا على قيادة الجيش للتصدي للصليبيين اما الملك المعظم والي
دمشق فكان منشغلا باهوانه ((غانصا في بحر ملاذه))^١ ، مما جعل المشطوب
الهكاري الذي كان نازلا بالقرب من المدينة ان يتولى الامر ويقود المسلمين في
تنظيم الدفاع عن المدينة^٢ ، وهكذا اشتد القتال بين الجيشين واصفا اياه ابن الاثير ،
بقوله ((وعظم الخطب على الفريقين وحاموا عن الانفس والاهل والمال فاخرجوا
الفرنج من البلد الى ظاهره ودام القتال ليلا ونهارا وقويت نفوس المسلمين حين
اخرجوهم من البلد...))^٣ .

وانتهت المعركة لصالح المسلمين بفضل المشطوب الهكاري الذي ارسل رسالة
الى دار الخلافة العباسية بقلم القاضي الفاضل يخبره بما وقع والنصر الذي حققه
على الصليبيين وقتل أكثر من الف صليبي ومما ورد فيها ((خرج الكفر الى البلاد
الشامية فاسخين لعقد كان محكما غادرين غدرا صريحا مقدرين ان يجهزوا على
الشام لما كان بالجذب جريحا ونزلوا على ظاهر حماه .. فخرج اليهم اصحابنا ..
شفى الله منهم الصدور ورزق عليهم النصر والظهور ثم انصرفوا مجموعا لهم بين
تنكيس الصلب وتحطيم الاصلاب مفرقة احزابهم عن المدينة المحروسة ..))^٤ .

^١ ينظر : ابن الاثير ، الباهر ، ص ١٤٠ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ١ ، ص ٣٩٧ ؛ ابن واصل
، مفرج الكروب ، ج ١ ، ص ١٦٣ ؛ ابو الفداء ، المختصر في اخبار البشر ، ج ٢ ، ص ١٢٣ ؛
دريد عبدالقادر نوري ، سياسة صلاح الدين ، ص ص ٩٠-٩٥ ؛ نيز مجيد ، المشطوب الهكاري
، ص ص ١٣٣-١٤٢

^٢ العماد الكاتب ، سنا البرق الشامي ، ص ٢٦٦

^٣ سبط ابن جوزي ، مرآة الزمان ، ج ٢٢ ، ص ١٠ ، ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٥٢ ؛ ابن
واصل ، مفرج الكروب ، ج ٢ ، ص ٦٤

^٤ الكامل ، ج ١١ ، ص ٤٤٤

^٥ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٥٣

من هنا يتبين الدور الخطير الذي اداه المشطوب الهكاري في قيادته للجنود المسلمين في معركة الدفاع عن حماه، وقال بعضهم انه ((لولا المشطوب لملكوا اي الصليبيين حماه)).^١

وفيما يتعلق بمشاركته في معركة حطين وتحرير القدس سنة ٥٨٣هـ ، فعل الرغم من عدم ورود اسمه صراحة في المصادر التاريخية لكن ذلك لاينفي عدم مشاركته فيها لانه كان مصاحبا لصلاح الدين وشاركه في تحرير مدن الساحل التي اعقبت حطين مباشرة ولصبح نانبا عن صلاح الدين في كل من مدينتي صيدا وبيروت^٢ ، وقد انتشرت العساكر الاسلامية بعد تحرير عكا لمواصلة تحرير الحصون والقلاع الأخرى ، الا ان المشطوب الهكاري ظل مصاحبا لصلاح الدين دون ان يفارقه ، وتحركوا صوب تبين^٣ ، وذلك في شهر جماد الاولى سنة ٥٨٣هـ / ١١٨٧م ، وبعد مواجهة شديدة بين الجانبين حررها المسلمون ثم زحفوا على صرقت^٤ وحرروها دون قتال ، فواصل صلاح الدين والمشطوب الهكاري السير صوب صيدا وكانت تحت نيران ناط الذي ما ان سمع انباء هذا التحرك حتى انسحب منها دون قتال فتسلم مفاتيحها صلاح الدين الايوبي^٥ ، والذي سلم المدينة بنوره الى من ينوب عنه في ادارة شؤونها فوصل الاثنان الى بيروت ((احصن مدن الساحل وانزهها واطيبها))^٦ ، وبعد مقاومة خفيفة من قبل الحامية الصليبية فيها طلبوا الامان فامنهم صلاح الدين وتسلم المدينة منهم في الشهر والسنة نفسيهما ، وولى المشطوب الهكاري عليها ، وذلك بسبب الدور المشهود الذي قام به هذا الامير في عمليات التحرير فجزاه صلاح الدين خير الجزاء بان اقطعه كل هذه الاعمال الجليلة .

ومن المواقف المشهودة التي اتخذها المشطوب الهكاري كان حشد صلاح الدين على تخطيط مذبذبة للهجوم على مدينة صور الحصينة و الاستراتيجية التي كانت بؤرة لتجمع الصليبيين القادمين من المدن المحررة ، فكان لا بد ان يشرعوا هم الهجوم على جيوش المسلمين ، وقد عبر العماد الكاتب ، عن موقف المشطوب

^١ سبط ابن جوزي ، مرآة الزمان ، ج ٢٢ ، ص ١٠ ؛ الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص ٩٤

^٢ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ١٥٢ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١١٩ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج ٢ ، ص ٢٤٢

^٣ بلدة تقع قرب جبال بني عامر تطل على بتياس بين دمشق و جسر ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج ٢ ، ص ١٤

^٤ وهي احد قرى صور على ساحل البحر المتوسط ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج ٣ ، ص ٤٠٢

^٥ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ١٥٢ ، ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١١٩ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج ٢ ، ص ٢٤٢

^٦ ابن الاثير ، الكامل ، ج ١١ ، ص ٥٤٢

^٧ العماد الكاتب ، فتح القسي ، ص ١٥٢ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٥٣

الدين بعد جهد مضمّن بذله الفقيه الكردي الامير ضياء الدين عيسى الهكاري لاقناع الجميع للتنازل لصالح الدين ليخلف عمه في شغل الوزارة الفاطمية^١.

ب- نشاطاته العسكرية في مواجهة الصليبيين :

كان للمشطوب الهكاري الكثير من المواقف المشهودة في التصدي للصليبيين الغزاة ومنها تصديه لغزوة صليبية قادها امير طرابلس الصليبي ريموند الثالث للهجوم على مدينة حما فحاصروا بعض اطرافها وكادوا يحتلونها لو لا تدخل المشطوب الهكاري لان والي حماه انذاك وهو شهاب الدين الحاربي بسبب مرض الم به لم يكن قادرا على قيادة الجيش للتصدي للصليبيين اما الملك المعظم والي دمشق فكان منشغلا باهوانه ((غائصا في بحر ملاذه))^٢ ، مما جعل المشطوب الهكاري الذي كان نازلا بالقرب من المدينة ان يتولى الامر ويقود المسلمين في تنظيم الدفاع عن المدينة^٣ ، وهكذا اشتد القتال بين الجيشين واصفا اياه ابن الاثير ، بقوله ((وعظم الخطب على الفريقين وحاموا عن الانفس والاهل والمال فاخرجوا الفرنج من البلد الى ظاهره ودام القتال ليلا ونهارا وقويت نفوس المسلمين حين اخرجوهم من البلد ...))^٤.

وانتهت المعركة لصالح المسلمين بفضل المشطوب الهكاري الذي ارسل رسالة الى دار الخلافة العباسية بقلم القاضي الفاضل يخبره بما وقع والنصر الذي حققه على الصليبيين وقتل اكثر من الف صليبي ومما ورد فيها ((خرج الكفر الى البلاد الشامية فاسخين لعقد كان محكما غادرين غدرا صريحا مقدرين ان يجهزوا على الشام لما كان بالجذب جريحا ونزلوا على ظاهر حماه .. فخرج اليهم اصحابنا .. شفى الله منهم الصدور ورزق عليهم النصر والظهور ثم انصرفوا مجموعا لهم بين تنكيس الصلب وتحطيم الاصلاب مفرقة احزابهم عن المدينة المحروسة ..))^٥.

^١ ينظر : ابن الاثير ، الباهر ، ص ١٤٠ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ١ ، ص ٣٩٧ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج ١ ، ص ١٦٣ ؛ ابو الفداء ، المختصر في اخبار البشر ، ج ٢ ، ص ١٢٣ ؛ دريد عبدالقادر نوري ، سياسة صلاح الدين ، ص ص ٩٠-٩٥ ؛ نبز مجيد ، المشطوب الهكاري ، ص ص ١٣٣-١٤٢

^٢ العماد الكاتب ، سنا البرق الشامي ، ص ٢٦٦

^٣ سبط ابن جوزي ، مرآة الزمان ، ج ٢٢ ، ص ١٠ ، ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٥٢ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج ٢ ، ص ٦٤

^٤ الكامل ، ج ١١ ، ص ٤٤٤

^٥ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٥٣

من هنا يتبين الدور الخطير الذي اداه المشطوب الهكاري في قيادته للجنود المسلمين في معركة الدفاع عن حماه، وقال بعضهم انه ((لولا المشطوب لملكوا (اي الصليبيين) حماه)).^١

وفيما يتعلق بمشاركته في معركة حطين وتحرير القدس سنة ٥٨٣ هـ، فعل الرغم من عدم ورود اسمه صراحة في المصادر التاريخية لكن ذلك لا ينفي عدم مشاركته فيها لانه كان مصاحبا لصلاح الدين وشاركه في تحرير مدن الساحل التي اعقبت حطين مباشرة ولصحيح ثانيا عن صلاح الدين في كل من مدينتي صيدا وبيروت^٢، وقد انتشرت العساكر الاسلامية بعد تحرير عكا لمواصلة تحرير الحصون والقلاع الاخرى، الا ان المشطوب الهكاري ظل مصاحبا لصلاح الدين دون ان يفارقه، وتحركوا صوب تبينين^٣، وذلك في شهر جماد الاولى سنة ٥٨٣ هـ/ ١١٨٧ م، وبعد مواجهة شديدة بين الجانبين حررها المسلمون ثم زحفوا على صرفند^٤ وحرروها دون قتال، فواصل صلاح الدين والمشطوب الهكاري السير صوب صيدا وكانت تحت نيرانا الذي ما ان سمع انباء هذا التحرك حتى انسحب منها دون قتال فتسلم مفاتيحها صلاح الدين الايوبي^٥، والذي سلم المدينة بدوره الى من ينوب عنه في ادارة شؤونها فوصل الاثنان الى بيروت ((احصن مدن الساحل وانزهها واطيها))^٦، وبعد مقاومة خفيفة من قبل الحامية الصليبية فيها طلبوا الامان فامنهم صلاح الدين وتسلم المدينة منهم في الشهر والسنة نفسيهما، وولى المشطوب الهكاري عليها^٧، وذلك بسبب الدور المشهود الذي قام به هذا الامير في عمليات التحرير فجزاه صلاح الدين خير الجزاء بان اقطعه كل هذه الاعمال الجليلة.

ومن المواقف المشهودة التي اتخذها المشطوب الهكاري كان حشد صلاح الدين على تخطيط مدبر للهجوم على مدينة صور الحصينة و الاستراتيجية التي كانت بؤرة لتجمع الصليبيين القادمين من المدن المحررة، فكان لا بد ان يشرعوا هم الهجوم على جيوش المسلمين، وقد عبر العماد الكاتب، عن موقف المشطوب

^١ سبط ابن جوزي، مرآة الزمان، ج ٢٢، ص ١٠؛ الحنبلي، شفاء القلوب، ص ٩٤
^٢ العماد الكاتب، الفتح القسي، ص ١٥٢؛ ابو شامة، الروضتين، ج ٢، ص ١١٩؛ ابن واصل، مفرج الكروب، ج ٢، ص ٢٤٢
^٣ بلدة تقع قرب جبال بني عامر تطل على باتياس بين دمشق و جسر، ياقوت الحموي، معجم البلدان، ج ٢، ص ١٤
^٤ وهي احد قرى صور على ساحل البحر المتوسط، ياقوت الحموي، معجم البلدان، ج ٣، ص ٤٠٢
^٥ العماد الكاتب، الفتح القسي، ص ١٥٢؛ ابو شامة، الروضتين، ج ٢، ص ١١٩؛ ابن واصل، مفرج الكروب، ج ٢، ص ٢٤٢
^٦ ابن الاثير، الكامل، ج ١١، ص ٥٤٢
^٧ العماد الكاتب، فتح القسي، ص ١٥٢؛ ابو شامة، الروضتين، ج ٢، ص ١٥٣

الهكاري والحاحه على صلاح الدين للشروع في هجوم مباغت على الجموع الصليبية المتجمعة في عكا بقوله ((واكثر من كان يستحثه (اي صلاح الدين) وعلى النهوض ببعثه ، الامير علي بن احمد المعروف بالمشطوب ، وكان المركيس باحكام صور منشغلا بتحسيناتها مشتغلا ، والمشطوب يستعجله ولا يمهله ويحرض بالبعث ، ويحذر من المكث ، ويقول الفرصة تترك بالحث وتفوت باللبث ، فسار (اي صلاح الدين) لندانه ملييا ، ولجيش النصر معينا ، ولرايه مقلدا ، وبالله عزوجل متايذا))^١.

وهذا ما اقدم عليه صلاح الدين وجنده بحصار مدينة صور لكن شدة المقاومة الصليبية أفضلت الحصار ومن جملة اسباب هذا الفشل اضافة الى تحصيناتها القوية وضيق المكان الذي كانوا يحاربون فيه^٢ ، عدم صبر الجيش الايوبي على ادامة الحصار بعد استعصانها على السقوط ، لان هؤلاء لم يتعودوا على مثل هذا الموقف بل تعودوا على سهولة فتح المدن ((وان المحاربين لما راوا شدة امر هذه المدينة ملوها وطلبوا الانتقال عنها))^٣ ، مهما يكن امر فان فشل حصار صور وعدم التمكن من تحريرها كان انعطافا خطيرا للموقف العسكري للجيش الايوبي وتحركاته المستقبلية.

دور المشطوب الهكاري خلال الحصار المفروض على عكا وبعد احتلالها:

لقد حل المشطوب الهكاري محل قائد الحامية الاسلامية المرابطة ابو الهجاء السمين^٤ ، بعد ان نزل عكا في شهر محرم من عام ٥٨٧هـ / ١١٩١م ، وكان قد ضجر من طول مدة الحصار فتطلب استبداله^٥ ، وكان عدد الامراء المرافقين لقائد الحامية لم يتجاوز عشرين اميرا في حين عدد الامراء الذين كانوا تحت امره قائد الحامية السابق ستين اميرا^٦ ، وهذا ما اثر سلبيًا على القدرة على المقاومة بالاضافة الى ان من دخلوه مع المشطوب الهكاري كانوا قليلي الخبرة العسكرية ولم يكونوا متحمسين لتحمل الامر كما يلاحظ مما اورده ابو شامة^٨.

^١ الفتح القسي ، ص ١٥٢-١٥٣

^٢ محسن محمد حسين ، سوثاي نثويبيكان ، ل ٤٣٨-٤٤٠

^٣ ابن الاثير ، الكامل ، ج ١١ ، ص ٥٥٥

^٤ ابو الهجاء السمين : من كبار الامراء الاكراد جيش الايوبي وينتمي الى العشيرة الحمية التي يعتقد انها احد بطون القبيلة الهذنبية القاطنة في اربيل وحواليها ، ينظر احمد عبدالغزير محمود ، الامارة الهذنبية الكردية ، ص ٦٧

^٥ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ١٥٢ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٨١

^٦ المصدران نفسهما

^٧ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ٤٥٧ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج ٢ ، ص ٢٠٩

^٨ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ١٥٣

وعندما حاول الصليبيون مهاجمة المدينة برا تصدى لهم المشطوب الهكاري وجنده وقتلوا منهم الكثير واجبرهم على التقهقر^١ ، ولكن الحصار استمر وطال واشتد وقعه على المسلمين وكان بين الحين والآخر يصل الى الشام عدد من سفن الحربية المحملة بالفرسان والعدد والمستلزمات الحربية والميرة^٢ ، وعلى الرغم من ذلك فقد تصدى المشطوب الهكاري للعديد من الهجمات الصليبية على عكا^٣ ، وكان دفاعهم دفاعا مستميتا ، وقد وصف ابن شداد الصورة بقوله ((انه ابتلاء لم يبل بمثله احد ولا يصبر عليه جلد ، وكانو يصبرون والله مع الصابرين))^٤ ز

ولكن يبدو ان اختلال التوازن بين القوتي المسلمين والصليبيين قد ازداد خصوصا بعد وصول كل من رتشارد قلب الاسد وقليب اغسطس ملكي انكلترا وفرنسا وبمعيتهما قوات صليبية اضافية بالاضافة الى المزيد من الاسلحة ، ووقعت مواجهات بحرية اخرى بين الطرفين والحقت بقوات المسلمين خسائر كبيرة ، واشتد الخناق على المشطوب الهكاري وقواته داخل المدينة وتهدم جزء كبير من سور المدينة واستخدم الصليبيون اساليب عديدة في القتال مما اضعفت من معنويات المسلمين كما عبر عن ذلك صلاح الدين في رسالة وجهها الى الخليفة العباسي لخبيره بالموقف الصعب الذي كان يعيشه المسلمون داخل عكا محاصرين^٥ ، وبمرور الايام والليالي تشددت هجمات الصليبيين وتضعفت قدرات ومعنويات المسلمين المحاصرين حتى اضطر المشطوب الهكاري وبعد ان اجتمع بجنده داخل عكا المحاصرة ان يقرر ارسال رسالة الى صلاح الدين وذلك في اليوم السابع من شهر جماد الآخرة من عام ٥٨٧هـ / ١١٩١م ، يلوح فيها بالاستسلام ان لم تصلهم الامدادات وجاء فيها ((انا قد بلغ بنا العجز الى غاية مايعدها الا التسليم ونحن في الغد ان لم تعملوا من اجلنا شيئا نطلب الامان ونسلم البلد ونشتري مجرد رقابنا))^٦

يبدو ان وقع تلك الرسالة على صلاح الدين كان شديدا وايقن ان في ذلك نذير شؤم على تسليم عكا ((وكان هذا اعظم خبر ورد على المسلمين وانكاه في قلوبهم ، فان عكا كانت تحوي جميع سلاح الساحل والقدس ودمشق وحلب ومصر وجميع

^١ المصدر نفسه

^٢ ابن الاثير ، الكلال ، ج١٢ ، ص ٣٤ ؛ نريد عبد القادر نوري ، سياسة صلاح الدين ، ص ٣٢٨

^٣ ينظر ، ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ص ١٥٣-١٦٠ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٨١ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج ٢ ، ص ٢٤٧-٢٤٨

^٤ النوادر السلطانية ، ص ١٦٠

^٥ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٨٥ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج ٢ ، ص ص ٣٥٣-٣٥٤

^٦ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ١٦٦

بلاد المسلمين ، واحتوت على كبار من امراء العسكر وشجعان الاسلام كسيف الدين المشطوب وغيره)^١

يبدو ان صلاح الدين وعلى الرغم من محاولاته المتكررة لم يوفق في تخفيف الضغط الصليبي على عكا و تخفيف المعاناة على الجند المحاصرين بقيادة المشطوب الهكاري داخل عكا مما اضطر الاخير الى الاقدام على اجراء المفاوضات مع الجانب الصليبي المحاصر لترتيب تسليم المدينة وفق صفقة معينة ؛ وقد خرج المشطوب الهكاري بنفسه ليفاوض فليب او غسطس ملك فرنسا على ان يعطيهم الامان مقابل تسليم المدينة لكن الاخير رفض العرض حيث ركب الغرور والخطاسة راسه بان هدد الوفد المفاوضات مما جعل المشطوب الهكاري ان يرد بقوة بقوله: ((نحن لن نسلم البلد حتى نقتل باجمعنا فيكون مصر عكم قبل مصر عنا ، ولا يقتل واحد منا حتى يقتل خمسون نفسا من كباركم ، ومتى عرف ان الاسد يسلم العرين))^٢

وهذا الرد الحاسم يدل على جراءة المشطوب الهكاري وغيرته التي ابدائها امام عدو غاشم يتسم بالوحشية والقساوة في التعامل مع خصمه ثم ارسل المشطوب الهكاري عن طريق احد العوامين رسالة الى صلاح الدين يبين موقفه ومن معه من المرابطين داخل عكا ، وذلك في اليوم الثاني عشرة شهر جماد الاخرة من عام ٥٨٧هـ / ١١٩١م ، مما جاء فيها ((انا قد تبايعنا على الموت ، ونحن لانزال نقاتل حتى نقتل ، ولانسلم هذا البلد ونحن احياء فاصبروا كيف تصنعون في شغل العدو عنا ، ودفعه عن قتالنا ، فهذه عزائنا ، وايكم ان تخضعوا لهذا العدو ان تلبنوا له ، فاما نحن فقد فات امرنا))^٣.

نستقرئ من فحوى هذه الرسالة، الارادة الصلبة للامير المشطوب الهكاري وجنده واصرارهم على القتال وحبهم الاستشهاد في سبيل الله ، ولكن مع ذلك فانه كان حريصا على حقن دماء المسلمين وعدم الاسخفاف بارواحهم بالاستمرار في المواصلات في معركة خاسرة واضحة معالمها لغير صالح المسلمين ، وهذا ما دفعه ان يدخل من جديد في مفاوضات مع العدو ، حيث خرج ثانية الى المعسكر الصليبي يصاحبه هذه المرة امير كردي اخر هو حسين بن باريك المهراني واقتنع الجانب الصليبي هذه المرة على اعطاء الامان للمسلمين المحاصرين بان يخرجوا باموالهم

^١ المصدر نفسه ، ص ١٦٧

^٢ الصدا الكايتي ، الفتح اقصي ، ص ٥٠٥ ؛ ابن الاثير ، الكامل ، ج ١٢ ، ص ١٦ ؛ ابن شداد ، نوادر السلطانية ، ص ١٦٨ ، ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٨٦-١٨٧ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج ٢ ، ص ٣٢٧

^٣ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ... ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٨٧-١٨٨ ؛ محمد ماهر حمادة ، وثائق الحروب الصليبية ، ص ٢١٩

وانفسهم مقابل تسليم المدينة ودفع فدية لهم واطلاق سراح المنات من الامراء والقادة الصليبيين الاسرى فضلا عن اعادة (صليب الصليوت) المقدس اليهم.^١

وعلى الرغم من هذه الاتفاقية فان الصليبيين كعادتهم لم يحترموا بنودها اذ غدروا بسكان عكا المسلمين واعتبروهم اسرى ، حتى ان الامير المشطوب الهكاري لم يسلم من تجاوزات الصليبيين حيث اسر واخذ ريتشارد قلب الاسد كل ماكان للمشطوب الهكاري من خدم وماليك واقمشة ولم يبق له فيها شيئا.^٢

وهكذا سقطت المدينة بعد حصار دام سنتين استبسل خلاله المشطوب الهكاري وجنده في الدفاع عنها ولكن الضغوطات كانت اكبر من امكانياته فوقع ما وقع.

وقد ارتكب الصليبيون مجازر بشعة بحق المسلمين في عكا وذبحوا الالاف بامر من الملك ريتشارد نفسه ، اما الامير المشطوب الهكاري فقد احتفظ به الصليبيون ريثما يستبدلون به مع اسراهم لدى المسلمين وياخذون لاقتدانه اموالا كثيرة ، وهذا ما حدث بالفعل حيث فدى نفسه بمبلغ قدره خمسون الف دينار ودخل على صلاح الدين ((بغثة فنهض اليه واعتقه ، وسر به سرورا عظيما ، واخلى له مكان ، وتحدث معه طويلا))^٣. وهذا دليل اخر على رفعة المشطوب الهكاري وعلو منزلته لدى صلاح الدين . ثم واصل المشطوب الهكاري جهاده مع صلاح الدين وساهم في توقيع صلح الرملة الذي عقد بين المسلمين والصليبيين في شهر شعبان من عام ٥٨٨هـ / ١١٩٢ م ، وكان احد اعضاء الوفد المفاوض .^٤

وقد توفي في شهر شوال من السنة نفسها في مدينة القدس^٥ ، وفي بعض الروايات في مدينة نابلس^٦ ، وبذلك طويت صفحة حياة هذا الامير الكردي المجاهد الذي قضاه الى جانب صلاح الدين في الجهاد .... لمواجهة الصليبيين الغاصبين وكان سندا حقيقيا لصلاح الدين سواء في اموره السياسية والادارية ام قيادته العسكرية في ميادين الوغى.

^{١١} العماد الكاتب ، الفتح القسي، ص ٥١٣؛ ابن الاثير ، الكامل ، ج ١٢ ، ص ٦٧ ؛ ابن شداد ، نواد السلطانية ، ص ص ١٧٠-١٧١

^٢ ابن شداد ، نواذر السلطانية ، ص ص ١٩٤-١٩٥

^٣ محسن محمد ، الجيش الايوبي ، ص ٤٢٦

^٤ ابن شداد ، نواذر السلطانية ، ص ٢٠٧ ؛ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج ١ ، ص ١٨

^٥ ابن شداد ، نواذر السلطانية ، ص ٢٣٥ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ٢٠٤

^٦ ابن شداد ، النواذر السلطانية، ص ٢٤٠

^٧ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ٦٠٣

الامير الفقيه العالم المجاهد ضياء الدين عيسى الهكاري

لقد اضطلع العلماء بدور بارز في تاريخ الاسلام في العصور الوسطى في جميع النواحي الدينية والعلمية والسياسية والعسكرية والادارية . ويعد العصر الايوبي من العصور التي كانت الحرب والسياسة من ابرز معالمه . والمعروف ان الحروب الصليبية اشادت ضرورتها ابان العصر الايوبي وقد قام السلاطين والملوك الايوبيون باداء دورهم التاريخي في تحمل اعباء القتال ضد الصليبيين والعمل على اقامة جبهة اسلامية موحدة مترابطة . وقد كانت العلاقة المتبادلة بين السلطة السياسية والعلماء والفقهاء اكثر وضوحا في عهد صلاح الدين الايوبي ممن سبقه حيث انه جعل بعض علماء وفقهاء وقضاة وامراءه الى جانبه في معاركه الجهادية ، وكانت لهم المشورة في الحرب والسياسة لما سطرته اقلامهم من الكتب والرسائل كانت اثباتا لمسيرته الجهادية ضد الغزو الصليبي . واحد هؤلاء العلماء هو ضياء الدين عيسى الهكاري .

هو الفقيه ضياء الدين ابو محمد عيسى بن محمد بن عيسى الهكاري احد امراء الدولة الصلاحية الشافعي المتوفي في التاسع من شهر ذي القعدة سنة ٥٨٥هـ / ١١٨٩م ، وكان كبير القدر وافر الحرمة معولا عليه في الاراء والمشورات . وقام بتدريس الفقه في المدرسة الزجاجية بمدينة حلب ، واتصل بالامير اسد الدين شيركوه في المدرسة - عم صلاح الدين - وصار امامه يصلي به في الفرائض^١ .

ولما توفي اسد الدين شيركوه اتفق الفقيه عيسى مع بهاء الدين قراقوش على ترتيب السلطان صلاح الدين في الوزارة ليحل محل عمه دون غيره من الامراء والقادة وسعوا من اجل هذه الغاية بدقة وحكمة ، وبعد ان تولى صلاح الدين الوزارة للخليفة الفاطمي العاضد في مصر ، اعترض بعض الامراء التابعين لنور الدين زنكي الذين طمعوا في الوزارة لانفسهم ورفضوا خدمة صلاح الدين ، وكادة تحدث فتنة بين قوات نور الدين الموجودة في مصر لولا الدور التصالحي الايجابي الذي قام به الفقيه عيسى الهكاري^٢ .

حيث سعى جاهدا بين هؤلاء بشتى الوسائل حتى اقنع الجميع ، في حين ان عين الدولة الياروقى التركي الذي كان احد ابرز هؤلاء المعارضين ، فضل العودة الى الشام ليستمر في خدمة نور الدين على ان يظل تابعا لصلاح الدين^٣ .

^١ ينظر: جمال محمد سالم عريكي ، فقهاء الشام في مواجهة الغزو الصليبي ، ص ٢٣٣ - ٢٣٥ ؛ حامد زيان غانم ، العلماء بين الحرب والسياسة في العصر الايوبي ، ص ١٥٠ .

^٢ ينظر: ابن الاثير ، الكامل ج ١ ، ص ١٩٠ ؛ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج ٣ ، ص ٤٩٧ - ٦٩٨ ؛ السبكي ، الطبقات الشافعية ج ٧ ، ص ٢٥٥ - ٢٥٦ .

^٣ ابن الاثير ، الكامل ، ج ١٠ ، ص ١٧ ، ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج ١ ، ص ١٦٩ .

^٤ ابن الاثير ، التاريخ الباهر ، ص ١٤٢ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ١ ، ص ١٦٠ - ١٦١ .

وهنا يتبين لنا الدور التاريخي الذي قام به عيسى الهكاري في تثبيت اركان الدولة الايوبية في بداية امرها ، حيث استطاع بفضل شخصيته الفذة وحكمته توطيد الامور لصالح صلاح الدين في بداية توليه حتى يتيح له الفرصة للتفرغ لما هو اعظم واهم من هذه الصراعات ، ونقصد بذلك الجهاد ضد الصليبيين. ولعل ذلك كان احد الاسباب التي جعلت من الفقيه عيسى الهكاري احد ابرز كبار لامراء الصلاحية ، واكسبته احترام وتقدير رايه وعقله من لدن صلاح الدين ، بحيث كان يستشيره كثيرا في امور الحكم ولم يكن يخرج عن رايه ^١.

ونلاحظ انه بعد ان استتب الامر لصلاح الدين وشرع في الجهاد في جبهة الشام ، شاركه العديد من المتطوعين من الفقهاء والعلماء وعلى راسهم الفقيه عيسى الهكاري الذي شارك في صفوف جنده مشاركة فعلية وقاتل الصليبيين قتال الابطال وكان يلبس زي الاجناد و يتعمم بعمائم الفقهاء فيجمع بين اللباسين^٢ وصفه ابن خلكان بقوله ((فكان فقيها جنديا شجاعا كريما))^٣.

وقد اوردت الروايات التاريخية مشاهد من قتاله للصليبيين ومطاردتهم لهم ، فعندما خرج مع صلاح الدين من مصر سنة ٥٧٣هـ / ١١٧٥م لمواجهة الصليبيين في عسقلان ، قام بالاغارة عليها وقتل كثيرا من الجنود الصليبيين واسر عددا اخر منهم واحرق ما حولها ، ثم واصل صلاح الدين وجنوده الطريق الى الرملة فسبي وغنم الكثير ، الا انه عندما انشغلوا بالغنائم وتفرقوا في النواحي التي حول عسقلان وبقي صلاح الدين مع مجموعة قليلة من جنده ، فاجاهم جنود الصليبيين بالانقضاض عليهم والحقوا بهم هزيمة منكرة وقتلوا الكثير من افراد جيش صلاح الدين واسروا عددا منهم وكان الفقيه عيسى الهكاري واخوه ظهير الدين الهكاري ضمن الاسرى ، وقد اشاد ابن الاثير بشدة باس عيسى الهكاري في ذلك اليوم بقوله ((كان اشد الناس قتالا ذلك اليوم))^٤.

ومما يؤكد ايضا عظم مكانة عيسى الهكاري لدى صلاح الدين الايوبي هو افتداه عند الصليبيين بمبلغ كبير قدره المؤرخون بستين الف دينار بالإضافة الى اطلاق سراح عدد كبير من الاسرى الصليبيين لديه من افراد جماعة الفرسان الداوية الموصوفة بالتعصب وشدة الباس على المسلمين^٥.

^١ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج ٣ ، ص ٩٧

^٢ ابن الاثير ، الكامل ، ج ١٠ ، ص ١٩٠

^٣ وفيات الاعيان ، ج ٣ ، ص ٨٩

^٤ الكامل ، ج ١٠ ، ص ٨٦

^٥ ابن الاثير ، الكامل ، ج ١٠ ، ص ٨٦ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ١ ، ص ٢٧٣ ؛ ابن واصل ،

مفرج الكرب ، ص ص ٧٥-٧٧

دور ضياء الدين عيسى الهكاري في معركة عكا

كان للعلماء والفقهاء دور كبير في المعارك التي دارت رحاها حول مدينة عكا عام ٥٨٥هـ / ١١٨٩م ، عندما قرر الصليبيون الموجودون في صور فرض الحصار عليها بقيادة ملكهم جاي دي لوزجيان وكان السلطان صلاح الدين انذاك محاصرا لقلعة شقيف ارنون^١ ، فدعا الى عقد مجلس للشورى لاتخاذ مايمكن اتخاذه من اجراء المواجهة الخطر الصليبيين، وكان راي صلاح الدين يتمثل في ضرورة الاسراع بمهاجمة الصليبيين قبل وصولهم الى عكا ، في حين كان راي اعضاء المجلس هو انتظار وصول الصليبيين الى عكا ثم يتحرك الجيش الايوبي ليحاصرهم بين حامية عكا القوية من داخل المدينة وبين الجيش الايوبي بقيادة صلاح الدين المرابط خارجها^٢

ونزولا عند راي مستشاريه وافق على ما ذهبوا اليه والجدير بالذكر فان الاحداث اثبتت صحة راي صلاح الدين حيث ذكر العماد الكاتب الاصفهاني بهذا صدد ((وتبين لنا بالعاقبة ان الراي السلطان كان اصوب فان نزاھم صار اصعب .))^٣

وقد حاصر الجيش الصليبي عكا ثم لحق به الجيش الايوبي بقيادة صلاح الدين واشتدت المواجهات بين الجيشين والخطورة الموقف في المعركة اطلق عليها بعض المرخين (المصاف الاعضم) او الواقعة الكبرى^٤ ، وقد كان دور الميداني للفقهاء ضياء الدين عيسى الهكاري مشهودا في المعركة اذ كان يتولى مقدمة القلب في الجيش^٥ ، وعلى الرغم من حضور فقهاء اخرين في المعركة كالعماد الكاتب وابن شداد الا ان دورهما لم يكن ميدانيا مثاليا كما كان شأن الهكاري مما يمتاز به عنم .

وقد حالف النصر المسلمين في نهاية المعركة وتكبد الصليبيون خسائر جسيمة وقتل منهم عشرة الاف فرد .

^١ هي قلعة حصين جدا في كهف من جبل قرب باتياس من ارض دمشق بينها وبين الساحل وكان الصليبيون استولوا عليها عام ٥٣٤هـ / ١١٣٩م وظلت تحت سيطرتهم حتى حررها صلاح الدين سنة ٥٨٥هـ / ١١٨٩م

^٢ العماد الكاتب الاصفهاني ، الفتح القسي ، ص ٢٩٧ ؛ ابن الاثير ، الكامل ، ج ١٠ ، ص ص ١٨٤-١٨٥ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٤٦ ، ان و طي ، مفرج الكروب ، ج ٢ ، ص ٢٩٦

^٣ الفتح القسي ، ص ٢٧٩

^٤ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ص ٣٠٧-٣٠٨

^٥ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ٩٣ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٤٤ ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج ٢ ، ص ٢٩٦

لقد كان الفقيه عيسى الهكاري ملازما لصلاح الدين في عملياته العسكرية ولذلك خصص له السلطان بعد فتح عكا كل ما يتعلق بجماعته الفرسان الداوية الصليبية المتشددة من منازل وضياع ومواضع ورباع ، فأخذها بما فيها من غلال ومتاع تكريما له واقرارا بمكانته ومشاركته الفعالة في مواجهة الصليبيين و تسجيلا له للاستمرار في البذل والعطاء^١

كدايه نلاحظ ان سلطان صلاح الدين يلجاء مرة اخرى وحين الموافقة الصعبة الى استشارة الامراء والفقهاء من ارباب الراي فيما يكن من اتباعه في المرحلة المقبلة جاء فيها بعد بالبسملة والحمدلة والصلاة على رسول الله ((ان هذا العدو الله وعدونا قد نزل في بلدنا وقد وطىء ارض الاسلام وقد لاحت لوائح النصر عليه ان شاء الله تعالى وقد بقي في هذا الجمع اليسير ولا بد من الاهتمام بقلعة ، والله قد اوجب وانتم ، تعلمون ان هذه عساكرنا ليست وراها ناجدة ننتظرها سوى الملك العادل وهو واصل الراي وهذا العدو ان بقي وطال امره الى ان يفتح البحر جاءه مدد عظيم ، و الراي كل الراي عندي مناجرتهم فلينجز تاكل منكم ما عنده في ذلك))^٢ ،

بعد مشاورات وتجاذبات للاراء انقسم اعضاء المجلس الثموري الى فريقين ، ايد فريق راي صلاح الدين في استمرار القتال قبل ان يجمع العدو شمله وتأتيه الامدادات ، بينما نادى الفريق الاخر باتجاه الجيش الى الخروبة^٣

حتى تاخذون قسطا من الراحة هم وخيولهم ليعودوا اثر قوة وباسا ثم يرسلون في طلب الامدادات في الاطراف^٤ ، واخيرا تغلب الري الثاني نزل صلاح الدين عند الرايهم وانتقل العسكر الى الخروبة في الرابع من شهر رمضان ٥٨٥هـ/١١٨٩م ، وهناك اصيب الفقيه عيسى الهكاري بمرض اددى الى وفاته وهو في ركاب صلاح الدين وذلك في فجر يوم الثلاثاء التاسع من الشهر ذي القعدة سنة ٥٨٥هـ/١١٨٧م ودفن في القدس . مدحه العما الكاتب وهو يورد نباء وفاته بقوله : ، ولقد كان من الاعيان ومن المقربي السلطان ومن اهل الجد في نصرت الايمان فنقله الله الى الجينان ، ، وهكذا من المخلصون القادة العظماء وان لم يتئلوا في ساحة الرعى فانهم يموتون هناك ليث لهم اجر الشهادة ،

^١ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ٩٠؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ٨٧

^٢ العماد الاصفهاني ، الفتح القسي ، ص ٣٢٢؛ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ص ٩٧-٩٨

ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٤٦

^٣ الخروبة: حصن بسواحل بحر الشام مشرف على عكا ، باقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج ٢ ،

ص ٢٦٢

^٤ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ص ٣٢٢-٣٢٣ ، ابن شداد ، النوادر ، ص ٩٨

^٥ الفتح القسي ، ص ص ٢١٦-٢١٧

دور الامير خوشترين الهكاري في مواجهة الصليبيين

يُعود دوره الى عهد نور الدين محمود الذي جعله احد ابرز كبار امراء جيشه من الذين رافقوا اسد الدين شيركوه في حملاته العسكرية على مصر بايعاز من نور الدين نفسه ، وذلك خلال التوترات التي حصلت في مصر آنذاك في ظل ضعف الحكم الفاطمي فيها الخطر الصليبيين المحدق بها ؛ وفي مرحلة لاحقة وبعد ان انتهت الحملات الاسدية لصالح صلاح الدين ، دخل خوشترين في خدمته وشارك معه في الكثير من المواجهات العسكرية ضد الصليبيين الغزاة ولعل من ابرزها معركة (مرج عيون) الواقعة بسواحل الشام والتي حدثت عام ٥٧٥هـ/١١٧٩م ، وخلصت المعركة هي انه لما اقدم الامير الصليبي بلدوين الرابع على حشد قواته بهدف الهجوم على الجيش الايوبي وعندما جاءت صلاح الدين انباء هذه التحركات قرر شن هجوم استباقي عليهم والتقى الجمعان بالقرب من تل يقع في سهل مرج عيون .

وبعد معركة حامية الوطيس كان النصر حليف المسلمين بعد قتل واسر المئات من الجنود الصليبيين كان بينهم كبار قادتهم العسكريين وكان احدهم ابن بارزان بلدوين الذي وقع في قبضة الامير خوشترين الهكاري ، وقد وصف العماد الكاتب المشهد بقوله ((ثم اذن في تقديم الأسارى وهم يتهادون كانهم سكارى ، فاول من قدم ابن بارزان بادوين وأسرهم من امرائنا الاكراد محمد بن خوشترين ، ثم قدم اود مقدم الداوية الكبير ... واحضر هو ابن القومصية .. ثم جلسنا حتى تم عرض المسورين فبلغوا مائتين ونيفا وسبعين من الفرسان المقدمين ، سوى من أسره أسره في خيمته)).^١

ومن جانب اخر فان الامير خوشترين الهكاري شارك في المعارك التي خاضها صلاح الدين ضد بعض الامراء الشاميين الذين كانوا يعيقون قيام جبهة اسلامية موحدة يقودها صلاح الدين للتفرغ لمواجهة الغزاة الصليبيين ، فعندما حاول صلاح الدين الاستيلاء على مدينة حلب ، توجه الى النواحي المجاورة لها بهدف الضغط عليها ، فسار الى بزاعة^٢ ، واخذها من غير قتال ، ثم اعطاها للامير خوشترين الهكاري^٣ .

وعلى الرغم من محاولته الالتحاق بالخلافة ببغداد والدخول في خدمتها الا انه ما لبث ان عاد الى خدمة صلاح الدين الايوبي مع انه لم يوفق في مسعاه ، وليواصل المشاركة مع جنود صلاح الدين في جهود وجهاد الصليبيين ومنها قيادة

^١ للمزيد حول هذه المعركة ينظر ، العماد الكاتب ، البرق الشامي ، ج٣ ، ص ص ١٦٣-١٦٥

^٢ البرق الشامي ، ج٣ ، ص ص ١٦٥-١٦٦

^٣ براغة : وهي احد اعمال الحلب في وادي بطنان تقع بين منبج و حلب ، ياقوت الحموي ، معجم

البلدان ، ج٢ ، ص ٣٢٤

^٤ ابو شامة ، الروضتين ، ج١ ، ص ٦٥٥

ميسرة الجيش الايوبي مع بعض الامراء الكرد الاخرين في عدد من المعارك التي دارت حول عكا سنة ٥٨٦هـ / ١١٨٩م^١.

الامير بدرالدين ابراهيم بن شروة الهكاري :

ان المعلومات التاريخية بخصوص هذا الامير قليلة سوى بعض الاشارات التي اوردها العماد الكاتب الذي وصفه بالتدين والمروءة وكرما والقوة بقوله ((وما رايت من الاكراد مثله دينا ومروءة وكرما وقوة))^٢.

وقد اعتمد عليه السلطان صلاح الدين في ولاية قلعة حمص سنة ٥٨١هـ / ١١٨٥م ، حيث بقي فيها مدة من الزمن وكان خلالها ممدوحا ممدحا في اوساط الناس ثم نقله السلطان الى قلعة حلب بناء على رغبته ، وفي اواخر عهد السلطان صلاح الدين نقل الى قوص^٣ بعد طلب قدمه الملك العزيز عماد الدين عثمان بن يوسف صلاح الدين^٤.

الامير والفقير ظهير الدين الهكاري

هو اخو ضياء الدين عيسى الهكاري ، شارك في العديد من المعارك ضد الصليبيين الى جانب اخيه عيسى ، وصفه بانه جمع بين الشجاعة والعلم والدين^٥ ، كما وصفه العماد الكاتب بانه كان ((طاهر الفتوة))^٦ ، وقد اسر مع من اسر في اعقاب معركة الرملة عام ٥٧٣هـ / ١١٧٧م ، بعد ان ضلوا الطريق وقد وصف ابو شامة كيفية اسرهم بقوله ((فقد الفقيه ضياء الدين عيسى الهكاري واخوه الظهير ، ومن كان في صحبتيهما معالم الطريق فاخذوا يسيرون الى الورا ، فاصبحوا بقرب الاعداء فكمنوا في المغارة ، وانتظروا من يدلهم من بلد الاسلام على عمارة ، فدل عليهم الفرنج من زعم انه يدل بهم وسعى في اسرهم واسروا))^٧ .. ويبدو انه حرر مع اخيه عيسى في صفقة تبادل الاسرى واقتداءهم بين المسلمين والصليبيين.

كما شارك ظهير الدين الهكاري اخاه عيسى في اصلاح شؤون بيت المقدس بعد ان تحررت عقب معركة حطين الاخيرة عام ٥٨٣هـ / ١١٨٧م ، وعين واليا عليها حيث ذكر العماد الكاتب ان ((ولاية القدس منذ يسر الله فتحه ، وحقق للامل فيه

^١ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ١٤٧ ، ابن واصل ، مفرج الكرب ، ج ٢ ، ص ٣٤٣

^٢ البنداري ، سنا البرق الشامي ، ص ٢٧٧

^٣ قوص : وهي مدينة كبيرة واسعة وعظيمة قبضة صعيد مصر شرقي نهر النيل ، يقوت

الحموي ، معجم البلدان ، ج ٧ ، ص ١٠١

^٤ البنداري ، سنا البرق الشامي ، ص ٢٧٧

^٥ ابن الاثير الكامل ج ١٠ ، ص ١٨٧ ، وابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ٩٥

^٦ الفتح القسي ، ص ١٩١

^٧ الروضتين ، ج ١ ، ص ٧٠١

نجهه ، واطلع الليل النصر صبحه الى الفقيه ضياء الدين عيسى مفوضه ، وصعاب أعماله وشعاب أحواله بنضرة آرائه ونضرة آرائه مروضه ، وقد استتاب فيه أخاه الظهير ظهيراً ، ولم يزل رواؤه وبهاؤه به شهياً شهيراً إلى أن استشهد في شعبان سنة خمس وثمانين))^١ .

يبدو ان معركة المصافى الاعظم او (الوقعة الكبرى) حول عكا ١١ لتي وقعت في شعبان عام ٥٨٥هـ/تشرين الثاني ١١٩٠م، اخر المعارك التي شارك فيها ظهير الدين الهكاري حيث قضى نحبه فيها وعندما علم الفقيه عيسى الهكاري ببناء استشهاد اخيه انكر عزاء الناس قائلاً ((هذا يوم الهناء لا يوم العزاء))^٢ .حقا انه موقف مشرف ابداه الامير عيسى لانه ايقن علو المرتبة التي بلغها اخوه ظهير الدين وهي مرتبة الشهادة .

نهنجام :

له ميانه‌ی نوسینه‌وه‌ی ئەم لیکۆلینه‌وه گەشتین بە جه‌ند ئەه‌نجامیک که له خواره‌وه کورتيان ده‌که‌ینه‌وه:

١- شه‌ره‌کانی خاچ دروشمه‌کان له‌سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست به‌یه‌کێک له گ‌رنگ‌ترین رووداو مه‌کانی میژوو دادمه‌ریت که زۆریک له‌گه‌لان و میله‌تانى رۆژه‌لات و رۆزاوا له‌ژێر دووچه‌ترى نایى دژبه‌یه‌ک کۆکردبووه بو شه‌رکردنى یه‌کتر و بزۆینه‌رى هه‌لاردوولایان فاکته‌رى نایى بوو.

٢- کورد پشکێکی گه‌وره‌ی میژووی به‌رکه‌وتوو له‌جه‌نگه‌کانی خاچ دروشمه‌کان ج وه‌ک ده‌ولته‌ى ئەيووبى ، یاخود له‌ریگای ئەم هۆزو تیره‌وه که‌سایمه‌تیانه‌ی که رۆلى به‌رچاویان گێراوه له‌ رووبه‌رپوو بونه‌وه‌ی هه‌ره‌شه‌ی خاچ دروشمه‌کان له‌م پێناوه‌شدا قوربانى زۆریان داوه.

^١ - الأصفهانی ، الفتح القسی ، ص ٣٠٩ ، ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ٩٥ ، ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٤٥ ، ابن وطل ، مفرج الکروب ، ج ٢ ، ص ٢٩٩ ، الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص ١٦١

^٢ العماد الکاتب ، الفتح القسی ، ص ٣٠٩ ؛ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ٩٥ ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج ٢ ، ص ١٤٥ ؛ ابن واصل ، مفرج الکروب ، ج ٢ ، ص ٢٩٩ ؛ الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص ١٦١

۳- سوپای ئه‌یوبی به‌حوکمی ئه‌وه‌ی رابه‌رایه‌تی سیاسی و سه‌ربازی جیهانی ئیسلامی به‌دهست کوردده‌وه بوو ، ژماره‌ی میرو سه‌رکرده سه‌ربازیه‌کانیان به‌رچاوتریوو له‌وانی تر هه‌رچه‌نده تورکه‌کانیش رۆلی دیاریان هه‌بوو له‌ناو ئه‌و سوپایه‌دا .

۴- هه‌کاریه‌کان له‌ نیو هۆزه کوردیه‌کانی پشتیوانی سه‌لاحه‌دینی ئه‌یوبی ، رۆلێان دیارتر و کاریگه‌ر تریوو ، بۆیه له‌سه‌رچاوه‌کاندا ناوی ژماره‌یه‌کی به‌رچاوی که‌سایه‌تی هه‌کاری هاتوووه به‌به‌رزیه‌ی هه‌سه‌نگی‌نراون .

۵- زۆرچار زانیانی ئایینی ئیسلام (فقیهه‌کان) پشکناریان هه‌بووه له‌چالاکیه‌ی سیاسی و دبلۆماسی و سه‌ربازی ، و به‌هۆی پاشخانه ئاینیه‌که‌یان خۆیان دووره په‌ریز نه‌گرتوو به‌ئکو ئه‌مه هانده‌ریان بووه بۆ ئه‌م پشکداریه ، له‌ماوه‌ی ئه‌م توێژینه‌وه‌یه‌دا و به‌تایبه‌ت به‌ هه‌کاریه‌کان هه‌ردوو که‌سایه‌تی ناسراو چیاو الدین عیسی‌ای هه‌کاری و فه‌یر الدینی برای دوو نمونه‌ی ئه‌م دیارده‌یه‌ن .

۶- ئه‌وه‌ی جینگای باسه سه‌لاحه‌دینی ئه‌یوبی له‌ نیو سوپاکه‌یدا متمانه‌ی ته‌واوی به‌ سه‌رکرد سه‌ربازیه هه‌کاریه‌کان هه‌بوو و زۆریش له‌شه‌ره‌کانیدا پشتی پێیه‌ستاون .

المصادر:

- ابن الاثیر : عز‌الدین ابو الحسن علی بن عبدالکریم الجزری (ت ۶۳۰هـ/ ۱۲۳۹م)
- التاريخ الباهر في الدولة الاتابكية ، تحقیق ، عبدالقادر طلیمات ، دار الکتب الحدیثه ، القاہرة ، ۱۹۶۳
- الكامل في التاريخ ، حققه واعتنى به عمر عبدالسلام التدمري ، دار الکتب العربي ، بیروت ، ۲۰۰۶ .
الاصفهانى : عماد الدين محمد بن صفی الدين الكاتب (ت ۵۹۷هـ/ ۱۲۰۰م)
- البرق الشامی ، تحقیق و تقدیم فالح صالح حسین ، عمان ، ۱۹۸۷

- الفتح القسي في الفتح القنسي ، تحقيق محمد محمود صبح ، الدار القومية ، القاهرة ، ١٩٥١

البنداري : الفتح بن علي بن احمد الاصفهاني (ت ٦٤٢ هـ / ١٢٤٤م)

- سنا البرق الشامي (عذ صو كتدب البرق الشامي) تحقيق فتحية النبراوي ، مكتبة الخانجي ، القاهرة ، ١٩٧٩ .

ابن تغري بردي : جمال الدين ابو المحاسن يوسف للاتاكي (ت ٨٧٤٦٤٢ هـ / ١٤٧٠م)

- النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، مطبعة دار الكتب المصرية ، القاهرة ، ١٩٣٦ .

ابن الجوزي : عبدالرحمن علي بن محمد (ت ٥٩٧٦٤٢ هـ / ١٢٠٠م)

- المنتظم في تاريخ الملوك والامم ، مطبعة دائرة المعارف الاسلامية ، حيدر اباد ، ١٩٣٩ .

الحموي : ابو الفصائل محمد بن علي (ت ٦٤٤٦ هـ / ١٢٤٦م)

- التاريخ المنصوري ، نشره ووضع فهارسه ، بطرس غرياز ينويج ، دار النشر للاداب الشرقية ، موسكو ، ١٩٦٣ .

الحنبلي: احمد بن ابراهيم (ت ٨٧٦ هـ / ١٤٧٢م)

- شفاء القلوب في مناقب بني ايوب ، تحقيق ناظم رشيد ، دار الحرية للطباعة ، بغداد ، ١٩٨٧ .

ابن خلكان : ابو العباس الحمد (ت ٦٨١ هـ / ١٢٨٢م)

- وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان ، دار احياء التراث العربي ، بيروت ، ١٩٩٧ .

الدواداري : ابو بكر عبدالله ابيك (ت ٧٣٥ هـ / ١٣٣٤م)

- كنز الدرر وجامع الغرر ، الجزء السابع المسمى (الدرر المطلوب في اخبار ملوك بني ايوب) تحقيق سعيد عبدالفتاح عاشور ، مطبعة جامعة عيسى البابي الحلبي ، القاهرة ١٩٧٢ .

سيط ابن الجوزي : ابو مظفر شمس الدين يوسف (ت ٦٥٤ هـ / ١٢٥٦م)

- مرآة الزمان في تاريخ الاعيان ، ج ١، ج ٢ ، تحقيق ابراهيم المزريق ، دار الرسالة العالمية ، دمشق ، ٢٠١٣ .

السبكي : تاج الدين عبدالوهاب بن تقي الدين (ت ٧٧١ هـ / ١٣٦٩ م)

- طبقات الشافعية الكبرى ، المطبعة الحسينية ، القاهرة ، ١٣٢٤ هـ .

ابو شامة : شهاب الدين عبدالرحمن بن اسماعيل المقدسي (ت ٦٦٥ هـ / ١٢٦٦ م)

- الذيل على الروضتين ، باعثناء ، محمد زاهر الكوثري ، القاهرة ، ١٩٤٧

- الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية ، تحقيق محمد حلمي محمد احمد ، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر ، القاهرة ، ١٩٦٢ .

ابن شاهنشاه : محمد تقي الدين عمر الايوبي (ت ٦١٧ هـ / ١٢٢٠ م)

- مضممار الحقائق في سر الخلائق ، تحقيق حسن حبشي ، القاهرة ، ١٩٦٨ .

ابن شداد : ابو المحاسن بهاء الدين يوسف بن رافع الاسدي (ت ٦٣٢ هـ / ١٢٣٤ م)

- النوادر السلطانية في محاسن اليوسفية (سيرة صلاح الدين) تحقيق ، جمال الدين الشيبان ، الدار المصرية للتأليف ، القاهرة ، ١٩٦٤

ابو الفداء : عماد الدين اسماعيل بن محمد (ت ٧٣٢ هـ / ١٣٢١ م)

- المختصر في اخبار البشر ، علق عليه ووضع حواشيه ، محمود ذيوب ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، ١٩٩٧ .

ابن كثير : عماد الدين اسماعيل عمر القرشي الدمشقي (ت ٧٧٤ هـ / ١٣٥٣ م)

- البداية والنهاية في التاريخ ، ط ٩ ، دار المعرفة ، بيروت ، ٢٠٠٥ .

المقريزي : تقي الدين احمد بن علي (ت ٨٤٥ هـ / ١٤٤١ م)

- السلوك لمعرفة دول الملوك ، تحقيق محمد عبدالقادر عطا ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، ١٩٩٧ .

- المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والاثار ، دار الكتب البناني ، بيروت ، ١٢٧٠ هـ .

ابن واصل : جمال محمد سالم (ت ٦٩٧ هـ / ١٢٩٧ م)

- مفرج الكروب في اخبار بني ايوب ، تحقيق ، جمال الدين الشيال ، دار الفكر العربي ، القاهرة ، (د.ت).

ياقوت الحموي : شهاب الدين ابو عبد الله الرومي (ت ٦٢٩ هـ / ١٢٢٨ م)

- معجم البلدان ، دار احياء التراث العربي ، بيروت ، ١٩٩٧.

المراجع :

احمد عبدالعزيز محمود:

- الامارة الهذليانية الكردية ، ط٢ ، اربيل ، ٢٠٠٦.

جمال محمد سالم عريكي :

- فقهاء الشام في مواجهة الغزو الصليبي ، دار عين للدراسات والبحوث ، ٢٠٠٦.

حامد زيان غانم :

- العلماء بين الحرب والسياسة في العصر الايوبي ، دار الثقافة للطباعة والنشر ، القاهرة ، ١٩٨٧.

درويش يوسف حسن :

- بلاد هكاري ٩٤٥-١٣٣٦ ، دار سثيريز ، للطباعة والنشر ، دهوك ، ٢٠٠٥.

دريد عبدالقادر نوري :

- سياسة صلاح الدين في بلاد مصر والشام والجزيرة ، مطبعة الارشاد ، بغداد ، ١٩٧٦ ز

زرار صديق توفيق :

- القبائل والزعامات الكردية في العصر الوسيط ، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر ، اربيل ، ٢٠٠٧.

سعيد عبدالفتاح عاشور :

- البنية البشرية لجيش صلاح الدين الايوبي ، المجلة العربية للعلوم الانسانية ، كلية الاداب ، جامعة الكويت ، عدد ٩ ، شتاء ١٩٩٠.

عماد الدين خليل :

- عماد الدين زكي ، ط٢ ، مطبعة الزهراء الحديثة ، الموصل ١٩٨٥ .

محسن محمد حسين :

- سوثاي نغويبيكان لستردمي صلاح الدين ، وقرطيرانى ، عوسمان على ،
ض ١ ، نرؤذتي نيشك ، سليمانى ، ٢٠٠٧ .

محمد ماهر حمادة :

- وثائق الحروب الصليبية والغزو المغولي للعالم الاسلامي ، مؤسسة الرسالة
بيروت ، ١٩٧٩ .

نظير حسان سعداوي :

- التاريخ الحربى المصرى فى عهد صلاح الدين ، مطبعة لجنة البيان العربى
القاهرة ، ١٩٥٧ .

SELAHADDİN EYYUBİ DÖNEMİNDE HAÇLI SEFERLERİNE KARŞI DİRENİŞTE HAKKÂRİLİLERİN ROLÜ

Doç. Dr. Hekim Ahmed Mam BEKİR¹
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN*

Giriş

Haçlılar ile yapılan mücadelenin ortaçağ tarihinin en belirgin sayfalarını oluşturduğu bilinmektedir. Bu durum hem doğu hem de batı dünyasını kapsamış olup her iki taraf üzerinde de büyük bir etki oluşturmuştur. Her iki taraf da bu durumun etkileri ve önemli sonuçlarına maruz kalmıştır.

Kürtler de doğulu Müslüman bir millet olarak dini bağlılık ve görev bilinci ile hareket ederek Eyyubiler döneminde bir taraf olarak İslam dünyasının öncülüğünü yapmışlardır. Haçlı saldırıları karşısında öncü bir rol oynamışlardır. Bu merhalede de izleri oldukça belirgindir. Kürtler ister emir, yönetici ve askeri komutan olarak ister süvari ve piyade cengâverler olarak Eyyubi ordusunun temelini dayandığı önemli bir bölümü oluşturuyorlardı. Bundan dolayı döneme ait tarihi kaynaklarda Kürt bölgelerindeki şehir ve dağlarda meskûn olan aşiret ve oymakların üyesi olan onlarca öncü Müslüman Kürt savaşçının isimlerine değinilmektedir. Bunlar; Hezbani, Zerzari, Hamidi, Mihrani, Hakkâri vb. aşiretler idi. Bu çalışma özet olarak hem coğrafi bir bölge olarak hem de aşiret ve şahıs olarak gözle görülür bir şekilde ismi kaynaklarda geçen dönemin meşhur Kürt aşiretlerden birisi olan Hakkârililerin, Haçlıların İslam dünyası üzerindeki saldırıları karşısındaki rollerine ışık tutmaya çalışacaktır. Her biri yönetici, siyasi ve askeri bir lider olarak görev yapan Hakkâri meşhur birkaç şahsiyet üzerinden bu rollerini oynamışlardır. Burada dikkati bir tarafta Kürtlerin İslam dinine içten bağlılıklarına ve topraklarının savunulmasını dini bir görev olarak telakki etmeleri ile savaşlardaki rollerine diğer taraftan da Eyyubi devletinin ortaya çıkmasında ve Selahaddin'in sultan olarak belirginleşmesinde esas amil olmalarına çekiyoruz. Bu temelde çalışmamız başlıca iki kısımdan

¹ Selahaddin Üniversitesi, Tarih Bölümü, Erbil, Kürdistan Bölgesi/ Irak.

* Çeviri, Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Bölümü

oluşmaktadır. İlk olarak özet halinde Selahaddin döneminde Eyyubi ordusunun sosyal yapısı ile Kürtlerin buradaki konumu ve buna sebep olan amillerden bahsedilecektir. İkinci olarak da Emir Seyfeddin Meştub el-Hakkâri, mücahid bir fakih olarak savaş meydanlarında at koşuran, ilminin buna mani olması bir yana, aksine temel etken olarak ortaya çıktığı emir ve bilgin Ziyauddin İsa Hakkâri, hakeza özgürlük, bilim ve dini meczeden İsa'nın bilgin ve fakih bir emir olan kardeşi Zahiruddin Hakkâri, Emir Hoştirin Hakkâri ve Emir Bedreddin İbrahim Hakkâri gibi bazı Hakkârili komutan şahsiyetlerin Haçlılara karşı savaşlardaki rollerine ışık tutacağız.

Bu konunun hazırlanmasında birçok önemli tarihi kaynaktan faydalanılmıştır. Bunlardan bazıları dönemin olayları ile çağdaştır. İmadeddin el-Katib el-İsfahani'nin *Fethi'l-Kussi, el-Berkû's-Şa'mi*, İbn'ul-Esir'in *el-Kamil fi't-Tarih*, İbn-i Şeddad'ın *Nevadir'üs-Sultaniyye*, Ebu Şame'nin *Ravdeteyn*, İbn'i Vasil'in *Müferric-ül-Kürûb* gibi birçok kaynaktan istifade edilmiştir. Aynı zamanda çağdaş kaynaklardan da oldukça faydalanılmıştır. Bunlardan Muhsin Muhammed Hüseyin'in *el-Ceyşu'l-Eyyubi fi Ahdi Selahaddin*, Nebez Mecid Emin'in *Meştub el-Hakkari* gibi eserleri ve daha birçok kaynaktan yararlanılmıştır.

1. Eyyubi Ordusunda Sosyal Yapı ve Kürtlerin Konumu

Eyyubi ordusu çok sayıda ırk, kültür, grup ve kabileden oluşuyordu. Onlar tek din ve inanç birliği bağı ile bir araya toplanmışlardı. Onların hepsi "*La ilahe illallah Muhammedun Resulullah*" sancağı altında toplanmışlardı. Hedefleri bir idi. O hedef de Kudüs'ü ve diğer İslam beldelerini Haçlı saldırılarının pençesinden kurtarmaktı. Zira Haçlılar, kendi bakış açlarına göre kâfir olan Müslümanların ellerinden mukaddes toprakları kurtarmak için onlarla savaşmak üzere denizleri aşarak doğuya doğru gelmişlerdi. Haçlı orduları da çok farklı kavim, grup, mezhep ve firkadan oluşuyordu. Onları bir araya getiren de akide ve inanç birliği idi. Onların tamamı Haçlı bayrağı altında savaşıyorlardı.²

Müslümanlar ve haçlıların karşı karşıya gelmelerinin nedeni; siyasi, iktisadi, ictimai vb. diğer itici unsurların varlığına rağmen esas olarak dini idi. Sayıları yüz binleri bulan çok sayıda kişi yönünü Müslümanlara çevirerek birçok haçlı saldırılarına katıldılar. Haçlı seferlerinin en meşhurları sekiz

² ينظر سعيد عبدالفتاح عاشور ، البنية البشرية لجيش الايوبي ، المجلة العربية للعلوم الانسانية ، ص ص 25-30.

tanedir. Müslümanlar köleleştirilmek ve ülkelerinin de işgal edilmek üzere Haçlıların hedefi haline geldiler.

Başka bir deyişle Haçlı seferlerinin isimlendirme itibariyle dini olduğunu söyleyebiliriz. Tarihte iman yüzyılı olarak isimlendirilir. Çünkü savaşan grupları harekete geçiren ana etken din idi. Öyle ki diğer amaçlar, din (mukaddesat) kisvesine bürünmüştü.

Öyleyse o zaman İslam âlemini temsil eden ve her yerde Müslümanların mukaddesatını ve tehdit altındaki varlıklarını koruyan Eyyubi ordusunun saflarında Kürt, Türk, Arap ve diğer milletlerin varlığında şaşılacak bir durum yoktur.

Fakat burada inkâr edilemez tarihi bir gerçek vardır. Bu gerçek de Selahaddin döneminde en büyük yükün Kürtlerin omuzunda olduğudur. Selahaddin Eyyubi'nin kendisi de Kürt milletine mensup idi. Selahaddin onlara dayanıyor ve başkalarından daha çok onlara güveniyordu. Bundan dolayı askeri birliklere komutanlık eden birçok Kürt komutan şahsiyet ortaya çıktı. Onlar Selahaddin'in önderliği etrafında bir araya gelmiş ve kendilerini ona adanmış çeşitli Kürt aşiretleri ve gruplarına mensup idiler. İşte Hakkârililer de Selahaddin döneminde siyasi ve askeri üst düzey görevlerden bolca nasiplenmişlerdir. Onlar Cezire topraklarının geniş bir alanını ellerinde bulunduruyorlardı. İslam asrının başlangıcından itibaren onlarca kale ve surlara sahip idiler. Onlar harplerde ve askeri çarpışmalarda bulunuyorlardı. Hücum, savunma, ok atma ve savaş taktikleri bakımından büyük bir uzmanlık sahibi idiler. Bunun yanında cesur ve atılgan olarak vasıflandırılmaları kuşkusuz onların doğdukları coğrafi bölgenin konumundan ve İslam tarihi boyunca Büveyhiler, Selçuklular, Zengiler, Moğollar ve onların dışındakilerden müteşekkil çeşitli kuvvetler gibi gerek İslami gerekse gayri İslami kuvvetlerden dolayı karşılaştıkları saldırılardan kaynaklanıyordu. Tarihi kaynaklar meşhur onlarca komutanın varlığını göstermektedir. Onlar farklı Kürt kabilelerine mensup idiler. Bu kabilelerden bazıları; Hezbani,³

الهذبانية: قبيلة كردية كبيرة عريقة كانت تقطن وتنتشر أنحاء واسعة في إقليم الجزيرة وانبججان، نبع منها العشرات من الشخصيات الاعلام في المجالات المختلفة، ينظر: زرار صديق توفيق: القبائل والزعامات، ص 181

Mihrani,⁴ Hamidi,⁵ Zerzari,⁶ Hakkâri⁷ ve Hakemi⁸ idiler. Bunların dışında Cezire, Erbil, Şehrezor, Mardin, Ahlat, Sincar, Meyafarikin (Silvan) gibi Kürt şehir ve bölgelerine mensup birçok kabile vardı. Şunu da belirtmek gerekiyor ki, Sultan Selahaddin Eyyubi ordu düzeninde birinci derecede Kürtlere ve Türklere dayanıyordu. Makrizi, bu hakikati şöyle dile getirir: “*Sultan’ın eliyle Fatımi devleti yok olunca siyah köleler, Mısır’ın ileri gelenleri, Araplar, Ermeniler ve diğerlerinden oluşan Mısır ordusunu ortadan kaldırdı. Kürtler ve Türklere müteşekkil yeni bir askeri düzen oluşturdu*”.⁹

İmadüddin el-Kâtib, Selahaddin’i Eyyubi’nin ordusunun saflarında yer alan farklı aşiretlere mensup Kürt savaşçıların maharetine işaret etmekte ve şu ifadelerle onların özelliklerini vasfetmektedir. “*Her Hamîdî korkuda övülür, savaş eridir / Her Hakkârîli dengine çokça saldırandır (yani savaşta çok saldırı düzenleyendir), mızrağı yanından hiç ayırmayandır. Her Zerzârî İslam’ı kuşanandır. Oldukça onurludurlar. Her Mihrânî savaşta hünertlidir, düşman erkeklerini dize getirendir/kahredendir, pehlivanların sırtını yere getirendir...*”.¹⁰

Olaylara yakın veya olaylar ile çağdaş olan tarihi kaynaklar, ileri gelen ve çarpışmalarda cesaret gösteren onlarca Kürt emir ve komutanın isimlerini aktarmaktadır. Bu durum o komutanların sancağı altında savaşan Kürt unsurların ne kadar çok olduğunu göstermektedir. Sayıları yüz binleri bulan savaşçılar, komutan Selahaddin’i Eyyubi’nin bir işaretiyle bakıyordu. Hakkârîliler savaşlardaki katkıları bakımından aslan payına sahiptiler. Emirlerinden sadece bir tanesi, Emir Hoştirin el-Hakkâri, Selahaddin ile bir

4 المهرانية: وهي قبيلة مشهورة خلال العصر العباسي ، كان لها قلاع وحصون عدة في المنطقة الجبلية الواقعة الى الشمال والشمال الشرقي في الموصل وبرز دورها السياسية خلال القرنين الخامس والسادس الهجريين وكانت تقطن بالحسينية وواحيها ، زرار صديق ، القبائل والزعامات الكردية ، ص 164

5 الحميدية : احدى القبائل الكردية الكبيرة المعروفة في العصر الاسلامي ، كانت تقطن المنطقة الجبلية والواقعة شرقي الموصل بين نهري الزاب الاعلى والخابر ، للمزيد ينظر ، زرار صديق ، القبائل والزعامات ، ص 83-91. الزرارية :وناتي بالمرتبة الثانية بعد الهذبانية من بني القبائل الكردية القاطنة بارييل وضواحيها وتشمل مناطق سكناها الجبال والمرتفعات المشرفة على اربيل شمالا وكذلك المنطقة الجبلية الوعرة الممتدة من خفتيان -رواندوز الى اشنوية وسلاسل جبال قرن وجنحين (كيشين) المرجع نفع ، ص 101.

6 الهكارية : احدى اكبر القبائل الكردية خلال العصر العباسي واشهرها منذ العهد الايوبي ، سميت باسم منطقة سكناها - بلاد هكاري - التابعة للموصل قاعدة اقليم الجزيرة - ديار بكر - ويظهر انها كانت تتألف من مجموعة من القبائل الصغيرة وهي اقرب ما يكون الى تجمع قبلي متخالف وجعل بعضها من قلعتي العمادية وجولميرك والقلاع المجاورة موطنها لها ومركز سلطتها القبلية ويعود اول ذكر للهكارية في مصادر التاريخ الاسلامي الى سنة 369هـ/979م في كتاب الكامل في التاريخ لابن الاثير (ينظر : درويش يوسف حسن ، بلاد هكاري ، زرار صديق ، القبائل والزعامات، ص 183-193

7 الحكمة: احدى القبائل الكردية الواسعة الانتشار في المنطقة الواقعة بين اربيل وشمهرزور ، المرجع السابق ، ص 83

8 الخطط ، ج 1 ، ص 174

9 الفتح القسي، ص 10

anlaşmazlık yaşadktan sonra Halife'nin ordusuna katılmak için beraberindeki piyadeler hariç üç yüz süvari ile Musul'dan Bağdat'a doğru yönelmişti.¹¹ Bunu diğer Hakkâri emirlerin durumu ile kıyaslamak mümkündür. Meştub el-Hakkâri ve Ziyaeddin el-Hakkâri gibi saygın şanı yüce kimseler bunlardan bazılarıdır. Öyle ki, kendi emirlerinin komutası altında çok sayıda Hakkârilinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Geç dönem tarihçilerden biri de Çölemerik ve İmadiye'deki Hakkâri savaşıların sayısının yedi bin neferden fazla olduğunu nakletmektedir.¹²

Emir Seyfeddin Meştub el-Hakkâri

a- Yetiřmesi ve Selahaddin'den Önceki Rolü:

O, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ebi'l-Heycâ b. Abdullah b. Ebi'l-Halil b. Merzuban'dır.¹³ O, Cezire bölgesinde geniş bir alana yayılmış, nüfuzlu ve köklü bir Kürt ailenin içinde doğdu, büyüdü ve olgunlařtı. Dedesi Ebu'l-Heycâ Abdullah b. Merzuban el-Hakkâri, Hakkâri bölgesinin sahibi olması hasebiyle siyasi ve askeri olaylarda çok bariz bir rol oynamıştır. Hakkâri bölgesi, hicri 6. asrın ilk yarısı/ miladi 12. asır, Haçlı seferleri ile karşı karşıya gelme ve özel bir surette Musul tarihinin kendileriyle irtibatlı olduđu Müslümanların önde gelen şahsiyetlerinden birisi olan İmadeddin Zengi ile muasır olmasından dolayı tarihçilerin ilgisini çekmiştir.¹⁴ Ebu'l-Heycâ'nın o sıralarda Ahmed ve Ali adında iki çocuđu vardı. Birincisi büyük tutkusu ve çabası Hakkâri bölgesine hükmetmek olarak tanımlanan Meştub'un babasıdır.¹⁵ Şunu da belirtmek gerekir ki Emir Meştub el-Hakkâri, tüm gözlerin haçlı saldırılarına karşı cihada çevrildiđi bir zaman zarfında Cezire bölgesinde doğdu ve serpildi. Sancak ise bu yolda güzel bir performans sergileyen İmadeddin Zengi ve ondan sonra Nureddin Mahmud'un elinde idi.

Meştub el-Hakkâri'nin önemli konumu, siyasi hayatı ve cihat hayatı boyunca üstlendiđi aktif rol göz önünde bulundurulduğunda birçok lakap ile isimlendirildiđi görülecektir. Kâtip el-İmad onu “*aksilik ve tersliklerin üstesinden gelen, savaşlarda yeterli emirlerin büyüđü*” şeklinde vasıflandırmıştır.¹⁶ Diğerleri ise ona “*Kürtlerin Kralı*” lakabını

¹¹ İbn Şahneřah al-İyubî , مضمّن الحقائق في المرّ الخلاق ، ص 126-127

¹² İbn فضل الله العمري ، مسالك الابصار ، ج 3 ، ص 175-177

¹³ İbn Şahneřah al-İyubî ، مضمّن الحقائق ، ص 214؛ اليوناني ، نيل مرآة الزمان ، ج 2، ص 224

¹⁴ ينظر : عماد الدين خليل ، عماد الدين الزنكي ، ص 13 وما بعدها

¹⁵ ينظر : ابن الاثير ، تاريخ الباهر ، ص 142 ، ابن خلكان وفيات الاعيان ، ج 7، ص 153

¹⁶ الفتح القسي ، ص 152

vermişlerdir.¹⁷ İbn Hallikan ona “*Büyük Kral*” lakabını vermiştir.¹⁸ Başkaları da “*Hakkâri Kralı*” diye bahsetmişlerdir.¹⁹ “*Kürt Kralların Büyüğü*” diye de bilinir.²⁰ Ancak yaygın olarak kendisi için kullanılan lakap “*Büyük Emir*” dir. O, Eyyubiler devletinde emirler arasında bu lakabı taşıyan tek kişidir.²¹ “*Meştub*” lakabı ise haçlılara karşı yaptığı savaşların birinde yüzünde meydana gelen yarık sebebiyle almıştır.²² Bu aynı zamanda “*Seyfeddin*” künyesinin verilmesiyle de yakından alakalıdır. “*el-Hakkâri*” ise bağlı bulunduğu bölgeye nispet ile kendisine verilmiştir. Zamanla “*el-Meştub el-Hakkâri*” şeklinde bitişik bir lakap haline geldi. O artık bu bitişik lakabıyla bilinmektedir. Öyle ki artık isminin ve diğer lakaplarının önüne geçmiştir.

Özelliklerine gelince tarihçilerin kutladığı üstün kahramanlığı ile tavsif edilmiştir.²³ Cihat hayatı esnasında onun büyük bir tecrübeye sahip olduğunu anlamaktayız. Onu harekete geçiren şey özgüveninin oldukça güçlü olması idi. Kendisine verilen görevleri başarı ile yerine getiriyordu. Önemli ve zor işlerde Selahaddin’in kendisine müracaat ettiği savaş istişare meclisine üye olmasını da özellikleri arasına eklemek gerekir. Bu meclis; Melik Muzaffer Takiyuddin Ömer, emir ve fakih Ziyaeddin İsa el-Hakkâri, hayranlık uyandıran kâtip el-Kadî, el-Fâdil Abdürrahim el-Beysani, tarihçi kadı Bahaeddin b. Şeddad, inşa kâtibi olarak bilinen İmad el-İsfahani gibi fakih, emir ve komutanların yanı sıra başka emirler ile diğer kimselerden oluşmaktaydı.²⁴

Diğer taraftan katıldığı olaylarda sahip olduğu tutum ve tavırlarını aktaran tarihi kaynaklara göre onun kendi aşiretine karşı güçlü bir kavmi hissiyata sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dini şuuru, ihlası, Haçlılara karşı cihadı; kavmi hissiyatı unutturmamıştır. Rivayete göre esaretten döndüğünde kendisini karşılamaya gelen oğlunun Türk çocukları gibi giyindiğini ve saçlarını onlar gibi uzattığını görünce yaptığının ne kadar çirkin ve büyük bir cürüm olduğunu söyleyerek onu ikaz etti. Ona yönelerek şöyle dedi: “*Kürtlerin*

17 İbn Şaddad , النوادر السلطانية ، ص : سبط ابن الجوزي ، مرآة الزمان ، ج22 ، ص 10 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج 2 ، ص 296 ؛ ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة ، ج 5 ، ص 354 ؛ النوادري ، كنز الدرر المطلوب في اخبار ملوك بني ايوب ، ص 100

18 وفیات الاعيان ، ج 1 ، ص 183

19 ينظر : سبط ابن الجوزي ، مرآة الزمان ، ج22 ، ص 10 ، ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة ، ج 6 ، ص 117

20 ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 110 ؛ سبط ابن الجوزي ، مرآة الزمان ، ج 22 ، ص 10

21 ابن خلکان ، وفیات الاعيان ، ج 1 ، ص 183

22 ابو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص 209 ؛ ابن خلکان ، وفیات الاعيان ، ج 1 ، ص 183

23 ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 167 ؛ ابو الشامة ، الروضتين ،

24 ينظر : محسن محمد حسين ، سوثاي نایوبیةکان لمتقدمی سلاحدین ، و. عوسمان عقیلی ، ل 220-218

saçlarında böyle bir alamet yoktur". Sonra saç örgüsünü kesti ve follerini kısalttı.²⁵ Bu durum Meştub el-Hakkâri'nin Kürtlere ve özellikle Hakkârililere özgü gelenek, görenek ve sosyal değerleri korumada ne kadar hassas olduğunu göstermektedir. Din bağı, inanç birliği ve müşterek mücadeleleri nedeniyle diğer kavimlerle bir arada bulunmalarına rağmen bu yönleriyle diğerlerinden temyiz olunurlar.

Meştub el-Hakkâri, Nureddin Zengi'nin 559h/1164m, 562h/1166m, 564h/1168m yıllarında Mısır'a düzenlediği üç sefere katılan komutanlarından. Onun rolü Selahaddin'in amcası Esededdin Şirkuh'un maiyetinde ikinci planda idi. Son seferde başarılı oldular ve Mısır halkı Şirkuh ve askerlerine çok sevindiler. Sonra Fatımi veziri Şaver'in Şirkuh tarafından ortadan kaldırılmasıyla Şirkuh Fatımi vezirin yerine vezir oldu ve Melik el-Mansûr olarak isimlendirildi. Kader ona iki ay ve birkaç gün vezirlik yapmasına müsaade etti. 564h/ 1169m yılının Cemaziyel-âhir ayında vefat etti. Vezirlik makamı boş kaldı. Aralarında Meştub el-Hakkâri'nin de olduğu birçok komutan ve emir arasında bu makam için mücadele ve rekabet yaşandı. Fakat bu iş fazla uzamadı. Kürt fakih emir Ziyaeddin İsa el-Hakkâri'nin yoğun çabaları sonucunda diğerlerini Selahaddin lehine çekilmeye ikna etmesiyle Selahaddin'in Fatımi vezirliğine amcasının yerine geçmesi biçiminde sonuçlandı.²⁶

b- Haçlılara Karşı Askeri Faaliyetleri

Meştub el-Hakkâri'nin Haçlı seferlerine engellemede gözle görülür bir konumu vardı. Trablus Kontluğu kralı III. Raymond'un komutasında Hama şehrine saldırıda bulunan Haçlılara karşı durması bu mücadelelerden biridir. Haçlılar şehrin etrafını muhasara ettiler. Meştub el-Hakkâri, olaya müdahale ettiği için şehir düşmedi. Çünkü o esnada Hama valisi olan Şihabuddin el-Harimi, şiddetli bir hastalıktan dolayı Haçlılara karşı askeri komutanlığı yapamıyordu. Dımeşk valisi Melik Muazzam ise arzuları ile meşguldü (zevk denizine dalmıştı).²⁷ Meştub el-Hakkâri şehir yakınlarında bulunduğu için işe el koydu, şehrin savunması için askeri düzene sokarak Müslümanların

²⁵ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 588

²⁶ ينظر : ابن الاثير ، الباهر ، ص 140 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج 1 ، ص 397 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج 1 ، ص 163 ؛ ابو الفداء ، المختصر في اخبار البشر ، ج 2 ، ص 123 ؛ دريد عبدالقادر نوري ، سياسة صلاح الدين ، ص 90-95 ؛ نيز مجيد ، المشطوب الهكاري ، ص 133-142

²⁷ العماد الكاتب ، سنا البرق الشامي ، ص 266

komutasını eline aldı.²⁸ Böylece askerler arasında savaş kızıştı. İbn-i Esir bunu şu şekilde anlatmaktadır: *“İki taraf canlarını, mallarını ve ailelerini korumak hususunda büyük bir musibete duçar oldular. Frenkleri şehirden çıkardılar. Savaş gece ve gündüz devam etti. Onları şehirden çıkarınca Müslümanların morali yükseldi...”*²⁹

Meşub el-Hakkâri sayesinde savaş Müslümanların zaferi ile bitti. O, kadı el-Fadıl'ın eli ile Abbasi halifeliğinin merkezine bir mektup yazarak gönderdi. Olanları ve Haçlılara karşı başarının nasıl gerçekleştiğini ve binden fazla haçlı öldürüldüğünü haber verdi. Mektuptan varid olduğuna göre: *“Kâfirler aramızda var olan muhkem antlaşmayı bozarak Şam bölgesine yöneldiler. Apaçık bir ihanet gerçekleştirdiler. Onlar Şam'ı alabildiler. Çünkü Şam kitlek elinde inlemekte idi. Hama'nın başına çörektendiler... Arkadaşlarımız onlara karşı koydular... Allah onların kalbine sekinet indirdi ve onlara zafer ihsan etti. Sonra onların toplulukları haçın başaşağı olması ve Haçlarının kırılması ile beraber dağıldılar. Parçalanmış gruplar halinde korunmuş şehirden ayrıldılar...”*³⁰

Burada Hama şehrinin korunma savaşında Meşub el-Hakkâri'nin Müslüman askerlere önderlik etme görevini ifa etmede çok kritik rolü ortaya çıkmaktadır. Bazıları *“Meşub olmasaydı Haçlılar Hama'yı alacaklardı”* demişlerdir.³¹

Hittin savaşı ve Kudüs'ün özgürleştirilmesine iştirak edip etmediğini bilmiyoruz. Tarihi kaynaklarda ismi açık bir şekilde geçmemesine rağmen bu durum onun o savaşa katılmadığını göstermez. Çünkü o, Selahaddin'in arkadaşı idi. Sahil şehirlerinin geri alınması için tertip edilen Hittin Savaşı'na katıldı. Sayda ve Beyrut şehirlerinde Selahaddin'in naibi olarak bulundu.³² Akka'nın alınmasından sonra Müslüman askerler diğer kale ve hisarları kurtarmak için dağıldı. Meşub ise devamlı Selahaddin ile beraber oldu, ondan hiç ayrılmadı. Tebnin bölgesine hareket ettiler.³³ Bu durum 583h/1187m yılının Cemaziyelvel ayında gerçekleşti. İki taraf arasında

²⁸ Sıبط ابن جوزي ، مرآة الزمان ، ج22 ، ص 10 ، أبو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص152 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج 2 ، ص 64 ،

²⁹ الكامل ، ج 11 ، ص 444

³⁰ أبو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص 153

³¹ سبط ابن جوزي ، مرآة الزمان ، ج 22 ، ص 10 ؛ الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص 94

³² العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 152 ؛ أبو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص 119 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج 2 ، ص 242 ،

³³ بلدة تقع قرب جبال بني عامر تطل على بانياس بين دمشق و جبسور ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج 2 ، ص 14

gerçekleşen şiddetli bir savaştan sonra Müslümanlar orayı aldılar. Ardından Serfend'e³⁴ yöneltiler. Savaşmaksızın orayı aldılar. Meştub ve Selahaddin beraberce Sayda'ya ulaştılar. Orası Arnat'un yönetimi altında idi. O, oraya doğru olan hareketi duyunca oradan kaçtı. Kalenin anahtarları savaşmaksızın Selahaddin'in eline geçti.³⁵ Selahaddin yönetim işleri için orasını bir naibe teslim etti. İkisi beraber Beyrut'a (en korunaklı, güzel ve hoş sahil şehrine) ulaştılar.³⁶ Orayı koruyan Haçlıların hafif bir direnişinden sonra onlar eman dilediler. Selahaddin onlara eman verdi ve şehri aynı yıl ve aynı ay içinde geri aldı. Meştub el-Hakkâri oranın valisi oldu.³⁷ Bütün bunlar bu emirin bölgenin kurtarılmasındaki savaşlarda üstlendiği önemli rolü sebebiyle oldu. Selahaddin onu en güzel ödül ile ödüllendirerek o yüce bölgenin hepsini ona iktâ olarak verdi.

Meştub el-Hakkâri'nin sahip olduğu önemli konumu, Selahaddin'i muhkem ve stratejik öneme sahip Sur şehrine saldırmak için güçlü bir plan yapmaya sevk etti. Çünkü Sur şehri Müslümanların kurtardığı şehirlerden gelen haçlıların toplandığı merkez olmuştu. Oradan Müslüman askerlere saldırı gelmesi muhtemeldi. İmad el-Katib, Meştub el-Hakkâri'nin tutumunu ve Selahaddin'i Akka'da toplanan haçlı grupları üzerine ani bir hücum başlatması için ısrarını şu sözlerle açıklamaktadır: *"Selahaddin'i Akka'daki haçlı gruplarına karşı asker göndermesine ısrar eden kişi Meştub olarak bilinen Emir Ali b. Ahmed idi. Markis Sur'u muhkem etmek ile meşgul idi. Meştub ise sürekli olarak Selahaddin'i Sur'a saldırmak hususunda acele etmesi, mühlet vermemesi ve asker göndermesi için uyarıyordu. Geç kalmak ile uyarıyordu. Fırsat elde iken kaçırmamak gerekir yoksa bir daha elimize geçmez diyordu. Selahaddin onun çağrısına kulak verdi. Zafer için asker hazırladı. Bayrağı kaldırdı. Allah'a güvendi."*³⁸

Selahaddin ve ordusu bu anlatılanları yerine getirdiler. Sur şehrini muhasara ettiler. Fakat Haçlıların güçlü direnişi bu muhasarayı kırdı. Bu başarısızlığın sebepleri güçlü savunma ve savaşın olduğu yerin darlığına dayanmakta idi.³⁹ Şehrin düşmesinin zor olması Eyyubi askerlerinin sabrını ortadan kaldırdı. Çünkü onlar gittikleri yerleri kolayca almaya alışmışlardı.

³⁴ وهي احد قرى صور على ساحل البحر المتوسط ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج 3 ، ص 402

³⁵ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 152 ، ابو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص 119 ؛ ابن اصيل ، مفرج الكروب ، ج 2 ، ص 242

³⁶ ابن الاثير ، الكامل ، ج 11 ، ص 542

³⁷ العماد الكاتب ، فتح القسي ، ص 152 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص 153

³⁸ الفتح القسي ، ص 152-153

³⁹ محسن محمد حسين ، موثاي نثويويةكن ، ل 440-438

Burası ise diğer şehirlerin kolay alınma âdetini bozuyordu. “Savaşçılar bu şehrin zor alınacağını anlayınca maneviyatları bozuldu. Başka bir yere yönelmek istediler”.⁴⁰ Sur şehrinin muhasarasındaki bu başarısızlık ve orayı alamamaları ilerideki askeri eylemleri için Eyyubi ordusunun askeri olarak tehlikeli bir dönemece girmesine neden oldu.

Akka Savunması ve Düşmesinden Sonra Meştub el- Hakkâri'nin Rolü

Meştub el-Hakkâri 587h/1191m yılının Muharrem ayında Akka şehrine girdikten sonra Ebu'l-Heyca es-Semin'e⁴¹ bağlı olan Müslüman garnizonun komutanlarından birinin yerine geçti.⁴² Ebu'l-Heyca bu uzayan muhasara esnasında yorulmaya başladı ve yerine yeni bir komutan atanmasını istedi.⁴³ el-Meştub'un komutanlığı esnasında kumandası altındaki emirlerin sayısı yirmiye geçmez iken kendisinden önceki komutan Ebu'l-Heyca'nın komutası altında altmıştan fazla emir vardı.⁴⁴ Bu durum savunma gücünü olumsuz etkiliyordu. Buna ek olarak el-Meştub ile şehre girenlerin askeri uzmanlığı az idi. Ebu Şame'nin anlattıklarından anladığımıza göre bu işe omuz vermeleri için motivasyonları yoktu.⁴⁵

Haçlılar karadan şehre saldırdıklarında Meştub el-Hakkâri ve askerleri onları engelledi. Onlardan çoğunu öldürdüler ve onları geri çekilmeye mecbur bıraktılar.⁴⁶ Fakat bu muhasara Müslümanlar üzerinde devam etti, uzadı ve şiddetlendi. Bu arada şövalye, savaş malzemesi ve erzak taşıyan birçok savaş gemisi Şam'a ulaştı.⁴⁷ Bütün bunlara rağmen Meştub el-Hakkâri Haçlıların Akka üzerine düzenlediği birçok saldırıyı engelledi.⁴⁸ Onların savunması oldukça fedakarca bir savunma idi. İbn-i Şeddad tabloyu şöyle tasvir etmektedir: “Bunun gibi bir musibet görülmemiştir. En güçlü kimseler bile buna dayanamazdı. Onlar sabrettiler ve Allah sabredenler ile beraberdir”.⁴⁹

40 ابن الاثير ، الكامل ، ج11 ، ص 555

41 ابو الهجاء السمين : من كبار الامراء الاكراد جيش الايوبي وينتمي الى العشيرة الحمية التي يعتقد انها احد بطون القبيلة

الهذليانية القاطنة في اربيل وحواليها ، ينظر احمد عبدالعزيز محمود ، الامارة الهذليانية الكرنية ، ص 67

42 ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 152 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص 181

المصدران نفسيهما

43 العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 1457 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج2 ، ص 209

44 ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 153

المصدران نفسيهما

45 ابن الاثير ، الكامل ، ج12 ، ص 34 ؛ دريد عبد القادر نوري ، سياسة صلاح الدين ، ص 328

46 ينظر ، ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص ص 153-160 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج2 ، ص 181 ؛ ابن واصل ،

مفرج الكروب ، ج2 ، ص 247-248

47 النوادر السلطانية ، ص 160

Öyle anlaşılıyor ki özellikle Arslan Yürekli Richard, İngiltere ve Fransa kralı Philip Augustus ve maiyetlerindeki ile oraya ulaşmalarından sonra Müslüman kuvvetler ve Haçlı kuvvetleri arasındaki güç dengesi bozuldu. Haçlı güçleri silah bakımından oldukça güçlendiler. Deniz tarafından da saldırıların başlamasıyla Müslüman kuvvetler büyük bir zarara uğradılar. Şehir içinde bulunan Meştub el-Hakkâri ve kuvvetleri üzerinde baskı şiddetlendi. Şehrin surlarının büyük bir kısmı yıkıldı. Haçlılar savaş esnasında Müslümanların maneviyatını kıran çeşitli planlar devreye koydular. Selahaddin, Akka'da muhasara altında yaşayan Müslümanların zor durumunu bildirmek için Abbasi halifesine gönderdiği mektupta bunu açıklamaktadır.⁵⁰ Zamanın geçmesi ile beraber Haçlıların saldırıları şiddetlendi. Muhasara altındaki Müslümanların direnç ve maneviyatları azaldı. Öyle ki Meştub el-Hakkâri Akka'da muhasara altında bulunan askerleri ile 587h/ 1191 yılının Cemaziyelâhir ayının yedisinde bir toplantı yaparak Selahaddin'e bir mektup göndermeye karar verdi. Mektupta kendilerine yardım ulaşmazsa teslim olacaklarını söylüyordu. Mektupta şöyle anlatılır: (dirençimizin son raddesine ulaştık. Artık teslim olmaktan başka çaremiz kalmadı. Yarına kadar bizim için bir şey yapamazsanız onlara gidip eman dileyip şehri teslim edeceğiz. Boynumuzu onlardan satın alacağız).⁵¹

Öyle anlaşılıyor ki bu mektup Selahaddin'i çok rahatsız etti. Bunun iyi olamayacağını biliyordu. (Bu haber Müslümanlara gelen çok kötü ve gönüllerinin arzu etmediği bir haberdir). Akka; sahil, Kudüs, Dimeşk, Halep, Mısır ve bütün Müslüman beldelerin silahlarını içinde barındırıyordu. İçinde Seyfeddin Meştub gibi Müslümanların en büyük ve en cesaretli Müslümanlarını barındırıyordu.⁵²

Öyle anlaşılıyor ki Selahaddin'in bütün uğraşları Haçlıların Akka üzerindeki baskısını kıramadı ve Meştub el-Hakkâri komutasında muhasara edilen askerlerin üzerindeki baskıları hafifletemedi. Sonunda belli bir antlaşma çerçevesinde şehrin Haçlılara teslimi için görüşmeler başladı. Meştub el-Hakkâri bizzat şehirden çıkarak eman karşılığında Fransa kralı Philip Augustus ile şehrin teslimini görüştü. Philip, gurur ve kibre kapılarak bunu reddetti ve el-Meştub ile gelen görüşme heyetini tehdit etti. Bunun üzerine Meştub el-Hakkâri cesaretle şöyle cevap verdi: *"Hepimizi öldürmeyinceye kadar şehrimizi teslim etmeyeceğiz. Siz ölmedikçe biz*

ابو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص 185 ؛ ابن واصل ، مفرح الكروب ، ج 2 ، ص ص 353-354

ابن شداد ، النوادر الساطانية ، ص 166

المصدر نفسه ، ص 167

ölmeyeceğiz. Büyüklere elli kişiyi öldürmedikçe bizden bir kişiyi öldüremeyeceksiniz. Arslanın yerini teslim ettiği nerede görülmüştür".⁵³

Bu keskin cevap Meştub el-Hakkâri'nin cesaretine ve vahşi, katıca gülen zalim düşman ile karşılaşmasında ortaya çıkan onurlu duruşuna delalet etmektedir. Sonra Meştub el-Hakkâri halktan birisi aracılığıyla kendisinin ve Akka içinde kendisi ile beraber yönetiminde olanların durumunu açıklayan bir mektubu Selahaddin'e gönderdi. Bu durum 587h/1191m yılının Cemaziyelâhir ayının ikinci gününde gerçekleşti. Mektupta "Biz ölüm üzerine ahitleştik. Biz ölüncüye kadar onları öldüreceğiz. Sağ olduğumuz müddetçe bu şehri teslim etmeyeceğiz. Onları nasıl meşgul edip bizimle savaştan alıkoyacağımıza bakın. Bizim tek güvencemiz budur. Düşmana boyun eğmeyin ve onları cesaretlendirmeyin. Bize gelince bizim işimiz bitiktir." deniliyordu.⁵⁴

Bu mektubun içeriğinden, Meştub el-Hakkâri ve askerlerinin sağlam iradeli, savaşta ısrarlı ve Allah yolunda şehit olmaya hevesli olduklarını okuyoruz. Fakat bununla beraber o, Müslümanların kanının dökülmesine engel olmak ve Müslümanların maslahatı için apaçık zararlı olan savaşta Müslümanların canlarını tehlikeye atmamak için görüşmelere devam etmeye kararlı idi. Bütün bunlardan dolayı yeniden düşmanla diyalog yollarını aradı. İkinci kez Haçlı askerleri ile görüşmeye gittiğinde, bu kez başka bir Kürt emir Hüseyin b. Barik el-Mihrani ona arkadaşlık ediyordu. Haçlı tarafı bu defa muhasara altındaki Müslümanlara eman vermeye ikna oldular. Böylece şehrin teslim edilmesine mukabil onlar malları ile bizzat kendileri şehirden çıkacaklar, fidye verecekler ve kutsal haçın parçalarının iadesine ek olarak esir olan yüzlerce haçlı komutan ve emiri serbest bırakacaklardı.⁵⁵

Bu antlaşmaya rağmen Haçlılar adetleri olduğu üzere kendi hükümlerine saygı göstermediler. Akka'nın Müslüman ahalisine zulüm ettiler ve onları esir saydılar. Öyle ki Meştub el-Hakkâri Haçlıların haksızlıklarından kurtulamadı. Arslan Yürekli Richard onu esir etti ve onun sahip olduğu bütün yerleri, hizmetçilerini ve kumaşlarını aldı. Onun hiçbir şeyi kalmadı.⁵⁶

⁵³ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 505 ؛ ابن الأثير ، الكامل ، ج 12 ، ص 16 ؛ ابن شداد ، نوادر السلطانية ، ص 168 ، ابو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص ص 186-187 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج 2 ، ص 327

⁵⁴ ابن شداد ، نوادر السلطانية ، ... ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص ص 187-188 ؛ محمد ماهر حمادة ، وثائق الحروب الصليبية ، ص 219

⁵⁵ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 513 ؛ ابن الأثير ، الكامل ، ج 12 ، ص 67 ؛ ابن شداد ، نوادر السلطانية ، ص ص 170-171

⁵⁶ ابن شداد ، نوادر السلطانية ، ص ص 194-195

İki yıl devam eden muhasaradan sonra Meştub el-Hakkâri ve askerlerinin büyük bir cesaret ile savundukları şehir düştü. Fakat onların dezavantajları imkânlarından çok daha büyüktü. Neticede bu durum gerçekleşti.

Haçlılar Akka'da Müslümanlar üzerinde iğrenç katliamlar gerçekleştirdiler. Binlerce insan bizzat Richard'ın emriyle boğazlandı.⁵⁷ Haçlılar Müslümanların yanında olan esirlerini değiştirinceye kadar emir Meştub el-Hakkâri'yi yanlarında alıkoydular ve fidye olarak karşılığında büyük mallar aldılar. Bu bilfiil gerçekleşti. Kendisi için elli bin dinar fidye verdi. Selahaddin'in yanına gitti, "*Selahaddin ayağa kalkarak ona sarıldı. Gelmesinden büyük bir mutluluk duydu. Onunla yalnız başına uzun uzun konuştu*".⁵⁸ Bu Meştub el-Hakkâri'nin, Selahaddin nezdindeki konumuna ve yüksek makamına işaret etmektedir. Sonra Meştub el-Hakkâri Selahaddin ile cihada katıldı ve 588h/ 1192m yılı Şaban ayında Haçlılar ve Müslümanlar arasında varılan Remle Antlaşması'na katkı sağladı. Görüşme heyeti üyelerinden biri idi.⁵⁹

Aynı yılın Şevval ayında Kudüs şehrinde vefat etti.⁶⁰ Bazı rivayetlere göre ise Nablus'ta vefat etmiştir.⁶¹ Hayatını Selahaddin'in yanında cihad ve işgalci Haçlılar ile mücadeleyle geçiren bu Kürt mücahid emirin hayat safhası böylece kapandı. O, Selahaddin için gerek siyasi ve idari işlerde gerekse savaş meydanlarında askeri komutan olarak gerçek bir dayanak idi.

Emir, Fakih, Alim ve Mücahid Ziyauddin İsa el-Hakkâri

Ortaçağ boyunca İslam tarihinde dini, ilmi, siyasi, askeri ve idari bütün alanlarda otorite olan alimler etkin bir rol oynadılar. Eyyubiler dönemi, en dikkat çeken sıfatı savaş ve siyaset olan dönemlerden sayılır. Bilindiği gibi haçlı savaşlarının en şiddetli olduğu dönem Eyyubilerin dönemidir. Eyyubi sultanları ve melikleri Haçlılara karşı savaşın ağırlığını taşımada ve tek bir İslam cephesi oluşturulması işinde tarihi rollerini yerine getirdiler. Selahaddin Eyyubi döneminde, önceki dönemlere göre siyasi sulta ile ulema ve fukaha arasındaki karşılıklı ilişkiler daha gözle görülür oldu. Cihad savaşlarında bazı ulema, fukaha, kadı ve emirleri yanında bulundurdu. Savaş ve siyasette onlara danıştırdı. Haçlı saldırılarına karşı cihad hayatlarının ispatı

⁵⁷ 426 ص ، المحسن محمد ، الجيش الايوبي ، ص

⁵⁸ ابن شداد ، نواتر السلطانية ، ص 207 ؛ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ، ج 1 ، ص 18

⁵⁹ ابن شداد ، نواتر السلطانية ، ص 235 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، 2 ، ص 204

⁶⁰ ابن شداد ، النواتر السلطانية ، ص 240

⁶¹ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 603

mektup ve kitaplarda kalemlerin yazdıklarıdır.⁶² İşte o alimlerden birisi Ziyaüddin İsa el-Hakkâri'dir.

O, fakih Ziyaüddin Ebu Muhammed İsa b. Muhammed b. İsa el-Hakkâri'dir. Eyyubi Devleti emirlerinden biri ve Şafii olan bu zat 585h/1189m yılının Zilkade ayının dokuzunda vefat etmiştir. O yüksek değerli, çokça saygı duyulan ve görüşlerine başvurulup itimat edilen biri idi. Halep şehrinde Zeccaciye medresesinde fıkıh dersleri veriyordu. Emir Esededdin Şirkuh Selahaddin'in amcası ile burada tanıştılar. Beş vakit namazda onun imamı oldu.⁶³

Esededdin Şirkuh vefat ettiğinde Fakih İsa, Bahaeddin Karakuş ile başka emir ve komutanlardan birinin Selahaddin'in yerine amcasından boşalan vezirlik makamına geçmemesi ve Selahaddin'in vezir olması konusunda anlaştılar. Dikkatli ve bilgece bu gaye için uğraştılar. Sonra Selahaddin Mısır'da Fatımi halifesi el-Adıd'ın veziri oldu. Nureddin Zengi'ye bağlı olan bazı emirler buna itiraz ettiler. Kendileri için vezirliği istediler ve Selahaddin'e hizmet etmekten vazgeçtiler. Eğer Fakih İsa el-Hakkâri'nin onların arasını bulmak için olumlu rolü olmasaydı neredeyse Nureddin Zengi'nin Mısır'daki kuvvetleri arasında fitne çıkacaktı.⁶⁴ Onların hepsini ikna edinceye kadar büyük uğraşlarla ve çeşitli vesilelerle çalıştı. O zaman onun en büyük muhaliflerinden olan Aynu'd-Devle Yaruki et-Türki, Selahaddin'e tabi olmaktansa Nureddin Zengi'nin hizmetinde devam etmek için Şam'a dönmeyi tercih etti.⁶⁵

Burada İsa el-Hakkâri'nin kuruluş döneminde Eyyubi Devleti'nin devlet erkânını tespit etmede oynadığı tarihi rol ortaya çıkmaktadır. Onun yüce şahsiyeti ve keskin zekası sayesinde Selahaddin'in yönetime gelmesinden itibaren işler, Selahaddin lehine yoluna girebildi. Bu çekişmelerden daha büyük ve önemli olanına engel olması için ona fırsat sundu. Bundan kastımız Haçlılara karşı cihatdır. Bu, Fakih İsa el-Hakkâri'yi Eyyubi Devleti'nin en önemli emirlerinden birisi olmasını sağlayan sebeplerden birisidir. Bundan

ينظر: جمال محمد سالم عريكي، فقهاء الشام في مواجهة الغزو الصليبي، ص ص 233-235؛ حامد زيان غانم،
العلماء بين الحرب والسياسة في العصر الأيوبي، ص 150

ينظر: ابن الأثير، الكامل ج 1، ص 190؛ ابن خلكان، وفيات الأعيان، ج 3، ص ص 497-498؛ السبكي، الطبقات
الشافعية ج 7، ص ص 255-256

ابن الأثير، الكامل، ج 10، ص 17، ابن واصل، مفرج الكروب، ج 1، ص 169

ابن الأثير، التاريخ الباهر، ص 142؛ أبو تامة، الروضتين، ج 1، ص ص 160-161

dolayı Selahaddin'in saygısını, akıl ve görüşlerine başvurulmasını kazandı. Yönetim işlerinde ona sıkça başvurur ve onun görüşünden çıkmazdı.⁶⁶

Selahaddin'in yönetim işi kesinleştikten sonra Şam tarafında cihad başladı. Başını Fakih İsa el-Hakkâri'nin çektiği birçok fakih ve alim gönüllü olarak bu cihada katıldılar. İsa el-Hakkâri fiili olarak asker saflarına katıldı ve kahramanlar gibi savaştı. Asker elbiseleri giydi ve fakih sarığını taktı. Her iki elbiseyi üzerinde buluşturdu.⁶⁷ İbn Hallikan onu "*Fakih, asker, cesur ve cömert biriydi*" diyerek tavsif etmiştir.⁶⁸

Haçlılar ile savaşıma ve onları kovmasına şahadet eden tarihi rivayetler varit olmuştur. 573h/1175m yılında Askalan'da Haçlılar ile karşı karşıya gelmek için Selahaddin ile Mısır'dan çıktığında onlara saldırdı ve birçok Haçlı askeri öldürdü, bir o kadarını esir aldı ve şehrin etrafını yaktı. Sonra Selahaddin ve askerleri Remle yoluna geçerek oraya ulaştılar. Çok sayıda esir ve ganimet elde ettiler. Ganimetlerle çok meşgul oldukları ve Askalan çevresindeki bölgelere doğru dağıldıkları için Selahaddin askerlerinden küçük bir grup ile kaldı. Haçlı askerleri onların üzerine saldırarak onlara çok kötü bir yenilgi tattırdılar. Selahaddin'in ordusunun birçok ferdi öldürüldü ve birçoğu da esir edildi. Fakih İsa el-Hakkâri ve kardeşi Zahiruddin el-Hakkâri esirler arasındaydı. İbnü'l-Esir o gün İsa el-Hakkâri'nin üstün gayretlerine "*O gün en fazla savaşan o idi.*" diyerek işaret etmiştir.⁶⁹

İsa el-Hakkâri'nin Selahaddin Eyyubi nezdindeki yüce makamını, onu kurtarmak için tarihçilerin takdir ettiğine göre Haçlılara altmış bin dinar fidye vermesi te'vid etmektedir. Buna ek olarak yanında bulunan Haçlı esirlerinden büyük bir sayıyı serbest bıraktı ki bunlar arasında fanatik ve Müslümanlara karşı şiddetli düşmanlık güden tapınak şövalyeleri grubuna ait kişiler de vardı.⁷⁰

Ziyauddin İsa el-Hakkâri'nin Akka Savaşındaki Rolü

588h/1089m Akka şehri etrafındaki çemberde gerçekleşen savaşlarda alimlerin ve fakihlerin büyük bir etkinliği vardı. Sur şehrinde bulunan haçlılar kralları Guy de Lusignan komutasında şehri muhasara etmeye karar

⁶⁶ İbn خلکان ، وفیات الاعیان ، ج 3 ، ص 497

⁶⁷ ابن الاثير ، الكامل ، ج 10 ، ص 190

⁶⁸ وفیات الاعیان ، ج 3 ، ص 489

⁶⁹ الكامل ، ج 10 ، ص 86

⁷⁰ ابن الاثير ، الكامل ، ج 10 ، ص 86 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج 1 ، ص 273 ؛ ابن واصل ، مفرج الكرب ، ص 77-75

verdiklerinde Sultan Selahaddin o an Şakif Arnun kalesini muhasara ediyordu.⁷¹ Haçlı tehlikesine karşı yapılabilecek olanları şura meclisi kurmaya çağırdı. Selahaddin'in görüşü Haçlıları Akka'ya ulaşmasından evvel onları karşılama olarak ortaya çıkıyordu. Meclis üyelerinin görüşü ise Haçlıları Akka'ya ulaşmasını beklemek olarak ortaya çıktı. Buna göre daha sonra Eyyubi ordusu, muhasara için şehir içindeki güçlü Akka garnizonu ile Selahaddin'in komutasındaki dışarıda gözlemci olan Eyyubi ordusu arasında harekete geçip birleşecekti.⁷²

Danışma meclisinin görüşü kabul edildi. Gerçekleşen olaylar Selahaddin'in görüşünün daha doğru olduğunu göstermesini kayda değer buluyoruz. İmad el-Katib, el-İsfahani bu minvalde şöyle demektedir: *"Sonuçta Selahaddin'in görüşünün daha doğru olduğu bizim için açıkça ortaya çıktı ve böylece onların işi zorlaştı".*⁷³

Haçlı ordusu Akka'yı muhasara etmeye başladı. Sonra Selahaddin komutasındaki Eyyubi ordusu onları takip etti. İki ordu arasındaki savaş kızıştı ve savaşta tehlikeli bir durum ortaya çıktı. Öyle ki tarihçiler "büyük karşılaşma" ya da büyük olay olarak değerlendirmişlerdi.⁷⁴ Fakih İsa el-Hakkâri savaş alanında büyük bir rol oynadı. Ordunun merkezinde zirhli süvari birliklerinde, ön saflarında yer aldı.⁷⁵ Savaş esnasında İmad el-Katip ve İbni Şeddad gibi başka fakihler hazır bulunmasına rağmen savaş meydanında el-Hakkâri gibi onlardan farklı bir şekilde temayüz eden temsili rolleri yoktu.

Savaş sonunda zafer Müslümanlara nasip oldu. Haçlılar büyük bir zarara دچار oldular. Onlardan on bin kişi öldürüldü.

Fakih İsa el-Hakkâri savaş esnasında Selahaddin ile beraberdi. Bundan dolayı sultan Akka'nın alınmasından sonra fanatik Haçlı tapınak şövalye grubuna ait ev, köy, bahçe ve onlara ait şeyleri ona tahsis etti. Selahaddin o

71 هي قلعة حصين جدا في كهف من جبل قرب بانياس من ارض دمشق بينها وبين الساحل وكان الصليبيون استولوا عليها عام 1139/534م وظلت تحت سيطرتهم حتى حررها صلاح الدين سنة 585هـ/1189م

العقاد الكاتب الاصفهاني ، الفتح القسي ، ص 297؛ ابن الاثير ، الكامل ، ج 10 ، ص ص 184-185؛ ابو شامة ، 72 الروضتين ، ج 2 ، ص 146 ، ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج 2 ، ص 291

73 الفتح القسي ، ص 279

74العقاد الكاتب ، الفتح القسي، ص ص 307-308

75 ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 93 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص 144 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج 2 ، ص 296

ürün ve malları İsa el- Hakkâri'nin saygınlığı, konumu, Haçlı savaşlarına etkin katılımı ve devam cesaretinden dolayı verdi.⁷⁶

Selahaddin'in âdeti olduğu üzere, o bir daha zorlukla karşılaştığı zaman kendi etabından olan görüş sahiplerinden fakih ve emirlerle istişare etmeye yöneldiğini görüyoruz. Besmele hemdele ve salveleden sonra şöyle denilmiştir: *"Şüphesiz Allah'ın ve bizim düşmanımız olan bu kimse, ülkelimize gelmiş ve İslam toprağına ayak basmıştır. Allah'ın izni ile onlara karşı zafer emareleri görüldü. Bu topluluktan geriye az kişi kaldı. Kaleye ehemmiyet vermemiz gerekir. Allah bunu vacip kıldı ve siz de biliyorsunuz askerlerimiz bunlardır, Melikü'l-Âdil dışında arkamızda bekleyebileceğimiz bir yardım da yoktur. Melikü'l-Âdil görüşü isabetli olmandır. Bu düşman burada kalıp işi uzarsa deniz açılıncaya kadar ona büyük yardım ulaşacaktır. Tam anlamıyla benimsediğim görüş onları kırıp geçmektir. Her biriniz yanındakileri buna hazırlasın".*⁷⁷

Danışma ve görüş alışverişinden sonra danışma meclisi üyeleri iki gruba ayrıldı. Bunlardan bir grup Selahaddin'i teyit ederek düşmanın toplanmasından ve yardım gelmesinden önce savaşa devamda karar kıldılar. Diğer grup ise ordunun yönünün Harrube'ye çevrilmesini istediler.⁷⁸

Böylece kendileri ve atları dinlenecek ve bu durum kendilerine ve atlarına güç verecekti. Ardından etrafa yardım talebi gönderilecekti.⁷⁹ Sonuçta ikinci görüş kabul gördü. Selahaddin onların görüşüne uydu. 585h (1189m) yılının Ramazan ayının dördünde ordu Harrube'ye nakledildi. Burada Fakih İsa el-Hakkâri Selahaddin'in ordusunda iken hastalandı ve bu hastalık onun vefatına sebep oldu. Bu olay 585h/ 1189m yılının Zilkade ayının dokuzu olan Salı günü sabah vakitlerinde gerçekleşti. Kudüs'e defnedildi. İmad el-Katip vefat ettiğinde onu överek şöyle dedi: *"O, sultana yakın olan ileri gelenlerden biriydi. İman mücadelesinde ciddi idi. Allah onu cennetlerine nakletti"⁸⁰ Aynı şekilde samimi büyük komutanlardan idi. Her ne kadar harp meydanına katılmasalar da şehadetin ecrine kavuşmaksızın orada ölüyorlar".*

⁷⁶ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 90؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص 87

⁷⁷ العماد الاصفهاني ، الفتح القسي ، ص 322؛ ابن شداد ، النوادر السلطانية، ص ص 97-98؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص 146

⁷⁸ الخروبة:حصن بسواحل بحر الشام مشرف على عكا ، يا قوت الحموي ، معجم البلدان ، ج 2 ، ص 262

⁷⁹ العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص ص 322-323 ، ابن شداد ، النوادر ، ص 98

⁸⁰ الفتح القسي ، ص ص 216-217

Haçlılara Karşı Mücadelede Emir Hoştirin el- Hakkâri'nin Rolü

Onun rolü Nureddin Mahmud döneminde bizatihi kendisinin oluru ile Esededdin Şirkuh'un Mısır seferinde refakat eden ordunun önemli büyük komutanlarından biri yapmasına kadar geri gider. Bu, Mısır'daki Fatimilerin zayıf yönetiminin sürmesi ve Haçlı kuşatması tehlikesinden kaynaklanan gerginlikler sırasında meydana gelmişti. Esededdin'in Selahaddin'in yararına sona eren hamlesi bir sonraki aşama idi. Emir Hoştirin, onun hizmetine girdi ve haçlılara karşı birçok askeri faaliyette ona iştirak etti. Onların en önemlisi 575h/ 1179m yılında Şam sahilinde gerçekleşen (Merciuyun) savaşı idi. Özetle savaşta Haçlı komutanı IV. Baudouin geldiğinde Eyyubi ordusuna hücum amacıyla kuvvetlerini üzerlerine sevketti. Onların bu hazırlıklarının haberi Selahaddin'e ulaştınca onlardan önce saldırma kararı aldı. İki taraf sahilde Merciuyun tepesi üzerinde karşılaştı.⁸¹

Şiddetli bir muharebeden sonra Haçlılardan yüzlerce asker öldürülmesi ve esir edilmesinden sonra zafer Müslümanların oldu. Aralarında büyük askeri komutanlar vardı. Onlardan biri de komutanları Baudouin'in oğlu olup Emir Hoştirin el-Hakkâri tarafından tutsak edilmişti. İmad el-Katip bu tabloyu şu şekilde anlatır: *"Sonra esirlerin serbest olmasına izin verildi. Onlar şaşkınlıktan sarhoşlar gibi gidip gelmeye başladılar en önde gidenleri komutanları Baudouin'in oğlu idi. Onu Kürt emirlerinden Muhammed b. Hoştirin esir etmişti. Sonra Tapınak Şövalyelerinin öncülerinden biri geldi(...) İbn_i Komsiyeye getirildi. 70 kadarı öncü şövalyelerden olmak üzere 200 küsür civarında yakalanan esirlerin sayısı tamamlandıktan sonra oturdu. Çadırlarda tutulan esirler bunlara dahil değildi".*⁸²

Öte yandan Emir Hoştirin el Hakkâri, Selahaddin'in bazı Şam emirlerine karşı yaptığı savaşlara iştirak etti. Onlar Selahaddin öncülüğünde oluşan tek İslami cepheyi Haçlılara karşı boş kalmaması için engelliyorlardı. Selahaddin Halep şehrini almaya çalıştı. Şehir üzerine baskı kurmak için Halep etrafındaki bölgelere yöneldi. Buza'a⁸³ üzerine gitti ve orayı savaşmadan aldı. Sonra orayı ikta olarak Emir Hoştirin el-Hakkâri'ye verdi.⁸⁴

⁸¹ للمزيد حول هذه المعركة ينظر ، العماد الكاتب ، البرق الشامي ، ج 3 ، ص ص 163-165

⁸² البرق الشامي ، ج 3 ، ص ص 165-166

⁸³ براعة : وهي احد اعمال الحلب في وادي بطنان تقع بين منبج و حلب ، ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، ج 2 ، ص 324

⁸⁴ ابو شامة ، الروضتين ، ج 1 ، ص 655

Bağdat halifesine katılmasına ve onun hizmetine girmesine rağmen çok geçmeden isteğine ulaşmadan Selahaddin Eyyubi'nin hizmetine döndü. Haçlılara karşı Selahaddin'in ordusunda cihad ve gayrette bulundu. Diğere bazı Kürt emirleri ile beraber 586h/1189m yılında Akka etrafında gerçekleşen birçok savaşta Eyyubi ordusunun sevk ve idaresinde görev aldı.⁸⁵

Emir Bedreddin İbrahim b. Şerve el- Hakkâri

Bu emir hakkında tarihi bilgiler oldukça azdır. Fakat İmad el-Katib'in onun hakkında "*Kürtlerden dindarlık, iyilik, cömertlik ve cesaretle onun gibisini görmedim*"⁸⁶ gibi sözlerle vasfetmesi varit olmuştur.

Sultan Selahaddin 581h/1185m yılında onu Humus kalesine vali olarak atadı. Bir süre orada kaldı. Bu esnada ismi halk arasında oldukça yayıldı. Sonra Sultan onu, isteği üzerine Halep kalesine nakletti. Sultan Selahaddin döneminin sonlarında Melik Aziz İmadeddin Osman b. Yusuf Selahaddin'i talebinden sonra Kus'a⁸⁷ nakloldü.⁸⁸

Emir, Fakih Zahiruddin el-Hakkâri

O, Ziyaeddin İsa el-Hakkâri'nin kardeşidir. Haçlılara karşı kardeşi İsa'nın yanında birçok savaşa katıldı. İmad el-Katib'in "*tertemiz yiğit*"⁸⁹ sözü ile vafsettiği gibi dindarlık, ilim ve cesareti kendinde toplaması ile tanınmıştır.⁹⁰ 573h/1177m yılında Remle Savaşı'ndan sonra yolların şaşırmasından dolayı esir edildi. Ebu Şame esir edilmelerini şöyle anlatmıştır: "*Ziyaeddin İsa el-Hakkâri, kardeşi Zahir ve beraberindek arkadaşları yollarını şaşırdılar. Geriye doğru geldiler. Düşmana yakın bir yerde durdular. Bir mağaraya sığındılar. Onları Müslümanların yurduna ulaştıracak birilerini beklediler. Bir Frenk onlara gelerek yol göstereceğini söyleyerek onları esir etti*".⁹¹ Öyle anlaşılıyor ki kardeşi İsa ile birlikte Müslümanlar ve Haçlılar arasındaki esir değişiminde hürriyetlerini kavuştular.

Zahiruddin el-Hakkâri, 583h/1187m yılı sonlarında Hittin Savaşı'nda sonra özgürlüğüne kavuşmasının ardından Beyt'il-Makdis'in işlerini düzen

⁸⁵ İbn Şüddâd, النوادر السلطانية، ص 147، ابن واصل، مفرج الكروب، ج 2، ص 343

⁸⁶ البنداري، سنا البرق الشامي، ص 277

⁸⁷ ص: وهي مدينة كبيرة واسعة وعظيمة قبضة صعيد مصر شرقي نهر النيل، بقوت الحموي، معجم البلدان، ج 7، ص 101

⁸⁸ البنداري، سنا البرق الشامي، ص 277

⁸⁹ الفتح القسي، ص 191

⁹⁰ ابن الأثير الكامل ج 10، ص 187، وابن شدد، النوادر السلطانية، ص 95

⁹¹ الروضتين، ج 1، ص 701

sokmada kardeşi İsa ile beraber çalıştı. İsa Kudüs'e vali olarak atandı. İmad el-Katib'in anlattığına göre " *Allah'ın yardımıyla Kudüs fethedilip halkı kurtulunca gecenin kurtuluş sabahı görüldü. Fakih İsa el- Hakkâri oranın valisi oldu. Onun zor olan işi, müşkil olan ahvalini; derin anlayışı ve Allah'ın kendisine verdiği nimetler ile düzeltti. Adı Zahir olan kardeşini kendisine destekçi kıldı. 585 h. Şaban ayında şehid oluncaya kadar kardeşi meşhur olan iyilik ve güzelliğinden bir şey kaybetmedi*".⁹²

Öyle anlaşılıyor ki 585h/1190m yılı Şaban ayında Akka çevresinde gerçekleşen büyük zorlu savaş ya da (büyük olay) Zahiruddin el-Hakkâri'nin katıldığı son savaş oldu. Bu savaş esnasında şehit oldu. İsa el- Hakkâri kardeşinin şehit olduğu haberini alınca insanların taziye dileklerini kabul etmedi ve şöyle dedi: " *bu esenlik günüdür taziye günü değil*".⁹³ Doğrusu Emir İsa yüce bir tavır sergiledi. Çünkü kardeşi Zahiruddin'in yüce bir makam olan şehadete ulaştığına inanıyordu.

Sonuç:

Bu araştırmanın yazımı esnasında ulaştığımız bazı sonuçları özet halinde aşağıya aktarıyoruz.

- 1- Ortaçağ döneminde Haçlılarla savaş tarihin en önemli konularından birisi olmuştur. Doğulu ve batılı halk ve milletlerin büyük çoğunluğu dinin gölgesi altında savaşmak üzere birbirlerine karşı konumlanmışlardır. Her iki tarafı da etkileyen temel amil din olmuştur.
- 2- Kürtler tarihi uzun bir dönem boyunca haçlılar ile savaşta gerek Eyyubi devleti bünyesinde gerekse gözle görülür bir rol oynayan aşiret, kabileler ve şahsiyetler üzerinden önemli bir paya sahip olmuşlardır. Haçlılar ile süren bu mücadeleleri esnasında büyük kayıplar vermişlerdir.
- 3- Eyyubi ordusunda İslam dünyasının siyasi ve idari yöneticiliğini Kürtler üstlenmişlerdir. Bu ordu içerisinde Türklerin de gözle görülür

الفتح القسي ، ص 309 ، ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 95 ، ابو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص 145 ، ابن واصل
، مفرج الكروب ، ج 2 ، ص 299 ، الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص 161
العماد الكاتب ، الفتح القسي ، ص 309 ؛ ابن شداد ، النوادر السلطانية ، ص 95 ؛ ابو شامة ، الروضتين ، ج 2 ، ص 145 ؛ ابن واصل ، مفرج الكروب ، ج 2 ، ص 299 ؛ الحنبلي ، شفاء القلوب ، ص 161

bir rollerinin olmasına rağmen Kürt emir ve askeri komutanların sayısı diğerlerine göre daha fazla idi.

- 4- Selahaddin'i destekleyen Kürt aşiretleri içerisinde Hakkârililerin rolü ve etkisi daha belirleyici idi. Bundan dolayı tarihi kaynaklarda önemleri kabul edilmiş Hakkâri meşhur birçok şahsiyetin ismi geçmiştir.
- 5- Birçok kez İslam alimleri (Fıkıhçılar) siyasi, diplomatik ve askeri eylemlerde pay sahibi olmuşlardır. Sahip oldukları dini anlayışları bunun engellememiş aksine bunda pay sahibi olmalarına katkı sunmuştur. Bu çalışma esnasında özellikle Hakkârililer ile ilişkili olarak Ziyauddin İsa Hakkâri ve kardeşi Zahiruddin iki belirgin isim olarak gösterilebilir.
- 6- Selahaddin Eyyubi'nin, ordusu içerisinde Hakkâri yönetici ve komutanlara karşı tam bir kabul içerisinde olduğu ve onlara çok güvendiğini de belirtmeyi gerekli görüyoruz.

Öğr. Gör. Shawish MURAD
MEŞTUB EL-HAKKARİ

المشطوب الهكاري
(الأمير الكبير والمجاهد العظيم - نسبه وسيرته و أعماله)

شاويش محمد مراد¹

الخلاصة

المشطوب الهكاري هو علي بن احمد من إحدى القبائل الكردية في قلاع الهكارية وزير الأول للسلطان صلاح الدين الأيوبي ، والأمير الكبير ومقدم الجيوش ، يمتاز على غيره بالشجاعة والمروءة والسمعة الحسنة ، والإخلاص ، مطاع في قبيلته وبنو قومه ، متفاني في خدمة السلطان وتوطيد حكمه ، نائب السلطان على صيدا وعكا ونابلس ، توفي في القدس الشريف سنة ٥٨٨ هـ ، وخلفه ابنه عماد الدين أحمد.

Özet

Ali b. Ahmed el-Meştab el-Hakkâri, Hakkâri kalesinde yaşayan Kürt bir kabileye mensup olup, Sultan Selahaddin Eyyubi'nin ilk veziridir. Aynı zamanda büyük komutan ve ordunun öncüsü unvanlarına sahip olan el-Meştab, kavmi arasında diğerlerinden daha çok cesur, ihlaslı, atılgan, atik, sözü dinlenen ve meşhur biriydi. Sultan Selahaddin'in emirleri yerine getirmede ve onun hizmetinde adeta fâni olmuştu. Sayda, Akka ve Nablus'ta Sultan'ın vekili idi. Hicri 588 yılında Kudüs'te vefat etti. Onun yerine onun oğlu İmaduddin Ahmed geçti.

Abstract

'Ali b. Ahmed el-Meştab al-Hakkari who is a member of atribe living in Hakkari Castle is the first vizier of Sultan Salahaddin. Al-Meştab who is the leader of a large army commander was known braver, more sincere, more enterprising, agile and famous person. He fulfilled the orders of the Sultan Salahaddin's without any inquiry. He was the deputy of the Sultan in Sayda, Akka and Nablus. He died in Jerusalem in 588. His son Ahmed replaced instead of him.

¹ - أستاذ اللغة العربية والقرآن الكريم في جامعة هكاري - إلهيات والثقافة الدينية .

- نسبه :

ينتمي المشطوب الهكاري إلى إحدى القبائل الكردية في قلاع الهكارية من أيام الدولة الصلاحية والدولة الزنكية ، وهو أبو الحسن علي بن أحمد بن أبي الهيجاء الهكاري (صاحب قلاع الهكارية ، وهي قلعة أشهب وما جاورها من البلاد) بن عبد الله بن مرزبان بن عبد الله الأمير الكبير مقدم الجيوش ، سيف الدين المعروف بالمشطوب . وإنما قيل له ذلك لشطبة كانت بوجهه من أثر طعنة في إحدى غزواته

والهكاري نسبة إلى منطقة الهكارية ، وهكاري : بالفتح وتشديد الكاف وراء وياه نسبة : بلدة وناحية وقرى فوق الموصل في بلد جزيرة ابن عمر ، ويسكنها أكراد يقال لهم الهكارية ، وهي منطقة جبلية في معظمها ، شديدة الوعورة ، قممها شامخة ، ووديانها ضيقة ، تقع في الزاوية الشرقية الجنوبية من تركيا حالياً ، وتتاخم الحدود الإيرانية شرقاً والحدود العراقية جنوباً ، وهي شمال موصل^٤ .

^١ - ابن الأثير ، أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم الشيباني (الكامل في التاريخ) ت: عبد القاضي ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، ط: ٢ ، ١٤١٥ هـ ، ٩ / ٢٧٥ ، وبن خلكان ، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبو بكر بن خلكان (وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان) ت: إحسان عباس ، دار صادر ، بيروت ، ط: ١٩٠٠ م ، ١ / ١٨٠ ، و الزركلي ، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس الزركلي النمشقي المتوفى ١٣٩٦ هـ (الأعلام) ، دار العلم للملايين ، ط: ٢٠٠٢ م : ٤ / ٢٥٦ ، والصفدي ، صلاح الدين خليل بن أيبك الصفدي (الوافي بالوفيات) ت: أحمد الأرنؤوط وتركي مصطفى ، دار إحياء التراث للنشر ، بيروت ، ط: ١٤٢٠ هـ ، ٢٠٠٠ م : ٢٠ / ١٢٠ .

^٢ ياقوت بن الله الحموي أبو عبد الله (معجم البلدان) دار الفكر ، بيروت : ٥ / ٤٠٨ .

^٣ - د : أحمد الخليل (مشاهير الكرد في التاريخ) الحلقة ٥٢ ، بعنوان (الفقيه عيسى الهكاري) .
^٤ رابطة علماء السوريين (حدث في الثاني والعشرين من شوال) ركن المقالات ، المستقبل لهذا الدين ، تاريخ النشر: الأربعاء ٠٢ ذ القعدة ١٤٣٢ هـ ، ٢٨ سبتمبر ٢٠١١ م ، موقع : www.islamsyria .

- سيرته و أعماله :

ظهر منذ القديم في منطقة الهكاري عدد كبير من العلماء والأمراء المشهورين بالشجاعة وقوة البأس والدفاع عن القلاع الإسلامية ومن هؤلاء الشيخ الفقيه عيسى الهكاري ، والإمام الحافظ أحمد بن أحمد بن موسى شهاب الدين أبوسعيد المعروف ملا أحمد الهكاري صاحب تفسير الهكاري ، و شيخ الإسلام أبو الحسن علي بن عرفة الهكاري ، وسيف الدين علي المعروف بالمشطوب (صاحب موضوع بحثنا) وجده أبي الهيجاء الهكاري صاحب القلاع الهكارية ، وابنه عماد الدين المشطوب (وسنتعرف عليه أيضاً) وأخوه الجناح المشطوب وغيرهم .

فقد ظهر سيف الدين علي بن أحمد المشطوب في أيام الدولة الزنكية التي كانت بقيادة عماد الدين زنكي ونور الدين ، وحكي أن أتاك زنكي لما ملك قلاع الحميدية أجلى أهلها منها فخاف أبو الهيجاء (جد المشطوبي) صاحب قلعة أشهب والجزيرة ونوشي فأرسل إلى أتاك زنكي من استخلفه له ، وحمل إليه مالا ، وحضر عند زنكي بالموصل ، فبقي مدة ثم مات فدفن بتل نوقة ، ولما سار أبو الهيجاء عن أشهب إلى موصل استتاب بها كردياً يقال له باو الأرجي ، وأخرج ولده أحمد بن أبي الهيجاء منها خوفاً أن يتغلب عليها وأعطاه قلعة نوشي ، وأحمد هذا هو والد علي بن أحمد المعروف بالمشطوب ، ولكن لما مات أبو الهيجاء سار ولده من نوشي إلى أشهب ليملكها فمنعه باو الأرجي ، وأراد حفظها لولد صغير لأبي الهيجاء اسمه علي ، فسار زنكي بعسكره فنزل على أشهب وملكها ، وقتل كثيراً من أهلها وفي مقدمتهم باو الأرجي ، وخربها وبنى قلعة العمادية ، وعاد إلى موصل.^١

وكان سيف الدين من قادة الجيش الزنكي الذين أرسلهم نور الدين مع أسد الدين شيركوه ، وقد حضر فتح مصر ، ليساعدا العاضد القاطمي في الدفاع عنها في وجه الغزو الصليبي ، ولكن لما توفي أسد الدين شيركوه سنة ٥٦٤ هـ ، تطلع بعض من القادة إلى أن يكونوا أميراً من بعده ، ومنهم سيف الدين المشطوب^٢ ، ولكن الخليفة العاضد أرسل إلى صلاح الدين ليؤليه هذا المنصب بعد أن استشار الأمراء من يصلح للوزارة ، فسار إليه شهاب الدين محمود الحارمي وأرشده إلى تولية صلاح الدين ، كما أن أصحابه قالوا له : " ليس في الجماعة أضعف ولا أصغر سناً من يوسف والرأي أن يولي فإنه لا يخرج من تحت حكمنا ثم نضع على العساكر من يستميلهم إلينا فيصير عندنا من الجنود من نمنع بهم البلاد ثم نأخذ يوسف أو نخرجه " ، ولكن صلاح الدين رفض فالزمه العاضد كارهاً ، ولقبه بالملك الناصر وذلك في

^١ - ابن الأثير (الكامل في التاريخ) ٢٧٥ / ٩ .

^٢ - أحمد بن علي بن عبد القادر أبو العباس الحسيني العبيديتقي الدين المقرئ المتوفى : ٨٤٥ هـ اعطاء الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء) ت : د جمال الدين الشيباني ، ود محمد حلمي محمد أحمد ، دار النشر : المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية - لجنة إحياء التراث الإسلامي ، ط : ١ / ٣٠٧ ، و رابطة علماء السوريين (حدث في الثاني والعشرين من شوال) .

يوم الثلاثاء الخامس والعشرين من جمادى الآخرة ، ولما نزل صلاح الدين إلى دار الوزارة لم يطعه أحد من الأمراء النورية ولا خدموه ، فسعى الفقيه عيسى الهكاري لإمالة القادة إلى صلاح الدين ، منهم الأمير سيف الدين المشطوب والأمير شهاب الدين الحارمي وهو خال صلاح الدين ، والأمير عين الدولة الياروقي ، وغيرهم ، ونجح الفقيه عيسى في ذلك كلهم إلا مع الياروقي^١ ، وبذلك ثبت حكم صلاح الدين في مصر ، وبقي سيف الدين المشطوب مع السلطان صلاح الدين إلى آخر عمره ، وأقام المشطوب ببلاد الشام أغلب وقته وكان كبير أمرانها.

وفي سنة ٥٧٣ هـ عندما هاجم الفرنجة حصن حماة ، هرع سيف الدين المشطوب إلى نجدتها وكان قريباً منها ، وقتل من الإفرنج ما يزيد على ألف رجل ما بين فارس وراجل^٢ .

وفي سنة ٥٧٥ هـ شارك سيف الدين المشطوب مع السلطان صلاح الدين في هزيمة الفرنج في معركة مرج عيون ، وكان صلاح الدين يستشير المشطوب في كثير من الأمور ويستتير برأيه ، ويعمل بها .

أرسل السلطان صلاح الدين من المنزلة سيف الدين المشطوب إلى قلعة الجزيرة من بلد الهكارية ، فحاصرها واجتمع عليه من الأكراد و الهكارية الكثير منهم^٣.

وعين صلاح الدين الأمير سيف الدين المشطوب نائباً له علي صيدا ، ولما حاصر الفرنجة عكا سنة ٥٨٦ هـ ، أنفذ إليها صلاح الدين عدد من الأمراء وكبيرهم سيف الدين المشطوب ، فدخلوا عكا أول سنة ٥٨٧ هـ ، ولكن الفرنجة عادوا فحاصروا عكا وضايقوهم مضايقة شديدة ، ولم يتمكن صلاح الدين من فك الحصار عن المسلمين في عكا ، ثم إن الحامية اتخذت قراراً بوقف القتال ، فخرج سيف الدين المشطوب إلى معسكر الصليبي ؛ لمقابلة الملك الفرنسي فليب الثاني ، والاتفاق معه في عقد هدنة بينهم وبينه على شروط منها ؛ تسليم البلد لهم مقابل أن يخرج من في

١ - ابن الأثير (الكامل في التاريخ) ١٧/١٠ ، وبهاء الدين بن شداد (النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية : في مناقب السلطان صلاح الدين يوسف بن أيوب) ١١٩/١ .

٢ - ابن الأثير (الكامل في التاريخ) ت : عمر عبد السلام تدمري ، دار الكتاب العربي ، بيروت ، لبنان ، ط : ١ ، ١٤١٧ هـ / ١٩٩٧ م ، ١٠ / ٣٤٣ - ٣٤٤ .

٣ - عماد الدين الأصفهاني المتوفى ٥٩٧ هـ (البرق الشامي) ت : د. فاتح حسين ، مؤسسة عبد الحميد شومان ، عمان ، الأردن ، ط : ١٩٨٧ م : ٥٣/٣ . و أبو القاسم شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي دمشقي المعروف بابي شامة المتوفى : ٦٦٥ هـ (عيون الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية) ت : إبراهيم الزبيق ، مؤسسة الرسالة ، بيروت ، ط : ١ ، ١٤١٨ هـ ، ١٩٩٧ م : ١ / ٢٩٦ .

٤ - ابن الأثير (الكامل في التاريخ) ١٩٩/١٠ . و ابن شداد (النوادر السلطانية) ١ / ١٣٤ .

٥ - علي محمد محمد الصلابي (صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس) دار المعرفة ، بيروت ، لبنان ، ط : ١ ، ١٤٢٩ هـ - ٢٠٠٨ م : ١ / ٦٠٨ .

البلد بأنفسهم وأموالهم ، ولكن ملك فرنسا الذي كان بعيداً كل البعد عن صفات الشهامة والمروءة ، التي كان صلاح الدين يتحلى بها ، امتنع عن إجابة طلبه ورد عليه رداً شنيعاً ، الأمر الذي أثار نخوة سيف الدين المشطوب فأغظ له في القول ، وكان مما قال له : " أنا لا نسلم البلد حتى نقتل بأجمعنا ولا يقتل واحد منا حتى نقتل خمسين نفساً من كباركم " ، ثم انصرف عنه المشطوب ودخل عكا يستثير الناس للجهاد وبذل أرواحهم في سبيل الله ، لكن الصليبيين غدروا وحبسوا وأسروا المسلمون ، و كان من بينهم أميرهم سيف الدين المشطوب ، ولما خلاص من الأسر وصل إلى السلطان وهو بالقدس ، يوم الخميس مستهل جمادى الآخرة سنة ٥٨٨ هـ ، وكان قد فدى نفسه بخمسين ألف دينار^١ .

قال ابن شداد : دخل سيف الدين المشطوب على السلطان بغته ، وعنده أخوه الملك العادل ، فنهض إليه واعتقه ، وسر به سروراً عظيماً ، وأخلى المكان وتحدث معه طويلاً^٢ ، وقد أقطعه السلطان صلاح الدين الأيوبي مدينة نابلس كلها ، إكراماً له ولجهوده ، فكان صاحب مدينة نابلس ، وكان دخله في السنة ثلاثمئة ألف دينار^٣ .

ومن صفاته أنه كان شجاعاً كثير الإخلاص والولاء للسلطان صلاح الدين الأيوبي مطاعاً في قبيلته^٤ ، وهذه الحادثة تدل على ذلك ، وهي عندما استولى الفرنجة على قلعة الداروم ، فخربوها وقتلوا الكثير من أهلها ، وأسروا طائفة من النزاريين ، ثم أقبلوا نحو القدس الشريف ، فبرز لهم السلطان صلاح الدين ، فانقلب الفرنجة خائبين ، لكن ملك الإنكلتري - وهو أكبر ملوك الفرنج - في ذلك الوقت ظفر ببعض قفول المسلمين ليلاً ، فقتل منهم خلقاً كثيراً ، وأسر منهم خمسمائة أسير ، وغنم منهم شيئاً كثيراً فتقوى الفرنج ، فغضب السلطان غضباً شديداً وخاف من

^١ - ابن الأثير (الكامل في التاريخ) ٢٠٦ / ١٠ . وابن شداد (النوانر السلطانية) ٧٥ / ١ . ورابطة علماء السوريين (حدث في الثاني والعشرين من شوال) .

^٢ - مجير الدين الحنبلي العليمي (الأئس الجليل بتاريخ القدس والخليل) ت : عدنان يونس عبد المجيد نيابة ، مكتبة ننديس ، عمان ، ط : ١٤٢٠ هـ ، ١٩٩٩ م ، ٣٧٥ / ١ ، وابن الأثير ، الباهر : ١٤١ . وصلاح الدين الصفدي (الوافي بالوفيات) ١٢٠ / ٢٠ و أبو الفداء اسماعيل بن عمر بن كثير (البداية والنهاية) ت : عبد الله عبد المحسن التركي ، دار هجر للطباعة والتوزيع ، ط ١ ، ١٤١٨ هـ ، ١٩٩٧ م ، ٦٣٩ / ١٦ .

^٣ - بهاء الدين بن شداد (نوانر السلطانية) ٩٤ / ١ ، وابن خلكان (وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان) ١٨٢ - ١٨٣ ، ومجير الدين الحنبلي (الأئس الجليل بتاريخ القدس والخليل) ٣٨٥ / ١

^٤ - أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي (العبر في خبر من غير) ت : أبو هاجر محمد بسيوني زغلول ، دار الكتب العلمية ، بيروت : ٩٧ / ٣ ، وابن كثير (البداية والنهاية) ٦٣٩ / ١٦ .

^٥ - ابن العماد (شذرات الذهب) ٣٤١ / ٤ .

عاقبة ذلك ، فحاصر القدس وتهيأ وأكمل السور وحفر الخنادق ونصب الآلات والمجانيق ، وأحضر أمراء ليلة الخميس ، وفيهم أبو الهيجاء السمين والمشطوب والأسدية بأسرهم ، فخطب فيهم واستشارهم كل برأيه ، فانتدب سيف الدين المشطوب لجوابه وقال : " يا مولانا نحن مماليكك وعبيدك وأنت الذي أعطيتنا وأنعمت علينا وكبرتنا وعظمتنا ، وليس لنا إلا رقابنا وهي بين يديك ، والله ما يرجع أحد منا عن نصرتك إلى أن يموت " ، فقال جماعة مثل ما قال ففرح السلطان وطاب قلبه^١.

- وفاته و أقوال العلماء فيه :

كانت وفاة سيف الدين المشطوب يوم الخميس السادس والعشرين من شوال ، سنة ثمان وثمانين وخمسائة بنابلس (٥٨٨هـ) رحمه الله تعالى.

وقال بهاء الدين بن شداد في كتابه سيرة صلاح الدين : " وفي يوم الخميس السادس والعشرين من شوال من السنة المذكورة بالقدس الشريف ، ودفن في داره بعد أن صلي عليه بالمسجد الأقصى"^١.

ولم يكن في أمراء الدولة الصلاحية أحد يضاهيه ولا يدانيه في المنزلة وعلو المرتبة ، وكانوا يسمونه الأمير الكبير ، وكان ذلك علماً عليه عندهم لا يشاركه فيه غيره ، وقال قاضي القضاة شمس الدين ابن خلكان رحمه الله : ورأيت بخط القاضي الفاضل : " ورد الخبر بوفاة الأمير سيف الدين المشطوب ، أمير الأكراد وكبيرهم . وكانت وفاته يوم الأحد الثاني والعشرين من شوال من السنة المذكورة بالقدس ، وكان بين خلاصه من أسره وحضور أجله دون مائة يوم . ووصف القاضي الفاضل موته بأنه : " تهدم به بنان قوم والدهر قاض ما عليه لوم "^١.

والناظر في كتب التاريخ ليرى أن سيادة أسرة المشطوب ، ومكانتها الاجتماعية والعسكرية استمرت في العصر الأيوبي ، فقد أدرك صلاح الدين أهمية هذه الأسرة ومكانتها بين أبناء جلدتها وتفانيها في خدمته ، لذلك كان سيف الدين المشطوب من أبرز أمراء الدولة الصلاحية . وقد حصلت هذه الأسرة على مكانة مرموقة عند ملوك بني أيوب ، إذ شغلوا العديد من المناصب العسكرية والإدارية ، فكان سيف

^١ - بهاء الدين بن شداد (نواذر السلطانية) ٩٩/١ ، وابن الكثير (البداية والنهاية) ٦١٤/١٦ ، و أبو شامة المقدسي (عيون الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية) ٣٠٧/٤ .

^٢ - ابن شداد (النواذر السلطانية) ١٣٧/١ ، وابن خلكان (وفيات الأعيان) ١٨٣/١ .

^٣ - ابن خلكان (وفيات الأعيان) ١٨٢/١ ، و قطب الدين أبو الفتح موسى بن محمد اليونيني المتوفى ٧٢٦هـ (نيل مرآة الزمان) دار الكتاب الإسلامي ، القاهرة ، ط: ٢ ، ١٤١٣هـ ، ١٩٩٢م ، ٢٢٥/٤ .

الدين لا يضاويه ولا يدانيه أحد في منزلته وعلو مرتبته ، حتى لقب بالأمير الكبير ، وبمقدم الجيوش ، حتى إن صلاح الدين كان يقف عند حضوره ، ويقربه من مجلسه ، ومن هذه العائلة المرموقة أمراء مرموقون ، منهم الأمير جناح الدين الهكاري أخو سيف الدين المشطوب الذي وقف بجانبه في حصار عكا و توفي في سنة (٦٠٥ هـ) ، و منهم أبو العباس الأمير عماد الدين ابن المشطوب الذي خلف مكان وحرمة والده عند ملوك بني أيوب ، وفيما يلي سنتعرف عليه.

- عماد الدين بن المشطوب :

وهو أبو العباس أحمد ابن الأمير سيف الدين أبي الحسن علي بن أحمد بن أبي الهيجاء بن عبد الله بن أبي الخليل بن مرزبان الهكاري المعروف بابن المشطوب الملقب عماد الدين، كان أميراً كبيراً وافر الحرمة عند الملوك ، معدوداً بينهم كواحد منهم ، وكان عالي الهمة غزيرة الجود واسع الكرم شجاعاً أبي النفس ، تهابه الملوك وله وقائع مشهورة في الخروج عليهم ، ولا حاجة إلى ذكرها.

وكان من أمراء الدولة الصلاحية بمصر وكبيرهم ، وله لفيف كثير ، وجميع الأمراء ينقادون إليه ويطيعونه لا سيما الأكراد ، فإن والده لما توفي وكانت نابلس إقطاعاً له أرسد منها السلطان صلاح الدين رحمه الله تعالى الثلث لمصالح بيت المقدس وأقطع ولده عماد الدين المنكور باقياً.

ولم يزل عماد الدين قائم الجاه والحرمة من الأيام الصلاحية إلى أن صدر منه في سنة دمياط ما قد شهر ، وذلك لما مات الملك العادل خلفه ستة عشر ولداً ذكراً غير البنات ، ولم يكن حاضر معه إلا الملك المعظم عيسى وكان في نابلس ، فأخذ والده إلى دمشق من دون أن يعلم بموته أحد ، ثم أخذ البيعة من أهل دمشق ، وأظهر موت أبيه ، وجلس للجزاء وكتب إلى الملوك من أخوته وغيرهم يخبرهم بموته ، فلما بلغ الملك الكامل موت أبيه وهو في قتال الفرنج ، عظم عليه ذلك جداً ، واختلف العسكر عليه ، فتأخر عن منزلته ، وعلم أن عماد الدين اتفق مع أمراء كبار على أن يخلعوا الكامل ويملكوا الملك الفائز إبراهيم ، فما أمكن الكامل إلا مداراتهم لكونه قبالة العدو ، وطمعت الفرنج ونهبت بعض أنقال المسلمين ، ففارق الملك الكامل البلاد ولحق باليمن ، فلما بلغ ذلك الملك المعظم عيسى رحل إلى أخيه الملك الكامل وكان قد أطلعه الكامل على القضية ، وأن رأس هذه الفتنة عماد الدين بن المشطوب ، فجاءه الملك المعظم عيسى بن الملك العادل سنة (٦١٨ هـ) يوماً على غفلة إلى خيمته واستدعاه سرا وسار معه وقال له : " يا عماد الدين ، هذه البلاد لك ، أشتي أن تهيبها لنا " ، وأخرج عماد الدين بن المشطوب ونفاه من

^١ - محمود محمد الرويضي (عماد الدين أحمد ابن المشطوب وأثر حركته عصيانه على سلاطين بني أيوب وملوكهم) المجلة الأردنية للتاريخ والآثار ، ٢٤، ٣م ، ٢٠٠٩م ، ص ٦٧ .
^٢ - ابن الأثير (الكامل في التاريخ) : ١٠ / ٣٧٦

العسكر الشام ، فانتظم أمر السلطان الملك الكامل ، وقوى مضايقة الفرنج لدمياط ، وضعف أهلها بسبب ما كان من الفتنة التي حصلت في عسكر الملك الكامل من ابن المشطوب^١ ، وخرج إلى الشام مجرداً من ماله بأربعة أنفار لا غير ، وأقام بحماه وتجهز منها بعسكر ورحل عنها بسبعمائة فارس ووقع بجشار حلب ، وخرج السلطان الملك الأشرف إليه ، وأخافه وأمنه بعد ذلك ، وأعطاه رأس عين الخابور وزليبا ملكاً وأرجيش^٢ ، وألت حاله إلى أن حوصر في شهر ربيع الآخر بتل يعفور القلعة التي بين الموصل وسنجار ، والقصة مشهورة ، فراسله الأمير بدر الدين لؤلؤ أتاك صاحب الموصل ولم يزل يخدعه ويطمئنه إلى أن أذعن للانقياد ، وحلف له على ذلك ، فاخذه معه ابن المشطوب إلى الموصل ، وأقام بها قليلاً ، ثم قبض عليه فسجنه ، وذلك في سنة سبع عشرة وستمائة (٦١٢ هـ) وأرسله إلى الملك الأشرف مظفر الدين ابن الملك العادل. وإنما قبض عليه تقريباً إلى قلبه ، فاعتقله الملك الأشرف ونقله من حبس موصل وحبسه في جب بقلعة حران^٣ ، وضيق عليه تضيقاً شديداً ، من الحديد الثقيل في رجليه والخشب في يديه ، وحصل في رأسه ولحيته وثيابه من القمل شيء كثير على ما قيل^٤.

وقال ابن شداد : و كنت أسمع بذلك في وقته وأنا صغير ، وبلغني أن بعض من كان متعلقاً بخدمته كتب في ذلك الوقت إلى الملك الأشرف ذوببت في معناه ، وهو :

يا من بدوام سعده دار فك   ما أنت من الملوك بل أنت ملك
مملوكك ابن المشطوب في السجن   هلك أطلقه فإن الأمر لله ولك

ومكث على تلك الحال إلى أن توفي في الاعتقال في شهر ربيع الآخر سنة تسع عشرة وستمائة (٦١٩ هـ) ، وبنيت له ابنته قبة على باب مدينة رأس عين ، ونقلته من حران إليها ودفنته بها ، رحمه الله تعالى.

ولما كان في السجن كتب إليه بعض الأدباء بيت ، وهو :

يا أحمد ما زلت عماداً للدين   يا أشجع من أمسك رمحاً بيمين
لا تأس إذا حصلت في سجنهم   ها يوسف قد أقام في السجن سنين

^١ - أبو الفداء (المختصر في أخبار البشر) : ٣٩٢ / ١ -
^٢ - ابن الأثير (الكامل في التاريخ) : ٣٨٨ / ١٠ . و أبو الفضائل محمد بن علي بن نظيف الحموي (التاريخ المنصورى ، تلخيص الكشف والبيان في حوادث الزمان) ، ت : د : أبو العبد دودو ، مطبعة الحجاز ، دمشق : ٥٢ / ١ ، ٧٦ ، ٧٧ ، ٧٨ .
^٣ - أبو الفداء (المختصر في أخبار البشر) : ٣٩٥ / ١ .
^٤ - ابن خلكان (وفيات الأعيان) : ١٨١ / ١ .

وهذا مأخوذ من قول الباحثي من جملة أبيات :

أما في رسول الله يوسف أسوة لمثلك محبوباً على الظلم والإفك

أقام جميل الصبر في السجن برهة فآل به الصبر الجميل إلى الملك

وكانت ولادة الأمير عماد الدين في سنة خمس وسبعين وخمسمائة تقديراً^١.

وفي بعض رسائل القاضي الفاضل أن الأمير سيف الدين أبا الحسن علي ابن أحمد الهكاري المعروف بالمشطوب ، كتب إلى الملك الناصر صلاح الدين يخبره بولادة ولده عماد الدين أبي العباس أحمد، وأن عنده امرأة أخرى حاملاً، فكتب القاضي الفاضل جوابه " وصل كتاب الأمير دالاً على الخبر بالولدين، الحال على التوفيق، والسنائر كتب الله سلامته في الطريق فسررنا بالغرفة الطالعة من لثامها، وتوقعنا المسرة بالثمرة الباقية في أكامها^٢.

- الخاتمة :

وفي نهاية هذه الدراسة لكلا الشخصيتين من الأسرة المشطوب ، وهما سيف الدين علي بن أحمد وابنه عماد الدين المشطوب ، تبين لنا أنهما من قبيلة الأكراد الهكارية ، وقد عرف عنهما الشجاعة وقوة اليأس والمكانة المرموقة والسمعة الحسنة بين ملوك بني الأيوب ، ومن أكابر أمرانهم ، وقد عرف عن الأول الإخلاص وعلو المنزلة والمرتبة العالية ، وكان وزير الأول للسلطان صلاح الدين الأيوبي ومقدم الجيوش وكبير الأمراء ، وتفانى في خدم السطان وتوطيد حكمه ، وكان مطاعاً بين الأكراد وله كلمة الفصل ، وورثه ابنه هذه المكانة ، ولكنه تمرد على بعض أمراء بني الأيوب ، ولعل مرد ذلك اخراجه من الديار المصرية ونفيه إلى الشام فحمل في نفسه العصيان والتمرد ، فأدى به إلى السجن حتى توفي فيه ، ولعل ذلك أدى إلى تأدب باقي الأمراء لمن سولت لهم أنفسهم عصيان الدولة الأيوبية .

^١ - المقرئزي (السلوك لمعرفة دول الملوك) : ٦٥ / ١ ، وابن خلكان (وفيات الأعيان) : ١٨٢ / ١ ، ابن الأثير (الكامل في التاريخ) : ٣٨٩ / ١٠ ، وصلاح الدين خليل بن أيبك الصفيدي (لوافي بالوفيات) ، ت: أحمد الأرواؤوط وتركي مصطفي ، دار إحياء التراث ، بيروت ، ط: ١٤٢٠ هـ ، ٢٠٠٠ م : ١٤٨ / ٧ .

^٢ - أبو محمد عفيف الدين عبد الله بن أسعد بن علي بن سليمان اليافعي المتوفى ٧٦٨ هـ (مرآة الجنان وعبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان) دار الكتب العلمية ، بيروت ، لبنان ، ط: ١٤١٧ هـ ، ١٩٩٧ م : ٣٦ / ٤ . وابن خلكان (وفيات الأعيان) : ١٨٢ / ١ .

المصادر والمراجع

- أحمد الخليل (مشاهير الكرد في التاريخ) الحقة ٥٢ ،مقالة بعنوان (الفقيه عيسى الهكاري).

- ابن الأثير، أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم الشيباني (الكامل في التاريخ) ت: عمر عبد السلام تدمري ، دار الكتاب العربي، بيروت ، لبنان ، ط ١ ، ١٤١٧هـ / ١٩٩٧م .

- ابن كثير ، أبو الفداء اسماعيل بن عمر بن كثير (البداية والنهاية) ت : عبد الله عبد المحسن التركي ، دار هجر للطباعة والتوزيع ، ط ١ ، ١٤١٨هـ ، ١٩٩٧م .

- ابن شداد ، يوسف بن رافع بن تميم بن عتبة الأسدي الموصللي ، بهاء الدين بن شداد المتوفى ٦٣٢ هـ (النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية في مناقب السلطان صلاح الدين يوسف بن أيوب) ت : جمال الدين الشيال ، مكتبة الخانجي ، القاهرة ، ط ٢ ، ١٩٩٤ م .

- ابن العماد ، عبد الحي بن أحمد بن محمد ابن العماد العكري الحنبلي أبو الفالح المتوفى ١٠٨٩ هـ (شذرات الذهب في أخبار من الذهب) ت : محمود الأرناؤوط ، دار ابن كثير ، دمشق ، ط ١ ، ١٩٨٦ م .

- ابن خلكان ، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبو بكر بن خلكان (وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان) ت، إحسان عباس ، دار صادر ، بيروت ، ط: ١٩٠٠م .

- أبو الفداء ، عماد الدين إسماعيل بن علي بن محمود بن محمد بن عمر بن أيوب المتوفى ٧٣٢ هـ (المختصر في أخبار البشر) المطبعة الحسينية ، مصر ، ط ١ ، بدون ، ت .

- أبو الفضائل محمد بن علي بن نظيف الحموي (التاريخ المنصوري ، تلخيص الكشف والبيان في حوادث الزمان) ، ت: د: أبو العبد دودو ، مطبعة الحجاز ، دمشق .

- الأصفهاني ، عماد الدين الأصفهاني المتوفى ٥٩٧ هـ (البرق الشامي) ت : د: فاتح حسين ، مؤسسة عبد الحميد شومان ، عمان ، الأردن ، ط: ١٩٨٧م .

- أبو شامة ، أبو القاسم شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي المعروف بأبي شامة المتوفى : ٦٦٥ هـ (عيون الروضتين في

أخبار الدولتين النورية والصلاحية) ت: إبراهيم الزبيق، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط: ١، ١٤١٨هـ، ١٩٩٧م.

- الجزري، علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني المعروف بابن الأثير الجزري (التاريخ الباهر في الدولة الأتابكية بالموصل) ت: عبد القادر طلليمان، دار الكتب الحديثة، القاهرة، بدون، ط، ت

- الحموي، ياقوت بن الله الحموي أبو عبد الله (معجم البلدان) دار الفكر، بيروت، بدون، ط، ت.

- الذهبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي (العبر في خبر من عبر) ت: أبو هاجر محمد بسيوني زغلول، دار الكتب العلمية، بيروت، بدون، ط، ت.

- رابطة علماء السوريين (حدث في الثاني والعشرين من شوال) ركي المقالات، المستقبل لهذا الدين، تاريخ النشر: الأربعاء ٠٢ ذ القعدة ١٤٣٢ هـ، ٢٨، سبتمبر ٢٠١١م، موقع: www.islamsyria.

- الزركلي، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس الزركلي الدمشقي المتوفي ١٣٩٦هـ (الأعلام) دار العلم للملايين، ط: ٢٠٠٢م.

- الصفدي، صلاح الدين خليل بن أيبك الصفدي (الوافي بالوفيات) ت: لهد الأرنؤوط وتركي مصطفى، دار إحياء التراث للنشر، بيروت، ط: ١٤٢٠هـ، ٢٠٠٠م.

- الصلابي، علي محمد محمد الصلابي (صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس) دار المعرفة، بيروت، لبنان، ط ١، ١٤٢٩ هـ - ٢٠٠٨.

- العلمي، مجير الدين الحنبلي العلمي (الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل) ت: عدنان يونس عبد المجيد نباتة، مكتبة دنديس، عمان، ط: ١٤٢٠هـ، ١٩٩٩م.

- المقرئزي، أحمد بن علي بن عبد القادر أبو العباس الحسيني العبيدي تقي الدين المقرئزي المتوفي: ٨٤٥هـ (اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء) ت: جمال الدين الشيال، و د محمد حلمي محمد أحمد، دار النشر: المجلس الأعلى للشئون الإسلامية - لجنة إحياء التراث الإسلامي، ط ١، بدون، ت.

- المقرئزي (السلوك لعرفة دول الملوك) ت: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ١٩٩٧م.

- محمود محمد الرويضي (عماد الدين أحمد ابن المشطوب وأثر حركته
عصيانه على سلاطين بني أيوب وملوكهم) المجلة الأردنية للتاريخ والآثار، ط:
٢٠٠٩ م.

- اليافعي، أبو محمد عفيف الدين عبد الله بن أسعد بن علي بن سليمان اليافعي
المتوفى ٧٦٨هـ (مرآة الجنان وعبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث
الزمان) دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، ط: ١٤١٧هـ، ١٩٩٧ م.

- اليونيني، قطب الدين أبو الفتح موسى بن محمد اليونيني المتوفى ٧٢٦هـ (ذيل
مرآة الزمان) دار الكتاب الإسلامي، القاهرة، ط: ٢، ١٤١٣هـ، ١٩٩٢ م.

Öğr. Gör. Macid Hac MUHAMMED
ZİYAÜDDİN İSA EL-HAKKARİ

مُهَنْدِسُ الدَّوْلَةِ الأَيُّوبِيَّةِ
الفقيهُ الأَمِيرُ ضِيَاءُ الدِّينِ عَيْسَى الهَكَارِيُّ

ماجد حسن حاج محمد^١

المقدمة:

الحمد لله رب العالمين ، وأفضل الصلاة وأتم التسليم على سيدنا محمد سيد الشجعان والمجاهدين ، وعلى آله وأصحابه أجمعين.

وبعد. فإن الحديث عن سير عظمائنا في التاريخ ، وقوادنا في الجهاد ورجالنا في الإصلاح لمن أطيب الأحاديث ، ومن أحب الذكريات ، ذلك لأنهم شمس الهدى في سماء الإنسانية ، كما أن الكثير منهم اتخذ من منهج النبوة منارة تُضيء له دربه ، استنارة بسيرة من والخلفاء والصحابة الذين سَطَرُوا أروع ملاحم البطولة في العطاء والزهد والجهاد ومحبة الناس والإيثار ف، فقلما وجدنا في تاريخنا رجالاً تجتمع فيهم صفات القائد والفقيه ، وما أميرنا الفقيه ضياء الدين عيسى الهكاري إلا أحد هؤلاء العظماء الأبطال الذين كان له دورٌ أقل ما يقال عنه مهمٌ وبارزٌ في صعود الناصر إلى سُدَّةِ الحكم أو على أقل تقدير في تثبيت دعائم حكم الملك الناصر صلاح الدين من خلال حسن التدبير والنصح .

أولاً: التعريف بالفقيه عيسى الهكاري:

هو الفقيه ضياء الدين أبو محمد عيسى بن محمد بن عيسى الهكاري^٢ ، وقد عرّفهُ الزُّرْكَلي بأنّه: عيسى بن محمد بن عيسى الحسن بن الطالب، أبو محمد، ضياء الدين الهكاري^٣ ، وقد أرجع ابن خَلِّكان نسبه إلى سيدنا علي بن أبي طالب رضي الله

^١ الأستاذ ، في جامعة حكاري ، كلية الإنجيات ، مدرس اللغة العربية .

^٢ صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وحرير بيت المقدس ، علي محمد محمد الصلاحي ، ص ٣٣٢ .

^٣ الاعلام ، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الزرّكلي الدمشقي ، ج ، ص ١٠٧ .

عنه ، غير أن الكثير من كتب لم تُشر إلى ذلك ، بل أكدت على كونه كردي الأصل ، اتصل بالأمير أسد الدين شيركوه عم صلاح الدين وصار إمامه يصلي به الفرائض الخمس ، ولما توجه أسد الدين إلى الديار المصرية ، وتولى الوزارة كان عيسى في صحبته ، ويرى ابن خلدون أنه كان من خُصَاء صلاح الدين .

مولده وحياته:

لم تذكر كتب التاريخ والمصادر التي عدنا إليها شيئاً عن ولادة الفقيه الهكاري ولا عن حياته ، بل نجد أنفسنا فجأة أمام شابٍ مُخلص عالمٍ فقيهٍ وقف إلى جانب الملك الناصر ومن قبله صاحب أسدالدين شيركوه إلى مصر، وينتسب إلى القلعة الهكارية والتي كانت مشهورة في زمن الدولة الزنكية والأيوبية وهي تقع جنوب شرق تركيا حالياً ، وكانت تابعة لجزيرة ابن عمر قديماً.

أعمال الفقيه الهكاري:

بعد أن دخل الناصر بيت المقدس كان المسجد الأقصى عبارة عن زريبة للحيوانات فأمر الناصر بإزالة الصور والصلبان والمنكرات الموجودة حول الصخرة العظيمة ، وطهرها بعد ما كانت جيفة، وأمر الفقيه عيسى الهكاري أن يُعملَ حولها شبايك من حديد، ورتب لها إماماً راتباً، وأوقف عليه رزقاً جيداً . كما أنه استناب القضاة الشافعيين في جميع البلاد^٢ وذلك بعد أن عُيِّن قاضياً للقاهرة كما أنه أنشأ المدارس لتدريس المذاهب السنية . كما أنه اشتغل بحلب بالمدرسة الزجاجية^٣.

شيوخ الفقيه الأمير ضياء الدين عيسى الهكاري :

وقد تفقه عيسى الهكاري على يدي:

^٢ تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، سمس الدين الذهبي، ج ٤، ص ٢٢٤.

^٥ البداية والنهاية، ابو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي، ص ٣٢٦.

^٦ عصر الدولة الزنكية، علي الصلابي ص ٥٦٩.

^٧ البداية والنهاية : ابن كثير الدمشقي ، ص ٣٣٤.

^٨ تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام : سمس الدين الذهبي، ج ٤، ص ٢٢٤.

- ١- الشيخ أبي القاسم بن البرزي الجزري، وكان من الفضلاء والأمراء الكبار^١.
- ٢- عبد الله بن أبي عصرون والذي كان يميل إلى استاذته ويتمنى أن يراه قاضياً لقضاة الشام.
- ٣- الحافظ أبي طاهر السلفي^٢.
- ٤- والحافظ ابن عساكر^٣.
- ٥- وقد روى الفقيه الهكاري عن الخطيب زين الدين^٤.

المعارك والفنوحات التي شهدتها الفقيه عيسى الهكاري:

وقد، حضر فتح مصر مع أسد الدين شيركوه^٥، كما أنه شهد معركة الرملة والتي أسير فيها، كما شهد الواقعة الكبرى واقعة عكا إذ كان يتولى مقدمة القلب في جيش صلاح الدين^٦، وكان مع من حاصر الموصل، وقد أبلى بلاءً حسناً، كما أنه شهد الملحمة الكبرى وهي معركة حطين وغير ذلك من الغزوات.

ثم حضر مع السلطان صلاح الدين فتح القدس، وكان صلاح الدين يميل إليه ويستشيره، وكان الله قد أقامه لقضاء حوائج الناس والتفريج عن المكروبين مع الورع والعفة والدين - رحمه الله-^٧.

^٩ صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وحرير بيت المقدس : علي محمد محمد الصلاحي، ص ١٩١.

^{١١} تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام : سمس الدين الذهبي، ج ١، ص ٢٢٤.

^{١٢} تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام : سمس الدين الذهبي، ج ١، ص ٢٢٤.

^{١٣} النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة: يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الخنفي، أبو إمام، جمال، ص ١١٠.

^{١٤} صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وحرير بيت المقدس : علي محمد محمد الصلاحي، ص ٥٨٧.

^{١٥} النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الخنفي، أبو إمام، جمال، ص ١١٠.

أسْرُ الْفَقِيهِ عَيْسَى الْهَكَارِيِّ :

بعد واقعة الرملة وتفرق الجند إثر الهزيمة التي وقعت بجيش صلاح الدين وكان من جملة من أسر الفقيه عيسى الهكاري وأخيه الظهير، وكانا قد سارا منهنزمين فضلا الطريق، وبقوا سنيين في الأسر، فافقدي صلاح الدين الفقيه عيسى بسيتين ألف دينار وجماعة كثيرة من الأسرى^{١٦}.

مَكَانَةُ الْفَقِيهِ عَيْسَى الْهَكَارِيِّ:

وقد صنّف عبد الرحمن الحنبلي صاحب كتاب ((الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل)) الفقيه الهكاري بأنه من أعيان العلماء في القدس وقد كان الفقيه أحد الأُمراء بالدولة الصلاحية وكان كبير القدر وافر الحرمة معولا عليه في الآراء^{١٧} كما أنه كان واسطة خير للناس نفع بجاهه خلقا كثيرا ولم يزل على مكانته وتوفر حرمة الى أن توفي^{١٨}.

الْفَقِيهِ عَيْسَى الْهَكَارِيُّ وَ إِدَارَةُ شُؤُونِ مِصْرَ:

ولما مرض صلاح الدين بحران، قيل أنه قد مات فجري من تقي الدين حرّكات من يريد [أن] يستبد بالملك، فلما عوفي صلاح الدين بلغه ذلك، فأرسل الفقيه عيسى الهكاري، وكان كبير القدر عنده، مطاعا في لجئذ، إلى مصر، وأمره بإخراج تقي الدين والمقام بمصر.

فسار مجدا، فلم يشعر تقي الدين إلا وقد دخل الفقيه عيسى إلى داره بالقاهرة، وأرسل إليه يأمره بالخروج منها^{١٩}. وهذا إن دلّ فإنما يدلّ على مكانة الفقيه عند صلاح الدين.

^{١٦} الكامل في التاريخ، ابن الاثير ص ٤٢٩.

^{١٧} الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل، عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن العلمي الحنبلي، ابو اليمن، مجر الدين، الصفحة ١٤٣.

^{١٨} الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل، عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن العلمي الحنبلي، ابو اليمن، مجر الدين، الصفحة ١٤٣.

^{١٩} الكامل في التاريخ، ابن الاثير، ص ١٦.

إصلاح الموقف بين صلاح الدين والملِك العادل نور الدين:

حاول بعض الواشين إغارة صدر نور الدين زكي على صلاح الدين لاسيما بعد أن غدا الناصر على رأس الوزارة في مصر وهذا ما أفاض الكثير من الحساد وعلى رأسهم اليازوقي وغيرهم ، إذ أخذ الشك يدخل إلى نفس الملك العادل وخاف أن يستأثر صلاح الدين بحكم مصر لاسيما وأن الناصر كان يتجنب لقاء نور الدين ، و كان الفضل للشيخ عيسى الهكاري في إصلاح الموقف بين صلاح الدين والسلطان نور الدين محمود^{٢٠}.

إكرام السلطان للفقير عيسى الهكاري:

تذكر الكثير من مصادر التاريخ أن الناصر قرَّبَ الفقيه الهكاري إليه وقد تقدّمَ عنده صلاح الدين تقدُّمًا عظيمًا وكما أنه كان كبير القدر عنده، مُطاعًا في الجند ، إذ كان صلاح الدين يميل إليه ويستشيرُهُ ، في الكثير من الأمور ، وتقدّمَ بذكر هذا، وقد جعل السلطان للفقير عيسى الهكاري كل ما كان للدواية من منازل وضياع ومواضع ورباع فأخذها بما فيها من غلال ومتاع كما أن الناصر اعتمد عليه ولم يكن يخرج عن رأيه وكان كثير الإدلال عليه يخاطبه بما لا يقدر عليه غيره من الكلام^{٢١}.

استشهاد الظهير أخي الفقيه عيسى :

^{٢٠} صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وبحرير بيت المقدس، علي محمد محمد الصلابي

ص ٣٣٤-٣٣٥

^{٢١} الكامل في التاريخ، ابن الاثير، ص ٧٧.

^{٢٢} الكامل في التاريخ، ابن الاثير، ص ١٦.

^{٢٣} عيون الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية ، ابو القاسم شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن

إبراهيم المقدسي الدمشقي المعروف بابي شامة ، ص ٣١٠.

^{٢٤} النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، يوسف بن تغري يردى بن عبد الله الظاهري الخنقي، ابو اخاسن،

جمال الدين، ج ، ص ١١٠.

^{٢٥} الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل، عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن العليمي الخنيلي، ابو اليمن، مجر

الدين، ج ، ص ١٤٣.

وفي واقعة عكا الكبرى حدث أن استغل الفرنجة تفرق عسكر صلاح الدين ،
إذ كان كثيرٌ من عسكر صلاح الدين غائباً عنه ، فاستطاعوا كسر المسلمين في تلك
الواقعة وكان من بين من استشهد الظهير أخو الفقيه عيسى ، وكان والي البيت
المقدس قد جمع بين الشجاعة والعلم والدين . وعندما علم الفقيه عيسى الهكاري
بنياً استشهاده أنكر عزاء الناس له قائلاً: هذا يوم الهناء، لا يوم العزاء .

تولى الفقيه عيسى الهكاري القضاء في القاهرة:

وتولى الناصر صلاح الدين القضاء في القاهرة للفقيه عيسى الهكاري السني فاستناب
القضاة السافعيين في جميع البلاد وأنشأ المدارس لتدريس المذاهب السنية .

إسناد الفقيه الهكاري للناصر صلاح الدين عند توكيله الوزارة في مصر:

بعد أن تولى صلاح الدين الوزارة بتقليد من الخليفة العاضد، اعترض بعض
الأمراء النورية الذين طمعوا في الوزارة لأنفسهم على هذا الوضع ورفضوا طاعة
صلاح الدين وخدمته و كادت تحدث فتنة بين قوات نور الدين في مصر لولا
الدور الذي قام به الفقيه عيسى الهكاري فقد أخذ يسعى جاهداً بين هؤلاء الأمراء
إلى أن جمعهم حوله بأنواع من الترغيب والترهيب، إلا أن عين الدولة الباروقي
فضل العودة إلى الشام لخدمة نور الدين محمود على أن يظل تابعاً لصلاح الدين .

شجاعته في الحروب ضد الصليبيين:

٢٦ الكامل في التاريخ، ابن الاثير، ص ٧٢٧٣.

٢٧ صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وحرير بيت المقدس ، علي محمد محمد الصلابي
، ص ٥٩٠.

٢٨ نفس المصدر ، ٥٨٧.

٢٩ صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وحرير بيت المقدس ، علي محمد محمد الصلابي
، ص ١٩١.

٣٠ صلاح الدين الايوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وحرير بيت المقدس: علي محمد محمد الصلابي
، ص ٣٣٥.

لا يستطيع أحد أن ينكر الدور العظيم الذي قام به الفقيه الهكاري في ميادين السياسة ، غير أن دوره لم يقف عند هذا الحد ، بل إن ساحات الوعى تشهد له قبل كُتُب التاريخ على أنه كان مغواراً شجاعاً لا يهاب المنايا واضعاً روحه على كفه متقدماً جنده في ساحات القتال ، وذلك كله في سبيل إعلاء كلمة الله وخدمة هذا الدين ، وعندما جاهد صلاح الدين في جبهة الشام كان معه الكثير من المتطوعين من الفقهاء والعلماء ، وفي مقدمتهم الفقيه عيسى الهكاري الذي شاركه في جهاده ضد الصليبيين مشاركة فعلية وحمل السلاح وقاتل في المعارك مجاهداً في سبيل الله، وكان يلبس زي الأجناد بعمائم الفقهاء فيجمع بين اللباسين^١ ، ويذكر ابن الأثير في هذا المجال أن الفقيه عيسى الهكاري: كان أشد الناس قتالاً ذلك اليوم^٢ وهو يقصد واقعة الرملة التي أسر فيه الفقيه مع أخيه الظهير .

دُبُلُومَاسِيَّةُ الْفَقِيهِ عَيْسَى الْهَكَارِيِّ:

وقد قام بالعديد من المهام الدبلوماسية منها:

١-التفاوض مع وزير خلاط:

فقد قام الفقيه عيسى الهكاري في سنة ٥٨١هـ/١١٨٥م بمهمة دبلوماسية إذ أوفده السلطان صلاح الدين الأيوبي للتفاوض مع وزير خلاط كناناب عنه^٣

٢- ومن ذلك أيضاً "مساهمته في الصلح مع أهل الموصل"^٤ . ورفضه في المرة الثانية فك الحصار عن الموصل ، وهذا إن دلَّ يدل على أن الرجل كان ذا فكر ثاقب .

٣-وتجد هذه الدبلوماسية في قدرته على اقناع الأمراء في قبول تسلم الناصر صلاح الدين الوزارة بعد رفضهم إطاعته ، إضافة إلى قدرته على إخراج نقي الدين من مصر وإرساله إلى الشام بعد أن أحس الملك الناصر منه رغبة في الاستقلال بالقرار المصري

^{٣١} صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية ومحير بيت المقدس، علي محمد محمد الصلابي

ص ٣٣٥ .

^{٣٢} تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعيان ، ص ٤٠٠، ج ٤٠، ص ٢٢ .

^{٣٣} صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية ومحير بيت المقدس، علي محمد محمد الصلابي

ص ٣٣٥ .

^{٣٤} نفس المصدر ، ص ٣٣٤ .

وفاة الفقيه عيسى الهكاري :

قِيلَ أَنَّهُ كَانَ مُلَازِمًا لِلسُّلْطَانِ صَلَاحِ الدِّينِ حَتَّى مَاتَ فِي رِكَابِهِ بِمَنْزِلَةِ الْخَرْوْبَةِ قَرِيبًا مِنْ عَكَا ، ثُمَّ نُقِلَ إِلَى الْفُدْسِ فُذِّقَ بِهَا . وَقِيلَ أَنَّهُ تُوفِيَ فِي يَوْمِ الثَّلَاثَاءِ عِنْدَ طُلُوعِ الشَّمْسِ ، التَّاسِعُ مِنْ ذِي الْقَعْدَةِ سَنَةِ خَمْسٍ وَثَمَانِينَ وَخَمْسَمِائَةٍ .

الخاتمة:

في خاتمة هذا البحث والذي كنت أتمنى ألا أنتهي منه لما وجدت فيه من متعة وأنا أتتبع وأبحث عن الأخبار التي تتحدث عن الفقيه الهكاري ، فقلما نجد مثل هؤلاء الرجال الذين جمعوا بين الدنيا والآخرة في أعمالهم ، ومن خلال هذا العمل البسيط المتواضع ، نستنتج مايلي:

١- أن لهذا الرجل صلة وثيقة وقوية بالعائلة الأيوبية ، إذ بقي مخلصاً لها حتى وفاته ، حتى أن كتب التاريخ تذكر بأنه مات في ركاب صلاح الدين ، وهذا يدل على الإخلاص الكبير الذي كان يتمتع به هذا الرجل .

٢- الكثير من كتب التاريخ قد هضمت حق هذا الرجل العظيم فلم تقف عنده على القدر المطلوب ، فرجل قَدَّمَ كُلَّ هذه التضحيات ، وكان من أهم أسباب إسناد الوزارة للناصر صلاح الدين بفضل ذكائه ، لا نستطيع إلا أن نقول عنه أنه أحد أهم مهندسي قيام الدولة الأيوبية.

٣- نجد أن الفقيه الهكاري هو كردي بامتياز ، خلافاً لبعض الروايات التي تنسبه لسيدنا علي ابن أبي طالب ، وقد يكون القصد من ذلك إصاق كل شريف بنسب آل البيت.

٤- الذكاء والدهاء وحسن التدبير الذي كان يتمتع به الفقيه فقد استطاع استمالة الأمراء بالترغيب أو الترهيب في إطاعة صلاح الدين وعدم الخروج عليه لاسيما وأن الناصر وقتها لم يكن ذا شوكة فحتى أقرب الناس طمع بالوزارة آنذاك ومنهم خاله ، ومع ذلك استطاع الفقيه الهكاري بذكائه توطيد الحكم للناصر.

٥- نجاح الفقيه الهكاري في المهمات الخاصة التي أوكلت إليه وهذا بدا واضحاً جلياً من خلال الصلح بين الملك العادل والناصر صلاح الدين أو أفضل القول

^{٣٥} البداية والنهاية: ابن كثير الدمشقي ، ٤٤٣ .

^{٣٦} وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان ، ابن خلدان الرمكي الإربلي ، الصفحة ٤٩٧ .

إزالة الشك الذي كان يُساورُ الملكَ العادلَ محمودَ زنكي ، من رغبة صلاح الدين في الاستئثار بالحكم في مصر .

٦- الدهاء والذكاء بدا حاضرين أمامنا من خلال رفضه لفك الحصار الثاني عن الموصل .

٧- الثقة العمياء التي أعطاه إياها الملك الناصر ، وظهر ذلك جلياً عندما أرسله إلى مصر لإخراج تقي الدين منها ، والبقاء هناك .

٨- دبلوماسية الفقيه الهكاري من خلال المفاوضات التي كان يقوم بها .

ومن أجل ما قرأت عن الفقيه الهكاري قول صاحب كتاب النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، إذ يقول: (كانَ اللهُ قد أقامه لقضاء حوائج الناس والتفريح عن المكروبين مع الورع والعفة والدين - رحمه الله-)^{٣٧} . والحمد لله رب العالمين.

المصادر والمراجع:

١- الكتاب: صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس ، المؤلف: علي محمد محمد الصلّابي ، الناشر: دار المعرفة، بيروت - لبنان ، الطبعة: الأولى، ١٤٢٩ هـ - ٢٠٠٨ م ، عدد الأجزاء: ١ .

٢- الكتاب: الأعلام ، المؤلف: خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الزركلي دمشقي (المتوفى: ١٣٩٦هـ) ، الناشر: دار العلم للملايين ، الطبعة: الخامسة عشر - أيار / مايو ٢٠٠٢ م ، ص ١٠٧ .

٣- الكتاب: ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوي الشأن الأكبر ، المؤلف: عبد الرحمن بن محمد بن محمد، ابن خلدون أبو زيد، ولي الدين الحضرمي الإشبيلي (المتوفى: ٨٠٨هـ) ، المحقق: خليل شحادة ، الناشر: دار الفكر، بيروت ، الطبعة: الثانية، ١٤٠٨ هـ - ١٩٨٨ م ، عدد الأجزاء: ١ .

٤- الكتاب: البداية والنهاية ، المؤلف: أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي (المتوفى: ٧٧٤هـ) ، الناشر: دار الفكر عام النشر: ١٤٠٧ هـ - ١٩٨٦ م ، عدد الأجزاء: ١٥ ، الجزء ١٢ .

٥- الكاب: النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، المؤلف: يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الحنفي، أبو المحاسن، جمال الدين

^{٣٧} النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الحنفي، أبو المحاسن،

- (المتوفى: ٨٧٤هـ)، الناشر: وزارة الثقافة والإرشاد القومي، دار الكتب، مصر، عدد الأجزاء: ١٦ .
- ٦- الكتاب: الكامل في التاريخ، المؤلف: أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني الجزري، عز الدين ابن الأثير (المتوفى: ٦٣٠هـ)، تحقيق: عمر عبد السلام تدمري، الناشر: دار الكتاب العربي، بيروت - لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤١٧هـ / ١٩٩٧م، عدد الأجزاء: ١٠.
- ٧- الكتاب: الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل، المؤلف: عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن العليمي الحنبلي، أبو اليمن، مجير الدين (المتوفى: ٩٢٨هـ)، المحقق: عدنان يونس عبد المجيد نباتة، الناشر: مكتبة دنديس - عمان، عدد الأجزاء: ٢ .
- ٨- الكتاب: اتعاط الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء، المؤلف: لحد بن علي بن عبد القادر، أبو العباس الحسيني العبيدي، تقي الدين المقرئزي (المتوفى: ٨٤٥هـ)، الجزء ١: حقه د جمال الدين الشيال، أستاذ التاريخ الإسلامي وعميد كلية الآداب - جامعة الإسكندرية، الجزء ٢، ٣: حقه د محمد حلمي محمد أحمد، أستاذ التاريخ الإسلامي - كلية دار العلوم، جامعة القاهرة، الناشر: المجلس الأعلى للشئون الإسلامية - لجنة إحياء التراث الإسلامي، الطبعة: الأولى .
- ٩- الكتاب: عيون الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية، المؤلف: أبو القاسم شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي المعروف بأبي شامة (المتوفى: ٦٦٥هـ)، المحقق: إبراهيم الزبيق، الناشر: مؤسسة الرسالة - بيروت، الطبعة: الأولى، ١٤١٨هـ / ١٩٩٧م، عدد الأجزاء: ٥ .
- ١٠- الكتاب: وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، المؤلف: أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أبي بكر ابن خلكان البرمكي الإربلي (المتوفى: ٦٨١هـ)، المحقق: إحسان عباس، الناشر: دار صادر - بيروت .
- ١١- الكتاب: عصر الدولة الزنكية، ونجاح المشروع الإسلامي بقيادة نور الدين محمود «الشهيد» في مقاومة التغلغل الباطني والغزو الصليبي، المؤلف: علي محمد محمد الصلابي، الناشر: مؤسسة اقرأ للنشر والتوزيع والترجمة، القاهرة - مصر، الطبعة: الأولى، ١٤٢٨هـ - ٢٠٠٧م، عدد الأجزاء: ١ .
- ١٢- الكتاب: تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، المؤلف: شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي (المتوفى: ٧٤٨هـ)، المحقق: عمر عبد السلام التدمري، الناشر: دار الكتاب العربي، بيروت، الطبعة: الثانية، ١٤١٣هـ - ١٩٩٣م، عدد الأجزاء: ٥٢ .

Doç. Dr. Kerevan Muhammed EHMED
İBN-İ ESİR EL-CEZERİ'NİN
EL-KAMİL Fİ'T-TARİH İSİMLİ ESERİNE
GÖRE MİLADİ 13. ASIRDA
MOĞOLLAR TARAFINDAN
KÜRTLERE UYGULANAN SOYKIRIM

قىركىنا كوردان ل سەردەستى مەشۇلىيان ل چەرخى (۷مىش / ۱۳ز)

لدويىڭ دەقىت پەرتۇكا (الكامل فى التاريخ) يا ئىبن ئەسىرى^(۱) جەزرى

(قەكۈلىنەكا شۇقەكرنى)

د.كەرەقشان محمد احمد ئامبىدى

پروفىسسۇرى ھارىكار

زانىنگەھا دھوك / كولىچا ئادابى – پىشكا مېژوو

كۆرتى:

ئارمانجا فى قەكۈلىنى ئەوۋە رۇناھىيى د بەردەتە سەر وان ئەگەرا يىن مەغۇلى پالداين دا كو كوردستانى ل نىشا ئىكى ژ چەرخى (۷مىش / ۱۳زا) داگىربكەن، پاشى كرىارا قەبراندنا ب گۆم (جىنو سايد) دەست پىبكەن، كو ب دژى ھزارا كوردىت بىگۈنەھ ھاتىيەكرن، بتنى وان بەرمقانى ژ ئاھا خۆ دژى كۆتەكىيىت مەغۇلىا دكر، ئەو باژىرپىت وان ھىرش دېرنە ل سەر ، ب ھەمى درندەيا خۆ بزاڭ دكر بستىن نەخاسەھ ل وەلاتى گزىرتا فوراتى.

ئەو بەيقىت ئەم ل سەر رادوۋستىن: قەبراندنا كوردا – مەغۇل و كورد – ئىبن ئەسىر و تەتەر – دىرۇكا ناھىن.

دەستىپىك:

ئىبن ئەسىرى جەزرى (۶۳۰مىش / ۱۲۳۲زا مريە) نىك ژ وان دىرۇك نقىسايە، يان نىك ژ دىرۇك نقىسۇن ئىككىيە كو بەھسى ستاندنا كوردستانى ژ لايى مەغۇلىياھە دكەت، ئەو بۆ مە روزانىت ئىرشىت مەغۇلا بۆ سەر باژىر و گوندىت كوردا د قەگۆھىزىت، د وى دەمى

دا يېن ئەف چيرە (موچوع) بۇ دەيتە بەرھەفكرن كو رەنگەكى بەرجيرىي (موچوعيه) تېدا ھەيە، ھەر چەندە ھندەك فيراندن (مبالغە) يا گرېداى ھۇمارا كۇشتيا ل ھندەك دەفەرا ھەي، سەر قى چەندى را وى بزافا گرى د رىكا زىدەرئىت خۇ يېت زىكجۇدا دا كو ل سەر بنياتى تىرشىت مەغۇليا براوستىت، ھندەك دەقېت بەھا ھاتىنە قەيدكرن كو ل سەر قەدارى وئ ويرانكاريا د كرىارىت شەپراندىنا ب كۇم ئەوا قەبەر كوردا كەتى، كو مەغۇل ل سەر راھاتبوون ژ بۇ كو بشىن وان دەقەر و باژىرا ئەوئ پېدا دچن بېھىزبەكەن، يان ھەكە بزافەك ھاتباكرن كو ل بەرامبەرى كۆتەككىت وانا يېت بەردەوام ب راوستن.

نارىشا قى قەكۆلىنى د وئ چەندى را يە، دى چاوا ب رەنگەكى بابەتى ل سەر دىتنيىت ئىن ئەسىرى يېت دېرۇكى راوستىن، د رىكا نىشاندىن و زفراندىنا رىواپەتېت گرېدايى ب ھىرشىت مەغۇلا ئەفە بۇ سەر كوردستانى، زىدەبارى بزاقىت وان يېت نەمروفايەتى بگرە ژ كۇشتن و تەراپەرگرن و شەبراندىنا كوردىت بىگونەھ ئەو زى درىكا پەرتۇكا وى (الكامل فى التاريخ) دا.

قەكۆلىن يا پشككرىە لسەر سى پشكا، زىدەبارى دەستېك و دۇماھىي كو يا تاپبەتمەندە ب وان قەرىزا (استنتاجات) يى كو درىكا قى قەكۆلىنى دا بەرچاھبووین. پشكا ئىكى ھاتىە تەرخانكرن بۇ وان پالدەرئىت ئىن ئەسىر پالدایى دا كو بوپتەى ب نىرشىت مەغۇليا بۇ سەر كوردستانى بکەت، بەلى پشكا دوىى بۇ زىدەرئىت وى ل سەر ھىرشا مەغۇلا بۇ سەر كوردستانى ھاتىە تەرخانكرن. پشكا سىي بۇ رويدانىت قەپراندىنا ب كۇم ھاتىە تەرخانكرن ئەفا ل سەر دەستى مەغۇلا ھاتىە سەرى كوردا، ودياركنا زىرەكاتيا كوردا ژ بۇ بەرمقانىكرن ژ خەلك و نازادى و ئەردى خۇ.

قۇ شەكۆلىنى پشتا خۇ ب چەند زىدەرئىت رەسەن راستكرىە، ل دەستېكا وان زى پەرتۇكا الكامل فى التاريخ (چىرى قەكۆلىنى) يا ئىن ئەسىرى جەزرى دەيت، ياقوت ھەمەوى (۶۲۶مىش / ۱۲۲۸ز) و پەرتۇكا وى (معجم البلدان) ژبەرکو وى ھندەك فاكتەر دياركرىنە كو مەغۇل پالداینە بەرمۇ روژنافايە بەيىن، پشكەكا زىگرتى ژ پەرتۇكا (نەچ البلاغە) يا ئىن نەبى ھەدىدى مەداننى (۶۵۶مىش / ۱۲۵۸ز مریە) دا سەنگەكى بىخىنە دناقبەرا ئەوا ئىن ئەسىرى پىشككىش كرى و ئەفا قى دېرۇكفانى قەيدكرى ل سەر وان پىزانىنىت ب وى دەمىفە گرېداى، زىدەبارى سەبت ئىن ئەلجوزى (۶۵۴مىش / ۱۲۵۶ز مریە) و پەرتۇكا وى (مراه الزمان فى تاريخ الاعيان)، ئىن نەلەبرى (۶۸۱مىش / ۱۲۸۰ز

مريه) د هردو پهرتوکیټ خو دا (تاریخ الزمان) و (تاریخ مختصر الدول). زیدمباری
چهنډین ژیدهر و ماگدهریت دی کو مه د لیستا ژیدهر و ماگدمرا نافیت وانا ئیناینه
خاری.

ژ وان ژیدهریت.

نهفه کهکولینه پشتا خو پی راستدگهت، (الکورد فی کتابات المؤرخ ابن الایبر الجزری) یا
کهرهفان محمهد نهحمهد نامیدی، پهرتوگا (التاریخ العربی و المؤرخون) یا شاکر
مستهفای، ناما دکتورایی یا نهبهلافکری (ابن الاثیر الجزری مؤرخا للحروب الصلیبیه) یا
مهیسون عهباچی، ژیلی چهنډ ژیدهر و ژیدهرین دی، نافیت وان د لیستا ژیدهر و نهفا
هاتیه نیشاندن ب فهکولینیفه هاتینه تومارکرن .

ئیک- پالدهریت پویته پیکرن ب دهنگوبه حسیت کورد و مهغولا :

ژبهرکو ئبن نهسیر ل جهزیرا "ئبن عومهری" یان جهزیرا کوردا ژدایک بوویه^(۱) و
دنافه خهلهکی کوردا مهزن بوویه، کو خهلهکی وی باژیری و دهووبهرا ههمی کورد بوون،
زیدمباری کو نهو پی ههفدهم بوو دگهل گهلهک کهسیت کوردا کو ژ گهلهک لایافه
دنافداربوون، گریدان دگهل میریت زهکیا ههبوون کو گهلهک کریاریت لهشکهری و
تهماعی ب دژی کوردا و وهلاتی وان دهرن. دیسان هاتنوچوونیت وی دناقهرا میسل و
دهقهريت کوردا دا، ههکه هاتو سهردانیت جفاکی یان بو مهرمیت بازرگانی یان زی بو
فیربوونا علمی بن، زیدمباری کو یا بهرناهلتر کو نفسی وی بو کوردا دزفريت، فان ههمی
فاکتهرا نهو پالدایه دا پویتهی ب دهنگوبه حسیت کوردا بکهت، ریوایهت و پیزانینیت
دیروکی پیت گریدایی "کوردا" تومار بکهت.

بهلی نهو پرسیارا ل فیرئ دهیتهکرن ئهرئ بوچی وی پویته ب تومارکرن دیروکا
مهغولا کریه، نهخاسمه لشین و هاتنوچوونیت لهشکهرئ وان ژ روژهلاتی بهرهف
روژنافایی ئهردیقه؟ بهرسفا فی پرسیارئ "ئبن نهسیر" ب خو دعت، دهمی دبیژیت:
(من گهلهک سال برن دا کو فی رویدانی بهحس بکهم وهکی مهزناقیهک بو وی رویدانی
و نهقیانا بهحسکرنا وی... ما کی دفتیت دهنگوبه حسیت مرنا ئیسلام و بوسلمانا
بنقیسیت.... گهلهک ههقالا نهز پالدام دا وی بنقیسم و نهز بی راوستای بووم، پاشی من
دیت ههکه من نهفه هیلا چ مفا نینه، دی بیژین فی کریاری رویدانهکا مهزن یا تیدا

ھەمى.... ھەكە گۆتۈى گۆت، ئەھ دىنبايا خۇدى چىكىرى ھەر ژ ئادەمى ھەتا نۇكە چ تىشتىت ودىكى فى نەبووینە ئەو دى يى راست بىت، دىرۇكى ج رويدانىت نىزىكى وى يان ودىكى وى تىدا نىن... وان كەس نە دەھىلا، ژنك و زەلام و بچويك كۆشتن زكى ژنكىت ب حال فەكرن، بچويك (جنين) كۆشتن، فانا لله و انا اليه راجعون و لا حول و لا قوة الا بالله، خرابىت فى رويدان بىتە بەر بەلاھ بوون و زىانىت وى ژى چوون، بۇ ئىسلام و بوسلمانا ھندەك بەلۇ ئىنان كو بەرى وى دەمى ئەو بەلا نەھاتبوونە سەرى چ مللەتا، ئەھ تەتەرە ژ روزھەلاتىفە ھاتبوون، ئەو كرىارىت وانا دكرن گەلەك د مەزىبوون دەمى ھەر كەسەكى ھازى ھەبا))^(۱).

دوو: ژىدەرئىت وى لىسەر ب سەرداگرتنا كوردستانى ژ لايى مەغۇلباشە :

ژ سالووخىت فەكۆلىنىت ئىن ئەسىرى جەزرى كو يى بەرنىاسە ب كارنىنانا ژىدەرئىت ژ لىك جۇدا، نەخاسە نەقىت ب وەرارا دىرۇكا سىاسى و لەشكەرىقە گرىداى، وى چ ھىلىت نەلف نەبوون بۇ دىاركرن و راگەھاندنا (اعلان) ھەمى ژىدەرا دگەل رويدانان، وى دەقىت دىرۇكى ب رىكا فەگۇھاستنا ئىكسەر يان ژى وەرگرتنى يىت توماركىن^(۲)، يان ھندەك گۇھرىن و زىدەكرن ژ ھزرا خۇ يا دىرۇكى ل سەر ھندەك دەقا يا كرى، ئەو ژىدەر ژى د لىك جۇدا بوون دناقبەرا پەرتۆكىت نقىسى و دوكۆمىنىت فەرمى، دىتتا ب چاھ، رىوايەتت فەگۇھاستى، ل دويف ئەوا گرىداى ب سەرداگرتن و فەبراندنا خەلكى كوردستانى ژ لايى مەغۇلباشە، بەلۇ ئىن ئەسىرى بىتنى پىشتا خۇ ب دو ژىدەرا راستكرىە، ئەو ژى (دوكۆمىنىتت فەرمى، رىوايەتت فەگۇھاستى).

۱ - دوكۆمىنىتت فەرمى :

دوكۆمىنىتت فەرمى نەخاسە نامىت (مكاتبات) خەلىفە و والى و مىرا دناقبەرا وان و دناقبەرا يىت دى كو لىسەر رىقبەبرنا وان دراوستن كو لوكىت وان يىت سىاسى و رىقبەبرنى ژى كىمىترن، ژىدەرەكى گرىنگ ژ ژىدەرئىت دىرۇكى كو ب رىكا وانا ئەم دىشئىن ل سەر گەلەك رويدانا و پىزانىنا ب راوستىن كو بەھسى وان نەھاتبىتەكرن يان ھویردەفانىيت وانا د ژىدەرئىت دى دا بىنىن^(۱).

ئەوا گرىداى ب دەنگوبەھسىت سەرداگرتن و فەبراندنا كوردا ژ لايى مەغۇلباشە لىدە ئىن ئەسىرى جەزرىقە، ئەم ئاھرى دكەين كو ھندەك رىوايەتت خۇ ژ نقىسانىت فەرمى

وهرگرتینه ئەقیت دناقبەرا خودانیت بریارئ ھاتینە فریکرن، یان ژى ئەقیت ھندەك خەلكى بۆ مروقتیت خوۆ ل باژیرئ دى ھنارتین، دا ل سەر ئیرشیت مەغولا وان ناگەھدارکەن.

بۆ میناک دەمى بەحسئ قەومینیت سالا (٦١٧مش / ١٢٢٠ زا) دەیتەکرن کو مەغولا ھیرشکریە سەر باژیرئ ھەمەدانى^(٧) ل ھەیفأ رەجەبئ سالا (٦١٨مش / ١٢٢١زا) بەرپیت خەلكى وى وەلاتى تەنگ کرینە، فئ چەندئ خەلك پالدايە دا داخازئ ژ سەرکیشئ باژیرئ بکەن، کو بۆ خەلیفەى بنفیسیت و ناگەھداریا دەستودانى وان بۆ بەیتەکرن، دا کو ھاریکاریئ بۆ وان فریکەت، ئافرئ دایە فئ چەندئ دەمى دبیزئیت: ((بۆ خەلیفەى نفیسىە و لسەر ترس و بندەستیئ ناگەھدارکریە، ئەفأ دوژمن دنینیتە سەرئ بچویک و ھەلەکان بوونا وان، داخازئ دگەت دتانا وان بچن ھەکە ب ھزار زەلاما ژى پیت ژ دەف میرى دگەل دا خرفەبن و شەرى بکەن، بەئئ دەمى بەییکبەرى ئەو بەییکە برى ھندەکیت ناگەھدار ل سەر دەستودانى ناگەھداریا مەغولا کر، ھندەك ھنارتنە سەر ریکئ، بەییکبەرى و نفیسینا وى ھەردو برن، بۆ سەرکیشئ ھنارت و چ خیر تیدا نەما، نفیسینیت وى و پیت دى بۆ وى فریکرن، کەتە دەستئ وان دا و ھوسا تەتەر بەرەف وانفە جوون))^(٨).

بەئئ نبن نەسیر گەلەك د رھوریشالیت لیگەریانئ دا د چوو خارئ، دا کو بگەھیتە ھویردئ راستییت سەرداگرتنا دەفەرى و سەرەدەریا وان یا دژوار دگەل خەلكى باژیرئ ئەقیت بئ دلوقانى ئیرش دکرە سەر، یئ رژد بوو و ھەست ب وستانئ نەدکر دەمى خوۆ دگەھاندە گەسەكى کو ئەو ئیرشە دیتبن یان نفیسینەك فریکربیت، یان بەییکیت کەسینی ئەقیت بۆ مروقتیت خوۆ ھنارتین، دا کو خوۆ ژ ئیرشیت مەغولا پاریزن ھەکە ھاتو و د پاشەرۆژئ دا گەھشتنە دەفەریت وان، ئەفە ژى ب رەنگەكى ئاشکرا د قەومینیت سالا (٦٢٨مش / ١٢٣٠زا) دیاردبیت، دەمى دبیزئیت: ((ئەز ل سەر نفیسانەكى راوستام کو بازرگانەكى خەلكى باژیرئ "رەى" ئینابوو^(٩) ئەو چوو بۆ میسلئ وى و ھەقالیت وى ئفیسابوو، بەئئ سالا پاشر ئەو چوو باژیرئ رەى (رامانا وئ سالا ٦٢٧مش) بەرى کو تەتەر ژئ بەرکەفن، بەئئ دەمى تەتەر گەھشتینە رەى و خەلكى خوۆ بۆ چەماندى و بەرەف ئەزەریبجانئفە جووین، ئەو (مەرەم ژئ بازرگان) دگەل واندا چوو تەبیریزئ^(١٠)، وى بۆ مروقتیت خوۆ ل میسلئ فریکر، دبیزئیت: ئەم نیفا کافرا تئ نینین، لەشکەرى وى گەلەكە، دا کو دلئت بوسلمانا نەھینە برین، ئەف رویدانە یا مەزەنە وئ

هزرى نەكەن كو تائۇنەكا وان يا گەھشتىيە نەصیبىنى و خابىرى بەلى تائۇنەكا دى يا گەھشتىيە ئەربىلى و داقوقا^(۱۱)، كو مەرەما وان تالانكرنبىت، بەلى وان دھىيا بزائن ئەرئ كەس ل ئەقى وەلاتى ھەيە لېەر سىنگى وانا براوستىت يان نە، دەمى گەھشتىن گۆتە مەلكى خۇ، كو وەلات يى ژ رىگر و بەرەفانا قالايە، دەقەرئ چ مەلك و لەشكەر تىدا نىنن، تام شەمقى وان كەفت، ل بەارئ زى ھوین مەرەمن، چ لىدەق ھەوۋە نامىنىت تىنى ھەكە ل وەلاتەكى روژتافاى بن^(۱۲).

بىدیتنا وئ دەقا بەرى نۆكە ئەم چەند تىبىنىيەكا بەرچاف دكەين ژوان:

ا_ ئىن ئەسرى جەزرى ئەو نقىسىنە ژلايى ناھەرۇكى وەكى خۇ قەگۇھاستىيە، بى كو بزاقى بىكەت تىستەكى ل سەر زىدە يان كىم كەت، پ رەنگەكى كو دگەل دىتتا وى يا دىرۇكى نە گۆنجىت، بەلكى ئەق كرىارە بۇ يىت پىتى خۇ ھىلايە.

ب_ ئىن ئەسرى يا خۇ ژ نقىنك و شروققەكرنا رىوايەتا وى بازرگانى دوىركرى، ئەوئ نقىسىن بۇ مروققىت خۇ ل مىسلى فرىكرى دا كو دەستودانى مەغۇلا نىشا وان بەدەت و د شىيان دايە چ بەھتە كرن، دىبىت شروققەكرنا قى چەندى ئەو بىت كو ئىن ئەسرى دھىيا باومرىيەكى ل سەر وان ناخفتنىت ل سەر مەغۇلا دەھنە گۆتن يان توماركرن ژلايى تەخا گىتى چىكەت، نەخاسمە كو مەغۇل ل سەر كرىارىت خۇ د بەردەوام بوون، ب سەر وەلاتا دا دگرت و ھىرش بى زىدەدانەبەر و خۇ قەكەشان دكرنە سەر دەقەر، باژىرى مىسل كو باژىرى ئىن ئەسرىيە ژ ھىزا مەغۇلا يا قەدەر نەبوو كو د وئ قۇناعى دا پ سەردا بگرن.

ج_ دىناق وئ نقىسىنى دا پالدىرئىن سەرىشكىت ھىرشا مەغۇلا بۇ چەند باژىركىت كوردا دىاردكەت، نەخاسمە ئەقىت بازرگانى خەلكى (رەى) بەحس كرىن، وەك (نەصیبىن و خابوور و ئەربل (ھەولیر) و دەقوقا)، د وئ قۇناعى دا پتر سەرھەلبوون بوو نەك داگىركن، ھەر چەندە ئەو ھىرش ژ نىشكەكىقە دەاتنەكرن، بەلى پا چ بزاقىت ژ دل ژلايى دەستەھلاتىت دەقەرئ يان ھەتا خىلافتى نەبوون، كو ئەو پىرابونىت خۇ يىت پىدقى بکەن بۇ بەرھنگاربوونا ھەر پىشھاتەكا لەشكەرى د پاشەرۇدەكا نىزىك دا.

د_ تىتىنى دى كو پتر شروققەكرن و دوىضچوونى ئەوۋە، يا كو ل دۇماھىكا نقىسىنا وئ بازرگانى دگەل مەغۇلا چوویە تەبرىزى، دەمى دىبىزىت (ل بەارئ زى ھوین مەرەمن، چ

لەدەق ھەوہ نامینیەت تەنن ھەکە ل وەلاتەکی روژناقای بن))، ھەرۆمکی ئەو داخازن ژی ھەقائەت خۆ دگەت قان پێزانینا ل میسلن بەلاقکەن، دا کو خەلک ژ دژواریا مەغۆلا بترسن، پاشی ترسی دناق تەقایا خەلکی بەلاقکەن، ئەق چەندە ژ ی دئ بیته ئەگەرا ھندی کو باژیری خۆ چۆلبکەن، بی دو دلی ھندەک دئ وەکی وانا کەن، دئ خەلک باژیریەت خۆ چۆلکەت بەری مەغۆل بگەھنە ویری، وەکی دیار کو ئەق پەبیکە ب ئەمری مەغۆلا ب خۆ ھاتیە نفیسین، ئەقە ژ ی پشکەک بو ژ سیاسەتا وانا یا ترساندنا مللەتیەت دی و مەعەنەویاتیەت وان دەھاتنە کوشتن.

۲_ تیکستین ھەگۆھاستی:

ژ ھەزی گۆتینیە زبەر ھەقەدەمیا ئەب ئەسیری دگەل قەومینیەت ئیرشا مەغۆلا بو سەر کوردستان و وەلات و ھەریمیەت دی، دەمی ئەق دەنگوبەحسە ھەبەدکرین وی دەمی ژبی وی شیست و دو سال بوو، د ژبی ھەفتی و چوار سالی دا دۆماھی ب پەرتوگا خۆ (الکامل فی التاریخ) ل سالا (۶۲۹مش / ۱۲۲۱ز) ئینایە، رامانا وئ ئەوہ کو بو دەمی (۱۱ سال و ۲ ھەیف) ئەوی چاقدیری دەنگوبەحس و لقینیەت مەغۆلا دکر، ھەرۆمکی دبیژیەت: ((وان دقیا بەینە دناق ھەمی وەلاتی دا "مەرەم ژئ مەغۆلن" سەحکەنە خۆ ئەقە نافەرۆکا پەرتوگییە.... بەئ جەلالەدین (مەرەم ژئ خوارزمی) ^(۱۳) ھەتا دۆماھی سالا بیست و ھەشتی (مەرەم سالا ۶۲۸مش) ج دەنگوبەحسیەت وی نەبوون، دیسان "سەلخ سەھر" ژ ل سالا نەھی (مەرەم ژئ ۶۲۹مش) مە چ ژ حالی وی نەدزانی)) ^(۱۴). وی پویتەکی مەزن ب بادەکا ئیرش و ب سەرداگرتنا مەغۆلا دایە، زیدەباری جھئ جۆگرافیئ میسلن ئەق ھەفتوخیب و گریدیایی دگەل باژیریەت کوردا ل دەقەرا جەزیرا ھوراتی، ھی چەندی ھەمی ب رەنگەکی و ئیکی دی ھاریکاریا وی کریە داگو دویفچوونا وی چیری بکەت، زیدەباری ئیزیکیبوونی ژ میسلن کو ئەو جھە بی ل دژیتن.

ئالافی ھەگۆھاستنا دەنگوبەحس و ریوایەت و گۆتتا پیەت گریدیایی مەغۆلا، بریکا بازرگان و زانا و لەشکەری و تەقایا خەلکی بوو، ھەکە ژ میسلن بن یان ژ ی وان باژیرا بن پیەت ژ بەر مەغۆلا رەفین و ھەستا میسلن کری، ل قیرە چەند ریوایەتەک ھاتیە قەیدکرن ب ریکا ھەگۆھاستنا دەقۆکی دناقەرا وان زەلاما دا، بەئ رەنگی ھان ریوایەتا بی جۆدایە ژ دەق ئیکی بو بی دی، نەخاسە ژلایی لۆکا ھەگۆھاستنی و ئەو ژیدەری ژئ ھاتیە وەرگرتن و بشی رەنگی:

ا_ تېكىستىن قەگۈھاستىيەت باومرېئىرى:

ئەو رىوايەتن ئەقىت ئىبن ئەسىرى ب رەنگەكى ئىكسەر ژ شاھدەكى وەرگرتىن، يى ھەقدەمى بيت دگەل رويدانا و ئەو ب خۇ لسەر قەومىنا راوستابىت، ئەقى چەندى ئەم ب ئاشكرا د رويدانىت سالا (۶۲۸مش/ ۱۲۳۰زا) دىبىن، دەمى دىبىزىت: ((زەلامەكى بۇ من گۆت ئەو و ھەقدە زەلام د رىكى دا بوون ھەسپ سيارەكى مەغۇلا ھاتە دەق مە، گۆتە مە دا كو مە پىكفە گرېدەت، ھەقائىت من ئەوا وى گۆتى وەكر، من گۆتى ئەو ئىكە ما بۇچى ئەم ناكۆزىن و ب رەقىن، گۆت ئەم ترسىن، من گۆتى ئەقى نۆكە ھەو ھەمىيا ب كۆزىت، دا ئەم وى بكوۆزىن بەلكى خودى مە قورتالكەت، بەلى كەسى جەسارەت نەبوو وى چەندى بکەت، من كىرك ئىنا و كۆشت، ئەم رەقىن و قۇرتالوووين^(۱۳). دەمى بەحسى دەردەسەرىيەت خەلكى نصىبىنى دكەت، دىبىزىت: ((مروۇقەكى ژ خەلكى وىرى بۇ من گۆت: ھەكە مە پىنچ سەد شەرکەر ھەبان كەسى خۇ نە دا دەستى تەتەرا، ژبەرکو رىكا دناقەرا چىادا يا تەنگە، كىمىنە دشىن رىگريا گەلەكا بکەن))^(۱۴).

ب_ تېكىستىن قەگۈھاستى يىت نەئىكسەر (غىر مېاشر):

ئەو رىوايەتەنە ئەوئىت ئىبن ئەسىرى ب رەنگەكى نە ئىكسەر ژ خودانى رەسەنى رىوايەتى ب رىكا كەسەكى دى ژ دىدەقانىت رەسەن وەرگرتى، ھژمارا وان رىوايەتا گەھشتبوو (۴) رىوايەتا، وەكى د رويدانىت سالا (۶۱۷مش/ ۱۲۲۰زا)، دىبىزىت: ((من ژ ھندەك خەلكى وان گوھلىبوو))^(۱۵)، ((موزەفەرەدىنى^(۱۶) گوت، دەمى خەلىضەى بۇ بەرسىنگرتنا تەتەرا من گۆتى دوژمن يى بېئىزە و من ئەو لەشكەر نىنە بەرسىنگىت وى بگرم))^(۱۷). ھەر ئەقەيە يا د رويدانىت سالا (۶۲۸مش/ ۱۲۳۰زا) ھاتى دەمى دىبىزىت: ((ھندەك بازارگانا بۇ من ناخفت...))^(۱۸).

ج_ تېكىستىن قەگۈھاستى يىت ژىدەرئىت وانا نەدپار:

ئەو رىوايەتن ئەوئىت ھاتىنە قەگۈھاستىن ب رىكا خەلكەكى كو دەنگوبەحسنىت مەغۇلا ژ دەقەرا خۇ بۇ دەقەرئىت دى ھنارتىنە و خەلكى ژى وىرى ژى بۇ دەقەرئىت دوپرتەر ھنارتىنە، د قەومىنىت سالا (۶۱۷مش/ ۱۲۲۰زا) دا، دىبىزىت: ((ھاتمە ئاگەھداركون كو ژنكەكا مەغۇلا چووئە دناق مالەكى دا و كۆمەك ژ خودانىت مالى كۆشتىە...))^(۱۹).

دەمى گەھشتىنە نىزىكى ئەرلىنى ئىبن ئەسىر ھوسا قەدگۆھىزىت: ((دەنگۆبەھس گەھشتەمە ل مىسلنى ئەم ترساين، ھەتا ژ ترسا شىرى ھىندەك خەلكى وئىرى بەردا...))^(۳۳)، دەھومىنىت سالا (۱۲۸مىش / ۱۲۲۰زا) دەمى مەغۇل چووينە دەھومىنىت و دەوروبەرىت وئ دا، ھەمى تىشت خرابكرين، ئاقرىھكى دەتە وان قەومىنا و چاوا بۇ مە قەگۆھاستىنە، دەبىزىت: ((زەلامەكى ژ وان بۇ من ئاخفت...))^(۳۴)، ئىبن ئەسىرى ئەھ رىكى بكارئىناپە بۇ دىياركرنا وان رىكا يى كو پىزانىنىت دىرۇكى د وئ سالى دا ب دەست خۇفە دىنىت، يان ب رەنگەكى دىارتەر دەمى مەغۇلا ئىرش كرىپە سەر ئەغلاتا^(۳۵)، ئەھا گۆتى: ((ھەكە بۇ من چەند ئاخفتنا ل سەر بىژن ژ ترسى ئەوئى گۆھلى دىبىت دئ درەوا كەت))^(۳۶).

سى- مەغۇل و قەبراندنا كوردا:

ژ ھەزى گۆتئىيە كو ئەو دەھىت گرىدايى ئىرشا مەغۇلا بۇ سەر وەلاتى كوردا و قەبراندنا خەلكى وئ، جەئ پوئتە پىكرىنە كو ئىبن ئەسىرى جەزرى بتنى بۇ مە قەگۆھاستىنە، ئەھ چەندە ژى بەھىكە دەتە قان دەھىت دىرۇكى يىت ئىكانە، ئەھ چەندى ئەم دەنگفەدانىت نقىسانىت دىرۇكفانىت دى دا نابىن، ھەكە ئىبن ئەسىر نىاسىبىت يان ژى ھەيامى وى يى كو ئىرش و بەرداگرىتئ مەغۇلا دەھان، رامانا وئ ئەو ئەو دىرۇكفانىت ل پىشتى وى ھاتىن گەلەك ھوئىر دىت پىزانىنا لىسەر وئ قۇناغا دىرۇكى يا گرىگ ژى وەرگرتىنە و دەھىسىنىت خۇ دا رىزكرىنە^(۳۷).

كورد ئىكە ژ وان مللەتئ سەر ئەردى كو پىر كوتەكى ئى ھاتىگىرن، ژبەر وئ زۆلم و كوتەكيا لىسەر دەستى مللەت و نەتەوئت جۇدا د دىرۇكى دا ئى ھاتىگىرن، بەئ ئەو كوشتن و تەرابەركرن و قەبراندنا بكم ئەھ ق ل سەر دەستى مەغۇلا ھاتىپە سەرى دە چەرخىت ئاھىندا نەھاتىپە سەرى كوردا ل سەر دەستى ج پىكھاتئ دى يىت مرقۇفا، وان ژ روژناقايى دەھەرا روژھەلاتا ئىسلامى دەستپىكر ھەر ژ سالا (۶۱۵مىش / ۱۲۳۸زا) ژبەر كوشتارا ئەترارى^(۳۸)، پاشى ب لەز بناھ باژىر و ھەرىما كەفتن، بى بەرھنگارىك ھەبىت كو راکىشانا وان يا دزوار ب راوستىنىت، ھەتا ب لەشكەرى خۇفە گەھشتىنە وان ھەرىم و باژىرا يى كو خەلكى وئ پىر كورد بوون، وان خۇ دودل نەكر ژ بكارئىنانا زولى و جىكرنا ترسى دناھ خەلكى بىگۆنەھدا.

باژىرى كوردى يى ئىكى كو بووپە قۇربانىا ھىرشىت مەغۇلا باژىرى ھەمەدان بوو^(۳۹)، ئىبن ئەسىر دە روئدانىت سالا (۶۱۷مىش / ۱۲۲۰زا) ئاقرىھكى دەتى، كو مەغۇلا ل

ئىزىكى وئ لەشكەرى خۇ بەرھەقدىگر، پاشى بۇ ئىلچىيىت خۇ ل نى ئاڧ باژىرى فرىكرىه و گۇتىه وان گو ھىدەك پارەى و چىكا ژ خەلكى وەرگىن، ئەوئىت ب ھى چەندى رازى نەبووئىن و داخازا مەغۇلا ب جھ نەئىناى، ئىكودو گرت و رابوون ((ئىلچىيىت تەمرا ژ وەلاتى دەرىخستىن، شەرى وان كر، خەلكى ھەمىي ب سەر ئىلچىيا دا گرت، كوشتىن و نەھىلا بچىن، تەتەر بەرھە وانفە ھاتىن، دۇرپىچىكرن))^(۲۹).

پشتى زىجرەكا شەرا دىناقبەرا ھەردو لا دا زەرەكا مەزىن ب مەغۇلا كەفت، بەئى راوستانا خەلكى ھەمەدانى ژ شەرى و مانا وان دىناق باژىرى دا، مەغۇلى پالدىن دا ھىرشى بۇ چارا دويى بكنە سەر باژىرى، پشتى كو برەنگەكى نىف تمام ژ وئىرى چووئىن، ئەو ژى ل ھەيڧا رەجەبا سالا (۶۱۸مىش / ۱۲۲۱ز)، شىا قى جارى بچنە دىناق دەرىنكىت باژىرى دا، ب ھىز چووئە دىناقدا كۆمكۆزىەكا بىرس تىداكر، گرووھ ژى ئەوہ يا ئىن ئەسىر ئاڧرىي دەئى و دىيىت: ((ب شىرى ئەو چووئە دىناق باژىرى دا و بى ترس خەلك كوشتىن، چەكىت قەرەبالغا دانان و ب كىركا شەركىن، ژ ھەردو لا گەلەك ھاتنە كوشتىن بەس خودى دىزانىت چەند بوون، تەتەر شىانە بسولانا و گەلەك ژى كوشتىن، كەس نەما ھەكە ئىكى بۇ خۇ نەفەقەك چىكرىبىت خۇ تىدا قەشىرىت، پاشى ئاگر ھافىتە باژىرى و سووت))^(۳۰).

ھەروەكى بەرى دا كو دەلىقى بۇ دوژمنىت خۇ و قۇربانىدانى چىنەكەن، ھىزىت خۇ خرفەكەرنەفە و زفرىن دا كو ل بەرامبەرى وانا ب راوستىن، ھىرش كىرە سەر ھەمەدانى ئەو ژى ل سالا (۶۲۱مىش / ۱۲۲۴ز)، خەلكى وئ بىركر، گرووھ ژى ئەوہ يا كو ئىن ئەسىرى دەقەكى دا بۇ مە قەيدىكى، دىيىت: ((وان ھەمەدان كىرە مەرەما، گەلەك ژ خەلكى وئ خرفەببوون، ئەو ب كوشتىنى قەبراندن و ئىخسىركىن و تالانكرن و باژىر تىكدا))^(۳۱).

دەمى ئەو ل دويىڧ سولتانى خەوارزمى جەلالەددىنى مىكرىتى ئەفلى ل بەرامبەرى لەشكەرى مەغۇلا ل سالا (۶۲۸مىش / ۱۲۳۰ز) شكەستى، كو رەڧىبوو بەلكى خۇ قۇرتالىكەت، ژ باژىرەكى بۇ ئىكىدى ب دويىڧقە دچوون، ھەتا ل دۇماھىي گەھشتىنە باژىرىت جەزىرا فوراتى^(۳۲)، ھاتنە دىناق ئەردى كوردا و جەئىت خۇجبوونا وان دا، ئالاقىت ترس و كوشتىن و قەبراندنى ب دژى خەلكى وئ بى ئىمىن بكارئىنان، مەغۇلا دەوروبەرىت باژىرىت نامەدى و نەرزەنى^(۳۳) و مياڧارھىنى تالانكرن، پاشى بەرى شەرى خۇ دا باژىرى

ئەسەردىكى^(۳۳) (سیرت) خەلكى وئ بەرمەقانى ژ خو کر و مەغۇلى گوشتن، پىشتى زانى كو نەشىن بەردەوام شەرى د گەل بکەن دانوستاندن دگەل کرن، باومەرى دایى و خەلكى سرتى ل سەر وان ئىمەن بوون، ((باومەرى پىکر و خو دا دەستى وان، پاشى تەتەرا شىر بكارئینا و ئەو كوشتن و نىزىك بوو گەس نەمینیت، بتنى ھندەك مابوون ئەوئت خو فەشارتین، كىمەك نەبىن))^(۳۴). ل دويف دەققا ئىبن ئەسیرى جەزرى ئەقى ژ ئىك ژ بازرگانیت دەقەرئ فەگۇھاستى، كو مەغۇلا باژیرى سرتى بۇ ھەيامى پىنج روزا دۇرپىچ كىر بوو، ھژمارا كوشتىا پىرى (۱۵۰۰۰) پازدە ھزار كوشتىا بوون^(۳۵). پاشى ئەو بەردەف باژیرى تەنزە (نۇكە دىبژنى گوندئ نرھى) ھە چوون، ((ھەر ئەو لىكر))، ئانكو خەلكى وئ كوشت و تەراپەرکر و تىكدا^(۳۶).

دەمى ئەم سەحدكەپنە رىوايەتتە ئىبن ئەسیرى دى بىنن كۆ ترسى ب سەر دەقەرئ دا گرتبوو، ل فیرە ئەم چ كىرارا ژ لایى والى و مىر و سەرکیشىت لەشكەرى نابىنن كو ل بەرامبەرى ترس و فەبراندى یا مەغۇلا دكر براوستن، گرووف ژى ئاخفتنا وپپە: ((ئەو د ولاتى دا دچوون چ رىگر بۇ نەبوون، كەس ژى ل بەرامبەرى دەستت وانا نە دراوستا))^(۳۷). ھەر ئەف چەندە بوو كو پىر تاما وانا فەكرى دا كو بچنە دناق ولاتى جەزیرى دا، پاشى مىردىنى ستاند ((چ ئى ھەبوو ھاتە تالانكر))^(۳۸)، پاشى نەصیبىن ژى ستاند و ھاتە تالانكر ((ھەر كەسى ژ وان دىتى، كوشت))^(۳۹)، پاشى ھىرش كىرە سەر شنگارى^(۴۰) ((ئەو گەھشتە چىپايت دەوروبەرئ شنگارى و تالانكر و چوونە دناق خابىرى دا، گەھشتە عربانى ئەو ژى تالانكر و كوشتن و زقرین))^(۴۱).

دا كو ولاتى تڑى ترس بکەن وان بزاف کر بگەھنە گویراتىا ستراتىژىا دەقەرئ، دا كو ھەر ھىزەمكا وپرەك ب كوژن، پاشى قىا مىسلئ بستىن، فرقەكا لەشكەرى وان بەردەف مىسلئقە ھات، گەھشتە گوندەكى دىبژنى مونەسە ((دكەفیتە د قۇناغەكى دا دناقبەرا نەصیبىنى و مىسلئ دا، تالانكر و خەلكى وئ ب خیانەت تۆھمەتباركر ھەر كەسى تىدا كوشت))^(۴۲)، ھەر د وى دەمى دا ھىزەكا دى یا مەغۇلا ھىرش دكرە سەر باژیرىت ژورىا جەزیرا فوراتى، ھەتا ئەو گەھشتىنە نەصیبىنا رۇمىا ((یا لسەر فوراتى، ژ دەوروبەرئ نامەدپىە، تالانكر و كوشتن تىدا كر پاشى زقرىنە نامەدئ و پاشى چوونە باژیرى بتلىسى^(۴۳)، خەلكى وئ خو دناق چىا وكەلھا دا ئاسىكر، گەلەك ژى كوشتن، باژىر سووت))^(۴۴).

پاشی ئەو ھیزە بەرھە باژیری خەلاتیڤە چوو، باژیری برکری کو ژ دەوروبەریت وڤیە ھاتە دۆرپینچکر، ھەر چەندە گەلەکا ناسیپە بەئێ شیان بەئیز بچنە دناڤدا و ئەوئیت ناڤدا ھەمی کوشتن⁽⁴¹⁾، پاشە بەرھە باژیری ئەرگیشیڤە چوون ((ئەو باژیرمکی مەزنە، ھەر ئەوژی ل ویری کر، ئەڤە ژێ د ھەیفای زی لھجە دا بوو))⁽⁴²⁾. مەغۆلی ب ڤی چەندئێ نەراوستان، کو ھیرشیت بەردەوام د کرە سەر کوردا و باژیریت وان ییت ژوریا و نیڤا جەزیرا فوراتی، بەلکی د وئ ھەیفی دا لەشکەرەکی دی فریکرە ھەڤلیری و دەوروبەریت وئ ((ئەڤی ل سەر ریکی ھەمی کوشتن بگرە ژ تورکمانیت ئیوائی⁽⁴³⁾ و کوردیت جۆزھانی⁽⁴⁴⁾ (گۆران) ، ژ بلی وان ییت دی ژێ ھەتا گەھشتینە باژیری ئەربلی (ھەڤلیر) ، گوندیت وئ تالانکر ھەر کەسی گەھشتینێ کوشت نەخاسە ژ خەلکی دەوروبەرا، کریاریت گەلەک ب ترس کرن و کو بەری وئ مە ژ کەسی گوھلی نە ببوون))⁽⁴⁵⁾.

ھەگە ئەم سەحکەینە لڤینیت مەغۆلا و کوشتنا خەلکی بی دلۆڤانی و دودلی، وەکی دیار ئەڤ ل دویڤ پلانەکا دیراسەتکری دەھاتەکر، کو یا گریدا خۆرستنی بیروباوەریت مەغۆلا و سیاسەتا وان بوو، ئەوا نارمانجا وئ ڤەبراندنا تۆخمی مروڤیت دی بوو کو نەدکەڤتە بن سیادەتا وان و خۆ بو وان نە د جەماند، ھوسا مەعنەویات ل دەڤ خەلکی وان دەڤەر و باژیرا نەمان، مەبەدەئیت زیرەکاتی ل دەڤ بەرزەبوون، ھەمی ھەستیت بەرھانی و ھەڤرکی ل دەڤ خەلکی ھاتنە کوشتن، نەخاسە ئەوئیت ڤیا بەرامبەری کۆتەکییت مەغۆلا ب راوستن، ئەڤی چەندئێ ئەم د ریوایەتیت ئبن ئەسیری جەزری دا ھەست پێدکەین وەکی دیارکەت کو خەلک د دەستودانەکی مەلەئ دا دژی، زێدەباری نەبوونا ھیڤیا ژبەر ترسا مەغۆلا دل واندا، گرووڤ زی دەڤەکا ئبن ئەسیریە دەمی دبیژیت: ((ھەتا د گوت کو زەلامەک بتنی ژ وانا دا چیتە د گوندەکی یان دەرینکەکی دا و گەلەک خەلک ل ھەبوو دا ئیکی ل دویڤ یی دی کوژیت کەسی جسامت نەدکر دەستی خۆ درێژکەتە وی زەلامی))⁽⁴⁶⁾.

زێدەباری وی دەستودانی شوومی و بزافیت بەردەوامی ڤەبراندنی و ڤۆناغیت ترسی ئەوئیت کوردیت ڤان باژیرا تیرا بوورین، بەئێ ئەم دبینن کو نەترسی ل ھندەک ژ ڤان دەڤەرا ھەبوو، ئەڤی چەندئێ ژێ ئەم د دەڤەکی بەادا کو دیرۆکنڤیسی مە تومارگری د رویدانیت سالا (٦٢٨مئش / ١٢٢٠ز) بەحسکری، کو گریدایە ب کوردیت ڤریشی ڤە ئەوئیت ل نھالەکی دا دژیان کو ھەر بناڤی وان بوو (د کوردیا نۆکەدا دبێژنی نھالا کریشیا)

دكهفئته نئزىكى سرتى، دەمى مەغۇلا ئىرش كرىه سەر وان كوردا، ئەو رىكا دچوو وئ نھالى يا تەنگ بوو، خەلكى مفا ژ ئەقى سالووخا خۇرستى وەرگرت، ئەو راكيشانە دناھ نھالى دا و كەمىنەك بۇ دانا و كوشتن، ئىبن ئەسىرى جەزرى بۇ قى چەندى دىبئزىت: ((قورەيشيا (كوردىن كرىشيا) شەر دگەل كر و رىك لى گرت و بسەردا گرت و گەلەك زى كوشتن، تەتەر زفرىن و ج زىان زى نەگەھاندنى))^(۱).

دۇماھىك:

ل دۇماھىكى زى ئەم گەھشتىنە ھان ھەرئزىت ل خارى:

۱_ دانانا پەرتۇكا "الكامل فى التاريخ" پىئقىھەكا دىرۇكى و سنجى بوو، دەستودانى زيانا وى و مالباتا وى ل سەر سەپاند بوو، زىدەبارى پىشھاتىت سىياسى و لەشكەرى كو گەلەك زویكا دچووون ئەو پالدایە كو قەومىنىت گشتى ب رەنگەكى بەرھەرھ تومارىكەت بکەت.

۲_ دىرۇكنفیس یى ئىكىیە كو خۇ ل دىرۇكا لەشكەرىا مەغۇلا كرىه خودان، زىدەبارى دىرۇكا وانا بسەرداگرتنى ل روژئاقابى مەنگۇلیا و ھەرئما خەوارزىمى، ل قىرە زى زىدەرىت ژىكجۇدا و نەخاسە رىوایەتتە ھەگۇھاستى كو ژ دەقى خەلكى گۇھلىبووینە كو د ھەقدەم بوون دگەل وئ دىرۇكا خىناوى یا مەغۇلا ل روژھەلاتا ئىسلامى.

۳_ ئىبن ئەسىرى ژ بىرنەكرىه كو جھەكى تاییەت بۇ توماركرنا وان رىوایەتا تەرخانىكەت كو گرئداى بسەرداگرتنا باژئزىت كوردا ژ لایى مەغۇلاھە ل ھەرئما جەزىرا قوراتى، نەخاسە د قەومىنىت سالا (۶۲۸مىش)، دەمى جەلالەددىن خەوازىمشاھ چووۋە وئ دەقەرئ و ژ بەر مەغۇلا رھقى، وانا بەردایە ب دویشقە و ل دۇماھىی ھىرشكرنا سەر باژئزىت كوردا و كوردا ب خۇ بۇ یە ئارمانج.

۴_ ئىبن ئەسىرى درىكا رىوایەتتە خۇ را دىاركرىه كو مەغۇلا خۇ ژ خرابترین نالاقىت ھەبراندنى نەدایە پاش بگرە ژ كوشتن و ویرانكرن و سووتن و تەرابەراكرنى و كورد ژ مللەتتە دى جۇدانەكرنە كو ئەو زى بووینە قۇربانىیەت بىگونەھىت وەحشىەتا مەغۇلا.

٥_ هندهك ئافرى داينه كرياتيت ميرانه ئهفنى كوردا ل هندهك دمقهره بهرامبهرى مهغولا كرى، وهكى نهالا كرىشيه ل ئيزيك باؤيرى تهنزه و نهخلاتى، وان خو نهدايهف ترسى و نه وپريانى، بهلى وان ههقرىيا وان كرىه ب ههمى هيذا خو و شيان ل سهر وان ب سهركهفن د شهركى دىرؤكى دا.

ژيئدر و دههمهه و فهگوهيزوك:

(١) محمد بن سعيد بن محمد ابن الديبشي (ت ١٢٣٧/٥٦٣٩م)، المختصر المحتاج إليه من تاريخ الحافظ أبي عبد الله، تحقيق مصطفى جواد، مطبعة المجمع العلمي العراقي، (بغداد: ١٩٧٧)، ٣ / ١٣٩ "أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد ابن خلكان (ت ٥٦٨١ / ١٢٨٢م)، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، تحقيق إحسان عباس، دار صادر، (بيروت: ١٩٦٨)، ٣ / ٣٤٨: كرفان ناميدى، الكرد في كتابات المؤرخ ابن الأثير الجزري، دار سبيريز للطباعة والنشر، مطبعة حجي هاشم، الطبعة الأولى (أربيل: ٢٠٠٦)، ص ص ٢٣ - ٥٣.

(٢) الجزري: نسبة إلى جزيرة ابن عمر، وهي بلدة فوق الموصل بينهما ثلاثة أيام أي حوالي (٦٠ كم) - ينظر: أبو سعد عبد الكريم محمد السمعاني (ت ٥٦٢ هـ / ١١٦٦م)، الأنساب، دار الفكر، (بيروت: ١٩٩٨م)، ٥٥/٢ "ياقوت الحموي، معجم البلدان، دار أحياء التراث العربي، (بيروت: ١٩٩٥م)، ١٣٨ / ٢.

(٣) كانت جزيرة ابن عمر قبل أن يستوطنها العرب وتحمّل هذا الاسم تعرف بجزيرة الأكراد وتعرف الآن باسم الجزيرة ومشهورة عند الكرد حالياً بجزيرة بوتان تيمنا باسم القبيلة الكردية (البختية أو البوتانية). للمزيد ينظر ابن شداد، الأعلام الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة، تحقيق يحيى عبارة، (دمشق: ١٩٧٨) ج ٣ - ق ١ ص ٩، ولن نتطرق إلى سيرة ابن الأثير الجزري وأثره كون أن هناك العديد من المؤلفات التي خصصت للتعريف به وعلى سبيل المثال لا الحصر، ميسون ذنون عبد الرزاق العبايجي، ابن الأثير مؤرخاً للحروب الصليبية (٤٩٠-٥٤٩ / ١١٠٣-١١٥٤)، أطروحة دكتوراه، غ. م، كلية التربية، جامعة الموصل، (الموصل: ٢٠٠٣م)، ص ص ٩ - ٦٧ "كرفان ناميدى، الكرد في

كتابات المؤرخ ابن الاثير الجزري ، دار سيريز للطباعة و النشر ، مطبعة حجي هاشم ، ط ١ ، (اربيل : ٢٠٠٦) ، ص ص ٢٣ - ٤٥ .

(٤) الكامل، تحقيق محمد يوسف الدقاق ، دار الكتب العلمية ، ط ٤ ، (بيروت : ٢٠٠٣) ، ١٠ / ٣٩٩ " سيتم الاعتماد على هذه الطبعة من كتاب (الكامل في التاريخ) فيما يتعلق بموضوع المغول و ابادة الكرد ، الباحث .

(٥) م . ن ، ١٠ / ٣٧٢ - ٣٧٣ .

(٦) عبدالواحد ذنون طه ، اصول البحث التاريخي ، مطبعة جامعة الموصل ، (الموصل : ١٩٩٠) ، ص ٢٩ .

(٧) عن جغرافية همذان و نشاتها و تطورها التاريخي ، ينظر : ادريس محمد حسن الدوسكي ، همذان من الفتح الاسلامي الى سقوطها بيد المغول ، دار سيريز للطباعة و النشر ، مطبعة حجي هاشم ، (اربيل : ٢٠٠٦) ص ص ٤٢ - ٦٧ .

(٨) الكامل، ١٠ / ٤١٤ .

(٩) الري ، هي مدينة رجبس عند اليونان و تقع في الطرف الشمالي الشرقي من اقليم الجبال ، بينها و بين قزوين حوالي ١٦٢ كم ، و تجاور طهران الحالية في طرفها الشمالي . للمزيد ينظر : ليسترنج ، بلدان الخلافة الشرقية ، نقله الى العربية ، بشير فرنسيس و كوركيس عواد ، مطبوعات المجمع العلمي العراقي ، مطبعة الرابطة ، (بغداد : ١٩٥٤) ، ص ٢٤٩ .

(١٠) تبريز ، مدينة تقع في شرق بحيرة اورمية و تبعد عنها حوالي (٣٦) كم ، للمزيد ينظر : المقدسي ، احسن التقاسيم ، ص ٣٧٨ ، ليسترنج ، بلدان الخلافة ، ص ص ١٩٦ - ١٩٧ .

(١١) دقوقا ، مدينة بين اربل و بغداد ، تبعد مائة ميل عن اربل ، و عن كركوك الحالية ب (٣٧ كم) و تبعد عن مدينة طوزخورماتوب (٣٩ كم) و السن او كما هي في الاصل (سن بارما) تقع في موضع الفتحة الان تقريبا ، و التسمية الشائعة لها هي طاووق و تقع بالقرب منها عيون النفط ، للمزيد ينظر : ياقوت ، معجم البلدان ، ٢ / ٤٥٩ ، ليسترنج ، بلدان الخلافة الشرقية ، ص ١٢٠ .

(١٢) الكامل، ١٠ / ٤٩٦.

(١٣) عن ترجمة جلال الدين الخوارزمي ، ينظر : النسوي ، سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي ، عني بتحقيقها ضياءالدين موسى بونيروف ، دار النشر و الطباعة - الاداب الشرقية ، (موسكو : ١٩٩٦) ص ص ٦٦ - ١٤٠ ، ١٧٦ - ٢٦٠ .

(١٤) الكامل، ١٠ / ٤٩٦.

(١٥) م . ن ، ٤٩٤ .

(١٦) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

(١٧) م . ن ، ١٠ / ٤١٢ .

(١٨) و يقصد به مظفرالدين كوكبوري ، امير ربل (ت ٦٣٠ هـ / ١٢٣٢ م) للمزيد عن ترجمته ينظر : عباس العزاوي ، ال بكتكين - مظفرالدين كوكبوري او امارة اربيل في عهدهم (٥٢٢ - ٦٣٠ هـ) ، مجلة المجمع العلمي العربي ، ج ٩ - ١٠ ، ص ٢١ ، مطبعة الترقى ، (دمشق : ١٩٤٦) ، ص ٤٠٤ و ما بعدها .

(١٩) الكامل ، ١٠ / ٤١٣ .

(٢٠) م . ن ، ٤٩٣ .

(٢١) م . ن ، ١٠ / ٤١٢ .

(٢٢) م . ن ، ١٠ / ٤١٢ .

(٢٣) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

(٢٤) حول اخلاط و جغرافيتها و تطورها السياسي ينظر : حكيم عبدالرحمن زبير الباييري ، مدينة خه لات ، دار سيريز للطباعة و النشر ، مطبعة وزارة التربية ، ط ١ ، (اربيل : ٢٠٠٥) ، ص ص ٢٧ - ٦٧ .

(٢٥) الكامل ، ١٠ / ٤٩٤ .

(٢٦) على سبيل المثال ينظر ، ابن ابي الحديد المدائني ، فصل من شرح نهج البلاغة (الغزو المغولي للشرق) ترجمه الى الفرنسية مختار جبلي ، دار لامارتون ، (باريس : ١٩٩٥) ، ص ص ٢٢ - ٣٥ ، ٤٠ - ٤٥ .

(٢٧) للتفصيل عن حادثة اترار ينظر : النسوي ، سيرة السلطان جلال الدين ، ص ٤٠ - ٤٥ .

(٢٨) الكامل ، ١٠ / ٤١٣ .

(٢٩) م . ن ، ١٠ / ٤١٣ .

(٣٠) م . ن ، ١٠ / ٤١٤ .

(٣١) م . ن ، ١٠ / ٤٣٩ .

(٣٢) م . ن ، ١٠ / ٤٩٢ .

(٣٣) ارزن ، قلعة حصينة كثيرة الخيرات من اعمال ميافارقين ، للمزيد ينظر : شيخ الربوة الانصاري ، نخبه الدهر في عجائب البر و البحر ، دار احياء التراث العربي ، (بيروت : ١٩٩٨) ، ص ١٩٢ .

(٣٤) اسعد ، او سيرت و كانت تقع على ضفاف نهر الرزم شمال تل فافان و سكنا في حقبة من الحقب قبيلة حارختي الكردية ، للمزيد ينظر : ليسترنج ، بلدان الخلافة ، ص ١٥٤ .

(٣٥) الكامل ، ١٠ / ٤٩٢ .

(٣٦) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

(٣٧) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

(٣٨) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

(٣٩) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

(٤٠) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

^(٤١) سنجار ، حول سنجار و تاريخها ينظر : موسى مصطفى الهسنياني ،
سنجار ، دار سبيريز للطباعة و النشر ، مطبعة وزارة التربية ، ط١ ، (اربيل :
٢٠٠٥) ، ص ص ٢٥ - ٣٧ .

^(٤٢) الكامل ، ١٠ / ٤٩٣ .

^(٤٣) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

^(٤٤) بدليس ، بلدة من نواحي ارمينية قرب خلاط ، المقدسي ، احسن التقاسيم
في معرفة الاقاليم ، دار الكتب العلمية ، ط١ ، (بيروت : ١٩٩٨) ، ص ٢٨٨ .

^(٤٥) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

^(٤٦) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

^(٤٧) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

^(٤٨) التركمان الايوائية او الايوانية ، نسبة الى برج الايوائي و هو رئيس احدى
قبائل الغز التركمانية و كانت تعرف باسم (ايوه) ، ينظر : ابو شامة ، الروضتين
، ١ / ٣٣ .

^(٤٩) الكورد الجوزقان، للمزيد عن اصولهم ينظر : كرفان ناميدي ، الكرد في
كتابات المؤرخ ابن الاثير الجزري ، ص ٣١٧ - ٣٢٤ .

^(٥٠) م . ن ، ١٠ / ٤٩٤ .

^(٥١) م . ن ، ١٠ / ٤٩٤ .

^(٥٢) م . ن ، ١٠ / ٤٩٣ .

1-	ھەممەدان 617 - 618 ، 621ك	تەڭر - ایادە شاملە	نەدیارگریه
2-	ئەرۇن و میغارقین 628 ك	كوشتن	نەدیارگریه
3-	سیرت (حصار 5 ایام)	ایادە	5000 كەس
4-	تەنزە	ایادە	نەدیارگریه
5-	ماردین ، نسیبین	كوشتن	نەدیارگریه
6-	شەنگاز	كوشتن	نەدیارگریه
7-	خابور ، ھەرابان	كوشتن	نەدیارگریه
8-	نسیبین ، مۆنسە (خان)	ایادە	نەدیارگریه
9-	نامەد ، بدلیس	كوشتن	نەدیارگریه
10-	نەخلات ، بەزگری، ئەرگیش	ایادە	نەدیارگریه
11-	كوردین جورھقان گوران	ایادە	نەدیارگریه
12-	ھەولیز و گوندین وی	كوشتن	نەدیارگریه

Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK

ABBASİLER DÖNEMİNDE YETİŞMİŞ
HAKKARİLİ DEVLET ADAMLARI

ABBASİLER DÖNEMİNDE YETİŞMİŞ HAKKÂRİLİ DEVLET ADAMLARI

Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK¹

Abbasiler döneminde yetişmiş Hakkâri âlimleri tanıtılacaktır. Abbasiler Devleti, Haşim Oğulları tarafından Emevi hâkimiyetinin sona erdirilmesiyle 132/749 yılında kurulmuştur. Yaklaşık beş yüz yıl hüküm süren Abbasiler Devleti, 656/1258 yılında Moğolların Bağdat'a girmesi ve halife Ebu Abdullah Mu'tasım'ı öldürmeleriyle sona ermiştir. Daha sonra yeniden Mısır'da hilafet Abbasilere verilmişse de eski hükümlerliklerini bir daha yakalayamamışlardır. Çalışmamızda bu dönemde şöhret bulmuş ve kaynaklarda yer edinmiş Hakkâri'ye nispet edilen devlet adamlarını tanıtmaya çalışacağız.

1. Hakkârili Vali ve Komutanlar

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, aslen Hakkârili olup da çok iyi bir eğitilden geçmiş ve bu münasebetle bazı üst düzey görevler almış çok sayıda âlim mevcuttur. Bunlardan “emir” olarak komutanlık ve valilik yapanlar şunlardır:

1.1. İsâ b. Muhammed b. İsâ Emir Ziyaüddin Ebû Muhammed el-Hakkâri: Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın soyundandır. Fakih bir zat ve Eyyübî Devleti'nin önde gelen komutanlarından (emir) biriydi. Aynı zamanda Selâhaddin Eyyübî'nin müsteşarıydı ve kendisinin görüşlerinden asla ayrılmazdı. Cezîretü İbn Ömer'de Şafiî âlimi İmam Ebû Kasım b. Bezrî'den fıkıh dersleri aldı ve sonra Halep'e geçti. Halep'te iken Hâfız Tâhir es-Silefî ve Hâfız Ebû Kasım ibn Asâkir'den hadis derslerini aldı ve daha sonra kendisi hadis derslerini vermeye başladı. Önceleri Halep'te Züccaciye Medresesi'nde ders almaya başladı.² Kadı Muhammed b. Ali ve başkaları da kendisinden dersler aldılar. Onun bahtının açılması, Melik Eseddüddin Şirku'nun hizmetine girmesiyle başladı, önceleri Melik'in beş vakit namazlarında imamlık yapardı ve daha sonra kendisiyle birlikte

¹ Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı

² Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr ibn Hallikân (ö. 681/1282), *Ve-feyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, nşr. İhsan Abbâs, Daru Sadr, 4. Baskı, Beyrut, 2005, c. III, s. 497; İbn Kesir ed-Dımaşkî, *Tabakatu'l-Fukahâi's-Şâfiyye*, nşr. Ahmed Ömer Haşim ve Muhammed Zeynehum Muhammed Azib, Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire, 1993, c. II, s. 721, 722; Muhammed Ali es-Sellûbî, *Selahaddîn el-Eyyübî ve Cuhûduhu fi'l-Kadai ale'd-Devleti'l-Fâtîmiyye ve Tahviri'l-Beyti'l-Mukaddes*, Dârü'l-Ma'rife, 1. Baskı, Beyrut, 2008, s. 333.

Mısır'a geçti. Amcasından sonra Sultan Selâhaddin Eyyübî'nin hizmetine kendisini adadı, bunu Eseduddin ona emretmişti. Selâhaddin Eyyübî, ona yöneticilikler vererek şanını yüceltti ve sonunda devletin en üst yöneticisi durumuna geldi. Selâhaddin Eyyübî, Mısır'ı fethettikten sonra Kahire'deki Fatımi kadısını görevden alarak yerine İsa b. Muhammed el-Hakkâri'yi Kahire kadısı olarak atadı. Bu zat aynı zamanda bütün Eyyübî Devletindeki Şafîilerin kadılığına da niyabeten bakıyordu.³ Bir defasında savaşta esir düşmüş ve Selâhaddin Eyyübî almış bin dinar ödeyerek kendisini serbest bırakmıştır. 585/1189 yılının Zu'l-Kaade ayında Akkâ muhasarası esnasında Haçlılarla savaşırken vefat etti ve daha sonra cenazesi Kudüs'e getirilerek surların dış tarafına defnedildi.⁴ Selâhaddin Eyyübî, onun hatırlı biri olmasından dolayı bazı zamanlar elçi olarak da görevlendirmiştir.⁵

1.2. Muhammed b. Bâhil b. Abdullah Ebû Muhammed Emir Şemsuddin el-Hakkâri: 620/1223 yılında dünyaya geldi. İskenderiye limanının komutanıydı. Edebiyata düşkün biriydi. Neseî'nin *Sünen*'inin tamamını ile Muhammed Kasım b. Ali el-Hariri'nin "*el-Makamât*" adlı kitabını el-Muvaffik Abdullatif b. Yusuf el-Bağdadî'den Harran'da iken ders almıştı. Kendisinden, Hariri'nin *el-Makamât*'ını ders alan Üstad Ebu Hayyan el-Endelusî, Kahire'ye geldiğinde bu kitabı onun rivayeti ile ders vermiştir. Emir Şemsuddin el-Hakkâri, meşhur hadis âlimi İmam Zehebi'ye birkaç kez icazet vermiştir. Kutbuddin Abdulkerim de kendisinden icazet alanlar arasındadır. Şiire ilgi duyan Emir Şemsuddin el-Hakkâri, İskenderiye'deki yöneticiliğinin yanında edebiyat ve gök bilimleriyle de ilgilenirdi. 683/1284 tarihinde İskenderiye'de vefat etti.⁶

³ Muhammed Ali es-Sellûbî, *Selahaddun el-Eyyübî ve Cuhuduhu*, s. 191.

⁴ Tacuddin Ebu Nasr Abdolvahhab b. Ali b. Abdilkâfi es-Subkî (ö. 771/1370), *Tabakatu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*, Nşr. Mahmud Muhammed et-Tanahî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabîyye, Kahire, ts., c. VII, s. 255, 256; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. III, s. 497; İbnu'l-Esir Ebû Hasan Ali b. Ebi Kerem Muhammed b. Muhammed b. Ebi Kerim eş-Şeybanî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi'l-Târih*, Nşr. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kadî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1987, c. X, s. 86, 190; Şihabuddin Ahmed b. Abdilvahhab en-Nuveyrî (ö. 733/1332), *Nihâyetu'l-Ereb fi Fumani'l-Edeb*, Nşr. Abdülmecid Tarhuyeyni, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2004, c. XXVIII, s. 281; Hayruddin Zirikli, *el-A'lâm Kâmisu Terâcim*, Dâru'l-İlm il-Melâyin, Beyrut, 1986, c. V, s. 107.

⁵ Tacuddin es-Subkî, *Tabakatu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*, c. II, s. 353, 354.

⁶ Selahuddin Halil b. Aybek es-Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Nşr. Ahmed Arnaût ve Türki Mustafa, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 2000, c. II, s. 173, 174; Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Zehebi (ö. 748/1347), *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, Nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1993, c. LI, s. 159, 160; Takiyyuddin Ebû Tayyib el-Mekkî, *Zeylu'l-Takyid*, c. I, s. 111.

1.3. Ahmed b. Ebi Mansur b. Bâhil b. Abdullah el-Emir İmâduddin el-Hakkâri: Yukarıda zikrettiğimiz Emir Şemsuddin el-Hakkâri'nin kardeşidir. İskenderiye'de saltanat naibi olarak yöneticilik görevini yürütüyordu. Allame Esiruddin Ebû Hayyân, onun için "dahi" sıfatını kullanmaktadır. İlim ehline sonsuz bir sevgi ve muhabbeti vardı.⁷ Kendisinin ne zaman vefat ettiğini bilmiyoruz.

1.4. Emir Bedruddin Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed Ebî Kasım el-Hakkâri: Haçlı Seferlerinde görev yapmış bir komutandır. el-Meliku'l-Muazzam'ın komutanı ve müsteşarı idi, Sultan onun görüşlerine büyük bir önem verirdi. Dindar, fakirlere düşkün ve çokça sadaka veren biriydi. El-Halil kentinde de Yunus (a.s.)'in makamı yanında yolun ortasında bir cami yaptırmıştır. Daima şehit olmak için dua ederdi ve 614/1217 yılında Haçlı Seferleri esnasında şehit düştü ve Kudüs'e nakledildi.⁸ İbn Kesir, onun türbesinin hâlâ ziyaret edildiğini bildirmektedir.⁹

1.5. Seyfuddin Ebî Hasan Ali b. Ebi'l-Heycâ el-Hakkâri: Bir savaş esnasında yüzüne aldığı bir yaranın açtığı izden dolayı "Meştûb" (yarılmış) diye şöhret bulmuştur. Babası Ebu'l-Heycâ, Hakkâri'deki İmâdiyye Kalesi ile yakınındaki diğer kalelerin hâkimiydi.¹⁰ Seyfuddin Ebî Hasan el-Hakkâri, Haçlı Seferleri esnasında görev yapmış bir komutandır. Eseduddin Şirku ile birlikte Mısır'ın fethinde bulunmuştu. Zengi devletinin Mısır'daki komutanlarından. Ömrünün sonlarına doğru Selâhaddin Eyyûbî'nin hizmetine girmiştir. Haçlı Seferleri esnasında esir düşünce elli bin dinar karşılığında serbest bırakılmıştır. Eyyûbî Devletinde şan ve şöhrette eşi yoktu. Selâhaddin Eyyûbî, Nablus şehrinin tamamını ikta olarak kendisine vermişti. Safedî, önce Kudüs'ün daha sonra Nablus'un kendisine ikta olarak verildiğini ifade etmektedir.¹¹ Kendisine "el-Emiru'l-Kebir" (büyük komutan) denilirdi. Akkâ'da Sultan'ın vekili olarak valilik görevini yürüttü. Nablus'ta 588/1192 yılında esaretten kurtulduktan yüz gün sonra vefat etmiş ve evine defnedilmiştir.¹²

⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. VIII, s. 122.

⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. IV, s. 249; Zirikli *el-A'lâm*, c. VII, s. 27.

⁹ İmâduddin Ebu'l-Fida Hâfız İbn Kesir (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Nşr. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî, Dâru'l-Hicr, I. Baskı, Beyrut, 1997, c. XVII, 68.

¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. I, s. 181.

¹¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. XX, s. 120.

¹² Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXIX, s. 81; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XVI, 648, 649; Zirikli, *el-A'lâm*, c. IV, s. 256.

1.6. Emir İmâduddin Ebû Abbâs Ahmed b. el-Emiru'l-Kebir Seyfuddin Ebî Hasan Ali b. Ebi'l-Heycâ b. Abdullah b. Ebi Halil b. Murtan el-Hakkârî: Yukarıda zikrettiğimiz Seyfuddin Ebî Hasan el-Hakkârî'nin oğludur. İbn Meştûb diye şöhret bulmuştu. Takriben 575/1179 yılında dünyaya geldi. Emir İmâduddin İbn Meştûb, çok büyük bir komutandı. İbnü'l-Esir, "bütün komutanlar ona boyun eğer ve itaat ederlerdi, özellikle de Kürtler" demektedir.¹³ Sultanların yanında büyük bir itibara sahipti, kendilerinden biri gibi muamele ederlerdi. Babasına verilen Nablus iktalığını babasının vefatından sonra devam ettirmiştir. Buradaki gelirin üçte biri Beytu'l-Mukaddes'in hizmetleri için Selâhaddin Eyyûbî'nin emriyle ayrıldığından, geriye kalan gelir kendisine kalıyordu. İbn Hallikân, kendisini 617/1220 yılında Musul Valisi Bedruddin Lu'lu' Atabek'in (ö. 657/1259) oyuna getirip yakaladığını ve hapsedtiğini söyler. Bedruddin Atabek, Seyfuddin el-Hakkârî'yi Muzafferuddin İbnü'l-Meliki'l-Âdil'e gönderir, o da Seyfuddin el-Hakkârî'yi kendisine yakın tuttu ve bir müddet sonra buradan ayrılmasına müsaade etti. Bu ayrılış İbn Meştûb el-Hakkârî'nin aleyhine oldu, Meliku'l-Eşref, onu yakalayıp Harran kalesine gönderdi ve esir muamelesi yaptı. Ayaklarına ağır zincirler ve ellerini tahtalara bağladı. Baş, sakalları ve elbiseleri bitlerden görünmez oldu ve bu hal üzere vefat etti.¹⁴ Emir İmâduddin İbn Meştûb, 619/1222 yılında Harran'da vefat etmiş, kızı Onun için Re'su'l-Ayn'da bir türbe inşa etmiş ve cenazesini Harran'dan oraya nakletmiştir.¹⁵

1.7. Ebû Muhammed Şerefuddin İsâ b. Muhammed b. Ebî Kasım el-Hakkârî: 593/1197 yılında Kudüs'te dünyaya geldi. Kendisi Baybars döneminde komutan ve devletin ileri gelenlerinden biriydi. Baybars, pek çok savaşta onu komutan olarak görevlendirmiştir. İlim ve edebiyatta uzman ve aynı zamanda şair biriydi. Şam'da 669/1270 yılında vefat etti.¹⁶

1.8. Muhammed b. Dâvud b. Muhammed b. Ebî Kasım el-Emiru'r-Reis Bedruddin, İmâduddin el-Hakkârî: Yukarıda ismini zikrettiğimiz Dâvud b. Muhammed'in oğludur. 637/1239 yılında doğdu. O da, babası gibi muhteşem bir komutandı. İbn Revâha ve Yahya b. Kumeyr'den hadis derslerini aldı. Kendisi de bir müddet sonra hadis dersleri vermeye başladı. Kudüs'te 690/1291 yılının Şaban ayında vefat etti. Babası, oğlunun ölümüyle âdeta perişan oldu.¹⁷

¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, c. X, s. 376.

¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. I, s. 180, 181.

¹⁵ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, c. XXIX, s. 80, 81.

¹⁶ Zirikli, *el-A'lâm*, c. V, s. 108.

¹⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. LI, s. 434, 435.

1.9. İzzuddin Ömer b. Ali el-Hakkârî: Bu zat ile ilgili bilgiyi bize yalnızca İbnu'l-Esir vermektedir. İbnu'l-Esir, onun Halep'te bulunan komutanlardan biri ve Hakkârîli Kürtlerden, güzel ahlâklı, çok güzel sıfatlara sahip cesur biri olduğunu bildirmektedir.¹⁸

1.10. İbn Mucellî Ali b. Ömer b. Mucellî Emir Nuruddin el-Hakkârî: Babası İzzuddin büyük komutanlarından ve eski Halep valisiydi. Kendisi de Sultan'a vekâleten 659/1261 yılından 678/1279 yılına yaklaşık yirmi yıla kadar Halep valiliği görevini yürüttü. Emir Alâuddin Aydoğdu tarafından, ölümünden kısa bir süre önce bu görevinden alınmıştır. Güzel ve mütevazı bir yaşamı, tatlı dili, ilim ehline ve fakirlere yakınlığı vardı. Ölünceye kadar Halep'te kaldı. 678/1279 yılının Rebiulevvel ayının yirmi yedisi Çarşamba günü vefat etti.¹⁹

1.11. İsâ b. Muhammed b. Ebî Kasım b. Muhammed b. Ahmed Emir Şerefuddin Ebû Muhammed b. Emir Abdullah el-Hakkârî el-Kürdî: 593/1197 yılında dünyaya geldi. Kudüs'te Abduhakk'ın "*el-Ahkâm*" adlı eserini ders aldı. Ebû Hasan el-Me'afirî'den de "*el-Musannef*"'i okudu. Ömer b. Taberzad'dan ve başkalarından icazet aldı. Şeyh Burhanuddin el-İskenderyanî ve Kadî'l-Kudât İbn Cema'a da kendisinden *el-Ahkâm*'ı ders aldılar. Cesaretiyle meşhur bir komutandı, Haçlı Seferlerinde dillerden düşmeyecek kahramanlıklarda bulundu. 669/1270 yılında vefat etti.²⁰

1.12. Ömer b. Muzaffer Emir Cemaluddin el-Hakkârî: Şam'da hem ilim halkasının hem de komutanların önde gelenlerindendi, iyiliksever ve muhtaç insanların ihtiyacını gideren biriydi. Çok cesur bir komutan ve dini bütün biriydi. 680/1281 yılında Humus yakınlarındaki Massaf savaşında elli yaşını aşkınken Moğollar tarafından şehit edilmiştir.²¹

1.13. İsâ el-Kürdî el-Hakkârî: Halep şehrinin kale surlarının dış tarafında Bankusa denilen yerde kendi adıyla anılan bir camisi vardır. Halep'te polis teşkilâtının şefi olarak görev aldığı dışında kendisi hakkında her hangi bir bilgiye sahip değiliz.²²

¹⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fî'l-Târih*, c. X, s. 487.

¹⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. XXI, s. 243; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. L, s. 307, 308.

²⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. XL, s. 292, 293.

²¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. L, s. 361.

²² İbn Şeddâd, İzzuddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, *A'laku'l-Hatire fî Zikri'l-Ulemâi's-Şam ve'l-Cezîre*, nşr. Yahya Zekerîya Abbare, el-Vezâretu's-Sakafiyye, Dimaşk, 1991, c. I, s. 121.

2. Hakkârili Kadılar (Hâkimler)

Bilindiği gibi eskiden bugünkü hâkimlik mesleğine denk gelen kadılık görevi mevcuttu. Kadılar buldukları bölgenin en üst düzey hâkimleriydi. Bazen bir şehirde semtlere bağlı olarak veya her mezhebe özel olmak şartıyla birden fazla kadı bulunabilirdi. Bu durumda bütün bu kadılarla birlikte ülkedeki kadıların bağlı oldukları Kadı'l-Kudât (başkadı) makamı da mevcuttu. Burada bu tür görevlerde bulunmuş Hakkârili âlimleri tanıtacağız.

2.1. İmâduddin Abdulaziz b. Ahmed b. Osmân b. İsâ b. Ömer b. Hıdır el-Hakkârî b. Hatib el-Eşmûnîn Ebu İzz b. Takiyyuddin: Kendisi daha çok "İbn Hatib el-Eşmûnîn" olarak bilinirdi. Kahire'de kadılık görevinde bulunmuştur.²³ İbn Hatib el-Eşmûnîn, Kahire'de bir mahallenin kadılığına bakıyordu.²⁴ Kahire'nin batı yakasındaki Selâm Mahallesi'nin işlerinden sorumluydu ve Kadı'l-Kudât Celâluddin adına bu işleri yürütürdü.²⁵ Mekke'de Abdussamed İbn Asâkir'den hadis dersleri aldı ve Onun "*Buldaniyât*" adlı kitabını da okudu. Şam'a 705/1305 yılında geldi ve pek çok âlimden ders aldıktan sonra ilimde önde gelenlerden biri oldu. Fıkıh ve kanun konusunda iyi bir uzmandı ve aynı zamanda kelâm ilimleri alanında da bilgindi. İbn Mısıri'den (İbn Sasrâ) sonra Şam kadılığına tayin edildi.²⁶ Safedî, buradaki kadının lojmanı büyük bir saray olduğundan mütevazı bir hayat yaşayan İbn Hatib el-Eşmûnîn'in bunu kabul etmediğini ve kendisinden bin kadar hikmetin istinbat edildiğini kaydetmektedir.²⁷ İbn Arabî'nin hadisleri üzerine "*el-Mecâmi' fi Nehâri Ramazân*" adlı Şeyh İmam Valid'in talikindeki hadise bir şerh ve daha pek çok güzel eser kaleme almıştır. 727/1327 yılında Kahire'de vefat etmiştir.²⁸

²³ Hâfiz Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehavî (ö. 902/1496), *el-Buldaniyât*, nşr. Hassan b. Muhammed el-Kattan, Dâru'l-Atâ, Suudi Arabistan, 2001, s. 254.

²⁴ Tacuddin es-Subkî, *Tabakatu's-Şâfiyye*, c. X, s. 82; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XVIII, s. 285.

²⁵ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, c. XXXIII, s. 186.

²⁶ Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer İbn Kadı Şuhbe (ö. 851/1448), *Tabakatu's-Şâfiyye*, nşr. Hâfiz Abdulalim Han, Dairetu'l-Me'arifü'l-Osmâniyye, I. Baskı, Hind, 1979, c. II, s. 346; İbn Hacer el-Askalanî, Şihabuddin Ahmed b. Ali (ö. 852/1448), *ed-Düverü'l-Kâmine fi A'yâni'l-Milleti's-Saminiye*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1993, c. II, s. 368, 369; İbn Kesir ed-Dimaşkı, *Tabakatu'l-Fukahâi's-Şâfiyye*, c. III, s. 181.

²⁷ Safedî, *A'yânu'l-Asr*, c. III, s. 67.

²⁸ Tacuddin es-Subkî, *Tabakatu's-Şâfiyye*, c. X, s. 81, 82; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XVIII, 285, 286; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. XVIII, s. 284; İbnü'l-İmâd Şihabuddin Ebu Ferec Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Akri ed-Dimaşkı (ö. 1089/1676), *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbari Men Zehab*, nşr. Abdulkadir el-Arnaût, Mahmud el-Arnaût, Daru İbn Kesir, I. Baskı, Beyrut, 1986, c. VIII, s. 138.

2.2. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed Kadı Bedruddin Ebû Abdullah el-Hakkârî es-Sılatî: Takriben 630/1233 yılında dünyaya geldi. Humus kadılığı yapmıştır. Babası Ürdün'ün doğusundaki Salt kasabasında müderris idi, o da babasıyla birlikte ilimle meşgul olurdu, dolayısıyla burada büyüdü. Daha sonra yine babasıyla birlikte Kudüs'e gittiler ve burada ilimle meşgul oldular. Kudüs'te babasının vefatından sonra müderris olarak görev almıştır. Daha sonra Şam'a geçmiş ve buradaki âlimlerden hadis dersleri almıştır. 660/1262 yılında Mısır'a gelerek buradaki hocalardan da hadis dersleri aldı. Akabinde Salt'ta müderris olarak öğretimde bulunmasının yanında Salt'ın kadılığına atanmıştır. Bilâhare önce Humus daha sonra Kudüs kadılıklarında da bulunmuştur. Bütün bunlara ilâveten Bulkîni, onu Hisbân'ın kadılığına atadı. Buralardaki üstün başarılarından sonra Halil ve Nablus'ta da kadı olarak görev aldı. Birçok yerde kadılık yaptıktan sonra en son Humus kadılığına geri döndü. Muhammed b. Halef el-İzzî'nin "*Meydanu'l-Fursan*" adlı kitabını "*İhtisâru Meydâni'l-Fursân*" adıyla üç ciltlik bir ihtisâr hâlinde keleme aldı. Çok sayıda kitabın özetini ihtiva eden bu eser, âlimler tarafından çok farklı ve faydalı görülmüştür.²⁹ İbn Teymiyye'nin 6 ciltlik "*Der'ü Te'ârudi'l-Akl ve'n-Nakl*" adlı kitabını iki cilt hâlinde kısaltan bir muhtasar yazmıştır. Muhammed b. Abdullah el-Hakkârî, eserinde, Şeyh İzzuddin'den söz ederken, onun bir defasında yanlış fetva verdiğini ve sonra verdiği bu fetvanın yanlış olduğunu anlayınca, Kahire ve Mısır'da kendisini kastederek "filan kişi şöyle bir fetva vermiştir, onunla amel edilmez, o yanlış bir fetvadır" diye bağırarak ilân ettiğini kaydeder. 786/1384 yılında vefat etmiştir.³⁰

2.3. Ahmed b. Osman b. İsâ b. Ömer b. Hıdır el-Hakkârî: 632/1234 tarihinde dünyaya geldi. Eşmun'da hatip idi ve daha sonra buranın kadısı oldu. Eşmun'un dışında başka yerlerde de kadılık yaptı. Babası Necmuddin b. Zeynuddin de kendisinden önce Eşmun kadısı idi. Sibî ve Munzirî gibi âlimlerden ders aldı. Bu zat meşhur Kadı'l-Kudât Reis İzzuddin Ebu'l-Fadl Abdulaziz'in babasıdır, İmâduddin ise bu zatın kardeşidir. 695/1296 yılının Rebiulevvel ayının dokuzunda vefat etti.³¹

²⁹ İbn Kadı Şubbe, *Tabakatu's-Sâfiyye*, c. III, s. 224, 225.

³⁰ Tacuddin es-Subkî, *Tabakatu's-Sâfiyye*, c. VIII, s. 214; İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürrü'l-Kâmine*, c. III, s. 466; İbn Hacer el-Askalanî, Şihabuddin Ahmed b. Ali (ö. 852/1448), *İnbâu'l-Ğumr bi Enbâi'l-Umr*, nşr. Muhammed Tefvik Uveyde, İhyân't-Turasi'l-İslâmi, Kahire, 1969, c. I, s. 297; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, c. VIII, s. 503; Zirikî, *el-A'lâm*, c. VI, s. 236.

³¹ İbn Kesir ed-Dimaşkî, *Tabakatu'l-Fukahâi's-Sâfiyye*, c. III, s. 99, 100.

2.4. İzzuddin b. Ahmed. B. Osman el-Hakkârî el-Kürdî: Yukarıda tanıttığımız Ahmed b. Osman'ın oğludur. İbn Hatip el-Eşmûnî³² olarak tanınırdı. Mekke'de Abdussamed ibni Asakir'den ve Şam'da da başkalarından hadis dersleri aldı. Fıkıh alanında ve diğer ilimlerde derinleşti ve akranlarını geride bıraktı. İbni Sasrî'den sonra Şam kadılığına tayin edildi. Burada bulunduğu esnada Ramazan ayında İbni Arabî'nin hadisleri üzerine Cami' adını verdiği çok faydalı bir eser kaleme aldı. Daha sonra Kûs ve ondan sonrada başka bir mahallenin kadılığına atandı. Edebiyat ve şiirde de mahir biri idi. 727/1327 yılında Kahire'ye geldi ve aynı yılın Ramazan ayında burada vefat etti.³³

Sonuç

Görüldüğü gibi tarihte aslen Hakkârili olup da İslam coğrafyasının değişik mntukalarında ilim ve devlet hizmetlerinde bulunmuş çok sayıda vali, komutan, müderris ve kadı vardır. Çalışmamız da bu unutulmuş zatların yeniden hatırlanması ve bilinmesini istediğimiz bu zatların yeni nesillere ilim adına bir örneklik teşkil etmesini arzu ettik. Hakkârî'nin yetiştirdiği pek çok ilim ehli olmasına karşılık, bu çalışmada yalnızca devlet görevlerinde bulunmuş kişileri tanıtmakla yetindik. Altı tanesi bayanlardan olmak üzere çok sayıda ilim ehli Hakkârili zatları başka bir makalemizde tanıttığımızdan burada bunlara yer verilmemiştir.

³² Nil Nehrinin batı tarafında bir kasabadır.

³³ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakatu's-Şâfiyye*, c: III, s. 225, 226.

Doç. Dr. Qadır Muhammed HESEN

MEMLUKLER DÖNEMİNDE
HAKKÂRİ KÜRTLERİNİN
MEDENİYETTEKİ ROLÜ

رۆڻى شارستانيانەى كوردە ھەكارىيەكان لە سەردەمى مەمالىك

د. قادر محمد حسن*

Abstract

This research addresses the role of scientists and personalities of Hakkary during the Mamluk period (648-923h) for the statement and clarify the role of scientists Hakkary and personalities in various fields, whether administrative or judicial the emergence of some scientists Hakkary in the field of forensic science and mental that the emergence of some of the scientists of the Hakkary Kurds in judicial offices demonstrates the increasing size of their civilization in the Mamluk period after that was the military and political role is prominent on their activities in the Ayyubid. Hakkaryian had a prominent role in the various branches of Fiqh and Hadith and the Koran, especially in Egypt and the Levant from the likes of: Sheikh Shahabuddin Alhkari who re-examined the mosque Alhakma.

Find this section into two classes, the first chapter is devoted to the study of the role of the characters Hakkary in the field of management and take over judicial affairs in the field of teaching and in scientific institutions was to clarify the role

---

* ن.ى. د. قادر محمد حسن، كۆلئىزى ئاداب/ زانكۆى سەلاھەتدەن/ ھەتۆلەر

some governors and judges who are notorious for their interests in the field.

The second chapter deals with Replies to scientists in the country Alhkari scientific aspects, whether legitimate or mental ones, the Kurds Hakkarian scientists participated in the various fields of Islamic sciences post effective particularly in the Levant during the Mamluk period, of whom reciter Zahid Bin Dawood Ibrahim bin Nasr, who left to Alhkari the cities of Aleppo and Hama request for readings and dwelt in Damascus and was a period of good character and has the status of solid scientific died in 712 AH / 1312 AD

Emergued among the elders talk in the Levant number of scientists Kurds Alhecarien who Tafrgua to collect science and attained the high rank of modern science including Sheikh Shahabuddin Ahmed bin Abdulrahman Alhkari Abkhaddy who heard the conversation of the elders of his time as and heard him Celebrities nouveau his time until his death in 736 AH / 1336 AD as there are scientists Hecarion in the field of mysticism and astronomy.

پیشہ کی

کوردہ ھه کاریه کان له سه رده می مه مالیک دا پولیکی بهرچاویان هه بوو له سه رجه بواره کان ، که دهشی بلین هه ندیک بواریان کارگنیری بوون هه ندیکی دیکهش بواری زانستی و پوشنیری بوون ، که به تاییه تی له دهره وهی جوگرافیای کوردستانی ناسراوی نهوکات چندان که سایه تیان له بواره جیا جیا کان دهرکه وتن ، نه مهش چونکه کوردستانی نهو حله به دهست نه غزو داگیرکاری مه غوله کانه وه دهینالاند و بارو دوضی سیاسی و جفاکی و نابووری ناهه موار بوو ، وه دهلیقهی چالاکي پوشنیری و شارستانی زور بهرته سک بوو بووه چونکه نهو هوکارانهی پهره پیدهری نهو بواره بوون له راستیدا ، لاواز بوو بوون و خه لک هیندهی سه رقالی خوژیاندن و خود که فایمی بوون هینده نه بیان ده په رزایه سه ر پیشکداری به برشت له پیشخستنی کایه جوړاو جوړه کانی ژیان .

لەم سۆنگەییەوه تووژینهوه لەپۆلی شارستانیانهی کوردە هەکاریهکان لەدەرەوهی نیشتمانی زیدیان بایهخی خووی ههیه ،بەلام نابێ ئەوه نادیده بگرین که ئەو کات جوگرافیای وولاتی موسولمانان سەرتاپای نیشتمانیان بوو ،بێ دەرپهستی فەرمی لەو سەر بو ئەوسەری ئەو جوگرافیایه پانتایی چالاکى موسولمانان بوو ، ئەم تووژینهوهیه خووی لەقەرەى ئەویابەتە دەدات که دەشی بەهۆیهوه ناشناییهکی زیاتر لەمەپ پۆلی کوردە هەکاریهکان لەسەردەمی مەمالیک بەدەست بێنن که جیى ناماژیه لەم تووژینهوهیهدا تەنها ئەو کەسایهتیانمان کردۆتە تەوهری باسهکان کەلەسەرچاوهکان دا بە (هەکاری) ناسراون ئەک سەرجهم ئەو کەسایهتیانەى خەلکی ئەو دەقەرەن :

ئەم تووژینهوهیه لە دوو بەش پیکهاتوو ه :بەشى یهکەم تەرخانە بو تاوتوێکردنی پۆلی کوردە هەکاریهکان لە پۆسته کارگێڕیهکان بەتایبهتی پۆستی والیهتی و هەرودها قەزایی . بەلام بەشى دووم تاییهت کراوه بە پۆلی زانستی زانا هەکاریهکان لە بواره زانستیه جورا و جورەکان وەکو :زانستهکانی قورئان وە فیهق و فەرمووده و زانستهکانی دیکه .

بەشى یهکەم /پۆلی کوردە هەکاریهکان لە بواری کارگێڕی و قەزایی وانەبێژیهکان :
وهری یهکەم/ لە بواری کارگێڕی :

سەردەمی مەمالیک لە بواری کارگێڕی دا کرانهوهیهکی بەرچاو بەپرووی ئەو ئەتەوانەدا هەبوو که لە قەلەمپرووی دەولەتەکه بەتایبهتی لە میسرو شام که چەندان کەسایهتی کوردی لە پلهو پایه جیاوازهکان دا دەبینرین ،لە نیویان دا هەندیك کەسایهتی هەکاری که پلهو پایهی جیگری سەلتهنت (نیابة السلطنة) یان وەرگرتوو ه ،کە پۆستیکی کارگێڕی گەنگ بوو سەرجهم دیوانهکان سەبهو پۆستهبوون ئەوهی که وە ئەستوی دەرگرت جیگری سولتان بوو لەو ناوچهیه و کارو

باره‌کانی راده‌په‌راند هروه‌کو سولتانی دووهم بیئت^(۱) میر (نور الدین علی بن عمر بن مجلی الهکاری) له دیارترین شه و که سایه‌تیه کوردیانه‌یه که پوستی جیگری سه‌لته‌نه‌تی وه‌رگرتوهه له نیوهی دووهمی سه‌دهی جه‌وته‌می کوچی /سیژده‌یه‌می زاینی ، که کرا به جیگری سه‌لته‌نه‌ت له شاری حه‌له‌ب^(۲) و ده‌رو به‌ری هه‌ر له‌سالی ۶۵۹ک/۱۲۶۱ز هه‌تا سالی ۶۷۸ک/۱۲۷۹ز که دواي لاجوونی له پوسته‌که‌ی به‌ماوه‌یه‌کی که‌م کوچی دوايي کرد ، که‌به‌یه‌ک له میره به‌هیزو مه‌زنه‌کان ناسراوه^(۳) . سه‌رچاوه‌کان زۆر به‌ پوونی په‌سنی کاره شارستانیه‌کانی میر نوره‌دینی هه‌کاری ده‌کن له‌و ماوه‌یه‌ی که جیگری سه‌لته‌نه‌ت بوو به‌سه‌ر شاری حه‌له‌به‌وه که نزیکه‌ی نوژده سالی خایاندووه ، به‌وه‌ناسراوه که پیاویکی خاکی و قسه‌ نه‌رم بووه و چاکه‌ی زۆری له‌گه‌ل زاناو فه‌قیران کردووه هه‌روه‌تر به‌وه ناسراوه که‌سیکی چاکه‌کارو مشورخوړو داکوکیکار بووه له‌ناوچه‌کانی بن ده‌ستی .^(۴)

- (۱) القلقشندي ، صبح الأعشى في صناعة الإنشاء شرحه وعلق عليه و قابل نصوصه: محمد حسين شمس الدين ، دار الكتب العلمية (القاهرة: 1987م) ج 4 ، ص 17 ؛ ابن كنان ، حقائق الياسمين في ذكر قرانين الخلفاء والسلطين ، تحقيق: عيس صباغ ، دار النفائس، (بيروت: 1991) ص 112-113 .
- (۲) القلقشندي نووسيوية : ((نيابة حلب نيابة جليلة تأتي في الرتبة الثالثة بعد نيابة دمشق ويعبر عنها في ديوان الإنشاء في السلطنة المملوكية بنائب السلطنة الشريفة ، ولا يقال فيه كافل السلطنة كما يقال ل نائب دمشق ويكتب عن نائبها التواقيع بغالبية وظائف حلب وأعمالها)) . م . ن ، ج 4 ، ص 224 . نسختن سه‌لمينز قری قیطةی جیظرايه‌تی‌که‌ی میر نوره‌دینه
- (۳) الکتبی ، عیون التواریخ ، تحقیق: نبیلة عبدالمنعم داود وفیصل السامر ، دار الحرية للطباعة (بغداد: 1984) ج 21 ، ص 235 ؛ العینی ، عقد الجمال في تاريخ أهل الزمان ، تحقيق: محمد محمد أمين، الهيئة المصرية للكتاب، مطبعة دار الكتب (القاهرة: 1987) ج 2 ، ص 239 ؛ ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، مطابع كونستانت سومس وشركاهه، (القاهرة: د.ت) ج 7 ، ص 290 .
- (۴) الذهبی ، تاریخ الإسلام ، حوادث ووفیات (671-680هـ) ، تحقیق: عمر عبدالسلام تدمري، دار الكتاب العربي، (بيروت: 1999) ص 307-308 ؛ الکتبی ، عیون التواریخ ، ج 21 ، ص 235 ، الدواداري ، الدرر الزكية في أخبار الدولة التركية ، تحقيق: اولرخ هارمان (القاهرة: 1391: 1391/1971) ، ص 198 .

لهو كه سايه تيه كورديه هه كار يانهى كه له ويلايه تى نهسكه نهدريه والى بوون و پوئى گرنگيان گيپراوه ناوى كه سايه تى (مير شمس الدين محمد بن باخل الهكارى) ديت كه له سالى ١٢٨٣/٥٢٨٤ز كوچى دوايى كردوو كه ماوه يهك والى بووه ميژوو نووس اليونينى له پرووداوه كانى سالى ١٢٦٥/٦٦٦ز ناماژهى بهوه كردوو كه مير (شمس الدين محمد بن باخل الهكارى) والى (الشعر) بووه له ميسر كه دهكا نهسكه نهدريه ^(١) هه رچه نده سه رچاوه كان ناماژهيان نه كردوو بو سه ره تاي واليه تى ابن باخلى ههكارى به لام باسكراوه كه له سالى ١٢٧٤/٥٦٧٣ز هه ره له وى والى بووه و وا پيڊه چيئت خودان دهسه لاتيكي زور بووبى سولتان هه نديكي لى كه مكر دوتوه و هه به والى نهسكه نهدريه هيشتوو يه تيه وه ^(٢).
 نه ميره كورده له واليه تيه كه ي بهرده وام بووه هه تا كوچى دوايى كردنى له سالى ١٢٨٣/٦٨٤ز كه واناسراوه له واليه عاقل و مشور خوزه كان بووه به داد په روه و نه ده ب دوست ناوبانگى دهر كردوو بايه خى زورى به فهله كناسيش داوه ^(٣).

هه ره له كه سايه تيه ههكار يه كان مير (عماد الدين بن ال مير بدر الدين الهكارى) جيگرايه تى قه لاي جعبر ^(٤) له سه رده مى سولتان (الناصر محمد بن قلاوون) و هه رگرتوهه، بهوه ناسراوه كه پياويكى زانست خواز بووه وه كو كه سايه تيه كي خانه دان و عاقله ندو به ته گبير ناسراوه له سالى ١٢٠٩/٦١٢ز له دايك بووه له سالى ١٣٠٠/٧٠٠ز كوچى دوايى كردوه و كه سايه تيه كي ديارى ههكار يه كانى

(١) اليونينى، ذيل مرآة الزمان، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية بحيدرآباد (النكن: 1954) ج 2، ص 361، ج 3، ص 88.

(٢) اليونينى، م، ن، ج 3، ص 88، الكتبي، عيون الفوارخ، ج 21، ص 53.

(٣) الكتبي، عيون التواريخ، ج 21، ص 350، الصفدي، الوافي بالوفيات، باقتناء، م. س. ديدرنغ، الطبعة الثانية، (ظهير سبازن: 1981) ج 2، ص 242، ابن الفرات، تاريخ ابن الفرات، تحقيق: قسطنطين رزق (بيروت: 1945)، ج 8، ص 15.

(٤) قه لاي جعبر: نتم قه لايه دهكوتوه جيظرايه تيه كانى سننورى وولاتى جتيزيره له روزه لايى فورات جيظرتكه تى دهوو له مير كانى تهلخاله بيت كه له لايقن سولتانوه به متر سوميكي شتر يه دادتيرا، قتلقة شهندي له نيو ضوارضيو تى جيظرايه تيه كانى حلتب دايناره. القلقندي، مصدر سابق، ج 4، ص 235-236.

سهردهمی مه‌مالیک بووه^(۱). وه چونکه هاوچه‌رخ‌ی ماوه‌ی حوکمرانی کوتایی سولتان الناصر (۷۰۹-۷۴۱هـ/۱۳۰۹-۱۳۴۰م) نه‌بووه بویه ده‌کری به‌مه‌زنده وای دابن‌ین که شه‌له‌ماوه‌ی حوکمرانی دووه‌می سولتان الناصر (۶۹۸-۵۷۰۸/۱۲۹۸-۱۳۰۸ز) جی‌گرایه‌تی به‌سه‌ر قه‌لای جعبره‌وه کرده^(۲).

ته‌وه‌ری دووه‌م / له‌ بواری قه‌زایی (دادوه‌ری) :

له‌بواری قه‌زایی دا که بواریکی زور بایه‌خدار بوو، چه‌ند که‌سایه‌یته‌کی شه‌کاری پوئیان بینیه‌وه که له‌راستیدا شه‌مش بو پینگه‌ی به‌هیژی ناینی و فیه‌زانیان ده‌گه‌رایه‌وه که شه‌مه‌ی بو فه‌راهه‌م کردبوون، چونکه مه‌سه‌له‌که په‌یوه‌ست بوو به‌مافی خه‌لک و مافی خوداو به‌ریاکردن و پایه‌دارکردنی داد په‌روه‌ری.

له‌و زاناو که‌سایه‌یته‌ شه‌کاریانه‌ی له‌م بواره‌دا پوئیان بینیه‌وه، قازی (عز الدین عبدالعزیز بن احمد بن عثمان ابو الفدا الهکاري المصري) که ناسرا بوو به‌ب) ابن خطیب الاسمونین) که کرا به‌ قازی ناوچه‌کانی قوس (الاعمال الفوصیه) ، وه دواتر کرا به‌ قازی ناوچه‌ی (المحله) له‌ وولاتی میسر وه ناماژه به‌وه‌کراوه که‌له‌به‌ر لیژانی و دادوه‌ریه‌که‌ی وا به‌نیاز بوون بیکه‌نه قازی شاری ده‌مشق له‌ دوای ابن صصری^(۳)، به‌ لام قازی عزالدین به‌مه‌ رازی نه‌بوو شه‌ر له‌سه‌ر کاره‌که‌ی خوئی مایه‌وه دواتر بریاردا بکریته قازی قوزاتی شاری قاهره دوای لادانی قازی بدر

(۱) الصفدي، أعيان العصر وأعيان النصر، تحقيق فالح احمد البكور (بيروت: 1419هـ/1998م)، ج 2، ص 684-685، الصفدي، الوافي بالوفيات، ج 13، ص 494.

(۲) قادر محمد حسن، إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية، مطبعة الحاج هاشم، منشورات سثيريز، (دهوك: 2008) ص 92..

(۳) أبو العباس احمد بن عماد الدين بن صصري قازی قوزاتی شام مهر لئالی 702ك/1302 ز. زانای بتلوپانط و ماموستای قوتابخانه‌کنی وینده‌ری، لئالی 723ك/1323ز کوزی دوایی کردوه. بررانه: ابن کثیر، البداية والنهاية، حقق نصوصه و علق عليه: مكتب التحقيق في دار إحياء التراث العربي (بيروت: 1997م) ج 14، ص 79

الدين بن جماعة^(١) نه مهش له سالی ٧٢٧/ك ١٢٢٧ز قازی ههكاری چوو بو شاری قاهره بو و مرگرتنی پوسته نوپیههکی به لام نهخوش بوو دواي ماوهیهکی کهم هر لههه مان سال دا کوچی دوايي کرد^(٢)، قازی عبدالغزیز ههكاری یهك لهباشترین قازیهکانی سهردهمی خوئی بوو بایهخی زوړی به زانسته شه‌ریه‌کان دداو ههمیشه دهیویست فی‌ربیت و حوکه نوی له‌نیو دهقه شه‌ریه‌کان هه‌لینجی و به‌وهش ناسرا بوو که گرنگی به‌دهد ددهات^(٣).

له‌و کورده هه‌کاریانهی که ناکنجی ولاتی میسر بوو بوون و پولیکی شارستانیانهی به‌کاریان هه‌بوو له وه‌زیفه و پوسته‌کان دا پیگه‌یان دیار بوو، قازی (عزالدین الخضر بن عیسی بن الخضر الهکاری) ، که بوو به قازی (الاشمونین) بو ماوهیهک ، وه دواي لاجوونی له‌کاری قازیه‌تی له سالی ٧٣١/ك ١٢٣١ز کوچی دوايي کرد^(٤).

هر له‌بواری کاروباری قازیه‌تیدا که سایه‌تی قازی (بدرالدین محمد بن عبدالله بن أحمد الهکاری) ناو بانگیکی له‌باری هه‌یه ، له‌راستیدا نه‌و له نه‌وهی نه‌و کورده هه‌کاریانه‌بوو که سهریاز و جه‌نگاوهری ده‌ولته‌تی نه‌یوبی بوون ، قازی به‌دره‌دین سهره‌تا له سالی ٧٨٤/ك ١٢٨٢ز کرا به قازی شاری (الصلت) که ده‌که‌ویته نوردونی

(١) بدر الدین بن ابراهیم بن جماعة که قازی شاری قودس بوو نوادر یوو بیتقازی له ولاتی میسر نئشان طویز رایته بو دیمتسق و جاریکی نیکه کرایته به قازی له میسر لسانی 727ک له قازیه‌تی لادرا به لام له وانه بیذی بتردقوام بوو تا مردنی لسانی 733ک/1334ز ؛ ابن العماد الحنبلی ، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع (بیروت: دت) ، ج 6 ، ص 105-106.

(٢) الصفدی ، اعیان العصر و أعوان النصر، تحقیق: قالح أحمد البکر، دار الفکر ، (بیروت: 1998) ج 2 ، ص 973-974 ؛ ابن قاضی شهبة ، طبقات الشافعية ، اعنی بتصحیحه وعلق علیه: عبدالعلیم خان، دار الندوة الجديدة (بیروت: 1987م) ج 2 ، ص 17.

(٣) ابن کثیر ، مصدر سابق ، ج 14 ، ص 97 ؛ السبکی ، طبقات الشافعية الكبرى ، تحقیق: محمد محمود الطنحی و عبدالفتاح محد الحلو، دار إحياء الكتب العربية، (القاهرة: 1074م) ج 1 ، ص 82.

(٤) المقریزی ، السلوك لمعرفة دول الملوك ، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، منشورات: محمد علي بیضون ، دار الكتب العلمية (بیروت: 1997) ج 3 ، ص 148.

نیستا ، دواتر قازیه‌تی هه‌ریه‌ک له شاره‌کانی (قودس و خه‌لیل و نابلس و دیمه‌شقی) و هرگرت و ه پاشان کرا به قازی قوزات ، وه دواین پووستی قازیه‌تی که‌وه‌ری گرتبیت قازیه‌تی شاری (حمص) بوو که به‌رده‌وام بوو هه‌تا کوچی دواى کردنی له‌سالی ۷۸۶ک/۱۳۸۴ز. ئه‌مه‌ش دهرخه‌ری ئه‌و پاستیه‌یه که زانیانی کوردی هه‌کاری رولی زوریان هه‌بووه له بواری قه‌زایی ده‌وله‌تی مه‌مالیک.

ته‌وه‌ری سنیهم / له بواری وانه‌بیژی (التدریس) :

بواری وانه‌بیژی و دووباره بیژی (الإعاده) یه‌ک له دیارترین ئه‌و بوارانیه که‌زاناو که‌سایه‌تیه هه‌کاریه‌کان پوولیان تیدا بینیه‌وه ، ئه‌مه‌ش دهرخه‌ری پوولی شارستانیانه‌ین چونکه هه‌رکه‌سیک له ئاستیکی بالایی زانست و که‌سایه‌تی و سه‌نگینی دا نه‌بیت پووستی وانه‌بیژی له قوتابخانه‌کاندا وهرناگری ، که ئه‌وه‌له قوتابخانه‌ی جیاجیا له میسرو شام هه‌بوون بوو بوونه مه‌له‌ندی سه‌ره‌کی زانست و زانیاری و فیروونی زانسته جوور به‌جووره‌کان ، به‌تایبه‌تی زانسته شه‌ریه‌کان که پتر بایه‌خیان پیدرا بوو .

یه‌ک له دیارترین زانیانی هه‌کاری که له‌بواری وانه‌بیژی پوولیان بینیه‌وه (شیخ شهاب الدین الهکاری) که کوپی شیخ هه‌حمه‌د کوپی موسکی هه‌کاریه که شیخی شیخخانه‌ی مه‌نسوری بووه ، که فه‌قیه‌یکی دیاری سه‌رده‌می خوئی بوو که هه‌م دووباره‌بیژی و هه‌م وانه‌بیژی مزگه‌وتی حاکی (الجامع الحاکمی) کردیه (۲) وه له قوتابخانه‌ی المنصوریه له قاهره دووباره بیژی کردووه وه له قوتابخانه‌ی القطیبه

(۱) ابن حجر، أنباء الغمر بأبناء العمر، تحقيق: حسن حبشي، (القاهرة: 1994) ج 1، ص 297؛ العليمي، أنس الجليل بتاريخ القدس والخليل، منشورات المطبعة الحيدرية، (النجف: 1968) ج 2، ص 126.

(۲) الجامع الحاکمی ؛ مطبوعتی الحاکمی له دهره‌وی باب الفتح یه‌ک له دهره‌وانه‌کانی قاهره بنیات نراوه یه‌کتم کئس دهنستی به بنیاتیانی کردووه العزیز بالله ی فاتمی بووه دواى خوئی الحاکم بأمر الله ی کوپی قه‌زوی کردووه ئه‌ش فراوان بوونی شاری قاهره مطبوعته کتونه نیو شاری . المقریزی ، خطط المقریزی، أعادت طبعه بالأرفست ،مکتبه المثنی (بغداد: دت) ، ج 2 ، ص 277 .

وانه بيژن بووه وه بهوه ناسراوه كه سه رناسيكي ليزان بووه له سالي ۷۶۳ك
/۱۲۶۱ز كوچي دوايي كردوه^(۱)

يهك له ماموستا ناوداره كاني ههكاري قازي بدرالدين محمد بن عبدالله بن احمد
الهكاري يه (م: ۷۸۶ك/ ۱۳۸۴ز) كه له سه رده مي مه ماليكي چه راكيسه دا له دواي
باوكي له شاري (الصلت) ي نوردني نيستا وانه بيژن كردوه. (۲) نه مه ويزاي
نه وه ي كه قازيه كي به ناوبانگ بووه له سه رده مي خو ي .

له م زانياربانه ي سه رده وه ده گه ينه نه و پاستيه ي كه (عبدالله بن احمد الهكاري) پيش
بدرالدين كور ي وانه بيژن كردوه له شاري (الصلت) وه پي ده چي ت هه ر له و
بنه ماله يه دا كاري وانه بيژن دريژه ي هه بووب ي و كور له م بواره دا جيگاي باوكي
گرتبيته وه .

هه ر له بواري وانه بيژن دا فه رمايشتزان (ابوبكر بن ابراهيم الكوردي الصالحي
الحنبلي) كه ناسراوه به (ابن معتوق الهكاري) پو لي بينيوه ، چونكه له قوتابخانه ي
الصالحيه له شاري قاهيره وانه ي گو تو وه ته وه له و زانايانه ي له وي له سه رده ستي
نه م زانا هه كاريه خو يندويه تي ناوي (ابن حجر العسقلاني م ۸۵۲ك/ ۱۴۴۸ز) دي ت
كه كتيبي (صفه الجنه) ي (ابي نعيم الإصفهاني) له لاي خو يندوو ه، نه و زانا
هه كاريه له سالي ۸۰۳ك/ ۱۴۰۰ز كوچي دوايي كردوه .^۲

به شي دووه م / پو لي زاناياني ههكاري له ژياني زانستي :

(۱) ولي الدين ابن زرعه ، الذيل (الثالث) على العبر في خير من غير (دمشق: 1989) ، ج 1 ، ص ص 98-99
؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة في أعيان المئة الثامنة، حققه و قدم له: محمد سيد جاد الحق، مطبعة المدني (القاهرة
: 1966م) ، ج 1 ، ص 104 ؛ والسيوطي ، حسن المحاضرة في تاريخ مصر والقاهرة، تحقيق: محمد
ابو الفضل ابراهيم، دار احياء الكتب العربية (القاهرة: 1967)، ج 1 ، ص ص 358-359 .
(۲) ابن قاضي شهبة، طبقات الشافعية ، ج، ص 317؛ ابن حجر، انباء الغمر، ج 1، ص 297.
(۳) ابن حجر ، المجمع المؤسس للمعجم المفهرس ، تحقيق: يوسف عبدالرحمن المرعشلي ، دار المعرفة، (بيروت
: 1994) ج 1، ص 255؛ السخاوي، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، منشور دار مكتبة الحياة (بيروت: د.ت)
ج 1، ص 196.

توهري يهكهم / له بواری زانستی خویندنه وهی قورئان (علم القراءات):

زانستی خویندنه وهی قورئان یهك له گرنگترین نهو زانستانه یه كه لهو سه رده مه دا زور بایه خی پیدراوه ، چونكه زانستیکی تایبته به قورئانی پیروژهو بایه خ ده دات به چوئیه تی گوکردنی له فزه کانی قورئان (١) چونكه له فزه کانی سروش (الوحی) جو دایی له شیوهی خویندنه وه یان هه یه . (٢) هه ربویه خویندنه وه کان جوړاو جوړن و له کونه وه شیواز و جوړی خویندنه وه کان تاراده یه كه له كه لتوری ئیسلامیدا چه سپاوون .

زانایانی هه کاری له بواری زانسته جوړاو جوړه کان پوئیان بینیه وه ، به تایبه تی له وولاتی شام له سه رده می مه مالیک ، له وانه : خویننه ری زا هید (ابراهیم بن داؤد بن نصر الهکاری) كه سه رجه می هلب و هه ما له پیناوی زیاتر فیروونی خویندنه وهی قورئان ده گه پی و ماهیه كه له شاری دیمه شق خویندنه وهی کردووه و به پیاویکی ناكار جوان و خا که پراسراوه له سالی ٧١٢ ك/١٣١٢ ز كوچی دوایی کردووه (٣).

توهري دووه / له بواری زانستی راقه کردنی قورئان (علم التفسیر) :

هه رچه نده زانا شهاب الدین احمد بن احمد بن احمد بن الحسين بن موسك الكردي الهکاری كه له سالی (٧٦٣ ك/١٣٦٢ ز) كوچی دوایی کردووه به وه ناسراوه كه فه رمایشه زانکی به وه ج و لیوه شاوه بووه نه مه ش به پیی نهو سه رچاوانه ی ژیا نامه ی ویان تو مار کردووه . (٤) به لام گرنگی زوری به زانستی راقه کردن داوه له بواری ته فسیری قورئانی پیروژدا کتیبی تایبه تی داناوه ، به به لگه ی نه وهی كه وا ده ستنوو سیك له (دار الکتب) ی سه ربه للجامعه العربیه به ژماره ی (٤٦٣

(١) الأنصاری ، اللو التنظيم في روم التعلم والتعليم ، شرح وتعليق: عبدالله نذير أحمد، (بيروت: 1998) ص 88.

(٢) الزركشي، البرهان في علوم القرآن، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، (القاهرة: 1376هـ) ج 1، ص 318.

(٣) ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج 1 ، ص ص 27-28.

(٤) ينظر المقرئزي ، درر العقود الفريدة في تراجم الأعيان المقيدة (قطعة منه) حققه: عدنان درويش و محمد المصري، منشورات وزارة الثقافة (دمشق: 1995) ج 1 ، ص ص 378-379 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج 1 ، ص 104 ؛ ابن نخري بردی ، النجوم الزاهرة ، ج 10 ، ص 248.

تفسیر) چەند بەشینیکی دەستنووسیکی کوپیکراو بواری پراڤه کردنی قورئانی پیروژ ههیه که له لایەن (الحافظ شهاب الدین الکردي الهکاري) ههیه که به پینووسی خودی نووسەر نووسراوه بهشی یهکهمی بریتییه له پراڤه کردنی سورەتی (البقره) بهشی دووهمی به تەفسیر کردنی ئەم نایەته پیروژه دەست پێدەکات **أعوذ بالله من الشيطان الرجيم** ((ربنا لا ترغ قلوبنا بعد إذ هدیتنا وهب لنا من لنتك رحمة إنك انت الوهاب))^(۱). **وه کوتایی دیت به** ((**إذ قال الله يا عيسى ابن مريم اذكر نعمتي عليك وعلى والدتك إذ أهدتك بروح القدس تكلم الناس في المهيد وكهنا وإذ علمتك الكتاب والحكمة والنزوة والإنجيل وإذ تخلق من الطين كهيئة الطير بإذني فتنفخ فيها فنكون طيرا بإذني وتبرئ الأكمة والأبرص بإذني وإذ تخرج السوتي بإذني وإذ كففت بني إسرائيل عنك إذ جنتهم بالبينات فقال الذين كفروا منهم إن هذا إلا سحر مبين**))^(۲) **ئەم بەشە هەندیک کیماسی تێدا هەن و هەموو تەفسیرەکه له خوڤناگریت ، وه دواتر ناماژە بە بەشی سینیەم نەکراوه ، بەلام بەشی چوارەم لەم نایەته پیروژه وه دەست پێدەکات** ((**يا ايها الذين امنوا ان كثيرا من الاخبار والخبائر والرهبان لياكلون اموال الناس بالباطل ويصدون عن سبيل الله والذين يكتزون الذهب والفضة ولا ينفقونها في سبيل الله فبشرهم بعباب اليم**))^(۳) **وه بەکوئایی سورەتی نور دیماهی دیت . ئەم بەشەش له سەرەتاو ناوەراستەکهی داخووران و پرووشانی تیکەوتوووه و تەواو نیه . بەلام بەشی پینجەمی بەپراڤه کردنی نایەتی پیروژی** ((**قلوا انؤمن لك واتبعك الارذلون**))^(۴) **دەست پێدەکات . وه کوتایی دیت به نایەتی** : ((**واذكر عبدنا ايوب إذ نادى ربه انى مسني الشيطان بنصب وعذاب**))^(۵) **. وه ئەم بەشەش لەزۆر جییان کیماسی تێدايه ، بەشی شەشەم بەپراڤه کردنی یهکهم نایەتی سورەتی الزمر دەست پێدەکات و بەکوئایی سورەتی الحشر دیماهی دیت ، بەلام بەشی** **حهوتەم تەرخانکراوه بو تەفسیر کردنی نایەتی** ((**يا ايها الذين امنوا إذا جاءكم المؤمنات مهاجرات فامتحنوهن الله اعلم بایمانهن فإن علمتم بایمانهن مؤمنات فلا ترجعوهن إلى الکفار لآ هن حل لهن ولا هن یجلون لهن واتوهن ما انفقوا ولا جناح علیکم ان تنکحوهن إذا اتیموهن**

(۱) سورة آل عمران ، الآية 8.

(۲) سورة المائدة ، الآية 110.

(۳) سورة التوبة ، الآية 34.

(۴) سورة الشعراء ، الآية 111.

(۵) سورة ص ، الآية 41.

أخوهم ولا تمسكوا بعصم الكوافرِ وأمالوا ما انفقتم وليسألوا ما انفقوا ذلكم حكم الله يحكم بينكم واللّه عليم حكيم)) (١) هتا دهگاته نایهتی ((ومن شر غائبٍ إذا وقب)) (٢) ئەمەش دواییین بەشی تەفسیرەکەیه (٣).

وا پێدهچیت که (الحافظ شهاب الدين الكردي الهكاري) بەتەواوی تەفسیری قورئانی پێرۆزی کردوووە لەو حەوت بەشەیی ئاماژەمان پێدان، هەرچەندە بەهۆی پزین و داخووران و ڕەش بوونەووە هەندیک لە بەشەکان کیماسیان تێدایە ئەمەش بەهۆی کۆنی و لەمێژینەیی دەستنوووسەکە بەتایبەتی چونکە دانەرپەسەنەکەیه کە بەخەتی دانەر خۆی نووسراوە، کیماسیەکان دەشی ئاوا دیاری بکەین: لە کۆتایی بەشی دوووم و سەرەتای بەشی چوارەم ئەوێ دیار نەماوە لە نایهتی (١١١) ی سورهتی المائده بو نایهتی (٣٤) لە سورهتی التوبه، کە دەتایهتەکەیی کۆتایی سورهتی المائده وێرای سورهتی الانعام و الاعراف و الانفال (٣٣) نایهتی سەرەتای سورهتی التوبه دەکات و پێدهچیی بەشی سێیەم تەرخانکراوی بو تەفسیر کردنی سورهتەکانی الانعام و الاعراف و الانفال ئەمە سەرەپای ئەو ڕەش بوونەووە و کراندانەیی لە تەفسیرکردنی سەرەتا و کۆتایی هەندیک سورهت هەن، (٤) بەلام نەگەر نەبوونی تەفسیری دوونایهتی کۆتایی سورهتی الفلق و سورهتی الناس ی ئی هەلأویزین ئەوا دەشی ئارخەیان بین کە شیخ شهاب الدین هەموو قورئانی پێرۆزی تا کۆتایی تەفسیر کردوووە.

تەوهری سێیەم / لەبواړی زانستی فرمایشت (علم الحديث):

زانستی فرمایشت کە پیکهینه ریکی سەرەکی سوننەتی پیغمبەرە (درودی خوای ئی بیئت)، لە نیو زانستە شەرعیەکاندا پیکهیهکی تایبەتی هەیه، ئەمەش چونکە سەرچاوەی دووومی شەرعیەتی ئیسلامە، و لە کاروباری دینی و دنیایی دا پشتی پی دەبەستری.

(١) سورة الممتحنة ، الآية 10.

(٢) سورة الفلق ، الآية 3.

(٣) بروانة : مصطفى الصاري الجويني ، اعلام الدراسات القرآنية ، ص 261-262.

(٤) قادر محمد حسن ، إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية، ص 220-221.

ویرای نهوهی ناماژهمان پیکرد فهرمووده‌کانی پیغه‌مبه‌ر(درودی خوی ئی بیئت) هندیکیان نایه‌ته‌کانی قورنانی پیروز شی ده‌که‌نه‌وه و پوونکردنه‌وه و دیاریکردنی حوکمه‌کان و چوارچیوهی هندیکی له نایه‌ته پیروزه‌کان ده‌ناسینن .^(۱)

فهرمایشته زانی به‌ناوبانگ و ته‌مه‌ن درینژ (عبدالله بن الحسن الهکاري) یه‌ک له دیارترین زانایانی بواری زانستی فهرمایشته له‌به‌رایی سه‌رده‌می مه‌ملوکی ،که له وولاتی شام په‌ره‌ی به‌و زانسته داوه و فهرمایشته زانی به‌ناوبانگ الدمیاطی^(۲) (صحيح البخاري) له م فهرمایشته زانه کورده هه‌کاریه گوی ئی بووه .زانا عبدالله هه‌کاری له سالی ۶۵۲/ک-۲۵۴ از کوچی دوایی کردوه .^(۳) وه (شیخ احمد بن الحسين بن موسى بن موسك الهکاري) له و زانا کوردانه‌یه که له وولاتی میسرناوبانگی ده‌رکردوه ،له سالی ۶۷۴/ک-۱۳۷۵ از له دایک بووه سه‌رقالی زانستی فهرمایشته بووه کراوه به شیخی شیخخانه‌ی فهرمایشته المنصوریه^(۴) . ناماژه به‌وه‌کراوه که خودان خه‌تیکی خوشیش بووه چه‌ندان کتیبی به‌ده‌ستی خوی نووسیوه‌ته‌وه تا له سالی ۷۵۰/ک-۱۳۴۹ از کوچی دوایی کردوه^(۵) . شه‌ویش یه‌ک له و کورده هه‌کاریانه‌بووه که ناوبانگیکی زانستی باشی له‌سه‌رده‌می مه‌ملوکی هه‌بووه نه‌خاسمه له‌بواری زانستی فهرمایشته .

له‌نیو شیخه‌کانی فهرمایشته‌زانی دا له وولاتی شام له نیو کورده هه‌کاریه‌کان ناوی شیخ (شهاب الدين احمد بن عبدالرحمن الهکاري الصرخدي) دی که هه‌ولیکی زوری بوگه‌ران به‌دوای فهرمایشته دا وه وه له چه‌ندان شیخی به‌ناوبانگ

(۱) السمعاتی ،آدب الإملاء والإستلاء،(بیروت:1981) ص 3.

(۲) شرف الدين الدمیاطی فهرمایشته زان ،یه‌ک له‌دیارتین شیخه‌کانی بواری فهرمووده‌یه و به‌ته‌شتمنی فهرمایشته زانانی سه‌رده‌مه‌که‌ی خوی دانقریت و خاوون ضلطان میشاره‌یه له‌بواری فهرمایشته و پیغه و زمان . له 705/ک-1305 از . ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج 6 ، ص ص 12-13.

(۳) الذهبی ، تاریخ الإسلام (651-660) ، ص ص 124-125 .

(۴) المنصوریه ، قوتایخانه‌یه‌که ده‌کوتنه کن دفروازه‌ی مارستانی طه‌وره له شاری قاهیره المنصور قلاون الألفی بنیاتی نلوه که ده‌رسی هه‌رضوار مه‌زقه‌که‌ی نی‌دا ده‌خویندرا ،بروانه: المفريزي ، الخطط ، ج 2 ، ص ص 379-380 ؛ محمد حمزة إسماعيل الحداد ، السلطان المنصور قلاوون ،مکتبه مدبولی،(القاهرة:1993) ص ص 140-182 .

(۵) الصفدي ، أعيان العصر ، ج 1 ، ص ص 98-99 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج 1 ، ص 105.

گوئی له فرمایشت گرتوو، تاوای لیهاتوه وهکو فرمایشت زانیکی بهکار و خودان
 متمانهدرکهوتوووه ئیدی فیرخوازن گوئیان لیگرتوووه لئی فیربوون تا کوچی
 دوایی کردنی له سالی ۷۳۶هک/۱۳۳۶ز که نزیکه ی نهوت سال ژیاوه ^(۱).

هر له نیو کورده ههکاریهکان ناوی چه ندرزانیهکی فرمایشتزان له وولاتی شام
 له سهدهی ههشتهمی کوچی دیت له وانه (احمد بن علی الجزری ابو العباس
 الهکاری) که له مه جلیسی شیخه به ناوبانگهکانی فرمایشت پیگه یشتوووه تا وای
 لیهاتوووه موئهتی فرمایشت بلاوکردنه وهی پیدراوه له لایه ن هندیك له
 به ناوبانگترین زاناکان وهکو: الذهبي وهی دیکه، ابو العباس الهکاری سههتا له
 شاری هه ما ناکنجی بوو پاشان چوو بوو شاری دیمه شق له وی ناوبانگی زیاتر بوو
 زور له فیرخوازن سهردانیان کردوو فرمایشتی ئی فیربوون وه بهوه ناسرابوو که
 زور سهرقالی په رستن و قورئان خویندن بووه تا له سالی ۷۴۳ک/۱۳۳۲ز و
 زیاتر له نهوه و چوار سال ژیاوه ^(۲).

بنه ماله ی موسک کوپی جکو که یهک له مالباته کوردیه به ناوبانگه ههکاریهکانه
 له سهردهمی مه مالیک له شاری قاهره که هندیك له که سایه تیهکانیان له بواره
 زانسته کاندا پوئیان بینیه له وانه شیخی فرمایشتزان (شهاب الدین احمد بن
 احمد الهکاری) که بایهخی به فرمایشت داوه له چه ندر فرمایشتزانیکی دیاری
 سهردهمه که ی گوئی راگرتوووه له قوتابخانه ی مه نسوریه ی قاهره فرمایشتی
 گیراوه ته وه شه شه کتیبه به ناوبانگه که ی فرمایشتی نووسیوو ته وه ^(۳). ههروه ها
 کتیبی (طبقات ابن سعد) و چه ندان بهشی له نو سینده ی فرمایشت به خه ته
 جوانه که ی نووسیوو ته وه له سالی ۷۵۰ک/۱۳۴۹ز ^(۴) له قاهره کوچی دوایی
 کردوو. ئه م زانیه کوپیکی هه بووه هر به ناوی ئه حمده و ههروه کو بابی به

(۱) الصفدي، م.ن، ج ۱، ص ۱۵۰؛ الرافی بالرغبات، ج ۷، ص ۴۷؛ ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب، ج ۶، ص ۱۲۲.

(۲) ابن حجر، الدرر الكامنة، ج ۱، ص ۲۲۰-۲۲۱.

(۳) مآبست له شمس کتیبهکانی فرمایشت نهمانن: صحیح البخاری، صحیح مسلم، سنن النسائي، سنن
 ابو داود و سنن الترمذی، و سنن ابن ماجه.

(۴) الصفدي، اعيان العصر، ج ۱، ص ۹۸-۹۹؛ ابن حجر، الدرر الكامنة، ج ۱، ص ۱۰۵.

نازناوی (شهاب الدین) ناسراوه ،که هەر له مژدالیهوه فهرمایشتی لهباوکی گوئی لیبوووه و لهلای شیخه ناسراوهکانی سهردهمهکهی خویندویهتی و دواتر وهکو فهرمایشترانیکی گهوره ناسراوه،وه شارهزاییهکی زوری له پیاواناسی ههبووه کهلهزانیستی فهرمایشت دا زور پێویسته ،ئهویش هاوشیوهی باوکی خهت خوش بووه و چهندان کتییی نووسوهتهوهوپهتوکیکی لهبارهی پیاوانی (گێڕهروه) ی (الصحیحین) وانا ههردوو سهحیحی موسلیم و بوخاری داناهه⁽¹⁾،ئهو زانا ههکاریه به کهسیکی خاکهرا و بهدین ناسراوه له سالی 763ک / 1262ز کوچی دوایی کردووه .⁽²⁾

زاناو کهسایهتیه زانستهیهکانی کورده ههکاریهکان لهسهردهمی مهمالیک هه بریتی نهبوون له پیاوان بهتهنها ،بهئکو شان بهشانی ئهوان خانمانی ههکاریش زولیان بینیوه ،لهوانه فهرمایشتران (فاگمه بنت ابراهیم ابن داؤد بن نصر الهکاری کردی) که له مهجلیسی فهرمایشترانان ئاماده بووه گوئی گرتوووه و دواتر بوخوی وهکو فهرمایشتران قوتابیان فیردهکات لهو زانایانهی که قوتابی شیخ فاتیمه بوون ناوی زانای دیار (شیخ عبدالرحیم کردی) ناسراو به ئین العراقی دیت⁽³⁾، زانا فاتیمهی ههکاری لهسه زانستخوازی و بایهخ دان به فهرمایشت بهردهوام بووه تا کوچی دوایی کردنی لهسالی 758ک / 1357ز⁽⁴⁾.

(1) ئیش شیخ شهاب الدین ، ابي القاسم هبة الله الطبري كتلمالی 418ک/1030ز مردووه کتیبکی لهبارهی ئیاوانی الصحیحین داناهه ؛ برواته: حاجی خلیفه ، کشف الظنونین أسامی الکتب والفنون ،منشورات مکتبه العتی (بغداد:دت) ، ج 1 ، ص835.

(2) ابن حجر ، م.ن ، ج 1 ، ص104 ؛ بترورد بکه به : ولي النین ابن زرعة (الذول الثالث) علی العبر ، ق1 ، ص ص98-99 ؛ المقریزی ، درر العقود الفریده ، ج 1 ، ص ص378-379 ؛ المیوطی ، حسن المحاضره ، ج 1 ، ص ص358-359.

(3) ابن العراقی : العالم الکردي عبدالرحیم بن عبد الرازیانی من أشهر علماء الکردي في اواخر القرن الثامن وبداية القرن التاسع الهجري / الرابع عشر والخامس عشر الميلاديین ، وكان محمداً مشهوراً وله مصنفات کثیره ، ابن قاضي شهبه ، طبقات الشافعية ، ج 2 ، ص .

(4) ابن حجر ، مصدر سابق ، ج 3 ، ص300.

هروههها فرمايشتران (احمد بن محمد بن ابى الزهر الهكارى) له بنه مالهى شيخ زانايانى هكار بووه و ناكنجى ديمه شق بووه ،له پياوى شاره زايى زياتر به دواى زانست دا گهراوه و ههولى داوه له شيخه دياره كانى سه رده مه كهى گوئى له فرمايشت بيت ،هه نديك له زانا دياره كانى فرمايشت به گوئگرتن له شيخ نه حمدهى هكارى فرمايشتيان گيړاوه ته وه ،له و فرمايشترانان ناوى هه ريهك له الذهبى وابن العراقى ديت شيخ نه حمده له سالى ٧٦٠ك/١٣٥٩ز له ديمه شق كوچى دوايى كردوه^(١). جيئى ئاماژه يه نه م كه سايه تيه مه كار به له بنه مالهى موسك كورى جكو نه بووه و له خانه واده يه كى ديكن .

به لام هه ره له بنه مالهى موسك كورى جكوى هكارى ته نها پياوان پوليان نه گيړاوه به لكو هه نديك له خانمانى هه مان مالبات وه كو فرمايشتران ده ركه و تون كه بايه خيان به فير بوون و گيړانه وهى فرمووده داوه له وانه فرمايشتران (جوهرية بنت احمد بنت احمد الهكارى) كه له سالى ٧٠٤ك/١٣٠٤ز له دايك بووه ،كه له چاو ئافره تانى هاو سه رده مى خوئى به هره داريه كى بهرچاوى هه بووه به تايبه تى له زانستخوازيدا ،له زانايان گوئى له فرمووه كانى نيو (سنن النسائى وصحيح مسلم وصحيح البخارى) هه وه تر كتيبى ديكهى فرمايشتى به تايبه ت له فرمايشترانى به ناوبانگ (حسن بن عمر الكردى) و فرمايشترانانى ديكهى سه رده مه كهى خوئى بووه و فرمووده ي ريوايه ت كردوه .^(٢) خاتوو جوهرية له سالى ٧٨٣ك/١٣٨١ز كوچى دوايى كردوه ،هه نديك له هاوچه ركه كانى ياداشتيان كردوه كه جوهرية تاق بووه له ريوايه ت كردنى فرمايشته كانى نيو (سنن النسائى) و هى ديكه^(٣). ئه وه به ناوبانگ بووه كه خير كه رو ديندارو چا كه خواز بووه و قوتابى زور لئيه وه فير بوون^(٤). خاتوو جوهرية خوشكيكى

(١) المقرئى ، نزر العقود الفريضة ، ج ١ ، ص ص 385-386 ؛ ابن حجر ، م.ن ، ج ١ ، ص 280 ؛ ابن العماد الحنبلى ، شذرات الذهب ، ج 6 ، ص ص 188-189.

(٢) ابن حجر ، ن.م ، ج 2 ، ص ص 81-82 ، عبدالكريم محمد المدرس ، علمائنا فى خدمة العلم والدين ، عني بنشره: محمد علي القرداغي، دار الحرية للطباعة والنشر (بغدا: 1983) ص 140.

(٣) المقرئى ، السلوك ، ج 5 ، ص 133 ؛ ابن تغري بردى ، النجوم الزاهرة ، ج 11 ، ص 221.

(٤) ابن حجر ، انباء الغمر ، ج 2 ، ص 69 ؛ ابن العماد الحنبلى ، ن.م ، ج 6 ، ص 280 ؛ عمر رضا كحالة ، اعلام النساء فى العالمين العربى والإسلامى (دمشق : 1959م) ، ج 1 ، ص ص 226-227.

دیکھی بہ دہ سالّ لہ خوئی بچو کتر ہہ بووہ بہ ناوی (اسما و بنت احمد بن احمد الہکاری) کہ بایہ خی زوری بہ فیروونی فرمایشت داوہ لہ کوپی زانستی فرمودہ زانانی میسر نامادہ بووہ بو خوشی لہ دواي سالی ۷۷۰ ک/۱۳۶۸ ز فرمایشتی پیوایت کردوہ ، سہرچاوہ میوویہ بہ رندہ ستہ کان سالی کوچی دواي شہ خانمہ ہکاریہ یان دیاری نہ کردوہ^(۱) . کہ نہمہش دہرخہری پوئی بہرچاوی نافردتانی ہکاریہ لہ ژبانی زانستی لہ سہرمدہ می مہ مالیک بہ تیہہ تی ہندیک لہو خانمانہ بوخویان لہ خانہوادہ زانستیہ کان بوون .

ہر لہ وولاتی میسر فرمایشت زانی بہ ناوبانگ (شیخ رسول بن ابی بکر بن الحسین بن عبداللہ زین الہکاری) دہرکہوتوہ ، شو لہ سالی ۸۰۳ ک/۱۴۰۰ ز لہ وولاتی ہکاری لہ دایک بووہ و ہر لہ ویش زانستہ بہ رایہہ کانی خویندوہ دواتر کوچی کردوہ بو شاری حہلب پاش ماوہیہک چووہ بو قاہیرہ لہ زانایانی ویندہری گوئی لہ فرمودہ گرتوہ لہ وانہ لہ ابن حجر لہ میسریش فرمایشتی گنراوہ تہوہ^۲ .

تہوہری جوارہم / لہ بواری فیقہ زانی (علم الفقہ) :

فیقہ بہ مانای تیگہ یشتن دیت کہ زیاتر مہ بہ ست لیئی تیگہ یشتنی دہقہ پیروزہ کانی قورٹان و ہروہا فرمایشتہ دروستہ کانی ، فیقہ زانی بواریکی دیاری زانستہ شہرعیہ کانی کہ تییدا فہقیہ - کہ لہ کوردہ واریدا ووشہی فہقی ہر لہ مہ ہاتوہ - کار لہ سہر دہقہ پیروزہ کان دہکات و حوکمی شہرعیان لی ہلدہ مینجیت .

لہم ہوارہدا زانا کوردہ ہکاریہ کان جیندہ ستیان دیاریوہ لہ وانہ (عز الدین عبدالعزیز بن احمد الہکاری الشافعی المصری) کہ ناسرابوو بہ (ابن خطیب الاشمونین) کہ ہم قازیہ کی بہ ناوو دہنگ بوو ہمیش شہر عزانیکی دیار ، کہ لہ نیو زانایانی سہرمدہ مہ کی بہ کہ سیکی ہلکہوتوو ناسرابوو ، سہرچاوہ کان دہلین شو فہقیہ چہندان دانراوی بایہ خداری ہہ بووہ ، لہ وانہ کتیبکی فیقہی سہبارت بہ و فرمایشتہی تایبہت بہ عہرہ بہ دہشتہ کیہ کی کہ بہ پوژی پہم زانی چوو بو کن

(۱) ابن حجر ، الدرر الکامنۃ ، ج ۱ ، ص ۳۸۳-۳۸۴ ؛ عبدالکریم المدرس ، علماؤنا فی خدمۃ العلم والدين ، ص ۹۳-۹۴ .

(۲) السخاوي، الضوء اللامع ، ج ۳ ، ص ۲۲۵ .

خیزانی^(۱)، که دهوترینت هزار دانه حیكمه‌تی له‌م مه‌سه‌له‌یه هه‌ئینجاوه^(۲)، هه‌ندیک میژوو نووسیش یاداشتیان کردووه که ئەم کتیبه هه‌زارو یه‌ک سوودی له خوگرتوووه. ئەو فیه‌زانه هه‌کاریه له سالی ۱۳۲۷/ک/۱۳۲۷ز کۆچی دوایی کردوووه^(۳). هه‌روه‌تر میژوونووس (السبکی) ئاماژهی به‌وه کردوووه که ئەم فه‌قیهه دانراوی زۆری هه‌بوون هه‌تا له‌بواری ئەدهب و شیعریش^(۴). به‌مش ئەوه پوون ده‌بی‌ت که قازی عزالدینی هه‌کاری خودان توانستیکی زۆری فیه‌قیه‌ی بووه که قول بوونه‌وه و تیگه‌یشتن و به‌رخوردی شه‌رعی له‌گه‌ل ده‌قه پیرۆزه‌کان کردوووه ئەمه‌ جگه له‌و کتیبه‌ی ناومان هینا ،چه‌ندان کتیبی دیکه‌ی داناون به‌لام له‌لایه‌ن میژوونووسان ئاماژه‌یان پینه‌کراوه .^(۵)

ئەو فه‌قیهه هه‌کاریه هه‌رچه‌نده به‌وه ناسرابوو که شاره‌زایه‌کی باشی زانسته شه‌رعیه‌کانه‌و له‌و بواره‌دا دانراوی ریک و پیک و پوختی هه‌ن و له‌زۆر له‌زانیانی سهرده‌مه‌که‌ی لیوه‌شاوه‌تریوو^(۶). به‌لام هه‌ر له‌م مه‌یدانه‌دا لیها‌توو نه‌بوو ،به‌لکو له‌ بواری ژیننامه‌و سه‌ربورده‌دا دانراوی هه‌بوون که میژوونووسان ئاماژه‌یان به‌ کتیبیکی تایبه‌ت به‌ ژیننامه‌ی (شیخ عزالدین عبدالسلام (م ۱۲۶۰/ک/۱۲۶۲) داوه که دوو به‌رگ بووه^(۷). ئەمه‌ش چونکه شیخ عزالدین عبدالسلام وه‌کو که سایه‌تیه‌کی هه‌لکه‌وتوووی سهرده‌می خو‌ی ناسراوه که جگه له‌ پینگه و زانیایی له‌ زانسته

(۱) بروانة: صحیح مسلم بشرح النووي، (بیروت: ۱۳۴۷هـ) ج ۷، ص ۲۲۴-۲۲۶.

(۲) الصفدي، أعيان العصر، ج ۲، ص ۹۷۳-۹۷۴؛ ابن كثير، البداية والنهاية، ج ۱۴، ص ۹۷.

(۳) ابن الملقن، العقد المذهب في طبقات المذهب، حققه وعلق عليه: ايمن نصر الأزهرى و سيد مهنا، منشورات محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية (بيروت: ۱۹۹۷)، ص ۴۱۱؛ ابن قاضي شهبة، طبقات الشافعية، ج ۲، ص ۱۱۷؛ ابن حجر، الدرر الكامنة، ج ۲، ص ۴۷۸؛ السيوطي، حسن المحاضرة، ج ۱، ص ۴۲۴؛ ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب، ج ۶، ص ۷۷.

(۴) طبقات الشافعية الكبرى، ج ۱۰، ص ۸۲.

(۵) قادر محمد حسن، إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية، ص ۲۴۸.

(۶) ابن حجر، الدرر الكامنة، ج ۲، ص ۹۲، عبدالله فرهادي، الاكليل في محاسن أربيل، (أربيل: ۱۴۲۰هـ- ۲۰۰۱م)، ص ۱۷۸.

(۷) الصفدي، مصدر سابق، ج ۲، ص ۹۷۴؛ ابن الملقن، العقد المذهب، ص ۴۱۱؛ ابن حجر، مصدر سابق، ج ۲، ص ۴۷۸؛ ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب، ج ۶، ص ۷۷.

شەرعیەکاندا بەتایبەتی لە مەزەبێ شافعیی لە میسرو شام ،و هەکو کەسایەتیەکی کۆمەڵایەتی و هەق بیژۆ سەنگینی سەردەمەکی ناسراوە و پیاویکی قسە لەپروو بی منەت و خودان هەلۆیستی ئەیارانە بوو لە هەمبەر سولتانەکانی کۆتایی سەردەمی ئەیبوی و سەرتای مەمالیک ^(١) .دیارە هەر لەبەر ئەوەش بوو کە شیخ عزالدینی هەکاری ویستووێتی لەپێی سەربووردو ژیاننامەیی ئەو کەسایەتیەو پەيامیک بگەینێ بەزانایانی سەردەمی خۆی کە ژیاننامەیی ئەو زانیە بکەنە سەرمەشقی خۆیان ملکەچی دەسەلات نەبن و ستەم و خەوشی ئی قیول نەکەن .

لە کۆتاییەکانی سەردەمی مەمالیکی بەحری ناوبانگی قازی (بدرالدین محمد بن عبدالله بن احمد الهکاری) لەزۆر لە شەرعزانانی سەردەمەکی زیاتر بوو ،بەتایبەتی کە لەشاری (الصلت) بوو ،زۆر مژۆلی خۆبندنەو دانانی نووسراوی فیهقی بوو ،لە م بواردنا کتیبی باشی هەن لەوانە ئەو کورت کردنەوێتی بو کتیبی (میدان الفرسان) کردوێتی کە سێ بەرگە ،کە میژوو نووسیێک ئاوا دەسقی کردوو(بەگشتی بەسوودو کورتکردنەوێتی سەرسۆرھینەرە) .(٢)

تەوھری پینجەم /لەبۆاری سۆفیگەری (علم التصوف):

لە بۆاری سۆفیگەریدا کورد پینگەییەکی دیاری ھەیە کە ئەوکات پەچەو پێبازە سۆفیگەرێکان بە شیوہییەکی بەربلۆ پەرەیان گرتبوو کە تارادەیک بوو بوو مۆدیلی خواناسی سەردەم .

لەو کەسایەتیە کوردیانەیی کە لەم بواردا بەناو دەنگ بوون شیخ (الخچر بن خلیل الهکاری) کە وەکو سۆفیەکی سەردەمی خۆی ناسراوو ، ھەر وەکو کە بانگدەرێکی دیرارێش بوو وە بایەخیشی بە فەرماشت و پیاویەتکردنی داوہ .لە شاری قاھیرە لە سالی ٦٧٣/١٢٧٤ز کۆی دوايي کردوو ^(٣) .

(١) السبكي ، طبقات الشافعية الكبرى ، ج ٨ ، ص 214 ، ج 10 ، ص 82 ؛ ابن رافع السلامي ، تاريخ علماء بغداد المسمى ب (منتخب المختار) صححه وعلق حواشيه: عباس العزاوي،الدار العربية للموسوعات ، الطبعة الثالثة (بيروت:2000) ص 86.

(٢) ابن قاضي شهبة، طبقات الشافعية، ج 2، ص 318.

(٣) الذهبي ، تاريخ الإسلام (671-680هـ) ص 128.

MEMLUKLER DÖNEMİNDE HAKKÂRİ KÜRTLERİNİN MEDENİYETTEKİ ROLÜ

Doç. Dr. Qadir Muhammed HESEN¹
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN*

Abstract

This research addresses the role of scientists and personalities of Hakkary during the Mamluk period (648-923h) for the statement and clarify the role of scientists Hakkary and personalities in various fields, whether administrative or judicial the emergence of some scientists Hakkary in the field of forensic science and mental that the emergence of some of the scientists of the Hakkary Kurds in judicial offices demonstrates the increasing size of their civilization in the Mamluk period after that was the military and political role is prominent on their activities in the Ayyubid. Hakkaryian had a prominent role in the various branches of Fiqh and Hadith and the Koran, especially in Egypt and the Levant from the likes of: Sheikh Shahabuddin Alhkari who re-examined the mosque Alhakma.

Find this section into two classes, the first chapter is devoted to the study of the role of the characters Hakkary in the field of management and take over judicial affairs in the field of teaching and in scientific institutions was to clarify the role of some governors and judges who are notorious for their interests in the field.

The second chapter deals with Replies to scientists in the country Alhkari scientific aspects, whether legitimate or mental ones, the Kurds Hakkarian scientists participated in the various fields of Islamic sciences post effective particularly in the Levant during the Mamluk period, of whom reciter Zahid Bin Dawood

¹ Selahaddin Üniversitesi (Erbil), Tarih Bölümü.

* Çeviri: Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Ibrahim bin Nasr, who left to Alhkari the cities of Aleppo and Hama request for readings and dwelt in Damascus and was a period of good character and has the status of solid scientific died in 712 AH / 1312 AD

Emerged among the elders talk in the Levant number of scientists Kurds Alhecarien who Tafrgua to collect science and attained the high rank of modern science including Sheikh Shahabuddin Ahmed bin Abdulrahman Alhkari Abkhaddy who heard the conversation of the elders of his time as and heard him Celebrities nouveau his time until his death in 736 AH / 1336 AD as there are scientists Hecarion in the field of mysticism and astronomy.

Giriş

Memlukler döneminde Hakkâri Kürtlerinin birçok alanda gözle görülür rolleri vardı. Bu alanlardan bazılarının idari alan bazılarının da ilmi ve entelektüel alanlar olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Kürdistan coğrafyası dışında o dönemde değişik alanlarda temayüz edip tanınan birçok şahsiyet yetişmiştir. Çünkü o dönemde Kürdistan, Moğolların işgali ve baskısı altında inlemekte idi. Siyasi, toplumsal ve ekonomik açıdan oldukça kötü bir konumda idi. Medeniyet ve entelektüel faaliyetlerin gerçekleştirilme imkânı oldukça daralmıştı. Gelişme sağlayacak olan asıl etkenler bilindiği gibi bu alanlarda yapılacak faaliyetler idi ve bu alanlar da oldukça zayıflamıştı. İnsanlar yaşam ve geçim derdi ile meşgul oldukları kadar farklı alanlarda ilerleme kaydedecek işler ile meşgul olmaya fırsat bulamıyorlardı.

Bu incelemenin bakış açısına göre Hakkâri Kürtlerinin kendi vatanlarının dışında medeniyete katkılarının büyük bir önemi vardır. Fakat şunu unutmamalıyız ki o dönemde Müslümanların coğrafya ve ülkeleri baştan sona, aynı zamanda onların da vatanları idi. Resmi bir giriş belgesi olmaksızın bir uçtan diğer uca bütün bu coğrafya Müslümanların faaliyet alanı idi. Bu inceleme Memlukler döneminde Hakkâri Kürtlerinin rolünü ortaya çıkarıp biraz daha görülür kılacak şekilde tasarlanmıştır. Şunu da ifade etmek gerekir

ki bu inceleme sadece kaynaklarda (Hakkârili) olarak tanınan şahsiyetler mevzubahis edilecektir. Yani bu bölgeye ait bütün önemli şahsiyetler konu edilmeyecektir.

Bu inceleme iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm özellikle valilik ve kadılık (yargı) makamları gibi idari makamlarda bulunan Hakkârili Kürtlerin rolüne ayrılmıştır. İkinci bölüm ise Kur'an, fıkıh, hadis ve diğer çeşitli ilim alanlarında öne çıkan Hakkârili âlimlerin ilmi rollerine tahsis edilmiştir.

Birinci Bölüm: İdari, Kazayi (Yargı) ve Müderrislik alanlarında Hakkârî Kürtlerinin Rolü

BİRİNCİ KISIM: İDARİ ALAN:

Memlukler döneminde devletin bakış açısında idari (yönetim) alanda farklı milletlerden insanların katılabildiği gözle görülür bir değişim vardı. Özellikle Mısır ve Şam bölgelerinde değişik makamlarda görev alan birçok Kürt şahsiyeti görmekteyiz. Bunlar arasında bazı Hakkârili şahsiyetler Sultan yardımcısı (Sultan'ın Naibi) erki ve rütbesini almışlardır. Bu makam bütün divanda çok önemli bir idari görev idi. Öyle ki bu makama gelen kişi Sultan'ın yardımcısı olarak kabul görüyordu. O bölgede ikinci sultan gibi idari tasarrufla bulunurdu.² Emir (Nureddin Ali b. Ömer b. Mücellî el- Hakkârî) en tanınan Kürt şahsiyetlerindendir ki, hicri yedinci yüzyılın ikinci yarısında/ miladî on üçüncü yüzyıl, sultan yardımcılığı (Sultan Naibi) görevini üstlenmiş ve sultanın vekili olarak Halep'te görev yapmıştır.³ 659h/ 1261m yılından itibaren 678h/ 1279m yılına kadar vefat etmesine yakın kısa bir dönem önce görevden ayrılıncaya kadar bu görevde kalmıştır. Güçlü ve büyük

² الفلقشندي ، صبح الأعشى في صناعة الإنشاء شرحه وعلق عليه وقابل تصوصه: محمد حسين شمس الدين ، دار الكتب العلمية (القاہرة : 1987م) ج 4 ، ص 17 ؛ ابن كنان ، حدائق الياسمين في نكر قوانين الخلقاء والسلطين ، تحقيق: عبدس صباغ ، دار النفائس ، (بيروت: 1991) صص 112-113. الفلقشندي نورسيوبية : ((نيابة حلب نيابة جليلة تأتي في الرتبة الثانية بعد نيابة دمشق ويعبر عنها في ديوان الإنشاء في السلطنة المملوكية بنائب السلطنة الشريفة ، ولا يقال فيه كإف السلطنة كما يقال لنائب دمشق ويكتب عن نائبها التواقيع بغالبية وظائف حلب وأعمالها)) . م . ن ، ج 4 ، ص 224. نعمتش سألتمنتری نبطی جنمرا ايتنيكئی مير نورتدينه

emirlerden birisi olarak tanınmıştır.⁴ Kaynaklar çok açık bir şekilde Emir Nureddin Hakkâri'nin Halep şehrinde on dokuz yıl süren saltanat naibi görevinde iken medeniyet alanında gerçekleştirdiği faaliyetlerini övmüşlerdir. Yumuşak sözlü, bilgin ve fakirlere çok yardım eden bir kişi olarak tanınmıştır. Hakeza iyilik ve yardım yapan ve yönetimi altındaki bölgeyi dirayet ile yönetmesi ile tanınmıştır.⁵

Hakkârili Kürt şahsiyetler arasında İskenderiye şehrinde vali olup çok önemli bir role sahip olan (Emir Şemseddin Muhammed b. Bahil el- Hakkâri'nin) ismi gelmektedir. 683h/ 1284m yılında vefat etmiş olup bir dönem valilik yapmıştır. Tarihçi el- Yunini 6655h/ 1266m yılı olaylarını anlatırken (Emir Şemseddin Muhammed b. Bahil el- Hakkâri'nin) Mısır'da (es- Suğr) yani İskenderiye valisi olduğunu anlatır.⁶ Her ne kadar kaynaklar ibn-i Bahil el- Hakkâri'nin valiliğinin başlangıcı hakkında bilgi vermemişlerse de 673h/ 1274m yılında yine orada vali olduğunu aktarmışlardır. Devamla geniş yetkilere sahip olduğunu aktarmışlar ve sultanın yetkilerini kısıtığını ama yine de İskenderiye valisi olarak görevinde bırakmıştır.⁷ Bu emir 683h/ 1284m yılında vefat edinceye kadar valilik görevini sürdürmüştür. Akıllı ve dirayetli bir vali olarak tanınmış adil ve edebiyat dostu bir kişi olarak ün yapmış ve astrolojiye büyük bir önem vermiştir.⁸

4 الكتبي ، عيون التواريخ ، تحقيق: نبيلة عبدالمعتم داود وفصل السامر ، دار الحرية للطباعة (بغداد: 1984) ج 21 ، ص 235 ؛ العيني ، عقد الجمان في تاريخ أهل الزمان ، تحقيق: محمد محمد أمين ، الهيئة المصرية للكتاب ، مطبعة دار الكتب (القاهرة: 1987) ج 2 ، ص 239 ؛ ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، مطابع كونستانت سوماس وشركاهه ، (القاهرة: دت) ج 7 ، ص 290. الذهبى ، تاريخ الإسلام ، حوادث ووفيات (671-680هـ) ، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري ، دار الكتاب العربى ، (بيروت: 1999) ص 307-308 ؛ الكتبي ، عيون التواريخ ، ج 21 ، ص 235 ، النواداري ، الدرر الزكية في أخبار الدولة التركية ، تحقيق : اولرخ هارمان (القاهرة: 1391:1391/1971) ، ص 198.

5 اليونيني ، نيل مرآة الزمان ، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية بحيدرآباد (الذكن: 1954) ج 2 ، ص 361 ، ج 3 ، ص 88.

6 اليونيني ، من ، ج 3 ، ص 88 ، الكتبي ، عيون التواريخ ، ج 21 ، ص 53.

7 الكتبي ، عيون التواريخ ، ج 21 ، ص 350 ، الصقدي ، الوافي بالوفيات ، بإعتناء: بس. ديدريخ ، الطبعة الثانية ، (ظبيسان: 1981) ج 2 ، ص 242 ، ابن الفرات ، تاريخ ابن الفرات ، تحقيق : قسطنطين رزق ، (بيروت: 1945) ، ج 8 ، ص 15.

Hakkârili şahsiyetlerden emir (İmadeddin b. El- Emir Bedreddin el- Hakkâri), Sultan (el- Nasır Muhammed b. Kalavun) döneminde Caber Kalesi⁹ naipliği görevini yapmıştır. İlim seven bir şahsiyet olarak temayüz etmiş ve soylu, akıllı ve tedbirli bir kişi olarak tanınmıştır. 609h/ 1212m yılında doğmuş olup 700h/ 1300m yılında vefat etmiştir. Memlukler döneminde tanınmış Hakkârili şahsiyetlerden birisi idi.¹⁰ Çünkü hükümdar Sultan en- Nasır'ın (709-741h/ 1309-1340m) son hükümdarlığı dönemi ile çağdaş değildi. Bundan dolayı Sultan en- Nasır'ın ikinci hükümdarlığı döneminde (698-708h/1298-1308m) Caber Kalesi naipliği yaptığını tahmin ediyoruz.¹¹

İKİNCİ KISIM: KAZA-İ (YARGISAL) ALAN

Çok önemli bir alan olan yargı alanında Hakkârili bazı şahsiyetler önemli bir rol oynamışlardır. Doğrusu bu, kişinin dini ve fıkıh bilgisindeki durumuna ve derecesine dayanmaktadır. Çünkü bunlar kişiyi bu mevki için hazır hale getirmektedir. Bu alan halkın ve Allah'ın hukukunu gözetmeyi gerektirmekte ve aynı zamanda arınma ve adaleti payidar kılmayı gerektirmektedir.

Hakkârili şahsiyetlerin bu alanda önemli bir rolleri olduğunu görüyoruz. İbn-i Hatip Eşmunin olarak tanınan kadı (İzzeddin Abdülaziz b. Ahmed b. Osman ebu'l- Fida el- Hakkâri el- Mısri) Kus bölgesi (الأعمال القوصية) kadılığı yapmıştır. Ardından Mısır bölgesinde (المحلة) bölgesine kadı olarak atanmıştır. Öyle ki bilgisi ve çok adaletle hükmetmesinden dolayı ibn- Sasra'dan sonra Dımeşk bölgesine kadı olarak atanmak istenmiştir.¹² Fakat Kadı

قتلای جعبر: نتم قة لأیة دهكتوتة جیطر ایتهیكانی سنوری وولائی جتزیرة له رذمه لانی فورات⁹ جیطره کتبی دعبور له میره کانی تهلخانه بیث کة له لایتن سولتاترة به مترسومیکى شتریف دادقنرا ، قتلقتنه لندی له نیو ضوار ضیوة ی جیطر ایتهیكانی حلتب دایناوة . القلقشندی ، مصدر سابق ، ج4 ، صص 236-235.

الصفدی ، أعیان العصر وأعوان النصر ، تحقیق فالج احمد البکور (بیروت: 1419هـ/1998م) ، ج2 ، ص494. صص 684-685 ، الصفدی ، الواقی بالوفیات ، ج13 ، ص494.

قادر محمد حسن ، إسهامات الكرد فی الحضارة الإسلامیة ، مطبعة الحاج هاشم ، منشورات سئوریز¹¹ ، (دهوک: 2008) ص92.

أبو العباس احمد بن عماد الدین بن صصری قاری قوزاتی شام هجر لتسالی 702ک/1302 ز. زانی¹² بتأویانط و ماموستای قوتابخانه کانی ویتدگری ، لتسالی 723ک/1323 ز کوضى دوابی کرونوة .

İzzeddin bunu istemedi ve görevine devam etti. Sonunda Kadı Bedreddin b. Cema'a'nın görevden alınmasından sonra Kahire Kadı'l- Kudatlığına atanmasına karar verildi.¹³ Bunun üzerine 727h/ 1327m tarihinde Kadı el- Hakkâri, yeni görevini almak üzere Kahire şehrine gitti. Fakat hastalandı ve aynı yıl içinde kısa bir süre sonra vefat etti.¹⁴ Kadı Abdülaziz el- Hakkâri, döneminin en iyi kadılarından biri olarak kabul edilmektedir. Şeriat ilimlerine büyük bir önem verirdi. Her şeye karşı bir merakı vardı. Şeriat nasları arasında yeni hükümler çıkarmaya çalışırdı. Aynı zamanda edebiyata önem veren bir zat olarak tanınmıştır.¹⁵

Mısır'a yerleşmiş olan Hakkârili Kürtlerin medeniyette önemli bir rolleri vardı. Bu durum onların geldiği makam ve üstlendikleri görevlerde ortaya çıkmaktadır. Kadı (İzzeddin İsa b. Hıdır el- Hakkâri) bir dönem el- Eşmunin'de kadılık görevi yaptı. Kadılık görevinden alındığı 731h/ 1331m yılında vefat etti.¹⁶

Yine kadılık vazifesinde Kadı (Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el- Hakkâri'nin) şahsiyetinin haklı bir meşhurluğu vardır. Doğrusu bu kişi Eyyubi ordusunda komutan ve cengâverlerden olan Hakkârili Kürtlerden biri olarak sayılır. Kadı Bedreddin ilk olarak 784h/ 1382m yılında şimdiki Ürdün sınırları içinde bulunan Salt şehrine kadı olarak atandı. Ardından sırasıyla Kudüs, el- Halil, Nablus ve Dimeşk şehirlerinde kadılık görevinde bulundu. Sonra Kadı'l- Kudat olarak atandı. Yargı alanında en son aldığı görev olan Humus şehri kadılığı esnasında 786h/ 1384m

بروانة: ابن كثير ، البداية والنهاية ، حقق نصوصه و علق عليه: مكتب التحقيق في دار إحياء التراث العربي

(بيروت: 1997م) ج 14 ، ص 79

بدر الدين بن ابراهيم بن جماعة كة قازى شارى قودس بوو دواتر بوو يئقازى لة وولاتى ميسر ثاشان¹³
طووزرايتوة بو ديماشق و جازىكى ديكة كرايتوة به قازى لة ميسر لئسالى 727ك لة قازيتى لادرا
بئلام لة وانه بيذى بئردقوام بوو تا مردنى لئسالى 733ك/1334ز ؛ ابن العماد الحنبلى ، شدرات الذهب
في أخبار من ذهب، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع (بيروت: د.ت) ، ج 6 ، ص 105-106.

الصغدي ، أعيان العصر و أعيان النصر، تحقيق: قالح أحمد البكور، دار الفكر ، (بيروت: 1998) ج 2¹⁴
، ص 973-974 ؛ ابن قاضى شهبه ، طبقات الشافعية ، اعتنى بتصحيحه وعلق عليه: عبدالعليم
خان، دار النبوة الجديدة (بيروت: 1987م) ج 2 ، ص 17 .

ابن كثير ، مصدر سابق ، ج 14 ، ص 97 ؛ المسكى ، طبقات الشافعية الكبرى ، تحقيق: محمد محمود¹⁵

الطناحي و عبدالفتاح محد الطوبدار إحياء الكتب العربية، (القاهرة: 1074م) ج 1 ، ص 82.

المقريزي ، السلوك لمعرفة دول الملوك ، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، منشورات: محمد علي بيضون¹⁶

، دار الكتب العلمية (بيروت: 1997) ج 3 ، ص 148.

yılında vefat etti.¹⁷ Bu durum doğrusu Hakkârili Kürt âlimlerin Memlukler döneminde Kaza alanında çok önemli rollerinin olduğunun bir göstergesidir.

ÜÇÜNCÜ KISIM: MÜDERRİSLİK ALANI

Müdrislik (ders verme) ve İ'ade (ders tekrarı), Hakkârili şahsiyetlerin önemli bir rollerinin olduğu belirli alanlardan biri idi. Bu durum entelektüellik ve yüksek medeni değerleri gerektirir. Çünkü yüksek ilim derecesine ve yüce bir karaktere sahip olmayanlar medreselerde müdrislik görevine gelemesler. O dönemde Mısır ve Şam bölgelerinde ilim, bilgi ve değişik ilimleri öğreten belli başlı eğitim merkezi olan medreseler vardı. Ama özellikle şeriat ilimlerinin daha önemli görüldüğünü söylemeliyiz.

Müdrislik alanında çok önemli bir rol sahibi olarak tanınan en önemli Hakkârili âlimlerden birisi (Şeyh Şihabuddin el-Hakkâri) idi ki Şeyh Ahmed b. Musek el- Hakkâri'nin oğlu idi. Mansuriye medresesinin baş müdrisi idi. Döneminin belirgin fıkıhçılarından birisi olup aynı zamanda Hâkimi Camisinde (الجامع الحاكمي) hem müdrislik hem de İ'ade görevini yürütüyordu.¹⁸ Kahire'deki Mansuriye medresesinde İ'ade görevi yaptığı gibi Kutbiye medresesinde de müdrislik görevi yapmıştır. Döneminde oldukça tanınan ve bilinen saygın bir şahsiyet idi. 763h/ 1361m yılında vefat etmiştir.¹⁹

Hakkârili Kadı Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el- Hakkâri (ö: 786h/ 1384m) meşhur Hakkârili müdrislerden

ابن حجر، انباء الغمر بأبناء العمر، تحقيق: حسن حبشي، (القاهرة: 1994) ج 1، ص 297؛ العليمي، الأئمة
الجليل بتاريخ القدس والخليل، منشورات المطبعة الحيدرية، (النجف: 1968) ج 2، ص 126.
الجامع الحاكمي : مؤلفه الحاكمي له دة قوة باب الفتوح يك له دة رواة فكاني قاهرة بنات¹⁸
نراوة يككم كمن دسني بة بناتلاني كردوة العزيز بالله ي فتمى بووة دواى خوى الحاكم بأمر الله ي
كورى ترواى كردوة تاش فراوان بورنى شارى قاهرة مؤلفه كثرنة نيو شارى . المقرئى ،
خطط المقرئى، أعادت طبعه بالأوقست ، مكتبة المثنى (بغداد: د.ت) ، ج 2 ، ص 277 .
ولى الدين ابن زرة ، الذيل (الثالث) على العبر في خبر من غير (نمشق: 1989) ، ق 1 ، ص 98-¹⁹
99 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة في أعيان المئة الثامنة، حققه ، وقدم له: محمد سيد جاد الحق، مطبعة
المدني (القاهرة: 1966م) ، ج 1 ، ص 104 ؛ والسيوطي ، حسن المحاضرة في تاريخ مصر
والقاهرة، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، دار إحياء الكتب العربية (القاهرة: 1967)، ج 1 ، ص 358-
359 .

biridir. Çerkez Memlukleri döneminde babasından sonra Ürdün'ün şimdiki Salt şehrinde müderrislik yapmıştır.²⁰ Bu kişi aynı zamanda döneminin meşhur kadılarından birisi idi.

Yukarıdaki bilgiler bize bir gerçeği daha göstermektedir ki (Abdullah b. Ahmed el- Hakkâri) oğlu Bedreddin'den önce Salt şehrinde müderrislik yapmıştır. Bu ailede müderrislik mesleği uzun bir müddet devam etmiştir. Bu alanda çocuklar babalarının görevini üstlenmişlerdir.

Müderrislik alanında (ibn-i Me'tuk el- Hakkâri) olarak tanınan muhaddis (Ebu Bekir b. İbrahim el- Kürdi es- Salihi el- Hanbeli'nin) önemli bir yeri vardı. Çünkü Kahire şehrindeki Salihiye medresesinde ders vermiştir. Bu Hakkârili âlimin yanında okuyan âlimler arasında ibn- i Hacer el- Askelani (ö: 852h/ 1448m) bulunmaktadır. Ebi Nuaym el- İsfehani'ye ait "Suffet'ul- Cenne" isimli kitabı bunun yanında okumuştur. Bu Hakkârili âlim 803h/ 1400m yılında vefat etmiştir.²¹

İkinci Bölüm: İlim Hayatında Hakkârili Âlimlerin Rolü

BİRİNCİ KISIM: KIRAAT İLMİ ALANI

Kur'an okuma ilmi (Kıraat) bu dönemde çok önemli görülen ilim dallarından bir tanesi idi. Çünkü Kur'an'ı Kerim'e has ilimlerden biri idi ve Kur'an lafızlarının seslendirilmesine önem veriyor idi.²² Vahye ait lafızların farklı okunuşları vardır.²³ Bundan dolayı farklı farklı kıraatlar vardı ve İslam kültüründe eski ve farklı kıraatlar belli bir dereceye kadar toplanmıştı.

Hakkârili âlimler bu alanda özellikle Memlukler döneminde Şam bölgesinde çeşitli roller üstlenmişlerdir. Bunlardan Zahid,

²⁰ ابن قاضي شهبة، طبقات الشافعية، ج 3، ص 317؛ ابن حجر، انباء القصر، ج 1، ص 297.

²¹ ابن حجر، المجموع المؤسس للمعجم المفهرس، تحقيق: يوسف عبدالرحمن المرعشلي، مدار المعرفة، (بيروت: 1994) ج 1، ص 255؛ السخاوي، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، منشور دار مكتبة الحياة (بيروت: د.ت) ج 1، ص 196.

²² أنصاري، اللؤلؤ العظيم في روم التعلم والتعليم، شرح وتعليق: عبدالله نذير أحمد، (بيروت: 1998) ص 88.

²³ الزركشي، البرهان في علوم القرآن، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، (القاهرة: 1376هـ) ج 1، ص 318.

Hatib (İbrahim b. Davud b. Nasır el- Hakkâri) bütûn Halep ve Hama bölgesinde Kur'an kıraatı üzerine ilim tahsil etti. Bir müddet Dımeşk şehrinde kıraat dersleri verdi. Güzel huylu ve mütevazı bir kişi olarak tanınmaktadır. 712h/ 1312m yılında vefat etti.²⁴

İKİNCİ KISIM: TEFSİR İLMİ ALANI

763h/ 1362m yılında vefat eden âlim Şihabuddin Ahmed b. Ahmed b. Ahmed b. Hüseyin b. Musek el- Kürdi el- Hakkâri hayatını nakledenlere ve eserlerine göre büyük, önemli bir muhaddis olarak tanınmaktadır.²⁵ Fakat Kur'an'ı Kerim'in tefsiri alanına da büyük bir önem vermiş ve bu alanda bir eser kaleme almıştır. Yazarın kendi el yazısı ile yazılmış olan (Hafız Şihabuddin el- Kürdi el- Hakkâri'nin) Kur'an'ı Kerim tefsiri alanında kaleme aldığı eserin birkaç kopyası Camia'tu'l- Arabi (Arap Üniversitesi) kütüphanesinde (Tefsir 463) numarası altında bulunmaktadır. Birinci bölümü Bakara suresinin tefsirine ayırmıştır. İkinci bölümü bu ayetin tefsiri ile başlamaktadır: “ رَبَّنَا لَا إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ادْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَى الْوَالِدَاتِ إِذْ أُنزِلَتْ عَلَيْكِ مِنَ الْمَطِيرِ بِإِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي وَتَنْزِيلُ الْأُكْحَمَةِ وَالْأَبْرَصِ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَى بِإِذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ إِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ ”²⁶ ve şu ayet ile son bulmaktadır: “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْأُكْحَمَةَ وَالْأَبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَى بِإِذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ إِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ ”²⁷ Bu bölümde bazı eksiklikler vardır. Bütün tefsiri içinde barındırmamaktadır. Ondan sonra üçüncü bölümden bahsedilmemiştir. Fakat dördüncü bölüm şu ayeti kerime ile başlamaktadır: “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْأُكْحَمَةَ وَالْأَبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَى بِإِذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ إِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ ”²⁸ Nur süresi ile son bulmaktadır. Bu bölümün başında ve ortasında çürüme olup tamam

²⁴ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج 1 ، ص ص 27-28.

²⁵ ينظر المقرئ ، درر العقود الفريدة في تراجم الأعيان المفيدة (قطعة منه) حققه: عدنان درويش و محمد المصري، منشورات وزارة الثقافة (دمشق: 1995) ج 1 ، ص ص 378-379 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج 1 ، ص 104 ؛ ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة ، ج 10 ، ص 248.

²⁶ Ali İmran Suresi, Ayet: 8

²⁷ Maide Suresi, Ayet: 110

²⁸ Tevbe Suresi, Ayet: 34

değildir. Fakat beşinci bölüm şu ayetin tefsiri ile başlamaktadır: “وَأَذْكُرُ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسْتَبِي”²⁹ ve “قَالُوا أَنْزِلْنَا عَلَيْكَ الْمَاءَ دَلِيلًا”³⁰ ayeti ile son bulmaktadır. Bu bölümün de birçok yerinde eksiklikler bulunmaktadır. Altıncı bölüm Zümer süresinin ilk ayetinin tefsiri ile başlayıp Haşr suresinin sonu ile son bulmaktadır. Fakat yedinci bölümü “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ”³¹ ayetinden “وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ”³² ayetine kadar olan ayetlerin tefsirine hasretmiştir. Bu da tefsirinin sonudur.³³

Aktarıldığına göre Hafız Şihabuddin el- Kürdi el- Hakkâri, Kur'an'ı Kerim'in bütünü'nün tefsirini yapmıştır. Bundan dolayı yedi bölümünden bahsettik. Bazı kısımları çürümeye, yok olmaya ve kararmaya uğradığından dolayı eksiklikler barındırmaktadır. Bu durum el yazması eserin çok eski ve tarihi olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü eser, yazarın kendi el yazısı ile yazılan orijinal nüshadır. Eksiklikleri şu şekilde belirtebiliriz: ikinci bölümün sonu ve dördüncü bölümün başı ki Maide suresinin 111. ayetinden Tevbe suresinin 34. ayetine kadar olan ayetlerdir okunamamaktadır. Bu bölüm Maide suresinin son ayetleri ve oradan En'am suresi, A'raf suresi, Enfal suresi ve Tevbe suresinin ilk 33 ayetini oluşturmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki üçüncü bölümü En'am suresi, A'raf suresi ve Enfal suresinin tefsirine ayırmıştır. Fakat asıl nüshadaki kararmalardan dolayı bazı suretlerin başı ve sonunun tefsirlerinde bazı eksiklikler olmuştur.³⁴ Eğer Felak suresinin son iki ayeti ve Nas suresinin yokluğunu saymazsak Şeyh

²⁹ Şuara Suresi, Ayet: 111

³⁰ Sad Suresi, Ayet: 41

³¹ Mümtehine Suresi, Ayet: 10

³² Felak Suresi, Ayet: 3

³³ برواية: مصطفى الصاوي الجويني، أعلام الدراسات القرآنية، صص 261-262.

³⁴ قادر محمد حسن، إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية، صص 220-221.

Şihabuddin'in Kur'an'ın tamamının tefsirini yazdığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

ÜÇÜNCÜ KISIM: HADİS ALANI

Hadis ilmi esas olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v) sünnetinin oluşturduğu bir ilimdir. Şeriat ilimleri içerisinde önemli bir konumu vardır. Bu da İslam şeriatının ikinci kaynağı olmasından kaynaklanmaktadır. Dünyevi ve uhrevi meselelerde bağlayıcılığı vardır.

Değindiğimiz gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadisleri Kur'an'ı Kerim'in bazı ayetlerini yorumladıkları gibi onların hikmetlerini ortaya koyarlar. Bazı kutsal ayetlerin de çerçevesini ortaya koyarlar.³⁵

Meşhur ve uzun ömürlü muhaddis Abdullah b. Hasan el-Hakkâri Memluk dönemi öncesinde hadis ilmi alanında tanınan önemli âlimlerden biridir. Şam ülkesinde ünlü muhaddis ed-Dimyati³⁶ (Sahih-i Buhari) isimli hadis kitabını muhaddis Hakkârili Kürt âlimin yanında okumuştur. Âlim Abdullah el-Hakkâri 652h/1254m yılında vefat etmiştir.³⁷ Şeyh Ahmed b. Ahmed b. Hüseyin b. Musa b. Musek el-Hakkâri Mısır ülkesinde oldukça tanınan Kürt âlimlerinden biridir. 674h/ 1375m yılında doğmuştur. Hadis ilmi ile meşgul olmuş ve Mansuriye dar'ul-hadisinde şeyh olarak görev yapmıştır.³⁸ Ayrıca çok güzel hat sahibi bir hattat olarak vefat ettiği yıl olan 750h/ 1349m tarihine kadar kendi eli ile birçok kitap yazmıştır.³⁹ Bu, Memlukler

³⁵ السمعاني، أدب الإملاء والإستلاء، (بيروت: 1981) ص 3.

³⁶ شرف الدين الدمياطي فخر مايشت زان، بكتك لعديار ثرين شيخه ككتي بواري فخر مو و دقية و به ئيشة نطى فخر مايشت زانانى ستردقمة ككتي خزي داققرت و خاوئن ضمندان سينار قية لغوار قكاتي فخر مايشت و فيقه و زمان . لة 1305/5705 ز . ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج 6 ، ص ص 12-13.

³⁷ الذهبي ، تاريخ الإسلام (651-660) ، ص ص 124-125 .

³⁸ المنصورية ، قوتابخانه تيكه دتكرتة كن دقروازةي مارستانى طغورة لة شارى قاهيرة المنصور قلاون الألفى بنيالى ناره كة دترسى هترضوار مترقبه ككتي تيدا دقخويتندرا ، بروانة: المقريزي ، الخطط ، ج 2 ، ص ص 379-380 + محمد حمزة إسماعيل الحداد ، السلطان المنصور قلاون ، مكتبة مدبولي، (القاهرة: 1993) ص ص 140-182 .

³⁹ الصفدي ، أعيان العصر ، ج 1 ، ص ص 98-99 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج 1 ، ص 105 .

döneminde özellikle başta hadis alanı olmak üzere çok âlim olması ile meşhur Hakkârili Kürtlerden biridir.

Şam bölgesinde hadis şeyhi olarak tanınan Hakkârili Kürt âlimler arasında Şeyh Şihabuddin Ahmed b. Abdurrahman el-Hakkâri el- Mısri'nin de ismi geçmektedir. Hadis öğrenmek için birçok yolculukla büyük bir gayret gösterdi. Meşhur birçok hadis şeyhlerinden hadis dinledi. İyi bir muhaddis haline gelip ilmi seviyesini artırınca artık hadis öğrenmek isteyenler kendisini dinleyip hadis öğrenmeye başladılar. 736h/ 1336m yılında doksan yıllık bir ömrün sonunda vefat edinceye kadar bu ilim ile meşgul olmuştur.⁴⁰

Hicri sekizinci yüzyılda Şam bölgesinde Hakkârili Kürtler arasında hadis ilmi ile meşgul olan başka isimler de gelmektedir. Bunlardan Ahmed b. Ali el- Cezeri, ebu'l- Abbas el- Hakkâri, Zehebi ve diğerleri gibi meşhur olan önemli muhaddislerin meclislerinde yetişmiş olup hadis okutma ve yayma izni almıştır. Ebu'l- Abbas el- Hakkâri, başta Hama şehrine yerleşmişti. Fakat daha sonra Dimeşk şehrine gitti ve orada daha fazla tanınmaya başladı. Birçok ilim isteyen kişi kendisinin yanına gelerek hadis okudular. İbadet ve Kur'an okumaya çok düşkün olması ile meşhur olmuştur. 743h/ 1332m yılında doksan dört yıldan fazla yaşamış olarak vefat etti.⁴¹

Memlukler döneminde Kahire şehrinde çeşitli ilmi sahalarda bazı önemli şahsiyetler ile önemli bir yer edinmiş olan Hakkâri'nin Kürt ailelerinden birisi de Çıko oğlu Musek ailesidir. Bunlardan hadis şeyhi Şihabuddin Ahmed b. Ahmed el- Hakkâri, hadis ilmine büyük bir önem vermiş olup çağının tanınmış bazı muhaddislerinden hadis ilmi almıştır. Kahire'deki Mansuriye medresesinde hadis okutmuş ve Kütüb-i Sitte olarak bilinen hadis

الصفتي ، م.ن ، ج 1 ، ص 150 ؛ الوافي بالوفيات ، ج 7 ، ص 47 ؛ ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج 6 ، ص 122 .
ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج 1 ، ص 220-221 .⁴¹

kitabını güzel yazısı ile yazmıştır.⁴² Aynı şekilde çok güzel yazı hattı ile (Tabakat-ı İbn-i Sad) ve birçok hadis bölümünü yazdı. 750h/ 1349m yılında Kahire’de vefat etti.⁴³ Bu âlimin yine Ahmed adında ve Şihabuddin olarak tanınan bir oğlu vardı. Daha çocukluğundan itibaren babasından hadis dinlemeye başlamıştır. Kendi dönemindeki büyük şeyhlerden ilim tahsil etmiş olup daha sonra büyük bir hadis alimi olarak tanınmıştır. Hadis ilminde önemli bir yeri olan rical ilmine ait büyük bir uzmanlığı vardı. Bu da babası gibi güzel hat sahibi bir hattat idi. Birçok kitap yazmıştır. Sahihayn’ın yani Sahih-i Buhari ve Sahih-i Müslüm’ün ravileri üzerine bir kitap yazmıştır.⁴⁴ Mütevazı ve takva sahibi bir dindar olarak tanınmış olup 763h/ 1362m yılında vefat etmiştir.⁴⁵

Memlukler döneminde Hakkârili Kürt âlim şahsiyetler sadece erkeklerden oluşmuyordu. Hakkârili kadın alimeler de bu noktada önemli bir rol oynamışlardır. Bunlardan muhaddis Fatıma bn. İbrahim b. Davud b. Nasr el- Hakkâri, el- Kürdi de hadis âlimlerinin meclislerinde hazır bulunup hadis ilmini öğrenmiş ve ardından bir muhaddis olarak öğrencilere hadis dersleri vermiştir. Şeyh Fatıma’ya öğrencilik yapmış âlimler arasında İbn el- İrakî olarak tanınan meşhur âlim Şeyh Abdürrahim el- Kürdi gelmektedir.⁴⁶ Âlime Fatıma el- Hakkâri 758h/ 1357m yılında vefat edinceye kadar hadis ilmine gönül veren ve ona önem veren kişilere ders vermeye devam etmiştir.⁴⁷

42. مکتبہ سنت لہ شہین کتب خانہ کلاسی فخر ماہیت دہمائن: صحیح البخاری، صحیح مسلم، سنن النسائي، سنن أبو داؤد و سنن الترمذی، و سنن ابن ماجہ .

43. الصفدي، أعيان العصر، ج 1، ص ص 98-99؛ ابن حجر، الدرر الكامنة، ج 1، ص 105. 44. تپش شیخ شہاب الدین، ابي القاسم هبة الله الطبري كتابه السالي 1030/5418 ز مرووة كتيبكي لتبارقي ثياواني الصحيحين دانوة + بروانة: حلجي خليفة، كنف الطنونن أسامي الكتب والفنون، منشورات مكتبة المثنى (بغداد: د.ت)، ج 1، ص 835.

45. ابن حجر، من، ج 1، ص 104؛ بترارورد بكة بة: ولي الدين ابن زرة (الذيل الثالث) على المعر 1، ص ص 98-99؛ المقرئزي، درر العقود الفريدة، ج 1، ص ص 378-379؛ السيوطي، حسن المحاضرة، ج 1، ص ص 358-359.

46. ابن العراقي: العالم الكردي عبدالرحيم بن عبد الرازياني من أشهر علماء الكرد في أواخر القرن الثامن وبداية القرن التاسع الهجري / الرابع عشر والخامس عشر الميلاديين، وكان محدداً مشهوراً وله مصنفات كثيرة، ابن قاضي شهبية، طبقات الشافعية، ج 2، ص .

47. ابن حجر، مصدر سابق، ج 3، ص 300.

Yine hadis âlimi Ahmed b. Muhammed b. Ebi- Zühr el-Hakkâri, Hakkârili âlim şeyh ailesinden biridir. Dımeşk'e yerleşmiştir. İlme büyük önem veren birisi olup çokça dolaşmıştır. Dönemindeki meşhur hadis âlimlerinden hadis öğrenmek için çok çaba göstermiştir. Tanınmış hadis âlimlerinden hadis okumuştur. Şeyh Ahmed el- Hakkâri'den hadis nakletmiştir. Bundan dolayı Zehebi ve el- İraki kendisinden bahsetmişlerdir. Şeyh Ahmed 760h/ 1359m yılında Dımeşk'te vefat etmiştir.⁴⁸ Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki bu Hakkârili şahsiyet Çıko oğlu Musek ailesinden olmayıp başka meşhur bir ailedendir.

Fakat Hakkârili Çıko oğlu Musek ailesinde sadece erkekler önemli bir rol oynamamıştır. Aynı zamanda aynı ailede bazı hanımlar da hadis âlimi olarak yetişmiş olup hadis öğrenme ve öğretmede büyük bir rol oynamışlardır. Bunlardan Cüveyriye bn. Ahmed b. Ahmed el- Hakkâri olup 704h/ 1304m yılında doğmuştur. Kendi dönemindeki kadınlara göre ilim tahsiline rağbet etmede önemli bir yeri vardır. Âlimlerden Sünen-i Nesai, Sahih-i Müslüm ve Sahih-i Buhari de geçen hadisleri okumuştur. Yine başka hadis kitaplarını ünlü hadis âlimi Hasan b. Ömer el-Kürdi'den ve dönemindeki başka hadis âlimlerinin yanında okuyup hadis rivayet etmiştir.⁴⁹ Cüveyriye hatun 783h/ 1381m yılında vefat etmiştir. Bazı çağdaşları Cüveyriye'yi Sünen-i Nesai adlı hadis kitabındaki hadisleri rivayet eden, öğreten tek kişi olarak anlatmışlardır.⁵⁰ O; hayır sahibi, dindar ve müşfik birisi olarak meşhur olmuştur. Yanında birçok öğrenci yetişmiştir.⁵¹ Cüveyriye'nin (Esma bn. Ahmed b. Ahmed el- Hakkâri) isminde kendisinden on yaş küçük bir kız kardeşi daha vardı. Hadis tahsiline büyük bir önem vermiştir. Mısır'ın hadis âlimlerinin meclislerinde 770h/ 1368 yılı sonlarına kadar hazır bulunmuştur.

⁴⁸ المقريزي ، درر العقود الفريدة ، ج 1 ، ص ص 386-385 ؛ ابن حجر ، من ، ج 1 ، ص 280 ؛ ابن العباد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج 6 ، ص ص 188-189 .

⁴⁹ ابن حجر ، ن.م. ج 2 ، ص ص 81-82 ، عبدالكريم محمد المدرس ، علمائنا في خدمة العلم والدين ، عني بنشره: محمد علي الفرداعي ، دار الحرية للطباعة والنشر (بغداد: 1983) ص 140 .

⁵⁰ المقريزي ، السلوك ، ج 5 ، ص 133 ؛ ابن تغري يردى ، النجوم الزاهرة ، ج 11 ، ص 221 .

⁵¹ ابن حجر ، أنباء الغمر ، ج 2 ، ص 69 ؛ ابن العماد الحنبلي ، ن.م. ج 6 ، ص 280 ؛ عمر رضا كحالة ، أعلام النساء في العالمين العربي والإسلامي (دمشق : 1959 م) ، ج 1 ، ص ص 226-227 .

Birçok hadis rivayet etmiştir. Elimizdeki tarihi kaynaklar bu Hakkârili hanımın vefat tarihini belirtmemişlerdir.⁵² Bunlar Memlukler döneminde Hakkârili bazı hanım alimelerin rolünü göz önüne sermektedir. Özellikle bu hanımlardan bazıları ilmi sahaların öncüleri idiler.

Mısır bölgesinde ünlü hadis âlimi Şeyh Resul b. Ebi Bekr b. Hüseyin b. Abdullah Zeyn el- Hakkâri yetişmiştir. 803h/ 1400m yılında Hakkâri bölgesinde doğmuştur. İlk ilmi tahsilini Hakkâri'de yapmış ardından Halep şehrine göç etmiştir. Bir müddet sonra Kahire'ye geçmiştir. Oradaki âlimlerden hadis dersleri almıştır. Bunlardan ibn-i Hacer'den Mısır'da hadis nakletmiştir.⁵³

DÖRDÜNCÜ KISIM: FIKIH ALANI

Fıkıh, anlayış anlamına gelip anlayıştan maksat Kur'an'ı Kerim ve sahih sünnet anlayışıdır. Fıkıh, şeriat ilimlerinin en belirgin sahalarından biri olup – Kürt kültüründeki Feqe sözcüğü bu manada- kullanılmıştır. Kutsal metinler üzerinde çalışma ve bunlardan şer'i hükümler çıkarır.

Bu alanda Hakkârili Kürt âlimlerinin izini görmek mümkündür. Bunlardan İzzeddin b. Abdülaziz b. Ahmed el- Hakkâri, eş- Şaffi, el- Mısri ki ibn-i Hatib el- Eşmunin olarak tanınmaktadır. Hem meşhur bir kadı hem de belirgin bir fakih olarak tanınmaktadır. Dönemindeki âlimler arasında belirli bir yeri vardı. Kaynaklar bu fakihin birçok önemli eseri olduğunu belirtmişlerdir. Bunlardan bir fıkıh kitabı bedevi Arapların Ramazan ayında aileleri ile cimalarını konu alan özel hadisler üzerinedir.⁵⁴ Bu mesele üzerine bin adet hikmet istinbat ettiği söylenir.⁵⁵ Bazı tarihçiler de bu kitabın bin bir fayda içerdiğini nakletmişlerdir. Bu Hakkârili fakih 727h/ 1327m yılında vefat

52 ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج 1 ، ص ص 383-384 ؛ عبدالكريم العثري ، علمائنا في خدمة العلم والدين ، ص ص 93-94.

53 السخاوي، الضوء اللامع ، ج 3، ص 225.

54 برواية: صحيح مسلم بشرح النووي، (بيروت: 1347)، ج 7، ص 224-226.

55 الصفدي ، أعيان العصر ، ج 2 ، ص ص 973-974 ؛ ابن كثير ، البداية والنهاية ، ج 14 ، ص 97.

etmiştir.⁵⁶ Aynı şekilde tarihçi es- Subki bu fakihin şiir ve edebiyat alanı dâhil birçok eseri olduğunu söylemiştir.⁵⁷ Bütün bunlardan Kadı İzzeddin el- Hakkârî'nin fıkıh alanında büyük bir uzmanlığı olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü fıkıh ilminde derinlik ve ince anlayış sahibi olup hüküm ile kutsal naslar arasında güzel bir bağlam ve ilişki kurmuştur. Birçok kitap yazmıştır. Fakat tarihçiler tarafından bahsedilmemiştir.⁵⁸ Bu Hakkârîli fakih, şeriat ilimlerinde uzmanlığı olan büyük bir âlim olarak tanınmış ve bu alanda derli toplu ve ihtisardan oluşan eserler yazmış olup dönemindeki âlimler arasında farklı bir konumu vardı.⁵⁹ Fakat sadece bu meydana tek faaliyet göstermemiştir. Hayat tecrübesi alanında da eserleri vardı. Tarihçiler Şeyh İzzeddin Abdüsselam, (ö: 660h/ 1262m) ın hayatının anlatıldığı iki ciltlik özel bir kitaptan bahsetmişlerdir.⁶⁰ Çünkü Şeyh İzzeddin Abdüsselam döneminin mümtaz bir şahsiyeti olarak temayüz etmiş olup Mısır ve Şam bölgelerinde İmam Şafii mezhebinde şeriat ilimlerinde önemli bir şahsiyet olarak tanınan bir kişi idi. Aynı zamanda döneminde toplum ile hemhal olan, hakkı söylemekten çekinmeyen ve toplumda bir denge unsuru olan bir şahsiyet olarak meşhur olmuştu. Sözüünü kimseden sakınmayan birisi olup Eyyubilerin son dönem ve Memluklerin ilk dönem sultanlarına karşı düşmanca bir tutum sahibi idi.⁶¹ Öyle anlaşılıyor ki Şeyh İzzeddin Hakkârî, bu şahsiyetlerin tecrübeleri ve hayat hikâyeleri ile dönemindeki âlimlere bir mesaj vermek istemiş. Bu âlimleri kendileri için model

56 ابن الملقن ، العقد المذهب في طبقات حملة المذهب، حققه وعلق عليه: إيمان نصر الأزهرى و سيد مهنا، منشورات محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية (بيروت: 1997) ، ص 411 ؛ ابن قاضي شهبه ، طبقات الشافعية ، ج 2 ، ص 117 ؛ ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج 2 ، ص 478 ؛ السيوطي ، حسن المحاضرة ج 1 ، ص 424 ؛ ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج 6 ، ص 77 .

57 طبقات الشافعية الكبرى ، ج 10 ، ص 82.

58 قادر محمد حسن: إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية، ص 248.

59 ابن حجر ، الدرر الكامنة ، ج 2 ، ص 92 ، عبدالله فرهادي ، الاكليل في مجلس اربيل ، (اربيل: 1420 هـ - 2001 م) ، ص 178.

60 الصفدي ، مصدر سابق ، ج 2 ، ص 974 ؛ ابن الملقن ، العقد المذهب ، ص 411 ؛ ابن حجر ، مصدر سابق ، ج 2 ، ص 478 ؛ ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب ، ج 6 ، ص 77.

61 السبكي ، طبقات الشافعية الكبرى ، ج 8 ، ص 214 ، ج 10 ، ص 82 ؛ ابن رافع السلامي ، تاريخ علماء بغداد المسمى ب (منتخب المختار) صححه وعلق حواشيه: عباس العزاوي، دار العربية للموسوعات ، الطبعة الثانية (بيروت: 2000) ، ص 86.

almalarını, iktidara yaranmaya çalışmamalarını, onların zulüm ve haksızlıklarını kabul etmemelerini istemiştir.

Deniz Memluklerinin son dönemlerinde Kadı Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el- Hakkâri'nin ismi dönemindeki fıkıh âlimlerine göre daha çok yayılmıştı. Özellikle de bulunduğu Salt şehrinde oldukça meşhur idi. Fıkıh eseri okuma ve yazma ile çok meşgul olmuştur. Bu alanda çok iyi eserleri vardır. Bunlardan üç cilt halinde ihtisar ettiği Meydan el- Fursan) isimli kitabı önemlidir. Bir tarihçi şöyle tanımlamıştır: “ genel olarak bu ihtisarı faydalı ve farklıdır.”⁶²

BEŞİNCİ KISIM: TASAVVUF ALANI

Tasavvuf alanında Kürtlerin önemli bir yeri vardı. O dönemde mutasavvıfların farklı yol ve yöntemleri olup bunlar oldukça yayılmış ve rağbet görmüştür. Belli bir dereceye kadar o dönemde Marifetullah'ın başlıca yolu olarak kabul görmüştü.

Bu alanda tanınan Kürt şahsiyetlerden el- Hıdır b. Bahil el- Hakkâri döneminin ünlü bir sufisi olarak tanınmakta idi. Aynı zamanda meşhur bir hatip olarak tanınmış hadis ve rivayete önem vermiştir. Kahire şehrinde 673h/ 1274m yılında vefat etmiştir.⁶³

⁶² ابن قاضي شهبة، طبقات الشافعية، ج2، ص318. ⁶³ الذهبي، تاريخ الإسلام (671-680)، ص128.

Yrd. Doç Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ

ŞEYH ADÎ BİN MÜSAFİR
EL-HAKKÂRÎ VE YEZİDİLİĞİN
ORTAYA ÇIKIŞI

ŞEYH ADÎ BİN MÜSÂFİR EL-HAKKÂRÎ VE YEZİDİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI

Yrd. Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ¹

İslam düşünce tarihinde Şeyh Adî b. Müsafir'in önemli bir yeri vardır. Akranı olduğu Şeyh Abdulkadir Geylanî ile Cüneyd-i Bağdadî gibi büyük tasavvuf ehliyle olan ilişkisi ve yetiştirdiği öğrencilerinin tarihinde oynadıkları önemli rolleri sayesinde Şeyh Adî b. Müsafir'den uzunca bahsedilmiştir. Kendisine nisbet edilen Adeviye tarikatı ve arkasında bu tarikatın zamanla Yezidiliğe dönüşmesi bu zat hakkında bilgi kirliliğinin oluşmasına yol açmıştır.

Biz de tebliğimizde Hakkârili bu zatın İslam düşüncesine yaptığı katkılarından bahsedeceğiz ve aksi doğrultuda söylenen iddiaları tartışacağız. Neticede Yezidilikle ilişkisi ve Yezidiliğin bu zatla ilişkilendirilmesinin sebeplerini araştıracağız.

Anahtar Kelimeler: Adî b. Müsafir, Yezidilik, Adeviye Tarikatı, Keramet, Tasavvuf.

Kimliği

Adî b. Müsâfir el-Hakkârî, 467/1074 yılında Lübnan'ın Balebek şehrine bağlı Beytifar köyünde dünyaya gelmiştir. Mervan b. el-Hakem el-Emevî soyundan olup,² ilk dinî bilgilerini anne ve babasından almıştır. Daha sonra Bağdat'a giderek esas eğitimini orada görmüştür. Şeyh Abdulkadir el-Geylanî (ö. 1167), İmam Gazalî (ö. 1111) ve Şeyh Ahmed er-Rifâî (ö. 1182) gibi devrinin tanınmış simalarıyla görüştü. Hac farızasını yerine getirdikten sonra dört yıl Medine'de kaldı. Eğitimini tamamladıktan sonra nefis tezkiyesi için Hakkârî dağlarında inzivaya çekildi. Bir süre Laleş vadisinin mağaralarında nefis mücahedesini ile uğraşan Adî, daha sonra kendine bir baraka yaptırarak içinde yaşamaya başladı. Kendi bahçesinde ektiği yiyeceklerle geçimini sağlar ve ektiği pamuktan giyeceklerini te-

¹ Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. e-posta: atimurtas71@hotmail.com.

² Şeyh Adî'nin soyu konusunda farklı bilgiler ileri sürülmektedir; İbn Hallikan, ez-Zehabî ve İbn Kesîr gibi bazı tarihçiler, Adî'nin Emevî soyundan olduğunu belirtirken, Enes Muhammed Şerif Doskî, Şeyh Adî ve etbaları üzerine hazırladığı tezinde Şeyh Adî'nin soy olarak Kürt olduğunu belirten görüşü ileri sürdüğü delillere dayanarak savunmaktadır. Bkz. Doskî, *Etbâu's-Şeyh Adî b. Müsafir el-Hakkârî mine'l-Adeviyye ile'l-Yezîdiyye*, Matbaat Havar, Dihok, 2006, s. 39-52.

min ederdi. Bölgede züht ve takvasıyla tanınan Adî, kendini, halkı irşat etmeye vakfederek inzivadan çıkıp halkın arasına girdi. Onun bu çabası neticesinde dinî bilgilerden yoksun halk bilinçlendi ve sahih bir din anlayışına sahip oldu. Geçimini eşkıyalıkla sağlayan birçok yöre kabilesi, Adî'nin irşadıyla hidayet buldu. Böylece bölgede güven sağlandı ve emniyet hâkim oldu. Hicrî 557 Miladî 1162 yılında vefat edinceye kadar irşat faaliyetlerini sürdürdü.³

Adî'nin irşat ve eğitim okulunda yetişen talebeleri, onun davasını bıraktığı yerden devam ettirdiler. Böylece kendisine nispet edilen Adeviye tarikatı ortaya çıktı. Bu tarikatın kolları Hakkâri halkı, meşhur Revadiye kabilesi ve Musul civarı Kürtleri arasında faaliyetlerini uzun bir süre sürdürdüler. Ancak daha sonra söz konusu tarikat Şeyh'e hürmet ve tazimde ileri gidip onu ilahlaştırma noktasına kadar götüren bazı aşırı taraftarları vasıtasıyla Yezidiliğe dönüştürüldü. Başlangıçta tam manasıyla Kur'an ve sünnet çizgisinde Sünnî bir tarikat olan Adeviye, böylece İslam dışı bir tarikat, daha doğrusu bir inanç haline geldi.

Eserleri

Gerek Şeyh Adî ve gerekse de muasırları Şeyh Abdulkadir el-Geylanî, Ebu'n-Necîb es-Sühreverdi (ö. 1168) ve Şeyh Ahmed er-Rifâî olsun, kitap yazmak yerine halkı irşad etmekle uğraşmışlardır. Şeyh Adî'ye nispet edilen birçok kitaba rağmen Hacı Halife *Keşfu'z-zunûn* adlı eserinde ona ait sadece bir kitap zikretmiştir. O da *Akîde'ü's-Şeyh Adî b. Müsafir eş-Şamî* olarak geçer.⁴ Bu eser, *İ'tikâdu Ehli's-Sunneti ve'l-Cemaa* adıyla el-Udvânî ve Na'me tarafından tahkik edilerek Bağdad'ta 1975 tarihinde bir risale olarak basılmıştır. Ayrıca Muhammed Altuncî de *el-Yezîdiyyûn*

³ Hayatı için bkz. **ed-Dimaşkî**, Abdulhay b. Ahmed el-Akrî, *Şezerâtu'z-zehab fi ahbâri men zehab, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, ts. II, 179-180; **ez-Zehabî**, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru alâmi'n-nubelâ*, (Thk. Şuayb Ahmed ve M. Naim Arkabusi) Muessetu'r-Risâle, b. 9, Beyrut, 1413, XX, 342-344; **et-Tağreberdî**, Cemaluddin b. Yusuf, *en-Nucûmu'z-zâhire fi mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, el-Muessesetu'l-Mısriyyetu'l-Amme, Mısır, ts. V, 361-362; **eş-Şa'rânî**, Abdulvahhab, *et-Takâtü'l-kubrâ*, Matbaat Mustafa el-Babî, Mısır, 1954, I, 137-138; **İbn Hallikan**, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve Enbâu ebnâi'z-zamân*, Daru's-Sakâfe, Beyrut, 1970, VII, 139-143; **İbn Kesir**, İsmail b. Ömer el-Kuraşî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, ts. XII, 243; **Ziriklî**, Hayruddin, *el-Alâm*, Daru'l-İlm li'l-Melâyîn Beyrut, b. 11, IV, 221; **Altuncî**, Muhammed, *el-Yezîdiyyûn*, Daru's-Selafiyye, Kuveyt, 1988, s.17-36; **Bilge**, Mahmut, *Yezidiler Tarih-İbadet-Örf ve Adetler*, Yay. Haz. Ahmet Taşğın, Kalan Yay. Ankara, 2002, s. 23-30; **Okçu**, Davut, *Yezidilik ve Yezidiler*, Van, 1993, s. 16-19.

⁴ Bkz. **Hacı Halife**, *Keşfu'z-Zunûn an esami'l kutubi ve'l funûn*, Daru'l Fikr, Beyrut, 1990, II, 1158.

adlı eserinin 1999 baskısına almıştır.⁵ İçeriği itibariyle muasır sayılan İmam Gazali'nin *İhyâ'u ulûmiddin*'in te'siri altında kaleme alınmış ilk dönem İslamî anlayış hâkimdir.

Kürtçe yazılan *Mushafa Reş*⁶ ve *Kitabu'l Celve*⁷ ise, sonradan yazılmış eserler olup, Adî b. Müsâfir'e nispet edilmişlerdir. Şeyh Adî ile herhangi bir ilişkilerinin olmadığı tespit edilmiştir. Bugün belli çevrelerde yaygın olan nüshaların 1800'lerde bölgede araştırmalar yapan sözüm ona kimi oryantalist araştırmacılar tarafından birilerine yazdırıldığı olasılığı tartışılmaktadır.

Hakkında Söylenenler

Adî b. Musafir'in biyografisini ele alan İbnu'l-Esîr (ö. 630 h.), İbn Hallikan (ö. 691 h.), Ömer b. el-Verdi (ö.732 h.) Şemsuddin ez-Zehebi (ö. 746 h.), el-Makrizî (ö.845 h.), İbnu'l İmad (ö.1089 h.), gibi büyük tarihçiler, Şeyh Abdulkadir Geylanî, İmam İbn Teymiye (ö. 728 h.) ve Abdulvahhab eş-Şa'ranî (ö. 973 h.) gibi âlimler onun salih, muttaki ve zahit bir tasavvuf bilginini olduğu hususunda söz birliği etmişlerdir.

Muasır olan Şeyh Abdulkadir Geylanî, Adî'yi devrinin gönül sultanı olarak kabul etmiş ve "şayet peygamberlik çaba ve gayretle kazanılan bir şey olsaydı onu Adî elde ederdi." demiştir.⁸ İmam İbn Teymiyye, Şeyh Adî ve ona tabi olanların bir kısmı, İslâm'a bağlı, salih ve takva sahibi kişil-

⁵ Bkz. Altuncî, Muhammed, *el-Yezîdiyyün*, el-Mektebetu's-Sekafiyye, Beyrut, 1999, s. 27-48. Bu eseri arkadaşımız Şükrü Aydın Türkçe'ye çevirdi ve Kent Yayınları tarafından bastıracaktır.

⁶ *Mushafa Reş*, kara kitap demektir. 750 civarında kelimededen oluşan kitap, başlıksızdır ve bölümlere ayrılmamıştır. Genel itibarıyla aşağıdaki konuları içerir:

- Yer, gök, deniz, dağ, ağaç, melek, arş, Adem ve Havva'nın yaratılışları.
- Adî b. Müsafir'in Şam'dan Laleş'e gönderilişi
- Tavus Meleği'nin yere gönderilip, Yahudî, Hıristiyan ve Müslümanlarla savaşarak Yezidiler'e bir vatan bahşetmesi.
- Bütün insanların Adem ve Havva'dan türedikleri, Yezidilerin ise sadece Adem'den türedikleri.
- İlahların derece ve yetkileri.
- Helal, haram, evlilik, namaz, oruç, zekat, hac, sadaka ve benzeri konular.

⁷ *Celve Kitabı*, 5 ana başlıktan oluşur. Adî b. Müsafir'e nispet edilen bu kitap, sadece 500 Kürtçe kelime civarındadır. Tavus Meleğinin Yezidelere yaptığı nasihatlerden ibarettir. Aşağıdaki konu ve görüşleri ihtiva eder:

- Allah'ın kıdem, bekâ, kudret, va'd ve vâid sıfatları ile ilgili bilgiler.
- Reankarnasyon görüşünü savunur.
- Mevcût semâvî dinlere ait kitaplar mensupları tarafından tahrif edilmiş, bunlardan Yezidiliğe uyan kısmı doğru, uymayan kısmı ise tahrif edilmiştir.
- Kara, deniz ve göklerde yaşayan hayvanlarla ilgili bilgiler.
- ⁸ eş-Şa'ranî, *Tabakât*, I, 137; Tağreberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, V, 361.

er olduklarını ısrarla belirtir. Ona göre Adî, meşhur sünnî âlimlerin izinden gitmiştir ve esas itibarıyla sünniliğin dışına çıkmamıştır. Ehlisünnet akidesine hassasiyetle bağlı kalmış ve bidatlerden uzak durmuştur.⁹

Vaktinin bereketi, zâhid, Kutbu'l-Meşâyih olarak addedilen Şeyh Adî hakkında birçok kerâmet anlatılır¹⁰ ancak anlatılan kerametlerin çoğunun hayal ürünü uydurmalar olduğu aşikardır.

Sosyal Hayatı

Şeyh Adî, kendi nefisini tezkiye etmek için büyük bir zaman harcadıktan sonra sosyal hayata döndü ve Hakkâri bölgesinde yaşayan kabileler arasına yerleşerek orada bir medrese inşa etti, toplumu irşat ve ıslah etmeye yönelik büyük gayretler gösterdi. Züht, ihlâs ve sadakatini gören bölge halkı, ona büyük ilgi gösterip ilim ve irfanından istifade etmeye çalıştı.

eş-Şa'ranî, halkı irşat edip eğitmek amacıyla Doğu'da seyahatler yapan ilk kişinin Adî b. Müsafir olduğunu söyler.¹¹

ez-Zehbî, Adî b. Müsafir'in Hakkâri halkında bıraktığı etkileri anlatırken şöyle der:

"Bozgunculuğun hâkim olduğu Hakkâri bölgesinde, bozguncuların tövbe edip hidayet bulmaları ve istikrarın sağlanması Şeyh'in oraya yerleşmesinden sonra olmuştur. Birçok insan onun ilim ve irfanından faydalanmıştır."¹²

Hafız Abdulkadir er-Rehavî (ö. 612 h.), Şeyh Adî'nin kişiliğini ve sosyal konumunu anlatırken şöyle demiştir: 'Yıllarca seyahat etti, büyük âlimlerle beraber oldu, nefis tezkiyesi için birçok yöntem kullandı. Daha sonra hiç kimsenin yaşamadığı Musul'un bazı dağlarında inzivaya çekildi. Allah o yöreyi onunla mamur etti. İnsanlar oraları mevki edindi ve artık güvenilir bir yer oldu. Eşkîya korkusu ortadan kalktı ve birçok eşkîya çetesi onun irşadıyla hidayet buldu. Uzun bir ömür yaşadı ve insanlar ondan

⁹ Bkz. İbn Teymiyye, Ahmed, Takîyuddin, *Mecmû' l-Fetâvâ*, (Nşr Abdurrahman b. Muhammed en Necdî) Riyad, ts. III, 377, XI, 202-205.

¹⁰ Örnek için bkz. Ferzende İdiz, "Adî b. Müsafir, Adeviye Tarikatı ve Yezîdîlik", *Ekev Akademi Dergisi*, (181-199) Yıl: 17 Sayı: 55 (Bahar 2013), s.189-190.

¹¹ Bkz. eş-Şa'ranî, *Tabakât*, I, 137.

¹²

yararlandı. Namı her tarafa yayıldı. O, hayrı öğretir, nasihat eder, helal ve haramı insanlara açıklardı. Allah'ın emirlerine çok bağlı, kınayanın kınamasından asla korkmazdı. Seksen yıla yakın yaşadı. Herhangi bir şeyi sattığı veya satın aldığını görmedim. Dünya ile ilgili hiçbir işe bulaşmadı. Yaşadığı dağda kendisine ait bir arazisi vardı. Onu eker, biçer ve ondan elde ettiklerini yerdi. Ektiği pamuktan giysi yapar, giyerdi. Hiç kimsenin malından hiçbir şey yemezdi. Bazı vakitlerde hiç kimseye görünmezdi. Bu vakitlerde evradını çekerdi. Günlerce Musul civarında onunla gezdim. Bizimle yatsı namazını kıldıktan sonra sabaha kadar onu görmezdik. Bir köye gitmeye çalıştığı zaman köy halkı henüz onu görmeden erkek kadın herkes tövbe ettikten sonra onu karşıladıklarını gördüm. Bir gün onunla birlikte Rahipler Kilisesi'ne gittik. Bizi karşılamaya gelen iki rahip, başlarını açıp Şeyh'in her iki ayağını öptüler ve şöyle dediler: 'Bizim için dua et. Biz ancak senin bereket ve feyzinle yaşıyoruz' ve bir kap çıkarıp orada bulunan insanlarla birlikte ekmek ve bal yediler.

Şeyh'in ziyaretine ilk gittiğimde bizimle konuşmaya başladı, soru sordu ve cemaati sevindirdi."¹³

Hikmetli Sözleri

eş-Şa'ranî, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ* adlı eserinde Adî b. Müsâfir'in tevhid, esma ve sıfat, şeyh-mürît ilişkisi, bidat ve hikmet gibi konulara dair birkaç sözüne yer verir. Bunlardan bazıları şöyledir:

"Bir kişide kerametlerin zuhur ettiğini, olağanüstü olayların kendisinden sudur ettiğini görseniz bile emir ve yasaklara riayet etmiyorsa onun bu yaptıklarına aldanmayın."

"Küçük de olsa bid'at işleyenlerden uzak durun ki gelecekte herhangi bir kötülüğü size dokunmasın."¹⁴

"İlim hakkında konuşmakla yetinip hakikatine sahip olmayan kimsenin ilmi kesik olur. İbadet etmekle yetinip fikhını almayan kimse zora düşer. Fıkıhla yetinip takvayı elde etmeyen gurura kapılır. Yerine getirmesi gereken emirleri ikame eden kurtulur."¹⁵

"Bizim bu tarikatımıza giren kişinin yapması gereken ilk şey, yalan

¹³ ez-Zehbî, *Siyer*, XX, 342-343.

¹⁴ eş-Şa'ranî, *Tabakât*, I, 138.

¹⁵ eş-Şa'ranî, *Tabakât*, I, 138.

iddialarda bulunmaktan vazgeçmesi ve doğru manaları gizletmesidir.”¹⁶

Yetiştirdiği Nesil

Hakkâri bölgesinde Şeyh Adî'ye nispet edilen Adeviye Okulunda yetişen Hakkâri halkı ve Revadiye kabilesi, Kudüs'ün Haçlılardan kurtulması için oluşturulan ordunun komutan, lider ve askerlerinin çoğunluğunu teşkil etmekteydiler. Bunların başında Salahuddin Eyyûbî'nin ailesi gelmektedir. Adeviye okulundan çok etkilenen bu aile Azerbaycan'daki Dovin şehrinde Revadiye kabilesindedir. Revadiye büyük bir Kürt kabilesidir. Salahuddin'in babası Eyyub Dovin'de dünyaya geldi. Eyyub, babası Şazi ve kardeşi Eseduddin Şirkuh ile birlikte Bağdat'a intikal etti. Oradan da Tikrit'e geldiler; Şazi burada öldü ve torunu Salahuddin de burada doğdu. Bilahare iki kardeş Eyyub ve Şirkuh Musul Atabegî İmadudin Zengin'in hizmetine girdiler.¹⁷

Daha sonra Adî b. Müsafir ekolünün etkileri, Hakkâri halkının Salahuddin Eyyubi'nin ordusunda oynadıkları rolde kendini göstermiştir. Onlar Eyyûbî ordusunda en önemli birliği oluşturdular ve birçoğu zafer elde eden, fetihleri gerçekleştiren komutan ve emirlik makamlarını işgal ettiler. Bunların başında Emîr Seyfuddin el-Maştûb el-Hakkârî gelir. En büyük emîr unvanıyla anılan Seyfuddin, Salahuddin tarafından Akka'ya atandı. Bu esnada Haçlıların saldırısına maruz kalıp esir düştü. Sonra esaretten kurtulan Emîr Seyfuddin, Salahuddin ile özel bir görüşme yaptı ve üç ay sonra Kudüs'te vefat etti.¹⁸

Ziyauddin İsa b. Muhammed el-Hakkârî de bunlardan biridir. Büyük bir fakih olan Emîr Ziyauddin Haleb'te Hafız İbn Asâkir gibi büyük zatlardan ders almıştır. Eseduddin Şirkuh'un yardımcılığını yapmıştır. Mısır'ın fethine katılmış ve Şirkuh'ten sonra Salahuddin'in başa geçmesinde büyük rol oynamıştır. Orduda namaz imamlığını yapardı. Büyük bir cesarete ve askerî bir dehaya sahipti. Salahuddin ordusunun en büyük komutanı oldu. Akka muhasarası esnasında hicrî 585'te ölünceye kadar böyle devam etti.¹⁹

Salahuddin Eyyûbî'nin ordusunda büyük rol oynayan komutanlardan

¹⁶ eş-Şa'ranî, *Tabakât*, I, 138.

¹⁷ İbn Hallikan, *Vefeyât*, VII, 139-143.

¹⁸ İbn Hallikan, *Vefeyât*, I, 182-183.

¹⁹ İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali, *el-Kâmil fi'l-târih*, Dar Sadir, Beyrut, 1966, XII, 42.

biri de Emîr İmâduddin Ahmed b. Maştub el-Kurdî el-Hakkari'dir. Hicri 610'da Harran'da vefat etmiştir.

Adî'nin yetiştirdiği nesil, bu neslin Haçlılara karşı elde ettiği büyük zaferler ve Kudüs'ü Haçlılardan geri almaya muvaffak olmasından yola çıkarak Adî b. Müsâfir'e Kudüs'ün manevî fatihi demek mümkündür.²⁰

Yezidilik

Adî b. Müsâfir, ölümünden sonra misyonunu sürdürecektir sadık öğrenciler yetiştirdi. Yukarıda değindiğimiz gibi öğrencileri Hakkâri, Musul ve Şam çevresinde ilmî, siyasi ve askerî görevlerde bulundular. Tarikat bakımında misyonunu sürdüren birçok akrabası oldu. Bunların ilki yeğeni Ebu'l-Berekât Sahr b. Müsâfir idi. Ondan sonra halk nezdinde çok sevilen mütevazı ve saygın olan Ebu'l-Berekât'ın oğlu Adî b. Ebu'l-Berekât bu görevi sürdürdü. Ondan sonra da Tacu'l-Arifin lakaplı Şeyh Hasan b. Ebu'l-Berekât bu misyonu üstlendi. Şeyhu'l-Ekrâd/Kürtlerin piri lakabıyla da bilinen Şeyh Hasan, babalarının yolunda Ehli Sünnet çizgisinde devam etti. Ancak tabilerinden eski inanç ve kültürlerine özenen bir grup, onu ve atalarını yüceltme yoluyla tarikatın içine birçok bidat ve hurafeleri soktular. Özellikle tarikatın ilk şeyhi olan Adî b. Müsâfir'e sayısızca keramet ve olağanüstü olaylar isnat ederek yeni doğacak Yezidilik inancına öncülük ettiler.²¹

Bu olaylardan haberdar olan İmam İbn Teymiyye, mensubu olduğu Kürt milletinden bir kısmının böyle bir sapkınlığa girmekten kurtarmak için harekete geçti ve Adî b. Müsâfir'in cemaatine müntesip Müslümanlara yetmiş sayfalık bir mektup yazdı. Onların aşırılıklarına dikkat çekti. Tabi oldukları şeyhlerinin böyle olmadıklarını, Kur'an ve sünnet çizgisinde olduklarını ifade etti ve İslâm akidesini özetledi. Daha sonra bu mektup *el-Vasiyyeyetu'l Kubrâ* veya *er-Risâletu'l Adeviyye* adıyla *Fetâvâ*'nın üçüncü cildinin sonunda neşredildi.²² Ancak eski inanç ve kültürlerini yeniden yaşamak isteyenler, bu tür çağrılara kulak asmayıp Adî'nin İslâm dünyasındaki yaygın şöhretinden faydalanarak daha sonra Yezidilik adı verilen Nasturilik, Zerdüştlük ve İslâmiyet karışımından oluşan bir inanç ortaya çıkardılar.

Eğitimsizlik, siyasi ve askerî baskılar, bu zemini hazırlayıp buna hız ka-

²⁰ Bkz. Keylanî, Macit Arsan, *Hakeza zahare cîlu Salahuddin ve hakeza âdeti'l-Kuds*, el-Ma'hadu'l-alemi li'l-fikiril-Islami, Amerika, 1994, s. 202-204, 236, 252, 277-278.

²¹ Altuncî, *el-Yezidiyyûn*, 1988, s.25-29.

²² Bkz. İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, III, 363-430.

zandıran faktörlerin başında gelmektedir. İmam İbn Teymiye'nin izlediği metod yerine, yetkililer, bu saplantıyı eğitim ve özgür düşünce platformunu sağlamadan savaş, tehcir ve kutsadıkları şeyhin mezarını yıkmak, şeyhin kemiklerini yakmakla veya mezarını yıkıp yerine medrese inşa etmek gibi kışkırtıcı ve basiretsiz tavırlarla önlemeye çalıştılar.²³

İslâm esaslarına bağlı, Sünnî bir mutasavvıf olan Şeyh Adî etrafında, birbirleriyle çelişen, akla, mantığa uymayan ve Müslüman birisine asla yakışmayan birçok rivayet ve söylenti bulunmaktadır. Biz doğru bildiklerimizi sizlere arz etmeye çalıştık.

Doğrusu tarih boyunca haktan sapmaların arkasında, aşırı kutsama, itibarlı şahsiyet ve kıymetli değerlerin kişisel emellere alet edilmesinin olduğunu görmekteyiz. Üç tanrı anlayışı, putperestlik ve ateşperestlik gibi saplantılar bu iki sebepten birisinin neticesinde meydana gelmiştir. Bu tür saplantıların bir halkası da Yezidiliktir.

Daha evvel peygamberler, erenler ve birçok idareci konumunda olan liderler, böyle bir yaklaşımla kimi zaman tanrı, kimi zamandag tanrı oğlu ve kimi zaman da tanrının yerdeki gölgesi olarak ilan edilmişlerdir. Oysaki onlar böyle bir iddiadan çok ama çok yüce idiler. Bu şahıslardan biri de yukarıda kendisiyle ilgili bilgiler verilen Adî b. Müsâfir hazretleridir. Kıyamet günü Allah Teâla kendisine 'ey Müsafir oğlu Adî! İnsanlara: beni ve Melek-i Tavus'u Allah'tan başka tanrılar olarak bilin diye sen mi dedin? buyurduğu zaman o; şöyle der: Haşa! Seni tenzih ederim: hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz. Hem ben söyleseydim Sen onu şüphesiz bilirdin. Sen benim içimdekini bilirsin, hâlbuki ben Senin zatında olanı bilmem. Gizlilikleri eksiksiz bilen Sensin. Ben onlara ancak Hz. Muhammed aracılığıyla bana ve tüm insanlara emrettiğini söyledim: Benim de rabbim sizin de rabbiniz olan Allah'a kulluk edin dedim. İçlerinde bulunduğum müddetçe onlar üzerine kontrolcü idim. Beni vefat ettirince artık onlar üzerine gözetleyici yalnız Sen oldun. Sen her şeyi hakkıyla görensiz' şeklinde kendisiyle aynı kaderi paylaşan Hz. İsa gibi huzur-i ilahide beyan verecektir.

²³ Bkz. Bilge, Yezidiler, s. 22.

BİBLİYOGRAFYA

- ___ **Altuncî**, Muhammed, *el-Yezîdiyyûn*, el-Mektebetu's Sekafiyye, Beyrut, 1999.
- ___ **Altuncî**, Muhammed, *el-Yezîdiyyûn*, Daru's-Selefiyye, Kuveyt, 1988.
- ___ **Bilge**, Mahmut, *Yezidiler Tarih-İbadet-Örf ve Adetler*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Taşğın) Kalan Yayınları, Ankara, 2002
- ___ **ed-Dimaşkî**, Abdulhay b. Ahmed el-Akrî, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- ___ **Doskî**, Enes Muhammed Şerif, *Etbau's-Şeyh Adî b. Mûsafır el-Hakkari mine'l-Adeviyye ile'l-Yezidiyye*, Matbaat Havar, Dihok, 2006.
- ___ **İdiz**, Ferzende, "Adî b. Mûsafır, Adeviye Tarikatı ve Yezîdilik", *Ekev Akademi Dergisi*, (181-199) Yıl: 17 Sayı: 55 (Bahar 2013).
- ___ **Günaltay**, Şemsettin, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İst. 1991.
- ___ **Haci Halife**, *Keşfu'z-Zunûn an esami'l kutubi ve'l Funûm*, Daru'l Fikr, Beyrut, 1990.
- ___ **İbn Abdulhadî**, *el-Ukûdu'd-durriyye min menâkibi Şeyhi'l-İslam İbn Teymiyye*, (thk. Muhammed Hamid el-Fikî) Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- ___ **İbnu'l-Esir**, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali, *el-Kâmil fi't târih*, Dar Sadir, Beyrut, 1966.
- ___ **İbn Hallikan**, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu eb-nâi'z-zamân*, Daru's-Sakâfe, Beyrut, 1970.
- ___ **İbn Kesir**, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Mektebetu'l-Meârif, Beyrut, ts.
- ___ **İbn Teymiyye**, Ahmed, Takiyuddin, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, (Neşreden, Abdurrahman b. Muhammed en Necdî) Riyad, ts.
- ___ **Keylanî**, Macid Arsan, *Hakeza zahare cîlu Salahuddin ve hakeza âdeti'l-Kuds*, el-Ma'hadu'l-alemî li'l-fikrîl-İslamî, Amarika, 1994.
- ___ **Okçu**, Davut, *Yezidilik ve Yezidiler*, Van, 1993.
- ___ **eş-Şa'rânî**, Abdulvahhab, *et-Tabakâtu'l kubrâ*, Matbaat Mustafa l-Babî, Mısır, 1954.
- ___ **Tagreberdî**, Cemaluddin b. Yusuf, *en-Nucûmu'z-zâhire fi mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, el-Muessesetu'l-Mısriyye'l-Amme, Mısır, ts.
- ___ **ez-Zehabî**, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, (Thk. Şuayb Ahmet ve M. Naim Arkabusî) Muessetu'r-Risâle, b. 9, Beyrut, 1413.
- ___ **ez-Zehabî**, Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretu'l-huffâz*, Muessetu'r-Risale, Beyrut, 1408.
- ___ **ez-Zirikli**, Hayruddin, *el-A'lam*, Daru'l İlm li'l Melayîn, b.11, Beyrut, 1995

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN
PİNYANIŞ HÜKÜMETİ

PINYANIŞ HÜKÜMETİ

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN¹

Özet

Osmanlı ve Safevi Devletlerinin karşı karşıya geldiği XVI. yy'nın başlarından itibaren Hakkâri bölgesindeki sınır boylarında bulunan; Somay, Selmas, Serelbak bölgelerinde Hakkâri aşiretlerinden olan Pınyanışiler, Şahkulu Oğulları (Şaqliyê Bîlêli) öncülüğünde; bazen yurtluk- ocaklık bazen de hükümet statüsünde bir beylik kurmuşlardır. XIX. yy'ın başlarına kadar varlığını devam ettiren bu beylik daha çok Osmanlı'dan yana olmak üzere bazen de İran tarafına da tabi olmuştur. Osmanlı- İran savaşları esnasında varlığını etkin olarak hissettiren bu beylik, diğer komşu Kürt beyleri ile de çok yönlü bir ilişki içerisine girmiştir. Bölge tarihi ile ilgili eserlerde çok az işaret edilen bu beyliği geniş bir biçimde tanıtmaya çalışacağız. Bu çalışmamızda; Osmanlı kaynakları, Safevi kaynakları ve Kürt tarihi kaynaklarından olabildiğince istifade edilmeye çalışılmıştır. Konunun iyi anlaşılması ve bilgilerin yerli yerine oturması için Pınyanışi tarihi ile beraber konumuzla ilgili Osmanlı, İran ve Hakkâri Beyliği tarihi de belli bir kronoloji çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pınyanış, Aşiret, Şahkulu Oğulları, Somay, Selmas, Hakkâri, Hükümet.

Absract

Since the beginning of the XVIth century when Ottoman and Safavid States faced each other, Pınyanışis, one of those tribes of Hakkari in the regions of Somay, Selmas and Serelbak which are at the border around Hakkari region, had established a principality sometimes in the status of a country estate and sometimes in the status of a government under the guidance of Shahkulu Sons (Şaqliyê Bîlêli). This principality, continuing its existence until the beginning of the XIXth century, being more on the side of the Ottomans, was sometimes dependent to the Iranian side. This principality, making its presence felt effectively during the Ottoman-Persian wars, had established multi-faceted relationship with other neighboring Kurdish principalities. We will try to introduce widely this principality which is indicated very little in the works dealing with the history of the

¹ Araştırma- Görevlisi, Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

region. In this study, Ottoman resources, the Safavid resources and Kurdish history resources has tried to be as exploited as much as possible. For a better understanding of the subject and the information to fit the into place, Ottoman, Persian and Hakkari Principality history along with the Pınyanıŝı history related to the subject is discussed in the framework of a certain chronology.

Key Words: Pınyanıŝ, Tribe, Shahkulu Sons, Somay, Selmas, Hakkari, Government.

Giriŝ

Musul'un kuzeyinden Van gölü kıyılarına, Őırnak'ın doğusundan Urmiye Gölüne kadar geniş bir coğrafyaya tekabül eden Hakkâri bölgesi ismini Hakkâri aşiretinden almaktadır. XIII. yy'ın başlarına kadar Amêdiye ve Duhok bölgelerinde etkinliğini sürdüren bu aşiret Zengilerin baskıları sonucu merkezi Culemêrg² olan kuzey taraflarına çekilmeye başladı. XIII. yy'ın ikinci yarısından sonra Culemêrgi başkent edinerek yeni bir beylik kurdu.³ Bu beyliğin kurulması ile beraber kadim Hakkâri aşireti çeŝitli aşiretlere bölündü. Bu kadim Hakkâri aşireti Pınyanıŝ ve Ertoŝ isminde iki bölüme ayrıldı. Biz bu çalışmamızda esas olarak bu bölünme sonrası ortaya çıkan Pınyanıŝ aşiretinin Somay, Selmas ve Serelbak bölgelerinde kurmuş olduđu ve Pınyanıŝ Hükümeti olarak tarihe geçen kısmını ele alacağız.

Pınyanıŝ; kelime olarak “binyad- nıŝ” kelimelerinin birleŝmesiyle oluşmuştur. “binyad” “temel, esas” anlamına gelen isim “nıŝ” ise “oturmak”, “meskûn olmak” anlamına gelen Kürtçe bir fiildir. Dolayısıyla Pınyanıŝ “esas meskûn olanlar” anlamına gelmektedir. Ertoŝ ise “her- toŝ” ya da “erd- toŝ” kelimelerinden oluşmaktadır. “Her” bildiğimiz ŝekli ile “hep”, “erd” ise “yer” anlamına gelirken “toŝ”; “haŝin, sert, heybetli” malarına gelmektedir. Bu ŝekilde Ertoŝ; “haŝin, sert, heybetli kiŝi” ya da “haŝin, sert, heybetli yer” anlamına gelmektedir. Pınyanıŝ ve Ertoŝ bugün Çukurca ilçesinde yan yana bulunan iki köydür. Bu iki köy küçük bir tepe ile ayrılmaktadır. Pınyanıŝ bölgesinin merkezi Bılêcan (Kavuşak) köyü-

² Culemêrg: Őimdiki Hakkâri ŝehir merkezi.

³ Kaplan, Yaŝar, “Tarihte Hakkâri, Őemdinan, Bahdinan ve Nehri”, *Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri* (24-26 Mayıs 2013), Hakkâri Valiliđi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 108-114.

dür. Ertoş köyü ise altı mahalleden oluşup Uzundere ismi ile bilinmektedir. Pınyanış aşireti esas olarak; Bılêcan, Baçoşan, Musan, Zêdan, Kizan ve Çeman olmak üzere altı kabileye ayrılmaktadır. Ertoş aşireti ise irili ufaklı on altı alt aşirete ayrılmaktadır. Bılêcan köyünde, Bılêl Kalesi (Kela Bılêlan); Ertoş yakınında ise Bêrgızê Kalesi (Kela Bêrgızê) isimli çok eski iki kale bulunmaktadır.

Hakkâri aşiretinin kuzeye çekilmesi ve Culemêrg merkezli yeni bir beylik kurması ile beraber Hakkâri bölgesinin kuzey batı bölgesi olan Gever (Yüksekova), Elbak (Başkale), Somay, Selmas bölgeleri, özellikle XIII. yy'ın ikinci yarısından Safevi Devletinin kurulduğu XV. yy'ın sonlarına kadar Moğol ve Türkmen kökenli İlhanlılar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi devletlerin istilalarına açık hale gelmiştir. Hakkâri Beyleri, istilaya açık bu bölgeyi saldırılara karşı korumak ve Hakkâri beylerinin elinde bulunan Van ve Westan (Gevaş) kalelerinin takviye etmek için Hakkâri aşiretlerinden Pınyanışi ve Hanileri (Xani Aşireti) adı geçen bölgelere yerleştirmeye başladıklarını tahmin ediyoruz. XVI. yy'ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ve Safevi çekişmesinin de bölgede başlaması ile beraber genel olarak Osmanlı Devletinden yana tavır takınan ve buna mukabil Hükümet ve Yurtluk- Ocaklık statüsü elde eden Kürt Beylikleri Osmanlı ve Safevi sınırları boyunca uzanmışlar ve bu kanlı çatışmalara katılmak zorunda kalmışlardır. İşte bu çekişme esnasında Hakkâri'den Doğubeyazıt bölgesine kadar olan Osmanlı- İran sınırı üzerinde Hakkâri ve Mahmudi Beyliği ile beraber özellikle Pınyanışiler ve Xaniler geniş bir etkinlik alanı kurmuşlardır. XVI. yy'ın ikinci yarısından XIX. yy'ın başlarına kadar Pınyanışiler, Bılêlan ailesinin öncülüğünde kâh Hükümet kâh Ocaklık şeklinde Somay, Selmas ve Serelbak bölgesinde bir beylik kurmuşlardır.

Pınyanışiler, esas bölgeleri olan Çukurca'ya bağlı Bılêcan köyünden kuzey ve güney yönünde yukarıda saydığımız sebebe ek olarak; nüfus artışı ve doğal afetlerin sebep olduğu birçok göç hareketi gerçekleştirmiştir. Özellikle Gever, Başkale, Somay, Serelbak, Selmas, Saray, Çaldıran, Diyadin ve Doğubeyazıt bölgelerine göç etmişlerdir. Fakat zamanla bu hattın batı tarafı olan Erciş, Patnos ve Bulanık bölgelerine de göç etmişlerdir. Nitekim Şerefname'de Şerefhan, bizlere şu bilgileri aktarmaktadır: *“Rivayet edenlere göre Hizan hükümdarlarının aslı Hınıs'a bağlı Bılêcan nahiyesindedir. Anlaşıldığına göre bunların ilk ataları Bılêcan'a vardıkları zaman ileri gelen ve itibarlı kimselerdi; bu nedenle*

Bilêcan Kalesini ele geçirmeyi başardılar. Sonra onlardan üç zeki kardeş ortaya çıktı. Adları Dil, Bıl ve Bilêc idi. Bunlar Hizan tarafına gittiler ve bu vilayeti kılıç zoruyla ele geçirerek üç parçaya böldüler. Büyük kardeş Hizan'ı, ortanca kardeş Müküs (Bahçesaray) nahiyesini, küçük kardeş de Isbayerd nahiyesini aldı.”⁴ Ayrıca Şerefhan Hizan beylerinden Melik Halil b. Sultan Ahmed'den bahsederken “kendisi yönetim işlerinde ihmalkâr ve işlerin dizginini Bilêlan aşiretinden Abdal Ağa denilen bir kişinin eline bırakarak hükümdarlığın adıyla ve kendisine sağladığı geçimle yetinirdi”⁵ demektedir. Şerefhan'ın aktardığı bu bilgiler Osmanlı belgeleri tarafından da desteklenmektedir. 1556 tarihinde Hınıs sancağı; birisi Bilêcan olmak üzere dokuz nahiyeden oluşmaktadır.⁶ Bilêcan nahiyesi şu an Muş ili Bulanık ilçesi sınırları içerisinde olup Bilican denilen dağın civarındadır. Kazan Gölü ve Nazik Göl arasında bulunan Bilican dağ silsilesinin etrafındaki köylerde meskun olan Pınyanışiler kendilerini “Pınaşi” olarak tanıtmakta ve aslen Hakkâri taraflarından geldiklerini anlatmaktadırlar.⁷ Pınyanışiler güney yönünde ise bugün Irak sınırları içerisinde olan Zêbar, Nêrwe, Şêrwan ve Guli mintikalarına göç etmişlerdir.

BİLÊLANLI ŞAHKULU (ŞAQİLÎYÊ BİLÊLÎ)

Pınyanış Aşireti, XVI. yy'nın başlarından itibaren Bilêlan ailesi önderliğinde bir beylik kurmuşlardır. Bu ailenin bilinen ilk lideri Şahkulu Bey'dir. Bilindiği gibi Van'ın 1548 yılında Osmanlılarca alınması ile beraber Hakkâri bölgesi de Osmanlı Devletine bağlılığını ilan etmiştir. Hakkâri Bey'i Zahid Bey öldüğünde ülkesini iki oğlu arasında paylaştırmıştı. Melik Bey Hakkâri'deki Bay Kalesinde, Seyyid Muhammed Bey ise Westan (Gevas) Kalesinde yönetimi ele geçirdi. Melik Bey'in oğlu Zeynel Bey babasına isyan ederek Bay kalesini ele geçirdi. Melik Bey oradan kaçarak önce kardeşi Seyyid Muhammed'e ardından da Bitlis beylerine sığındı. Seyyid Muhammed, Bay kalesini ele geçiren Zeynel Bey'i ortadan kaldırmak için Pınyanışi aşireti ve Şahkulu Bey'den yardım talep etti. Daha sonra bu kuvvetlerle Bay Kalesini aldı. Zeynel Bey, Amêdiye Bey'i Sultan Hüseyin'e sığındı.⁸ Hakkâri bölgesini tamamen kendi yönetimine

⁴ Bidlisi, Şerefhan., Şerefname, (Çev: M. Emin Bozarlan), Deng Yay., 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 160, 161.

⁵ Bidlisi, Şerefhan., a.g.e., s. 165.

⁶ Özkılıç, Ahmet ve diğerleri, 294 Numaralı Hınıs Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (963/1556), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 46, Defter-İ Hâkânî Dizisi: VI, Ankara 2000, s. 2- 3.

⁷ Bu bilgileri Muş Üniversitesinden değerli dostumuz Nevzat Eminoğlu bize bildirmiştir.

⁸ Bidlisi, Şerefhan., a.g.e., s. 80, 81.

alan Seyyid Muhammed Bey ve Ođlu Yakup Bey, Van Beylerbeyi olan İskender Paşa'nın hışmına uğradılar. Asitane nezdinde teşebbüste bulunarak Hakkâri eyaletinin Zeynel Bey'e verilmesi ve Seyyid Muhammed Bey'in öldürülmesini emreden bir hüküm çıkarttı. Bu hükme binaen Seyyid Muhammed Bey zorla Van'a getirilerek hapsedilmiştir. Ođlu Yakup Bey ise destek istemek maksadıyla Şahkulu Bey'e sığındı. Bunun üzerine İskender Paşa, Yakup Bey'in yakalanması için bütün bu fitnelere sebep Olan Mahmudi (Hoşap) Bey'i Hasan Bey'i, Yakup Bey'in yakalanması ile görevlendirdi. Şahkulu Bey ve Mahmudanlı Hasan Bey aralarında var olan sevgi ve akrabalık bağlarına binaen Yakup Bey'in Van Beylerbeyine teslim edilmesinde anlaştılar. İkiisi birlikte Yakup Bey'i alarak Van'a getirdiler. İskender Paşa da Seyyid Muhammed ve Yakup Bey'i öldürdü. (1551)⁹ Bütün bu aktarılanlardan Şahkulu Bey'in bölgede oldukça etkin birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Şahkulu Bey ile Zeynel Bey; Şahkulu Bey'in Zeynel Bey'e karşı Seyyid Muhammed Bey'i desteklemesi, Zeynel Bey'e karşı olan Hakkâri beyzadelerini desteklemesi ve Şahkulu Bey'in etkinlik alanlarından birisi olan Selmas üzerinde Zeynel Bey'in de hak iddia etmesi gibi gerekçelerle birçok kez karşı karşıya gelmişlerdir. Zeynel Bey'in Hakkâri hakimi olarak tanınması ile beraber 6 Cumade'l- evvel 959 (1551-1552) tarihli Şahkulu Bey, Zeynel Bey ve Sultan Hüseyin'e gönderilen hükümlerde üçünün eski hukuka riayet ederek birbirleriyle ittifak halinde olmaları ve sınır boylarının korunmasına gereken önemi vermeleri istenmektedir. Şahkulu Bey'e gönderilen hükümde şöyle denilmektedir: "*Selmasi sancağı Bey'i Behaneşin (Pınyanışı) Şahkulu Bey'e hüküm ki haliya Hakkâri sancağı Bey'i Zeynel Bey astane-i saadet ma'aba elkab ile müsteid olup senin yararlığın ve ol caniblerde vakı olan cumhur umurda sa'yi meşkur ve cehd-i vufurun zuhura geldiğün vakı arz eyledi .... Her veçhile diyaneti İslamın ve dini mubini hususunda geyred ve ihtimamın ilmi şerif arama muhid ve şamil olmuşdur. Bunhaneşi (Pınyanışı) aşireti sevalif-i eyyam ve sevayiki a'vamdan Hakkâri hakimleri işe gelüp Kürdistan beyleri hulus-i niyyet ve sayi tıynet ile ubudiyetleri ve hizmetleri mukabelesinde enva'i atifet-i re'fet mekarim olup kadimul eyyamdan aralarında cari olan adet-i hüsnleri ber-karar sabıka mukarrer kalmup herkes evvelden eşe geldiği yire eşmek emrim olmuştur. Buyurdum ki anın gibi müşarun ileyh Hakkâri hakimi Zeynel Bey bir yere müteveccih oldukda siz dahi sadakat ve ihla-*

⁹ Bidlisi, Şerefnan., a.g.e., s. 82, 83.

sınız muktezasınca adet-i kadimenize riayet eyleyup Bahanesin aşiretini de oğluna koşup müşarun ileyh Zeynel Bey yanına gönderesüz. Ol müşarun ileyh üzerine eşeler hizematı miride size ve ihtimamına hüsnü i'timadı hūmayunum vardır. Daima sancağın askeri ile hazır olup vaki' olan hizmetlerde müşarun ileyh Zeynel Beyle yekdil ve yekcihet olup hüsnü ittifak ve ittihad üzere olup ol serhatleri ahvaline vufur-u şu'urun vardır. Hıfz ve hirasat umurunda mecdi ve merdane olasuz. Mülahadenin hile ve hud'asından gaflet üzere olmayup astane-i saadetime haberün eksük itmeyesüz.”¹⁰

1560'lı yıllardan sonraki hükümlerde Şahkulu Oğullarından bahsedildiği için bu tarihlerde Şahkulu Bey'in ölmüş olduğunu tahmin ediyoruz. Şahkulu Bey'in; Koçi, Alaaddin, Gazi, Ebubekir, Suhrab ve Seyfeddin isimli altı çocuğu vardı. Kanuni Sultan Süleyman (ö: 1566) dönemi boyunca Pınyanışiler hükümet statüsünde tanınmışlardır.¹¹

OSMANLILAR VE SAFEVİLER ARASINDA ŞAHKULUOĞULLARI

1555 yılında Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında Amasya antlaşmasının imzalanmasıyla bölgede bir sükûnet ortamı oluşmuştu. Fakat Hakkâri, Mahmudi ve Pınyanışiler arasında bu sükûnet devresinde birçok çatışma yaşandı. Esas olarak Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey arasında önemli bir çekişme yaşandı. Bu çekişmeler esnasında Zeynel Bey, Şahkulu Oğullarına karşı Osmanlı Devleti nezdindeki nüfusunu kullanarak Osmanlıların Şahkulu Oğullarına karşı kendisine destek olmalarını sağlamıştır. Hakkâri Hâkimi Zeynel Bey ve Şahkulu Oğulları arasında 1565 yılında meydana gelen gerginlikte Van Beylerbeyliği'ne 1565'te gönderilen bir hükümde Şahkulu Oğullarının zararlı faaliyetlerde buldukları ve gereken cezaların verilmesi istenmektedir. Gönderilen hüküm şu şekildedir: *“Van Beylerbeyi'ne; Hakkâri ve Albak Kadılarına Hüküm ki: Şahkulu oğlu Koçi ile kardeşi Alâeddin İnan toprağına tecaviüz edüp her iki taraf reyası kendisinden şikâyetçi oldukları ve Alâeddin'in Hakkâri Bey'i Zeynel Bey'in yoluna çıkararak cenk ettiği ve nihayet tutulup Van kalesinde mahbus olduğu bildirilmekte, Koçi (Be)yi dahi derdest edip cürümleri sabit olursa*

¹⁰ Yaşaroğlu, Abid, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. tahlil ve transkripsiyon)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 193, hk: 833.

¹¹ Kılıç, Orhan, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, Sayı: 10, Ankara, 1999, s. 125.

idam edilmeleri buyurulmaktadır..”¹² (BOA, MD, No:27, hk. 232) Hükümden anlaşıldığı gibi Alaaddin’in Van’da hapsedildiği ve Koçi Bey’in de yakalanması istenmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki Şahkulu Oğulları 1574- 1576 yılları arasında Van’da gözetim altında tutulmuşlardır. Fakat bölgenin sınırda olması ve ufukta Osmanlı ile Safeviler arasında bir savaşın görünmesinden dolayı Osmanlı Devleti’nin Şahkulu Oğulları ile Hakkâri hâkimi Zeynel Bey arasındaki husumeti ortadan kaldırmak istediği anlaşılmaktadır. Nitekim 1576 tarihli Van Beylerbeyine gönderilen hükümde; “Şahkulu Alaeddin ile kardeşi Koçi aşiretin eski ağaları olduğundan Zeynel Bey ile aralarını ıslah edip ve barıştırıp aşirette istihdam etmesi ve halka zarar vermeyip kendi hallerinde olmaları tembih edilmesi” (BOA, MD, No: 29, hk. yok) istenerek bölgenin hassasiyeti nedeniyle her hangi bir karışıklığın çıkmaması ve Hakkâri Bey’i ile Şahkulu Oğulları arasındaki bu gerginliğin kaldırılması ve gerekirse her iki tarafın da tembih edilmesi emredilmektedir.¹³

Şahkulu Oğulları ve Zeynel Bey’in çekişmesinde, Osmanlı Devletinin devamlı bir surette Zeynel Beyden yana tavır takınması Şahkulu Oğullarının Safevilere sığınmalarına ve Zeynel Bey’e karşı olan Zeynel Bey’in aile efradına, mücadelelerinde yardımcı olmalarına sebep olmuştur. Zeynel Bey’in, Elbak (Başkale) sancakbeyi olan oğlu Zahid Bey’in 1568 ve 1574 yıllarında babasına karşı kalkışmasında¹⁴ Şahkulu Oğullarından destek almış olması gözden uzak tutulmamalıdır. Fakat Zahid Bey bu isyan hareketlerinde başarılı olmamıştır. Yine Zeynel Bey’in kardeşi Bahaddin Bey, Şahkulu Oğullarının desteğiyle Zeynel Bey’e karşı isyan etmiş ama başarıya ulaşamamış ve 1577 yılında Zeynel Bey ve oğlu Seydi Bey tarafından öldürülmüştür.¹⁵

Şahkulu Oğulları ve Hakkâri hâkimi Zeynel Bey arasındaki derin husumet 1577 baharı ile beraber had safhaya ulaşmıştır. Osmanlı Devleti Hudut bölgesinde savaş arifesinde meydana gelen bu hadiselerin önemini bildiğinden, Van Beylerbeyliği’ne konu ile ilgili sürekli hükmü şerifler

¹² Esin, Zafer, *Osmanlı Klasik Döneminde Van Gölü Havzasında Yaşanan Ayaklanma ve Eşkıyalık Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007, s. 36.

¹³ Tekin, Zeki, “Zeynel Bey ve Oğullarının Hakkâri Hâkimliği Mücadelesi ve İsyanları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X/2, (2007), s. 125.

¹⁴ Tekin, Zeki, *a.g.m.*, s. 123- 124.

¹⁵ Kılıç, Orhan, “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005, s. 714., Bidlisi, Şerephan., *a.g.e.*, s. 84.

göndermiştir. Şahkulu Oğulları ile ilgili Van Beylerbeyliğine gönderilen 1577 tarihli hükümde, (BOA, MD, No: 32, hk: 71) Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey'in aralarının açık olması münasebetiyle Şahkulu Oğullarının İran'a iltica etmeleri söz konusu olduğu; fakat bu durumun pek uygun olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca hükümde, Şahkulu Oğullarının İran'a geçmelerinin engellenmesi için babalarının ülkesinin kendilerine sancak olarak verileceği de vaat edilmiştir.¹⁶

Bütün bu uğraşlara rağmen Şahkulu oğulları ile Zeynel Bey arasındaki husumet bitirilememiştir. Bu halin doğuracağı tehlikeyi göz önüne alan Osmanlı Devleti, Van Eyaletine bağlı sancakbeyleri ve kadılarına gönderdiği 14 Nisan 1577 tarihli hüküm ile Şahkulu Oğulları nerede yakalanırlarsa derhal Van Beylerbeyliğine teslim edilmelerini istedi (BOA, MD, No: 30, hk: 73). Şahkulu Oğullarının bir kısmı buldukları İstanbul'da yakalanarak Van Beylerbeyliğine gönderilen 22 Nisan 1577 tarihli bir hüküm ile (BOA, MD, No: 30, hk: 156) diğerlerinin de yakalanarak hapsedilmesi ve İstanbul'dan gönderilenlerle beraber şer'i hallerinin teftiş edilmesi istenmiştir.¹⁷ Olası bir Osmanlı- Safevi savaşında Şahkulu Oğullarının yönetiminde olan aşiretin savaş esnasındaki önemini göz önünde bulunduran Osmanlı Devleti, Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey'in arasını bulmak için bölge kadılarını görevlendirmiştir. Fakat bütün uğraşlara rağmen iki tarafın arası bulunamayınca 15 Eylül 1577 tarihli bir hüküm ile Van Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya Şahkulu Oğullarından Koçi, Alaaddin, Gazi, Ebubekir, Suhrab ve Seyfeddin'in Kıbrıs'a gönderilmesi ve geçimleri için onar akçe gönüllü gediği tevcih edileceğinin kendilerine iletilmesi görevi verildi (BOA, MD, No: 31, hk: 602). Tam bu esnada Şahkulu Bey'in oğlu Gazi Bey bir yolunu bularak Van Kalesindeki hapishaneden kaçmayı başardı. Bir savaşın arifesinde olan Osmanlı Devleti ister istemez Şahkulu Oğullarına yönelik sert tutumunu yumuşatmak zorunda kaldı.¹⁸

GAZİ BEYİN FIRARI

14 Mayıs 1576 yılında Safevi şahı Şah Tahmasb'in ölümüyle tahta Şah II. İsmail geçmişti. Gazi Bey'in Van'dan firar ettiği haberi etraftan duyulunca Şah II. İsmail, Gazi Bey'e mektup göndererek kendi tarafına çekmeyi başardı ve kendisine Selmas sancağını tevcih etti. Osmanlı

¹⁶ Esin, Zafer, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁷ Kılıç, Orhan, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548- 1648)*, Van Belediye Başkanlığı, Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, No: 6, Van, 1997, s. 51.

¹⁸ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 51- 52.

hükümeti Gazi Bey'in bu hamlesine karşılık bölge beylerine hükmü şerifler göndererek bu durumun ortaya çıkaracağı zararlı faaliyetleri engellemeye çalışmıştır. Nitekim Hizan Beyi'ne 1577'de gönderilen hükümde Şahkulu Oğullarından Gazi'nin İran'a iltica etmiş olduğu bildirilmekte, Hizan Bey'inden askerlerinin hazır bulundurulması ve Van Beylerbeyi'nin davetinde hemen icap etmesi emredilmiştir (BOA, MD, No: 32, hk: 74).¹⁹ Gazi Bey'in firarını İmâdiye (Amêdiye) hakimi Kubad Bey'in kardeşi Behram Bey'in firarı takip etmiştir. Ayrıca Zeynel Bey'in adamlarından Hasip de kaçarak Selmas'ı tasarrufunda tutan Gazi Bey'e katılmıştır. Böyle nazik bir dönemde sınır boylarında gelişen bu durum Osmanlı Devletini endişeye sevk etmiştir.

Bu soruna bir çözüm bulmak için Osmanlı Devleti Gazi Bey'in Van'da hapis olan kardeşlerine 1 Kasım 1577 tarihinde bir mektup gönderdi. Bu mektupta şöyle deniliyordu: “Şahkulu oğullarına yazılan *mektûb-ı şerîf*dir. *Bundan akdem Hakkârî [hâkimi] Zeynel Beg ile mâ-beynin bir mikdâr husumet üzre olmağla tarafından fitne vü fesâd zuhûr idüp dahi katl-i nefse ve sâ'ir ihtilâl-i memâlike bâ'is olmamağçün telef-i nefsdan sıyânet için Şîrvân kal'asında hıfz olmuş idiniz el-hamdü lillâh ecdâdınız savâlif-i eyyâm ve savâbık-ı a'vâmdan sa'âdetlü pâdişâhı âlem-penâh hazretlerinin Âsitâne-i sa'âdetlerine sadâkat ü ubûdiyyet üzre hıdmet idegelmiş yarar nâm-dâr şeyhü'l-mezheb karındaşınız olan Gazî Behlîs cibilliyetinde olan habâsetin izhâr idüp kendülerin ve anlara tâbi' olan melâhidenin şer'ân katlleri helâl olan Kızılbâş-ı ev-bâş-ı dalâlet-ma'âşa tâbi' olmuş amâ Van beglerbegisi Husrev Paşa karındaşımızın dergâh-ı mu'allâya gelen çavuşlar kethüdâsı sizin her vecihle itâ'atiniz ve ecdâdımız idegeldiği üzre südde-i sa'âdetime ubûdiyyetiniz olmağla mezkûr karındaşınız mektûb gönderüp envâ'-ı istimâlet virüp ve nevâzis-i nasihat eyleyüp yanına da'vet idüp Sünnî mezheb iken Râfîzî semtine sâkin olmayup itâ'at üzre getürmek fikrin idüp şöyle ki, hüsn-i rızâ ile gelmezse fedâyi gönderüp vücûd-ı habâset-âkûdun hak u nâ-bûd itmek tedârükünde olduğunuz bildirüp fi'l-vâkı' ecdâdımız zamânlarından atabe-i aliyye-i pâdişâhiyeye şimdîye dek sadâkat ve ubûdiyyet üzre hıdmet idegelmiş ocağı erleri siz kal'ada hıfz olduğumuz mücerred size emânet olmayup belki rıf'atinize sebep olup def'-i mazarrat ta'allukat için olmuş idi. Sa'âdetlü pâdişâh âlem-penâh hazretleri nice beglerbegileri ve sancakbegileri habs idüp ba'dehu merâhim ü sahâneleri zuhûra getürüp envâ'-i inâyet-i aliyye-*

¹⁹ Esin, Zafer, a.g.e., s. 36.

ye-i hüsvânelerine mazhâr kılurlar. Bu bâbda hâtırınıza hutûr idecek nesne yokdur. ki ülkenizü size virmek bâbında fermân-ı serîfleri sâdır olmuşdur. Mektûb vusûl buldukda aslâ te'hîr ve tevakkuf itmeyüp cibilliyetinizde olan vüfûr-ı sadâkat ve dîndâri mücebince ve dergâh-ı âlem-penâha olan sadâkat ve istikâmetiniz muktezasınca mezkûr karındaşınıza mektûb ve âdem gönderüp envâ'-ı nasîhat ve nevâzis idüp ehl-islâm'dan iken ihtiyârî ile ilhâdî kabûl etdirmeyüp hüsn-i tedbîr ü tedârük ile yanına getürmek bâbında envâ'-ı ikdâm u ihtimâm eylesin. Şöyle ki, mezkûr karındaşımız sizün inâyetiniz mücebince yanınıza getirile inâyet-i pâdişâhide sancagı hümayûnları ile beyn el akrân mümtâz ü sevr-akrâs olmanız mukarrerdir. Ana göre tedârük idüp ikdâm u ihtimâm eylesin. Anun gibi hüsn-i rızâ ile gelmeyüp dâ'ire-i itâ'atden hurûc idüp ilhâdî ihtiyâr iderse şer'an katlleri helâl olmuş olur. Fedâyi göndermek ile mi mümkündür yohsa âhar tedârük ile mi âsândur her ne vecihle hakkından gelinmek mutasevver ise tedârüğü görüp itmâm-ı maslahat itmek bâbında ihtimâm idesin²⁰ (BOA, MD, No: 32, hk: 657). Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa tarafından Şahkulu Oğullarına gönderilen bu mektuptan anlaşıldığı gibi gönüllerini hoş tutarak, Van Kalesi'nde ikamete memur edilmelerinin Zeynel Bey ile barıştırılmalarını sağlamak maksadına mebni olduğu bildirilmektedir. Eğer İran'a firar eden kardeşleri Gazi Bey'i geri gelmeye ikna ederlerse ve Sünni mezhep olan ataları gibi devlete iyi hizmetler ederlerse kendilerine sancak tevcih edilecektir. Eğer rızasıyla gelmese ilhâdî seçmiş olacağından şer'an katli icap edeceğinden hakkından gelinecektir.

Aynı tarihte Hakkâri hakimi Zeynel Bey'e ve Mahmudi Hasan Bey'e de Şahkulu Oğullarına bir fitneye sebebiyet vermemelerini temin için sancak verileceği, Gazi'yi geri dönmeye ikna etmeleri ihtar edilmiştir. Buna göre: "*Hakkâri Bey'i Zeynel Bey'e yazılan Mektub-u Serif'tir.... Halen Van Beylerbeyi'ne mektup gönderip evvelce bazı husus sebebiyle size külli husumet üzere olan Şahkulu Oğullarından Van Kalesi'nde mahpus olanlardan başka fıvarda olan Gazi adındaki kardeşleri cibilliyetinde mevcut kötülükleri dışarı vurarak İran'a tabi olmuştur. Şah, kendisine mektup gönderip Cend adındaki mevki ile Selmas ülkesini sancak yolu ile ona vermiş, o da gidip Selmas'a yerleşmiştir. Gazi'yi ele getirmek için Van Beylerbeyi size ve Mahmudi Hasan Bey'e ve Kotur Bey'i Veli Bey'e mektuplar gönderdiğini bana arz eylemiştir. Bu babda Van Beylerbeyine,*

²⁰ İzgi, Şuayib, 986 (1578) *Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri: [s. 201-400] Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 178- 179.

size ve diğer beylere lazım olduğu üzere hükmü şerifler yazılıp gönderilmiştir. Van Beylerbeyi, İstanbul'a gelen Çavuşlar kethüdaı ile, mahpus bulunan kardeşlerinin mezkur müfside mektup gönderip hüsnü tedbirle kendi yanlarına getirmeye çalıştıkları bildirmişti .... Van kalesinde mahpus olan kardeşleri fesatçı Gazi Bey'i ele getirme uğrunda çalışmalarını temin maksadıyla bu mektup gönderilmiştir. Şahkulu Oğullarından sizinle mevcut husumetleri ve cibilliyetlerindeki fitne, fesat ve taadileri dolayısıyla haklarından gelinse de olur. Fakat şimdi intikam zamanı değildir. Eğer bunların haklarından gelinse, etraftaki bey oğullarına korku ve çekingenlik gelip ayrılığa ve başkaldırmaya sebep olacağı malumumuzdur. Şimdiki halde Şahkulu Oğullarına gönderilen uzlaştırıcı mektupta kendilerine sancak beyliği vaat edilmiştir. Dostluk mektubu varınca siz de ona göre dikkatli olup alacağımız dikkatli tedbirlerle onlara karşı maslahat icabı aranızdaki husumeti bir tarafa bırakarak dostluk ifade den mektuplar yazarak ve haberler göndererek nasihat eylesiniz. Memuldur ki bu suretle Kızılbaş'a (İran'a) tabi olan kardeşlerini geri getirmek müyesser ola. Gazi Bey'in ele gelmesi mühim bir meseledir. Baş iş Gazi Bey'i ele getirmektir. Olmazsa fedai gönderip hakkandan gelmek icap edecektir. Her ne suretle hareket etmek icap ediyorsa lazım gelen tedbirleri almaya çalışınız. Şöyle ki fesatçı Gazi, hakkın inayetiyle ele gelirse kirlî vücudu yeryüzünden siline. Hikmetleriniz hayırlı yolda olsun ve Padişahımızın inayeti üzerinden eksik olmasın, ona göre dikkatli olasız"²¹ (BOA, MD, No: 32, hk: 658).

Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'e gönderilen bu mektupta görüldüğü gibi Gazi ve diğer kardeşlerinin tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlı hale getirilmesi için kendilerine sancak verilmiş olduğu belirtilmiştir. Buradan Zeynel Bey'in bu duruma tepki göstermemesi istenmekte ve böylesine nazik bir dönemde Şahkulu Oğullarının Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarına neden olabileceği izah edilmiştir. Tabi bu durum Zeynel Bey'in hoşuna gitmemiştir.

Osmanlı Devleti 18 Kasım 1577 tarihinde bizzat Gazi Bey'e de mektup yazarak İran'a tabi olmalarının uygun olmadığı eğer dönüp Osmanlı Devletine itaat ederlerse kendilerine baba ocaklarının sancak yolu ile tevcih edileceği bildirilmiştir (BOA, MD, No: 32, hk: 73).²² Aslında bu teklifler sadece Gazi Bey'e değil Gazi Bey gibi İran'a tabi olan diğer Kürt beylerine de yapılmıştır. Bu şekilde savaş arifesinde bu sıkıntular giderilmeye çalışılmıştır.

²¹ İzgi, Şuayib, a.g.e., s. 179-180.

²² Kılıç, Orhan, a.g.e., s. 53.

24 Kasım 1577 yılında Şah II. İsmail'in ölümü ve ondan sonra kör ve sakat olan Şah Muhammed Hüdabende'nin tahta çıkmasıyla İran'da iç karışıklıklar çıkmaya başlamıştır. Bu durumda Osmanlıya tabi olmayı daha akıllıca bulan Gazi Bey ve daha birçok Kürt Beyi bu teklifi dikkate alarak tekrar Osmanlı Devletine katılmışlardır. Bu durum Safevi kaynaklarında da teyit edilmektedir. Buna göre Şah II. İsmail ölünce önce-leri ona tabi olan ve Azerbaycan ile Van arasında yaşayan Gazi Bey ve Şahkulu Bililan'ın diğer oğulları itaatten ayrılıp Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya giderek şahın öldüğünü ve Safeviler arasında iç karışıklıkların yüz gösterdiğini ve İran'a saldırı için iyi bir fırsat olduğunu söylediler.²³ Nitekim 24 Aralık 1577 yılında Osmanlı Devleti Safevilere savaş ilan etti. 31 Aralık 1577 tarihinde Şahkulu Oğullarından Gazi ve Koçi Bey'e birer sancak ve kardeşlerine de ağır dirliklerin verilerek Zeynel Bey ile barıştırılmaları ve Van'a celbedilerek İran'a akınlarda bulunmaları Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya bildirildi (BOA, MD, No: 32, hk: 87, 92).²⁴ Aynı tarihte Zeynel Bey'e gönderilen hükümde de kadim ocağı Selmas'ı zapt ve tasarruf etme yetkisi verildi (BOA, MD, No: 32, hk: 88).²⁵ Buradan anlaşıldığı gibi aslında Zeynel Bey ve Şahkulu Oğulları tekrar karşı karşıya gelmektedirler. Çünkü iki taraf da aynı bölgeler üzerinde hak talep etmektedirler. Fakat savaş durumundan dolayı bu anlaşmazlık biraz ertelendi. Nitekim 13 ve 19 Ocak 1578 yılında Van Beylerbeyine gönderilen hükümlerle Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey'in arasını bulmak için; boşalan ağalıkları bir çekişmeye meydan vermeyecek şekilde sıra ile tevcih etmesi, Osmanlı saf-larına katıldıkları zaman ocaklıklarında aşiret ağası statüsü ile oturtulmaları, münasip bir sancak düştüğünde de Şahkulu Oğullarına verilmesi ve durumun merkeze bildirmesi emredilmiştir (BOA, MD, No: 32, hk: 100, 150).²⁶

12 YIL SAVAŞLARI VE ŞAHKULU OĞULLARI

1578 yılından 1590 yılına kadar olan Osmanlı- Safevi savaşları 12 yıl savaşları olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı Devletinin sınır boylarındaki sancak beyleri arasındaki çekişmeleri düzene koymasıyla beraber 1578 baharında İran üzerine akınlar yapılmaya başlanmıştır. Bu savaşlarda Şahkulu Oğulları önemli bir rol üstlenmişlerdir. Gazi Bey'in İran'ın

²³ İskender Bey Türkmen, *Tarih-i Alem Arayi Abbasi*, I, Haz. İrec Afşar, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1387, s. 230, 231.

²⁴ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 56.

²⁵ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 56.

²⁶ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 58.

ahvalini Hüsrev Paşa'ya anlatmasıyla beraber, Hüsrev Paşa kendisine bir miktar kuvvet vererek Selmas ve Hoy bölgeleri üzerine gönderdi. Kürtler ve Osmanlı kuvvetleri Göğercinlik ve Karnıyarık kalelerini aldılar. Emir Han Türkmen, Şah tarafından Azerbaycan beylerbeyi olarak atanıp Tebriz'e vardığında on- on beş bin kişilik bir kuvvetle bu kalelerin üzerine yürüdü. Kürtler bu kalelere çekilerek savunmaya geçtiler. Emir Han bütün uğraşlarına rağmen bu kaleleri alamadı. Etraf yakılıp yıkıldığı için zahire ihtiyacını karşılayamadı. Bundan dolayı tekrar Tebriz'e çekildi.²⁷ Türkmen Emir Han'ın Selmas muhasarasında kaleyi Gazi Bey ve Koçi Bey savunmuştur. Mahmudi Hasan Bey kendilerine yardım etmek maksadıyla oraya gönderilmiştir.²⁸ Yine 9 Mart 1578 tarihinde Van Beylerbeyliğinden İstanbul'a gönderilen bir mektupta: "*emri hümayuna binaen kethüdası Yusuf Ağa'ya yardım maksadıyla Şahkulu Oğullarına yardıma gönderdiği fakat kendisi daha onlara ulaşmadan Hoy sultanı ile savaşın başladığı Şahkulu Bey oğlu Koçi Bey'in Hoy sultanını öldürdüğü ve beş yüz adamını telef ettiği Merend'e kadar Urmiye bölgesinin yağmalandığı ve Urmiye'nin alınarak sultanının öldürüldüğü*" belirtilmektedir.²⁹ Bu hizmetlerinden dolayı Gazi Bey ve Koçi Bey'e 14 Mart 1578 tarihinde birer sancak tevcih edildi (BOA, MD, No: 32, hk: 173).³⁰ Gazi Bey ve Koçi Bey savaş esnasında önemli görevler üstlenmişlerdir. 3 Temmuz 1579 tarihli bir hükümle Selmas sancakbeyi Gazi Bey'e Tebriz hanı Emir Han Türkmen'in herhangi bir saldırısına karşı Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa ile koordineli bir şekilde çalışması emredilmiştir. Yine 3 Şubat 1580 tarihli bir hüküm de Koçi Bey'e gönderilmiştir. Buna göre: "*Van Beylerbeyisine hükümkî, Somay sancığı Beyi Koçi dâme izzuhû mektub gönderüp Tebriz'e iki günlük yol mikdârı karîb Somay Nâhiyesi demekle ma'rûf Hüseyin Kal'asının bazı yerleri yıkılıp harâb olup ve sarb yerde olmakla Kürdistan ümerâsına birkaç günlük yol ırâk olup hıfz u hırâset müşkil kal'a olup ta'mîr olunmaz ise içinde âdem kalmadığından gayri etrâfında olan nâhiyeler dahi harâb olup ve mukaddemâ dahi ta'mîr olunup iki kıt'a top konulmuşdur diyü i'lâm itmeğin anda olan toplardan ziyâde top var ise bir iki kıt'a top virmesin emr idüp buyurdum ki: Vardukda göresin fi'l-vâki' kal'a-i mez-bûre müşârun ileyh Koçi Bey kendüsi ta'mîr idüp hıfz u hırâset vilâyete nakl var ise ve top konulmak icâb eder ise Van'da kifâyet mikdârından ve saklanmış toplardan vech ve münâsib gördüğün üzere müşârun ileyhin bir*

²⁷ İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, s. 230, 231.

²⁸ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 68.

²⁹ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 59.

³⁰ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 59.

iki kıt'a top viresin ki kal'a-i mezbûreye koyup hıfz u hurâset idüp el-iyâzü billâh imdi etrâfından bir zarar ihtimâli olmaya şöyle bilesin" (BOA, MD, No: 39, s.135) denilmiştir.³¹ 19 Nisan 1585 tarihinde Selmas ve Hoy beyleri olan Şahkulu Oğulları Gazi, Koçi ve Alaaddin ve diğer beylere gönderilen emirlerle ülkelerinden Tebriz'e ve Kızılbaş tarafına katiyen zahire göndermeyip ordu için hazırlanmasına ve Hakkâri vilayetinden Tebriz'e ve Kızılbaş tarafına yağ, bal, koyun vb. zahire göndermeyip ordu için hazırlanmasına dair hükümler gönderilmiştir (BOA, MD, No: 59, hk: 114, 115, 118).³² Netice itibariyle 1578'den 1585'e gelindiğinde Osmanlı Devleti Revan ve Tebriz ile beraber geniş bir bölgeyi yönetimi altına almayı başarmıştır. 1575- 1585 tarihleri arasında Somay ve Selmas bölgeleri sancak statüsünde görünmektedirler.³³ Bütün bu savaşlarda Şahkulu Oğulları çok önemli bir rol oynamışlardır. Bununla ilgili Şerefname'de şu bilgiler geçer: "23 Eylül 1585 yılında (Özdemiroğlu) Osman Paşa işgal amacıyla Tebriz'e yöneldiğinde ve büyük İslam ordusu Haramibulağı denilen yere indiğinde Tokmak Han, Ali Kuli Han Esmahan Şamlu ve diğer komutan ve ileri gelenlerin kuvvetlerinden kurulu bir Kızılbaş ordusu Ebne diye adlandırılan yerde tesadüfen Cağaloğlu Sinan Paşa komutasındaki muzaffer Osmanlı ordusunun öncü kuvvetlerini buldu. Hemen iki taraf arasında çarpışmalar başladı ve kızıştı. Bela ve ölüm deryasının dalgaları birbirini dövdü. Ve bu dalgalardan biri (Pazuki) Kılıç Bey'i (Bu bey Safevilerin safında idi) alarak ölüm girdabında boğdu. Osmanlılar tarafından Pınyanışlı Şahkulu Bilêlan'ın oğlu Koçi Bey denilen bir kişi ona doğru ilerleyerek onu öldürdü".³⁴ Şahkulu Oğullarının bu hizmetlerine karşılık Selmas, Hoy ve Somay bölgeleri sancak olarak uhdelerine verilmiştir. 12 yıl savaşları 21 Mart 1590'da Ferhat Paşa antlaşmasıyla sona erdi.

ZEYNEL BEY ŞAHKULU OĞULLARI ÇEKİŞMESİ

Zeynel Bey ve Şahkulu Oğulları çekişmesi yukarıda da işaret edildiği gibi yönetim ve tasarruf anlaşmazlığına dayanmaktaydı. Çünkü iki taraf esas olarak aynı bölgenin tasarrufu konusunda çekişiyorlardı. Bu da tarafları birbirilerine karşı farklı yollara başvurmalarına neden oluyordu.

³¹ Yazıcı, Murat, *39 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (s. 119-240), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, s. 74.

³² Yüce, Oğuzhan, *59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007, s. 87- 89.

³³ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 121-122.

³⁴ Bidlisi, Şerephan,, *a.g.e.*, s. 257.

Bilindiği gibi Zeynel Bey 1576 yılının sonlarına doğru Hakkâri hâkimliğinden çekilmiş yerini oğlu Seydi Bey'e bırakmıştı. Fakat Seydi Bey 1577 yılında genç yaşta ölünce tekrar hükümetin başına geçmişti. Bu arada Şahkulu Oğulları Van'da tevkif edilmiş ve Gazi Bey de firar ederek Safeviler'e sığınmıştı. Bir savaş arifesindeki bu gelişmeler ister istemez Osmanlı Devletinin Zeynel Bey'e karşı Şahkulu Oğullarına bazı tavizlerde bulunmasına neden olmuştu. 31 Aralık 1577'de savaşın başlamasıyla beraber aynı tarihteki bir hüküm ile Gazi Bey ve Koçi Bey'e uygun sancak verilmesi, Van Beylerbeyine emredilmişti. Yine aynı tarihte Zeynel Bey'e gönderilen hüküm ile kadim ocağı olan Selmas'ı zapt ve tasarruf etmesi emredilmişti. Dikkat edilirse Şahkulu Oğullarına uygun sancak verilmesi emredilirken Zeynel Bey'e de Selmas veriliyordu. Fakat Selmas fiili olarak Gazi Bey'in elinde idi. Bu durum iki tarafı karşı karşıya getiriyordu. Savaş içerisinde olmalarından dolayı konu muallakta kalmıştı. Mart 1578 yılında Gazi Bey ve Koçi Bey'in Hoy, Selmas ve Urmiye bölgelerinin alınmasında büyük bir rol oynamalarından dolayı kendilerine Selmas ve Somay, kardeşlerine ise ağır dirlikler verildi (BOA, MD, No: 32, hk: 87, 92).³⁵ Böylece Selmas ve Somay bölgeleri Şahkulu Oğullarının yönetimine geçti. Fakat Koçi Bey, Somay bölgesi dışında kalan ve Zeynel Bey'e ait olan Enzel vb. bölgeleri de yönetimi altına alınca Zeynel Bey Osmanlı Devleti nezdinde girişimlerde bulundu. Bunun üzerine 12 Ağustos 1578 tarihinde Zeynel Bey'e gönderilen hükümde Selmas sancağının Gazi Bey ve Koçi Bey'e tevcih edildiği, Somay'ın ise dirlik ve düzenin sağlanması için idari olarak Gazi Bey ve Koçi Bey'e bağlandığı bildirilmiş ve Somay'ın tasarrufunun ise Zeynel Beyde olduğu bildirilmiştir. Kadim yurdu ve ocağı olan yerleri eskisi gibi zapt ve tasarruf edip serhat hizmetlerinde dikkatli ve gayretli olması Zeynel Beyden istenmiştir (BOA, MD, No: 32, hk: 359).³⁶ Yine aynı tarihte İstanbul'dan Koçi Bey'e Somay adındaki mahalden başka yer verilmemesini bildiren bir hüküm gönderilmiştir. Buna göre: "*Van Beylerbeyine Hüküm ki: bundan evvel Şahkulu Bilan oğullarından Koçi'ye sancak verilirken eski Hakkâri hakimi Zeynel Bey'in ülkesinden olan Somay adındaki mevkinin de verildiğini. Zeynel Bey'in eskiden beri yurdu ve ocağı olan Enzel, Zivik ve Kovan nahiyelerine de tecaviüz olduğu bildirmişsiz. İş icabı Koçi Bey'e verilen Somay'dan başka Zeynel Bey'in arazisinden başka yer verilmemiş olduğundan Zeynel'e ait yerlere müdahale ettirme-*

³⁵ Kılıç, Orhan, Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği, XIV Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005, s. 714- 715.

³⁶ Kılıç, Orhan, a.g.e., s. 68.

yesiniz...” (BOA, MD, No: 35, hk: 367).³⁷

Osmanlı devletinin bütün bu uğraşlarına rağmen Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey arasındaki çekişme bitmemiş Zeynel Bey Selmas ve Somay’ın eski ülkesi olduğunu ileri sürerek senede miriye 10.000 altın karşılığında kendisine verilmesini istemiştir. Bunun üzerine 6 Mart 1583 tarihli bir hükümle Gazi Bey ve Koçi Bey’e Sincar ve Erbil sancakları tevcih edilmiş, Selmas ve Somay senede 10.000 miriye altın vermek ve Toprak-Kale’yi tamir etmek şartıyla Zeynel Bey’e verilmiştir (BOA, MD, No: 44, hk: 304). 15 Nisan 1583 tarihli yeni bir hükümle de Zeynel Bey, Mahmudi Hasan Bey, Gazi ve Koçi beyler arasındaki anlaşmazlığın savaş esnasında kabul edilmeyeceği, anlaşmazlığın giderilmesi için Van Beylerbeyine emir verilmiş ve beylerbeyinin çözümüne razı olmayanların sancağının tevcih edilmesi için isimlerinin bildirilmesi istenmiştir (BOA, MD, No: 49, hk: 76).³⁸

Şahkulu Oğulları ile Zeynel Bey’in çekişmesi Zeynel Bey’in ölümünden sonra onun yerine geçen Zekeriya Bey döneminde de devam etmiştir. Fakat eskiden Zeynel Bey’in sonra da Zekeriya Bey’in kethüdası ve vekili olan Ebu Bekir Ağa’nın çabaları sonucu barış sağlandı. Fakat Zekeriya Bey’in sultan nezdindeki temsilcisi olan Fahreddin yüzünden tekrar anlaşmazlık çıktı. Şahkulu Bey’in oğlu Seyfeddin, Hoy sancağını uhdesine almıştı. Fakat Fahreddin bu sancağın Seydi Bey’in oğlu Hasan Bey’e verilmesi ile ilgili sultan III. Mehmet’in divanından bir emirname çıkarınca Ebu Bekir Ağa’nın oluşturduğu barış iklimi bozuldu. Zekeriya Bey’in oğlu İbrahim Bey, Hoy’u almak için Şahkulu Oğulları ile birkaç kez savaşmasına rağmen isteğini gerçekleştirmedi. Bunda Ebu Bekir Ağa’nın karışıklık çıkmaması için gayret göstermesi etkili oldu. Bundan dolayı Hasan Bey ve Fahreddin, Sinan Paşa nezdinde girişimlerde bulunarak Ebu Bekir Ağa’yı öldürttüler (1597).³⁹

ZEYNEL BEY SONRASI ŞAHKULUOĞULLARI

1585 yılında Hakkâri hâkimi Zeynel Bey’in vefatından sonra Hakkâri hâkimliğine Zeynel Bey’in oğlu Zekeriya Bey getirildi. Bu esnada Bosna’da bulunan diğer kardeşi Zahid Bey bunu kabul etmek istememiştir.

³⁷ Sevgen, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Türk Beylikleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 147.

³⁸ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 138.

³⁹ Bidlisi, Şerehan., *a.g.e.*, s.86, 87.

Bölge ileri gelenlerinin bir kısmı da Hakkâri hâkimliğine Zeynel Bey'in diğer oğlu Zahid Bey'in getirilmesini istemiştir. Zekeriya Bey'in yönetimi üzerinde iki yıl geçtikten sonra Van Eyaleti valisi ve Azerbaycan Vilâyeti Muhafızı Vezir Cafer Paşa'ya giderek şöyle dediler: "*Hakkâri Eyaleti yönetimi, Mustafa'nın şeri'at kuralları ve Osmanlı gelenek ve kânunlarının teamülü gereğince merhum Zeynel Bey'in büyük oğlu Zâhid'den başka kimsenin hakkı değildir. Bu önemli görevin kendisine verilmesi en uygun ve en sağlam iştir*".⁴⁰ Bunun üzerine harekete geçen Zahid Bey, Şahkulu oğlu Seyfeddin Bey'in desteğini alarak yönetimi ele geçirmek için Derec Kalesine geldiler. Bölgedeki diğer aşiret beyleri de kendisini destekleyeceğini bildirdiler. Yaşanan bu olaylardan sonra Xırwateli (Büyük Çitlik) Mirza Muhammed, Zekeriya Bey'i gelişmelerden haberdar etti. Bunun üzerine harekete geçen Zekeriya Bey, Zahid Bey'in kuvvetlerine fırsat vermemek için acele bir şekilde Derec Kalesini kuşattı ve kardeşi İzzeddin Şêr, Zahid Bey ile Zahid Bey'in iki oğlunu öldürdü. Zahid Bey'in oğlu Melik Bey bir fırsatını bularak kaleden kaçtı ve İstanbul'a gitti. Oradan Hakkâri hakimliğinin kendisine verildiğine dair bir hüküm çıkarttı.⁴¹ 8 Eylül 1588 tarihli Tebriz valisi Cafer Paşa'ya yazılan bir hükümle Hakkâri hakimliğinin Melik Bey'e tevcih edildiği, Melik Bey'in yönetime getirilmesi için emrindeki bir kısım asker ile ona destek olunması emredildi (BOA, MD, No: 64, hk: 299).⁴² Ayrıca aynı tarihli diğer bir hükümle Şahkulu oğullarından Selmas Bey'i Gazi Bey, Somay Bey'i Koçi Bey, Biradost Beyi Evliya Bey, Hoşap Beyi Mahmudi Şir Bey, Stunê (Şemdinan) Beyi Nur Ali Bey de Melik Bey'e yardım etmek üzere görevlendirilmişlerdir (BOA, MD, No: 64, hk: 300).⁴³ Gönderilen bu hüküm mucibince Melik Bey'e; Selmas'ta Gazi Bey, Somay'da Koçi Bey ve Gever'de Nur Ali Bey katıldı.⁴⁴ Zekeriya Bey, Culemêrg üzerine gelen bu kuvvetlere karşı ne yapacağını düşünürken vekili Ebu Bekir Ağa İmadiye hâkimi Seyyid Han

⁴⁰ Bidlisi, Şerehan., a.g.e., s. 85, 86.

⁴¹ Temer, Yazıcı, Mirnameya Hekariyan, s. 16- 62. Hakkâri beylerinden Yahya Bey ve Mir İmadeddin'in katibi olan Temer Yazıcı 1587'den başlayıp vefat ettiği yıl olan 1633 yılına kadar Hakkâri Beyliği tarihini anlatan 631 sayfalık Farsça manzum bir eser yazmıştır. 1633 yılında kitabını tamamlayamadan vefat etmiştir. 1692 yılında ismini bilmediğimiz bir akrabası tarafından bir hatime eklenerek tamamlanmıştır. Bu eser 1914 yılında Hakkâri beyleri ailesinden gelen Muhammed Tayyar Bey tarafından kopyalanarak yeniden yazılmıştır. Başkale'nin Atês köyünde korunan bu nüshadan faydalanılmıştır. Bu esere herhangi bir isim verilmediğinden bizler de "Mirnameya Hekariyan" ismini verdik.

⁴² Sevgen, Nazmi, a.g.e., s. 148- 149.

⁴³ Kılıç, Orhan, Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği, XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005, s. 716.

⁴⁴ Temer, Yazıcı, a.g.e., s. 70-71.

Bey'e sığınmasını tavsiye ederek Melik Bey'in ülkeyi yönetemeyeceğini, halkın ondan çabucak bıkaçacağını ve böylelikle tekrar tahtına kavuşacağını salık verince İmadiye'ye gitti. Melik Bey de Culemêrg'e gelerek yönetime oturdu. Fakat iki ay geçmeden Melik Bey'in hırsından maiyeti, askeri usandılar ve kendisinde yüz çevirerek bir mektup yazıp Zekeriya Bey'e gönderdiler. Durumu da Melik Bey'e bildirdiler. Melik Bey de asker getirmek için Tebriz'e gitti.⁴⁵ Yolda Koçi Bey ve Gazi Bey'den yardım istedi ise de bunlar bunu reddettiler. Melik Bey'in durumunu Tebriz de işitmiş olduğundan müracaatına aldırılmayarak Melik Bey'i İstanbul'a gönderdi ve Melik Bey orada öldü. Bunun üzerine Vezir-i Azam Sinan Paşa'nın da desteği ve yardımı sayesinde divandan, Hakkâri eyaletinin eski usul gereğince "hediye" ödemesi şartıyla Zekeriya Bey'e verilmesi konusunda bir emirname çıkarıldı.⁴⁶ 21 Temmuz 1588'de Serdar Vezir Ferhat Paşa kumandasındaki ordu Erzurum'dan Gence'ye hareket ederken İran harekâtı başlamadan III. Murad, Hakkâri hâkimine ve birer sureti Gazi Bey ve Koçi Bey'in de aralarında olduğu 36 Kürt Bey'ine bu sefere katılmaları için emir göndermiştir (BOA, MD, No: 64, hk: 52).⁴⁷ 1599 yılında Elbak Bey'i Zekeriya Bey'in kardeşi İbrahim Bey ölünce yerine oğlu Hasan Bey geçti. Hasan Bey, Dümbülli ve Mahmudiler üzerinde etkinliğini artırdı ve Somay ile Selmas bölgesinde Pınyanışiler üzerine de etkinlik kurmayı başardı.⁴⁸ Fakat Zekeriya Bey ve Şahkulu Oğulları arasındaki çatışmalar devam etti.

ŞAH ABBAS ve ŞAHKULU OĞULLARI

1587 yılında Safevi tahtına oturan Şah Abbas, kendisini 12 yıl savaşları içerisinde buldu. Büyük toprak kayıpları yaşayan Safeviler Ferhad Paşa antlaşmasıyla (1590) Osmanlı- İran savaşlarının ilk safhasını kapattı. Barış antlaşmasından sonra iç karışıklıkları halleden, ordusunu başarıyla ıslah edip Horasan'ı Özbeklerden geri alan Şah Abbas, Osmanlılardan Azerbaycan, Gürcistan ile Şirvan'ı geri almak istiyor ve fırsat kolluyordu. Bu fırsatı Selmas Bey'i Şahkulu oğlu Gazi Bey verdi. Böylece dönemindeki Osmanlı-Safevi mücadelesinin ikinci safhasını, 1603-1612 yılları arasındaki dönem başlamış oldu. Bilindiği gibi Tebriz'in Osmanlılarca alınması ile beraber 1590 yılında ayrı bir eyalet olarak kurulmuş, Hakkâri ve Pınyanışi beyleri de buraya bağlanmıştı. Aylıklarının muntazam olmadığını bahane eden Tebriz askeri etrafa tecavüz ile yağmaya başlamışlardı.

⁴⁵ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 72- 88.

⁴⁶ Bidlisi, Şerefhan, *a.g.e.*, s. 86.

⁴⁷ Sevgen, Nazmi, *a.g.e.*, s. 152- 153.

⁴⁸ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 120- 121.

Yalnız Tebriz'e bağı olan yerlerle yetinmeyen asker, etraftaki sancaklara da saldırmıştı. Bu esnada Selmas Bey'i Gazi Bey'in sancağı da yağmaya uğradı. Çünkü Gazi Bey'in bir kısım arazisi miri arazi olarak kaydedilip Tebriz kulunun ocaklığı olarak ayrılmıştı. Bu sebeple Tebriz askeri Gazi Bey'in arazilerine de tecavüzde bulunmuştu. Bunun üzerine Gazi Bey, Şah Abbas'a iltica edip, yardım istedi.⁴⁹ Fakat Temer Yazıcı, Gazi Bey'in Şah Abbas'a sığınma gerekçesi olarak başka bir nedeni aktarmaktadır. Naklettiğine göre Gazi Bey, Hoşap'tan bir gelin istemişti. Gelini almak için Selmas'tan giden heyet Elbak'tan geçerek Hoşap'a ulaştı. Bu esnada Elbak Bey'i Hasan Bey'in aklına dönüşte kadim düşmanı Gazi Bey'in düğün alayını vurmak geldi. Ve gerçekten düğün alayı Selmas'a gitmek için Elbak'tan geçerken Hakkârililerin saldırısına uğradı. Saldırıda Gazi Bey'in bütün adamları öldürüldü, kervan talan edildi ve gelin Hoşap'a geri gönderildi. Bunu duyan Zekeriya Bey çok sevindi ve yeğeni Hasan Bey'e gümüş süslemeli bir hançer hediye gönderdi. Bunun üzerine intikamını almak isteyen Gazi Bey, oğlu Abdal Bey'i Şah Abbas'ın yanına göndererek yardım istedi.⁵⁰ Hangi sebep ile olursa olsun Gazi Bey'in yardım talebi uzun Avusturya harpleri ve Celali isyanları ile uğraşan Osmanlı Devleti'nin bu zayıf anını değerlendirmek isteyen Şah Abbas'a, kaptırdığı toprakları almak için 9 yıl sürecek Osmanlı-Safevi harpleri için bir fırsat oldu. Gazi Bey, şahın yanına gitti. Şah kendisini çok iyi karşıladı ve Han ünvanı verdi Bu arada Gazi Bey'in, Şah Abbas'a tabi olmasından çekinen Zekeriya Bey, yeğeni Hasan Bey'e yardımcı olması için oğlu Evliya Bey'i Çehrik Kalesine yerleştirdi.⁵¹

Gazi Bey'in, Şah'a sığınması üzerine Tebriz Beylerbeyi Zincirli Ali Paşa, Revan, Nahçıvan, Tebriz askeri ile Zekeriya Bey ve Hasan Bey'in kuvvetlerinden oluşan on bin kişilik bir ordu ile Karnıyarık Kalesine çekilen Gazi Bey'in üzerine yürüdüler. Bu arada Selmas'ı Gazi Bey'in kardeşi Alâeddin Bey savunuyordu. Fakat teslim olmak zorunda kaldı.⁵² Karnıyarık Kalesinde Gazi Bey'in isyanını bastırmakla meşgul olan Tebriz Beylerbeyi Ali Paşa bu sırada Tebriz'i terk etmişti. Tebriz'in askerden hâli olduğunu haber alan Şah Abbas, 14 Eylül 1603 tarihinde görünüşte Mazenderan seferi için aslında Azerbaycan'ı fethetmek amacıyla başkent

⁴⁹ Aydoğmuşoğlu, Cihat, Şah Abbas ve Zamani, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 134- 135.

⁵⁰ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 120- 134.

⁵¹ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 146.

⁵² Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 147- 150.

İsfahan'dan hareket ederek, süratle Tebriz'i aldı (29 Ekim 1603).⁵³ Şah Abbas'ın Tebriz'e saldırdığı haber alınca Gazi Bey'i muhasara eden kuvvetlerin her biri kendi bölgesine çekildi. Ali Paşa yalnız kalmıştı. Zekeriya Bey'e haber göndererek kendisini şaha karşı yalnız bırakmamasını istedi. Zekeriya Bey Çors'e gelinceye kadar Ali Paşa'nın Sofiyan denilen mevkide şaha yenildiği ve öldürüldüğü haberi geldi. Bunun üzerine ülkesine geri döndü.⁵⁴ Böylece 18 yıldır Osmanlı hâkimiyetinde olan Tebriz, Safevilere geçmiş oldu.

Tebriz'in alınmasından sonra Şah, Gazi Bey ve Koçi Bey'e Hoy ve Selmas bölgelerini vererek kavuk, kılıç ve kemer ile taltif etti.⁵⁵ Daha sonra sırasıyla Nahcivan ile Azerbaycan şehir ve kasabaları birer birer düştü ve 28 Mayıs 1604'de Revan da düştü.⁵⁶ Revan'ın düşmesinden sonra Şah yine Gazi Bey ve Koçi Bey'e birçok iltifatta bulundu.⁵⁷ Gazi Bey, Elbak Bey'i Hasan Beyden intikamını almak üzere Şahın kendisine verdiği Hoy, Tasuc ve Merend askerleri ile birlikte Elbak üzerine yürüdü. Hanesor (Xanesor) denilen yere varınca Hasan Bey'e teslim olması için mektup gönderdi. Hasan Bey, bunu reddederek kaleye çekildi. Kalenin muhasarası esnasında Sofi Koçik denilen bir mağarada gizlenmiş olan İzzeddin Şer ve Ahmed Şêx isimli iki Hakkârili silahşor, Gazi Bey'i nişan alarak silahlarını ateşlediler. Böylece hiç beklenmedik bir anda 1603 yılında Gazi Bey öldürüldü. Bunun üzerine başsız kalan Pınyanışi ve acem kuvvetleri geri çekildi.⁵⁸

İran harbinin başladığı sıralarda Avusturya seferi ve Celali isyanlarıyla uğraşan Osmanlı Devleti, Şah'ın taarruzu ile İran muharebesinin başlaması üzerine Çağalzade Sinan Paşa'yı doğu sınırına gönderdi. 16 Mayıs 1604 tarihinde İstanbul'dan ayrılan Çağalzade Sina Paşa, 8 Kasım 1604 tarihinde Kars'a ulaşır. Sinan Paşa, Kars'tan Nahcivan'a geldiğinde Şah Abbas da Tebriz'e geri çekilmiştir. Daha sonra Çağalzade, Nahcivan yoluyla Revan'ı geri almak için yürüdüyse de bir taraftan Şah Abbas'ın serdarın yolu üzerindeki yiyecek şeyleri tahrip ettirmesi, Safevi öncülerinin verdiği rahatsızlık ve bir taraftan da maiyetindeki yeniçerilerin Kasım ayının yaklaştığını söyleyip kışlak talep etmeleri üzerine Serdar Sina Paşa,

⁵³ Aydoğmuşoğlu, Cihat, *a.g.e.*, s. 136.

⁵⁴ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 150-156.

⁵⁵ İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s. 642.

⁵⁶ Aydoğmuş, Cihat, *a.g.e.*, s. 136.

⁵⁷ İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s. 656.

⁵⁸ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 156-169.

Van'a geri dönmeye mecbur oldu. Bu sırada Şah'ın görevlendirdiği Kullar Ağası Allahverdi Han komutasındaki Safevi ordusu, Paşa'yı tedirgin etmekteydi. Bu tedirginlik içinde Cağalzade kışı Van'da geçirip hazırlanmış ve daha sonra Tebriz'i geri almak için harekete geçmiştir.⁵⁹

Öyle anlaşılıyor ki Gazi Bey'in ölümünden sonra Sinan Paşa, Van'a çekildiği sırada Koçi Bey tekrar Osmanlı Devletine tabi olmuştur. Çünkü Sinan Paşa Van'da iken Zekeriya Bey, Şah Abbas'a bir ulak göndererek Selmas, Enzel, Urmiye ve Karabağ bölgelerinin yöneticisi olan Koçi Bey'in itaatten ayrıldığı ve Sinan Paşa'ya katıldığını haber vermiştir. Aynı zamanda Sinan Paşa'nın kalabalık bir ordu ile Safevilere saldıracağını ve kendisinin de (Zekeriya Bey) o orduya katılması için çağrıldığını iletmiştir. Bunun üzerine Şah Abbas, yönünü Aras Nehri'nden Hoy şehrine çevirdi. Zekeriya Bey, tekrar bir mektup ile şahı bilgilendirmiş ve Sinan Paşa'nın 80 bin kişilik bir ordu ile şu anda Van'da olduğunu ve bahar ile beraber Elbak üzerinden Tebriz'e yürüyeceğini bildirmiştir.⁶⁰ 6 Ağustos 1605 tarihinde Sinan Paşa Selmas'a ulaştı. Selmas civarında yapılan savaşta Osmanlı kuvvetlerinin sayı üstünlüğüne rağmen Safevi ordusunun sahte ricat taktiği nedeniyle yenilmiştir.⁶¹ Bu savaşta Erzurum beylerbeyi Köse Sefer Paşa ile beraber Osmanlı saflarında savaşan ve esir düşen Şah-kulu Bey'in oğlu Koçi Bey de öldürülmüştür.⁶²

1605 yılında Cağaloğlu Sinan Paşa'nın ölümüyle 1610 yılına kadar Osmanlı'nın doğu cephesi serdarsız kalmış ardından Kuyucu Murat Paşa, serdar olarak atanmıştır.⁶³ Bu dönemde Pınyanış beylerinin ikiye ayrıldığı, bir kısmının İran bir kısmının da Osmanlıya bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Şah Abbas'ın üstünlüğü ele geçirmesiyle Bıradost, Mukri, Dümbülü, Mansur Bey Mahmudi ve Gazi Bey, İran tarafına geçmişlerdir.⁶⁴ 1608 yılında Azerbaycan valisi Pir Budak'ın çabaları sonucu Emirhan Bıradost ile Şah'ın arası açıldı. Emirhan Dımdım Kalesinde savunmaya geçti. Kürt edebiyatının en önemli ulusal destanlarından olan "Dımdım Kalesi" destanına konu olan bu savaş yaklaşık bir sene sürmüştür. Kaleyi almak üzere görevlendirilen İ'timadu'd-Devle, Tebriz'e gelmiş Pir Budak

⁵⁹ Aydoğmuş, Cihat, *a.g.e.*, s. 137.

⁶⁰ Mirza Bey Cünabadi, Ravzatü's- Safeviyye, Tarih-i Devri Safeviyye, I, (Neşr. Gulam Rıza Tabatabaî Mecid), Bunyad Mevkufat Doktor Mahmud Avşar, Tahran, 1378, s. 784.

⁶¹ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 101.

⁶² İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s.699.

⁶³ Aydoğmuş, Cihat, *a.g.e.*, s. 140- 141.

⁶⁴ İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s. 656.

ile beraber kendisine 12 bin Celali askeri katılmış, güneye yöneldiklerinde o bölgelerin yöneticileri olan Şahkulu Oğullarından Gazi Bey'in oğlu Hanemir (Xanemir) Selmas'da, Somay ve Enzel'de Seyfeddin Bey'in oğlu Evliya Bey 5 Aralık 1608'de kendilerine katılmışlardır.⁶⁵ Buradan bu ikisinin Şah Abbas'a tabi olduklarını anlıyoruz. 1610 yılında Kuyucu Murat Paşa, İran serdarı olarak atanmışsa da 1611'de ölümünden sonra görev Nasuh Paşa'ya devredilmiştir. 1612 yılında Osmanlı ile İran arasında Nasuh Paşa antlaşması yapılırca bölge biraz sakinleşmiştir.⁶⁶ 9 yıl süren bu savaş döneminde Osmanlı Devleti daha önce kazanmış olduğu bazı toprakları Safevilere kaptırdı.

ZEKERİYA BEY ve OĞLU YAHYA BEY İLE ŞAHKULU OĞULLARI

Bu dönemde Hakkâri hakimi olan Zekeriya Bey, mülkünü oğulları arasında paylaştırmıştı. Buna göre Yahya Bey Çatak'ta (Şaxê), Zeynel Bey de Nordız'da hüküm sürüyordu. Elbak'ta ise yeğeni Hasan Bey sancakbeyi idi. En büyük oğlu Yahya Bey, güçlenince Culemêrg'i alarak babasının yerine geçmeye kast etti.⁶⁷ Zekeriya Bey, durumu öğrenince Culemêrg'i tahkim ederek Elbak'a kaçtı. Orada; Kızılbashlardan, oğlu Zeynel Bey'den Somay ile Selmas beylerinden yardım istedi. Pınyanışi ve Dırı aşireti de Zekeriya Bey'e destek oldular. Culemêrg'i kuşatan Yahya Bey, babasının yukarıda adı geçen kuvvetlerle Culemêrg üzerine geldiğini öğrenince barışa meyletti ve herkes eski konumuna döndü.⁶⁸ Zekeriya Bey'in oğlu Zeynel Bey, Elbak'a sahip olmak istiyordu. Bunun için ani bir şekilde Elbak üzerine saldırıp köylerini yağmaladı. Elbak Bey'i Hasan Bey, mecburen kadim düşmanı Gazi Bey'in oğlu Hanemir'den yardım istemek zorunda kaldı. Hanemir'in gönderdiği kuvvetleri karşılamak için kale dışına çıkan Hasan Bey, Zeynel Bey'in pususuna düştü ve yaralı bir şekilde Pizan'a kaçtı. Elbak Kalesini elinde tutan Şah Nazar da kaleyi Zeynel Bey'e teslim etti.⁶⁹ Zekeriya Bey ve oğlu Zeynel Bey, Pizan üzerine yürüyünce de Hasan Bey ile Zeynel Bey Elbak bölgesinin paylaşılması konusunda anlaştilar. Fakat Zeynel Bey, Nordız'a dönünce Hasan Bey tekrar Elbak bölgesini yönetimi altına aldı. Bu dönemde Zekeriya Bey'in etkinliği oldukça azalmıştı. Zeynel Bey, Elbak'ı kendisine vermesi şartıyla abisi Yahya

⁶⁵ İskender bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s. 795.

⁶⁶ Aydoğmuş, Cihat, *a.g.e.*, s. 141-142.

⁶⁷ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 242-244.

⁶⁸ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 247-255.

⁶⁹ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, 256, 260.

Bey'e, babasına karşı destek vereceğini söyledi. Bunun üzerine iki kardeş birleşerek Culemêg üzerine yürümeye karar verdiler. Zekeriya Bey bunu duyunca diğer oğlu Şerefhan'ı, Şah Abbas'a göndererek yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Van beylerbeyliği Hakkâri yönetiminin Yahya Bey'e verilmesi için bir hüküm çıkarttı. 25 Aralık 1613 yılında Yahya Bey, Hakkâri hakimi olarak atandı (BOA, MD, No: 80, hk: 509).⁷⁰ Yahya Bey ve kardeşi Zeynel Bey, Culemêg üzerine yürüyünce Zekeriya Bey Urmiye'ye kaçtı. Hakkâri kalesini savunan Ertoşiler, bir gün sonra kaleyi Yahya Bey'e teslim ettiler.⁷¹ Yahya Bey, Elbak Bey'i Hasan'ı çağırarak Elbak'ı Zeynel Bey'e verdi. Bunun üzerine Hasan Bey, Gazi Bey'in oğlu Hanemir ve Pınyanışilerden yardım istedi. Hanemir ve bir bölük Van askeri Elbak'ı ele geçirerek kısa kadar bekledilerse de Hasan Bey, Hakkâri zindanında olduğundan gelemeyince geri gittiler. Bunun üzerine Zeynel Bey Elbak'ı savaşız aldı.⁷² Osmanlı ile İran arasında imzalanan Nasuh Paşa anlaşmasından dolayı Şah Abbas, Zekeriya Bey'e bir yardımda bulunmayınca, o ve oğlu Şerefhan tekrar Yahya Bey'in yanına geldiler.

1615 yılına gelindiğinde Şah Abbas'ın Nasuh Paşa antlaşmasına bağlı olarak taahhüt ettiği bazı şartları yerine getirmemesi nedeniyle ve Osmanlı'nın kaybettiği yerleri alma isteği ile Osmanlı- İran savaşlarının üçüncü safhası başlamıştır.⁷³ Bu dönemde Tekeli Mehmet Paşa'nın Van valisi olması ile beraber İran'a bağlı olan diğer Pınyanış beylerinin tekrar Osmanlı Devletine tabi olduklarını görüyoruz. Osmanlı Devleti Revan'ı tekrar almak amacıyla İran'a savaş açmıştı. Bu meyanda Yahya Bey 1616 yılında kuvvetleriyle Urmiye bölgesindeki Safevi kuvvetlerini vurmıştı. Tebriz beylerbeyi Pir Budak Han, o bölgedeki kuvvetlere yardım etmek gayesiyle o bölgeye geldiğinde Safevi kuvvetlerinin Kürtler eliyle yok edildiğini gördü. Bunun üzerine Elbak üzerine yürüdü ve büyük bir tahribat yaptı.⁷⁴ Bundan sonra Karnıyarık Kalesi üzerinden Selmas bölgesine tahakküm eden Gazi Bey'in oğulları üzerine gitti. Bunun üzerine Pınyanışiler; Tekeli Paşa'dan, Mahmudiler ve Yahya Bey'den yardım istediler. Pınyanışiler ile birleşen ve sayıları altı- yedi bine ulaşan bu kuvvetler Selmas yakınlarında yapılan savaşta Pir Budak Han'ı öldürerek yendiler.⁷⁵ Pir Budak, Zeynel Bey tarafından öldürüldü. Böylece Emirhan Bıradosti'nin

⁷⁰ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 103.

⁷¹ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, 280.

⁷² Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, 286- 289.

⁷³ Aydoğmuş, Cihat, *a.g.e.*, s. 142- 143.

⁷⁴ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 302.

⁷⁵ İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, II, s. 901- 902.

intikamı alınmış oldu. Yenilen Safevi ordusu Selmas Kalesine sığındıysa da büyük çoğunluğu yok edildi.

Bu savaşlarda Yahya Bey'in kuvvetini gören Tekeli Mehmet Paşa, onu ortadan kaldırmak için çeşitli bahaneler aramaya başlamıştır. Haziran 1617 tarihinde Revan kuşatmasına gittiğinde Yahya Bey'i Van'da bırakmıştı. Yahya Bey, Tekeli Paşa'nın Van'a varmasından önce Van'ı terk etti. Çünkü Paşa'nın kendisini yok etmek istediğini biliyordu. Şah Abbas'ın Merend'e geldiği duyulunca Tekeli Paşa, Yahya Bey'e haber göndererek şaha doğru gittiğini ve kendisinin de gelmesini istedi. Han Hızır (Xan Xızır) denilen yerde Yahya Bey, Tekeli Paşa'ya yetişti. 1617 yılının Ramazan'ının 27'sine denk gelen bu tarihte Tekeli Paşa, geç geldiği için Yahya Bey'e hakaret edince Yahya Bey hançer ile Paşa'yı vurdu. Ardından 'Ezêmsêr Xani ve Mihrab Bey Paşa'yı öldürdüler. Bunu gören Van askeri, Hakkâri askerlerine saldırdılar. Bu çarpışmada Yahya Bey ile beraber; amcaoğullarından Alaaddin, 'Ezêmsêr Xani, Mihrab Bey, Mir Seyyid, Mir Ömer, İbrahim ve Şeyh Haydar Serşiyani, Gıravı ve Şahverdi Pınyanışi, Dırı aşiretinden Yar Aziz, Laçın ve Mir Mahmud, Mela Ahmed, Şêrdıl ve Şeyhemir öldürüldüler.⁷⁶ Bu arada Serav antlaşmasıyla Şah Abbas Azerbaycan'ı egemenliği altına almıştır. 1623 yılında Şah Abbas Bağdad'ı alınca Osmanlı- İran savaşlarının dördüncü safhası başlamış oldu. Bu dönemde Pınyanış beylerinden bir kısmı İran'a tabi olmuştur. Kardeşlerinin aksine Safevilere tabi olan Gazi Bey'in oğulları üzerine 1625 yılında Soran ve Bıradost Kürtleri saldırınca onlar da Çors, Selmas ve Merağa'daki Kızılbaşlardan yardım istediler. Aralarındaki çatışmalardan birçok kişi öldü.⁷⁷ Şah Abbas ve Zekeriya Bey 1629 yılında ölmüşlerdir. Sefevi tahtuna Şah Safi, Hakkâri hakimliğine ise Şerefhan geçmiştir.

MİR İMADEDDİN ve PINYANIŞİLER

Şerefhan, Yahya Bey'in oğulları özellikle İmadeddin'in gayretleri sonucu abisi İbrahim Beyle savaşarak Hakkâri hakimliğini elde etmişti. Tahta oturduğunda Somay Bey'i Şahkulu Oğullarından Mir Aziz'in Hakkâri üzerindeki tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Çünkü Mir Aziz, Hakkâri kervanlarını vurup yağma hareketlerinde bulunuyordu. Bunun üzerine Şerefhan, Çukurca (Kela Çelê)'de hüküm süren Seyyid Muhammed'den dağlı aşiretleri toplamasını istedi. O da Tuxubi, Ertoşi, Cêlo, Bazi, Pın-

⁷⁶ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, 349-350.

⁷⁷ İskender Bey Türkinen, *a.g.e.*, III, s. 1031.

yanşı, Duri, Doski, Serangêli, Silehi ve Lêwinilerden oluşan bir kuvvet hazırladı. Şerefhan bu kuvvetin komutasını İmadeddin'e vererek Somay üzerine gönderdi. Bunun üzerine Mir Aziz, Hakkâri üzerinde saldırılarda bulunmayacağına dair söz verince harekât durduruldu.⁷⁸ Dikkat edilirse Şahkulu Oğulları yönetimi dışında kalan Pınyanışiler, Hakkâri beylerinin yanında savaşa girmişlerdir. Bu seferin ardından Şerefhan Bey, İmadeddin'e Çehrik Kalesini verdi. Her ne kadar İmadeddin'in gönlü Çehrik'ten yana olmasa da mecburen oraya gitti. İmadeddin, İran ile Osmanlı arasındaki stratejik Çehrik kalesine gidince konumunu güçlendirmeye başladı. Bu meyanda Mir Aziz yönetimindeki Pınyanışiler ve Biradostiler kendisine katıldılar. O da sayıları artan adamları ile beraber Hoy, Merağa, Merend, Tasuc gibi bölgelere saldırıp haraç aldı.⁷⁹ İmadeddin'in bölgede gücü artıkça ne Osmanlı Devletine ne de Safevilere bağlılığı kaldı. Aksine Hakkâri hükümetini Şerefhan'dan almak için girişimlere başladı. Bunun için önce babasının baş düşmanı olan Elbak Bey'i İbrahim Bey'e saldırıp bölgesini talan etti. Bunun üzerine Şerefhan, müttefik olduğu Selmas Bey'i Hamza Bey'i Çehrik üzerine saldırttıysa da Selmas askeri İmadeddin karşısında yenildiler.⁸⁰ Şerefhan, İmadeddin'e karşı Kızılbaşlardan yardım almaya çalıştı. Fakat Safevi destekli bütün çatışmaları İmadeddin kazandı. Tabii bu arada bölgede İmadeddin'in yıldızı parlamaya başladı ve Tebriz ile Van arasındaki geniş bir bölgede etkinlik kurmayı başardı. İmadeddin'i Safevilerle yenemeyeceğini anlayan Şerefhan, İmadeddin'in saflarında gedik açmak için kız kardeşini Pınyanışı Mir Aziz'e verdi.⁸¹ Bunun üzerine İmadeddin, Şerefhan ile yürüttüğü vekâlet savaşına son vererek biz-zat Hakkâri bölgelerine saldırdı. Kısa bir süre içinde Kilisa denilen yeri aldı. Bu bölge alınca Şerefhan önce Elbak'ın ardından da Culemêrg'in düşmesinden korktu. Çünkü Elbak Hakkâri'nin kilidi idi. Elbak düşerse Culemêrg çok rahat bir şekilde düşerdi. Bunun üzerine Elbak üzerine çok kanlı savaşlar oldu ve tabii bu esnada Elbak yakılıp yıkıldı.⁸² İmadeddin'in Elbak üzerindeki baskısını azaltmak için Mir Aziz, Çehrik Kalesi üzerine yürüdü. Şivehelan denilen yerde iki ordu kıyasıya bir savaşa tutuştular ama Mir Aziz yenilerek kaçtı. Bu yenilgiye rağmen Şerefhan, Mir Aziz'e mücevherlerle süslenmiş bir kılıcı hediye olarak gönderdi. Buna karşılık Mir Aziz: "*biz Pınyanışiler her zaman Hakkâri Miri'nin hizmetindeyiz*" di-

⁷⁸ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 376-384.

⁷⁹ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 391-394.

⁸⁰ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 398-405.

⁸¹ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 436.

⁸² Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 464-472.

yerek cevap verdi. Ardından Mir Aziz, Selmaslıların İmadeddin'e gönderdikleri haracın olduğu bir kervanı vurunca İmadeddin, Pınyanışı kalelerine saldırdı. Elbak'ın yakılıp yıkılması emrini verdi.⁸³

Elbak'ın yakılıp yıkılması haberi Şerefhan'a ulaşınca bu duruma bir son vermek için büyük bir güçle İmadeddin'in üzerine gitmeye karar verdi. Çatak'ta olan kardeşi Zeynel Beyden ve Çukurca'da olan diğer kardeşi Seyyid Muhammed'den bütün kuvvetlerini toplayarak yanına gelmelerini istedi. Ardından Kızılbaşlara haber göndererek kendilerinden top ve zahire istedi. Safeviler de Enzel'den top ve Urmiye'den de zahire ihtiyacının karşılanması ile ilgili kendisine söz verdiler. Şerefhan bu kuvvetleri ile Gever'e geldi. Safevi hanlarına haber göndererek topları göndermelerini istedi. Safevi hanları ise sözlerinden cayarak eğer bizimle Pınyanışı ve Bıradostiler üzerine yürürsen biz de seninle beraber Çehrik üzerine yürürüz dediler. Buradan Pınyanışı ve Bıradostilerin Kızılbaş hanları ile devamlı çatışma içinde olduklarını anlamaktayız. Şerefhan bunu kabul etmedi. Ardından Elbak'a geldi. Orada Pizan Kalesi hakimi olan diğer kardeşi İbrahim Bey de kendisine katılınca askerlerinin sayısı beş bine ulaştı. Bu esnada Elbak'ın yakılıp yıkılmasından dolayı işe sıkıntısı çekilmesi ve kışın başlamasından dolayı gelecek sene baharla beraber tekrar toplanarak İmadeddin'in üzerine yürümeye karar verdiler. Ama yine de Silehi, Serangêli, Pınyanışı ve Dırilerden oluşan üç bin kişilik bir orduyu Çehrik üzerine gönderdi. Bu ordu fazla bir şey yapamadan geri döndü. Şerefhan'ın kuvvetleri dağılınca Elbak halkı, İmadeddin'e tabiiyetlerini bildirdiler.⁸⁴

Şerefhan, Elbak'ın düştüğünü öğrenince İmadeddin'e karşı tek başına savaşamayacağını anladı. Bu arada Safevi şahı Şah Safi 1632 yılında Gürcistan ahalisini baştanbaca kendisine bağlayarak Tebriz'e geldi.⁸⁵ Bunu duyan Şerefhan bir adamını şaha göndererek İmadeddin'e karşı yardım istedi. Van'ı almak için eline iyi bir fırsatın geçtiğini anlayan Şah, Şerefhan'ın ulaşıma istedikleri yardımı göndereceklerini bunun için Bey'inin ordusunu hazırlamasını söyledi. İmadeddin'e karşı Şerefhan'a yardım bahanesiyle sınıra yaklaşan Şah, 1633 Eylül'ünde ani bir hücumla Van'a saldırarak İskeleyi aldı.⁸⁶ Ardından Şerefhan'a haber göndererek önce Van'ı alalım sonra beraber Çehrik'i alalım diye haber gönderdi. Bu esnada Vali Murtaza Paşa, Van Kalesinde savunmaya geçti. Halil paşa da

⁸³ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 475- 484.

⁸⁴ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 485- 494.

⁸⁵ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 108.

⁸⁶ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s.109.

Van'a yardıma gönderildi. Murtaza Paşa, Şerefhan'a mektup göndererek Hakkâri Bey'ine güvenlerinin tam olduğunu söyleyerek yardım istedi. Şerefhan çok kötü bir duruma düşmüştü. Bir yandan Şah bir yandan da Paşa kendisinden yardım istiyordu. Hazırlanıyorum bahanesiyle bekle gör tutumunu almak zorunda kaldı.⁸⁷ Bu fırsatı çok iyi değerlendiren İmadeddin, Murtaza Paşa'nın yardımına koştu. Halil Paşa'nın Van'a yardıma geldiği duyulunca, Safevi ordusu karşılamak için Kuskun Kıran bölgesine geldi. Çıkan savaşta Safevi ordusu yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı.⁸⁸

Murtaza Paşa, Şerefhan'a karşı İmadeddin'i Hakkâri hakimi olarak atadı. Van'a gelen İmadeddin çok iyi karşılandı. 1633 yılının kış mevsiminde Culemêrg üzerine yürüterek kaleyi kuşattı. Bunun üzerine Mir Aziz, Somay'dan; Seyyid Muhammed Bey ise Çukurca'dan Şerefhan'ın yardımına geldiler. Fakat yardımları ulaşamadan kale düştü ve Şerefhan öldürüldü.⁸⁹ Yukarıda anlatılanlardan anlaşıldığı gibi Pınyanşî beyleri, Hakkâri beyleri arasındaki taht kavgalarında Şerefhan ile, Safevilere karşı da İmadeddin ile beraber hareket etmişlerdir.

MİR İMADEDDİN ve ÇUKURCA KALESİ MUHASARASI

Şerefhan, kardeşi Seyyid Muhammed Bey'i Çukurca bölgesini yönetmek için Çukurca kalesine yönetici olarak atamıştı. Mir İmadeddin de yönetime geldiği 1634 yılında amcasını görevinde bıraktı. Seyyid Muhammed Bey Çukurca bölgesinin ekin ve adam bakımından az olduğunu belirterek Tuxub bölgesini isteyince İmadeddin adı geçen bölgenin yarısını verdi. Bunun üzerine başka yerleri istedi. İmadeddin, o istediği yerleri de kendisine verdi. Fakat Seyyid Muhammed Bey'in istekleri bitmek bilmiyordu. Bunun üzerine İmadeddin istediği bölgeleri kendisine vermeyi reddetti. Seyyid Muhammed Bey de Nesturilerden oluşturduğu bir kuvvetle Culemêrg yakınlarında birkaç köyü talan etti. İmadeddin buna bir son vermek için; Şax, Mukıs, Kakan, Qewalis, Karısan, Lêwin, Marums, Xani ve Pınyanşîlerden oluşturduğu bir orduyu kardeşi Tatarhan (Teterxan) komutasında Çukurca üzerine gönderdi. Seyyid Muhammed Bey de Pınyanşî, Tuxubi, Tiyari ve Çelilerden bir kuvvet oluşturarak savaşa hazırlandı. Piroz Bey (Piroz Begê Çeli) de kendisine yardım ediyordu. Seyyid Muhammed'in kuvvetleri Çukurca kalesinde savunmaya geçtiler. Tatarhan, uzun süren kuşatma esnasında ancak birkaç konağı alabilmişti. Muhasara

⁸⁷ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 500- 506.

⁸⁸ Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 109- 110.

⁸⁹ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 519- 532.

uzayınca Berwari ve İmadiyeliler de kaledekilerin yardımına gelmişlerdi. Bunun üzerine bizzat Mir İmadeddin Dıri, Serangêl, Pınyanişi, Doski, Bıradost, Gever ve Şemdinan askerlerini de yanına alarak Çukurca Kalesini muhasara eden kardeşi Tatarhan'ın yardımına geldi. Beraberinde top da getirmişti. İmadeddin'in geldiğini duyan Berwari ve İmadiyeliler geri gittiler. Bunun üzerine kaleye kapanan Müslüman ve Nesturiler ölüm kalım savaşına hazırlandılar. Ordunun kumandasını eline alan İmadeddin uzun bir süre kaleyi toprakla vurmasına rağmen kaleyi düşüremedi. Bunun üzerine kaledeki Pınyanişiler'in maneviyatını kırmak için kardeşi Tatarhan'a, Pınyaniş bölgesini yakıp yıkmasını, taş üstünde taş bırakmamasını emretti. Tatarhan, bu görevi en güzel bir şekilde yerine getirmesine rağmen kaledekilerin maneviyatını kıramadı. Uzun bir muhasaradan sonra kaledekilerin barutunun bitmesi ve kaleye giden su yollarının kapatılmasından sonra kaledekiler can emniyetlerinin sağlanacağı sözü ile kaleyi İmadeddin'e teslim ettiler.⁹⁰ İmadeddin daha sonra Culemêrg'e geri döndü. Bu tarihte ilk kez Çukurca bölgesinde top kullanılmıştır. Aynı zamanda asıl Pınyaniş bölgesi büyük bir tahribata uğramıştır. Bilêcan köyündeki Avdel Ömeran camisinin imam- hatibi Mela Şêxızdinê Serani bu esnada öldürülmüştür.

Osmanlı padişahı Sultan IV. Murad, Şah Abbas'ın aldığı toprakları geri almak için 1635 yılında Revan seferine çıktı. 8 Ağustos 1635 yılında Revan'ı tekrar geri aldı. Revan muhasarası sürerken Urmiye bölgesinden Revan'a yardıma giden otuz bin kişilik bir Safevi ordusu Selmas yakınlarında yollarını kesen Pınyanişi Mir Aziz'in sekiz binden oluşan kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar. Mir Aziz, Safevi ordusunun bütün ağırlıklarını ele geçirerek Van'a gönderdi. Bundan dolayı bu Pınyaniş kavmine "Gazıkıran" ismi verildi.⁹¹ Revan kalesi alındıktan yedi ay sonra tekrar Safeviler tarafından alınmıştır. Bunun üzerine Sultan, tekrar sefere çıkmış ve 1638 yılında Bağdad'ı Safevilerden almış ve ardından 1639 yılında Kasrı Şirin antlaşması ile iki taraf arasındaki sınır yeniden belirlenmiştir. Günümüz Türkiye- İran sınırları büyük ölçüde bu anlaşmaya göre oluşmuştur. Bu arada 1640 tarihinde Hakkâri hakimi İmadeddin, Van valisi Hasan Paşa tarafından öldürülmüş⁹² yerine İzzeddin Şêr geçmiştir.

⁹⁰ Temer, Yazıcı, *a.g.e.*, s. 550- 581.

⁹¹ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zallı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I. Cilt, IV. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 124.

⁹² Yıldırım, Nermin, *Kara Çelebi-Zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-İ Feth-i Revan Ve Bağdad) Tahlil Ve Metin*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 74.

EVLIYA ÇELEBİ ve PINYANIŞİLER

Melek Ahmet Paşa'nın himayesinde seyahatlerini gerçekleştiren Evliya Çelebi, Paşa'nın 1655 yılında Van valisi olarak atanması ile beraber Van ve Tebriz arasındaki seyahatleri esnasında Pinyanişiler'in bölgesinde dolaşarak Pinyanişiler hakkında çok değerli bilgiler vermektedir. Halep valisi olan İpşir Mustafa Paşa, idam edileceği korkusuyla çağırıldığı İstanbul'a gitmemek için Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti arasında bir savaş çıkartmak ister. Bunun için Kasrı Şirin antlaşmasını bozacak bir durumun oluşması için uğraşır. Van valiliği döneminde tanıdığı Pinyanişi beylerine mektuplar göndererek; sulhu bozacak bir şeyler yapabilirseniz ben Van'a serdar olarak atanacağım ve Van'a serdar olarak geldiğimde de sizin has ve sancaklarımızı artıracacağım diyerek onları sulha mugayir iş yapmaya teşvik eder. Bunun üzerine Pinyanişiler, Urmiye, Selmas, Dümbülü bölgelerinde yağma hareketlerine girerek on yedi bin koyun talan ederler. Pinyanişiler'in yağmaya girişmesi Safevilere sefer açmak için fırsat kollayan İpşir Mustafa Paşa'nın kışkırtması sonucu gerçekleşmişti. Bunun üzerine Safevi Şahı, Sadrazam İpşir Mustafa Paşa'dan gereğini yapmasını talep etmiş ancak hiçbir yanıt alamamıştır. Paşa, hiç ilgilenmeyince İranlılar da karşı bir yağma hareketine girişerek on bin kişilik bir ordu ile Pinyaniş köylerini talan ederek kırk bin koyunu götürürdüler. Pinyanişiler, Paşa'ya mektup göndererek durumu arz ederler. Paşa da bu mektupları Sultana arz edip sulha mugayir iş yapıldığını iddia ederek Melek Ahmed Paşa'yı Acem serdarlığına tayin bahanesiyle Van'a sürer. Ancak Melek Ahmed Paşa Van'a ulaşmadan evvel İpşir Mustafa Paşa katledilince yeni sadrazam Kara Murad Paşa, sınır boylarında yaşanan meselelerin çözümü için diplomatik yolların kullanılmasını ister. Bunun üzerine Melek Ahmed Paşa, Safevi Şahı ile sınırın öte yakasındaki valilere nâmeler yazdırıp, elçilerle göndermiştir. Bu bağlamda Evliya Çelebi de Urmiye Hanı Genç Ali Han ile Tebriz Hanı Kayıtmaz Han'a nâme götürmek üzere elçi tayin edilmiş ve Pinyanişiler'in gasp edilen mallarının kurtarılması ile görevlendirilmiştir.⁹³ İşte Evliya Çelebi bu gezileri esnasında Pinyanişiler hakkında çok değerli bilgiler verir.

Evliya Çelebi, Van'a yeni atanan vali Melek Ahmed Paşa'yı karşılayan Kürt beyleri içerisinde Pinyanişi beylerinin olduğunu belirtir.⁹⁴ Van Eyaletine bağlı hükümet ve sancaklardan bahsederken azil kabul etmez hü-

⁹³ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 176.

⁹⁴ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 111.

kümetler bağlamında; Hakkâri, Bidlis, Mahmudi ve Pınyanış hükümetlerinin ismini sayar. Pınyanış Hükümeti hakkında şu bilgileri aktarır: “ bunlar da Mahmudi ad olunur, amma başka hükümettir. Van 'ın doğu tarafında altı konak uzaktır. Beyleri Hasan Bey'dir. Tahtı Hasani Kalesi'dir. Bunlarını diyarının doğusu, güneyi ve kuzeyi üç konak yer Acem diyarıdır. Acem'in Urmiye hanlarından Çevlan Sultan ile müşadırlar. Gece gündüz Acem ile savaş halindedirler. Sayıları altı bin askerdir. Amma gayet kadd-i bala ve zeber-dest tüvana adamlardır. Defalarca Urmiye ve Tebriz hanlarının kırk elli bin askerini altı bin Pınyanışi gazisi ile Acem'i kırmışlardır. Bunların toprağında has, haraç, timar ve zeamet vardır. Diyar-ı Acem'de bunlara Gazikıran derler..... Yukarıda adı geçen dört hükümet fetih esnasında Sultan Süleyman ahitnameleriyle bunlara kendi vilayetleri sancak yoluyla verilmiştir ve sancak sayılırlar. Fakat yurtluk ve ocaklık üzere hükümet olup diğer umera gibi azil ve nasb kabul etmezler. Biri gitse yerini oğluna veyahut uygun bir akrabasına verirler. Başkasına verilmez. Fakat eyaletlerinde diğer sancakların toprağı gibi tahrir olunup ebvab-ı mahsulatı timar ve zeamet kaydedilen mamur köylere vardır. Bir sefer durumunda erbab-ı timarı alaybeğı ile Van Paşası sancağı altında görevlendirildikleri sefere giderler. Buna uymasalar sancakları oğluna veya yakın bir akrabasına verilir”. Evliya Çelebi Pınyanışiler'in doğusunda Beni Kotur, Birados-ti, Çevlani, Dümdümü ve Dümbülülerin yaşadığını aktarır. Bunların Kanuni Sultan Süleyman döneminde Van'a tabi olduklarını fakat Bağdad'ın alınmasından sonra (1638) Safevilere bağlandığını aktarır.⁹⁵ Biz buradan Pınyanışiler'in Osmanlının tam sınır hattında olduklarını geri kalanının Kasrı Şirin antlaşması ile İranlılara bırakıldığını anlıyoruz. Evliya Çelebi, savaş esnasında Van Eyaletinde asker sayısı ve askeri düzen bağlamında da şunları aktarır: “Evvela Süleyman Han ahdi üzere Ali Osman padişahlı Acem diyarına gitse Van Beylerbeyi tali'a-i asker olur. Onun önü sıra Hakkâri hanı çarhacı olur. İlerisinde Mahmudi baş çarhacı olur. Onun da ilerisinde Pınyanışli ve Çolak Mir Azizli ve Gazikıranlar sağda ve solda ve önde ince karavul olup ileride baş ve esir almak ile görevlidirler..... on iki bin asker Hakkâri'dir. Altı bin asker Mahmudi'dir. Altı bin asker Gazikıran-ı Pınyanış'dır. Beş bin asker Bitlis hanıdır”.⁹⁶ Burada aktarılanlardan Pınyanışiler'in, Van Beylerbeyliği içerisinde en öncü kuvvet olmakla çok önemli bir konumda buldukları anlaşılmaktadır. Melek Ahmed Paşa, Bidlis Hanı Abdal Han üzerine gittiğinde Van Paşasına bağlı Ekrad beyleri

⁹⁵ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, a.g.e., I. Cilt, IV. Kitap, s. 123- 125.

⁹⁶ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, a.g.e., I. Cilt, IV. Kitap, s. 125- 126.

de kendisine katılmışlardır. Bu meyanda Pınyanışi beyleri de altı yüz asker ile bu savaşa katılmışlardır.⁹⁷ Bidlis seferi ile Abdal Bey şehri terk ederek kaçmak durumunda kalmıştır. Paşa kendisine yardım eden Kürt beylerine sefer sonrası hediyeler vermiştir. Bu meyanda “*Pınyanışi Bey'ine bir hilat ve bir çeleng ve Gazikıran Bey'ine ..... bir hilat-i fahire ve bir çeleng ihsan olundu*” demektedir. Buradan Pınyanışiler'in Pınyanış ve Gazikıran şeklinde ikiye ayrılıp iki bey tarafından yönetildiklerini anlamaktayız.⁹⁸

Bidlis hanı Abdal Han meselesinden sonra Paşa, Van'a geldiğinde yeni sadrazam Kara Murad Paşa'nın sınır boylarında yaşanan meselelerin çözümü için diplomatik yolların kullanılmasını isteyen emri gelir. Pınyanışi Bey'i adamları ile Paşa'ya gelerek gasp edilen mallarının kurtarılmasını talep ederler. Melek Ahmed Paşa, Safevi Şahı ile sınırın öte yakasındaki valilere nâmeler yazdırıp Evliya Çelebiyi; Tebriz Hanı Kayıtmaz Han, Urmiye Hanı Genç Ali Han, Kotur, Çevlan, Biradost, Harir, Dümdümü, Dümbülü, Selmas, Enzeli ve Avşarlı sultanlarına mektuplarla beraber elçi tayin edilerek Pınyanışiler'in gasp edilen mallarını geri almakla görevlendirmiştir.⁹⁹ 10 Zilkade 1655 tarihinde Evliya Çelebi, yüz Pınyanışi ile Urmiye'ye doğru yola çıktı.¹⁰⁰ Bu gezisi sırasında uğradığı Pınyanış kaleleri ve yerleşim yerleri hakkında bilgiler verir.

Evliya Çelebi Hoşap'a uğradıktan sonra Karahisar Kalesi ve oradan da Pınyanış Kalesine (Ustuvani Hasani) ulaşır. Bu kaleyi şöyle tanıtır: “.... *Osmanlı hükmünde cümle (...) adet Hasani kalesi vardır... biri de bu Hasani kalesidir. Evc-i asumana ser çekmiş kaya üzre vaki' olmuş kudret eli ile kale yaratılmış bir vacibü's- seyr kaledir. Asla âdemoğlu eliyle yapılmış kargir bina duvarı yoktur. Allah'ın emri ile burç burç, beden beden kayadır. Asla yapılışında insan emeği yoktur. ... hakka ki Ad kavminden kalmış ademoğlu işi gar-ı yetimanlardır. Amma kalesi küçüktür. İçinde on kadar hanesi var. Suları sarnıçtır ve zahiresi mağarlarında oldukça boldur. Lakin zalim kalenin havalesi vardır. Amma zerre kadar bu kaleye bir zeval yoktur. Zira eser-i binadan asarın yerinde yeller eser. Hatta 1034 (1625) tarihinde Kel Rüstem Han bu kaleyi sekiz ay muhasara edip toprak ile dövmesine rağmen alamamıştır. Güney tarafında bir kapısı var. Ona merdiven ile çıkılır. Merdiveni ipler ile kaleye çekilip hiçbir taraftan çıkışı yoktur. İnsandan başka bu kaleye bir hayvan giremez. Meğer murgan-ı*

⁹⁷ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 139.

⁹⁸ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 157.

⁹⁹ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 176- 177.

¹⁰⁰ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, *a.g.e.*, I. Cilt, IV. Kitap, s. 179.

hoş- elhanlar pervaz vurup meks edeler. İçinde bir camisi, anbarları ve su sarnıçları vardır.... Bu kaleden aşağı Berdük Deresi kenarında altı yüz adet tahtani Kürt evleri vardır. Amma etrafında rabatı yoktur. Sade hendedtir. Bahçeleri yoktur amma bağları gayet çoktur. Hatta Berdük Nehri kenarında olan çemenzaristan içinde nice bin seramed ve uzun boylu kavak ağaçları vardır. Her biri başını ayyuka çekmiştir”.

Evliya Çelebi, bu kale halkının çocukları hakkında oldukça ilginç bilgiler verir. “Bura halkının çocuklarının cesaretine hayranım. Bu diyarın ağaçlarına su yürümeye başladığı zaman, bütün çocuklar bir yere toplanıp her kavak ağacına yetmiş- seksen, yüz kadar çocuk tırmanır ve tam tepelerine kadar çıkarlar. Ağırılıktan hemen yay gibi eğilip baş aşağı olurlar. Bütün çocuklar ağacın dallarına yarasa gibi sarılıp ağacın ucu ağırlıktan ta yere yatar. Bu kere çocuklar birer birer kendilerini yere atarlar. Ağacın yükü hafifler. Üzerinde ancak kırk- elli oğlan kalır. Amma cesur olanları ta ağacın doruğunda kalır. Bu kez ağaç depreşip kalkmak ister amma üzerinde çocuk çoktur. Birden on kadar çocuk kendini yere atınca kavak gürlenip kalkarak ta öbür tarafa yere eğilir. Bu hal üzerine zavallı ağaçlar hep yatar kalkar. Gariptir hiçbir diyarda kavak ağaçlarının böyle iki tarafa bükülme ihtimali yoktur. Her gün bütün çocuklar ikindi vaktinden sonra hocalarından serbest kalınca o ağaçların üzerinde şakalar edip oynarlar. Acaip seyredilecek bir şeydir... gayet necip ve reşid çocukları var. Bir sengistan ve cezire zemin olmakla babalar bu sınır boylarında çocuklarını ihmal etmişlerdir. Çünkü bu şehirde ancak bir cami, bir mescid ve misafir için bir han var. Bir hamam veya çarşı yoktur. Fakat İpşir Paşa tahriki ile Halep'ten Kızılbaş bu kavmin kırk bin koyununu alıp götürdü. Bu koyunların tahsili ile ilgili olarak memur edildiğimiz Pınyanış kavmi bunlardır. Bunun için bu kavim bize ikram edip adı geçen ağaçlar sayesinde bizi eğlendirdiler. Suyu ve havası gayet latiftir”.¹⁰¹

Evliya Çelebi, Pınyanış kavminin durumu babında da şunları aktarır: “sene 955 (1548) tarihinde Sultan Süleyman Han'a itaat edip yine kendi vilayetlerinin ebvab-ı mahsulatlarıyla ocak Bey'i olmuşlardır. Topraklarında timar ve zeamet yoktur. Tabl ve alem sahibi mir-i mükerremdir. Cümle altı bin adama maliktir. ... Lakaplarında ümerayı Pınyanış diye tahrir olunur. Aklı gözünde, sadıklık özünde, şimşir belinde, hançer elinde atespare adamlardır. Ve gayet ankalardır. Hile ve aldatmadan uzaktırlar. Bunlardan bizimle Van'dan gelen yüz nefer adamları kalıp on nefer adam-

¹⁰¹ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, a.g.e., I. Cilt, IV. Kitap, s. 182.

larıyla Acem tarafına revane olduk".¹⁰² Pınyanış Kalesinden sonra Evliya Çelebi ve beraberindekiler yine Pınyanış hududunda olan üç yüz haneli Pınyanış köyü Rubacık Sultan'dan geçerek Kotur kalesine oradan da Albak Kalesine ve oradan da Pınyanışilere ait Karnıyarık Kalesine geçerler. Karnıyarık kalesini şu şekilde betimler: "Berdük Sultanı hükmünde bir kuh-u bala üzere Şeddadi-bina bir kale-i ziba ve şekli murabbadan tulani-ce vaki' olmuştur. Küçük bir kaledir amma hayli ali püšte üzeredir... içinde aneak bir cami ve bir sarayı ve üç yüz tifenklisi vardır. Aşağı taraftaki rabatında bin adet mamur evleri vardır. Bağ bahçe ve havuzları vardır. Birçok cami, han, hamam ve dükkanları vardır."¹⁰³ Karnıyarık kalesinden sonra Hopaş'tan Berdük Kalesine geçerler. Pınyanışiler'in denetiminde olan bu kaleyi de şöyle anlatır: "bu kale Acem hududu içre vaki' olmuştur. Van Eyaletinde Pınyanış hükmündedir. Acemin yağmaladığı koyunların çoğu bunlarındır. Zira yaylaları Avşarlı kavmi ile müşadırlar. Bu yüksek kalenin banisi 1025 (1616) tarihinde Pınyanışı beylerinden Çolak Mir Azizi yapmıştır. Bu Berdük Kalesi Pınyanışinin Hasani Kalesine oldukça yakındır... Cümle Pınyanışı karşılamaya çıkıp bizi bağlarında misafir ettiler. Berdük Kalesi yararlı ve muhtasar küçük bir kaledir. Hendeği yoktur. Doğu tarafında ağaçtan bir kapısı vardır. Etrafı sekiz yüz adımdır. İçinde iki yüz kadar odaları vardır. Neferleri yine Pınyanış kavmindendir. Üç toçuağzı var ve bir camii var. Dükkanları, han ve hamamları yoktur. Amma her ne murat edersen kıymetli eşyalar oldukça ucuz bulunur. Çünkü Acem diyarı ile komşudur ve Acem içindedir. Kalenin taşra tarafında Davdan Nehri kenarında üç yüz adet bağ ve bahçeli ve kavak ağaçlı mamur bir rabatı vardır. Küçük bir kasabadır. Bir camisi Çolak Mir Azizindir... Bu rabatta ancak üç bin Pınyanış genci sakin olur. Defalarca Acem diyarına girip şahın hanlar hanını defalarca yenmişlerdir. Azgın ve cesur olan sert bir kavimdir. Cümle başlarında Kızılbaş serbendleri üzre çelengli gençlerin her biri beşer onar tıraşsız Kızılbaş başlarını ateşten kılıçları ile tıraş edip kılıçlarını arşa asmışlardır. Hala komşu oldukları Urmiye hanı ve Tebriz hanı ve bütün Acem sultanları bunlara zahire yükleri, atlar ve ipeklerden hediyeler göndererek şerlerinden emin olmaya çalışırlar. Amma Kızılbaş büyük bir asker ile üzerlerine gelerek kırk bin koyunlarını aldılar ve bizim onların koyunlarını almamız için görevlendirildiğimiz kendileri tarafından öğrenilince bizimle Urmiye hanına gelmek istediler".¹⁰⁴ Berdük Kalesinden sonra heyet hem Acem hem de Pınyanışilere tabi olan Kend-i

¹⁰² Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, a.g.e., I. Cilt, IV. Kitap, s. 182.

¹⁰³ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, a.g.e., I. Cilt, IV. Kitap, s. 184.

¹⁰⁴ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, a.g.e., I. Cilt, IV. Kitap, s. 184-185.

Hine ve oradan da Gazikıran (Pınyanışilere) tabi olan Kend-i Harir'e geçip ardından Gazikıran Kalesine ulaşırlar. Pınyanışilere ait Gazikıran Kalesi hakkında şu bilgileri aktarır: *"bu kaleyi Hakkâri beyleri bina etmişlerdir. Bazen Acem eline bazen de Osmanlı eline geçip Van'da Pınyanışi beylerinin Gazikıran'ın ocak beyleri hükmündedir. Bu kavmin yarısı Acem'e tabidir. Çünkü köyleri, kentleri ve mezraları, bağ ve bahçeleri cümle Acem toprağındadır. Kaleleri sarp olduğu için Osmanlıya tabidirler. Amma yine de Mahmudi'nin Pınyanışi kavminden Gazikıranlardandır. Amma çoğu Acem'e tabidirler ... Gazikıran Kalesi, Urmiye sahrasına bakan yalçın bir kaya üzerinde şekli murabba' bir küçük köhne bina ve sarp güzel bir kale-dir. Kale içinde on hanesi ve bey sarayı vardır. Amma mükellef ve havadar olan mamur bir saraydır. Bey'i ocaklık hakimidir. Hala bin askere sahiptir. Ebvab-ı mahsulatı kendine has-ı hümayun kayd olunmuştur. Toprağında timar ve zeameti ciddi yoktur. Mefruz'ul- kalem ve Maktu'ul- Kademdir diyerek ellerinde hattı şerifler vardır. Acem galebe ederse Acem'e tabi olurlar. Onun için Cuma günleri camilerinde hutbe içinde önce Osmanlı sonra İran şahını yad ederler. Amma Osmanlıyı daha fazla severler. Ah Osmanlı bir kere daha gelse diye ah ederler. Zira Acem ile Osmanlı sulh (Kasrı Şirin) edeli fakir olduk derler".¹⁰⁵ Bu anlatılanlardan sınır boyundaki Pınyanışilerin savaş esnasında daha zengin oldukları barış esnasında ise fakirleştiklerini anlıyoruz. Bu da büyük ihtimalle savaş esnasında ganimet, talan ve yağma ile zenginleşmelerine dayanmaktadır.*

Gazikıran bölgesinden sonra artık İran sınırı başlamaktadır. Urmiye'ye ulaşan Evliya Çelebi burada Urmiye hanı Genç Ali Han ile bir görüşme yapar. Buradaki görüşmede İranlılar Pınyanışilerin sulha muğayir iş yaptıklarını, kendilerine ait koyunları yağmaladıklarını ifade ettiler. Kendilerinin bu işi çözmesi için İpşir Paşa'ya başvurduklarını fakat Paşa'nın ilgilenmemesi sonucu kendilerinin karşı bir yağma hareketine giriştiklerini anlattılar. Buna mukabil Evliya Çelebi, Kasrı Şirin antlaşmasını hatırlatarak antlaşmaya göre iki taraf vurgun ve talan yapmayacak ve asker çıkarıp top ve nefir ile tüfenk atılmayacaktı. Duruma göre Pınyanışiler gece baskınları ile top ve tüfenk kullanmaksızın yağmada bulunmuş buna mukabil Acem tarafı ise on bin kişilik bir ordu ile Pınyanışilere top ve tüfek ile saldırmışlardır. Bunun için Pınyanışilerin zararı sulha göre giderilmek zorunda idi. Bunun üzerine Genç Ali Han, Pınyanışilerin talan edilen koyunlarını geri iade etmek zorunda kaldı.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, a.g.e., I. Cilt, IV. Kitap, s. 185.

¹⁰⁶ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, a.g.e., I. Cilt, IV. Kitap, s. 188- 190.

18. YÜZYILDA OSMANLI ve İRAN ARASINDA PINYANIŞİLER

Kasrı Şirin antlaşmasından sonra uzun bir süre Osmanlı ve Safeviler arasında herhangi bir çatışma yaşanmadı. Yukarıda Evliya Çelebinin de Pinyanişilerin dilinden aktardığı: “*Zira Acem ile Osmanlı sulh (Kasrı Şirin) edeli fakir olduk*” cümlesi sulh döneminde sınır boylarındaki sessizliğin bazen olumsuz sonuçlarını da gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. XVIII. yy’a gelindiğinde Afgan ve Lezgi isyanları ile dağılmanın eşiğine gelen Safevi Devleti’nin topraklarına, 1722 yılında Rusya’nın müdahale etmesi; Osmanlı Devleti’nin bunu fırsata çevirerek 1723 yılında Safevi topraklarını işgale başlamasına yol açmıştı. Osmanlı kuvvetleri kısa sürede Safevi Devleti’nin batısındaki Tiflis, Gence, Revan, Tebriz, Hemedan ve Kirmanşah gibi bölgeleri işgal etti. Fakat neticede 1727’de yapılan barış antlaşması ile Osmanlı Devleti’i işgal ettiği Safevi topraklarını elinde tutmayı başardı. Bu arada ortaya çıkan Nadir Şah, Afganlıları 1729’da Safevi topraklarından çıkardı ve ardından Osmanlı Devleti ile giriştiği mücadelede hem Osmanlı kuvvetlerini Safevi topraklarından çıkardı, hem de Safevi hanedanını yıkıp 1736’da kendini şah ilan etti. Böylece İran’da 221 yıllık Safevi Devleti yıkılıp yerine yeni bir devlet ve hanedan kuruldu. Nadir Şah, 1746 yılına kadar Osmanlı Devleti ile savaştı. Sonunda, 1746’da Osmanlı Devleti ile Kerden barış antlaşmasını imzalayarak savaşa son verdi. Osmanlı Devleti’nin 1723’de başlayan İran macerası Osmanlı Devleti’ne hiçbir yarar sağlamadı.¹⁰⁷ İşte bu dönemdeki savaşlarda Pinyanişiler’in tekrar boy gösterdiğini görüyoruz.

1723 yılında İran’ın hem iç karışıklıklar hem de Rusya ile savaş halinde olması Osmanlı Devleti’nin İran’a yönelik hamle yapması için uygun bir ortam sundu. Aynı yılın kış ve bahar ayları boyunca gerekli hazırlıklara girişen Osmanlı Devleti, Erzurum Valisi Vezir Silahdar İbrahim Paşa’nın seraskerliğinde Haziran 1723’te İran cephesini açtı.¹⁰⁸ Bu meydana Tebriz’in alınması için Van valisi Vezir Köprülüzade Abdullah Paşa 1723 Ağustos aylarının sonuna doğru tayin edildi. Paşa, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1724 yılının ilkbaharında harekete geçti. Fakat Tebriz üzerine yürümeden önce hem askerî hem de lojistik açıdan Safevilerin erzak ve mühimmat depolamak için kullandığı Hoy ve Çors üzerine yürüdü ve 16 Mart 1724’de Hoy kalesini kuşattı. 53 günlük kuşatmadan sonra

¹⁰⁷ Külbilge, İker, *18. Yüzyıl’ın İlk Yarısında Osmanlı- İran Siyasi İlişkileri (1703- 1747)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010, s. 344- 348.

¹⁰⁸ Külbilge, İker, *a.g.e.*, s. 113.

Hoy kalesi alındı. Hoy'un düştüğünü haber alan Çors ahali de Mayıs ayının ortalarına doğru Osmanlı kuvvetlerine teslim oldu.¹⁰⁹ Bu bölgele-
rin alınmasından önce bölgede önemli bir güç olan Pınyanışiler Hatem-
han Bey önderliğinde Selmas bölgesinin Osmanlı Devletine bağlanması
noktasında büyük yardımlarda bulundu. Bundan dolayı hakimi olduğu So-
may sancağına ek olarak Selmas ve nahiyeleri olan Kürd Kıran, Enzel ve
Karabağ da kendisine verildi. Çelebizade Asım Efendi bu durumu şöyle
aktarmaktadır: "*İtaat-i ahali-i Selmas ve Kürdkıran ve Karabağ ve Enzel.*
Kürd beylerinden yurtluk ve ocaklık olarak Somay sancağına mutasarrıf
olan Hatemhan Bey'in memur olduğu başarılı seferde başarılı hizmetleri
ve 'avattıf-ı sultanıyyeye kesb-i liyakat ettiğinden kadim ecdadı yurdu olan
Selmas sancağı ve bu sancak civarında olan Kürdkıran, Karabağ ve Enzel
nahiyeleri halkını Osmanlı Devletine itaat ettirmekle, o bölgeleri can ve
malı pahasına korumakla adı geçen bölgeler Somay Sancağına eklene-
rek ve hükümet şekli ile senelik miriye dört bin kuruş ile Tebriz Seraske-
ri Abdullah Paşa tarafından kendisine verildi. Ayrıca Hatemhan unvan-ı
hükümet ile maksud-ı akran kalmı"¹¹⁰ Hoy ve Çors bölgelerinin alınması
esnasında da Pınyanışilerin katkısı: "*fethi Hoy ve Çors. .. Kabail ve aşi-*
retlerinin savaşabilen adamları ile Somay hakimi Hatemhan ve eski Hak-
kâri şimdiki Elbak Bey'i İbrahim Bey .. Hoy taraflarına yönlendirildi"¹¹¹
diyerek belirtmektedir.

Osmanlı ordusu, Ağustos başlarında Hoy'un güneyindeki Tasuc'u
ele geçirdi. Van valisi Abdullah Paşa, burada 13 gün kadar konakladı. Bu
süre zarfında Paşa, seferin güvenliği ile ilgili tedbirler aldı. Afşar taifesi-
nin, ordu Tebriz kuşatmasında iken, zahire hatlarını vuracağı haberi alın-
dığından; buna engel olunması için o sırada Urmiye kuşatmasında olan
Hakkâri hakimi bu işe memur edildi¹¹² Ağustos sonlarına doğru Tasuc'dan
Tebriz'e hareket eden Osmanlı ordusu, 31 Ağustos günü Tebriz önlerine
geldi. Kuşatma 1 Eylül günü başladı. Fakat hem sefer mevsimi olmaması
hem de güçlü direniş Tebriz'in düşmesini engelledi. Kuşatma esnasında
Osmanlı ordusuna yardım getiren Halep Valisi İbrahim Paşa'nın üzerine
bir saldırıda bulundular.¹¹³ Yardım kuvvetleri üzerine yapılan bu saldırı-
yı def etmek için Abdullah Paşa'nın bayraklarıyla Boğazlıyanlızade Mu-

¹⁰⁹ Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 118- 119.

¹¹⁰ Çelebizade Asım Efendi, Çelebizade Asım Tarihi, (Transkripsiyonlu Metin Ali Aktaş), 2008, s. 55, www.yazoku.net, 08. 18. 2014.

¹¹¹ Çelebizade Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 55.

¹¹² Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 141- 142.

¹¹³ Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 142.

hammed Paşa ve Selim Paşa, Binanişin (Pınyanışi) hakimi Hatemhan Bey süratle o tarafa yönlendirildi. Bunun üzerine Kızılbaş hanları, adı geçen Osmanlı kuvvetleri karşısında yenilerek yedi yüz gülle, altmış bir adet zemburek, iki şahi topu meydanda bıraktılar.¹¹⁴ Yoğun kar yağışı ve askerde bıkkınlık görülmesi üzerine Osmanlı kuvvetleri kuşatmaya son verdi. Asker kışı Tasuc'da, Paşa ise kışı Hoy'da geçirdi. 1725 kışı boyunca Abdullah Paşa, Tebriz'in alınması için kuvvet topladı.¹¹⁵ Bu meyanda Çelebizade Asım Efendi, Tebriz kuşatması için Osmanlı kuvvetleri ile hazır bulunan Kürt beyleri arasında Pınyanışi Bey'i Hatemhan Bey'i de sayarak şöyle der: "... altı yüz nefer ile Mahmudi hakimi ve altı yüz nefer piyade ile Bitlis hakimi ve dört yüz nefer piyade ile Somay mea Selmas nevahi-i Kürdkıran, Karabağ ve Enzel hakimi... beş yüz nefer piyade ile Elbak hakimi. ... ulufe ve bahşişleri miriden verilmek üzere Hakkâri tarafından iki bin piyade... Tasuc kışlağında toplandı",¹¹⁶ 28 Temmuz 1725'de başlayan Tebriz kuşatması dört gün sonra Tebriz'in düşmesiyle bitti¹¹⁷ 1725 yılının Aralık ayının sonlarında Urmiye'nin de Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiği haberi İstanbul'a ulaştı.¹¹⁸

Pınyanışilere ait Somay bölgesi 1673, 1680, 1702 tarihlerinde Yurtluk- ocaklık statüsünde sancak olarak görünmektedir.¹¹⁹ Yine 1717, 1719, 1730, 1740, 1750 tarihlerinde de Somay bölgesi Somay Maa (ile) Selmas Hükümeti (Selmas'ın Kürd Kıran, Karabağ ve Enzel nahiyeleri ile birlikte) hükümet statüsünde görünmektedir.¹²⁰ Bunun dışında yine Pınyanışilere ait Belican (Bilêcan) sancağı 1673, 1700, 1717, 1719, 1722, 1730, 1740 ve 1750 tarihlerinde yurtluk- ocaklık statüsünde görünmektedir.¹²¹

¹¹⁴ Çelebizade Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 105.

¹¹⁵ Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 143.

¹¹⁶ Çelebizade Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 127.

¹¹⁷ Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 143-144.

¹¹⁸ Külbilge, İlker, *a.g.e.*, s. 146.

¹¹⁹ Kılıç, Orhan, "Ocaklık Sancaklarının Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 11, Sayı: 1, Elazığ Ocak 2001, s. 262-263; Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, s. 69; Kılıç, Orhan, "Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXI, İstanbul, 2001, s. 192.

¹²⁰ Kılıç, Orhan, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlılar*, VI, YTY, Ankara, 1999, s. 98; İbâşi, Mehmet, "Van Valileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Sayı: 29, Erzurum, 2006, s. 197-198.

¹²¹ Kılıç, Orhan, "Ocaklık Sancaklarının Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 11, Sayı: 1, Elazığ Ocak 2001, s. 262-263; Kılıç, Orhan, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlılar*, VI, YTY, Ankara, 1999, s. 98; Kılıç, Orhan, "Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri

26 Mart 1724 tarihinde Somay Maa Selmas Hükümeti, Hatemhan Bey'e tevcih edilmiş, 18 Şubat 1724'te de Belican sancağı Murtaza Bey'e tevcih edilmiştir.¹²² 1740 yılına kadar bunların görevleri başında oldukları anlaşılmaktadır.¹²³ 1750 tarihinden 1800 yılına kadar Somay yurtluk- ocaklık olarak varlığını sürdürmüştür.¹²⁴

XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA ŞAHKULU OĞULLARI ve YIKILIŞ DÖNEMİ

XIX. yy'ın başlarından itibaren Azerbaycan ve Kafkas bölgelerinde Rusya etkinliğini artırırken Osmanlı ve İran oldukça zayıflamıştır. Bu devletler kendi aralarında birçok kez savaşmış ve bu savaşlar esnasında sınırlar sık sık değişime uğramış, bölge büyük bir yıkıma uğramıştır. Osmanlı ve İran sınırında yaşayan aşiretler sınır bölgesini doğal bir yaşam alanı olarak gördüklerinden iki devletin otoritesinin oldukça azaldığı bu dönemde kesin hatları belli olmayan bu sınır boylarında başa buyruk hareket etmişlerdir. Onları denetim altına almak isteyen İran veya Osmanlı devletleri arasındaki çekişme onların yaşam tarzlarını yeniden şekillenmesine ve hareket alanlarını değişmesine sebep olmuştur. Bu otorite savaşları içerisinde Kürt beyleri ve aşiretleri iki devlet arasında gidip gelmiştir. 1803-1817 Rusya ve İran arasında yaşanan savaşlarda maiyetlerinin temini ve bütün yükümlülüklerden muafiyetleri karşılığında Azerbaycan hakimi Şehzade Abbas Mirza, Kürt beylerini ve aşiretlerini kendi tarafına çekmeyi başardı.¹²⁵ Bu meyanda Rusya'ya karşı Hakkâri Bey'i Mustafa Bey'den yardım talebinde bulunmuş fakat Mustafa Bey ret etmiş ama Hakkâri Bey'ine bağlı olan Şahkulu Oğullarının son temsilcisi İsmail Bey Bıléli'yi yardıma ikna etti. Bunun üzerine Hakkâri emiri İsmail Bey üzerine yürüdüyse de başarılı olamadı.¹²⁶ Bu dönemde Van valisi olan Derviş Paşa başına buyruk hareket

(1558- 1740)", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXI, İstanbul, 2001, s. 193; İnbaşı, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, Erzurum 2007, s. 248-249.

¹²² Muş, Bulanık'ta Pınarı bölgesi olarak Bilinen Bilican dağında Murtaza Bey Kalesi diye bilinen eski bir kale bulunmaktadır. Bu durum Bilican sancağının bu bölgede olduğuna dair bir intiba uyandırmaktadır.

¹²³ Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tercihati*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, s. 196.

¹²⁴ İnbaşı, Mehmet, *a.g.m.*, s. 248-249.

¹²⁵ Bingül, Şeyhmus, *Tanzimat Dönemi Merkezileşme Çabaları Sürecinde Van Ve Çevresindeki Aşiretlerin İskan Ve Adaptasyon Problemleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 105.

¹²⁶ Nizar Eyub Gulı, *Muhtasar Ahvali Umera, Kurteyak Ji Diroka Mirên Hekari*, Spirêz Yay., Duhok, 2012, s. 173.

ederek ahaliye zulmetmeye başlamıştır. Hem Derviş Paşa'nın zulmü hem de Abbas Mirza'nın Rusya'ya karşı yardım baskısına daha fazla dayanamayan Hakkâri Bey'i Mustafa Bey de 1814'te İran'a tabi oldu.¹²⁷ Derviş Paşa'nın Osmanlı Devletine isyan etmesinden dolayı yakalanarak 1819'da idam edildiğinde Mustafa Bey, Van'a gelerek tekrar Osmanlı Devletine tabi oldu.¹²⁸

1822-1823 tarihlerinde İran, Somay ve Biradost bölgelerine asker sevk ederek bölgedeki ileri gelenleri ele geçince bunların sahip oldukları topraklar fiilen İran'ın denetimine geçti. Bölgede o dönemde hiçbir Osmanlı memuru bulunmuyordu. Bu nedenle Osmanlı bu durumdan geç haberdar olmuştu.¹²⁹ Bu bölgeler 1906- 1907 yılına kadar İran'ın egemenliğinde kalmıştır. 1828 yılında Rusya'nın İran ve 1829'da Osmanlı ile savaşları neticesinde Osmanlı ve İran'ın Kafkasya bölgesinde hakimiyetleri yok olmuş, Osmanlı ve İran sınırı olan Azerbaycan ve Van bölgesinde de Rusya'nın etkinliği artmıştır. Bu savaşlardan sonra 1834'de Osmanlı ve İran sınır tespiti ve Van Eyaleti'ne bağlı Hakkâri Sancağındaki bazı yerlerin tahliye ve teslimi ile ilgili konularda görüşmek üzere toplanmışlardır. Van ile Hakkâri bölgesinde iki devlet arasındaki sınır tanzimi noktasında, neredeyse ihtilaf kalmayacak derecede önemli kararlar alınmasına¹³⁰ rağmen Somay ve Biradost bölgeleri yine İran'ın elinde kalmıştır.

Osmanlı Devleti 1833'te başladığı merkezileşme hareketleri ile 1849 yılına kadar bütün Kürt beyliklerini ortadan kaldırmıştır. Yüzlerce yıl kendi beyleri tarafından yönetilen Kürt toplumu büyük bir değişim sürecine girmiştir. Beylerden boşalan otoriteyi ağalar ve şeyhler doldurmaya başladığı gibi beylikler şeklinde örgütlenmiş olan Kürt toplumu aşiretler halinde daha alt parçalara bölünmeye başlamıştır. Osmanlı- İran ve Rusya arasındaki savaşlarda değişen sınırlar neticesinde büyük göç dalgaları olmuş, bölgenin demografisi altüst olmuştur. Kafkasya ve Kuzey Azerbaycan'da yaşayan göçebe Kürt ve Türkmen aşiretler Van bölgesi ve kuzeyine yerleşerek yeni bir güç halinde ortaya çıkmaya başlamışlardır. Hayderan, Sıbki, Celali, Milli ve özellikle Şikakiler daha gözle görülür bir

¹²⁷ Uluerler, Sıtkı, *XXIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı- İran Siyasi İlişkileri (1774- 1848)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2009, s. 266.

¹²⁸ Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, Doz Yay., İstanbul 2007, s. 38.

¹²⁹ Gencer, "Fatih, Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 30, Sayı: 49, 2011, s. 79.

¹³⁰ Bingül, Şeyhmus, *a.g.e.*, s. 387- 388.

şekilde ortaya çıkmışlardır.¹³¹ Bir zamanlar Osmanlı ve İran sınırı boyunca uzanan hatta etkin olan Mahmudi, Hakkâri, Pınyanışi ve Xani aşiretleri bunlar karşısında etkinliklerini kaybetmişlerdir. Mesela 1828 yılında Ruslar tarafından işgal edilen Selmas ve Çehrik Kalesi, 1864 yılında Avdoyiler (Şikaki) tarafından ele geçirildi.¹³² Bütün bunlar bize Kürt özerklik döneminin yok oluşu ile Kürt aristokrasisinin el değiştirmesi şeklinde ortaya çıkan değişim sürecini gözler önüne sermektedir. Bu dönemde Şahkulu Oğulları öncülüğünde kurulan, bazen yurtluk- ocaklık bazen de hükümet statüsünde varlığını devam ettiren Pınyanış beyliği dağılmış ve Somay, Selmas, Serelbak, Şipiran ve Başkale Pınyanışileri şeklinde daha küçük alt kollara ayrılmıştır. Örneğin 1849'da sürgüne gönderilen son Hakkâri Bey'i Nurullah Bey'den sonra Hakkâri bölgesinde direnişe destek veren Yüksekova Pınyanışileri ağalarından olan Xırwata'lı (Büyükçiftlik Beldesi) Mehmed Ağa, Mirza Ağa ve Bılêcanlı Nazır Ağa'nın da yakalanarak sürgüne gönderilmesi¹³³ Şahkulu Oğullarının etkinliklerini tamamen kaybettiğini göstermektedir.

1905'te Rusya'nın Azerbaycan topraklarındaki ilerleyişine de tedbir olmak üzere, Osmanlı Devleti, 1906-1907 tarihleri arasında son kez Urmiye, Selmas, Hoy, Somay, Bıradost ve Enzel bölgelerini ele geçirmişse de¹³⁴ iki devlet arasındaki hudut meselesi 1913 İstanbul protokolü ile çözülmüş ama I. Dünya savaşı nedeniyle uygulanamamıştır. Böylece Pınyanışiler'in yaşadığı Soma, Selmas, Şipiran, Enzel ve Urmiye bölgeleri kesin olarak İran yönetiminde kalmıştır.

¹³¹ 1843 ve 1847 yılları arasında Osmanlı ve İran arasındaki sınır sorunlarını halletmek için toplanan iki devlet heyetlerinin tartışmaları ve özellikle Osmanlı temsilcilerinden Enveri Efendi'nin bölge aşiretleri hakkında verdiği malumat. Bkz. Aykun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843- 1847) ve Osmanlı- İran Hudut Anlaşması*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995, s. 153- 158.

¹³² Bolat, Gökhan, *Ermeni Meselesi'nde İran'ın Rolü ve Osmanlı- İran İlişkilerine Etkileri (1876- 1909)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2010, s. 21.

¹³³ Hakan, Sinan, *a.g.e.*, s. 276.

¹³⁴ Sarıçioğlu, Melike, *Osmanlı- İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847- 1913) ve 1913 İstanbul Protokolü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009, s. 109- 111.

KAYNAKÇA

- Aydođmuşođlu, Cihat, *Şah Abbas ve Zamani*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.
- Aygun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843- 1847) ve Osmanlı- İran Hudut Antlaşması*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995.
- Bidlisi, Şerefhan, *Şerefname*, (Çev: M. Emin Bozarslan), Deng Yay., 3. Baskı, İstanbul 2006.
- Bingöl, Şeyhmus, *Tanzimat Dönemi Merkezileşme Çabaları Sürecinde Van Ve Çevresindeki Aşiretlerin İskan Ve Adaptasyon Problemleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.
- Bolat, Gökhan, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı- İran İlişkilerine Etkileri (1876- 1909)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2010.
- Çelebizade Asım Efendi, *Çelebizade Asım Tarihi*, (Transkripsiyonlu Metin Ali Aktaş), 2008, www.yazoku.net.
- Esin, Zafer, *Osmanlı Klasik Döneminde Van Gölü Havzasında Yaşanan Ayaklanma ve Eşkıyalık Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007.
- Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I. Cilt, IV. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Gencer, "Fatih, Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Deđişimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 30, Sayı: 49, 2011.
- Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817- 1867)*, Doz Yay., İstanbul 2007.
- İnbaşı, Mehmet, "Van Valileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Sayı: 29, Erzurum, 2006.
- _____ : "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancađı ve İdarecileri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, Erzurum 2007.
- İskender Bey Türkmen, *Târih-i Alem Arayı Abbasi*, I, Haz. İrec Afşar, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1387.

İzgi, Şuayib, 986 (1578) *Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri: (s. 201-400) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

Kaplan, Yaşar, "Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdınan ve Nehri", *Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri* (24-26 Mayıs 2013), Hakkâri Valiliği Yayınları, İstanbul, 2014.

Kılıç, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, Sayı: 10, Ankara, 1999.

_____ : "Ocaklık Sancaklarının Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 11, Sayı: 1, Elazığ Ocak 2001.

_____ : "Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558- 1740)", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXI, İstanbul, 2001.

_____ : "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlılar*, VI, YTY, Ankara, 1999.

_____ : *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Teveihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997.

_____ : "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği", *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005.

_____ : *XVI ve XII. Yüzyıllarda Van (1548- 1648)*, Van Belediye Başkanlığı, Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, No: 6, Van, 1997.

Külbilge, İlker, *18. Yüzyıl'ın İlk Yarısında Osmanlı- İnan Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

Mirza Bey Cünabadi, *Ravzatü's- Safeviyye, Tarih-i Devri Safeviye*, I, (Neşr. Gulam Rıza Tabatabaî Mecid), Bunyad Mevkufat Doktor Mahmud Avşar, Tahran, 1378.

Nızâr Eyub Guli, *Muhtasar Ahvali Umera, Kurteyak Jı Dirocka Mirên Hekari*, Spirêz Yay., Duhok, 2012.

Özkılınç, Ahmet ve diğerleri, *294 Numaralı Hınıs Livâsı Mufassal Tahrir Defter (963/1556)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi

Daire Başkanlığı Yayın No: 46, Defter-İ Hâkânî Dizisi: VI, Ankara 2000.

Sarıkcıoğlu, Melike, *Osmanlı- İnan Hudut Anlaşmazlıkları (1847- 1913) ve 1913 İstanbul Protokolü*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009.

Sevgen, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982.

Tekin, Zeki, "Zeynel Bey ve Oğullarının Hakkâri Hâkimliği Mücadelesi ve İsyanları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X/2, 2007.

Temer, Yazıcı, *Mirnameya Hekariyan*.

Uluerler, Sıtkı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı- İnan Siyasi İlişkileri (1774- 1848)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2009.

Yaşaroğlu, Abid, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi koşuolar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. tahlil ve transkripsiyon)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

Yazıcı, Murat, *39 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (s. 119-240)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.

Yıldırım, Nermin, *Kara Çelebi-Zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername Adli Eseri (Tarihçe-İ Feth-İ Revan Ve Bağdad) Tahlil Ve Metin*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Yüce, Oğuzhan, *59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007.

Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ

MOLLA HÜSEYİN BATEİ
VE KÜRTÇE MEVLİD GELENEĞİ

MOLLA HÜSEYİN BATEİ VE KÜRTÇE MEVLİD GELENEĞİ

Doç.Dr. Vecihi SÖNMEZ¹

Özet

Mevlid, Hz. Muhammed'in doğumunu ve mucizelerini anlatan mesnevi tarzındaki metinlerdir. 10. yüzyıldan sonra ise, Hz. Peygamberi, bazı devlet büyüklerini ve tarikat şeyhlerini anmak, Allah'a şükretmek için yapılan merasimlerin ismi olmuştur. İslam dünyasında farklı dillerde yazılmış yüzlerce mevlid örneği vardır. Hakkâri ve çevresinde de çok sayıda mevlid yazılmıştır. Hüseyin Batei'nin yazdığı mevlid ise hiç şüphesiz ki bunların en yaygın olarak okunanıdır. Bölgedeki mevlid törenleri de Türkiye'nin diğer bölgelerinde yapılan törenlerden farklı sosyal özellikler taşımaktadır.

Abstract

The Tradition of Mawlid in Hakkâri and Its Comparative Analysis With Some Provinces

Mawlid al Nabi, written in style of Mathnawi, is a kind of text which tells the birth and miracles of Prophet Mohammed. After 10. century, it has turned out to be the name of ceremonies during which the Prophet, some of the state governors and the sheiks of state have been commemorated and Allah has been praised. There are hundreds of examples of Mawlids written in different languages in the Islamic world. There are also lots of Mawlids written in Hakkâri and its neighborhood. The one that was written by Huseyin Batei is undoubtedly the most widely known and read. The Mawlid ceremonies held in the region have different social characteristics from the ones in the other parts of Turkey as well.

Anahtar Kelimeler: Mevlid, Mevlid Töreni, Hüseyin Batei.
Key Words: Mawlid, Ceremony of Mawlid, Huseyin Batei.

¹ YYÜ İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

Giriş

İslam dünyasında Hz. Muhammed'e duyulan sevgi ve muhabbetin tezahürü olarak ibadet aşkıyla şiir yazma geleneği ilk dönemlere kadar gitmektedir. Bugün Kürt halkı arasında yaygın olarak okunan Hüseyin Bateî'nin mevlidi de yaklaşık beş yüz yıl önce yazılmış böyle bir eserdir. Daha çok kırsal bölgelerde yaşayan Şafiî halkın okuttuğu bu eser, köyden şehre artan göçlerle beraber bütün bölgede çokça okutulmaya başlanmıştır. Bölgedeki mevlidlerin folklorik yönleri Batı'daki şehirlerden ayrıldığı gibi mevlid okutanların nitelikleri de farklılık göstermektedir. Modernleşme, kültürel gelişmişlik, alternatif etkinliklerin artması gibi sebeplerle Türkiye'nin birçok yerinde son 10 yılda tasavvuf sanat müziği, sema, kılıç kalkan gösterisi ve mehter takımı ile yapılan cemiyetler yaygınlaşmaktadır. Özellikle kültür seviyesi artan ve geleneksel çevreden uzaklaşan muhafazakâr cemaat tarikat kültürü alanlar ile din eğitimi görenler mevlidli programlara daha mesafeli durmaktadır. Çünkü bu mevlid geleneği zamanla batıl anlayışlara dönüşebilmektedir.

Bateî, Mevlidi'nin de benzer sebeplerle popülerleştiği düşünülebilir. Yörede özellikle okutulan mevlidlerde medrese çevresinde yazılmış bu eserin nasıl zamanla popülerleştiği açıkça görülmektedir. Bazı kesimlerde mevlid okuma ve okutmanın Hz. Peygambere sevgi ve bağlılık sebebiyle yapılmasından ziyade maddi bir menfaatin sağlanması ya da bazı sıkıntılardan kurtulmak için yapıldığı kanaati oluşmuştur.

Bölgede ekonomik sistemin modern ekonomi ile yeterince uyumlu olmaması, toplumsal sınıfların modern toplumlardaki gibi üst, orta ve alt tabaka şeklinde sınıflandırılmasını zorlaştırmaktadır.² Büyük fabrikaların olmaması, yabancı iş gücünün şehre gelmemesi, kültür sanat etkinliklerinin zayıflığı, tarımın ciddi bir geçim kaynağı olması gibi sebepler şehirde sınıflaşmayı önlemektedir. Bu durumda da insanlar sosyal ekonomik statülerine göre değil akrabalık ilişkilerine göre toplumda bir değer kazanmaktadır.³ Böyle bir toplumda da geleneğin önemli bir ögesi olan mevlidin cemiyetlerde okutulup okutulmayacağı ya da hangi cemiyetlerde okutulacağı bireysel tercihten ziyade aile geleneği ile ilgili bir konu olarak görülebilir. Modernleşmenin ve bireyselliğin daha ileri olduğu toplumlarda ise fertlerin tercihinin öne çıkması beklenebilir.

² Ergil, Doğu, *Kürtleri Anlamak*, Timaş Yay. İst. 2010, s. 135; Sertel, Âdem, *Mevlid İlahiler ve Sohbetler*, Şadırvan Yay., İst. 2009, s. 14.

³ Ergil, Doğu, a.g.e., s. 135136.

Mevlid, hatim gibi törenler yeni neslin “dini sosyalleşmesinde” önemli bir rol oynamaktadır.⁴ Ayrıca modernleşmenin ileri düzeyde olduğu şehirlerde ve semtlerde ölüm, bebek ve sünnet mevlidlerinin dinî geleneğin devamını sağlama açısından önemli olduğu görülmektedir.⁵ Tüketim toplumu huzuru yine ilahi ya da kısmen *insani* dinsel oluşumlarda aramaya başlamıştır.⁶ Dolayısıyla din ya da dini kabul edilen ritüeller şekil değiştirerek modern toplumda mevcudiyetini devam ettirmektedir. Bu bağlamda bölgenin dini hayatında *yeniden kutsala dönüş* gibi bir durumun olup olmadığını söylemek ancak derinlemesine yapılacak başka çalışmaların konusudur. Fakat mevlid programlarının içeriğinin daha modern hale gelmesi ve genç, okumuş kitlelere hitap etmesi toplumun sekülerleştiği düşünülen ya da sekülerleşmesi beklenen kesimlerinde mevlid okutmaya ilgiyi artırmaktadır. Senfoni Orkestrasının mevlidi icra etmesi, sazların mevlid törenlerinde kullanılması toplumun bir kısmında memnuniyetle karşılanmaktadır.⁷ Sonuç olarak, mevlid gibi halk dindarlığının bir ögesi kabul edilen ritüel, toplumun elitleri arasına şekil değiştirerek olsa girme imkanı bulmaktadır. Son yıllarda artan enstrüman eşliğindeki törenlerin eğitilmiş, genç kitlenin mevlid okutma ve dinlemeye ilgisini artırdığı tespit edilmiştir.

Toplumda Allah’a şükrün bir aracı, Hz. Peygambere sevgi ve bağlılığın bir göstergesi ve toplumsal kaynaşmaya bir vesile olarak görülen mevlid törenlerinin bölge halkı tarafından devam ettirildiği görülmektedir. Birçok gelenek gibi bu geleneğin de değişim yaşadığı ve bazen de amacından saptırıldığı gözlenmiştir. Yine modernleşme süreci ile beraber mevlid uygulamalarının farklı bir şekil alması dindarlık ve din kültürünün dönüşümü açısından dikkat çekicidir.

I. MEVLİD VE TARİHÇESİ

“Mevlid” Arapça bir kelime olup “doğmak”, “doğum zamanı”, “doğum yeri” ve “bir sevinç sebebiyle yapılan toplantı” anlamlarına gelmektedir.⁸

⁴ Kaya, Mevlüt, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, Etilt Yay. Samsun, 1998, s. 159.

⁵ Léger, D. Hervieu, “Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler”, Çev. Halil Aydınalp, *Din Sosyolojisi*, Ed. İhsan Çapcıoğlu Bünaymin Solmaz, Çizgi Yay. Konya, 2006, 148

⁶ Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam Yay. İst. s. 27.

⁷ Küse, Ali, *Emeller Aleykümselem Der Mi?* İz Yay. İst. 2011, s. 219

⁸ OsmanlıcaTürkçe ansiklopedik büyük lûgat, Türdav Yay. İst. 2000.

En geniş manası ile mevlid, dinitoplumsal olarak kutsal ve önemli kabul edilen günlerde Hz. Muhammed'in hayatını anlatan şiirlerin okunduğu, Kur'an tilavetinin yapıldığı, ilahilerin söylendiği ve halka yemeklerin, tatlıların, şerbetlerin dağıtıldığı törenleri ifade etmektedir. Mevlid kelimesinin çok bilinmeyen anlamlarından birisi, bir başarıya ulaşma veya felaketten kurtulma sevinciyle yapılan toplantı ve cemiyetleri ifade etmesidir.⁹ Günümüzde halk arasında yapılan dini nitelikli hemen her cemiyete, mevlid tilaveti yapılmasa dahi *mevlid* denmesi muhtemelen meşhur olmamış bu anlama dayanmaktadır.¹⁰

Bir kısım araştırmacılara göre, ilk mevlid uygulamaları Hz. Peygamber'den kısa bir süre sonra Hz. Ömer zamanında yapılmış ve Hz. Ömer, mevlid haftası eğitime ara vermiştir. Endülüs Emevileri de bu uygulamayı devam ettirmiştir.¹¹ Fakat bu görüş çok kabul görmemiştir. Mevlidin bid'at olduğunu söyleyen âlimler de kendilerine, sahabenin bu kutlamaları yapmadığından delil çıkarmışlardır.¹² Daha güvenilir kaynaklar ise ilk mevlid törenlerinin Mısır'da Fatımiler zamanında yapıldığını ve bu kutlamaların Erbil'deki törenlerin öncüsü olduğunu söylemektedir.¹³ Bu merasimler daha çok saray içerisinde, halktan uzak, resmi ve biraz da siyasi amaçla yapılmaktaydı. Mısır'daki törenlerde belirli bir şiir de öne çıkmış değildi. Ayrıca bu dönemdeki kutlamalar sadece Hz. Peygamber için değil, Hz. Fatıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Ali ve devrin halifesi için de yapılırdı. Bazı kaynaklara göre Irak bölgesinde de mevlid kutlamalarının erken dönemlerde başlamış olduğu görülmektedir. Gökbörü'den önce yaşamış olan İbnü Cevzi (v. 1201), Bağdat çevresindeki mevlidlerden ve mevlid okutanın alacağı mükâfattan bahsetmiştir. Fakat bu kutlamaların mahiyeti bilinemediğinden bu bilgiler çalışmanın konusu olan mevlid törenlerinin tarihine kaynak olarak kabul edilmemektedir.¹⁴

Bugünkü uygulamaya benzer ilk mevlid Selçukluların Erbil Atabeyi M. Gökbörü (v. 1232) zamanında yapılmıştır. Bu mevlidler halka açık ve oldukça şaşaalı idi. Genel kabule göre, bilinen ilk mevlid metni de bu dönemde hadis bilgini İbnü Dihye (v. 1235) tarafından yazılmış,

⁹ Ateş, Ahmet, *Vesiletin Necat Mevlid*, Kılıç Yay. Ank. 1954, s. 2.

¹⁰ Akarınar, R. Bahar, *Türk Kültüründe Dini Törenler Ve Mevlid Kutlamaları*, Hacettepe Ü. SBE Doktora Tezi, Ank. 1999, s. 182.

¹¹ Bakırcı, Selami, *Mevlid: Doğuşu ve Gelişmesi*, Akademik Araştırmalar Yay. İst. 2003, s. 18.

¹² Özel, Ahmet, "Mevlid", DİA. XXIX, Ank. 2004, s. 475; Bakırcı, age, s. 46.

¹³ Ateş, age, s. 3; Çetin, Osman, "Tarihte İlk Resmi Mevlid Merasimleri", *UÜİFD*, S. 2, cilt, 2, 1987, s. 74; Bakırcı, age, s. 15; Özel, *agmd*, s. 477.

¹⁴ Bkz. Fuchs, H. "Mevlid", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İst. C. 8, 1966, s. 172-3.

kendi devrinde de oldukça popüler olmuştur. Fakat İbnü Cevzi'nin "Mevlidü'l'Arûs" adlı eserinin de daha önceki bir tarihte yazılmış olması muhtemeldir.¹⁵ Bu tarihlerden sonra mevlid okutma geleneği ve yeni mevlidler yazma uğraşısının kısa sürede İslam Âlemi'nin doğusundan batısına bütün topraklarında yaygınlaştığı görülmektedir.¹⁶

Hz. Muhammed'e, sağlığında da pek çok şiir yazılmış, vefatından sonrada O'nun hayatını anlatan sîret ya da siyer kitapları yazılmıştır. Fakat bu şiirler ve kitaplar, edebiyatta mevlid türleri içerisinde kabul edilmemektedir. Bazı İslam edebiyatçılarına göre mevlid eserleri ünlü divan sahipleri tarafından yazılmamış, daha çok din adamlarınca kaleme alınmıştır. Bu sebeple çoğu metin de edebi açıdan başarılı sayılmaz. Mevlid yazarları genellikle dini hayatı şekillendirmeyi, batını hareketlere karşı ehli sünnetin tezlerini seslendirmeyi ve toplumun kuvvei mânevisini takviye etmeyi amaçlamaktadır.¹⁷

II. MEVLİD GELENEĞİ

Mevlid okutma geleneği Osmanlı döneminde oldukça intişar etmiştir. Ulemanın ve devlet büyüklerinin de düzenlenen törenlere katıldığı kaynaklarda geçmektedir. Şeyhülislâm Hoca Sadeddîn Efendi (1599), Şeyhülislâm Yahyâ Efendi (1644) ve Şeyhülislâm Çerkez Halil Efendi'nin (1833) mevlid okuttukları, okutulan mevlidlere katıldıkları bilinmektedir. 1700'lerde sadece Bursa'da 100'e yakın mevlid vakfının ve Mevlidi Şerif odasının olduğu, III. Murat'ın mevlid merasimlerini resmî protokol içerisinde aldığı düşünülürse, bu dönemde mevlid okutmanın ne kadar yaygın olduğu anlaşılabilir.¹⁸

Mevlid geleneği ile ilgili dikkat çekici bir husus da mevlid metinlerinin yazıldığı dönemlerdir. İlk Arapça mevlidlerin Moğol istilâsı ve Haçlı saldırılarının olduğu yıllarda yazılması, ilk Türkçe mevlidin Osmanlıların 'fetret dönemi'nde yazılması ve ilk Kürtçe mevlidin bölgede Sünnilik-Şiilik tartışmalarının çokça yaşandığı yıllarda kaleme alınması ve yaygınlaşması

¹⁵ Çağmar, Edip, *Edebi Açısından Arapça Mevlidler*, İlahiyat, Ank. 2004, s. 18; Akarınar, *agt*, s. 177.

¹⁶ Mevlid metinleri ve törenleri ile ilgili kaynaklarda çokça bilgi vardır. Geniş bilgi için Bkz. Kemikli, BilalÇetin, Osman (ed.), *Bir Kutlu Doğum Şaheseri Mevlid ve Süleyman Çelebi*, TDV Yay. Ank. 2010; Kara, Mustafa-Kemikli, Bilal (ed.), *Süleyman Çelebi ve Mevlid*, Osmangazi Belediyesi Yay. Bursa 2007; Akarınar, *agt*, vd.

¹⁷ Pala, İskender, *Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay. Ank. 1995, s. 376; Baykal, Kazım, *Süleyman Çelebi ve Mevlid*, BEESK Yay. Bursa, 1999, 10; Ateş, *age*, s. 5; 15 İzady, Mehrdad R, *Kürtler*, Çev. Cemal Atilla, Doz. Yay. İst. 2007, s. 103, Fuchs, H. *agm*, s. 173.

¹⁸ Timurtaş, Faruk, *Mevlid Süleyman Çelebi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İst. 1980, s. 9.

mânâlı bulunan hususlardandır. Bu dönemlerin ortak özelliklerinden birisi de İslâm dünyasında pek çok bâtinî ve senkretik (farklı düşünce, inanış veya öğretileri kaynaştırma) hareketlerin bulunmasıdır. Bâtinî hareketler Kur'ân'ın görünen mânâlarından başka gizli mânâlarının olduğunu iddia etmekte, karma fikirlere sahip hareketler ise İslâmiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik karışımı yeni dini anlayışları yaymaktaydı. Mevlid metinlerinde Hazreti Peygamber'in (sav) doğumu, hayatı hususiyle de hâtemü'l- enbiyâ olduğu ve diğer peygamberlerden üstünlüğü vurgulanır. Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve diğer Râşit halifeler öne çıkarılır. Bu yapılırken sahabeye tazimde kusur da edilmez. Mevlidlerin ve cenk hikâyelerinin böylesine siyasî, içtimaî ve dinî karışıklıkların olduğu dönemlerde itikâdî düşünceyi beslediği ve halkın kuvvei mânevîsini canlı tuttuğu düşünülebilir.¹⁹

Bağdat'taki mevlidlerin tipik bir özelliği ise sunni- şii tarafların farklı günlerde yaptıkları merasimleri propagandaya ve gövde gösterisine dönüştürmeleridir.

III. MEVLİD GELENEĞİ İLE İLGİLİ BAZI TARTIŞMALAR

Resulullah Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem) için mevlid yazma ve okutma konusunda bazı tartışmaların olduğu bilinmektedir. Mevlid yazımı ve kutlamalarını dine uygun bulan ulema, Efendimiz'in (sav) hayatından bazı örnekler sunmuştur.

Hassan bin Sabit ve Ka'b b. Züheyr'in Peygamber Efendimiz'i (sav) övmek için huzurunda şiir okuması ve iltifat görmeleri O'nun için şiirler yazılıp okunabileceğine delil kabul edilmektedir.²⁰ Yine Efendimiz'in doğduğu gün olan pazartesi ile birçok önemli hâdisenin vuku bulduğu kabul edilen aşure gününü oruçlu geçirmesi bazı zaman dilimlerinin Allah'a (cc) şükürün bir ifadesi olarak kutlanabileceğini akla getirmektedir.

Yukarıda zikredilen hâdiseler ve diğer deliller mevlid geleneğinin aslının dinde olduğunu göstermektedir. Ebu Şâme (1267), İbnü'l- Cezerî (1350), İbn Hacer el- Askalani (1449), İbn Hacer el- Heytemî (1566), Kastallânî (1517), Suyuti (1505), Ali el- Kari' de (1605) mevlid okutma ve mevlid merasimi düzenlemenin güzel bir uygulama olduğu kanaatinde dirl- er. İbnü'l- Arabî (1239), İbn Kesir (1373) ve Es- Sahâvî (1496) mevlid yazar

¹⁹ Çağmar, Edip, a.g.e., s. 18.

²⁰ Kaya, Mevlüt, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, s. 159.

meşhur âlimlerdendir. İbn Hac, İbn Merzuk (1439), Endülüslü Başkuval, İbn Teymiyye (1328), M. Abduh ve M. Reşit Rıza gibi zatlar mevlid geleneğine değişik açılardan eleştiriler getirmişlerdir.²¹ Bu itirazlarının bir kısmı mevlid törenlerindeki dinin ruhuna uygun olmayan davranışlar ve mevlide Kur'ân mesabesinde kıymet verilmesi ile ilgili iken diğer eleştiriler mevlid metinlerindeki tarihi hakikatlere uymayan anlatımlara yöneliktir. İbn Teymiyye'nin İktizau's- Sıratı'l- Mustakim adlı eserinde mevlid gününün bayram kabul edilmesine karşı çıktığı fakat Efendimiz'in (sav) doğumunun kutlanmasını hoş karşıladığı da anlaşılmaktadır.²²

Cumhuriyet döneminde de mevlid ile ilgili tartışmalar devam etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı mevlid törenlerindeki aşırılıklara itiraz etmekle beraber mevlid geleneğine hoşgörü ile yaklaşmıştır. Uzun yıllar Diyanet İşleri Başkanlığı ve Başkan yardımcılığı yapan Ahmet Hamdi Akseki (1951) de mevlidin dindeki yeri ve ümmeti Muhammed için ifade ettiği güzellikleri anlatan bir takriz kaleme almıştır. Başkanlık 2009 yılında da Bursa'da 'Uluslararası Mevlid Sempozyumu' düzenlemiş ve konunun birçok yönü ile ele alınmasını sağlamıştır. İl ve ilçe müftülüklerince her yıl geniş alanlı kutlu doğum programları yapılmaktadır.²³

Büyük İslâm âlimi Bediüzzaman Said Nursi Hazretleri'nin mevlide ilişkin görüşleri de tartışmaya farklı bir boyut kazandırmıştır. O, Mektubat'ta "Mevlidi nebevi ile mi'raciyyenin okunması, gayet nafi' ve güzel adettir ve müstahsen bir adeti İslâmiyedir. Belki İslâm'ın sosyal hayatının, gayet latif ve parlak ve tatlı bir sohbet kaynağıdır. Belki, iman hakikatlerinin ihtarı için, en hoş ve şirin bir derstir. Belki, imanın nurlarını ve muhabbetullah ve aşkı nebeviyi göstermeye ve tahrike en müheyyiç ve müessir bir vasıtaadır. Cenabı Hak bu âdeti ebede kadar devam ettirsin ve Süleyman Efendi gibi mevlid yazanlara Cenabı Hak rahmet eylesin"²⁴ der. Başka bir değerlendirmeye göre de, Peygamberimiz'in (sallallahu aleyhi ve sellem) üstün meziyetlerini, güzel vasıflarını, ahlâkının eşsizliğini, hayatını ve mucizelerini anlatmak ve nihayet, O'nun şefâatine sığınmak, salât ü selâmlarla O'na (sallallahu aleyhi ve sellem) yönelmek mendup sayılabilir. Çünkü bütün bunlar formül olarak ortaya konmamışsa da hepsinin aslı dinde vardır.²⁵

²¹ Kaya, Mevlüt, a.g.e., s.160.

²² Çağmar, Edip, a.g.e., s. 19.

²³ Çağmar, Edip, a.g.e., s. 18.

²⁴ Said N, Bediüzzaman, Mektubat, Şahdamar Yay. İst. 2010.

²⁵ Sadını, age, s. 19.

IV. MOLLA HÜSEYİN BATEÎ VE KÜRTÇE MEVLİDİ

Kaynaklarda Bateî'nin 1417-1495 yılları arasında Hakkâri çevresinde yaşadığı bilgisi vardır. Şırnak ili Beytüşşebap ilçesi sınırlarında olan Bate köyünde dünyaya gelmiştir. 1670-1750 yılları arasında yaşadığı da iddia edilmektedir.²⁶ H. Bateî'nin ismi konusunda farklı bilgiler vardır. Müsteşriklerden Jaba ve tarihçi İzady, Bateî'nin isminin Ahmet olduğu kanısındadır.²⁷ Bugün bölgede yaygın olarak satılan mevlid kitaplarında ise, Hasan Ertüşî ismi kullanılmaktadır. Fakat genel kanaat isminin Hüseyin olduğu yönündedir.²⁸ Şiirlerinde "Bateî" mahlasını kullanmıştır. "Ertüş" aşiretine mensup olduğundan "Ertüşî" nisbesinin kendisine yakıştırıldığı düşünülebilir.

Küçüklüğünden itibaren ilim meclislerinde bulunmuş, ilk eğitimine ağabeyinin hocalık yaptığı köyde başlayan Bateî, 15 yaşına kadar buradaki derslere devam etmiştir. Sonrasında Hakkâri ve Bahçesaray'da (Müks) medrese derslerini takip etmiştir. Bahçesaray'daki medrese bazen 300 öğrencinin eğitim aldığı dönemin büyük bir medresesi idi. Kürtçe'de Mela; medresede okuyup feqiliği bitirmiş olanlara deniliyordu. Türkçe'de Molla denir. Feqilik Mevlana Cami'nin kitabını okumayla başlıyor ve 12 ilmi bitirene kadar sürüyordu. Mela olduktan sonra eğer kişi medresede ders vermeye başlarsa ona Seyda denir. Feqi, Mele ve Seyda kelimeleri Kürtçe'dir.²⁹ Melayê Batê klasik Kürt yazarlarındandır. Eserlerinde Kürtçe'yi çok iyi kullanmıştır. Her insan diyebilir ki O, Kürtçe'yi iyi kullananların başlıcalarındandır. Çalışmalarından anlaşılıyor ki o tahsili sırasında birçok medreseyi gezmiştir. Birçok âlim ve seydadan ders almıştır. Tahsilden sonra da Kürdistan'ın birçok bölgesini gezmiştir. Bu Onun güzel yazışından anlaşılıyor.³⁰

O hem çok büyük bir âlim hem de usta bir şairdir. Müks'de Mir Hesên Veli'nin medresesinde okuduğu sanılıyor. Çünkü halk arasında Melayê Batê ve Mir Hesên Veli birbirlerinin el kardeşleri olarak biliniyordu. Her yıl 12 ay beraber kahyorlardı. Bu durum onların şiirlerinden anlaşılıyor. Ömrünün son yılında yine Mîr'e veda ederek eve dönüyor. Kış

²⁶ Bilgi için Bkz. Amidi, Zeynel Abidin, *Behçetül Enâm bi Şerhül Mevlîdî Sâhibil Enâm*, Seyda Yay. Diyarbakır, 2010, s. 8; Sadîni, M. Xalid, *Bateyi, Mela Huseynê, Jiyan, Berham û Helbestên Wî*, Nûbihar Yay. İst. 2010, s. 21

²⁷ İzady, Mehرداد R, *Kürtler*, Çev. Cemal Atıla, Doz. Yay. İst. 2007, s. 311;

²⁸ Sadîni, *age*, s. 19.

²⁹ Osmanlıca Türkçe ansiklopedik büyük lûgat, Türedav Yay. İst. 2000.

³⁰ Sadîni, *age*, s. 19.

günü köyünün yakınlarındaki “Berçela Yayla”sına ulaştığı zaman ortalık kar kıyamet oluyor. Yol kapanıyor ve bahara kadar mahsur kalıyor. Bir mağara da cesedini bulduklarında kucağında son anlarında kendi halini yazdığı şiirini buluyorlar. Bazı yerleri tahrif olmakla beraber okunacak yerleri de vardır.³¹

Musul, Erbil, Dohuk gibi yerlerde de medrese eğitimi almıştır. Dini ilimler yanında edebiyat ve tıp sahasında da kendini yetiştirmiştir. Mevlidinden hariç Divan’ı³² ve klasik dönem Kürtçenin zirvesi kabul edilen *Zembilfiruş* adlı mesnevisi bilinen eserleridir.³³ Bahçesaray’da medrese hocalığı yaptığı dönemde çığ altında kalarak 1491 yılında vefat etmiş. Batê köyünde metfundur. Kabri doğduğu köyde halen ziyaret edilmektedir.

Ülkemizde Türkçe okunan mevlidi şerifi bilmeyen pek yoktur. Ya Kürtçe mevlidi yazan bir büyük âlim neden bilinmez. Bir coğrafyadaki halkın islama gönül vermesinde emeği geçen bir değer abidesi neden bilinmez. Bunun çok yönlü sebepleri vardır. Bu sebeplerin en belirgin olanı ümmet bilincinden yoksun milli duyguları önplana çıkarmanın verdiği yanlış sapmalardır. Üzülerek belirtmeliyiz ki nasıl diğer Kürt âlim ve bilginlerimiz hakkında yeterince bilgimiz yoksa bu durum Melayê Batê için de geçerlidir. Sadece onların eserleri ve yaşamları hakkında değil, doğum ve ölüm tarihleri hakkında da çelişkili haberler var. Şu anda var olan bilgiler de bize oryantalistler tarafından ulaştırılmıştır. Hala orijinal nüshalar onların elindedir.

*Mevlid getirdiği mesaj vesilesiyle bütün varlığın çehresine nur saçan, nazarları ahiret yamaçlarına çevirerek topyekün insanlığa Cennet ve Cehennem’i tanıtan ve ebedî saadet yollarını aydınlatan Allah Rasûlü’nün (aleyhi ekmelü’l- tehâyâ) doğumu bütün insanlığın ve kâinatın bayramıdır.*³⁴

³¹ Sadîni, *age*, s. 19.

³² Batê’nin mevlidi ve Zembilfiruş adlı eseri Rusya’nın St. Petersburg kentinde, SaltikovŞchedrin Kütüphanesi’nde mevcuttur; ancak Jaba’nın sözünü ettiği divanı henüz bulunmamıştır. Jaba, Batê’nin divanında yer aldığını belirttiği bazı şiirlere çalışmasında yer vermiştir. Bkz. Toplumsal ve Siyasal Çatışmaların Yaşandığı Toplumlarda Uzlaşma Aracı Olarak Eğitimin Rolü, “Ortaöğretim Kürt Dili Ve Edebiyatı Ders Kitabı”, Fadime Polat (ed.), Tarih Vakfı, İs. 2010.

³³ Bu iki eser ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Temo, Selim, *Kürt Şiiri Antolojisi*, Agora Kitaplığı, I, İst. 2007, s. 10-110; *MEB İslam Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay. VI, İst. 1967, s. 1113.

³⁴ Çağmar, Edip, *a.g.e.*, s. 18.

Kürtlerin yaşadıkları ve İslam ile karşılaştıkları coğrafya ilk mevlid kutlamalarının yapıldığı, ilk mevlid metinlerinin yazıldığı yerlerdendir. Buna karşın bilinen ilk Kürtçe mevlid çok sonraları Hüseyin Bateî tarafından 1467 yıllarında yazılmıştır. Bateî Mevlidi'nin haricinde üçü Zazaca lehçesi ile yazılmış toplam 18 Kürtçe mevlidin olduğu bilinmektedir. Bugün halk arasında en meşhur olanının Bateî Mevlidi olduğu gözlenmektedir. Hayderî ve İmam Ahmet Hasi'nin mevlidleri de popüler dini yayınların satıldığı kitapçılarda bulunmakta ve halk arasında okunmaktadır.³⁵

Bateî Mevlidi yaklaşık 600 beyitten oluşmaktadır. Günümüz medrese hocaları bu metnin diğer Kürtçe mevlidlere göre daha edebi olduğunu söylemektedirler. Mısralardaki ahenk ve ritim özelliğinden 120 Bateî Mevlidi bölgede kendisinden sonra yazılan hemen bütün mevlidlere kaynaklık etmesi ve ilham kaynağı olması açısından da önemli bir eserdir. İçerdiği konular açısından Süleyman Çelebi'nin mevlidinden farklılıklar varsa da metnin birçok yeri ve mitolojik üslubu Vesiletü'n Necat'ı hatırlatmaktadır. Vesilet'ün Necat'ta var olan Miraç, Hz. Peygamber'in vefatı ve Hz. Ebu Bekir'in imamlığı, bu mevlidde, Hz. Peygamber'in sadece doğum öncesi, doğumu ve çocukluk yılları anlatılmaktadır. Peygamberlik yılları ve mucizeleri ile ilgili çok az bilgi vardır. Tamamı manzum olan ve 12 bölümden oluşmaktadır.³⁶

- 1.) Tevhid.
- 2.) Na't.
- 3.) Mevlid okuma ve okutmanın fazileti (İbn-ü Hacer'den nakledilen ve Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir, İmam Şafi, Razi gibi kimselere dayandırılan rivayetler sıralanıyor)
- 4.) Hz. Peygamber'in nûrunun yaratılması.
- 5.) Hz. Âdem'in yaratılışı (Kur'an'daki anlatıma benzer bir şekilde anlatılır), dünyaya gönderilmesi.
- 6.) Hz. Peygamber'in soyu (20 nesil öncesine kadar olan dedeleri zikredilir),
- 7.) Abdullah'ın yaratılması, Hz. Peygamber'in nurunun babasına geçişi ve babasının başından geçen olağanüstü hadiseler.
- 8.) Yahudilerin Abdullah'ı öldürmek istemeleri ve Hz. Amine'nin babasının bu olayı görüp kızını Abdullah ile evlendirmeye karar vermesi.

³⁵ Amidi, *age*, s. 168.

³⁶ Amidi, *age*, s. 168.

- 9.) Abdullah ile Hz. Amine'nin evlenmesi.
 10.) Hz. Amine'nin Hz. Peygambere hamile kalması.
 11.) Hz. Amine'nin doğum esnasındaki durumu ve gördüğü olaylar (yalnız olduğu, yerin yarılp Hz. Havva, Âsiye, Meryem ve Sare'nin görülmesi, Hz. Peygamber'in doğar doğmaz secde etmesi, konuşması)
 12.) Hz. Peygamber'in doğumunda ve sonrasında görülen harikulade olaylar. Bu bölüm şu alt başlıklara ayrılmaktadır:
 a.) Abdülmuttalip'in Hz. Peygamber'in doğumundan sonraki sabah gördüğü olaylar (Kâbe'nin yıkanması, misk kokması, Kâbe'den Allah'ı Ekber seslerinin gelmesi)
 b.) Hz. Peygamber'in sütanneye verilmesi.
 c.) Halime'nin Hz. Peygamber'i alması.
 d.) Halime ve kervanın Mekke'den ayrılması.
 e.) Hz. Peygamber'in sütannesinde iken görülen olağanüstü olaylar.
 f.) Halime'nin Hz. Peygamber'i Mekke'ye geri getirmesi.
 13.) Dua.³⁷

Hüseyin Batefî'den sonra yaklaşık yirmi adet Kürtçe mevlid kaleme alınmıştır. Şeyh Mehmet Emin Hayderî, İmam Ahmet Hasî, Muhammet Kavari, Osman Babiş, Ahmet Nas (Zinerğî Hoca adıyla tanınmaktadır), Hasan Fırfeyle, Molla Ali Ezdârî, Molla Silêman Kurşun, Molla Mehmed Ali Hûnî, Muhammed Sirâcuddin, Seyyid Abdurrahman, Molla Muhammed Muradâni ve Molla Zahid mevlid yazan şairlerdendir. Büyük Kürt âlimi Ahmed Hani'nin 1700'li yıllarda Kürtçe'ye tercüme ettiği Süleyman Çelebi'nin mevlidi de Kürtçe mevlidler arasında zikredilmektedir.³⁸

Batefî'nin Şafii âlimlerinden olması, mevlidinin edebî özelliklerinin yanında Kürtçe'de ilk olması ve medrese ile olan irtibatı, halk arasında bu mevlidin yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır. Medreselerde ve Kur'an kurslarında Kur'an'dan sonra sıra kitaplarından birisi olarak Batefî Mevlidi'nin okutulması, bu eserin yaygınlaşmasına ciddi katkı sağlamıştır.³⁹

³⁷ Bkz., Amidi, *age*, s. 168. Bu çeviri yakın zamanlarda birkaç kez basılmışsa da Diyarbakır'da pek bilinmemekte ya da kabul edilmemektedir. Özellikle Kürt ulusalcılar, fikirlerini temellendirme noktasında sıklıkla referans gösterdikleri A. Hani'nin büyük bir âlim ve şair olduğunu ve kendi mevlidini kendisinin yazabileceğini söylemektedirler. Bkz. Çelebi, Süleyman, *Mevlid'i Şerif*, Çev. Ahmet Hani, Yolcu Yay. İst. 1999.

³⁸ Bkz., Sadni, *age*, s. 1922.

³⁹ Sadni, *age*, s. 19.

Mevlidin sonraki beyitlerinde anlatılan bazı konular şunlardır: Efendimiz'in (sav) nûrunun her şeyden önce yaratılması; Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin faziletlerine vurgu, Hz. Âdem'in yaratılışı, Cennet'e yerleşmesi, Hz. Âdem'in dünyaya gönderilmesi ve Hz. Peygamber'in 20 nesil öncesine kadar olan dedeleri, Abdullah'ın yaratılması, Hz. Peygamber'in nurunun babasına geçişi ve babasının başından geçen olağanüstü hâdiseler, bir kısım din adamlarının Şam'dan Mekke'ye gelip Hz. Abdullah'ı öldürmek istemeleri, meleklerin bu kişileri öldürmesi ve Hz. Amine'nin babasının bu hâdiseyi görüp kızını Hz. Abdullah ile evlendirmeye karar vermesi, Hz. Abdullah ile Hz. Amine'nin evlenmesi ve Hz. Abdullah'ın vefatı, Hz. Amine'nin Hz. Peygamber'e hamile kalması, Hz. Amine'nin doğum esnasındaki durumu ve gördüğü hâdiseler...

Merhaba bahirlerinde de Hz. Peygamber'in (sav) doğumu esnasında ve doğum sonrasında görülen harikulade hâdiseler anlatılmaktadır. Bu bölümde şu konular işlenmiştir: Hz. Peygamber'in (sav) doğar doğmaz secde etmesi, bir bulutun gelip onu alması tekrar geri getirmesi, Abdulmuttalip'in Hz. Peygamber'in doğumundan sonraki sabah gördüğü hâdiseler, Efendimiz'in (sav) sütanneye verilmesi, Halime'nin Hz. Peygamber'i alması ve kervanın Mekke'den ayrılması, Efendimiz'in (sallallahu aleyhi ve sellem) sütannesinde iken görülen olağanüstü hâdiseler, Halime'nin Hz. Peygamber'i Mekke'ye geri getirmesi... Son kısımda da dua bulunmaktadır.⁴⁰

İhtiva ettiği konular açısından Süleyman Çelebi'nin mevlidinden farklılıklar taşısa da metnin birçok yeri ve anlatım üslubu Çelebi'nin mevlidi ile paralellik arz etmektedir. Vesilet'ün- Necat'ta var olan Miraç mucizesi, Hz. Peygamber'in vefatı ve Hz. Ebu Bekir'in (r.a) imamlığı, Hz. Muhammed'in mucizeleri (yaklaşık 70 mucize anlatılmaktadır), hicreti, Risâlet'i gibi konular Kürtçe mevlitte yoktur. Bu mevlitteki Merhaba bahri S. Çelebi'nin Merhaba⁴¹ ile başlayan bahirlerine oldukça benzemektedir. Arapça, Türkçe ve Kürtçe mevlid metinlerinin çoğu zaman birbirinin tercümesi ya da büyük oranda benzeri olduğu bilinmektedir. Bu durum biraz da mevlitlerin yazımında edebî kaygının olmaması ve dine hizmet düşüncesinin önde olması ile açıklanabilir.

⁴⁰ Amidi, age, s. 12.

⁴¹ Bu bölümün Çelebi mevlidinden olup olmadığı ile ilgili şüphelerde vardır. Bkz. Timurtaş, Faruk, Mevlid Süleyman Çelebi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İst. 1980, s. 9.

Mevlitte Allah'ın büyüklüğünden, nimetlerinden, peygamberin dünyaya gelişinden babasından dedesinden bahsediyor. Mevlid ilk defa 1905'te Mısır'da basılıyor. 1907 yılında da İstanbul'da basılıyor. Fakat burada yazarı Hesen Ertoşî olarak sunulmuş. Belirttiğimiz gibi kendisi Ertuş aşiretindedir. Allah'ın inayetiyle bu eser bize ulaşmıştır. Bu da medrese eğitimi sayesinde olmuştur.⁴²

Günümüzde mevlid merasimlerinin icra edilmesinin sebeplerinden birisi de, bir başarıya ulaşma veya felâketten kurtulma sevincini dostlarıyla paylaşmaya vesile olmasıdır.⁴³

Halk arasında yapılan dinî nitelikli hemen her cemiyete, mevlid tilâveti yapılmasa dahi, mevlid denilmesi muhtemelen meşhur olmamış bu anlama dayanmaktadır. İnsanlığın İftihar Tablosu (sav) için sağlığında pek çok şiir yazılmış, vefatından sonra da O'nun hayatını anlatan sîret ya da siyer kitapları kaleme alınmıştır. Fakat bu şiirler ve kitaplar, edebiyat tarihi açısından mevlid kabul edilmemektedir. Yine, bazılarına göre; 'Mevlitler halk arasında meşhur olmalarına karşın ünlü divan sahipleri tarafından yazılmamış.' şeklinde bir değerlendirilme yapılsa da, kanaatimizce yapılan bu değerlendirme pek sağlıklı gözükmemektedir. Zira elimizdeki mevlid metinleri, peygamber sevgisiyle, aşkıyla yanıttutuşan ve onun mesajıyla insanları buluşturmak isteyen irşat ve tebliğ kahramanları diye adlandırabileceğimiz şahsiyetler tarafından yazılmıştır. Mevlid yazarları da edebî kaygılardan ziyade genellikle dinî hayatı şekillendirmeyi, batınî hareketlere karşı Ehli Sünnet düşüncesini seslendirmeyi ve toplumun kuvvei mânevîsini takviye etmeyi gaye edinmişlerdir.⁴⁴

Sonuç

Mevlid araştırmacıları mevlid eserlerinin ve merasimlerinin ŞiiBâtını düşüncelere karşı Ehli Sünnet düşüncesinin halka anlatılması açısından önemine dikkat çekmektedirler. Türkçe ve Kürtçe yazılmış mevlidlerde Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem) ile dört halifenin isminin beraber zikredilmesi, bazı mevlidlerde de Hz. Ebubekir'in imameti- nin öne çıkarılması bu görüş sahiplerini destekler mahiyettedir.

⁴² Amidi, age, s. 12.

⁴³ Ateş, Ahmet, *Vesiletün necat mevlid*, Kılıç Yay. Ank. 1954, s. 2.

⁴⁴ Çağmar, Edip, *a.g.e.*, s. 18.

Mevlid merasim ve programlarının, toplumun deęişik kesimlerine Peygamber Efendimiz'in (sallallahu aleyhi ve sellem) mesajının anlatılmasına, O'na olan/olması gereken saygı, hürmet ve muhabbetin ihya edilmesine, geniş halk kitlelerinin İslâm ile olan irtibatlarını sağlmasına, iman hakikatlerinin nazara verilmesine ve Kâinatın Efendisi Hz. Muhammed Mustafa (sallallahu aleyhi ve sellem) ve ashabına salat ü selâm getirmeye vesile olmasına katkıda bulunduğu da unutulmamalıdır. Halk arasında söylenen "Osmanlı'da halk Mevlid, orta tabaka Bostan ve Gülistan, elitler ise Mesnevî ile terbiye olmuştur." sözü de bu hakikati ifade etmektedir.

Ülkemizde Türkçe okunan mevlidi şerifi bilmeyen pek yoktur. Ya Kürtçe mevlidi yazan bir büyük âlim neden bilinmez. Bir coğrafyadaki halkın İslam'a gönül vermesinde emeęi geçen bir değer abidesi neden bilinmez. Üzülerek belirtilmelidirki nasıl diğer Kürt âlim ve bilginlerimiz hakkında yeterince bilgimiz yoksa, bu durum Melayê Batê için de geçerlidir. Sadece onların eserleri ve yaşamları hakkında değil, doğum ve ölüm tarihleri hakkında da çelişkili haberler var. Şu anda var olan bilgiler de bize oryantalistler tarafından ulaşılmıştır. Hala orijinal nüshalar onların elindedir.

KAYNAKÇA,

- Ateş, Ahmet, *Vesiletün Necat Mevlid*, Kılıç Yay. Ank. 1954
- Bakarcı, Selami, *Mevlid: Doğuşu Ve Gelişmesi*, Akademik Araştırmalar Yay. İst. 2003.
- Çağmar, Edip, *Edebi Açından Arapça Mevlidler*, İlahiyat, Ank. 2004
- Çelebi, Süleyman, *Mevlid'i Şerif*, Çev. Ahmet Hani, Yolcu Yay. İst. 1999.
- Hüseyin El- Batevi, *Mevlid*, Nubihar Yay. İst. 2006.
- Muhammed bin Alevi el- Maliki el- Haseni, *Havle'l- İhtifal Bi Zikra'l- Mevlidi'n- Nebeviyyi's- Şerif*, Matbaat-u Daru Cevamii'l- Kelim, Kahire, 1418 (1997).
- Said N, Bediüzzaman, *Mektubat*, Şahdamar Yay. İst. 2010
- İzady, Mehرداد R, *Kürtler*, Çev. Cemal Atila, Doz. Yay. İst. 2007
- Kirkan, Ahmed, "Mevlidê Osman Efendi û Mewlido Zazaki", Nûpelda, Van, sayı: 7-8, 2011
- Korkusuz, M. Şefik, *Cumhuriyet Öncesi Diyarbakır'da Maarif*, Kent Işıkları Yay. İst. 2009
- Amidi, Zeynel Abidin, *Behçetü'l- Enam Bi Şerhi'l- Mevlidi Sâhibi'l- Enâm*, Seyda Yay. Diyarbakır, 2010
- Pala, İskender, *Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay. Ank. 1995
- Sadını, M. Xalid, *Mela Huseynî Bateyi*, Nûbihar Yay. İst. 2010
- Temo, Selim, *Kürt Şiiri Antolojisi*, Agora Kitaplığı, C. I, İst. 2007
- Kızıl, Hayreddin, "Diyarbakır Ve Çevresinde Yazılmış Mevlitlerin Konularına Göre Tasnifi Denemesi", Şarkiyat İlimi Araştırmalar Dergisi esarkiyat.com ISSN: 1308-9633 Sayı: VII, Nisan 2012,
- Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, Türdav Yay. İst. 2000.
- Timurtaş, Faruk, *Mevlid Süleyman Çelebi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İst. 1980,

Yrd. Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ

BERAWIRDKIRINA FEQIYÊ TEYRAN
Û MELAYÊ BATEYÎ

BERAWIRDKIRINA FEQİYÊ TEYRAN Û MELAYÊ BATEYÎ

Yrd. Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ¹

Kurte

Em dixawzin di vê teblîxê deberawirdkirina jiyana Feqiyê Teyran û Melayê Bateyî bikin. Em, di serî de kurtejiyana her du helbestvanan didin, paşê jî gelo di nav bera jiyana her du helbestvanan de manendî û cudahî çine û gelo Feqiyê Teyran bi jiyana xwe li ser Melayê Bateyî tesîr kiriye yan na, ger kiribe di kîjan aliyê de yan jî di kîjan aliyan de kiriye.

Feqiyê Teyran di sedsala 16 û 17an de jiyaye lê Melayê Bateyî di navbera sedsala 17 û 18an de jiyaye. Feqî, bi helbestvaniya xwe derdîkeve pêşberî me û Bateyî jî bi helbestên xwe lê bi taybetî bi mewluda xwe derdîkeve pêşberî me. Her du helbestvan jî mutesewwif in û bi bîr û baweriyên xwe li ser helbestvanên ku li dûv wan hatine tesîrek gelek mezin hêştine.

Em divê teblîxê de bi taybetî li ser vê pirsê sekinîne û me bersiva wî vekolandiye. Gelo Feqiyê Teyran, Melayê Bateyî ji hin aliyan ve di bin bandora xwe de hiştiye yan na eger ne hiştibe di nav bera wan de manendî û cudahî hene yan na.

Peyvên Sereke: Feqiyê Teyran, Melayê Bateyî, Berawirdkirin, Manendî, Cûdahî.

THE COMPARISON OF FEQİYÊ TEYRAN AND MELAYÊ BATEYÎ

Abstract

We would like to compare the lives of Feqiyê Teyran and Melayê Bateyî in this paper. We begin with presenting the short lifestories of both poets, and then focus on whether there are similarities and differences between their lives and whether there is any effect of Feqiyê Teyran on Melayê Bateyî in terms of his life or not, and if so then in what terms?

¹ Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü

Feqiyê Teyran lived in 16 and 17 centuries, however Melayê Bateyî lived between the mid 17 and 18 centuries. Feqî attracts attention with his poetic side, whereas Bateyî with his poems but particularly well-known with his "mawlid". Both of the poets are sufistic and they had great influence on the poets after them.

We have especially highlighted this situation and investigated the answer. Did Feqiyê Teyran influenced Melayê Bateyî in some respects and if not what similarities and differences exist between them?

Key words: Feqiyê Teyran, Melayê Bateyî, comparison, similarity, difference

BERAWIRDKIRINA FEQIYÊ TEYRAN Û MELAYÊ BATEYÎ

1- Destpêk

Me xwest ku em bi vê teblîxa xwe li ser mijara berawirdkirina jiyana Feqiyên Teyran û Melayê Bateyî bisekinin. Pirsgirêka lêkolîna me ev e: Gelo Melayê Bateyî di bin bandora Feqiyên Teyran de maye yan na? Mabe ji kîjan aliyên ve maye, gava nemabe di navbera her du helbestkaran de çi hevparî, cudahî û manendî hene? Gava me van pirsan bersivandin em dê serwest bin ku hevbandoriya wan çêbûye yan na, yan jî ciyê wan ê di Wêjeya Klasîk de ka çi ye?

Di vê xebatê de çarçoveya berawirdkirinê hinek teng hatiye çixêz kirin. Di gotarê de hem ji aliyê jiyana wan ve hem ji aliyê dema perwerde û çanda edebî ve hatine berawirdkirin.

Di edebiyata berawirdkirî de kesên tene berawirdkirinê, ne pêwîst e ku ji heman neteweyê û ji çandê bin an jî berhemên ku dane, ne ji heman zimanê bin. Hetta jiyana du kesayetên ne hevdemê hevbin jî dibine mijara berawirdkirinê ev ji bo vî karî ne astengiyek e. Di berawirdkirinê de pêwîst e li ser du hunermendan were rawestandî. Ev her du hunermen jî aliyê ramanî ve werne lêkolînkirin û di navbera wan de çi hevparî, manendî û cudahî hebin pêwîst e were tespît kirin². Me jî di vê gotarê de ev rêbaz şopandiye û berawirdkirina jiyana herdu hunermendan xal bi xal nîşan

² Aytac, *Gürsel Karşılaştırmalı Edebiyat*, Weş. Gündoğan, Enqere 1997, r. 7 (Yê ku ragihand: Yavuz Bayram)

da. Di berawirdkirin û bijartina mînanan de bi awayeke objektîf hatiye tavgerandin.

2- Jiyana Feqiyê Teyran

Yek ji helbestkarên ku di nav rupelên dîroka wêjeya Kurdî de ciyekî taybet digre Feqiyê Teyran e. Di derbarê zayîn û mirina Feqiyê Teyran de ji aliyê wêjenas û lêkolîneran ve gelek gotegot hatina nivîsin; lê di derheqê dîroka jidayikbûna wî de agahiya bêguman di çarîneke xwe de bi gotina “Sal hizar û çil û yek çûn” re dişa ew dide û bi vê risteyê em têdigihîjin ku Feqî 1563an hatiye dinê. Li ser dîroka mirina wî jî tu birhanên ber bi çav tunene; lê di helbesta xwe ya bi navê “Îro Werin” de dîrokekê dide û li gorî hesabê ebcedê ew dîrok beramberê 1050yê koçiyê tê û ev jî 1640ê zayînî dike. Em dibînin ku Feqî heta vê dîrokê sax e û nêzîkî 80 saliya xwe diji³. Li gorî van birhanan, ji lêkolînerên wêjeya Kurdî gelek ji wan dibêjin ku Feqiyê Teyran di navbera 1563 û herî kêm 1640î de jiyaye.

Li gorî gelek kesan (Qanatê Kurdo, Ebdurreqîb Yûsif, Feqî Huseyn Sagnîç, Mela Xalid Sadînî hwd.) Feqiyê Teyran li Muksê ji dayik bûye, lê li ser cihê ku tê veşartin gelek çîrok û metelok hatine gotin. Li gorî van çîrokan ew, yan li Muksê (gundê Werezûzê) yan jî li Hîzanê (gundê Şandîsê) hatiye veşartin⁴.

Navê wî yê rastî Mihamed e. Di hin helbestên xwe de navê xwe yê rastî bi kar anîye. Di dema berhevdana xwe û Melayê Cizîrî de di çarîneke xwe de “Bi ismê Muhammed nav im.” dibêje û di derbarê vê mijarê de mînaka herî navdar dide.

Li gorî M. Xalid Sadînî û hin kesên din Feqî ji mala Mîrên Muksê ye û navê wî yê din di nava gel de tê zanîn “Feqê Mala Mîr Ebdalan” e. Sadînî di vir de, “Şerefname”yê ji xwe re bîngê digre û dibêje Feqiyê Teyran kurê Mîrê Muksê Mîr Ebdal e⁵. Ya bi rastî dema mirov Şerefnameyê dinêre di dîroka navborî de di nav mîrên Muksiyan de bi navê Mîr Ebdalê kurê Mîr Ehmed heye û du zarokên Mîr Ebdal hene, navê yek ji

³ Sadînî, M. Xalid, *Feqiyê Teyran, Jiyana Helbest û Berhemên Wî*, Weş. Nûbihar, Çapa heftem, Stenbol 2013, r. 45.

⁴ Sagnîç, Feqî Huseyn, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Çapa yekem, Stenbol 2002, r. 370.

⁵ Sadînî, *Feqiyê Teyran, Jiyana Helbest û Berhemên Wî*, r. 47-50

wan jî Muhemmed e⁶; lê em teqez nizanin ku ev Mihemmed ka Feqî ye yan na. Û dîsa li gorî hin gotegotan Feqî jî gundê Şandîsê yê ku girêdayî Hîzanê ye, zewiciye.

Dema mirov jiyana Feqî dişopîne dibîne ku ew li gorî siruştê xwe mîna derwêş û zanayekî jiyana xwe geh li Muksê geh li Cizîrê û geh jî li Finikê derbas kiriye û jî ber vê yekê Feqî jî aliyê gel ve hatiye nasîn û hatiye hezkirin.

Ji behrem û helbestên wî em têdigihîjin ku Feqî di gelek medreseyan Kurdistanê de, nemaze li Miksê di medreseya Mîr Hesênê Welî de, li medreseya Hîzanê, li medreseya Cizîra botan û li medreseya Finikê perwerdeyeke baş dibîne; lê pîraniya helbestên xwe li Finikê dinivîse û li vir di derbarê jiyana û nivîsîna helbestên wî de gelek çîrok tên gotin û ev gotin di nava demê de li gelek cihan belav dibin û heta dema me dijîn⁷.

Em jî danberheva Feqî û Melayê Cizîrî dizanin ku Feqî û Mela hemdemê hevûdû ne û li gorî naveroka danberhava wan, di navbera wan de dostaniyek hebû, lewra Feqî pesnê Cizîrî dide. Li gorî Ebdurreqîb Yûsif, dibe ku Melayê Cizîrî li bajarokê Cizîrê ders dabe Feqiyê Teyran jî⁸.

Berhemên wî yên ku tên zanîn evin: Dîwan, Zembîlfiros, Şêxê Sennan, Keleha Didim û Bersisê Abid.

3- Jiyana Melayê Bateyî

Melayê Bateyî, yek ji helbestkarên ê xwedî bi nav û deng e. Li ser jî dayîkbûn û mirina wî de gelek gengeşî hebin jî em jî lêkolînên li ser jiyana wî fam dikin ku kêma zêde di navbera 1675 û 1760î de⁹ jiyaye. Li gorî hin lêkolîneran ve ew hevdemê Ezdînsêrê çarem ê Mîrê Hekkariyê ye û liser têkiliya Bateyî û Mîr Ezdîn de jî hin çîrok hatine gotin. Li gorî Şerefnameyê Mîr Ezdîn 1696an de bûye Mîrê Hekkariyê¹⁰. Ev jî dîroka dayîkbûn û mirina Bateyî kêma zêde piştrast dike.

⁶ Şerehan, *Şerefname Kürtî Tarihî*, Wer. M.Emîn Bozarşan, Weş. Hasat, Çapa seyem, Stenbol 1990, r.245-246

⁷ Sagnîç, b.n.b, r. 371.

⁸ Ebdurreqîb Yûsif, *Şairên Klasîk ên Kurdî*, Weş. Dîwan, Çapa Yekem, Stenbol 2012, r. 39.

⁹ Adak, Abdurrahman, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, Weş. Nûbihar, Çapa yekem, Stenbol 2013, r.245.

¹⁰ Sadîni, *Mela Huseynê Bateyî Jiyana Helbest û Berhemên Wî*, Weş. Nûbihar, Çapa duyem, 2013, r.29

Li ser navê Bateyî yê rastî hin gengeşî çêbûne. Yekem carî Celadet A. Bedirxan 1941î de di kovara Hawarê de, navê Melayê Bateyî weke mele Ehmed nîşan daye; lê wî jî ev agahî ji A. Jaba girtiye¹¹. Piştî lêkolînerên weke Qanatê Kurdo, Feqî Huseyn Sağniç û Mehmed Uzun jî ev agahî di pirtukên xwe de ragihandine. Lê li gorî M. XalidSadîni, navê wî yê rastî Mela Huseyn Bateyî ye. Sadîni di vir de Hemaîla Bateyî ji xwe re kiriye referans û dibêje jixwe Bateyî Hemaîla xwe de navê xwe yê rastî weke Huseynê kurê Mistefa nivîsiye¹². Lêkolîner Ebdurreqîp Yûsif û Abdurrahman Adak jî di heman fikrî dene, jixwe di qada wêjeyê de jî êdî bi navê xwe yê rastî ciyê xwe girtiye.

Melayê Bateyî ji gundê Bateyê ye ku ev gund dikeve rojhilatê Elkê (Beytuşşebabê) û li gorî gelek kesan ew ji eşîra Ertûşîyan e. Navê bavê wî Mela Mustefa ye û Bateyî di nav malbateke oldar de jiyaye. Xwendina xwe ya pêşî li cem birayê xwe Mela Ehmed kiriye û piştî li gor Ebdurreqîp Yûsif, mîna feqeyên din ên Kurdistanê li Cizîrê di Medreseya Sor da, li Miksê di Medreseya Mir Hesênê Welî de, li Finikê û Colemergê xwendiyê û bûye zanayekî zorbaş. Em ji helbestên wî tê digehişin ku ew ne tenê di qada ilmê dînî de, di wêjeyê de jî mirovekî jêhatî ye. Di helbestên xwe demijarên dîrokê, tesewifê, hedisan hwd. gelek baş bikaraniye. Zimanê wî li gorî çanda wêjeya klasîk gelek zelal û hêsan e. Ew ji bilî Kurdî Farisî, Erebi û bi Tirkî gelek baş dizane.

Di derbarê jiyana wî de gelek çîrok û serborî hatine gotin, ev tê wê wateyê ku ew ji aliyê gel ve gelek hatiye hezkirin. Jixwe bi berhema xwe ya li ser ji dayikbûna Xoşewîst Pêxember (s.x.l.) hatiye nivîsîn ango bi mewlûdê di nava gel de bi rêzdarî û bi minetdarî tê bîranîn Berhemên wî yên ku tê zanîn evin: Mewlûd, Dîwan, Zembîlfiroş û Hemaîl.

4. Berawirdkirina Jiyana Feqiyê Teyran û Melayê Batêyî

4.1. Berawirdkirina Jiyana Wan

4.1.2. Feqiyê Teyran

- ✓ Navê wî yê rastî: Mihemmed e.
- ✓ Mexlasên wî: Feqiyê Teyran, Feqê Têra, Feqê Heşetê, Feqiyê

¹¹ Herekol, Azîzan: ", *Klasikên Me An Şahîr û Edîben Me Ên Kevin*". Kovara Hawarê J. 33yan, Weş. Sebatê, Şam 1941, r. 9

¹² Sadîni. *Mela Huseynê Bateyî, Jiyana, Helbest û Berhemên Wî*, r. 19.

Gerok, Mîr Mihê, Meksî, Mîm û Hê, Mîm û Hê û Dal.

- ✓ 1563an de li gundê Werezûzê (Miksê) hatiye dinê.
- ✓ 1640-41î de li gundê Werezûzê (Miksê) yan jî li gundê Şandîsê (Hîzanê) hatiye veşartin.
- ✓ Di dema Mîr Ebdal de jiyaye.
- ✓ Navê bavê wî Mîr Ebdal e û pişeya bavê wî Mîritî ye. Li gor dîtîneke din navê bavê wî Ebdullah e û pişeya bavê wî ne diyar e.
- ✓ Wî pêşî li Miksê di medreseya Mîr Hesênê Welî de dest bi xwendinê kiriye û piştê li medreseya Xîzanê li medreseya Cizîra Botan û li medreseya Finikê perwerdehiyeke baş girtiye.
- ✓ Feqîtî kiriye. Jiyana xwe piranî li Finikê, Cizîra Botan û Miksê borandiye. Ew mîna derwêşekî jiyaye.
- ✓ Bi helbestkarê navdar Melayê Cizîrî re berhevdanek çêkiriye.
- ✓ Ew çîrok û serboriyên xwe ve di nava gel de hatiye hezkerin. Di çanda dengbêjiyê de dengbêjên ku çîrokên wî nizanibin tune ne.
- ✓ Ew bi awayekî berbiçav di bin bandora Ferideddîn Attar de maye.
- ✓ Ji helbest û berhemên wî tê famkirin ku ew ji bilî Kurdî bi Farisî, Erebî û Tirkî baş zanibiye.

4.1.3. Melayê Bateyî

- ✓ Navê wî yê rastî: Huseyn e.
- ✓ Mexlasên wî Melayê Bateyî, Bateyî, Batê Hekkarî.
- ✓ 1675an de li gundê Batê (Elkê) hatiye dinê.
- ✓ 1760î de li gundê Batê (Elkê) hatiye veşartin.
- ✓ Di dema Mîr Êzdînê çarem de jiyaye.
- ✓ Navê bavê wî Mela Mustafa ye û pişeya bavê wî Melatî ye.
- ✓ Wî xwendina xwe ya pêşî li cem birayê xwe Mela Ehmed kiriye. Piştê li Cizîrî li Medreseya Sor, li Miksê di Medreseya Mîr Hesênê Welî, li Finikê û Colemêrgê perwerdehiyeke baş girtiye.
- ✓ Pişeya wî melatî ye û bi qasî ku tê zanîn di medreseyan de dersdarî jî kiriye. Pêwendiya wî bi mîran re gelek baş bûye û bo vê yekê ew helbestkar û aqilmendekî mîran bûye.
- ✓ Berhevdaneke wî ya bi Mela Mensûrê Girgaşî re heye.
- ✓ Ew bi ihtimaleke mezin e ku dema Mewlûdê dinivîse di bin bandora Suleyman Çelebî de dimîne.
- ✓ Ew bi Mewlûda xwe ve di nava gel de bûye navdar û hê jî bi vê berhema xwe tê bîranîn.

- ✓ Ji helbest û berhemên wî tê famkirin ku ew ji bilî Kurdî, bi Farisî, Erebi û Tirkî jî baş dizane.

4.1.4. Manendiyên Wan

Weke ku tê dîtin her duyan jî di medreseyan Kurdistanê de perwerdeyeke baş a dînî û zanistî girtine. Îhtîmaleke mezin e ku bi xêra pişeya bavên xwe xwendibin, lewra heta demeke nezik jî bi gelemperî zarokên malên gewre yan jî zarokên seydayan dikaribûn perwerdeyeke baş bibînin. Em vê rewşê ji bo dema wan jî dikarin bifikirin. Feqî ji mala mîran bû, Bateyî jî di maleke ku mela û seyda (bav û birayên wî) tê de dijîn de mezin bûbû. Wan di heman medreseyan de perwerdeya xwe girtine, erdnîgariya ku piraniya jiyana xwe tê de derbas kirine herêma Serhed û Botan e. Em hem jî peyvên ku di helbestên xwe de bi kar anîne û hem jî ji berhemên ku dane tê digihijîn ku ew ji bilî Kurdî; di Farsî, di Erebi û di Tirkî de jî gelek pispor bûne. Her du jî xwedî berhem in, bi hevdemekî xwe re berhevdana wan heye û li gorî çanda edebî ya dema xwe tevgeriyane û di helbestên xwe de mexles bi kar anîne.

4.1.5. Cudahiyên Wan

Digel manendiyên helbestkaran bêguman cudahiyên wan jî hene. Ciyê ji dayikbûna wan ji aliyê erdnîgariyê ve her çend nêzik bin jî lê ji hevûdû cihê ne. Feqî Miksê ji dayik bûye, Bateyî jî li Elkê ji dayik bûye. Feqî di qemên 16 u 17an de jiyaye lê Bateyî di navbera qemên 17 û 18an de jiyaye. Di navbera wan de kêmezêde sedsalek heye. Ji aliyê jimareyê ve mexlasên Feqî ji yên Bateyî zêdetirin. Li gor pirtûkên li ser jiyana wan hatine nivîsîn ji aliyê pişeyê ve melatî û dersdariya Bateyî çêtir derdikeve pêş. Feqî nola derwaş yan jî feqîyan debara xwe kiriye, Bateyî di qesrên mîran de mîna zana û şewirmendan hatiye pêşwazîkirin. Lê Feqî li gor sirûştê xwe di nava gel de maye û ji aliyê gel ve hatiye hezkirin. Bi qasî ku me tesbîr kiriye Feqî dema Şêxê Sen'an nivîsiye di bin bandora Ferîdeddîn Ettarê Faris de maye. Bateyî jî dema mewlûda Kurmancî nivîsiye di bin bandora Suleyman Çelebiyê Tirk de maye. Feqî di nav zargotina Kurdiya Kurmancî de cîyekî qedirbilind girtiye¹³. Çîrokên wî bi riya dengbêjan belav bûne û bi vî awayî di nava gel de bûye navdar. Lê Bateyî bi Mewlûdnamaya xwe ya pîroz di nava edebiyata dînî de cîyê xwe girtiye û bi rêzdarî hatiye bîranîn.

¹³ Ordîxanê Celîl, Celîlê Celîl, *Zargotina Kurda*, B. 2, Weş. Aram, Çapa 3., Amed, 2013, r. 60-88.

4.2. Berawirdkirina Wan ya ji Aliyê Dem û Çanda Edebî ve

Di dema Feqî û Bateyî de di nav sînoren dewleta Osmaniyan de ji hêla çanda wêjeyî ve çî qewimiye û çêja edebî hatiye jiyandin pêwîst e li ber çavan were raxistin. Sedsala 16. û 17. ji bo dîroka wêjeya Kurdiya Kurmancî mîna sedsalên zêrîn tîn pêjirandin¹⁴. Ev bilindbûn di sedsala hijdehem de jî dewam kiriye. Di navbera sedsalên 16 û 18an de Ehmedê Xanî destaneke netewî ya Kurdî ango Memê Alan ji xwe re kiriye bingeh û şahesera xwe ya bi navê Mem û Zîn nivîsiye. Di Kurdiya Kurmancî de li gorî rêbaza mesnewiyê yekem car e ev cûreberhem hatiye nivîsin. Piştrê Selîmê Silêman Yûsuf û Zuleyxayê, Harisê Bitlisê Leyla û Mecnûn nivîsiye. Di warê ferhengnivîsinê de Nûbihara Biçûkan ya Xanî û Gulzara Îsmailê Bazîdî li ber çavan dikeve. Dîsa Cizîrî li gorî rê û rêbaza dîwanê, dîwana xwe nivîsiye. Ji bilî van Eliyê Teremaxî di nava wêjeya Kurdiya Kurmancî de yekem car serfa Kurmancî nivîsiye û jixwe di warê xezelê de hostayekî weke Cizîrî, di warê mesnewiyê de lûtkeyeke weke Xanî jiyaye... hwd. Bi kurtasî em dikarin bibêjin ku di navbera van sedsalan de di derbarê wêjeya Kurdî ya klasîk de berhemên cihêreng û yên nû hatine dayîn.

Mirov nikare wêjeye Kurdî ya klasîk ji edebiyata Osmanî ya klasîk dûr bigire. Lewra di van sedsalan de Kurdan jî di nav sînoren dewleta Osmaniyan de dijîn û weke parçeyekî Osmaniyan di hatin hesibandin. Ji ber vê yekê ji aliyê çêja wêjeyî ve têhma xwe dabine hevûdû jî tiştekî xwezayî ye; jixwe neteweyên ku di nav sînoren Osmaniyan de dijîn ji aliyê çand, huner û wêjeyê ve jî bandorî li hev kirine.

Di van sedsalên navborî de tekîye û medreseyên Osmaniyan de jî gelek helbestkar, alim û mutesewif gihîştine¹⁵. Helbestkarên klasîk ên ku bi çanda Îslamê re perwerde dibûn di helbestên xwe de bi jimareyêke zêde peyvên Erebi û Farisî bi kar tanîn. Ev rewş weke hunerekî ji aliyên wan ve dihate dîtin û bi vê yekê şanaz dibûn; lê piştî demekê bizaveke nû ya bi navê “Tirkiya hêsan” (Turkî-î Basît) ji aliyê Tatavrali Mahremî û Edîrneli Nizamî ve derdikeve pêş¹⁶. Ew jî li gorî bizava xwe di helbestên xwe yên Tirkî de heta ji destê wan dihat cî nedidan peyvên Erebi û Farisî. Helbestkarên ku di vî fikrê de bûn di xwestin ku cî bidine peyvên Tirkî û peyvên

¹⁴ Adak, b. n. b., r. 185-186.

¹⁵ Mengî, Mîne, *Eskî Türk Edebiyatı Tarihi*, Weş. Akçag, Çapa 6., Enqere 2000. r. 152.

¹⁶ Mengî, b. n. b., r. 153.

rojane. Ev rewş heta demekî berdewam kiriye.

Bizava Tirkîya hêsan sedsala 18an de bi navê “Bizava Heremî-bûnê” (Mahallileşme Akimi) derdikeve pêşberî me. Di vê mijarê de jî Nedîm bûye lûtke. Destpêka vê serdemê de helbestkarê Îranê bala helbestkarên Tirk êdî nedikişandin. Helbestkarên Tirk ji peyvê Farisî têr bûbûn û dixwestin ku çêja gel a wêjeyî bi zimanekî xwemalî vebêjin û pewîst bû ku di vê vegotinê de ne peyvên Erebi û ne jî yên Farisî; lê peyvên geleri hebûna. Lê sedema heremîbûnê ne ev tenê bû. Li gorî Banarî şerê Îraniyan û Osmaniyan jî kiribû ku ji çêja wêje û çanda Ecemî dîr bikevin¹⁷. Di van serdeman de helbestkarên mîna Nedîm û Şeyh Galib ji bilî kêşa erûzê kêşa kîteyî jî bi kar anîne. Helbestkarên wê demê xezel û mesnewiyên xwe de zimanekî hêsan de bi kar anîne û di mesnewiyên xwe de li şûna çîrokên edebiyata Farisî cî dane çîrokên xwemalî û diya jiyana rasteqînî bûye mijara menzûmeyên wan.

Manendî û cudahiyên wan ên ji aliyê dem û çanda edebî ve di çarçoveya nivîsa jorê de dikare were berawirdkirin.

4.2.1. Manendiyên Wan:

Dema em li helbestên her duyan dinêrin hevbeşiya wan a balkêş zimanê helbestên wan e. Şêwaza helbestên/menzûmeyên wan li gorî çand û çêja wêjeyî ya wê demê hatiye bikaranîn. Çawa ku helbestkarên di nav sînorên Osmaniyan de dijîn di bin bandora bizava heremîbûnê de dimînin û di rîya vê bizavê de helbestên ku şêwaza wan hêsan be dinivîsin û ew jî bi heman celebî helbestan dinivîsin. Ji bo ku şêwaza helbestên wan gelek hêsan e, helbestên wan bê ferhengên Farisî û Erebi jî têne famkirin.

Di vê demê de çawa ku hin helbestkar berê xwe ji edebiyata Farisan badane ber bi xwe ve, di şûna çîrokên Farisî de cî dane çîrokên xwemalî, Feqî û Bateyî jî heman helwestî nişan dane û her du jî Zembilfiroş nivîsîne em dizanin ku destana Zembilfiroş ji aliyê mijarê ve xwemalî ye ango Kurdewar e. Ev her du Zembilfiroş jî bi zimanekî hêsan hatine nivîsin.

Di navbera sedsala 16 û 18an de gelek berhemên qedirbilind hatine dayîn. Çawa ku di van serdeman de yekem car e dîwan û mesnewiyên

¹⁷ Banarî, Nihat Samî, *Resîmî Türk Edebiyatı Tarihi*, B. 2. Weş. MEB., Çapa ?, Stenbol 2001. r. 745.

bi rêk û pêk hatine nivîsîn û dişa çawa ku yekem car e ferheng û serfa Kurmancî hatine nivîsîn, Feqî û Bateyî jî berhemên ne kêmi van nivîsîne. Feqiyê Teyran di dîroka wêjeya Kurdiya Kurmancî de yekemîn helbestvanê di derbarê çîrok û serpêhatiyên jiyana tesewifî de menzûme nivîsîne û dişa Bateyî jî di wêjeya Kurdî ya dinî de yekemîn mewlûda Kurmancî nivîsiye¹⁸. Heta Bateyî zimanê mewlûdê di nav Kurdan de Erebi bû. Ji bilî van jî ew li gor atmosfera wêjeyî ya dema xwe tevgeriyane û di menzûmeyên xwe de hem kêşa erûzê û hem jî ya kîteyî bi kar anîne. Bi van mînakên em dibînin ku ne Feqî û ne jî Bateyî ne kêmi çêj û çanda wêjeyî ya dema xwe ne. Û ji guherînên çêj û çanda wêjeyî ya cîranan jî dûr nemane. Ango ji bizava heremîbûnê para xwe girtine.

4.2.2. Cudahiyên Wan:

Di vê demê de ji ber bizava heremîbûnê Feqî û Bateyî her çî qas destana Zembilfiroş nivîsîbin jî lê belê Feqiyê Teyran berhemên mijara tesewifê vedihewîne jî nivîsiye: Bersîsê Abid û Şêxê Sen'an ji van berheman in. Feqî dema van çîrokên tesewifê dihûnîne ji wêjeya Erebi û Farisî sîudê werdigire. Lê di nav berhemên ku Bateyî dane de tu gewşîneke wisa tune ye.

Di nav bastana/kevneşopiya wêjeya klasîk de heta dema bizava heremîbûnê ciyê jiyana rasteqînî di nav helbestan de tune bû û wêjegerên klasîk tu caran cî nedidan nav û gewşînên rastî yên hezkiriyên xwe; lê Bateyî li gor atmosfera dema xwe çûye û di murebba xwe ya bi navê "Ji Eltafa Şehînanê" de behsa keça xwe ya bi navê "Asmîn"ê kiriye:

*Ji asmîn û terazîm bû
Bi naz û 'îşwe mazin bû
Xirêna toq û bazîm bû
Gohar şor bûn li ser sîne*¹⁹

Û dişa murebbeyeke xwe ya din a bi navê "Ji Bextê Min Reşî Rabû" de behsa daweta xwe kiriye û di çarîna dawiyê de jî navê xanima wî Hemaîl raste rast derbas dibe. Ev şopên jiyana rasteqînî ne li gor sirûştê wêjeya klasîk e; lê Bateyî ji bo ku di bin bandora heremîbûnê de maye ji jiyana û

¹⁸ Adak, b.n.b. r. 214.

¹⁹ Sadîmî, *Mela Huseynê Bateyî, Jiyana Helbestî û Berhemên Wî*, b.n.b., r. 31-32.

têgehên razber ên wêjeya klasîk dûr ketiye; lê bi qasî ku me tespît kiriye di menzûmeyên Feqî de tu şopên jiyana rasteqînî tune ne. Hebin jî ne bi qasî Bateyî rast û rast nehatine bi kar anîn.

5. ENCAM

Em, serencama berawirdkirina Feqiyê Teyran û Melayê Bateyî û bi teybetî cudahî û manendiyên helbestên di dîwanên wan de dikarin di bin çend xalan de bicivînin:

Manendiyên jiyana wan, ji aliyê erdnîgariya ku jiyana xwe li serê dewam kirine, medreseyên ku perwerdeya xwe jê girtine û ji aliyê zimanê ku dizanin ve nîzîkî hev dibin; lê ji aliyê dema ku jiyane, ji aliyê pişe û kesên ku di bin bandora wan de mane de ji hevûdû cuda dibin.

Manendiyên wan ên ji aliyê dem û çanda edebî ve zêdeyî cudahiyên wan in. Her du jî ji aliyê çawaniyê ve berhemên ne kêmfî dema xwe dane. Dîsa helbest û menzûmeyên xwe li gor çand û çêja edebî ya dema xwe nivîsîne; ango di bin edebiyata gelerî/heremîbûnê de mane û di vê riyê de zimanekî hêsan bi kar anîne.

Manendiyên wan ên ji aliyê berhemên ku dayîn ve li gor cudahiyên wan kêmfî dimînin. Lê di berawirdkirina dîwanên wan de manendiyên wan ên ji aliyê teşe û jimareya helbestên wan de zêdetir dibin. Ya balkeş ew e ku di dîwanên wan de jimareya çarînan/murebbayan serdest e.

Ji aliyê şêwazê ve cudahiyên wan hebin jî, lê manendiyên wan zêdetirin. Bateyî li gor Feqî di helbestên xwe de zêdetir cî daye peyvên Erebi; lê belê ji bo ku her du jî di bin bastana salata edebî ya dema xwe de mane zimanekî xwerû bi kar anîne.

Nîrxandina dawî, di vê xebatê de tu tesîra Feqiyê Teyran a li ser Melayê Bateyî nehatiye tespîtîkirin; lê manendiyên wan gelek in. Bi teybetî ev agahî ji bo manendiyên wan ên ji aliyê "teşe" û "şêwazê" ve dikare were gotin. Sedema vê jî di binbandormayîna çand û çêja edebî ya dema xwe ne, ango bizava heremîbûnê û çêja edebiyata gelerî ye.

Di çarçoveya agahiyên di vê xebatê de dikare werin gotin ku her du helbestkar jî ji bo ku helbestên xwe bi şêwazeke xwerû nivîsîne û di helbestên xwe de bi giranî çarînan bi kar anîne û dîsa hin helbest û menzûmeyên xwe li gor keşa kîteyî honandine ew, bi aliyekî xwe ve nêzîkî edebiyata gelerî bûne. Em jî şêwaz, teşe û helbest û berhemên Feqiyê Teyran serwest dibin ku ew, di navbera edebiyata gelerî û ya klasîk de mîna pirekî ye û bi vî awayî ciyê xwe di dîroka edebiyata Kurdî de girtiye. Melayê Bateyî jî li gor Feqiyê Teyran jî bo ku keşa erûzê baştir û hin peyvên Erebi zafir bikaraniye û dîsa helbestên dînî weke “naet, munecat û tewhîd”ê li gor Feqiyê Teyran bi jimareyeke gelectir xebitandîye ew, li gor Feqiyê Teyran baştir nêzîkî edebiyata Kurdî ya klasîk bûye.

Çavkanî

Adak, Abdurrahman, Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk, Weş. Nûbihar, Stenbol 2013

Aytaç, Gürsel, Karşılaştırmalı Edebiyat, Weş. Gündoğan, Enqere 1997

Azîzan, Herekol, Klasikên Me An Şahîr û Edîbên Me Ên Kevin, Şam 1941

Banarlı, Nihat Sami, Resimli Tütk Edebiyatı Tarihi, MEB, Stenbol 2001

Celîl, Ordîxanê, Zargotina Kurda, Weş. Aram, Amed 2013

Kurt Kahramanlık Destani, Dindim(Wer., İbrahim Kale), Weş. Avesta, Stenbol 2001

Cihanî, Perwîz, Mem û Zîn, Weş. Nûbihar, Stenbol 2010

Develioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Weş Aydın Kitapevi, Enqere 2001

Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Weş. TDK, Enqere 2004

Demîrhan, Umîd, Ferhenga Destî, kurdî bi kurdî, Weş. Nûbihar, Stenbol 2006

Farqînî, Zana, Ferhenga kurdî-tirkî, Weş. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2004

- Me'rûf Xeznedar, *Mêjûy Edebi Kurdî*, Weş., Aras, I-VII. Hewlêr, (2010)
- Malmîsanij, M., Ji bo rastnivîsînê Ferhenga Kurdî(Kurmancî)-Tirkî, Weş. Rûpel, Stenbol 2012
- Mengi, Mine, Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Weş. Akçağ, Enqere 2000
- Îzolî, D, Ferhenga kurdî-tirkî, tirkî- kurdî , Weş., Deng, Stenbol 2013
- Qanatê Kurdo, Tarixa Edebyeta Kurdi, Weş. Öz-Ge, Enqere 1992
- Levend, Agah Sırrı, Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler-Mazmunlar ve Mefhumlar, Weş. Enderun, Stenbol 1984
- Pala, İskender, Divan Edebiyatı, Weş. Ötüken, Stenbol 1998
- Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Weş. Kapı, Stenbol 2004
- Sadîni, M. Xalid: Feqiyê Teyran, Jiyan, Helbest û Berhemên Wî, Weş. Nûbihar, Stenbol 2013
- Mela Huseynê Bateyî, Jiyan, Helbest û Berhemên Wî, Weş. Nûbihar, Stenbol 2011
- Sagniç, Feqî Huseyn, Dîroka Wêjeya Kurdî, Weş. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2002,
- Saraç, Yekta M. A., Klasik Edebiyat Bilgisi, Weş. Gökkuşbuğu, Stenbol 2010
- Şemrexî, Huseyn, Mewlûd, Melayê Bateyî, Weş. Nûbihar, Stenbol 2012
- Şerefxan, Şerefname Kürt Tarihi (Wer.: M. Emin Bozarslan), Weş. Hasat, Stenbol 1990
- Yûsif, Ebdurreqîb, Dîwana Kurmancî, Şairên Klasik ên Kurd, Weş. Dîwan, Stenbol 2012
- <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/De-tay/MUHAMMED-BIN-MUHAMMED-EL-MUSULI/2774>
- <http://samil.ihya.org/ansiklopedi/anisir-i-erbaa.html>
- http://perweb.firat.edu.tr/personel/yayinlar/fua_120/120_85864.do

Yrd. Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK
ŞEYH ADÎ B. MÜSÂFİR'DEN
SEYYİD TAHA-İ NEHRÎYE
HAKKÂRÎ'DE TASAVVUFÎ
HAREKETLİLİK

ŞEYH ADÎ B. MÜSÂFİR'DEN SEYYİD TAHA-İ NEHRÎ'YE HAKKÂRÎ'DE TASAVVUFÎ HAREKETLİLİK

Yrd. Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK¹

Özet

Hakkâri bölgesi, hicri birinci asrın ilk çeyreğinde İslam'la tanışmıştır. Orada İslamî müesseselerin ilk dönemden itibaren varlığı bilinmekle beraber, bu müesseselerin gelişip yaygınlaşması Abbasilerden sonra Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde gerçekleşmiştir. Cami ve medreselerden sonra tasavvufun kurumsallaşmasıyla beraber ortaya çıkan tarikatlara ait tekke ve zaviyelerden Hakkâri de nasibini almıştır.

Bağdat'ta Abdulkadir Geylanî'nin (ö.561/1166) irşad faaliyetleriyle Kadirî tarikatının temeli atılırken, aynı dönemde Adî b. Müsafir'in (ö.557/1162) Hakkâri bölgesinde açtığı *Laleş Tekkesi* de Hakkâri ve çevresine tasavvufî hizmet vermeye başlamıştır. Adî b. Müsafir'in vefatından sonra kuruluş gayesinden uzaklaşan Adevîliğin yerini 13. Asırda Kadirîlik almış ve 17. Asra kadar Kadirîlik bölgede irşad faaliyetini yürüten tek tarikat olmuştur. 17. Asrın başında Ahlat'tan bu bölgeye zorunlu göç eden Abdülkerim Ahlatî ve oğlu Şemsüddin Ahlatî sayesinde Sühreverdilik ve Halvetîlik te Hakkari halkı arasında tanınmaya başlamıştır. 19. Asra gelindiğinde ise Şehrezorlu Mevlânâ Hâlid'e intisap eden Seyyid Abdullah Şemdîni ve yeğeni Seyyid Taha Nehrî ile Nakşibendîlik Hakkâri bölgesinde yayılmaya başlamış ve zamanla bölgenin en etkin tek tarikatı haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Tasavvuf, Şeyh Adî b. Müsâfir, Seyyid Taha-i Nehrî,

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

Tarikatların İslam dünyasında yaygınlaşması, beraberinde tasavvufi eğitim kurumları olan tekke ve zaviyeleri de getirmiştir. Hatta bazı bölgelerde tekkeler medreselerle aynı niceliğe ve niteliğe sahip olur hale gelmişlerdir. Bir bölgedeki tasavvufi hareketliliğin tespitinde oradaki tekke ve zaviyelerin sayısı önemli bir ölçü haline gelmiştir.

Bu zaviyeden bakıldığında Hakkâri bölgesi nicel olarak tekke ve zaviyeler bakımından pek de zengin bir bölge sayılmaz. Dolayısıyla tasavvufi hareketliliğinde aynı oranda yavaş olduğu söylenebilir. Hakkâri'nin Miladi XII. Asırdan itibaren çok sayıda tarikatın ortaya çıktığı ve daha çok Farsça'nın hâkim olduğu İran ile Arapça'nın hâkim olduğu Irak gibi iki bölgeye yakın bir konumda yer aldığı doğrudur. Bu durumun Hakkâri için bir avantaj oluşturması beklenirken bölgenin sarp dağlık ve geçit vermez coğrafik yapısı ortaya çıkan bu tarikatların faaliyetlerinden diğer büyük merkezlere göre daha az istifade etmesine sebep olmuştur.

Buralarda faaliyetleri görülen tarikatların da daha çok savaş, istila ve olumsuz toplumsal hadiselerden kaçan bazı mutasavvıfların güvenli bir sığınak olarak görüp yerleşmeleri sonucu Hakkâri'de yaygınlaştıklarını ifade etmek gerekir. Bu tarikatlar içinde Adevîlik, Kadirîlik, Sühreverdîlik, Halvetîlik ve Nakşibendîlik Hakkâri ve çevresinde 12. Asrın sonlarından itibaren faaliyetleri görülen tarikatlardır. Şeyh Adî b. Müsafir (ö.557/1162), Şeyh Abdülkadir Geylanî (ö.561/1166) ve onun torunları olan Şemdinî Aileyanî, Seyyid Salih Meleyanî, Seyyid Abdülkerim el-Ahlatî (ö.1027/1617) ve oğulları Şeyh Şemsüddin Ahlatî (ö.1085/1674) ve Seyyid Muhammed Emin Ahlatî, Seyyid Abdullah Şemdinî (ö.1228/1813), Seyyid Taha Nehrî (ö.1269/1853), Seyyid Muhammed Salih Nehrî ve Şeyh Ubeydullah Nehrî (ö.1318/1900) Hakkâri'de adlarından bahsedilmesi gereken önemli mutasavvıf şahsiyetlerdir.

A. XIII-XIX. ASIRLAR ARASINDA HAKKÂRİ'DE FAALİYETLERİ GÖRÜLEN TARİKATLAR

Hakkâri bölgesi diğer İslam beldelerine göre coğrafik olarak daha zorlu şartlara sahip olsa da yüzyıllar içinde farklı bazı tarikatların tasavvufi faaliyetlerine ve bazı mutasavvıfların ilim ve irşad hizmetlerine ev

sahipliği yapmıştır. Bu tarikatlar içinde ilk olarak Hakkâri de tekke açan Adî b. Müsâfir'in kurduğu Adeviyye Tarikatı'nın adı geçmektedir. Adî b. Müsâfir'in vefatından yarım asır sonra Adeviliğin heterodoks bir yapıya bürünmesi Müslüman halkın tasavvufî alanda yeni arayışlar içine girmesine yol açmıştır. Adeviliğin ortaya çıkışından yaklaşık bir asır sonra Moğolların Bağdat'ı işgal etmeleri üzerine bölgeyi terkeden mutasavvıf ailelerden biri olan ve sonradan Şemdîni Ailesi olarak tanınacak olan Abdülkadir Geylanî'nin bazı torun ve akrabaları Hakkâri'nin İran'a yakın sınır bölgesine yerleşmişlerdir. Şemdîni Ailesinin bölgeye gelişi Adevilik sonrası ilk ciddi tasavvufî faaliyetin başlamasına vesile olmuştur. Kadîrî tarikatının Hakkâri'deki faaliyetleri bölgede başka bir tarikatın etkinliğinin bulunmaması nedeniyle uzun bir süre devam etmiştir. Bölge halk Ehl-i Sünnet düşüncesine sahip olan Kadîrî şeyhlerine sahip çıkmış ve bu şekilde Kadîrîlik uzun bir süre Hakkâri ve çevresinde tek tarikat olarak hizmetlerini sürdürmüştür.

XVII. asrın ilk çeyreğinde Ahlat'tan göç ederek Hakkâri'nin Oramar mıntikasına yerleşen "Ahlatî Ailesi" mensupları, Sühreverdiyye ve Halvetiyye Tarikatlarını bölgeye taşıyan ilk mutasavvıflar olmuşlardır. Ahlat'ta Sühreverdî şeyhleri olarak 682/1283'ten beri faaliyet yürüten ailenin Hakkâri'ye gelen mensuplarından Şeyh Abdülkerim Ahlatî ile oğulları Şeyh Şemsüddin Ahlatî ve Şeyh Muhammed Emin Ahlatî daha çok Halvetî kimlikleri öne çıkan mutasavvıflardır.² Bu nedenle Hakkâri'ye yerleştikleri 17. Yüzyılın ilk çeyreğinde Halvetîlik dışında ailenin asırlardır taşıdığı Sühreverdî kimliklerini ne denli temsil ettikleri hususunda malumata sahip değiliz.

Yine 17. Asırda kuzeybatı İran'dan Diyarbakır ve Cizre'ye kadar geniş bir alanda adından bahsedilen ve daha çok Rumiye Şeyhi diye tanınan Nakşibendî şeyhi Mahmud Urmevî (ö. 1048/1638)'nin Hakkâri bölgesine irşad faaliyeti için halife gönderip göndermediği hususunda bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat 19. Asrın ilk çeyreğinde Irak'ın Şehrezor bölgesinde Nakşibendî-Müceddidiliği yamaya başlayan Mevlânâ Hâlid'e intisap eden Şemdîni Ailesi mensubu Seyyid Abdullah ve Seyyid Taha'nın, Nakşibendiliği Hakkâri bölgesine taşıdıkları ve Nakşibendiliğin bölgenin tek ve en yaygın tarikatı haline geldiği bilinmektedir.

² Abdulcebbar Kavak, "Ahlat Bölgesinde XVI-XVIII. Yüzyıllar Arasında Halvetî Tarikatı'nı Yayan Bir Aile: Ahlatîler", *Uluslararası Seyyid Yahya Şirvanî ve Halvetîlik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Orhan Söylemez, Ahmet İçli, Eskişehir 2014, s. 33-35.

1. ADEVİLİK

Hakkâri bölgesindeki en eski tarikatlardan biri olan Adevîlik, Şeyh Adî b. Müsafir tarafından kurulmuştur. Adî b. Müsafir o dönem Bağdat'ta ilmi ve tasavvufi sohbetleriyle etrafına büyük kalabalıkları toplayan Abdülkadir Geylanî gibi büyük şehirde kalmak yerine daha sakin ve dağlık bir bölge olan Hakkâri'nin Laleş mıntukasına yerleşmeyi tercih etmiştir. Onun Laleş'te inşa ettiği tekke Adevîyye Tarîkatı'nın bölgedeki ilk tekkesidir. Laleş Adevîyye Tekkesi yapıldığı ilk günden beri tarikatın merkezi olarak hizmet vermiştir. Bu tekke sonraları Adevîyye mensupları tarafından kutsanmaya başlanmış ve günümüzde Yezidîlerin Hac mekânı haline gelmiştir.

Şeyh Adî b. Müsafir Laleş'e yerleştikten sonra Ehl-i Sünnet düşüncesine bağlı bir mutasavvıf olarak irşad faaliyetlerine hız vermiştir. Onun sohbetlerine sadece Hakkâri bölgesindeki Kürtler değil Araplar ve diğer toplumlardan da insanlar gelerek iştirak etmişlerdir. Şeyh Adî b. Müsafir'in çoğunluğu okuma yazma bilmeyen, eğitim öğretim kurumlarının yaygınlaştırılmadığı yarı göçebe bir toplumda sohbeti aynı zamanda bir eğitim metodu olarak kullandığı görülmektedir. Fakat bu durum onun eser telifine girişmediği anlamı taşımamaktadır Zira Şeyh Adî b. Müsafir'in bazı eserlerinden bahsedilir ki günümüze ulaşabilen en önemli eseri *Ehl-i Sünnet İtikadı* adını taşıyan Arapça eseridir.

Kürtlerle akrabalık bağı olduğu için Hakkâri bölgesini tercih ettiği ifade edilen Şeyh Adî b. Müsafir'in bölgede yaşayan Kürtler üzerinde olumlu bir etki yarattığı ve faaliyetleriyle önemli bir boşluğu doldurduğu inkâr edilemez. Bölgede Yezidî olarak adlandırılan ve varlıklarını günümüze kadar devam ettiren topluluğun o dönem İslamî bir kimlik kazanmaları ve sahih bir itikada sahip olmaları için büyük gayretler sarf eden Adî b. Müsafir'in vefatından yarım asır sonra kurduğu tarikat Ehl-i Sünnet düşüncesinden hızla uzaklaşmış ve heterodoks bir yapılanmaya dönüşmüştür.³

2. KADİRİLİK

Şeyh Abdülkadir Geylanî'nin Bağdat'ta temelini attığı Kadirîlik, onun vefatından sonra daha önce tasavvufî eğitiminden geçen çocukları

³ Enes Muhammed Şerîf ed-Dûskî, *Etbâ'u's-Şeyh Adî b. Müsafir el-Hekkari*, Matbaatu Havar, Duhok 2006, s. 260-320.

ve mensupları tarafından Irak bölgesinin dışına taşınmıştır. Kadiriilik ortaya çıktıktan yaklaşık iki asır sonra oluşan çok sayıda kollarıyla İslam dünyasının hemen her bölgesine yayılma imkânı bulmuştur.

Kadiriilik Irak, İran ve Anadolu'da Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde uzun süre tek tarikat olarak faaliyetlerini sürdürmüştür ki bunda Kürtler arasında önemli bir saygınlık ve nüfuzları bulunan ailelerin rolünden bahsedilir. Şehrezor bölgesi ile İran'ın kuzeybatısındaki bazı şehirlerde Berzencî Ailesi, Kerkük, Karadağ bölgelerinde Talabani Ailesi, İmadiye bölgesinde Birifkanî Ailesi ve Hakkâri bölgesinde Şemdîni Ailesi bunlardan en çok tanınanlardır.⁴

Hakkâri'de Kadiri kimlikleriyle tanınan Şemdîni Ailesi mensupları Moğol istilası sebebiyle Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalan ve Hakkâri'ye yerleşen ataları Seyyid Ebûbekir Geylanî'den beri bölgede Kadiriiliğin neşriyle meşgul olmuşlardır. Aileden bahseden eserlerde de Abdülkadir Geylanî'nin soyundan geldikleri ve Kadiri şeyhleri oldukları vurgulanmaktadır.⁵

Hülagu'nun Bağdat'ı istila etmesi üzerine o dönem ailenin ile gelenlerinden Seyyid Ebubekir Geylanî, ailesi ve yakınlarıyla beraber günümüzde Türkiye-İran'da Herki Aşiretinin meskûn olduğu bölgeye gelerek Sütuni adlı köye yerleşmişlerdir. Bir süre sonra *Humaro* beldesindeki *Meleyan Köyü*'ne göç eden ailenin bazı fertleri Meleyan'a çok uzak olmayan *Diman Köyü*'ne yerleşmişlerdir. Daha sonraları ailenin bazı fertlerinin *Şemdinli* mıntikasına göç ettikleri ve orada *Nehri Köyü*'ne yerleştikleri ifade edilir.⁶

Hakkâri bölgesinde Kadiri tarikatını yayan Şemdinli Ailesi mensupları içinde adlarından bahsedilmesi gereken Kadiri şeyhleri; Seyyid Ebûbekir, Seyyid Hacı, Seyyid Abdullah, Seyyid İbrahim, Seyyid Muhammed, Seyyid Hacı, Seyyid İbrahim, Seyyid Salih ve Seyyid Ahmed'dir.

⁴ Azzâvî, *Aşairu'l-İrak*, II, 225-230; Thomas Buva, *Târîhu'l-Ekrâd*, terc. Muhammed Teysir Mirhan, Dâru'l-fikr, Dimaşk 2001, s. 129; Ğulam Mirza Reşid Yasmî, *Kurd*, s. 123; Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 320-321.

⁵ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdîyye*, s. 343, 345; el-Beytâr, *Hilyetü'l-beşer*, II, 755, 1013; Tavakkulî, *Târîh-i Tasavvuf Der Kürdistan*, s. 183; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 326; Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 51-52.

⁶ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 13.

3. SÜHREVERDİLİK

Ebu'n-Necib Abdülkahir es-Sühreverdî(ö.563/1168) tarafından temeli atılan Sühreverdilik,⁷ yeğeni Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234) döneminde Bağdat başta olmak üzere Irak ve Suriye, İran, Hindistan, Türkistan ve Anadolu'da yayılma imkânı bulmuştur.⁸ Sühreverdilik bu bölgelerde *Bedriye*, *Kemaliye*, *Zeyniyye*, *Behâiyye*, *Ahmediyye* ve *Necibiyye* gibi kollarıyla sonraki dönemlerde varlığını sürdürmüştür.⁹

Sühreverdiliğin Hakkari bölgesine gelişi ise, aslen Hemedan göçmeni olan ve Ahlat'ta uzun süre Sühreverdî şeyhleri olarak faaliyet gösteren Ahlatî Ailesi mensuplarından Seyyid Abdülkerim Ahlatî ile gerçekleşmiştir. Seyyid Abdülkerim Hakkârî'nin Oramar mıntikasına yerleşmiş ve oradaki yerli halkla iyi bir iletişim kurmuştur. Fakat Seyyid Abdülkerim ve oğullarından Kutbeddin lakaplı Muhammed Emin Ahlatî'nin kısa bir süre sonra vefat etmeleri Sühreverdî tarikatının bölgede yeterince tanınıp yayılma imkânı bulamadan hizmetlerin sona erdiğini göstermektedir. Kaldı ki elimizde o dönemi aydınlatacak herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır. Seyyid Abdülkerim'in oğullarından Şeyh Şemsüddin Ahlatî'nin de Oramar yerine İmadiye bölgesine giderek oraya yerleşmesi Sühreverdî tarikatı faaliyetlerinin Hakkârî'de devam edemediğini göstermektedir.

4. HALVETİLİK

İslâm âlemindeki en yaygın tarikatlardan bir olan Halvetiyye'nin iki önemli pirinden bahsedilir ki bunlardan Kerimüddin Ahi Muhammed b. Nûr el-Halvetî (ö.751/1350)¹⁰ tarikatın temelini atmış Sirâcüddin Ömer Halvetî (ö. 800/1397) ise tarikatı kurup geliştirmiştir.¹¹ Halvetiliğin Anado-

⁷ Abdurrahman Câmî, *Nejehâtü'l-üns min hadarâi'l-kuds*, trc. ve şerh Lamî Çelebi, İstanbul: Marifet Yayınları, 1993, s. 473-474; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 284.

⁸ Vassâf, age, I, 283.

⁹ Reşat Öngören, "Sühreverdîyye", *DİA*, Cilt:38, s. 43-44.

¹⁰ Kerimüddin Ahi Muhammed'in ölüm tarihi *Tomar-ı Turuk-ı Âliye* adlı eserde 717/ 1318 olarak verilmiştir. Bk. Mustafa Sadık Vicedânî, *Tomar-ı Turuk-ı Âliyye*, Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1341, III, 20.

¹¹ Harîrîzâde, M. Kemaleddin, *Tibyânü vesâilü'l-hakâyik fi beyân-ı selâsili'l-tarâik I-III*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, no: 430, c. I, vr. 343b; Vicedânî, c. 3, s. 19-20; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, I, 714; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf(18. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s. 63.

lu'ya girişinde Ahî Yûsuf Halvetî ve Pîr İlyas Amasî (ö.837/1433)'nin önemli rol oynadıklarından bahsedilir.¹² Pîr-i azâm lakaplı Seyyid Yahya Şirvânî(ö. 868/1463) ise Halvetîliğin Ortadoğu'da çok etkin ve yaygın bir tarikat haline gelmesini sağlayan kişidir.¹³

Halvetîliği Hakkâri'ye getiren kişiler de yine Ahlatî Ailesine mensup mutasavvıflardır. Seyyid Abdülkerim'in oğlu Şeyh Şemsüddin Ahlatî, Oramarda yaşadıkları dönem Ertoşî aşireti mensuplarına Halvetîliği telkin etmekle beraber, tarikatın asıl yayılması Hakkâri'nin güney sınırlarında İmadiye Beyliğine ait Birifka Köyü'nde bir tekke inşa ettirmesinden sonra başladığını söyleyebiliriz.

Şeyh Şemsüddin Ahlatî, İmadiye bölgesinde Halvetîliği yaymaya başladıktan sonra da Hakkâri'nin Oramar mıntıkası ve Ertoşî aşiretiyle ilişkisini devam ettirmiştir. Hatta Ahlat'a gidip gelen aile mensuplarının Oramar mıntıkasında bir müdet kaldıkları ve oradaki dost ve akrabalarını ziyaret ettikten sonra İmadiye'ye intikal ettikleri bilinmektedir.

5. NAKŞİBENDİLİK

12. yüzyılda Abdülhâlık-ı Gücdüvânî(ö. 575/1179) tarafından kurumsal bir hale getirilen, Nakşibendilik,¹⁴ adını Muhammed Bahaüddin Nakşibend'den almaktadır. Hz. Peygamberin sünnetine itiba etmek ve bidatlerden sakınmak, tarikat silsilesinin Hz. Ebû Bekir'e dayanması, sahabenin yolunu takip etmek ve Zikir-i hafi Nakşibendiliğin temel esaslarını oluştururken,¹⁵ sohbet, rabita ve hatm-i hâcegân gibi hususlara büyük önem verilmiştir.¹⁶

¹² Taşköprüzâde, *es-Şakaiku'n-nu'mâniyye li 'ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*, Dersaadet, İstanbul t.s., s. 45-46 ;M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 96.

¹³ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, (tıkı basım), Ankara 2009, I, 197; Pakalın, I, 715; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, M.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul 2008, s. 389; Muslu, s. 64.

¹⁴ Selâh b. Mübarek Buhârî, *Entsü't-tâlibin ve 'uddetü's-sâlikin*, (Haz. Halil İbrahim Sarıoğlu), İntişârât-ı Keyhân, Tahran 1371, s. 21; el-Kâşifî, s. 53-56; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 160-161; Şimşek, 18. *Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendî-Müceddî Hareketi*, s. 30-31.

¹⁵ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 11; Haydarî, *el-Mecdü'l-tâlid*, s. 11; Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 41-42; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 7-8, 160-161.

¹⁶ el-Kâşifî, s. 546; Haydarî, *el-Mecdü'l-tâlid*, s. 20-21; Sahip, *Nûru'l-hidâye*, s. 3-81; Sâhib, *el-Fuyüzâtü'l-Hâlidîyye*, s. 17-35.

Ortadoğu, Asya ve Uzakdoğu'ya kadar geniş bir alanda yayılan Nakşibendî tarikatı, İslam dünyasında Kâdirî Tarikatı'ndan sonra en yaygın tarikat olma özelliğine sahiptir. Nakşibendilik, ilk ortaya çıktığı Orta Asya'da Kübreviyye ve Yeseviyye başta olmak üzere birçok tarikatın yerini almış, Arap yarımadası, Mağrib ve aşağı Sahra Afrikası dışında kalan tüm bölgelerde yayılmıştır.¹⁷

Nakşibendiliğin Hakkâri'de yaygınlaşan en son ve en etkin tarikat olduğu söylenebilir. Nakşibendiliği Hakkâri'ye getiren Seyyid Abdullah Şemdîni ve Seyyid Taha Nehri bölgede Kadirî şeyhleri olarak tanınan Şemdîni Ailesi mensuplarıydılar. Bu iki zat Şehrezorlu Nakşibendî şeyhi Mevlânâ Hâlid'e intisap ettikten sonra Nakşibendî kimliğine sahip olmuşlardır.¹⁸ 1812-1813 yıllarında gerçekleşen bu tasavvufî kimlik değişikliği ile Şemdîni Aile var güçleriyle Nakşibendiliğin Hakkâri'de yaygınlaşması için çaba sarf etmiş ve bunda oldukça başarılı olmuşlardır.

Seyyid Abdullah Nakşibendiliğin neşri için daha önce tedrisat için açtıkları Nehri Medresesi'ni kullanmaya başlamıştır. Seyyid Abdullah'ın 1228/1813'te vefat etmesi üzerine Şemdîni mıntukasında başlattığı irşad faaliyetleri yarım kalmıştır. O dönem Berdesor beldesinde postnişin olan yeğeni Seyyid Taha amcası Seyyid Abdullah'ın başlattığı irşad faaliyetlerini sürdürmek amacıyla İran'dan Şemdîni'ye gelmiş ve Nehri Medresesi'nde posta oturarak Nakşibendiliğin Hakkâri ve çevresinde hızla yayılması için yoğun bir hizmete başlamıştır.

Nakşibendî tarikatının Hakkâri'deki merkezi olan Nehri Tekkesi'nde postnişin olanlar Osmanlı-Rus ve İran devletleri arasındaki birçok önemli hadisede görüşüne başvurulmuş Nakşibendî şeyhleri olmuşlardır.¹⁹ Bu tekkede posta oturan Nakşibendî şeyhleri sırasıyla; Seyyid Abdullah Şemdîni (ö.1228/1813), Seyyid Taha Hakkarî (ö.1269/1853), Seyyid Muhammed Salih Şemdîni (ö.1280/1864) ve Seyyid Ubeydullah en-Nehri (ö.1318/1900)'dir.

Seyyid Taha döneminde Hakkâri ve çevresinde Nakşibendilik bölgenin hemen her beldesinde kendisini hissettirmiş ve açılan irili ufaklı medreseler Nehri Tekkesi'ne bağlı şubeler olarak hizmet vermişlerdir.

¹⁷ Algar, "Nakşibendîyye", s. 335.

¹⁸ Azzâvî, *Aşairu'l-İrak*, II, 233; Tavakkulî, s. 183.

¹⁹ Muhammed Zeki el-Bervâri, *el-Kurd ve'd-devletü'l-Osmaniyye*, Dâru'z-zaman, Dimâşk 2009, s. 388.

Seyyid Taha'nın irşad alanının Hakkâri dışında Van vilayetini de içine alması²⁰ etkinlik alanını da doğal olarak genişletmiştir. Seyyid Muhammed Salih zamanında İran'ın Berdesor beldesinde bulunan zaviye de etkin olarak kullanılmıştır. Urmiye ve çevresinde oldukça etkili olan Nakşibendî şeyhleri önemli gördükleri her meselede Nehri Tekkesi'ndeki postnişinden görüş almayı ihmal etmemişlerdir. Barzan bölgesindeki Nakşibendî şeyhlerinden Şeyh Abdüsselam Barzanî'nin de Nehri Tekkesi'nde eğitim aldığı ve Seyyid Taha'nın hayatında ve vefatından sonra Nehri Tekkesiyle ilişkilerini kesmediği bilinmektedir. Bütün bunlar Nehri Tekkesi'nin İran, Irak ve Doğu Anadolu'da bölgesel bir nüfuza sahip olduğunu göstermektedir.

Seyyid Muhammed Salih'ten sonra posta oturan Seyyid Ubeydullah Nehri döneminde de tasavvufî faaliyetler devam etmiştir. Şeyh Ubeydullah'ın bölgedeki Nakşibendî şeyhleri içinde taraftar olarak belki de en yaygın ve nüfuz olarak en etkin kişi olduğu söylenebilir.

Sonuç

Hakkâri, sahip olduğu zorlu coğrafyaya rağmen İslam dünyasındaki ilmî ve tasavvufî faaliyetlerden nasibini almıştır. Sırasıyla Adevîlik, Kadirîlik, Sühreverdilik, Halvetîlik ve Nakşibendîlik farklı dönemlerde Hakkâri'de faaliyetleri görülen başlıca tarikatlardır.

Adî b. Müsafir'le başlayan tasavvufî faaliyetler, 13. Asırda Moğolların Bağdat'ı işgal etmeleri üzerine Hakkâri-İran sınırında yaşayan Herki Aşireti bölgesine yerleşen Kadirî mensupları ile devam etmiştir. Şemdîni Ailesi olarak bölgede tanınan bu Kadirî mensuplarından Seyyid Ebûbekir Sütunî, Seyyid Hacı Meleyanî ve Seyyid Salih Meleyanî en çok tanınanlardır. Hakkâri'ye 17. Asrın başında yerleşen Ahlatî Ailesi ise Sühreverdi ve Halvetî tarikatlarını bölgede yaymışlardır. Bu aileden öne çıkanlar ise Seyyid Abdülkerim el-Ahlatî ve oğulları Şeyh Şemsüddin Ahlatî (ö.1085/1674) ve Seyyid Muhammed Emin Ahlatî'dir. Nakşibendîlik ise diğer tarikatlara göre Hakkâri'ye daha geç bir dönemde gelmiştir. Seyyid Abdullah Şemdîni, Seyyid Taha Nehri, Seyyid Muhammed Salih Nehri ve Şeyh Ubeydullah Nehri ile temsil edilen Nakşibendîlik, faaliyetleriyle bölgedeki en yaygın tarikat haline gelmiştir.

²⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 329.

KAYNAKÇA

- Algar, Hamid, "Nakşebendiyye", *DİA*, Cilt: XXXII, İstanbul 2006.
- Azzâvî, Abbas, *'Aşâiru'l-Irak I-VI*, Mektebetu'l-Hadârât, Beyrut ts.
- el-Bağdâdî, Muhammed, *el-Hadîkatü'n-nediyye fî âdâbi't-tarîkati'n-Nakşebendiyye ve'l-behçeti'l-Hâlidîyye*, el-Matbaatü'l-İlmiyye, Mısır 1310.
- el-Bervârî, Muhammed Zeki, *el-Kurd ve'd-devletü'l-Osmaniyye*, Dâru'z-zaman, Dimaşk 2009.
- el-Beytâr, Abdürrezzak, *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-karni's-sâlise 'aşer I-III*, Tah. Muhammed Behçet el-Beytâr, Dâru Sâdır, Beyrut 1993.
- Bruinessen, Martin van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- el-Buhârî, Selah b. Mübarek, *Enisü't-tâlibîn ve 'uddetü's-sâlikîn*, haz. Halil İbrahim Sarıoğlu, İntişârât-ı Keyhân, Tahran 1371.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, (tıbbî basım), Ankara 2009.
- Buva, Thomas, *Târihu'l-Ekrâd*, terc. Muhammed Teysîr Mirhan, Dâru'l-fikr, Dimaşk 2001.
- Câmî, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds*, trc. ve şerh Lamîf Çelebi, İstanbul: Marifet Yayınları, 1993.
- ed-Dûskî, Enes Muhammed Şerîf, *Etbâ'u's-Şeyh Adî b. Müsafîr el-Hekkarî*, Matbaatu Havar, Duhok 2006.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, M.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul 2008.
- el-Hânî, Muhammed, *el-Behçetü's-seniyye fî âdâbi't-tarîkati'l-'aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşebendiyye*, Ahmed Halebî Matbaası, 1303.

el-Hânî, Abdülmecid, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî hakâiki ecillâi'n-Nakşebendîyye*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009.

Harîrîzâde, M. Kemaleddin, *Tibyânü vesâili'l-hakâyık fî beyân-ı selâsili't-tarâik I-III*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, no: 430.

Haydarî, İbrahim Fasîh, *el-Mecdu'î-tâlid fî menâkibi'ş-Şeyh Hâlid*, Matbaatu'l-Âmire, İstanbul 1292.

el-Kâşifi, Hüseyin b. Ali, *Reşehâtu ayni'l-hayât fî menâkibi meşâyihî't-tarikati'n-Nakşebendîyye ve âdâbihimi'n-nebeviyye ve esrârihimi'r-Rabbâniyye*, (Muhammed Murad b. Abdillâh el-Kazanî'nin Zeyli ile beraber), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1971.

Kavak, Abdulcebbar, "Ahlat Bölgesinde XVI-XVIII. Yüzyıllar Arasında Halvetî Tarîkatı'nı Yayan Bir Aile: Ahlatîler", *Uluslararası Seyyid Yahya Şirvanî ve Halvetîlik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Orhan Söylemez, Ahmet İçli, Eskişehir 2014.

Korkusuz, M. Şefik, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihî Nakşebendî*, Kilim Matbaacılık, İstanbul 2010.

Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf(18. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

Müderriş, Abdülkerim, *Yâd-ı Merdân*, Çaphâne-i Ârâs, Hevler 2011.

Öngören, Reşat, "Sühreverdiyye", *DİA*, Cilt:38.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993.

Sahib, Muhammed Es'ad, *Nûru'l-hidâye ve'l-irfân fî sırrî'r-râbitati ve't-teveccühi ve hatmi'l-hâcegân*, el-Matbaatu'l-İlmîyye, Kahire 1311.

-el-Fuyûzâtu'l-Hâlidiyye ve'l-menâkıbu's-sahibiyye, el-Matbaatu'l-İlmiyye, Kahire 1311, s. 91 (Nûru'l-hidâye ve'l-'irfân'ın kenarında).

Şimşek, Halil İbrahim, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendî-Müceddidî Hareketi*, Hititkitap Yayınevi, Çorum 2008.

Taşköprüzâde, eş-Şakaiku'n-nu'mâniyye fi 'ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye, Dersaadet, İstanbul t.s.,

Tavakkulî, Muhammed Rauf, *Târîh-i Tasavvuf der Kurdistan*, İntişârât-ı Tevekkulî, Tahran 1381.

Vassâf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, Kitabevi, İstanbul 2011.

Vicdânî, Mustafa Sadık, *Tomar-ı Turuk-ı Âliyye*, Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1341.

.Yasmî, Ğulam Mirza Reşid, *Kurd*, Çaphane-i Nakş-i Cihan, Tahran 1369

Doç. Dr. Hgır Tahir TEWFİQ

HAKKARİ'DE KÜRTLER VE ASURİLER:
MODERN DÖNEMDE YAŞAM
VE KİMLİK ÇATIŞMASI

الكرد والآشوريون في هكاري التعايش وصراع الهوية خلال العصر الحديث

Ass. Prof. Dr. Hoger Taher Tawfiq¹

الخلاصة:

تشغل مسألة الأقليات في كردستان خلال العصر الحديث حيزاً مهماً من تاريخ المنطقة بشكل عام، فإن فهم ودراسة تفاصيل العلاقة بين الكرد وتلك الأقليات تضفي عاملاً مهماً في إلقاء الضوء على الكثير من علامات الاستفهام التي تعاني منها دراسة تاريخ الشعوب التي عاشت في كردستان خلال تلك المدة، وربما يجد فيه الباحث أجوبة على العديد من المسائل التي تعاني منها المجتمع الكردي لغاية اليوم.

من أبرز فصول علاقة الكرد بتلك الأقليات هو واقع الحياة التي عاشتها القبائل الآشورية في هكاري خلال العصر الحديث، فقد بينت العديد من الدراسات بان العلاقات الكرديّة-الآشورية في هكاري كانت على ما يرام حتى منتصف القرن التاسع عشر لتدخل معتركاً خطيراً بعد ذلك حاول فيه الطرفان الكردي والآشوري الاستحواذ على الأرض فيها، فتغيرت علاقات التعايش وحسن الحوار بينهما إلى علاقات تسودها سوء الظن ومحاولة الاستفراء بالأرض التي عاشا عليها كلاهما معاً لقرون عديدة. تحاول هذه الدراسة إلقاء الضوء على تلك العلاقات التي سادت بينهما خلال العصر الحديث حتى ما بعد الحرب العالمية الأولى، وفيها تبين الخطوط العريضة التي كانت تجمع بين المجتمعين الكردي والآشوري أو تفرق بينهما في هكاري.

¹ University of Zakhō/ Faculty of Humanities/ School of Arts/ History Department

Kurds and Assyrians in Hakari **Co-existence and identity conflict during the Contemporary Era**

Abstract:

The matter of minorities in Kurdistan works as an important effect during the contemporary era generally in the history of area. So, Understanding and studying the details of relationship between Kurds and those minorities add an important factor in high lighting on many question mark in which the history of nations who lived in Kurdistan during that time, suffered from. The researcher may find many answers on matters, in which the Kurdish society suffers from, so far.

The most prominent chapter of Kurds relationship with those minorities is the life's reality in which the Assyrians tribes lived it in Hakari during the contemporary era. Many studies have made it clear that the Kurdish-Assyrian relationships in Hakari were fine until the first half of nineteenth century. Then, it entered a dangerous divergence in which the two sides tried to possess the land. So, the relationship of Co-existence and good neighboring changed into relationship which were full of misunderstanding and the attempt to get the land for oneself which they lived together on it for centuries. This research highlights on those relationship between the two during the contemporary era until the first world war. In this research, the main lines are shown which were uniting or dispersing the Kurdish and Assyrian societies in Hakari.

المقدمة:

يُعد البحث والدراسة في مواضيع الأقليات الدينية والعرقية في كُردستان وعلاقتهم بالكُرد خلال العصر الحديث، غاية في الأهمية؛ كونها تلقي الضوء على العديد من الأحداث التي كانت سبباً في إعادة الهيكلة الأثنية في كُردستان بعد الحرب العالمية الأولى، هذه الأقليات التي أثرت عليها تلك الأحداث التاريخية بان تعرضوا للمذابح تارة وللهجرة من مناطقهم الأصلية دون العودة إليها مرة ثانية تارة أخرى. أما من جانب الكُرد فرغم كل المآسي التي لحقت بهم يكفي القول هنا بان ظهور تلك المشكلات في كُردستان منذ منتصف القرن التاسع عشر حتى الحرب العالمية الأولى كانت سبباً مباشراً في عدم تمكن الكُرد من تأسيس دولة قومية لهم على أرضهم التاريخية (كُردستان) وما زال الكُرد يدورون في هذا الفلك وحلمهم التاريخي هو تأسيس دولة كُردستان.

ليس القصد من هذه الدراسة هو إضافة معلومات جديدة تخص جانب العلاقات الكُردية- الآشورية في هكاري خلال العصر الحديث، ولكن الغاية منها هي إعادة هيكلة الموضوع ضمن خطة دراسة تقرب القارئ إلى أبرز المراحل التاريخية التي جمعت بين الكُرد والآشوريين والوقوف في تلك المحطات التي تثير جدلاً واسعاً عليها حتى الآن، ومحاولة تفسيرها وفق الأسس العلمية للمنهج التاريخي الحديث.

فرضت طبيعة المادة التاريخية نفسها على خطة الدراسة، حيث قسمت إلى ثلاثة أقسام أو محاور، بحث المحور الأول الذي أدرج تحت عنوان (مرحلة التعايش السلمي والتبعية حتى أربعينيات القرن التاسع عشر) العلاقات الكُردية-الآشورية في هكاري خلال عهد حكم الإمارة الكُردية في جولميرك التي امتدت لحوالي أربعة قرون، ويجب هذا المحور على أسئلة عدة منها مثلاً: كيف كانت العلاقات الكُردية-الآشورية في إمارة هكاري؟ ما هي المصادر التاريخية التي أشارت إليهم خلال

تلك المدة؟ هل كان الآشوريون مضطهدون فعلاً إبان العهد الإماراتي في كردستان أم العكس الصحيح؟. أما المحور الثاني الذي حمل عنوان (التدية والمستوى السياسي نفسه 1840-1914) فيبحث في تلك المرحلة التي بات الكُرد والآشوريين على نفس المستوى السياسي في هكاري، ففي عهد الأمراء في جوملرك كان الآشوريون تابعين لهم، ولكن بعد زوال حكمهم في منتصف القرن التاسع عشر صار الآشوريون في هكاري مثلهم مثل الكُرد تابعين مباشرة إلى السلطات العثمانية في استانبول، ويلقي هذا المحور الضوء على نقاط عدة منها: ما هي أسس المشكلة التي وقعت بين الآشوريين في هكاري وبين بدرخان بك في سنتي 1843 و1846؟ ما هي الروايات التاريخية التي تحدثت عن هذا الموضوع والقريبة منها من ناحية الزمان؟ وهل طرأ أي تغيير في حياة الآشوريين بعد ذلك؟ وأين توجهوا في سياستهم للتخلص من الحكم العثماني حتى الحرب العالمية الأولى؟. يبحث المحور الثالث المعنون ب(البحث عن الاستقلال والدولة 1914-19120) في تلك الجهود الآشورية سواء العسكرية أم السياسية للحصول على الاستقلال وتأسيس دولة قومية آشورية على غرار القوميات الأخرى في المنطقة، ويجب هذا المبحث بدوره على أسئلة عدة منها مثلاً: كيف تعامل الآشوريون مع الموقف خلال الحرب العالمية الأولى؟ كيف كانت عملياتهم العسكرية في هكاري؟ ما هي أبرز المحاولات السياسية التي قاموا بها لإقناع الدول الكبرى لتبني قضيتهم في نيل الاستقلال القومي؟

بخصوص المصادر التي اعتمدت عليها هذه الدراسة، فكانت مختلفة ما بين كتب وثائقية، وكتب رحلات تعود إلى تلك المدة، ودراسات حديثة أجريت حول هذا الموضوع لاحقاً، فعلى سبيل المثال كانت للرحلة التي قام بها الأخوان (ويغرام) إلى هكاري ودونوا أحداث رحلتهم ضمن كتاب حمل اسم (مهد البشرية: الحياة في شرق كردستان) وقع مهم في هذه الدراسة كونها تعد المصدر الأول الذي يتحدث بتفصيل دقيق عن الآشوريين وعلاقتهم بالكُرد في الربع الأول من القرن العشرين، وفيه أيضاً معلومات مهمة جداً عن العلاقات الكُردية-الآشورية خلال القرن التاسع عشر. وعند البحث والخوض في مثل هكذا مواضيع لا يمكن الاستغناء عن الكتب الوثائقية التي

احتوت بين دفتيها وثائق مهمة تعود إلى تلك المدة، ويأتي على رأسها من حيث الأهمية لهذا الموضوع الكتاب الوثائقي المعنون بـ (الكورد في الوثائق البريطانية) للباحث (عثمان علي) حيث قام الباحث بترجمة العديد من الوثائق البريطانية التي تعود إلى ساستها في الموصل، وبغداد، واستانبول عن الأحداث التي لها علاقة بالكرد والآشوريين خاصة في عهد الأمير بدرخان. ولا يمكن هنا إغفال الكتاب المهم الذي يحمل عنوان (قيام النظام الإماراتي في كردستان وسقوطه: ما بين منتصف القرن العاشر ومنتصف القرن التاسع عشر) للباحث (سعد بشير اسكندر) ويعد هذا الكتاب من أهم الكتب التي قامت بتحليل العلاقات الكردية-الآشورية في عهد الأمير بدرخان مستنداً على الوثائق البريطانية وتقارير المبشرين المسيحيين في المنطقة. وما دام الحديث عن المصادر والمراجع فلا يمكن إغفال الكتاب المميز المعنون بـ (المسيحيون في حكاري وكردستان الشمالية) للباحث الفرنسي (ميشيل شفالييه) الذي تطرق فيه بدقة متناهية إلى أهم العشرات الآشورية في حكاري ومناطقهم الجغرافية، وحلل بالاستناد على الوثائق العلمية واقفهم التاريخي في المنطقة. وأخيراً لا بد من الإشارة هنا إلى مؤلفات الباحث الآشوري (هرمز م. أبونا) خاصة مؤلفه (مذابح بدرخان بك في تباري وحكاري 1843-1846) ولا يعرف بالضبط هل أن ما ورد في هذا الكتاب يمثل وجهة النظر الآشورية ككل أم تمثل وجهة نظره فقط، لأنه يستند في تفسيره للعلاقات الكردية-الآشورية على مبدأ العنصرية القومية والعاطفة الدينية، لذلك يجب أن يكون المرء حذراً جداً عند أخذ أي معلومة أو رأي من هذا الكتاب، وبرز انتقاد يوجه إلى الباحث هرمز أبونا هو أنه قد قام بتنصيب نفسه قاضياً بطلق الأحكام، وكان عليه أن يعرف أن مهمة المؤرخ الأساسية هي عرض القضية وليس الحكم عليها، لأن القاضي في التاريخ هو القارئ وحده وبيده الحكم.

وأخيراً لا بد من التذكير هنا أنه قد استعمل في هذه الدراسة مصطلح (الآشوريون) بدلاً من مصطلح (النسطوريون) أو (الأتوريون) عند الإشارة إلى مسيحي حكاري، وذلك لأن أصحاب الشأن يجيئون إطلاق هذه التسمية عليهم ويطلقونها على أنفسهم، حتى وإن كانت هناك بعض

الملاحظات التاريخية تؤخذ على هذا المصطلح أي: الآشوري، ولكن هذه القضية تتعلق بهم وبحياتهم كشعب وقضية.

أولاً- مرحلة التعايش السلمي والتبعية حتى أربعينيات القرن التاسع عشر:

المتتبع للمراحل التاريخية التي مرت بها كردستان خلال العهد العثماني (1514-1923) لا بد له أن ينظر إلى الواقع بنظرة شمولية أكبر وأوسع، ولا ينظر إلى الأحداث التي وقعت في تلك المدة نظرة لا يتعدى خلاله الحادثة التاريخية فقط، ولكن لا بد من النظر إلى الحياة العامة في كردستان (الاجتماعية، الاقتصادية، السياسية) لكي نفترّب من الحقيقة قدر الإمكان التي هي صعبة المنال في عملية البحث التاريخي.

شهدت كردستان في القرن التاسع عشر بروز مشاكل عديدة عملت على ضرب النسيج الاجتماعي والحياة الاقتصادية والسياسية بشكل عام، بحيث أدت إلى إعادة تركيبها الأثنية من جديد بعد الحرب العالمية الأولى، كانت النتيجة النهائية هي حسارة كردستان لتلك الحياة التي افتقرت إليها اغلب شعوب المنطقة، فعند التحول في كردستان إبان العصر الحديث حتى الحرب العالمية الأولى، كان يرى فيها من كل ألوان الحياة، فهناك الكردي، والأرمني، والآشوري، والكلداني، والتركي، والعربي، والفارسي، والآذري، وكان هناك المسلم (السنّي، الشيعي، العلوي)، واليزيدي، والمسيحي بكافة أطيافه، واليهودي، والزرادشتي، ولكن في الحقيقة كانت الغلبة للكردي السنّي في معظم مناطق كردستان. هذه الحقيقة والحياة التي افتقرت إليها اغلب بقاع الأرض الذين لم يروا إلا قوماً وظيفاً واحداً في أغلب الأحيان، كردستان كانت حاضنة لكل أنواع الحياة العالمية إذا جاز التعبير.

هنا لا بد من القول بان الحياة في كردستان كانت طبيعية، ولا يمكن تشبيهها بأنها كانت حالية من المشاكل التي تعاني منها معظم بلاد العالم، كما لا يمكن القبول بالرأي القائل بان

كُردستان كانت بقعة من الشر خصوصاً في القرن التاسع عشر حتى انتهاء الحرب العالمية الأولى، ولم تكن في كل كُردستان خلال العصر الحديث طائفة مضطهدة عينها كما توصفها أعضاء الحركة التبشيرية المسيحية الذين اجتاحتوا كُردستان في القرن التاسع عشر، بل يمكن القول بأنه ما كان يسير على الفقير المسيحي أو اليهودي كان يسير على الفقير الكُرد المسلم، وما كان يتمتع به صاحب النفوذ الكُرد المسلم كان يتمتع به صاحب النفوذ المسيحي أو اليهودي في كُردستان وهلم جرا.

كانت إحدى تلك المشاكل التي عانت منها كُردستان هي مشكلة الأقليات الدينية والعرقية فيها، وكانت المشكلة الآشورية من بينها، فالآشوريون كانوا يسكنون جبال هكاري في كُردستان تركيا الحالية وتعد الموطن الأصلي للآشوريين القليلين، وكان مركز الحكم - الذي يمثل مار شمعون زعيمهم الديني والدنيوي - تقع في قرية (قدشانس - قوجانس)⁽¹⁾. وكان الآشوريون يتوزعون في جبال هكاري بين عدة قبائل لعل أبرزها خمسة وهي (تياري، نخوما - أو نخبي -، جيلو، باز، ديز او دز) ويتألف كل عشيرة شخص بدير شؤونها يدعى (ملك)⁽²⁾. عموماً فإن أراضي العشائر الآشورية في هكاري كانت تشكل رقعة على شكل مستطيل يمتد طوله مسافة (80 كم) باتجاهه شرقي غربي ماراً عبر كتل جبل (سات داغ) ووصولاً إلى القسم الجبلية المسيطرة على قرية أشيتا في الغرب، وعرض هذا الشريط لا يتجاوز في حده الأكبر العشرين كيلومتر. وتوصف هذه المنطقة بأنها ملاحي طبيعية، نظراً لطبيعتها جغرافيتها الجبلية القاسية، ففي هذه الملاحي الآمنة عاش الآشوريون فيها منعزلين عن العالم لقرون عديدة⁽³⁾.

كان الآشوريون إبان العهد العثماني يعترفون بزعامة بطريقتهم مار شمعون وبسلطة الأمير الكُرد في هكاري وكان مركز حكمه مدينة (جوليرك). كانت هذه التبعية أقرب إلى الاتحاد منها إلى الخضوع، لان المراقبة على الآشوريين كانت تتم عن طريق ملوكهم - أي: زعماء قبائلهم - الذين كانوا يشكلون مجلس مار شمعون لحل المسائل الهامة، وكان لهم ممثل في مجالس أمير هكاري أيضاً.

وبما أن الآشوريين كانوا محاربين أقوياء فقد كان يترتب على مار شمعون أن يقدم فصائل مسلحة منهم لأمير هكاري في وقت حملاته العسكرية⁽⁴⁾.

بنظرة دقيقة إلى جميع المصادر التاريخية المعنية بالتاريخ الكردي والآشوري، تكاد تجمع كلها على أن العلاقات الكردية الآشورية في جبال هكاري خلال العصر الحديث كانت علاقات جيدة إلى حد بعيد حتى أربعينيات القرن التاسع عشر. وهنا لا بد من الإشارة إلى أن آشوري هكاري ربما كانوا مختلفين عن كل الطوائف المسيحية الأخرى في كردستان، من حيث أنهم كانوا لا يختلفون عن الكرد في شيء سوى الديانة واللغة. فقد كان الآشوريون جماعات مسيحية منظمة قبلياً لم تكن تختلف عن القبائل الكردية. وكان هؤلاء أكثر مهابة من جميع الطوائف المسيحية الأخرى في كردستان، وكانوا من الناحية العسكرية نظراء لأية قبيلة كردية شأنهم شأن العديد من القبائل الكردية يفرضون سيطرتهم على طبقة من الفلاحين اللاقيليين من نساطرة ومسلمين ناطقين باللغة الكردية معاً⁽⁵⁾. يقول المبرر الأمريكي بيركنز عن مشاهداته في القرن التاسع عشر أن النساطرة⁽⁶⁾ - الآشوريين - تشابهوا مع حيراهم الكرد: "ليس فقط في أسلوب المعيشة، وإنما في السمات الشخصية المفترضة بالتهور والشراسة والشجاعة"⁽⁷⁾. ويورد الأخوان ويغرام أمثلة عديدة حول مقدراتهم العسكرية، بحيث أنهم لا يقلون عن الكرد في هذا المجال، نقبس منها المثال الآتي:

يقول ويغرام بان وليام بروان كان شخصاً إنكليزياً ومستشاراً للمار شمعون قص عليه القصة الآتية عن قس آشوري طاعن في السن يدعى (توما) وأنه كان قد: "ذاع صيته في إحكام الإصابة بالبنديقية فطغى على صيته في التقى والتدين، أقبل لزيارة (مستر براون) واحذ يؤكد له مبلغ حبه بالإنكليز ثم سأله عما يتمناه ليحقق له، فأجابه الإنكليزي:

- بالتأكد يا قاشاء، لي أمنية أريد منك تحقيقها، اجمع صبيان قريتك وافتح لهم مدرسة وسأزودك بالكتب الكافية.

-لا يا ربي فهذا العمل فوق طاقتي. فأقصى ما يمكنني هو قراءة الصلوات. لكن إن كان يوجد شخص تريد التخلص منه وتحب أن أرديه لك برصاصة فيسرنني القيام بالعمل!"⁽⁸⁾.
كان يتزعم الآشوريون زعيم ديني يطلق عليه (مار شمعون)، يقول المؤرخ ديفيد مكدول: "...بالرغم من ديانتته كانت أهمية المار شمعون حقاً في هكاري تأتي في المرتبة الثانية بعد المير نفسه وتفوق مكانة أي زعيم كُردي من الذين كانوا يشغلون منصب قائمقام..."⁽⁹⁾. ويضيف ويكرام عن المار شمعون ومكانته بين الكُرد في بداية القرن العشرين بقوله: "يتمتع مار شمعون بمركز رفيع جداً عند الكُرد. باعتباره الرئيس الأعلى المعترف به لكل القبائل المسيحية من التياري إلى التخوما..."⁽¹⁰⁾.

لا توجد في بطون المصادر التاريخية التي تعود إلى تلك المدة أي إشارات إلى العلاقات الكُردية-الآشورية في هكاري، فحتى القرن التاسع عشر ربما لا يستطيع المرء من الحصول سوى على بعض مقتطفات تاريخية صغيرة جداً عن هذه العلاقات، وان أول إشارة إليهم كان من جانب مؤرخ الكُرد الأول شرفخان البتليسي، ففي معرض حديثه عن إمارة هكاري وهجوم أوزون حسن (1424-1478) أمير دولة الأقب قوينلو⁽¹¹⁾ عليها خلال الربع الأخير من القرن التاسع عشر، يشير إلى آشوري هكاري ودورهم في تنصيب الأمير (أسد الدين كلابي بن عماد الدين) على كرسي الأمانة، يقول شرفخان عنهم: "كان [أي: أسد الدين كلابي بن عماد الدين] في مصر... وكان يلقب بـ(زرين جنك = ذي الذراع الذهب)... بعد احتلال [إمارة هكاري] من قبل جيش حسن بيك أقب قوينلو وقتلهم لأمرها عز الدين شير انبسط حكمها من قبل حسن الطويل إلى عشيرة دنبلي التي أدارت شؤونها نيابة عن ألاق قوينلو... كان آتذ جمع كبير من رعايا ناحية دزي من النصاري المعروفين باسم أسوري... قد اعتادوا التردد إلى مصر والشام لتعاطي التجارة فوقفوا في القطر الأول على أحوال أسد الدين زرين جنك، وراحوا يتحادثون بينهم عن كفايته وجدارته لنولي حكومة حكاري وإناطتها به، ورأوا من المصلحة أن يتفاهوا معه في ذلك. وأخيراً اتصلوا به

وعرضوا عليه مبتغاهم، فلباهم إلى ذلك، ورجع بدلالة منهم إلى ولايته الوراثية، فقضى فيها وقتاً طويلاً، متكئاً بين الطائفة الأسورية متكرراً، وكان من عادة النصارى في الناحية المذكورة، أنهم يسبتون بحمل المؤن والذخائر إلى قلعة دزى، وفي احد أيام السبت (شبهه-شمه-شمو) اخذوا يستعدون لتنفيذ مآرهم، فالبسوا أسد الدين وفئة من رجال العشائر البسلاء، من زيهم الخاص، واحفوا أسلحتهم ومعداتهم الحربية بين حزم الوقود التي شدوها على ظهورهم، واتجهوا إلى القلعة. فلما دخلوا ونبذوا الحمول وراءهم ظهرياً، تسليح جمع من أبطالهم بأسلحتهم الصارمة، وأغاروا على حامية القلعة المؤلفة من رجال العشيرة الدنبلية، فقتلوا على فريق منهم بصوارمهم المسممة وأنحوا فيهم الجراح، وفتكوا بهم الفتك الذريع واستقلوا بالقلعة... ولقد انشد لسان الدهر وفقاً لهذه القصة الغريبة هذه الأبيات الطريفة: في يوم السبت، ضرب سكان دير شماسي الخيمة في الأرض العباسية، فشتوا الجماعة المخالفة، وتقلدوا زمام الحكم هاتين فارغي البال... ولما كانت بوادر هذه النهضة التي قامت بها الدولة الحكارية... في يوم (شبهه-السبت)-الذي يتلفظه سكان تلك المنطقة شنبو- اشتهر حكامهم بعنوان حكام شنبو" (12).

في هذه الرواية التاريخية هناك دلالات عديدة ترد فيها لعل أبرزها هي عمق العلاقة بين الكُرد والآشوريين في هكاري في تلك المدة، فانه بمجرد مساعدتهم للأسرة الأميرية في هكاري لتتوأ من منصبها من جديد يتبادر إلى الذهن بان الآشوريون كانوا على وفاق تام مع الكُرد فيها وإلا لماذا يعرضون حياتهم لهذا الخطر إن فشلت حركتهم. لذلك يجب تفسير هذه الرواية وفق نظرية الواقع التاريخي أي (الزمن) ولا يمكن تفسيرها وفق نظرية القومية العنصرية كما يحاول بعض المؤرخين الآشوريون تفسيرها وعلى رأسهم هرمز أبونا، فانه قد حمل النص التاريخي أكثر مما يفهم كرواية تاريخية⁽¹³⁾. وبمنظرة عابرة على هذه الرواية توحى للقارئ بان الآشوريون كانوا يأتون في المرتبة الثانية عددياً بعد الكُرد في هكاري، وإلا لماذا يقومون بمساعدة الأسرة الأميرية الكُردية في هكاري لتعود إلى كرسي الإمارة؟ لماذا لم يقم هؤلاء النصارى بتأسيس إمارة لهم في هكاري؟

لا تشير بعد ذلك المصادر التاريخية إلى أي معلومات عن الآشوريين في هكاري ولا يشير إليهم الرحالة التركي أوليا جلبي الذي زار كردستان في سنة 1650⁽¹⁴⁾. ولكن المعلومات التاريخية تزداد كثيراً عن العلاقات الكردية-الآشورية بحلول القرن التاسع عشر، بعد وصول البعثات التبشيرية المسيحية إلى إمارة هكاري، والتي ستبحث لاحقاً.

قبل ختام هذا المحور لا بد من إلقاء الضوء على بعض القضايا التي تتعلق بالآشوريين في هكاري وما تزال تثير نقاشاً كبيراً بين الباحثين الكرد والآشوريين على حد سواء. بداية لا بد من التركيز على أنه لا تستطيع المصادر التاريخية من إثبات متى وجد الآشوريين في جبال هكاري وهناك آراء ونظريات عدة حول هذا الموضوع، ولكن يجب التأكيد على أن هذا المكان كان الموطن الأصلي للآشوريين وأنهم من سكان كردستان الأصليين مثلهم مثل الكرد، واعتماداً على تقاليدهم وتقريهم إلى الكرد كثيراً يبدو أن تاريخهم في هكاري لا يقل عن تاريخ الكرد فيها مما يدل على أن هذه الجبال هي جبالهم وهي بالتالي تقع في إمارة هكاري ضمن أراضي كردستان⁽¹⁵⁾.

أما الأمر الثاني فهو الذي يتعلق بأصلهم وباسمهم، حيث أخذت هذه القضية بدورها جدلاً كبيراً بين مختلف الباحثين في هذا المجال، فالمؤرخون والباحثون الكرد يصرون على أنهم من الكرد المسيحيين وأن اسم الآشوريين لم يطلق عليهم إلا بعد وصول البعثات التبشيرية إلى المنطقة في القرن التاسع عشر، وكان يطلق عليهم التساطرة، ويستندون على دلائل تاريخية وأثنية في هذا المجال⁽¹⁶⁾، من جانبهم يصر المؤرخون الآشوريون على أنهم ليسوا كرداً بل يرجع أصلهم إلى الآشوريين القدماء الذين أسسوا أكبر إمبراطورية عرفتها الشرق الأدنى القديم وكانت عاصمتهم مدينة نينوى⁽¹⁷⁾. هنا لا بد من ترك هذه القضية لأصحابها لكي يقرروا من هم وإلى أي أصل ينتمون، لأنهم هم أصحاب القضية، ولكن لا بد للمؤرخين والباحثين الآشوريين هنا من الإتيان بدلائل تاريخية موثقة تثبت صحة اسمهم وأصلهم، لأن الآشوريين القدماء وبمنظرة كل الباحثين في مجال القوميات في جميع العالم قد ذابوا بين شعوب المنطقة الأخرى مثلهم مثل الشعوب الأخرى

كالحثيين، والاكديين، والميتانيين، والكاشيين... الخ. وربما نجد أن في داخل القوميات الأخرى في المنطقة مثل الكُرد، والعرب، والفرس، والأرمن والآذر من ينتمون بأصوبهم إلى هذه الشعوب القديمة، لذا يجب أن يعطي المؤرخون والباحثون الآشوريين دلائل قوية في هذا المجال، ولكن في الأخير هي قضية تخصهم هم وحدهم.

ثانياً- الندية والمستوى نفسه 1840-1914:

إذن عاش الآشوريون حتى الثلث الأول من القرن التاسع عشر تابعين للأمير الهكاري في جوليك، يدفعون له الضرائب السنوية ويقدمون له فرق عسكرية في أوقات الأزمات والحروب، وكانت العلاقات الكُردية-الآشورية طبيعية مبنية على أساس الندية، والتحاليف، والعيش المشترك، ولكن تغيير الأمر برمته في النصف الأول من القرن التاسع عشر، حيث أدت الأحداث التي وقعت بين سنوات 1843-1846 إلى إيجاد شرح عميق بين الكُرد والآشوريين في هكاري ألقت بظلالها بعد ذلك على مستقبلهم في المنطقة. وقد أدت عوامل عديدة إلى هذا التغيير الذي شهدته كُردستان من أبرزها:

- 1- تحول كُردستان إلى ساحة صراع دولي بين روسيا القيصرية وبريطانيا.
  - 2- ضعف الدولة العثمانية وبروز ما يسمى في التاريخ العثماني بعهد الإصلاحات العثمانية التي كان من أهدافها فرض السلطة المركزية على جميع الأراضي العثمانية.
  - 3- وصول البعثات التبشيرية المسيحية إلى كُردستان.
  - 4- ظهور الفكر القومي الأوربي الحديث وانتشاره في الدولة العثمانية.
- مع ظهور هذه العوامل بدأت العلاقات بين مختلف الطوائف الدينية والعرقية في كُردستان خلال تلك المدة تدخل معتركاً خطيراً، ومنها العلاقات الكُردية-الآشورية في هكاري، ويجمع أغلب الباحثين على أن الدور الأول في تحريب العلاقة الكُردية-الآشورية ترجع إلى المبشرين المسيحيين

الذين كانت اكتشافهم في هذه الجبال الوعرة جداً لمسيحيين فيها شيء غريب جداً، يقول ميشيل شفالييه: "أن بقاء قبائل التساسطرة متمتعة بنوع من الحكم الذاتي تحت إدارة البطارقة حتى بداية الحرب العالمية الأولى في عام 1914، يعد بلا شك أمموجاً فريداً ومعجزة باهرة في حد ذاته... (18)". وما يؤكد على انعزالية هذا المجتمع عن العالم هي تلك الرواية الطريفة التي أوردها نائب القنصل البريطاني في بغداد ريج حيث يتحدث عن: "مغامرات أول رسول تركي عبر أراضي القبائل النسطورية. ولقد أصاب هذا الرجل ربع من هؤلاء أكثر من رعبه من أشد رجال القبائل الكردية ضراوة. ولشدة دهشته اكتشف بان هؤلاء، لم يكن لديهم علم حتى بوجود السلطان" (19). أدت هذه العوامل إلى وقوع أحداث دامية بين الكرد والآشوريين في إمارة هكاري خلال سنتي 1843 و1846 راحت ضحيتها العديد من الآشوريين، ويعد بعض المؤرخين بان تلك الأحداث كانت السبب المباشر في نهاية حكم الأمير بدرخان الذي يتهم من قبل الآشوريين على انه أقام (مذابح) لهم وقتل العديد منهم.

لقد اخذ هذا الموضوع حقه في البحث والتحليل في المصادر التاريخية، ويبدو أن اغلبها أخذت جانباً من الحقيقة، ولم تأخذ بالحقيقة كاملة، ويظهر بان المؤرخين الكرد كانوا أكثر حيادية من المؤرخين الآشوريين الذين يغلب على بحوثهم في هذا المجال أسلوب القرن التاسع عشر من استخدام مصطلحات وعبارات هي خارجة عن العلمية التاريخية وتبرز فيها العاطفة القومية والدينية بشكل واضح.

وللوصول إلى الحقيقة التاريخية في هذا الموضوع، الذي يمس بشكل مباشر التاريخ الكردي الحديث، وكان سبباً في تراجع الكرد سياسياً باختيار إماراتهم الإقطاعية في كردستان التي دامت لحوالي أربعة قرون، لا بد من التعرف وقراءة جميع الروايات التاريخية عنها بتمعن ودقة ومن ثم الحكم عليها، وفي هذا المجال تتواجد روايات عدة، يمكن تلخيصها على النحو الآتي:

أ- رواية المبشرين المسيحيين والقناصل الأجانب:

كانت لتقارير ورسائل هؤلاء دوراً مؤثراً في إنهاء حكم الأمير بدرخان في يوتان، وفي التأثير على سمعة الكُرد على المستوى الدولي، حيث وصفوا الكُرد بأبشع وانحس الصفات الإنسانية وصار يضرب بهم المثل في الشر في أوروبا وأمريكا. وتبرز في هذا المجال أسماء عدة لعل أبرزهم: (كرستيان رسام) الذي عين نائب القنصل البريطاني في الموصل نهاية سنة 1843، وقد كانت ينتمي إلى أصول مسيحية كلدانية⁽²⁰⁾. والمبشر الأمريكي د. اشاهيل كرانن، فقد كان أول مبشر تطلق قدمه أرض النساطرة في هكاري أواخر سنة 1839، وهو الذي قام ببناء مركز للإرسالية التبشيرية في قرية اشيتا⁽²¹⁾ نهاية أيلول 1842⁽²²⁾. والمبشر الانكليزي انسورث الذي يعد ثاني مبشر مسيحي زار نسطوربي هكاري سنة 1840 بعد المبشر كرانن⁽²³⁾. والمبشر الأمريكي جوستن بيركنز مسؤول المركز التبشيري الأمريكي في أورمية. والمبشر الانكليزي (جورج بيرسي بادجر) الذي زار المنطقة بتوصية من (جمعية ترقية المعرفة المسيحية وجمعية نشر الإنجيل) في سنة 1842⁽²⁴⁾، وأخيراً وليس آخراً السياسي البريطاني السير أوستن هنري لايارد صاحب الكتاب المشهور (البحث عن نينوى) الذي طبع في لندن سنة 1854⁽²⁵⁾.

نقل هؤلاء (المأساة الآشورية) عبر تقاريرهم وكتبهم إلى الساسة الأجانب والصحف العالمية، أحداث سنتي 1843 و1846 على الشكل الآتي:

يقول رسام عند بدء الهجوم الكُرد على ناحية دز النسطورية في تموز 1843: "إن قوة موحدة لبدرخان بك وأمير هكاري نور الله بك قامت بالهجوم على إقليم دز وقتلت عدد كبير من المسيحيين النساطرة وسلبت ممتلكاتهم وان من بين القتلى اثنان (وبعضهم يقول خمسة) من إخوة البطريرك مار شمعون [أوراهم]، وان إحدى شقيقاته قد تم أخذها أسيرة..."⁽²⁶⁾. ويضيف: "أن ما يحدث في قرى النساطرة من مذابح تقشعر لها الأبدان... إن الكُرد بعد قتلهم المرأة العجوز شر قتلة [يتصد هنا والدة المار شمعون] وتمزيق جثتها إلى نصفين رموها في نهر الزاب الذي يجري باتجاه

الموصل. وصاح القتلة بعد أن رموا الجنة في النهر خذ الخبر إلى ابنك وقولي له أن مصيراً مماثلاً في انتظاره" (27). ويضيف: "أن المذبحة التي ارتكبتها الأكراد ضد النساطرة هي عار في جبين الإنسانية" (28).

أما المبشر الأمريكي د. كرات الذي بنى مبنى للإرسالية في أشتينا مقابل جوليرك سنة 1842: فادعى أن بدرخان أكثر: "المحمدين تعصباً" فهو: "عمود الإيمان... وعودو علي للمسيحية، وانه من غير المحتمل أن يبدي أية شفقة تجاه معتنقيها حالما وقعوا تحت حكمه"، واتهم كرات بدرخان: "بشن حرب إبادة ضد المسيحيين بتحريض من شيوخ الصوفية والملالي الذين اعتبروها إحسان خاص" (29).

يقول لا يارد أن بدرخان كان يلي أوامر الحكومة التركية عندما قام: "بإبادة النساطرة العزل ونهبهم" كما أن بدرخان كان مسلماً متعصباً تجاه المسيحيين الذين عددهم "كفرة". ووصف لا يارد الكُرد أيضاً على أنهم قبائل متوحشة تعارض الإصلاحات التقدمية التي كان يقوم بها الأتراك العثمانيون وتضطهد بشدة الجماعات المسيحية المحلية لأسباب دينية (30).

تقول مصادر البعثة التبشيرية الأمريكية في المنطقة بان النساء والأطفال اخذوا كأسرى عبيد. أما القبيحات والمسلمات فقتلن في المواضع التي كن فيها. أما الكنائس العريقة التي تعبدت فيها الأجيال من أبناء القبائل فقد تم سلبها أولاً من ما كانت تحويه وتملكه وبعدها قام الغزاة بدمها من الأساس وما تحته محولين إياها إلى حطام من الدقيق (31).

يقول رسام عن (مذابح) نخوما التي حدثت في حريف سنة 1846: "...يقول انه سمع أخباراً تؤكد أن بدرخان بيك أقدم على قتل عدد كبير من نساطرة نخوما ومن الحسنين، وهرب البعض منهم إلى إيران وبعضهم الآخر إلى منطقة برواري بالا. أحرقت جميع القرى ونشر الخراب كلياً في المنطقة. وهكذا نرى شعباً كريماً ومنطقة مزدهرة أخرى يدمران. لم يبق في المنطقة الآن إلا قبيلتا جيلر وباز وانه من الممكن أن لا يمر وقت حتى يباد هؤلاء عن بكرة أبيهم أيضاً إذا لم يتدخل

الباب العالي لإيقاف بدرخان المتعصب وقيل أن يكون الآخرون ضحية وحشيته التي لا تعرف الحدود". ويقول في تقرير له في 2 كانون الأول 1847: "تعرض القرويون في قرية خاتورية إلى أشنع أنواع العذاب حيث وضعت قطع من الحديد الحار على رؤوسهم...". أما بادجر فيقول عنها: "كانت المذبحة هذه المرة أكبر، لم ينج أحد لا الرجال ولا الأطفال ولا النساء. تم ملء ثلاثة أكياس مملوءة بالأذان المقطوعة من المصابين والأموات وأرسلت كهدية إلى بدرخان بيك" (32).

تكفي هذه الأمثلة القليلة للتعرف على محتوى تقارير هؤلاء المبشرين والقناصل عن تلك الأحداث، ولا حاجة للتفصيل في ذكر هذه الأمثلة، حيث أورد المؤرخ الآشوري (هرمز أبونا) أمثلة كثيرة في هذا المجال، بل إنه تتبع (المذابح) من قرية إلى أخرى معتمداً على هذه التقارير التي نشرها القناصل والمبشرون في تلك المدة (33).

لعل أبرز من حلل تلك الوقائع والأحداث وما جاءت به تقارير المبشرين المسيحيين والقناصل الأجانب هما المؤرخان (وديع جويده) (34) و(سعد بشير اسكندر) (35)، لذلك ليس هناك داع إلى الدخول في تفاصيل الرد على ما جاء في هذه التقارير من معلومات مبالغمة ومتناقضة، تلك التقارير التي ربما تحوي جانباً من الحقيقة خاصة أنها المرة الأولى في تاريخ النساطرة الآشوريين الطويل مع الكُرد يدخلون في مواجهة مسلحة ومباشرة معهم بهذا الشكل الكبير في إمارة هكاري، لذلك ربما توحى هذه التقارير الخوف الشديد الذي انتاب الآشوريين إبان هجوم بدرخان بك عليهم، لأن من يقرأ تلك التقارير يتعرف للوهلة الأولى بأن رائحة التعصب الديني تفوح منها بشكل كبير والمبالغة التي أكدها القناصل البريطانيون أنفسهم بعد أن اجروا تحقيقاً مستفيضاً عن هذه الأحداث. فمثلاً يقول نائب النصل البريطاني في الموصل ستيفنسون للسفير البريطاني كاننغ في استانبول بتاريخ 15/حزيران/1844: "...ان الكثير من التقارير التي كانت تصلنا من الموصل هي إما تقارير لا أساس لها أو كانت مبالغ فيها كثيراً..." (36). وجاءت في وثيقة بريطانية تعود تاريخها إلى 31 تشرين الأول 1846 بأن: "الإصابات في نخوما لم تكن بالحجم الذي وقع في بلاد تباري عام

1843 ولم تكن بهذه الفظاعة التي وردت في التقارير السابقة. إن معظم القتلى من المحاربين رغم أن هناك عدداً من النساء والأطفال بين الضحايا. ولم يسرق احد هنا، ولكن تم تدمير القرى وحرقت المزارع... (37).

على أية حال، لن نتطرق إلى محتوى تقارير المبشرين والقساوسة، إلا ما يتعلق بعدد القتلى من الآشوريين في أحداث صيف 1843، فحول هذا الموضوع يقول بدرخان بك بنفسه لنائب القنصل البريطاني في الموصل ستيفنسون: "...يقول المار شمعون أن عدد القتلى يبلغ 4000 إلى 5000 شخص والحقيقة أن عدد القتلى لا يتجاوز 2000 قتيل" (38). ولكن يعطي لا يارد في كتابه المعنون (البحث عن نينوى) والمنشور في سنة 1854 الرقم (10000) لعدد قتلى النساطرة. يكتب لا يارد عن الموضوع قائلاً: "يذكر أن بدرخان بيك قام عام 1843 بغزو أراضي تباري وقتل بكل برودة أعصاب 10000 من سكانها..." (39). لا يعرف بالضبط مصدر معلومات لا يارد الذي حصر عدد القتلى بهذا الرقم الكبير، ويبدو أن هذا الرقم (أي: 10000) قد تعلق بتاريخ الكُرد طيلة القرن التاسع عشر، حيث ذكر هذا الرقم في الحملة التي قادها مير محمد الرواندوزي على منطقة شيخان وباعدري البيديتين سنة 1833 وأنه أسر (10000) منهم وساقهم إلى عاصمته رواندوز كما هرب (10000) منهم إلى الموصل (40). وجاء ذكر هذا الرقم في هذه (المذابح) -أي مذابح الآشوريين-، وجاء ذكر نفس هذا الرقم في الأحداث التي وقعت في ساسون بين الكُرد والأرمن سنة 1894 (41). لذلك أليس من البديهي أن يشكك المرء في كل هذه الروايات التي جاءت فيها هذا الرقم بالتحديد وأغلبها ضمن الوثائق والمؤلفات الأجنبية حصراً. ولكن الأغرب من هذا كله هو الاستنتاج الذي ذكره المؤرخ الآشوري (هرمز أبونا) عن عدد قتلى الآشوريين في أحداث سنة 1843، والذي لا يحتاج إلى تعليق، حيث يقول ما نصه: "قدر عدد الضحايا بعشرة آلاف قتيل، وطبقاً للتقديرات التي أوردتها مراجع البعثة الأمريكية فإن خمس سكان القبائل المستقلة التي كان المبشر الدكتور كراتن قد قدر عددهم بـ(100000) نسمة قد قتلوا في المذابح الجماعية

التي اقترفها التحالف الكردي بقيادة بدرخان بك، وهذا يعني بان عدد القتلى هو (20000) قتيل. في حين لو اعتمدنا الرقم الذي أعلنه بدرخان بك للفصل ستيفنسون أثناء مقابله والذي ذكر بأن عدد القتلى الذين أرسلهم بعد ثورة (اشيتا)... كان 26000 مقاتل. ولو فرضنا بان كل مقاتل قد قتل شخصان فان العدد الإجمالي للضحايا يكون (52000) قتيل⁽⁴²⁾!

ب- الرواية العثمانية:

اختلفت الرواية العثمانية كثيراً عن تلك التقارير التي كان يرفعها القناصل الأجانب والمبشرون المسيحيين في الدولة العثمانية، حيث رأت السلطات العثمانية في الموصل، وأرضروم، وبغداد، أن تلك الأحداث لم ترقى إلى مستوى المذابح وان اغلب من قتلوا كانوا من المسلحين. ويمكن تلخيص الأفكار التي وردت في الوثائق العثمانية عن الحوادث الآشورية في سنة 1843 بما يلي:

1- أن بدرخان بك لم يكن مذنباً في هجومه على الآشوريين. يقول خليل كمال والي أرضروم: "ليس لدى بدرخان بك أي ذنب سوى انه أعاد النساطرة إلى حكمه من جديد... لهذا على الدولة العثمانية أن لا تعاقب بدرخان بك"⁽⁴³⁾. ويتفق علي باشا والي بغداد مع ما ذهب إليه والي أرضروم بقوله: "... ليس من الصائب معاقبة بدرخان بك لهجومه على هذه الطائفة [يقصد: الآشوريين]"⁽⁴⁴⁾.

2- أن النساطرة هم المعتدون. فقد أكدت الحكومة العثمانية للحكومة البريطانية: " أن النساطرة كانوا هم المعتدون في المعارك التي وقعت بينهم وبين الكرد..."⁽⁴⁵⁾. وذكرت اغلب الوثائق العثمانية التي تعود إلى ولايات أرضروم، والموصل، وبغداد هذا الرأي⁽⁴⁶⁾.

3- الأسرى: وردت في التقارير العثمانية التي تعود إلى سنة 1844 الكثير من المعلومات في أن بدرخان بك يبيع الأسرى النسطوريين في أسواق الموصل، وبغداد، وديار بكر، وحلب⁽⁴⁷⁾. وهنا لا

بد من توجيه السؤال الآتي: وهو كيف كان بدرخان بك يبيع الأسرى النسطوريين في أسواق تلك الولايات التي لا تخضع لحكمه وليس له أي سلطة عليها؟!

الوثائق العثمانية العائدة إلى تلك المدة تطرح هذه الأفكار فقط، لذلك فإن الدولة العثمانية بنظر المبشرين والقناصل الأجانب فيها هي متهمة أيضاً في تحريض بدرخان بك لضرب الآشوريين، ويبدو انه كان هناك صراع بين الولايات الثلاث (بغداد، الموصل، ارضروم) على منطقة هكاري وإمارة بوتان بشكل عام لإلحاق تلك المناطق بولاياتهم ولإثبات جدارتهم لدى الباب العالي. أما لماذا أخذت الحكومة العثمانية جانب بدرخان بك، فتعود بالدرجة الأساس إلى خوف الدولة العثمانية من هذا النشاط التبشيري في المنطقة، فقد كان حاكم الموصل مثلاً (محمد ابنجة بيرقدار) يشعر بالخوف من نشاط المبشرين الناجح وسط الآشوريين، ولم يكن راضياً عن بدئهم في بناء مراكزهم، معتبراً ذلك تقليصاً هاماً لنفوذه، وافهم الأمراء الكرد انه لن يمنعهم إذا ما رغبوا في الهجوم على النسطوريين المخلصين جداً للغربيين. وابلغ الباب العالي عن أبنية المبشرين ووصفها بأنها قلاع محصنة(48).

ج-رواية بدرخان بك:

جاءت رواية بدرخان بك في تقارير القنصل البريطاني في الموصل (آر.د.بليو. سمينسون) الذي التقى ببدرخان بك في جزيرة بوتان بتاريخ 10 تموز 1844، وقد جرى حوار طويل بينه وبين بدرخان بك، ذكر فيها بدرخان بك روايته عن احدث صيف 1843 بينه وبين الآشوريين على الشكل الآتي:

يقول بدرخان بك: "كان المار شمعون سابقاً الرئيس الروحي للمسيحيين السريان الخاضعين لإمارة بوتان ولم يكن له أي دور في الأمور الدينية للطائفة. علما أن الأمور الدنيوية كانت بيد مجموعة من الأشخاص الذين يدعون هنا ب(الملوك) وكانوا على علاقة بي. وإذا وقع في السابق

خلاف داخل الطائفة السريانية أو بين السريان وأبناء القبائل الكرديّة الخاضعة لنا كان يحسم بطريقة ودية بدون تدخل احد، وكانت طبقة الملوك تتعاون مع قريبي نور الله بيك ولم يكن بينه وبين الأتوريين خلاف. ولكن في الستين الأخيرتين بدأ المار شمعون يتدخل في السياسة بشكل قوي ويجيك المؤامرات ضد الأمير نور الله بيك. وحسب فهمنا أن المبشر الأمريكي مستر جرانت [كرانت] هو الذي حرض المار شمعون وقام بتزويده بالمال لإثارة المشاكل، علماً أن المبشر المذكور قام بتشيد بناية كبيرة على مكان مرتفع في (أشيتا). ففي هذه الأثناء دخل أنصار المار شمعون منطقتنا وقتلوا اثنين من أفراد القبائل الكرديّة، وحسب العرف السائد في المنطقة قمنا باعتقال وقتل المجرمين من السريان تاراً للدماء الكرديّة، وبالمقابل قام السريان بقتل أربعة أشخاص آخرين، فقامت بشن حملة ثأرية عليهم وقتل 8 من السريان. وبينما كانت هذه الأحداث جارية جاءني نور الله بيك، رئيس منطقة هكاري، مطالباً مساعدي لتأديب المسيحيين السريان لقيامهم بالهجوم على عدة قرى كرديّة ونهبها في منطقة جوليرك، وليت طلبه وبعد إخضاع السريان المتمردين هناك، غادرت المنطقة تاركاً فصيلاً مسلحاً في أشيتا تحت إمرة زينل بيك، ولكن حال مغادرتي المنطقة قام المسلحون السريان بمحاصرة الفصيل الكردي هناك وقطعوا عنهم الماء والمؤن مدة 9 أيام، رغم أن زينل بيك قد استسلم إلا أن العديد من رجاله قتلوا وبعد التزود بالماء عاد زينل بيك إلى القلعة وأرسل إليّ مطالباً النجدة. بعثت قوة قوامها 26 ألف رجل لرفع الحصار عنهم وتأديب السريان، لذلك كما ترى أن النصارى هم الذين سببوا هذه المأساة لأنفسهم بيدتهم الحرب. فالجولة الأولى من الحرب لم تكن ذات أهمية لأنني فقدت من الرجال والمؤن بقدر ما فقدته السريان، وحدثت الجولة الثانية من الحرب نتيجة خيانتهم لزينل بيك. ففي هذه المرة سمحت لبعض أفراد القبائل بقتل السريان ووقعت مذبحه. في الحقيقة لم يكن باستطاعتنا لجم غضب الجيش الذي أهينت كرامته وكبرياؤه. أنا متأسف للقيام بالحملة التأديبية ضد المسيحيين دون إشعار السلطة المركزيّة ولم أتوقع تدخل الدول الأوربية لصالحهم...". ويعقب بدرخان بيك على قول القنصل الإنكليزي بان: السريان يطالبون ب(180)

ألف رأس من الغنم ومليون بيزة، بقوله: "... كيف يسمح المار شمعون لنفسه وهو رجل دين أن يقوم بهذا التضخيم والمبالغة في تقدير الأموال الضائعة، لأن كل ما عثر عليه من الأموال كانت أصلاً محبأة في جرتين في بيت ملك إسماعيل وقام الأمير بتوزيعها بين أتباعه المسلحين، وتمت إعادة جزء من المجوهرات المسروقة من الكنيسة إلى قس في الدير..."⁽⁴⁹⁾. ثم أضاف الأمير بدرخان: "انه وجد المار شمعون حليفاً قوياً [المقصود بريطانيا] لذلك يعتقد أن يكسب المزيد من خلال تضخيمه للأحداث... فمثلاً يقول المار شمعون أن عدد القتلى يبلغ 4000 إلى 5000 شخص والحقيقة أن عدد القتلى لا يتجاوز 2000 قتيل"⁽⁵⁰⁾.

كما كان للمبشرين الأمريكيين روايت وبريث وهما من رجال الإرسالية الأمريكية في أورمية، الذين دعاها بدرخان لزيارة مقره بداركوله في شهر حزيران سنة 1846، دور في تعريف بدرخان للعالم الخارجي بشكل أفضل وتبديد الروايات التي نقلت ضده إلى أوربا وأمريكا، فعلى النقيض من بقية المبشرين، نمتي الاثنان بأن يبسط بدرخان سلطته على جميع المناطق التي تواجد فيها النساطرة كي يضع حداً للخلافات الداخلية كالتى وقعت بين سكان توخما وديز حول المراعي. كما رأى بريث في الأمن الذي وفره حكم بدرخان المناخ الملائم لمزاولة النشاطات التبشيرية⁽⁵¹⁾.

لا تحتاج رواية بدرخان بك مزيداً من التعليق، سوى بأن النسطوريون تمكنوا في هذه المرحلة من إهاء تبعيتهم للكرد وذلك بسقوط حكم الأمير بدرخان في بوتان على يد الدولة العثمانية سنة 1847، ولكن ظلت القبائل النسطورية في تحالف مع نظيرتها الكردية في هكاري حتى بداية الحرب العالمية الأولى. ويبدو أن فرحة المبشرين المسيحيين كانت كبيرة بهذا السقوط، فقد كتب المبشر الأمريكي جوسن بيركنز في أعقاب سقوط الإمارات الكردية: "بان سلطة الكرد الرهيبية التي استمرت لعدة قرون قد انتهت. وان الرب قد فتح الآن الجبال الكردية أمام الإنجيل"⁽⁵²⁾. ويعترف المبشر الانكليزي بادجر: "بان الحملة التركية فتحت أمام المبشرين المناطق الجبلية التي كانت مغلقة في وجوههم"⁽⁵³⁾.

كانت هذه الأحداث سبباً في تغيير الآشوريين وجهتهم نحو الدولة الروسية، بعد أن علموا بأن أحد الأسباب المباشرة لتلك الأحداث التي حلت بهم هو عدم تحرك بريطانيا وأمريكا لنجدتهم خلافاً للوعود التي تلقوها على لسان المبشرين، فقد عاتب المار شمعون للابارد المشرون الأمريكان أكثر بكثير مما عاتب الكُرد والترك⁽⁵⁴⁾.

وقبل ذكر بعض المحاولات الآشورية للتقرب من روسيا، لا بد من التذكير هنا بأن العلاقات الكُردية-الآشورية في هكاري دخلت مرحلة أخرى، وهي أن العشائر الكُردية-والآشورية هناك دخلت في تحالف مع بعضها البعض للحفاظ على الأمن ووحدة النسيج الاجتماعي في المنطقة، والحادثة الأبرز التي وقعت بينهم تلك التي حدثت إبان انتفاضة الشيخ عبيد الله النهري سنة 1880 فلم يقم الآشوريون بمساعدة الشيخ عبيد الله النهري في انتفاضته رغم إلحاح الشيخ عليهم. يقول كامساركان نائب القنصل الروسي في وان في إحدى مراسلاته بتاريخ 29 نيسان 1880: "كما يبدو... فان عقد الأمل على مساعدة الدولة المسيحية العظمى، منع مار شمعون من التحالف مع الشيخ عبيد الله النهري"⁽⁵⁵⁾. وكان هذا أبرز حدث يقع بين الكُرد والآشوريين بعد سقوط بدرخان بك حتى الحرب العالمية الأولى.

بالعودة إلى المحاولات الآشورية لكسب ود الدولة الروسية، خاصة بعد أن اتخارت ثقة الآشوريين ببريطانيا وأمريكا، واعتبرت روسيا بنظر كل الآشوريين في هكاري وغيرها: "أخا المنقذ الوحيد لهم في وضعهم الصعب الذي لا مخرج لديهم فيه"⁽⁵⁶⁾. ويبدو أنهم رأوا في المذهب الأرثوذكسي المسيحي الأقرب إلى مذهبهم الديني أيضاً، ربما كان هذا أيضاً من أحد الأسباب التي دفعت الآشوريين إلى كسب ود روسيا وأخذهم في رعايتها.

فعلى سبيل المثال كتب المار شمعون (روئيل الثامن عشر) رسالة في سنة 1868 إلى القيصر الروسي جاء فيها: "لقد عرفتم فيما مضى من الوقت وسمعتم بحال التساطرة، وهم شعب من أناس فقراء، يعيشون في جبال كُردستان. لقد احتل الأكراد بالقوة العديد من كنائسنا وأديرة راهباتنا،

وهم يخطفون عذراوتنا، وعروساتنا ونساءنا مجبرين إياهم على الدخول إلى الإسلام. لقد قام الأتراك ولعشرين سنة أو أكثر بوضع اليد على البلاد، لكنهم أسوأ من الأكراد. إننا نلتمس من عظمتكم، من اجل يسوع ومعموديته وصلبيه أن تخلصونا من هذه الحالة أو تجدوا لنا علاجاً" (57).

لقد قام الآشوريون بعد ذلك بمراسلة الدولة الروسية مرات عدة ولكن دون تحقيق آمالهم المرجوة (58). وابتز محاولاتهم في هذا المجال والتي كانت ربما مستوفا لهم ببعض النتائج الإيجابية لولا اندلاع الحرب العالمية الأولى، كانت تلك التي قام بها المار شمعون بنيامين سنة 1913، بان عرض على روسيا الدخول في المذهب الارذوكسي لرعاياه البالغين السبعين ألفاً وقرض الحماية الروسية عليهم، ولكن بسبب البطء الروسي فضلاً عن اندلاع الحرب العالمية الأولى حال دون تحقيق هذا الأمر (59).

ثالثاً- البحث عن الاستقلال والدولة 1914-19120:

تسارعت الأقوام التي كانت تعيش ضمن حدود الدولة العثمانية إلى الإعلان عن مشاريعها القومية، بعد اندلاع الحرب العالمية الأولى، بهدف الحصول على الاستقلال وتأسيس دولة قومية والتخلص من الهيمنة العثمانية. دخلت كُردستان ضمن تلك المشاريع القومية، وقد نشأت معضلة حقيقة فيها وذلك لكثرة الأقوام التي قامت بإدخال أراض كُردستان ضمن دولهم القومية، وكان المشروع القومي الآشوري هو الأضعف مقارنة بالمشاريع القومية الأخرى، وهي:

أ-طوران:

يقول المفكر التركي-الكُردي الأصل-ضياء كوك ألب: "أن الوطن بالنسبة للأتراك ليس تركيا ولا كُردستان أن الوطن بلاد شاسعة وأزلية انه طوران" (60).

في 2 تشرين الثاني 1914 أعلن السلطان محمد الخامس (1909-1918)، الحرب ضد روسيا، وناشد الرعايا المسلمين في دول الخلف-أي في بلاد المسلمين التي تسيطر عليها كل من

روسيا وبريطانيا وفرنسا- للمشاركة في كفاح مشترك مع الإمبراطورية العثمانية⁽⁶¹⁾، وقد ألفت الحكومة العثمانية بكل ثقلها في جبهة القوقاز، والهدف الأول من ذلك كان، كما أراد الاتحاديون منها، هو فتح آسيا الوسطى والاتصال بالأقوام التي تتكلم اللغة التركية، ومحاولة ضمها إلى الدولة العثمانية، وبالتالي تشكيل الوطن التركي الكبير (طوران)⁽⁶²⁾. فان المتتبع لخارطة الحروب العثمانية خلال الحرب العالمية الأولى سيرى بوضوح بان الدولة العثمانية قد وضعت ثقلها العسكري في جبهتها الشرقية والتي تقع في كُردستان تركيا الحالية، وكانت من أشرس معاركها ضد الروس هي معركة ساريكاميش (1914/12/4-1915/1/18)⁽⁶³⁾.

ب- كُردستان الكبرى:

ظهر المشروع القومي الكردي بوضوح بعد انتهاء الحرب العالمية الأولى وتبين خطوطه العامة في التقرير الذي قدمه شريف باشا إلى مؤتمر السلام في باريس في آذار 1919، وبإلقاء نظرة دقيقة إلى مشروع الدولة القومية في تقرير شريف باشا يتبين بان الخارطة المرفقة بما تقريباً هي نفس الخارطة التي كان قد أشار إليها مؤرخ الكُرد شرفخان البنليسي في كتابه الشرفنامه الذي كان قد انتهى من تأليفه سنة 1596. وتضم جميع أراضي كُردستان الدولة العثمانية وكُردستان إيران⁽⁶⁴⁾.

ج- أرمستان الكبرى:

منذ بداية فصول المسألة الأرمنية سنة 1878⁽⁶⁵⁾، والأرمن كانوا يطالبون بالولايات الست التي تمثل في نظرهم أرمينيا الغربية وهي تقريباً معظم أراضي كُردستان العثمانية، وكانت تشمل الولايات: (وان، بتليس، ديار بكر، معمورة العزيز، ارضروم، سيواس)، وكانوا يطالبون بدمج هذه الولايات الستة مع أرمينيا الشرقية التي مركزها مدينة بيرفان لتأسيس أرمينيا الكبرى. ولكن تم وأد هذا المشروع بعد انتهاء الحرب العالمية الأولى⁽⁶⁶⁾.

د- آشورستان الكبرى:

يمكن تقسيم العمل الآشوري في سبيل نيل حقوقهم القومية إلى قسمين، هما:

1- العمليات العسكرية:

على ضفاف دجلة تقع المدينة المقدسة، نينوى

أسوارها يجب أن تكون تيجانا لنا وأكاليل

هناك فقط، يضع الآشوريون حجر الأساس لكيانهم

إننا سنذهب للقتال هاتفين باسمك يا مار شمعون⁽⁶⁷⁾

في ربيع سنة 1915 قامت العشائر الآشورية في هكاري وعلى رأسها عشيرة (جيلو) بانتفاضة استجابة لنداء مار شمعون بنيامين معتمدة في ذلك على وصول مساعدات روسية إلا أن تلك المساعدات لم تصل، ووجهت الحكومة العثمانية عدداً كبيراً من القوات للانتقام من الآشوريين وانضمت إليها القبائل الكردية التي كانت لها عداوة مع الآشوريين وأبدا الآشوريون مقاومة ضارية إلا أنهم لم يتمكنوا من الصمود وقتل منهم عدد كبير وانسحب الباقون إلى مدن أورمية، وسلماس وخوي، في كردستان إيران يقودهم المار شمعون⁽⁶⁸⁾.

قام الروس في أورمية بأخذ المار شمعون تحت رعايته، بمدونه بال سلاح والمؤن حتى اندلاع ثورة أكتوبر 1917 حيث انسحبت الجيوش الروسية من جميع جبهات القتال⁽⁶⁹⁾. وبعد الانسحاب الروسي من أورمية تشكلت كتائب آشورية بمساعدة فرنسا وبريطانيا بهدف ملئ الفراغ العسكري الذي أحدثته انسحاب الجيش الروسي، وكان للرعييم الآشوري أغا بطرس دوراً كبيراً في هذه الكتائب⁽⁷⁰⁾.

ولكن تلقى الآشوريون ضربة موجعة، ربما كانت الأكبر في تاريخهم خلال العصر الحديث، وقضت على حلمهم القومي بتأسيس دولة لهم في (أورمية، وهكاري، وبتليس)، وهو مقتل زعيمهم المار شمعون بنيامين في 3 آذار 1918 في قرية كونه شهر قرب سلماش على يد الزعيم الكردي سمكو شكاك، وقد هاج الآشوريون بعد ذلك وانتقموا لمقتل زعيمهم المار شمعون ثم هاجروا كردستان إيران نحو الأراضي العراقية التي صارت ملاذاً لهم بعد ذلك (71).

لقد أثرت هذه القضية نقاشاً دون حدود أو حتى ضوابط علمية بين المؤرخين الكرد والآشوريين على هذه الحادثة التاريخية التي تمس التاريخ الكردي والآشوري معاً، ويظهر بان للآشوريين الحق في أن يتهموا سمكو بصفات الخيانة والغدر وأنه كان السبب الأساسي في ضرب حلمهم القومي وتأسيس دولة مستقلة لهم. ولكن من جانب آخر وإذا نظرنا إلى هذه الواقعة بنظرة أوسع وأشمل، يبدو أن سمكو شكاك قد تصرف وفق قواعد اللعبة السياسية التي كانت تدير عليها كردستان إيران وهو نجح الاغتيالات للتخلص من الخصوم السياسيين والعسكريين، فسمكو شكاك عانى من هذا الأمر أيضاً حيث قتلت السلطات الإيرانية اثنان من إخوته بل لقد اغتيل سمكو شكاك نفسه على يدها سنة 1930⁽⁷²⁾، فضلاً عن ذلك كله، ومن خلال نظرة دقيقة إلى حوار سمكو شكاك مع مصطفى باشا ياملكي يظهر بان سمكو شكاك كان قد تخوف كثيراً من الآشوريين في كردستان إيران التي رآها تحت سيطرته بشكل مطلق وان لا خوف على سلطانه فيها إلا من القوة الآشورية العسكرية التي كانت مدعومة من بريطانيا وفرنسا، وكان يتخوف من تأسيس دولة قومية آشورية على ممتلكاته، لذلك فكر سمكو وفق قواعد اللعبة السياسية في إيران، خاصة إذا ما علمنا بأن المشاريع القومية لكلا القوميتين الكردية والآشورية كانتا تتناقض بشكل كبير في كونهما يتصارعون على نفس البقعة من الأرض فعلى الأحد منهما أن يباغت الآخر وبأسرع وقت ممكن (73).

2- السياسة الآشورية:

مثل الأقوام الأخرى في المنطقة نظر الآشوريون إلى أنفسهم كشعب نظرة استعلاء على أساس أن لهم أصل وتاريخ عريق ربما لا يضاھيهم احد في المنطقة، يذكر ويكرام بان الآشوريون كان يفتخرون بأصلهم وبأبي بهذا الحوار الذي جرى بينه وبين رجل آشوري قبل الحرب العالمية الأولى: "قال رجل من رجال القبائل المسيحية يوماً: أن أعظم شعب في العالم كله هو الشعب الانكليزي. ثم يليه التباري... ثم يليهما بمسافة كبيرة، الشعب الروسي، وليس هناك شعوب غير هذه الثلاثة" (74). بناءً على ذلك فكر الآشوريون بالاستقلال مثلهم مثل الشعوب الأخرى، فخلال الحرب العالمية الأولى جسدت التطلعات القومية الآشورية في سنة 1917 وكانت تتمثل في إنشاء دولة آشورية مستقلة، وقد عبر عنه البيان الذي أصدره الآشوريون في 28 حزيران 1917 تحت أسم (وحدة واتحاد آشور الحرة) وأشار بنده الأول بشكل واضح إلى الاستقلال، حيث جاء فيه: "يعتبر هدف وتطلعات اتحاد آشور الحرة هو تطبيق الإدارة القومية في الوقت القريب على المناطق التالية: أرمينية، موصل، طور عابدين، نصيبين، الجزيرة، حولميرك. ضمن إطار روسيا العظمى الحرة بشرط أن يكون من الناحية العسكرية والتجارية والصناعية تابعة لروسيا العظمى" (75).

بعد انتهاء الحرب العالمية الأولى، أرسل الآشوريون وفوداً عدة إلى مؤتمر السلام في باريس لتمثيلهم فيها، ولكن يبدو أن احد من تلك الوفود لم يتمكن من حضور جلسات هذا المؤتمر (76)، ولكن رغم ذلك وجه الآشوريون رسالة إلى المؤتمر حددوا فيها مطالبهم القومية، كانت الرسالة الآشورية تحمل عنوان (مطالب الأمة الآشورية-الكلدانية) وكانت بتاريخ 16 تموز 1919، وبعد تفاصيل عدة جاءت في بداية الرسالة الآشورية عن تاريخهم ومناطق سكنهم وعن عددهم الذي ذكر فيها أنهم يبلغون (مليون وخمسمائة وعشرين ألفاً) عدا (250) ألفاً من الرجال الذين ذهبوا ضحية الحرب العالمية الأولى. جاءت مطالبهم على الشكل الآتي فيها:

أ- تأسيس حكومة وطنية تكون مستقلة في إدارة أحكامها وتدير شؤونها تحت اسم (الكلدانية الآشورية) وهذه الدولة يجب أن تشمل كل ولاية الموصل.

ب-ولاية آمد[أي: ديار بكر] خلا الجهة الشمالية من نهر موراد صو الذي هو فرع من نهر الفرات الأعلى.

ج-الأراضي التي هي من سنحق حلب والرها، وسنحق سعرد الذي هو من ولاية بتليس، وسنحق حكاري التابع لولاية وان.

د-أراضي أورمية وسلامس[سلماس] في الجهة الغربية من بحيرة أورمية التي لم تزل تابعة لمملكة فارس...إعطاء منفذ لهم في خليج الأسكندرونة وخليج العجم[الفارسي]⁽⁷⁷⁾.
لم تتحقق المشروعات القومية الثلاث (الكردية، الأرمنية والآشورية) ولم يتمكنوا من تأسيس دولهم القومية الخاصة بهم، حيث ما لبثت أن سيطرت الحركة الكمالية على جميع الولايات في كردستان تركيا وأسسوا في سنة 1923 الجمهورية التركية الحديثة.

الخاتمة:

تؤخذ على الآشوريين بأنهم كانوا يفتقدون إلى الواقعية السياسية، ويظهر هذا الأمر جلياً في رسالتهم إلى مؤتمر السلام بباريس، فقد كان على زعماء الآشوريين أن يعرفوا حجم تكتلهم السكاني والجغرافي لكي يبنوا عليها واقعهم السياسي، صحيح أن الآشوريين كانوا يأتون في المرتبة الثانية من حيث عدد السكان في هكاري، ولكن يطرح سؤال نفسه هنا وهو هل كان باستطاعتهم تأسيس دولة قومية لهم في هكاري؟ فمن خلال مضامين هذه الدراسة بينت انه كان من المستحيل على الآشوريين تأسيس دولة قومية لهم في هكاري أو في المناطق الأخرى، فلم يتمكن الآشوريون من فرض أنفسهم في أقوى مناطقهم ونعني بما هكاري حيث كانوا يملكون تنظيماً قوياً يشبه التنظيم القبلي الكردي إلى حد بعيد، أما الآشوريون خارج هكاري في ديار بكر وولاية الموصل آنذاك، فلم يكن لديهم تلك القوة التي كان آشوري هكاري يتمتعون بها، لذلك تطلق المصادر التاريخية عليهم تسمية (رايا أي: الرعية).

ومن خلال الاطلاع على المطالب الآشورية في رسالتهم إلى مؤتمر السلام بباريس يظهر بان طموحاتهم القومية كانت ضرباً من الخيال، ونرى بوضوح بان الآشوريون طلبوا بمنطقة كبيرة وواسعة، بل حتى طالبوا بمنفذين بحريين على البحر المتوسط والخليج العربي الذي ربما لم يكن يعيش فيها حتى آشوري واحد فقط.

كثيراً ما يقال بان الآشوريون تمكنوا لوحدهم من الصمود في الجبال ضد الكُرد، ولكن بنظرة فاحصة إلى حياتهم في هكاري يظهر بان حفاظهم على كيانهم كان بسبب عقلية الإنسان في كُردستان خلال العصر الحديث من حيث تقبل الواحد للآخر والاستعلاء على الفروقات القومية والدينية، فمتى ما أُجِلَّ بهذا التحالف من قبل طرف ما في كُردستان نرى بان النسيج الاجتماعي الذي حافظت عليه المنطقة لقرون عدة يتبدد وينهار في لحظات قصيرة جداً، والحالة الآشورية أكبر دليل على ذلك، ففي أي لحظة احل الكُرد أو الآشوريين بعهودهم وتحالفاتهم السابقة كانت تحدث وقائع مأساوية بينهم وكانت الغلبة في معظم الأوقات للكُرد ليس لسبب آخر سوى لكثافتهم السكانية في المنطقة، مما يؤكد على أن تلك الأرض هي كُردستان ولكنها الموطن الأصلي لكل القوميات والأطياف التي تعيش عليها وليس للكُرد فقط. ويتبين بان الصراع بين الآشوريين والكُرد كان في ظاهره صراعاً قليلاً أو بين تابع ومتبوع، ولكن الصراع في حقيقته كان صراع الهوية صراع الأرض هل هي كُردستان أم آشورستان؟

الهوامش:

- (1) اتخذ المار شعون قرية قدشانس او قوجانس في جبال هكاري مقرأ له سنة 1662 بعد صراع مع الطائفة النسطورية الأخرى الذين بدلوا مذهبهم واعتنقوا المذهب الكاثوليكي وصاروا يدعون بـ(الكلدان). ينظر: الأب د.جي.سي.جي. ساندرس، المسيحيون الآشوريون-الكلدان في تركيا الشرقية وإيران والعراق: أطلس خرائط- إعادة رسم خريطة آخر وطن لهم، ترجمة: نافع توسا، مراجعة وتحقيق: الأب د.يوسف توما، بغداد، 2007، ص31؛ د.سعد بشير اسكندر، قيام النظام الإماراتي في كردستان وسقوطه: ما بين منتصف القرن العاشر ومنتصف القرن التاسع عشر، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، 2005، ص330-331.
- (2) هنري فيلدا، جنوب كردستان: دراسة اثروبولوجية، ترجمة: جرجيس فتح الله، دار لاراس للطباعة والنشر، اربيل، 2001، ص151-152؛ الأب د.جي.سي.جي. ساندرس، المصدر السابق، ص45-46. عن عشائر هكاري المسيحية والمسلمة بنظر كذلك: ب. لرخ، دراسات حول الكورد الإيرانيين وأسلافهم الكلدانيين الشماليين، ترجمة: د.عبدي حاجي، دار سبيريز للطباعة والنشر، دهوك، 2008، ص62-64.
- (3) ميشيل شفالييه، المسيحيون في حكاري وكردستان الشمالية: الكلدان والسريان والآشوريون والأرمن، ترجمة: نافع توسا، مراجعة وتقدم: الأب د. يوسف توما مرقس، شركة الأطلس للطباعة المحدودة، بغداد، 2010، ص67؛ ق. ب. ماتيفيف (بارمتي)، الآشوريون والمسألة الآشورية في العصر الحديث، ترجمة: ح. د. آ، دمشق، 1989، ص38-39.
- (4) جليلي جليل، من تاريخ الإمارات في الإمبراطورية العثمانية، ترجمة: محمد عبدو النجاري، الأهالي، بيروت، 1987، ص127.
- (5) مارتن فان برونسن، الأعا والشيخ والدولة: البنى الاجتماعية والسياسية لكردستان، ترجمة: محمد حسين، ج1، معهد الدراسات الإستراتيجية، بغداد- بيروت، 2007، ص269. ينظر كذلك: ميجرسون (ميرزا غلام حسين شيرازي)، رحلة متنكر الى بلاد ما بين النهرين وكردستان، ترجمة: فؤاد حسين، ج1، بغداد، 1970، ص202.
- (6) نسبة إلى نسطوريوس وقد كان لاهوتيا من أنطاكيا انتخب لكرسي بطريركية القسطنطينية سنة 428م، وكان يرى أن للسيد المسيح طبيعتين، طبيعة إلهية وأخرى بشرية، وقد ربط بينهما اتحاد أدبي بسيط. ينظر: د. فرست

- مرعي، تاريخ التبشير المسيحي في كردستان، السليمانية، 2011، ص 30-32؛ د. عبد الفتاح علي البوتاني، دراسات ومباحث في تاريخ الكورد والعراق المعاصر، دار مبريز للطباعة والنشر، دهوك، 2007، ص 24.
- (7) د. سعد بشير اسكندر، المصدر السابق، ص 334.
- (8) دبليو. أي. ويكرام و ادغار. بي. أي. ويكرام، مهد البشرية: الحياة في شرق كردستان، ترجمة: جرجيس فتح الله، ط 4، دارا تاراس للطباعة والنشر، أبريل، 2010، ص 227.
- (9) ديفيد مكدول، تاريخ الأكراد الحديث، ترجمة: راج ال محمد، دار الفارابي، بيروت، 2004، ص 94.
- (10) دبليو. أي. ويكرام و ادغار. بي. أي. ويكرام، المصدر السابق، ص 232.
- (11) حكمت هذه الدولة شمال كردستان وأذربيجان بين سنوات (1468-158) وكانت قد اتخذت من ديار بكر مقراً لحكمها. للمزيد ينظر: ستانلي لين بول، تاريخ الخلفاء والسلاطين والملوك والأمراء والأشراف في الإسلام من القرن الأول حتى القرن الرابع عشر الهجري، ترجمة: مكّي طاهر، الدار العربية للموسوعات، بيروت، 2006، ص 274-275.
- (12) الأمير شرف خان البدليسي، شرفنامه، ترجمة: محمد جميل الملا احمد الروزياني، ط 2، مؤسسة موكراني للطباعة والنشر، أبريل، 2001، ص 238-243.
- (13) ينظر مؤلفه: الآشوريون بعد سقوط نينوى: القبائل الآشورية المستقلة في تباري وحكاري والأقاليم الآشورية المحيطة بها، المجلد الخامس، شيكاغو-النيوي، 1999، ص 172-178.
- (14) ينظر: رحلة أوليا جلبي في كردستان عام 1065 هـ -1655م، ترجمة: رشيد فندي، دهوك، 2008.
- (15) هناك نظريتان حول أصل النساطرة الآشورية في جبال هكاري، الأول نادى بها المبشر الأمريكي د. كرات وتقول "أن النساطرة هم مواطنون أصليون..." هذه النظرية تتعارض مع الاكتشافات الأولية التي أنجزت على يد الانكليزيون (انسورث، بادجر، لايمارد) بحسب هؤلاء: النساطرة هم لاجئون أتوا من سهول بلاد ما بين النهرين واستوطنوا المناطق المحلية خلال القرنين الرابع والخامس عشر أي أثناء الاحتياح المغولي التركي للمنطقة. ويؤيد الباحث المتخصص في التاريخ الآشوري ميشيل شيفالييه ضمناً ما ذهب إليه د. كرات في أن النساطرة الآشوريين هم سكان المنطقة الأصليون اهدتوا إلى الديانة المسيحية في القرن الرابع الميلادي. للمزيد ينظر: ميشيل شيفالييه، المصدر السابق، ص 165-168؛ زيا كانون، الحلقة المفقودة في تاريخ الآشوريين (الآشوريين)، شيكاغو-الولايات المتحدة، 1997، ص 97 وما بعدها.

(16) ينظر: صديق الدمولوجي، إمارة بمدينان الكردية أو إمارة العمادية، تقديم ومراجعة: د. عبد الفتاح علي بوتاني، ط2، دار نارس للطباعة والنشر، دهوك، 1999، ص 105-110؛ صلاح هروري، إمارة بونان في عهد الأمير بدرخان 1821-1847: دراسة تاريخية سياسية، مؤسسة موكراني للطباعة والنشر، اربيل، 2000، ص 110-112؛ العميد جي. كلبرت براون، قوات اليفي العراقية 1915-1932، ترجمة وتحقيق: د. مؤيد ابراهيم الوندأوي، مراجعة: رفيق صالح، بنكهة زين، السليمانية، 2006، ص 21-22.

(17) يقول احد الباحثين يدعى (جي. جوزيف): " بسبب الموقع الجغرافي لإقامة بطريركهم سمى السريان الشرقيون أو النساطرة أنفسهم كلداناً. هذا يعني أن التسمية لم تكن على أسس عرقية. لقد عمدت الكنيسة الكاثوليكية استعمال التسمية (كلدان) كما فعلت البعثة التبشيرية الانكليكانية التي عمدت التسمية (آشوريين). إن الآشوريين لم يدعوا لأنفسهم تسمية الآشوريين إلا عند نهاية القرن 19...". ينظر: ميشيل شيفاليه، المصدر السابق، ص 180. ويضيف الاب د. جي. سي. ساندرس بخصوص تسمية الكلدان: في قاموس وضع عام 1612 نلاحظ أن معلمي الكتاب المقدس أعطوا لأرامية الكتاب المقدس - بقصد أصحاب الكنيسة الشرقية (النسطوريون) في شمال العراق وكردستان الذين اعتنقوا للمذهب الكاثوليكي - اسم (الكلدانية) المشتقة من (كلدو) وهذه المفردة هي تسمية لشعب سكن منطقة الأهوار في جنوب العراق وكان ذلك حوالي 2000 ق.م. ينظر مؤلفه: المصدر السابق، ص 31. للتفاصيل عن كنيسة المشرق وانشقاقها، ينظر: هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى: صفحات مطوية من تاريخ الكنيسة الكلدانية، مج 8، كاليقونيا، د.ت.

(18) ينظر مؤلفه: المصدر السابق، ص 17.

(19) نقلاً عن: مارتز فان بروينسن، المصدر السابق، ص 269.

(20) د. سعد بشير اسكندر، المصدر السابق، ص 363.

(21) نظراً للمكانة المقدسة التي كانت تتمتع بها قرية اشبنا لدى النسطوريون المسيحيون في هكاري، فكان يطلق

عليها تسمية (روما النسطورية). ينظر: الأب د. جي. سي. ساندرس، المصدر السابق، ص 52.

(22) د. عبد الفتاح علي البوتاني، المصدر السابق، ص 22.

(23) ميشال شيفاليه، المصدر السابق، ص 24.

(24) د. عبد الفتاح علي البوتاني، المصدر السابق، ص 26-32.

(25) ينظر مؤلفه: البحث عن نينوى، ترجمة: مختال عبد الله، دار سرگون للنشر، د.م، 1998.

- (26) نقلاً عن: هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذابح بدرخان بك في نينوى وحكاري 1843-1846، مج 6، مشيخان، 2001، ص 48.
- (27) نقلاً عن: د. عثمان علي، الكورد في الوثائق البريطانية، مؤسسة مؤكرباني للبحوث والنشر، أربيل، 2008، ص 28-29.
- (28) نقلاً عن: هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذابح بدرخان بك...، ص 38؛ ينظر كذلك: ق. ب. ماتقييف (بارمقي)، المصدر السابق، ص 71.
- (29) د. سعد بشير اسكندر، المصدر السابق، ص 342.
- (30) المصدر نفسه، ص 350 و ص 359. لتفاصيل عن رحلة لايارد وآراءه عن الكُرد وبدرخان بك والآشوريين ينظر: هنري لايارد، المصدر السابق.
- (31) هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذابح بدرخان بك...، ص 50.
- (32) د. عثمان علي، المصدر السابق، ص 44-47.
- (33) ينظر مؤلفه: الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذابح بدرخان بك...، ص 60-79.
- (34) ينظر مؤلفه: الحركة القومية الكُردية: نشأتها وتطورها، ترجمة: مجموعة من المترجمين، قدم له: مارتن فان برونسن، إشراف وتدقيق: غازي برو، دار الفارابي، بيروت، 3013، ص 176-188.
- (35) ينظر مؤلفه: المصدر السابق، ص 330-366.
- (36) نقلاً عن: د. عثمان علي، المصدر السابق، ص 40-41.
- (37) المصدر نفسه، ص 44.
- (38) المصدر نفسه، ص 41.
- (39) المصدر نفسه.
- (40) عدنان زيان فرحان، الكُرد الأيزديون في إقليم كُردستان، مركز كُردستان للدراسات الاستراتيجية، السلمانية، 2004، ص 111-112.
- (41) هوغر طاهر توفيق، الكُرد والمسألة الأرمنية 1877-1920، دار ناراس للطباعة والنشر، أربيل، 2012، ص 292.
- (42) ينظر مؤلفه: هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذابح بدرخان بك...، ص 9.

(43) سنان هاكان، كورد و بهر خودانه كان ۱۸۱۷-۱۸۷۶: له بهلگه نامه كانى
ئه رشيفى عوسمانيدا، وهر گيران: به كر شوانى، پيشه كى
ويپنچوونه وه: د. جه بار قادر، بلاو كراوهى ناكاديمياى كوردى، ههولپر،
۲۰۱۲، ل ۱۷۴.
(44) هه مان ژندهر، ل ۱۷۳.

(45) د. عثمان علي، المصدر السابق، ص ۲۹.

(46) بنظر: سنان هاكان، ژندهرى بهرى، ل ۱۶۹-۱۷۸.

(47) هه مان ژندهر، ل ۱۷۷؛ د. عثمان علي، المصدر السابق، ص ۲۹-۳۱.

(48) جليلي جليل، المصدر السابق، ص 130. عن الموقف العثماني من هذه الأحداث ينظر كذلك: ن. أ. خالفين،
الصراع على كردستان: المسألة الكردية في العلاقات الدولية خلال القرن التاسع عشر، ترجمة: د. احمد
عثمان أبو بكر، مطبعة الشعب، بغداد، 1969، ص 60-62.

(49) د. عثمان علي، المصدر السابق، ص 17-19.

(50) المصدر نفسه، ص 19.

(51) د. سعد بشير اسكندر، المصدر السابق، ص 434.

(52) المصدر نفسه، ص 342.

(53) هرمز م. أبونا، الآشوريون بعد سقوط نينوى، مذاهب بدرخان بك...، ص 33.

(54) وديع جويده، المصدر السابق، ص 184. ينظر كذلك: ق. ب. ماتقييف (بارمئي)، المصدر السابق،
ص 66.

(55) جليلي جليل، انتفاضة الأكراد 1880، ترجمة: سيامند سيرتي، رابطة كاوا للمتقنين اليساريين الأكراد،
بيروت، 1979، ص 61-62.

(56) م. س. لازاريف، المسألة الكردية 1891-1917، ترجمة: اكر احمد، مركز كردستان للدراسات الإستراتيجية،
السليمانية، 2001، ص 82.

(57) د. عوديشو ملكو آشيئا، نكبة سميل 1933: أسبابها وتأثيراتها المحلية والدولية، من منشورات رابطة الكتاب
والادباء الآشوريين، دهوك، 2013، ص 18-19.

(58) ياسين خالد سردشتي، صفحات من تاريخ أنوربي كوردستان إبان الحرب العالمية الأولى: تحقيق تاريخي عن اغتيال الزعيم الأنوربي بنيامين مار شمعون من خلال النصوص التاريخية، مراجعة وتقدم: د. عبد الفتاح علي بوتاني، مطبعة حبات، دهوك، 1999، ص 18-19.

(59) م.س. لازاريف، المصدر السابق، ص 332-334.

(60) كندال، الأكراد في ظل الإمبراطورية العثمانية، في: جيرارد شاليان وآخرون، الأكراد وكردستان، ترجمة: حركة فتح الفلسطينية، فلسطين، 1982، ص 56.

(61) DAVID GAUNT, Massacres Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relation in Eastern Anatolia During World War I, GORGAS PRESS, New Jersey, 2006, P. 62.

-بيير رونوفن، تاريخ القرن العشرين، ترجمة: د. نور الدين حاطوم، ط 2، دار الفكر، بيروت-دمشق، 1980، ص 51.

(62) Dana Renee Smythe, Remembering the Forgotten Genocide: Armenia in the First World, MA Thesis University East Tennessee State, the faculty of the Department of History, 2001, P. 120-121;

-م.س. لازاريف، المصدر السابق، ص 432.

(63) هوگر طاهر توفيق، المصدر السابق، ص 429.

(64) ينظر مثلاً: روهاات الاكوم، شريف باشا: سنوات عاصفة لديپلوماسي كوردي، ترجمة: شكور مصطفى، دار سبيريز للطباعة والنشر، دهوك، 2004، ص 113-142؛ د. فؤاد حمه خورشيد مصطفى، القضية الكردية في المؤتمرات الدولية، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، أربيل، 2001، ص 33-92.

(65) بدأت فصول المسألة الأرمنية عند انعقاد مؤتمر برلين سنة 1878 وفيه طالب الأرمن بتأسيس دولة قومية لهم في شمال كردستان التي سموها بـ(أرمينيا الغربية) ولم تتوقف محاولاتهم إلا في سنة 1920 بعد أن ضم مصطفى كمال أتاتورك تلك المنطقة إلى الجمهورية التركية الحديثة التي أعلن عنها لاحقاً في سنة 1923. ينظر: هوگر طاهر توفيق، المصدر السابق.

(66) المصدر نفسه.

- (67) دهبو. أي. ويگرام و ادگار. تي. أي. ويگرام، المصدر السابق، ص 302-303؛ الأب د. جي. سي. جي. ساندرس، المصدر السابق، ص 27.
- (68) م. س. لازاريف، المصدر السابق، ص 445؛ ديفيد مكدول، المصدر السابق، ص 179-180؛ عصبة الأمم المسألة الخامسة 1935، توطين الآشوريين عمل انساني واسترضائي، دار المشرق الثقافية، دهوك، 2009، ص 27.
- (69) م. س. لازاريف، المصدر السابق، ص 446.
- (70) ياسين خالد سردشتي، المصدر السابق، ص 25-26.
- (71) ديفيد مكدول، المصدر السابق، ص 336؛ ق. ب. ماتيفيف (بارميتي)، المصدر السابق، ص 104-108.
- (72) فاخر حسن گولي، سمكويئ شكاك: رتبهري تهفگهرا زرگار يخوازا گهلي كورد، وهرگيران: شقان قاسم حسن، دهوك، 2012، ل 111-133. محمد رسول هاوار، سمكو(ئيسماعيل ناغاي شكاك): بزووتنه وهى نه تهوايه تي كورد، چاپى دووهم، سلیمانى، 2005.
- (73) ينظر نص هذه المقابلة في: عثمان علي، الحركة الكردية المعاصرة: دراسة تاريخية وثائقية، ط 2، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، الولايات المتحدة الأمريكية، 2008، ص 394-402.
- (74) ينظر مؤلفه: المصدر السابق، ص 241.
- (75) ياسين خالد سردشتي، المصدر السابق، ص 20.
- (76) عصبة الأمم المسألة الخامسة 1935، المصدر السابق، ص 12-13.
- (77) روبين بيت شموبيل، الآشوريون في مؤتمر الصلح: باريس 1919، ط 2، دار المشرق الثقافية، دهوك، 2008، ص 69-76.

ULUSLARARASI TARİHTE HAKKÂRİ SEMPOZYUMU

Bilindiği gibi Hakkâri denilen bölge Türkiye, Irak ve İran devlet sınırlarının kesiştiği alanda bulunmaktadır. Tarihte şimdiki Hakkâri coğrafyasından çok daha geniş bir bölgeye tekabül etmektedir. Bu bölge ilk çağlardan beri yaşam alanı olarak kullanılmıştır. Doğu-batı ve kuzey-güney ekseninde farklı medeniyet ve kültürlerin etkileşim halinde olduğu bir bölge olmuştur. Bunun sonucu olarak farklı din, dil ve kültürlerin birlikte yaşadığı bir bölge olmuştur. Bölgenin İslam kültür ve medeniyetine katılmasıyla beraber İslam uygarlığına çeşitli katkılar sunmuştur. XIII. yy'ın ortalarından itibaren kurulan ve XIX. yy'ın ortalarına kadar varlığı devam ettiren Hakkâri Beyliği; kültür ve medeniyet alanında birçok hizmetlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti arasında tampon bir bölgede uzun yıllar varlığını devam ettirmiştir.

Hakkâri bölgesi tarihi şimdiye kadar yeteri kadar araştırılmamıştır. Ülkemizdeki bu bölgenin tarihi silüetini ortaya çıkarmak, İslam kültür ve medeniyeti içindeki yerini nesillerimize aktarmak amaçlanmaktadır.

ISBN 978-605-87029-8-1

9 786058 702981